

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

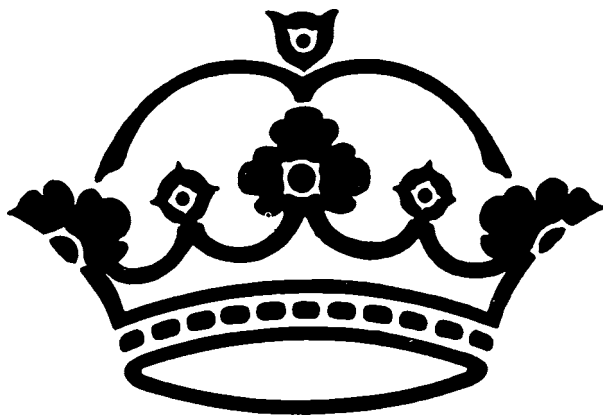
FUND OG FORSKNING

Bind 42 • 2003

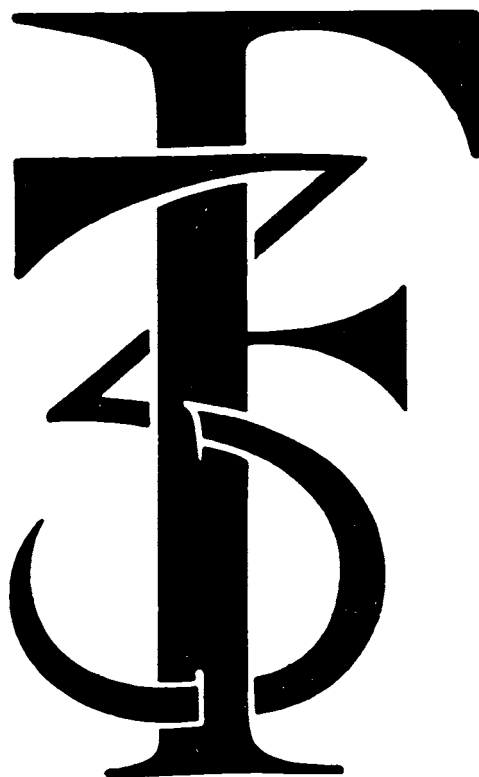
DET KONGELIGE BIBLIOTEK • KØBENHAVN

FUND OG FORSKNING

Bind 42

2003

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

FUND OG FORSKNING

Bind 42

2003

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 42
2003

With summaries

KØBENHAVN 2003
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 265

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek
Om titelvignetten se s. 199

Redaktion:

John T. Lauridsen Stig T. Rasmussen

Dette papir overholder de i ISO 9706:
1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Produktion: Richard Larsen Grafisk A/S

ISSN 0060-9896
ISBN 87-7023-371-7

INDHOLD

LOUIS CHRISTENSEN:	
When does the Music History of the Nordic Countries begin?	7
ERIK PETERSEN:	
Orate pro nobis. Helgener og håndskrifter i middelalderens Danmark	23
OLE KONGSTED:	
Confirmatio fratrum per manuum appositionem	51
JENS GLEBE-MØLLER:	
En fortvivlet atheist – Rams testamente	69
KATE KRAGH:	
Prolegomenon to the Extant Bhutanese rnam thar Texts on zhabs drung ngag dbang rnam rgyal (1594-1651)	81
BJØRN WESTERBEEK DAHL:	
Typetrykkerne	103
EVA-MARIA JANSSON:	
En hebraisk kongehyldest i Det Kgl. Biblioteks samlinger	121
HENRIK HORSTBØLL:	
Mellem despoti og demokrati. Den schweiziske forbindelse: Roger, Mallet og Reverdil om den danske enevælde	153
HARALD ILSØE:	
Danske komponerede bind ca. 1877-1888. Bidrag til en præsentation	177
NIELS BO FOLTMANN:	
Dirigenten Carl Nielsen og Musikforeningen	277
NAJA ILLERIS:	
Glimt af Grønland. Jette Bangs fotografier som danske repræsentationer af 1930'ernes Grønland	341
SØREN GOSVIG OLESEN:	
Villy Sørensen og filosofien i Danmark	407

Anmeldelser:

Vello Helk: Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. 2001. Af Karen Skovgaard-Petersen.....	423
Ole Rømers korrespondance og afhandlinger. 2001. Af Alex Wittendorff.....	428
C. F. Brickas litterære dagbog 1873-1878. 2002. Af Jon A.P. Gissel.....	436
Claus Røllum-Larsen: Impulser i Københavns koncertrepertoire 1900-1935. 2002. Af Bo Marschner.....	441
Om forfatterne	447
Personregister	450

Registre til Fund og Forskning 1-30, 1954-1991, findes i 31, 1992.

Tillæg:

JOHN T. LAURIDSEN:

Supplement til Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske
besættelse 1940-45. En bibliografi

WHEN DOES THE MUSIC HISTORY OF THE NORDIC COUNTRIES BEGIN?

BY

LOUIS CHRISTENSEN

Premises

The strongest image for teaching us how modern technology has provided a new approach to the study of human beings and their activities, is the “earthrise” experienced and photographed by the astronauts on the moon in July of 1969. The sight of earth rising over the moon’s horizon could not help but lead to a heightened appreciation and awareness of one-ness among the people now inhabiting the planet. Among the results were that fields of inquiry that for some time had explored ethnic studies on the premise that on this earth existed groups of people with ancient living patterns from which we could learn about ourselves and our origins, took on a greater sense of urgency. In a sense, the quest for modern man during the previous century led to the discovery of ancient man.

The present study is about looking for the musical roots of Nordic cultures by examining and comparing evidence from their own deep past, as well as from other ethnic groups that have preserved ancient musical practices into the near present.

Introduction

The direct purpose of the article is to establish the earliest skald, or bard, – the Odinskald – as the performing creator of Old Norse oral tradition and thus, in a wider sense, the progenitor of Nordic music.

The age of the Odinskald emerges with the earliest traces of Nordic culture as a part of the pan-Germanic culture (pre-4th cent.) and is a vital part of its development into an independent Antique Norse (5th-8th cent.) and then Old Norse (9th cent. to 10th cent.) culture.¹ It ends with the cultural schism on the advent of Christianity. Christianization spelled the end of the skaldic roles that were associated with the old religion, but some of their functions flourished at the increasingly powerful courts, in particu-

¹ Allan Karker: *Politikens Sproghistorie*, 1996, 92 pp. For language periodization, see p.29.

lar those of historian and genealogist. The anonymous Odinskalds were thus gradually replaced by the renowned courtskalds whose names and works have come down to us primarily through the medieval Icelandic literary tradition.

The term Odinskald is based on Nordic mythology according to which the head god, Odin, was the first skald and expressed himself in verses.² The activities of the Odinskald are thus in a pre-Christian and pre-literary environment and can be detected only as echoes in written sources and archeological finds.

The Sources

The sources of the oral tradition are wide-ranging. In survey form they can be arranged as follows:

Sources originating on Old Norse territory:

- Medieval manuscripts, in part anonymous, in part, as mentioned, by Icelandic authors, notably Snorri Sturluson, and in part by Danish latinists with Saxo as the key contributor.
- About 5000 runic inscriptions known throughout the area.
- Archeology has not only provided many of the runes, but has also contributed towards explaining the meaning of the visual symbols of Norse cultural tradition. In addition, aided by an array of modern methods, archeology can provide a practical chronology for the evolution of that culture.³

Sources originating outside of the Old Norse area, mainly in the form of writings falling into two categories:

- Poetry and chronicles based on oral tradition among the closely related peoples in Anglo-Saxon England, and in Normandy during its Nordic age. The most important documents are *Beowulf*

² Snorri Sturluson: *Heimskringla* Part Two, *Sagas of the Norse Kings*, translated by Samuel Laing, London 1961, "The Ynglinga Saga," Chapter 6, p.1: [Odin] "spoke everything in rhyme, such as now composed, which we call skaldcraft."

³ Lotte Hedeager: *Skygger af en anden virkelighed* (Shadows of another reality), 1997, 138pp. See the section entitled "Den Nordiske Dyrestil" (The Nordic style of animal ornamentation), p.78ff.

from the former and Dudo's history of the Norman dukes from the latter.

- Written descriptions in the works of ethnically non-related authors, mainly Latin authors in the literature of Antiquity and the early Middle Ages.

These are the sources to be examined for traces of the Odinskald's creativity. It is well to keep in mind that there is a paradox involved in the process of trying to approach the living cultural expression of an era long past by analyzing the fixed written cultural expression that became its bane. It is literally a search for last breaths. The very act of transfer of an oral tradition into writing represents a dilemma, because that which has been preserved is only one ingredient out of several. The parts that involve sound and movement, i.e. the articulations, accompaniment, the gestures, and the entire manner of performance, are missing. What we have before us are the dead imprints of a live and spirited activity.

There are, therefore, good reasons for turning to what might be called "parallel sources." These are the oral traditions which have been alive in other pre-literary societies either at the present time or recently enough to have been subjected to scientific methods of study. From these we can learn how oral tradition actually functions, what it can accomplish, and how its techniques are applied during performance. These cultures exist in isolation as they disappear like mists before the sun on contact with a written culture. Since these cultures, with a few exceptions, are found outside of Europe, they were prior to mid-20th century considered periferal to Nordic studies. There is, however, within the European area an example of an oral tradition that could be studied before it disappeared. It existed among southern Slavs on the Balkan Peninsula, which, after the end of Turkish sovereignty as a result of World War I, became the object of a movement to end illiteracy. At the last moment, i.e. during the 1930s, two American researchers, Milman Parry and his student Albert Lord, succeeded in collecting recordings, interviews, and notes on the last stages of this tradition and its performers. The results of this research were published in Lord's book, *The Singer of Tales*.¹ The great merit of this study is that it documents how the performer learns a large repertoire, the performance practice, and the mnemonic techniques that insure sta-

¹ Albert Lord: *The Singer of Tales*, Atheneum 1960.

bility. We shall return to this study later, but note that it has certain limitations for use as a model for Norse applications. By the time it was studied, it functioned primarily as entertainment, while the many-sided Norse oral tradition was an integral part of social institutions.

In order to add to our understanding of Norse oral tradition the need is for a parallel source in which the oral tradition is society's chief means of communication in its multiple expressions in religion, history, education, etc. Such a situation must be found outside of Europe. As one of the positive products of the Information Age during the last half century or so, we now have at our fingertips a large body of studies among pre-literary societies in Africa, Asia, Australia, Oceania, and South America – simply on a global basis. New areas of study have moved from being peripheral in their fields to being considered independent branches, often with a strong component of cross-disciplinary studies.

The Ethnic Model

One such field is ethnomusicology. It concerns the study of music traditions generally considered, though not necessarily, to be primarily outside of the so-called “western” areas of the world. By means of the results achieved by this branch of studies, coupled with video- and audio technology, we have opportunities for experiencing the fundamentality of artistic functions in pre-literary societies on a global basis.⁵ It turns out that we encounter recurring creative roles and mnemonic principles adapted to local needs, regardless of their geographic position. These roles and technical principles will hereafter be referred to as *the ethnic model*.

In the attempt to find a connection between the Norse oral tradition and its ethnic parallel sources it is, therefore, an axiom that for the present study Norse culture must be considered pre-European. In this respect “European” refers not to the geographical location, but to the culture that saw its beginnings with a handshake in Rome between Pope Leo III and Holy Roman Emperor Charlemagne on Christmas Day year 800. This

⁵ See for example Richard Attenborough's *Behind the Mask*, segment “The Tribal Eye,” which offers a view into the life of the Dogon people of Mali. Ethnomusicologist Mantle Hood has produced *Atumpan*, a film that provides a perspective on the importance of music in an Ashanti tribe in Ghana. The National Geographic Society has a video on the waning moments of the Gagadju tribe as a part of Australian aborigine culture.

culture represented, in other words, the amalgamation of spiritual and educational power on the one hand and temporal power on the other.

The Singer of Tales

We now return to the *Singer of Tales* and its study of an oral tradition in the southern Balkans. The following is a brief profile of the oral singer and his art as it appears in Albert Lord's book of the same title. It is in the form of free paraphrase by means of a number of selected quotations.⁶

The first step is to understand the word 'oral.' It does not mean rote learning and the subsequent ability to render a poem unchanged to the listener. The word 'improvisation' could be considered, but it is not free improvisation – it takes place within a certain frame of reference. Oral transmission should not be understood as a chain of oral renditions that quickly distance themselves from the original. Oral tradition means a specialized and unique process in which the oral apprenticeship, oral composition, and oral tradition fuse into one art form. We are warned not to think of 'folk poetry,' because "folk" do not compose, they have just been illiterate longer. The origins always appear to have been aristocratic because oral tradition has its roots in ceremonies, rites, and celebrations. For the literary poet there is a certain interval between the composition of the poem and its oral performance. Such an interval does not exist for the singer of tales because composition and performance are part of the same moment. He is thus creator of tradition, not just its carrier. Well into our [20th] century the performance of epic tradition has been the main entertainment of the male population in villages and small cities in southern Yugoslavia. Since the singer of tales composes the song as he progresses it is surprising that he can sing from ten to twenty ten-syllable lines a minute. It means that there is an underlying structure that can be

⁶ Lord 1960 (Jfn. 4). The quotations are from the chapters one through five: Introduction; Singers: Performance and Training; The Formula; The Theme; Songs and the Song. Each chapter is illustrated by analyzed examples from the Milman Parry collection of field recordings.

taught, and Albert Lord divides this learning process into three phases.

The first stage is a listening period in which the singer absorbs the subject matter of the songs, particularly salient lines, and the many rhythms. Here the foundation is laid for the future singer of tales as he learns the names of the heroes and distant places while he, at the same time, is being taught a sense of the “thought rhythm” of the poems.

The second stage begins when the apprentice sings on his own with or without accompaniment on the one-stringed *gusle* or the two-stringed *tambura*. Now he has to express himself in lines of ten syllables with a small pause after every fourth. This line rhythm is repeated over and over again – he has to learn to think in the inflexible pattern. In this process he has to use the formulas and themes by imitation, perhaps of a particularly important teacher, but also possibly of many different tellers of tales. He also learns to play the five tones of the *gusle* which does not appear to be especially challenging.⁷ The main tones of the melody are ornamented in heterophony. In the short pauses after every three lines, echo and more ornamentation are added.

The final learning phase arrives when the beginner can entertain an audience with a complete song. From here on progress is measured by additions to the repertory and improvements in the songs already learned. This process will never stop and the teller of tales becomes increasingly free in his expression as more formulas become part of his technique without requiring special thought. It is clear that the old singers are best, even though their voices perhaps have lost some of their glory. Parry’s definition of formula is a recurring group of words the repetitions of which occur in similar metric circumstances and express an essential idea. The formula is the offspring of the marriage of thought and sung verse. Formulas thus form a poetic grammar superimposed on the grammar of the words. The skilled teller of tales is, consequently, as free in *his* grammar as we are in the ordinary one, and it is a natural way

⁷ Lord 1960 (Jfm. 4), p. 33.

for learning the poetic language. Expression is the speciality of the singer, originality is foreign to him.

In oral tradition the same incidents and descriptions recur from country to country. Themes are the groups of ideas regularly used in telling a tale in the formulaic style of traditional song. The youthful bard listens countless times to the gathering of an army or a large number of wedding guests (the two are often synonymous). He hears how the chieftain writes letters to other chiefs; he comes to know the names of these leaders of the past and of the places they dwelt; he knows what preparations are made to receive the assembling host and how each contingent arrives; he hears what its heroes are wearing and what horses they are riding and in what order they appear, etc. The theme, though it be verbal, is not a fixed set of words, but a grouping of ideas. Although the themes lead naturally from one to another to form a song which exists as a whole in the singer's mind, the units within this whole, the themes, have a semi-independent life of their own. The theme in oral poetry exists at one and the same time in and for itself and for the whole song.

The singer of tales sits in front of his audience equipped with formulas, themes, compositional technique, and, above all, a plan which he has learned in the same way as everything in his profession. While we think of form as something fixed, recorded, or in writing, the song itself is the core of the matter for him. The choice of words can be varied within the structural framework, but the fundamental idea of the themes can not be changed because that would be the same as falsifying the story. He builds the performance, *the song as we see it*, on the stable skeleton of the narration, *the song as he sees it*.

Oral Culture

It might be worth considering for a moment that everything of importance in a literate culture involves writing, such as letters, signatures, banknotes, tax returns, newspapers, teaching manuals, etc. and in this way retrievable records are established. An oral culture is heavily dependent on articulated words, and sound consequently plays a part in all social relationships. It is thus a wide-ranging subject. In the present context, the

focus will be limited to aspects relating to artistic activity. However, in an oral culture “creativity in the arts of the muses”⁸ also covers everything of importance because versified language is one of the main ingredients in the poetic apparatus that keeps the messages stable. Without this stability, oral cultures could not survive because their social groups function on the basis of the ability of the creative oral singer to declaim or sing the accumulated knowledge correctly. That is common intellectual ground in oral societies, be it religion, genealogies of rulers, history, wisdom, etc.

It is thus a hallmark of an oral culture that it encompasses a number of specialized roles for its performing practitioners. There are examples of encyclopedic singers who are responsible for much of the lore of their tribes. They belong in smaller groups in simple economies. The level of specialization of the roles of the oral singer usually keeps pace with the level of specialization in other social respects. Since our earlier survey of sources and their contents indicated a high level of specialization in Norse culture, we have to search for an ethnic model of a corresponding level of specialization. This demand can be met by several groups located around the world, as it were.⁹

The most universally defined roles are those of historian and genealogist. The reasons are that their performances are at the highest level of society and because the contents of their songs secure the legitimacy of kings and nobles in their positions based on renowned deeds and family origins. *Griots* in West Africa, *kaumatuas* among the Maoris of New Zealand, and songmen in Arnhemland of Australia, all are examples of these roles. Oral singers also perform regularly in the roles of pedagogues, royal counsellors, chiefs-of-protocol, lawyers, shamans, soothsayers, dirge singers, etc.

Word Music

At the heart of these global roles that are spread all over the planet is a set of techniques which enable them to perform their indispensable cultural functions.¹⁰ The common goal is the stability of the messages in the songs that together form a body of lore in which they reinforce each other. Stability is achieved by patterns of repetition in word sounds and

⁸ The arts of the muses, as understood in Greek mythology.

⁹ See Chart I in the Appendix, The Roles of Oral Singers in Pre-literate Societies.

¹⁰ See Chart II in the Appendix, The Techniques of the Oral Singer.

word rhythms. These elements are arranged in strata of sound associations and thought rhythms until they together form large “image-murals” with structural plans that the creative singer easily can reproduce. The relative tonal contents of the word sounds in performance come on a sliding scale from normal speech to singing.¹¹ But it is important to underline that the tones are not organized as a simple acoustical “string of pearls” as in a scale, and that the rhythms are not reduced to binary and ternary divisions. The base materials of the singer-of-*tales* consist of 1) rhythms of accented and unaccented syllables, 2) repetitions of resonating vowels and consonants in assonances and alliterations, and 3) voice modulation. These three elements correspond to the rhythm, harmony, and melody of later developments in music.

The term *wordmusic* applies to this type of expression in sound because it employs the same components found in all other music, only that they are found within the sound resources of a language. Formal expansion in wordmusic evolves from verse lines to strophes to large epics. The technical tools in this process are formulas, rigmaroles, substructures in large poems, poetic symbols (*kenningar*), instrumental support, and, under certain circumstances, dance steps. The singer-of-*tales* is always close to, or fully engrossed, in theatricality. He intensifies the attentiveness of his listeners by his voice inflections, gestures, mimicry, and use of direct speech in the roles of his story.

All these indications of the art of the oral singer are like echoes of his performances. They leave their traces first in the minds of the listeners, then in recordings and notes among researchers from literary societies, and in the end they become transferred to writing. Illustrations of the oral singer techniques are Inuit poets’ use of alliteration, the Tutsi singers’ rigmarole of soldiers’ names, the Burundi singers’ proverbs, the Sri Lankan Vedda singers’ formulas, etc.

The Odin Skald

In the ancient Nordic culture, the head god Odin is at the core of everything and his power is so pervasive that it is an Odin culture through and through. Odin is allknowing, allseeing, and he can communicate in all possible ways with animal voices or human voices, living or dead. He pos-

¹¹ James Anderson Winn: *Unsuspected Eloquence*, New Haven and London, 1981, “The Poet as Singer,” p.1 ff.

sesses the secrets of the rune symbols, he guides the fortunes of war and all human fates. He knows the magic songs and he can exercise the power of the “sejd” – the supernatural power. Where there is spirit and ecstasy – there is Odin.

The manyfold roles in the ethnic model converge in the Old Norse situation on the personal presence of Odin in the shape of a man. From him radiate his many powers to all his skalds, who exercise them as singers-of-tales in the many functions recounted earlier.

By means of the ethnic model we can build an understanding of the Odinskald in performance, his sounds, his techniques. In the Norse world the wordmusic is borne on patterns of rhyme and rhythm as in *fornyðislag* (the old lore meter) and *ljóðaháttur* (song meter) which can be traced back through the entire Norse Era on rune verse lines. The melodic element is in the performance practice which, in the spirit of Odin, was theatrical and inspired. We can form an idea of this for ourselves because Snorri Sturluson in his *Skaldskaparmál* (manual of skaldcraft), which mainly consists of didactic poetic models, lists a number of voice modulations for performances. A few of these have been selected for inclusion here: ‘speechmanner’, ‘eloquence’, ‘quarreling’, ‘babbling’, ‘conversation’, ‘singing’, ‘weeping’, ‘prattle’, ‘bragging’, ‘howling’, ‘yelling’, ‘wheezing’, ‘whispering’, etc.¹²

When the Odinskald took the floor in order to recreate song declamations, his first words often were attention imperatives like: “Listen!”, “Wake up!”, “Tell us now!” They could also be questions: “Who is it?” or variations of “Once upon a time.” The foregoing examples are all from the *Poetic Edda*.¹³ In certain song-poems of the latter, there is a prose introduction which is considered to have been improvised. As shown in the Albert Lord model, a large part of the art of the oral singer, the skald in ancient Scandinavia, consists of joining formulas – modules of expression – on the spur of the moment. The Poetic Edda carefully indicates that this characteristic became a part of the transfer into writing as well. In oral performance these ‘expression modules’ required a large vocabulary of readily retrievable synonyms from memory. Indeed, parts of Snorri’s

¹² Snorri Sturluson: *The Prose Edda*, Arthur Gilchrist Brodeur translator, The American Scandinavian Foundation, New York, 1916. See Chapter LXXII, p.239.

¹³ *The Poetic Edda*, Translated with an Introduction and Explanatory Notes by Lee M. Hollander, University of Texas Press, Austin, 1962, 343pp. This anonymous collection of Old Norse poetry is the main source in Icelandic literature on this topic and is thought to have been collected ab. 1100 AD.

Skaldskaparmál (13th century) consist precisely of these. Another mnemonic device consists of arranging messages in numerical order as for example in *Hávamál* (Odin's sayings) in the Poetic Edda: "the third I know...the fourth I know....etc. Also in this song/poem we find verse meters used for proverbs, the kernels of wisdom, which functioned as one of the most important methods in education.

Outright rigmorales also form a part of the Odinskald's technique and repertoire, especially when names are listed as for example in the Edda's list of Dwarves.

The initial "attention formula," mentioned above, is also indicative of the play-script nature of the written version. The lengthy orations reported in direct speech in quotation marks are elaborations of this relationship.¹⁴ As improvisations recreated at the moment of enunciation, they would have the power to grip a pre-literate audience. The effect is akin to that of operatic arias, perhaps especially those of the Baroque era in which large parts, including *cadenzas* and ornamentation, were improvised. As in the operatic metaphor, these soliloquies and duets fall into certain categories. In the Poetic Edda we can identify bragging songs, derision songs, debate songs, etc. In Saxo¹⁵ and *Beowulf* there are numerous examples of "Swan songs,"- someone's last words. It brings to mind Saxo's tragedy of Hagbart and Signe (Denmark's Romeo and Juliet), and in *Beowulf* the hero permits himself several of these "last song" laments.

Conclusions

While it is unlikely that the wordmusic of the Odinskald will ever be heard again in the Nordic countries in its original form, we can surely come much closer to his art by experimentation with the traces of it that have come down to us. First, individuals with a strong combination of theatrical sensibilities and demonstrated abilities in reacting to sound cues and word rhythms would have to be identified. The next step would be to master the learning process of acquiring the stories and making the verse techniques a matter for personal absorption. As results develop, they will have to be compared to practices in the ethnic models. The art of the new Odinskalds will also have to be subjected to studies in musical phonetics for possible performance clues. We do, after all, possess a considerable

¹⁴ Common in both Saxo and *Beowulf*.

¹⁵ See Louis Christensen: Echoes of Skaldic Music in Saxo, *Fund og Forskning* (Discovery and Research), Vol.38, 1999, p.7-64.

body of material that establishes common traits with regard to social roles and verse techniques, both within the Nordic and its adjacent areas, and in the ethnic model (see the charts with surveys of roles and techniques in the appendix).

The existing studies in oral tradition already provide a foundation for confidence in the essential timelessness of the core messages it disseminates. It means for example that the long genealogies, such as the early parts of *Skjoldungesaga* (Saxo)¹⁶ and *Ynglingatal* (Sturluson),¹⁷ as well as the essential messages of the didactic song-declamations of the *Poetic Edda*, can be considered to antedate Old Norse culture and belong in Antique Norse culture, and, in some cases, possibly even belong to the pan-Germanic culture prior to the 4th century.

An immersion in the Antique and Old Norse cultures in this spirit can finally bestow an “art of the muses” on these cultures commensurate with their accomplishments in seamanship, crafts, and social structures with special regards to law. With the Odinskald as wordmusician, future studies can hopefully lead us to a more holistic understanding of the Nordic foundation cultures. The probability that we may never reach a total reexperience of what the voice of the Odinskald sounded like, should not prevent us from accepting him as the progenitor of Nordic music.

Appendices

The following two charts indicate some common characteristics of oral traditions that functioned as social institutions prior to being committed to writing. They are each divided between those originating in “ethnic models” and those originating in Norse culture from which the categories were chosen.

Chart One, The Roles of Oral Singers in pre-literate cultures, is a survey of such roles. Any one of these may not be so typical in a particular area of the world that they may catch the attention of the reference authors used in the making of the chart, nor may they show up in some of the Norse sources. As a result, it is to be expected that the chart should show some open squares.

¹⁶ *Saxo Grammaticus, The History of the Danes, Books I-IX*, edited by Hilda Ellis Davidson, translated by Peter Fisher, D.S. Brewer, Cambridge, 1998. See p.39.

¹⁷ See fn.2.

Chart Two, Techniques of Oral Singers in Pre-literate Cultures, is a survey of techniques employed by oral performers in order to achieve stability in their song/poems. As in the chart above, not every technique is typical in every tradition so that the chart contains open squares.

In both charts the sources of information are indicated according to the following code:

- Be** = *Beowulf*, edited by C.L. Wrenn, London, 1953. Line-number given.
- Bo** = C.M. Bowra: *Primitive Song*, New York, 1962. Page numbers.
- Di** = Mamadou Diallo, *Essai sur la musique traditionnelle au Mali*, Direction Générale de la Culture (PPC), Paris, n.d., 83pp. Page numbers given.
- Ga** = *The Garland Encyclopedia of World Music*, vol. 1, Africa, Ruth Stone ed., New York and London. Volume and page number.
= *The Garland Encyclopedia of World Music*, vol. 9, Australia and the Pacific Islands, Adrienne L. Kepler and J.W. Love, eds., New York and London. Volume and page number given.
- Ja** = Sven B.F. Jansson: *Runinskrifter i Sverige*, 3rd printing, Stockholm 1984, 201pp. Page numbers given.
- Ma** = William Malm: *Music Cultures of the Pacific, the Near East, and Asia*, 3rd ed., New Jersey, 1996. Page numbers given.
- Mo** = Erik Moltke: *Runes in Denmark*, Copenhagen, 1985. 554pp. Rune number given.
- NGD** = New Grove's Dictionary, Edition 2000. Volume and page given.
- Nk** = J.H. Kwabena Nketia: *The Music of Africa*, W.W.Norton, New York and London, 1974, 278pp. Page numbers given.
- Sa** = *Saxos Danmarks Historie I og II* (Saxo's History of Denmark), translated by Peter Zeeberg, Copenhagen, 2000. Numbers indicate book, chapter, and paragraph.
- Va** = Jan Vansina: *Oral Tradition as History*, Wisconsin 1985, 285pp. Page numbers given.

The Roles of Oral Singers in Pre-literate Cultures a survey.

	Africa	Australia, Oceania	Asia	Runes	Saxo	Poetic Edda	Beowulf
Historian	<i>Griots</i> .Di79 Baba, Yoruba, Va95	<i>Manikay</i> songmen. Australia NGD. 2.198	<i>Kojiki</i> . Emperor Mommu Va58	Jelling. Mo11	Ancestors skilled in poetry, Pr.1,3	<i>Helgakviða</i> <i>Þundings-</i> <i>bana 1</i>	Royal Scop sings old lay 1066
Genealogist	Fang, 30 generations. Va117. <i>Le</i> <i>Mabulua</i> . Di78	<i>Matatetan</i> . Marquesas. Ga 9, 892		Hillertsjö. Ja102	<i>Skjoldunge</i> <i>saga</i>	<i>Hyndluljóð</i> <i>Grottasongr</i>	Scyldings. 53-63
Educator	Xhosa Mothers. Va47	South Australia. NGD(95) 725	<i>Beḡt</i> . Kurdish NGD 14. 38		Erik 5.3.14	<i>Hávamál</i>	
Counsellor	<i>Abiru</i> . Rwanda. Va47	<i>Mananj</i> songmen. Australia NGD. 2.200			Erik 5.2.2		Wulfgar 333 Wiglaf 2631
Lawsayer	Akan, Va3	Music and law, Maori Ga 9, 942		Okunda. Ja41	Frode's laws. 5.5.1-6		
Shaman	<i>Le Faasa</i> . dedicated to ancestor. Di78	Rainmaking stopping. Australia NGD(95)717	<i>Main puteri</i> . Malaysia. NGD. 15. 665	Gorlev. Mo239	Hild. 5.9.1	<i>Gragaldr</i>	Wise Geatish men. 204
Dirgesinger		<i>Corrymore</i> NGD(95). 717		Bállsta. Ja125		<i>Guðrinnar</i> <i>Kviða 1</i> <i>Oddrinnar</i> <i>grattr</i>	Geatish maiden 3150
Messenger	Akan, Va 38		Arabasan of Persia. sends bard to Europe in 1289. NGD 12, 482		Royal entourage as herolds 5.1.6		Coast guard 237

**The Techniques of Oral Singers in Pre-literate Cultures
a survey.**

	Africa	Australia, Oceania	Asia	Runes	Saxo	Poetic Edda	Beowulf
Verses and other mnemonic devices	Somali poets conscious of alliteration, Va70	Fixed number of <i>moras</i> , vowels, Polynesia Ga 9, 324	Alliteration, assonance, rhyme, Mongolia, NGD 12, 483	Rök has fornyrðislag Ja33	"short poem that many can say from memory" 2,8,8	Extensive use of fornyrðislag and ljóðahatr	Variants of fornyrðislag
Genres	<i>Ibi sigó</i> , Rwanda, dynastic Va79	<i>Patere</i> genealogies Ma25	<i>Tiud</i> epic, Mongolia NGD 16, 926	Bällsta, þing stone, Ja125	Hagbard and Signe, love song, 7, 7, 9	<i>Gröttsöngur</i> Grinding song	Dirge by Geatish maiden 3150
kennings	Burundi, Va88	North Australia, NGD(95) 720		Tjurkø Bracteate, Mo119	"one-eyed man"=Odin 1,6,7	"roller-horse"=ship <i>Hymnis-kvæða</i> , 20	"the whale's way"= the sea, 10
Formulas	Kuba slogans, Va51	Djangawul cycle, Arnhemlnd. Bo48	Arab sha'ir, NGD, 1, 535	<i>Fuþark</i> as formula, Mo24	"spoke in verse in the vernacular", entry, 1,4,3	Repeat 20 times, Starting 121, Hávamál	"asked in formal speech", Entry, 239
Direct speech	Kuba slogans, Va51	<i>Wharai korua</i> , Maori oration, Ga 9, 946		Rök, Ja33	Uvild, 1,8,25	<i>Vafþrúðnismál</i>	Coast Guard 237
Rigmaroles	Griots, Mali Di78; Tutsi warrior roll, Ga 1, 108				<i>Bráavalla</i> battle warriors, 8,2,1-8,3,12	<i>Dvergatal</i>	
Theatrical performance	Combined arts, Ga1, 102	<i>Moleatea</i> , Maori, Ga 9, 944	Drama songs, Semang People, Bo57	Rök as mini performance, Ja33	Starkad at the Uppsala plays, 6,5,10	<i>Lokasenna</i>	A skilled noble, 867
Proverbs	Kuba, Va80	Instruction songs, Euahlavi Australia Bo170		Rimsø Mo114	Erik the Eloquent, 5,2,2	<i>Hávamál</i> about friendship, 43	"Goes destiny such as it must",455

ORATE PRO NOBIS

HELGENER OG HÅNDSKRIFTER I MIDDELALDERENS DANMARK

AF

ERIK PETERSEN

Engle færdedes i middelalderens kristne univers et sted mellem en fjern Gud og jordbårne mennesker. Engle kendtes som budbringere fra Gud til mennesker i ekstraordinære situationer. Det var en unavngiven Herrens engel, som med sit råb standsede Abraham i hans forfærdende ofring af sønnen Isak,¹ og det var en ligeledes unavngiven Herrens engel, der viste sig for Josef og fortalte ham, at det barn, Maria ventede, var undfanget ved Helligånden.² Navngiven var til gengæld den engel, som bebudede den kommende fødsel for den forfærdede Maria selv. Det var Gabriel,³ hvis fornemme hverv som budbringer fra Herren til jomfruen siden gav ham status som ærkeengel. En plads højere i hierarkiet end de ordinære engle, som samlede sig til en hel himmelsk hærskare, der lovpriste Gud, da frelseren var født.⁴

Bibelen vrimler med engle. I middelalderens kirke fik de følgeskab af en stadigt voksende skare af helgener, mænd og kvinder, som i modsætning til englene havde levet et liv på jorden, men som i tro og gerninger havde udvist en så enestående kraft, at de fik en særlig plads i himlen, uden som andre dødelige at skulle afvente verdens ende og dommens dag. Engang levende mennesker, som havde opgivet alt, for uselvsk at kunne følge Kristus. Nogle var blevet martyrer for deres tro, andre havde opofret alt for at kunne leve et liv i from afsondrethed fra verden eller i udøvelsen af kærlighedens gerninger til gavn for næsten.

Engle var først og fremmest budbringere fra Gud til mennesker. Det var helgenerne i en vis forstand også: med deres under og hjælpende indgreb for troende mennesker i nød vidnede de om den guddommelige kraft, der var altings udspring, opretholder og endemål. Men de kunne tillige formidle kontakt fra mennesker til Gud. De havde deres privilegerede plads i Hans nærhed, og havde derved en mulighed for at komme i kontakt med Ham, som almindeligt dødelige på jorden ikke havde. Hel-

¹ Første Mosebog 22.11.

² Matthæusevangeliet 1.20.

³ Lukasevangeliet 1.26.

⁴ Matthæusevangeliet 2.13.

generne kunne fungere som et himmelsk talerør for mennesker. Deres hellighed virkede så at sige i to retninger, overfor Gud og overfor mennesker. Deres åndelige nærvær skabte en art tryghed i menneskenes skrøbelige verden, og med deres tæthed på Gud i himlen kunne de gå i bøn, bede til Gud på menneskenes vegne.

Med trosskiftet kom danskerne til at stifte bekendtskab med begivenheder og personer fra bibel- og kirkehistorien, som nu også blev danskernes historie. Men man blev også præsenteret for – og fortrolige med – en endeløs række af helgener, der havde haft deres indbyrdes meget forskellige gang på vidt forskellige egne af jorden til forskellige tider igennem tusinde år. Helgenernes antal var allerede da så stort at de kunne tælles i hærskarer, og for stort til at man kunne forholde sig til dem alle. Man måtte vælge, og valget kunne være bestemt af mange faktorer: traditioner, historien, relikvier og mirakler kunne knytte udvalgte helgener til den enkelte person, til sognet, stiftet eller hele riget.

Afgørende var ikke helgenens herkomst i hans eller hendes jordiske tilværelse, men den hellige kraft, de havde ladet komme til syne og virkning for den enkelte person eller lokalitet. Danmark fik kun få helgener med dansk baggrund. Knud den Hellige og Knud Lavard er nok de bedst kendte. Andre helgener med velkendte danske navne er Niels, Anders, Kjeld og Thøger. Kanoniseret på dansk foranledning blev også Vilhelm af Æbelholt, men han var fransk af fødsel. De danske navne giver disse helgener en genkendelig klang, som de ikke havde i den latinske middelalder, hvor Niels f.eks. hed Nicolaus og Anders Andreas. Hellige Nicolaus' er og Andreas' er var der mange af, og de to største blandt dem er blevet dyrket med større intensitet, også i Danmark, end deres danske navnebrødre. Den østerlandske Nicolaus var biskop i Palmyra og blev i middelalderen hyldet for sine undergerninger af mange slags overalt i kristenheden; senere blev han tillige kendt som den mytiske urfader til julemanden. Andreas var en af Herrens tolv apostle, og alene i kraft heraf en af verdens store helgener. Også Thøger fra Vestervig i Thy kendtes under sit latinske navn: Theodgarus, og var iøvrigt ifølge legenden født i Tübingen. „Danske“ var disse helgener fordi de havde en særlig tilknytning til Danmark: de havde levet her, de havde prædikeret her, et par af dem var blevet martyrer for kirkens og Kristus' skyld. Men denne danske vinkel gav dem ikke forrang over helgener, som man af andre grunde fik et nært forhold til.

I middelalderen kendte man helgenerne på deres evne til at bistå i nød og ulykke. De kunne anråbes, men ikke rekvireres. Man omgik dem med en veneration, der kunne ligne den, man viste den treenige Gud, men

også kun ligne, for det var som fortalere hos Gud, som hellige forbedere, de havde deres betydning for mennesker. Venerationen for dem kom bl.a. til udtryk i de særlige helgenfester, der blev holdt i årets løb. Vores viden om, hvilke helgener man har dyrket i middelalderens Danmark, beror på flere typer af kilder.⁵ Navne og kirkekunst afspejler helgenernes forrige tilstedeværelse i kirker, hvorfra troen på forbederne forlængst er fortrængt. Direktiver og tekster til brug under de gudstjenester, der var viet helgenerne, har været nedfældet i de messebøger, som har været i brug overalt i de mange middelalderlige kirker, der pryder det danske landskab. Men de er praktisk talt alle gået tabt. Det meste af vores viden om dem beror på studier af trykte kilder fra middelalderens slutning. Ved skæbnens gunst er der i de seneste år dukket nye kilder op, der på hver deres måde belyser helgenernes plads i Danmark og som desuden på markant vis beriger grundlaget for studiet af middelalderens danske bogkultur. Det drejer sig om et psalter, et fragment af en liturgisk kalender og om en bibel med en tilføjjet liste med bibellæsninger, alle affattet på latin. Fragmentet tilhører et tysk arkiv;⁶ mens psalteret og bibelhåndskriftet⁷ i henholdsvis 2002 og 2001 indgik i Det Kongelige Bibliotek, som to af dets betydeligste erhvervelser i nyere tid.

Psalteret

Det latinske psalter var middelalderens salmebog, og den blev brugt i mange sammenhænge. Dens indhold var de 150 salmer, som blev tilskrevet David, Salmernes Bog. De udgjorde kernen i klostrenes tidebønner, hvorunder munkene efter et cyklisk skema reciterede de 150 tekster i løbet af mindre end en uge. Det har givet de fleste et så foruroligt forhold til salmerne, at de efter kort tid i klostret ikke har haft behov for se i bogen for at kunne huske dem. Salmerne var en del af Det Gamle Testamente, de indgik i de håndbøger, der indeholdt alle de tekster og anvis-

⁵ Vedr. helgener og hagiografi i Danmark henvises generelt til Ellen Jørgensen: *Helgendyrkelse i Danmark. Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11. Aarhundredes Mide til Reformationen*, 1909, samt til Tue Gad: *Legenden i Dansk Middelalder*, 1961, og sammes *Helgener. Legender fortalt i Norden*, 1971. Enkelte helgener og hagiografiske kildetyper er desuden behandlet – ret uegalt – i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 1-22, 1956-1978 (fot. genoptrykt 1980-1982).

⁶ Landeshauptarchiv, Koblenz. Fragmentets signatur er Best. 701 759,27,2.

⁷ Psalteret blev erhvervet takket være en donation fra Carlsbergfondet og har signaturen 2002/100. Bibelhåndskriftet har signaturen 2001/100 og blev erhvervet ved en tilsvarende donation fra Veluxfonden.

ninger, der benyttedes i kirkeårets løb, men cirkulerede også som selvstændige bøger. Til ordensbrug blev de kopieret i den rækkefølge og med de ledsagende anvisninger, der var gældende for de enkelte ordner og klostre. Til privat brug blev de som regel afskrevet i samme rækkefølge som den, de havde i Bibelen.

Et psalter var ikke blot et helligt skrift, men ofte tillige en ganske personlig bog for den der ejede den. Et stateligt eksempel er et psalter, som har tilhørt Ingeborg, datter af Valdemar den Store og dronning Sofia, og selv gift med kong Philip August af Frankrig i 1193. Bogen er fremstillet i 1195 og overdådigt illumineret. En brugsbog har det ikke været, selv for en danskfødt dronning af Frankrig, men den har fået sin umiskendelige personlige prægning af sin ejerinde: i den kalender, der indleder bogen, er Valdemars og Sofias dødsdage indføjjet, til varigt minde. Et andet, ligeså bevægende smukt eksempel er det såkaldte „Folkungepsalter“ eller „Københavnerspsalter“, der er fremstillet i samme periode som Ingeborgs. I kalenderen i dette håndskrift er der i en senere hånd indføjjet dødsdagen for hertug Erik af Jylland, søn af kong Abel og dennes dronning Mechtilde. Det fremgår ikke, hvem bogen har tilhørt, antagelig et medlem af Abelslægten og tydeligvis en, som har ønsket at bevare mindet om hertug Erik.

Selvom de grundlæggende indeholdt de samme tekster, er der betydelig variation i de middelalderlige psaltres form og indhold. Det er det nyerehvervede psalter et godt eksempel på. Det er et ganske lille håndskrift, mindre end 10 cm højt og 7 cm bredt. Det er udstyret med 9 initialer med billedmotiver, og har haft yderlige en – sidenhen bortskåret – illumination ved første salmes begyndelse, men rummer ellers ingen ornamentale eller billedmæssige udsmykninger. I form og udstyr peger bogen hen mod en ejer af mere beskednen stand end Ingeborgs og den Abelske families royale psaltere. Håndskriftet består af 159 blade fordelt på 21 læg samt et enkeltblad. Flere ting viser, at håndskriftet er blevet modificeret en del i forhold til den form og det indhold, det engang har haft. Det oprindelige håndskrift er bevaret, næsten intakt, på bladene 4 til 139 samt 140 til 146. Det består af 18 læg af hver 8 blade.⁸ Det sidste blad i sidste læg er bortskåret, men bortset fra det kan der ikke konstateres tab, omend det har været tæt på: bladene 38, 39, 40, 41 (dvs. de to inderste dobbeltblade i lægget 36-43) er nemlig på et tidspunkt blevet skåret over inde ved lægfoldningen, men man har atter syet dem sammen med de

⁸ Der er synlige reklamanter ved slutningen af læg 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 og 11.

indre bladrester. Det ligner et regulært uheld, som man behændigt har rettet op på med nål og tråd.

Det, der nu udgør håndskriftets første tre blade, er beskrevet med forskellige liturgiske tekster i en senmiddelalderlig hånd. Det er et antagelig senere indsat læg, som har bestået af fire blade, hvoraf blad 2 er bortskåret. I stedet for dette har der imidlertid i det oprindelige håndskrift været et andet læg, på hvis sidste blad der har været et illumineret B. B'et har fyldt det meste af siden, som kun har rummet det latinske psalters to første ord: *Beatus vir*. De to ord er senere i middelalderen føjet til øverst på blad 4 med første salme. Det første læg er med andre ord forsvundet allerede i middelalderen, og har med stor sandsynlighed bestået af 8 blade som læggene i det øvrige oprindelige håndskrift. Det er nærliggende at antage, at det forud for Beatus-siden har rummet en kalender. Det gør tabet af lægget endnu mere begrædeligt.

Det egentlige psalter er afskrevet på bladene 4r til 126v. I umiddelbar fortsættelse af de 150 Davidssalmer følger en række *cantica*, dvs. lovsange fra Det Gamle og Ny Testamente udover Salmernes Bog, blandet med den kraftfulde athanasianske trosbekendelse (*Quicumque vult salvus esse*) samt det ikke-bibelske *Te deum laudamus*. De to sidste *cantica* er begge hentet fra Lukasevangeliet: Marias lovsang *Magnificat anima mea dominum*,⁹ og Simeons *Nunc dimittis servum tuum*,¹⁰ hvis sidste ord er nedfældet på første linie på f. 138v, hvis øvre og ydre kant er domineret af stort illumineret initial, K'et i det umiddelbart efterfølgende litani, indledt med den velkendte græske formel *Kyrie eleison*, „Herre forbarm dig“. Litaniets helgenrække er det element i hele bogen, der åbenbarer psalterets tilknytning til Danmark. Den citeres her i sin helhed:

Kyrieleison Christe eleyson
 Christe audi nos Saluator mundi adiuva nos
 Sancta Maria ora pro nobis
 Sancte Michael ora
 Sancte Gabriel ora
 Sancte Raphael ora
 Omnes sancti angeli & archangeli orate pro <nobis>
 Sancte Johannes baptista ora
 Omnes sancti patriarche & prophete orate pro nobis
 Sancte Petre ora

⁹ Lukas 1.46-55.

¹⁰ Lukas 2.29-32.

Sancte Paule ora
Sancte Andrea ora
Sancte Jacobe ora
Sancte Johannes ora
Sancte Phylippe ora
Sancte Thoma ora
Sancte Bartholomee ora
Sancte Mathee ora
Sancte Simon ora
Sancte Thadee ora
Omnes sancti apostoli & euangeliste orate pro nobis
Sancte Stephane ora
Sancte Line ora
Sancte Clete ora
Sancte Clemens ora
Sancte Sixte ora
Sancte Laurenti ora
Sancte Vincenti ora
Sancte Dyonisi cum sociis ora
Sancte Maurici cum sociis ora
Sancte Luci ora
Sancte Kanute ora
Sancte Olaue ora
Omnes sancti martyres <orate pro nobis>
Sancte Silvester ora
Sancte Gregori ora
Sancte Ambrosi ora
Sancte Augustine ora
Sancte Martine ora
Sancte Nicholae ora
Sancte Jeronime ora
Sancte Botulphe ora
Omnes sancti confessores orate pro nobis
Sancta Maria Magdalena ora pro nobis
Sancta Felicitas ora
Sancta Perpetua ora
Sancta Agatha ora
Sancta Agnes ora
Sancta Lucia ora
Sancta Cecilia ora

Sancta Margareta ora

Omnes sancte uirgines orate pro nobis

Omnes sancte uidue & continentes orate <pro nobis>

Omnes sancti orate pro nobis

Litaniet er anråbelse og bøn sat på formel, og det følger et nøje fastlagt skema. Efter Kyriet og anråbelsen til helgenerne om at gå i forbøn følger en treleddet anråbelse til Herren om nåde, om at blive befriet *fra* det onde, *ved* Kristi korsfæstelse og opstandelse, Helligåndens komme og alle helgeners fortjenester. I litaniets sidste led anråbes Herren om bønghørelse og bevarelse, fred for hele det kristne folk, og evig hvile for alle afdøde troendes sjæle.¹¹ Skematisk er også rækkefølgen af de i alt 44 helgener, der er medtaget med navn i litaniet: først og øverst i helgenhierarkiet kommer Maria, Jesu moder. Dernæst følger engle og ærkeengle repræsenteret ved 3 ærkeengle; patriarker og profeter ved Johannes Døberen; apostlene og evangelisterne, hvoraf de 11 anråbes ved navn; til sidst kommer de grupper af helgener, hvis virke ikke nødvendigvis var knyttet til de bibelske beretninger: martyrer (12), bekendere (8) og hellige jomfruer og enker (8). Efter anråbelsen af de navngivne helgener anråbes alle kategoriens helgener i et sammenfattende *Omnes sancti angeli ... orate pro nobis* („alle hellige engle / patriarker / martyrer / bekendere / jomfruer bed for os“). At litaniets anråbelse principielt er rettet til alle helgener udtrykkes også i den afsluttende formel *Omnes sancti orate pro nobis*, „Alle helgener, bed for os.“

At nogle helgener fremhæves ved deres navns nævnelse giver bønnerne konkret retning og personlig rod for den ukendte ejer og bruger af psalterhåndskriftet. De 44 navne, der er medtaget i psalterets litani, hører næsten alle til kirkens grundstamme af hellige. De har været kendt og fejret som helgener overalt i Europa. Det gælder naturligvis alle engle og ærkeengle, patriarker og profeter, apostle og evangelister, hvis særlige status bevidnes af Bibelen. Men det gælder også det udvalg, litaniet præsenterer i gruppen af martyrer. Her anråbes først Stephanus, kristenhedens første martyr, som der berettes om i Apostlenes Gerninger. Efter ham kommer Skt. Peters tre første efterfølgere som biskop af Rom, Linus, Cle-tus (dvs. Anacletus) og Clemens. Dernæst følger Sixtus, Laurentius og

¹¹ Litaniet ender uden et afsluttende *Agnus dei* („O du Guds lam“) og uden repetition af *Kyrie eleison*, som det ellers hyppigt ses. Lidt afvigende fra normen er det også, at der efter den indledende anråbelse af Kristus fortsættes med Maria, og ikke med Treenighedens to øvrige personer.

Psalterhåndskriftets litan, på opslagets venstreside indledt med et stort forgyldt K som initial til indledningsformlen *Kyrieleison*. Helgenerne *Lucius*, *Kanutus* og *Olavus* er anført nederst i samme sides højre spalte, umiddelbart forud for den kollektive anrøbelse af *Omnis sancti martyres* ("alle hellige martyrer"). På opslagets højre side opræder *Botolphus* i venstre spaltens ottende, *Margareta* i samme spaltens næstsidste linie.

Vincentius, der alle led martyrdøden under kristenforfølgelserne i det 3. og tidlige 4. århundrede, den første som pave, den sidste som Spaniens første martyr, og Laurentius som en af kristenhedens til alle tider mest navnkundige helgener. Herefter kommer Dionysius og Mauritius med hver deres skare af følgere. Også disse vandt deres martyrkrans som ofre for de hedenske romeres forfølgelser, begge i Frankrig. Som de sidste i gruppen af martyrer følger endelig tre helgener af en ganske anden karakter end de øvrige: Lucius, Kanutus og Olavus. De to sidste var langt yngre, og om dem alle tre gælder det at deres ry var mere begrænset. Lucius havde ganske vist lidt martyrdøden som pave i Rom under kristenforfølgelserne i det 3. århundrede, men det var først da man i Roskilde havde besluttet sig for at anskaffe sig nogle virksomme helgenrelikvier i Rom, at han så at sige blev opdaget som en helgen, hvis hellighed kunne kaldes til hjælp for et stift. To udsendte kannikker fra Roskilde fik nemlig på underfuld vis udpeget den hellige Lucius' hjerneskal som netop det,

de var kommet til Rom for, og under rejsen tilbage til Danmark med den nyerhvervede skat blev det med nye mirakler til fulde bevidnet, at der var tale om en helgen, der kunne udvirke mirakler. Romeren Lucius blev da skytshelgen i Roskilde.

Lucius var således en lokal helgen, slet ikke så alment kendt i kristenheden som f.eks. Clemens eller Laurentius, der i Danmark blev hans „kolleger“ som skytspatroner i henholdsvis Århus og Lund. En lokal helgen var også Kanutus eller Knud – hvem det så er, der tænkes på i litaniet. For der er to muligheder: Knud konge, dvs. Knud den Hellige, dræbt i Skt. Albans kirke i Odense 10. september 1086, ophøjet til helgen og lagt i et gyldent helgenskrin i kirken, der nu fik hans navn, ved en højtidelighed den 19. april 1101.¹² Og Knud hertug, dvs. Knud Lavard, der blev dræbt i Haraldsted den 7. januar 1131 og helgenkåret i Ringsted den 25. juni 1170. Hvem Olavus er, er til gengæld klart: det er den hellige Olav, konge af Norge, dræbt i slaget ved Stiklestad den 29. juli 1030, og siden den helgen, der blev fejret videst omkring i Norden.

De tre helgeners rækkefølge i litaniet er næppe tilfældig. Ligesom dets overordnede struktur følger et hierarki, der gør Maria mere betydningsfuld end engle, apostle og evangelister vigtigere end martyrer, og beken dere end jomfruer og enker, således er også helgenerne indenfor den enkelte gruppe rangordnet. Derfor er de tre lokale helgener også anbragt til sidst i gruppen af martyrer. Og når Lucius rangerer over Knud og denne over Olav, afspejler det den kraft og betydning, psalterets ukendte ejer har tillagt dem. Triaden af helgenerne Lucius, Knud og Olav peger således entydigt på Norden og, inden for Norden, klart i retning af Roskilde stift som baggrund for Litaniet. Det gør det sandsynligt, at det er Knud hertug, og ikke Knud konge, der bedes til.

Dette underbygges af de sidst anbragte helgener i de to øvrige grupper, hvor det var muligt at tilføje navne: beken derne og de hellige kvinder. Af litaniets otte beken dere er den ene – og første – Sylvester, paven som ifølge legenden døbte kejser Konstantin den Store. Desuden optræder Martinus, dvs. Martin af Tours, den navnkundige Nicolaus, samt hele fire kirkefædre: Gregor, Ambrosius, Augustin og Hieronymus. Sidst i gruppen er Botulphus, en engelsk klostergrundlægger fra 7. århundrede. En helgen uden samme universelle ry som de foregående; men populær i England og i Danmark, hvor der stadig er kirker, der er opkaldt efter ham: Budol-

¹² Muligvis år 1100; der er usikkerhed omkring årstallet.

fi i Ålborg og Boelsker på Bornholm. I middelalderen var Botulphus skytshelgen for kirker i bl.a. Viborg, Lund – og Roskilde.¹³

Endelig er der – muligvis – tillige en lokal Roskilde-helgen at finde i litaniets sidste skare, gruppen med „hellige jomfruer, enker og afholdende kvinder“. Øverst optræder den bibelske Maria Magdalena. Hun følges af syv andre helgeninder, heriblandt Agnes, skytshelgen for det i 1263 grundlagte Sct. Agnete-kloster i Roskilde; samt Cecilia, som også havde sin særlige tilknytning til Roskilde, for det var i kirken viet til hende, at de to udsendinge fra Roskilde i Rom fandt Lucius' hjerneskal. Alle otte kvinder er universelt fejrede helgeninder – med mindre den ene er en anden, end den man umiddelbart ville tro. For sidst i gruppen anføres Margareta, som naturligvis kan være Margareta af Antiochia. Men litaniets øvrige anknytning til Roskilde gør det nærliggende at tænke på den meget lokale helgeninde *Margareta Roskildensis*, på dansk kendt som Margrete af Højelse, som blev slået ihjel af sin mand, der tilmed arrangerede sin udåd som om der var tale om selvmord. Hun blev derfor begravet i uindviet jord, men da der viste sig jærtegn ved hendes grav, blev sagen på biskop Absalons foranledning undersøgt og opklaret. Margrete blev æret som en helgen, og hendes lig ført i procession til Frue Kirke i Roskilde, som ca. 1190 fik et nyt kor, der antagelig har været tiltænkt hende. Til kirken hørte et nonnekloster, som Absalon gjorde til cistercienserkloster og gav særlige privilegier. Her, i det øvrige Roskilde samt i Højelse, hvor hun blev slået ihjel af sin mand, er Margrete endnu blevet æret som helgen, da litaniet blev skrevet. Placeringen af hende som den sidste i rækken af hellige kvinder danner en logisk parallel til de to øvrige grupper, hvor lokale helgener placeres sidst. Margrete er næppe blevet fejret som helgen udenfor Roskilde stift. Men for en person fra stiftet, som i sin salmebogs litani har ønsket at føje enkelte lokale helgener til rækken af de store forbedere, har Margrete været en oplagt kandidat. Ikke mindst måske hvis denne person har været en kvinde.

Bogen rummer ingen eksplicite angivelser af, hvor og hvornår den er lavet. Ydre træk som skriftform og billedudsmykning kunne pege mod Frankrig i sidste del af 1200-tallet. I givet fald er bogen så et bestillingsarbejde udført for en dansker. Men det bør ikke udelukkes, at det er lavet i Danmark. Problemet med at bestemme dets herkomst er, at vi savner sammenligneligt materiale: der er ikke bevaret tilsvarende psaltere, hvori helgener eller andre elementer peger på brug i Danmark.

¹³ Jørgensen 1909 (note 5), s. 138.

Håndskriftet har skiftet hjemsted i senmiddelalderen. Det fremgår blandt andet af endnu et litani, skrevet på f. 147r-156r. Det er skrevet i en nyere, mere skødesløs skrift og på en helt anden pergament, end det oprindelige håndskrift. Det samme gælder håndskriftets sidste blade, der rummer en lille latinsk tekst om indvielse af en kirke (f. 156v-158v), og en hymne om jomfru Maria på Langfredag, struktureret efter tidebønnens inddeling af dagen, *Horae compassionis beatæ Mariæ virginis*, som også kendes fra den i senmiddelalderen populære bønnebog *Hortulus Animæ*. Helgenerne i det yngre litani peger på Tyskland, hvor også de her nævnte tekster er føjet til, og hvor håndskriftet har fået sit nuværende bind. Denne omstrukturering af den oprindelige bog har været ret hårdhændet. Det har sandsynligvis kostet psalteret dets oprindelige første læg med Beatus-initialer og kalenderen. Og det har kostet endnu et læg inde i håndskriftet. Efter Davidssalmerne, cantica og litani findes i håndskriftet først et par mindre bønner og derefter et lille officium for den hellige jomfru Maria. Pergamentet viser, at disse blade hører til det oprindelige håndskrift, men skriften er lidt og layoutet markant anderledes. Overgangen ses på f. 140r, der rummer de allersidste ord af litaniet, de to bønner og begyndelsen til Maria-officiet. Blad 140 er første blad i et læg, hvis sidste blad er skåret bort, og altså nu slutter med blad 146 – hvor også Maria-officiet slutter abrupt midt i teksterne til sext. Resten af officiet er gået tabt. Men også på de bevarede sider er der betydelige tab, for lange tekstpassager er skrabet bort. En mulig forklaring er, at håndskriftets senmiddelalderlige ejer har ønsket at tillempe indholdet af det oprindelige Maria-officiet til lokal brug, og derfor har bortskrabet de liturgiske elementer, han eller hun fandt irrelevante, for at erstatte dem med andre. Operationen har vist sig umulig, og har, som det ses, blot efterladt hele og halve sider med svage spor af bortskrabede ord. Det er vores held, at den, der foretog dette hårdhændede indgreb, ikke gjorde det samme med helgenerne i litaniet.

Kalenderfragmentet

Fragmentet i Koblenz består af to blade (37 x 30 cm), med kalenderen for en måned på hver af de i alt fire sider: marts og april på det ene og sep-

tember og oktober på det andet.¹⁴ Det rummer ingen datering, men en *terminus post quem* finder man i kalenderen for oktober, hvori der på den syvende dag er angivet en fest for „enken Birgitta“, *Birgitte vidue*, dvs. den hellige Birgitta af Vadstena, som blev kanoniseret i 1391. Fragmentet har altså hørt til i et håndskrift der er fremstillet efter denne dato, omkring år 1400 eller i løbet af de første årtier derefter.

I alt 64 dage – ud af de fire måneders 122 mulige – er belagt med fester, enkelte dage med fester til flere end én helgen. Den markante forskel på antallet af fester i henholdsvis forårs- og efterårsmånederne – blot femten i marts-april, og godt tre gange så mange i september-oktober – er velkendt fra andre kalendere og skyldes påsken, som har blokeret flere dage for fejring af helgener. Med udeladelse af dage uden fester er indholdet af fragmentets fire sider følgende:

MARTS

- [4] Lucij pape & martyris
- [7] Perpetue & felicitatis martyrum
- [12] Gregorij pape
- [17] Ghertrudis virginis
- [20] Cuthberti episcopi & confessoris
- [21] **Benedicti abbatis**
- [25] **Annunciatio sancte marie**

APRIL

- [4] Ambrosij episcopi & confessoris
- [9] Marie egipciace
- [14] Tyburtij & valeriani martyrum
- [19] **Translatio sancti Kanuti ducis & martyris** Elphegi episcopi & martyris
- [23] Georgij martyris
- [25] Marci ewangeliste
- [28] Vitalis martyris
- [29] Petri martyris

¹⁴ Fragmentet blev fremdraget af Eef Overgaauw og er beskrevet i dennes *Mittelalterliche Handschriften im Landeshauptarchiv Koblenz, 2: Die nichtarchivischen Handschriften der Signaturengruppe Best. 701 Nr. 191 992*, Wiesbaden 2002. Det blev vist for offentligheden på udstillingen *Levende Ord & Lysende Billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark* på Moesgaard Museum og Det Kongelige Bibliotek i 1999.

SEPTEMBER

- [1] Egidii abbatis. Prisci martyris
- [3] Ordinacio sancti gregorii
- [4] Cuthberti episcopi.
- [5] Bertini abbatis.
- [8] **Natiuitas beate marie virginis.** Adriani martyris.
- [9] Gorgonij martyris. Ansgarij episcopi.
- [10] Translatio sancti egivini episcopi.
- [11] Prothi & iacincti martyrum.
- [14] **Exalcacio sancte crucis.** Cornelij & cipriani martyrum
- [15] Octaua sancte marie. Nycomedis martyris
- [16] Eufemie virginis & martyris
- [17] Lamberti episcopi & martyris
- [20] Vigilia
- [21] **Mathei apostoli & ewangeliste**
- [22] Mauricii & sociorum eius
- [23] Tecle virginis
- [27] Cosme & damiani martyrum.
- [29] **Michaelis archangeli.**
- [30] Iheronimi presbiteri.

OKTOBER

- [1] Remigii. Germani. Vedasti. martyrum
- [2] Leodegarij episcopi & martyris
- [4] Francisci confessoris
- [5] Placidi martyris & sociorum eius
- [6] Fidis virginis & martyris.
- [7] Sergij & Bacchi martyrum vel marci pape. Birgitte vidue.
- [9] **Dyonisij & sociorum eius**
- [10] Gereonis & sociorum eius
- [11] Nichasij & sociorum eius
- [14] Calixti pape
- [16] Galli abbatis
- [18] Luce ewangeliste.
- [21] Undecim milia virginum
- [23] Seuerini episcopi & confessoris
- [25] Crispini & crispiniani martyrum.
- [26] Translacio sancti amandi episcopi & confessoris
- [27] Vigilia
- [28] **Symonis & iude apostolorum**

- [30] Theodgari confessoris
 [31] Quintini martyris. Vigilia.

Der er tale om en bredt sammensat skare af helgener. Kalenderen hjælper brugeren til at holde styr på kirkeårets gang, og angivelsen af de udvalgte helgennavne er et signal om, at der inde i bogen har været afskrifter af de tekster og liturgiske anvisninger, der knytter sig til fejringen af de enkelte helgener. Nogle helgener har i forskellige stifter eller klostre haft større betydning end andre og er derfor blevet fejret med en fest af højere grad. Det er i kalenderen angivet ved at helgenens navn er skrevet med rødt blæk. På fragmentets fire sider er der ni sådanne fejring-er med højere festgrad, i marts to: *Benedicti abbatis* (21.) og *Annunciatio sancte marie* (25.); i april en enkelt: *Translatio sancti Kanuti ducis & martyris* (19.); i september fire: *Nativitas beate marie virginis* (8.), *Exalcatio sancte crucis* (14.), *Mathei apostoli & evangeliste* (21.), *Michaelis archangeli* (29.); og i oktober to: *Dyonisij & sociorum eius* (9.) og *Symonis & iude apostolorum* (28.).

Adskillige helgener havde to, enkelte havde tre, og jomfru Maria endda flere fester i løbet af kirkeåret. Alene i de fire måneder, fragmentet rummer, fejres Maria tre gange, den 25. marts (*annunciatio*), den 8. september (*nativitas*), efterfulgt af en *octava* den 15. september. Og der er to helgener, der fejres med to fester: Gregorius (12. marts og 3. september) og Cuthbertus (20. marts og 4. september). Det antyder, at disse to helgener har haft en central plads i den forsamling, kalenderfragmentet har betjent, men ikke, at andre helgener ikke også har haft det. Givetvis er andre helgener blevet fejret med to fester i årets løb, men den anden fest har ligget i en måned, der ikke er bevaret i kalenderfragmentet.

I den brogede skare af helgener er der fire, der falder i øjnene på en dansker: Lucius, der fejres den 4. marts, Knud med fest af højere grad den 19. april, Ansgar med fest 9. september og endelig den mest lokale, *Theodgarus confessor*, dvs. bekenderen Thøger, den hellige mand fra Thüringen, som slog sig ned i Thy og rejste en kirke af ris og kviste i Vestervig. Han fejres den 30. oktober. Thøger blev i senmiddelalderen fejret overalt i Danmark, men var ikke kendt udenfor landets grænser. At Thøger optræder i kalenderen sammen med Lucius, Knud og Ansgar er et sikkert indicium på, at fragmentet har været en del af en liturgisk bog, der er blevet brugt i Danmark. Det gør fragmentet interessant, fordi det supplerer det sparsomme liturgiske materiale fra dansk middelalder. Fragmentet viser bl.a., at der er sket en betydelig udvikling i den danske helgenkalender fra 1400-tallets første del frem til de trykte liturgiske kilder

Kalenderfragmentets side med helgener, der fejres i oktober. På den syvende dag i måneden fejres bl.a. Birgitta af Vadstena (*Birgitte vidue*, "enken Birgitta"), på den 30. Thøger, der er kendt for at have bygget den første kirke i Vestervig i Thy (*Theodgani confessoris*, "bekenderen Thøger").

fra årene omkring 1500. Adskillige helgener optræder begge steder, men der er ingen af de hidtil kendte kilder, der i detaljer stemmer overens med fragmentets kalender.

Udover de helgener, der entydigt knytter kalenderen til Danmark, rummer de fire måneder en række helgener, der er blevet fejret overalt i Europa. Mange af dem kendes også fra andre kalendere fra dansk område. Det gælder f.eks. Gertrud og Benedikt i marts, helgenparret Tiburtius og Valerianus samt evangelisten Marcus i april, Aegidius og Hieronymus i september måned, og Franz af Assisi og apostlene Simon og Judas i oktober, der optræder i alle de kalendere, der danner grundlaget for Grotefends og Gjerløws oversigter over helgener.¹⁵ Men der optræder også helgenfester i fragmentet, som ikke ses dokumenteret i andre danske kilder, og de er i denne sammenhæng mere interessante. I september anføres der under den 3. en fest for den hellige Gregors ordination, som ikke kendes fra de senere kilder. At Ansgar – Nordens apostel – fejres den 9. september er i dansk sammenhæng et særsyn, normalt er det den 3. eller 4. februar.¹⁶ For oktober er kalenderfragmentet ene om at have en fest for Placidus og hans fæller den 5., for Nichasius og dennes fæller den 11., samt en fejring af den hellige Amandus' translation den 26.

Kalenderbladene har som nævnt hørt til i en liturgisk bog til brug i Danmark, men der er ikke noget element i fragmentet, som entydigt knytter kalenderen til en bestemt lokalitet – et stift, et kloster eller en kirke. Det er muligt, at månederne på de forsvundne blade ville kunne have bidraget til en nøjere identifikation. Et påfaldende træk, som kan tjene som hjælp til en lokalisering, finder man i forekomsten af engelske helgener. Der er den navnkundige Cuthbert (c. 634-687), der endte sit jordiske liv som biskop af Lindisfarne (20. marts og 4. september). Der er Elphegus eller Alphege (c. 953-1012), der var ærkebiskop af Canterbury (19. april). Det var danskere, der gav ham hans martyrium: de havde indtaget og nedbrændt Canterbury, og taget Alphege og adskillige andre til fange. De forlangte en løsesum så eksorbitant, at Alphege nægtede at betale den. I raseri og fuldskab slog danskerne ærkebiskoppen ihjel med ben fra en okse, med sten og et afgørende øksehug! I elleve år lå Alpheges legeme i St. Paul's i London, indtil den danske konge Knud den Store bødede lidt for sine landsmænds grusomme udskejelser og sørgede for at

¹⁵ H. Grotefend: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, II.1, Hannover 1892, s. 213-249. – Lily Gjerløw, *Kalendarium (II)*, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 8, s. 134-147.

¹⁶ Sven Helander: *Ansgårskulten i Norden*, Stockholm 1989, s. 82.

få det bragt tilbage til Canterbury ved en højtidelighed i 1023. Endelig er der i kalenderfragmentet markeret en fest for Egvinus eller Egwin (d. 717), hvis *translatio* fejres den 10. september. Egwin var biskop af Worcester og, vigtigere, grundlægger af Evesham Abbey. Det var benediktinermunke fra Evesham som, på Erik Ejegods foranledning, dannede et datterkloster i Odense, hvor de bl.a. fik til opgave at varetage kulten af Knud. Med sig har de haft deres egne helgener, herunder utvivlsomt Egwin.

Forekomsten af fester for denne og de øvrige engelske helgener kombineret med den høje festgrad for translationen af Knud den 19. april, gør det nærliggende at tænke på Odense som kalenderfragmentets hjemsted. Problemet er blot, at der er tale om den i denne forbindelse forkerte Knud. Kalenderfragmentet anfører nemlig dagen som *Translatio sancti Kanuti ducis & martyris*, og ikke *Kanuti regis*, som man ville vente i Odense. I forhold til andre kendte kilder er enten helgenen eller datoen forkert. Denne særhed er vanskelig at forklare, men den bør fastholdes som stof til videre fordybelse. Den kan ikke bortforklares med henvisning til den sammenblanding af de to homonyme helgener, der ganske vist forekommer i andre sammenhænge, f.eks. i forbindelse med de mange Knudsgilder, hvor det ikke altid er klart, om det er den ene eller den anden Knud, der er skytshelgen.¹⁷ En helgen i en kalender er mere end et navn, for optagelsen i kalenderen er et signal om, at helgenen er blevet fejret på denne dag, og inde i den bog, som fragmentet har været en del af, har der været tekster og liturgiske direktiver til brug ved fejringen. Derfor kan fænomenet heller ikke forklares som en fejl begået af en uopmærksom skriver. Havde det været en fejl, var den blevet rettet – enten straks, under korrekturlæsningen, eller senere, under brug. Man må derfor konstatere, at man i første del 1400-tallet et sted i Danmark har fejret Knud hertugs translationsdag på den 19. april. Og at dette sted kan have været Odense, kan ikke på forhånd udelukkes. Fremfor at afvise kalenderfragmentet, fordi det afviger fra det, man mener at vide, må man anskue det som et supplement og korrektiv til det hidtil foreliggende kildemateriale.

Bibellæsninger

En Knud, som hverken var helgen, konge eller hertug, spiller en central rolle for forståelsen af den tredje og sidste helgenliste, der skal behandles her. Knud blev i 1308 provincialprior for provinsen Dacia, dvs. domi-

¹⁷Jvf. Gad 1971 (note 5), s. 161.

nikanerordenens øverste leder i Danmark og de øvrige nordiske lande. Hvornår han var født, hvad hans baggrund var, hvorfor og hvornår han blev dominikaner, hvornår han døde, vides ikke. Ifølge dominikaneren og inkvisitoren Bernardus Guido, som var stort set samtidig med Knud, var denne Dacias ottende provincialprior; en tilføjet note i et af de håndskrifter, der har bevaret Guidos skrift, hævder, at Knud „døde i Nesvik i det embede, han på ærefuld vis besad i næsten 13 år, og han var fra konventet i Odense“. Hvorfra notens oplysninger stammer, fremgår ikke.¹⁸

Knud nævnes i nogle diplomer, dvs. retsgyldige breve, fra perioden 1315-1317. Han er selv underskriver af et enkelt diplom fra 1315, som er bevaret i original. Det eneste andet sted, hvor Knud træder direkte frem i kilderne, er i det bibelhåndskrift, Det Kongelige Bibliotek erhvervede i 2001. Heri er der øverst på bogens første side nedfældet følgende notits: *Anno domini m^o. ccc^o. x^o. istam bibliam emit frater Kanutus prior provincialis a conventu hatharslevensi de dono domini regis Norvagie*, „I det Herrens år 1310 købte broder Knud provincialprior fra konventet i Haderslev denne bibel af de midler den herre kongen af Norge skænkede“. Sætningen er klar og detaljerig, men rummer også en tvetydighed: betyder „fra konventet i Haderslev“ at Knud hørte hjemme i dette konvent, eller at han købte bibelen af det? Der kan argumenteres for begge tolkninger.¹⁹

Studiet af Bibelen og andre bøger, der fremmede forståelsen af den kristne sandhed, var et centralt anliggende for dominikanerordenen. I akterne fra generalkapitlet i Padua i 1308 fremhæves det, at ordenen fra begyndelsen er indstiftet *ob predicationis officium et proximorum salutem*, „med henblik på at prædike og næstens frelse“, og det pålægges derfor alle omhyggeligt at arbejde for det, der vides at fremme „studium og fremgang i den hellige videnskab“. På den baggrund pålægger dominikanernes øverste leder, Aymericus, alle i ordenen, at ingen bøger, som ved arv eller gave eller på anden måde kommer til et konvent, må sælges, pantsættes eller bortskænkes; de skal tilhøre det fælles bibliotek, *libraria communis*.²⁰ Der gives mulighed for dispensation – f.eks. hvis et konvent har dubletter, som ikke bruges, men budskabet er klart nok: konventer-

¹⁸ *Tractatus de tribus gradibus Prælatorum in Ordine Prædicatorum*, her citeret efter Per Bjørn Halvorsen: *Dominikus. En europeers liv på 1200-tallet*, Oslo 2002, s. 249. Om dominikanerordenen i provinsen Dacia, jvf. desuden Jarl Gallén: *La province de Dacie de l'Ordre de Frères Prêcheurs*, Helsingfors 1946.

¹⁹ Se Erik Petersen: Broder Knud fra Haderslev og en Bibel fra Frankrig, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15: 4, 2002, s. 45-53.

²⁰ *Acta Capitulum Generalium ordinis Prædicatorum*, ed. B. M. Reichert, vol. II, Roma 1899 (= *Monumenta Ordinis Fratrum Prædicatorum Historica*, tomus IV), s. 34f.

ne skal værne om deres bøger. Det var på generalkapitlet i Padua at Knuds forgænger som provincialprior for Dacia blev officielt absolveret fra sin tjeneste,²¹ og Knud tiltrådte samme år. Han har med andre ord fået indskærpet betydningen af bøger og bibelstudium fra første dag i hans nye hverv, og det blev repeteret på senere kapitler. Hans køb af bibelhåndskriftet i 1310 skal uden tvivl ses på denne baggrund.

Håndskriftet skal ikke behandles i detaljer her. Det er skrevet i Frankrig i anden halvdel af 1200-tallet. Det består af 613 blade (16,4 x 10,8 cm) og er udstyret med 84 smukt udførte historierede initialer.²² Det egentlige bibelhåndskrift slutter i første spalte af f. 610r, men på resten af siden samt de efterfølgende oprindeligt blanke sider er der tilføjet et par lister. Først en med såkaldte *prothemata*, dernæst en anden med angivelser af bibeltekster til brug igennem hele kirkeåret og, i umiddelbar fortsættelse af denne, bibeltekster til brug ved fejringen af helgener. Til hver dag anføres først *epistula*, „epistel“. Det er hyppigt stykker fra de nytestamentlige breve, men i mange tilfælde er det tekster hentet i Det Gamle Testamente. Dernæst angives *evangelium*, som i alle tilfælde er tekster fra et af de fire evangelier. Længden varierer fra nogle få linier til hele kapitler. Teksterne er anført med henvisning til skrift og kapitel samt begyndelses- og slutord for den aktuelle passage.

Der angives ikke datoer for de enkelte helgeners festdage i listen, men den følger nøje kalenderens kronologi. Den første fest, der er anført, er vigilien for apostlen Andreas, hvor epistlen er hentet fra Ordsprogenes Bog kapitel 10, vers 6 („velsignelser kommer over den retfærdiges hoved ...“) og evangelieteksten fra Johannes kapitel 1, vers 35-51 (stykket om de første disciples kaldelse). En vigilie er en ekstra fest aftenen inden den egentlige helgendag, som i Andreas' tilfælde er den 30. november, altså nøje sammenfaldende med advent og kirkeårets begyndelse. I listen er der seks fester med en forudgående vigilie, udover den for Andreas tillige en for Peter og Paulus (29. juni), for Laurentius (10. august), for Matthæus (21. august), og for *Omnes Sancti*, „Alle helgener“ (1. november). Der har muligvis også været tiltænkt Johannes Evangelist en vigilie forud for hans helgendag den 27. december – formuleringen *In die* („på

²¹ Som note 20, s. 35. Forgængeren hed Peder, og var ifølge Bernhardus Guido fra Roskilde (jvf. Halvorsen 2000 (note 18), s. 249). – En kronologisk liste over provincialpriorer findes hos Jarl Gallén: *La province de Dacie de l'Ordre de Frères Prêcheurs*, Helsingfors 1946, s. 252.

²² En oversigt over disse findes i Eric G. Millar: *The library of A. Chester Beatty. A descriptive catalogue of the Western manuscripts*, 2, London 1930, s. 42-47. Håndskriftet tilhørte indtil 1969 Chester Beatty's bibliotek i Dublin.

dagen“) forudsætter en forudgående vigilie, som imidlertid ikke er noteret – ligesom en vigilie endelig er anført for Johannes Døberen. Hans helgendag er den 24. juni, og det er vigilien forud for denne, der er roden til den Skt. Hans-aften, danskere fortsat fejrer den 23. juni – ligesom det ret beset er vigilien forud for Jesus’ fødsel, vi fejrer juleaften og ikke hans egentlige fødselsdag den 25. december.

Nogle helgener er anført med mere end en enkelt festdag. Det gælder bl.a. Johannes Evangelist, med tekster til brug den 27. december (hans dødsdag) og 6. maj (den såkaldte „Johannis ante portam latinam“). Der er tekster til to fester for protomartyren Stephan: *De sancto stephano* (26. december) og *In inuentione sancti stephani* (3. august). Også en enkelt helgeninde har to fester, nemlig jomfruen og martyren Agnes, der fejres på dagen for hendes martyrium, den 21. januar og igen *Agnelis secundo*, dvs. på ottendedagen derefter, den 28. januar. Teksterne til hoveddagen er fra 2. korintherbrev, 10. kapitels slutning og 11. kapitels begyndelse, samt lignelsen om de ti brudepiger i Matthæusevangeliets kapitel 25, vers 1-13. Til festen på oktaven benyttes (den nu apokryfe) Visdommens Bog, 7.30 – 8.4, mens evangelieteksten gentages fra hovedfesten. At Agnes eller Agnete er med i listen er interessant, fordi hun var skytshelgen for det ældste kloster for dominikanerinder i Danmark, Sankt Agnetes i Roskilde, der blev grundlagt i 1263. Knud kom som provincialprior flere gange til at beskæftige sig med dette kloster, som det bl.a. fremgår af det ovenfor nævnte diplom med Knud som udsteder. Det er dateret på den hellige Bernhards dag – 20. august – i 1315 og stadfæster en aftale der er „truffet af priorinden og Agnetesøstrenes konvent“. ²³ Knud var selv til stede i Roskilde. Den hellige Agnes havde sin særlige plads hos dominikanerne i Danmark, og er en af de helgener, der giver perikopelisten et specifikt dominikansk præg. Det gælder naturligvis også den sidste af de helgener, der fejres med to fester, ordenens grundlægger, bekenderen Dominicus. Udover hoveddagen (4. eller 6. august) fejres han på translationsdagen, 24. maj, begge gange med de samme tekster. Epistelteksten er fra Paulus’ 2. brev til Timotheus, vers 1-8, med formaningen: „Prædik ordet“, *prædica verbum*, som i sin knappe form fremstår som emblematiske for dominikanerordenen. Evangelieteksten er Matthæus 5.13-20, der indledes: „I er jordens salt“, *Vos estis sal terrae*.

Der er i alt 74 fester i listen. Som specimen udgives i det følgende listens angivelser for marts, april, september og oktober – de samme måneder som er bevaret i kalenderfragmentet i Koblenz. Det kan belyse både

²³ *Diplomatarium Danicum*, 2. rk. 7. bind, nr. 291.

forskelle og sammenfald. Jeg har indsat datoer og identificeret tekststederne.

[MARTS]

- [12] Gregorii pape: Epist. "sicut siluestri pape".²⁴ Evang. Matthæus 24.42²⁵
- [21] Benedicti abbatis: Epist. Sirak 45.1-6.²⁶ Evang. Lukas 11.33-36
- [25] In annunciacione dominica: Epist. Esajas 11.1-5. Evang. Lukas 1.26-38

[APRIL]

- [14] Tyburcii et ualeriani: Epist. Visdommens Bog 3.1-8.²⁷ Evang. Matthæus 10.16-22
- [25] Marci evangeliste: Epist. Sirak 15.1-6.²⁸ Evang. Johannes 15.1-11
- [29] Petri martyris: Epist. 2. Timoth. 2.4-10. Evang. Lukas 9.23-26

[SEPTEMBER]

- [8] In natiuitate beate uirginis: Epist. Sirak 24.17-22.²⁹ Evang. Matthæus. 1.1-16
- [14] In exaltacione sancte crucis: Epist. Philipperbrevet 2.7. Evang. Johannes 12.31-36
- [20] In uigilia beati Mathei: Epist. Ordsprogene 3.13-20.³⁰ Evang. Lukas 5.27-32
- [21] In die eiusdem: Epist. Efeserbrevet 4.7-13. Evang. Matthæus. 9.9-13
- [22] Mauricii sociorumque eius: Epist. Hebræerbrevet 11. 33. Evang. Lukas 6.17-23

²⁴ Dvs. „ligesom til pave Sylvester“. På dennes dag (d. 31. december) benyttes teksten „Ecc sacerdos magnus“, som perikopelisten refererer til som „Ecc. xliii^{9a}“; teksten er sammensat af flere elementer fra forskellige kapitler i Ecclesiasticus (dvs. Siraks Bog), fortrinsvis 44.16-45.20. Samme tekst bruges i listen også til helgenerne Martin (eller Morten), Nicolaus og Augustin.

²⁵ Stedet er kun angivet med ordet *Vigilate*, der findes flere steder hos Matthæus, men ikke i kap. 28, som der henvises til; 24.42 er det mest sandsynlige.

²⁶ Henvisningen lyder „ecc¹⁸ xxv“.

²⁷ Henvisningen lyder „Sapientie ii^{9a}“.

²⁸ Angivet med henvisning til epistelteksten til Johannes Evangelist: „sicut in die iohannis evangeliste“.

²⁹ I Vulgata: Ecclesiasticus 24.23-31.

³⁰ I listen henvises til Ecclesiasticus: „Ecc. xliii^{9a}“.

- [27] Cosme et da<miani>: Epist. Ordsprogene 15.2-9. Evang. Matthæus. 5.1-12
- [29] Michaelis archangeli: Epist. Johannes' Åbenbaring 1.1-5. Evang. Matthæus. 17.18 – 18.10
- [30] Iheronimi: Epist. Visdommens Bog 10.10. Evang. Lukas 11.33-36
- [OKTOBER]
- [4] Francisci confessoris: Epist. Galaterbrevet 6.14-18. Evang. Math. 11.25-30
- [29] Dyonisij cum so<ciis> su<cis>: Epist. Visdommens Bog 3.1-8. Evang. Lukas 6.17-23
- [18] Luce euangeliste: Epist. Sirak 15.1. Evang. Lukas 10.1-7
- [28] Symonis et iudæ: Epist. Romerbrevet 8.28-39. Evang. Johannes 15.17
- [31] Vigilia omnium sanctorum: Epist. Johannes' Åbenbaring 5.6-13. Evang. Lukas 6.17-23

Listens sidste helgener er Klemens (23. november) og Katharina (25. november), hvis epistel- og evangelietekst iøvrigt er de samme som for Lucia. Efter helgenerne er der til allersidst i listen anført tekster til brug ved gudstjenester for de afdøde (*Pro defunctis* og *Item pro defunctis*) og ved indvielse af en kirke (*In dedicatione ecclesie*).

Listen med tekster til de enkelte helgenfester følger som nævnt umiddelbart og uden ophold efter en tilsvarende liste med tekster til kirkeårets søn- og helligdage. Til nogle af disse dage er der knyttet *thematata*, særligt udvalgte bibelord, som brugtes som tematisering af prædikenen. Sådanne findes ikke til helgendagene. At perikopelisternes tekstvalg faktisk svarer til dominikansk praksis i ordensprovinsen Dacia bekræftes, hvad søn- og helligdagstekster angår, af en samling af prædikener af dominikaneeren Matthias Ripensis, broder Matthias fra Ribe.³¹ Hans *sermones de tempore*, dvs. prædikener til kirkeåret er skrevet omkring 1300, og kendes fra to håndskrifter, som begge tilhører Carolina Rediviva.³² Derimod har Matthias ikke efterladt sig en tilsvarende samling af *sermones de sanctis*.

Mangelen af en sådan samling gør perikopelistens helgenafsnit så

³¹ Om Matthias Ripensis og hans prædikensamling, se Anne Riising: *Danmarks middelalderlige Prædiken*, 1969, s. 48-50 & passim.

³² C 343 (fra første halvdel af 15- årh.) og C 356 (15. årh.), beskrevet i Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monika Hedlund: *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, 4, Stockholm 1991, s. 303-314 & 378-379.

meget desto vigtigere, både som kilde til hvilke helgener, man har fejret, og hvilke tekster, man har benyttet.

I forhold til kalenderfragmentet er det mest slående måske fraværet af specifikt danske helgener. Hverken Knud konge eller Knud hertug, Lucius eller Ansgar, eller for den sags skyld Thøger eller andre af de lokalt dyrkede helgener optræder i listen. Listen afspejler en fælles dominikansk og ikke lokal dansk liturgi. Samtlige helgener i listen genfindes da også i den kalender for Dominikanerordenen, som H. Grotefend har ekscerperet på grundlag af ti senmiddelalderlige, fortrinsvis trykte kilder.³³

En lang række helgener var naturligvis de samme: apostle og evangelister, kirkefædre, martyrer og bekendere fra den fælles kirkes lange historie. Faktisk optræder alle listens helgener for månederne marts, april, september og oktober også i kalenderfragmentet. Den iøjnefaldende forskel er, at der i perikopelisten er markant færre helgener end i kalenderfragmentet. I de fire måneder er der 19 fester i perikopelisten, mod henved 70 i kalenderfragmentet. Dette skal givetvis ikke tolkes som udtryk for, at dominikanerne har været mere tilbageholdende, hvad angår fejring af helgener, end andre. En mulig forklaring er, at dominikanerne har indrettet deres kalender på en måde, der skabte plads til fester for lokalt fejrede helgener. Dominikanerne var ikke som andre brødre bundet til et afsondret liv i deres konventer – som prædikebrødre havde de deres mission ude i verden, hvor de har mødt mange lokale traditioner, også hvad angår dyrkelsen af helgener. Med de relativt få faste festdage i den dominikanske kalender, som den afspejles i perikopelisten, har der været plads til at inddrage lokalt fejrede helgener.

Dominikanerne var en ung orden, og havde omkring år 1300 kun få „egne“ helgener. Der var ordenens grundlægger, Dominicus, der som nævnt optræder i listen med to fejring. Han blev kanoniseret i 1234. På den tid, da Knud var provincialprior, havde ordenen også fået sin første martyr. Det var Peter fra Verona, født omkring år 1200, og optaget i dominikanerordenen i 1221 af Dominicus selv. I 1251 blev han af pave Gregorius IX udnævnt til inkvisitor for det nordlige Italien, og det var her, på rejse fra Como til Milano, at han i 1252 fik sit voldsomme martyrium: han blev angrebet af en mand, der kløvede hans hoved med en økse. Han blev kanoniseret året efter. Peter fik tilnavnet Martyr og fejres den 29. april. Om hans brede popularitet vidner, at han også optræder i kalenderfragmentet fra Koblenz.

Peter Martyr er listens yngste helgen. Fraværet af en tredje stor domini-

³³ *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, II.2, Hannover 1898, s. 34-37.

De scō thoma aplo. *Ep̄la* ephe. ii.
 Jam non estis. *Evangelium* jo. x. Tho
 mas unus de duodecim. In no. ius. fi.
 De scō stepho *ep̄la*. Actū scōo. Ste
 phanus plenus. si pharisaicū d.
Evangelium mathy xii. G. Debat i
 turbis iudeor. hanc. In noie iunū.
 In die sc̄i iohis *ep̄la*. Eo xv. Quia
 meo dñi. finis herodotū dñm dñs.
Evangelium jo. xxi. Dixit ihc xpo fi.
 testimonium eius. De innocētibz.
Ep̄la. apocal xiiii d. Nidi ip monte
 finis. Antea thōm d. *Evangelium* jo.
 ii. d. Angla dñi. fi. quia no iunū.
 De scō thoma mte. *Ep̄la*. sc̄i xiiii.
 Beato ū qui i sa. fi. heredat illū d. d.
Evangelium jo xii. fi. qui ē in celis.
 De scō siluestro *ep̄la*. Eo. xiiii. C.
 Eoē lazar. mag. fi. In odam luau.
 Eo. xv. b. hō quida pegre.
 finis. Inca in gaudū donū tu.
 De scō felice. *Ep̄la*. hēt xiii. f.
 Docuus uaris fi. p̄m̄cc̄o deus.
 Eo. lu. x. d. Quos auto. finis.
 Ap̄ta luro mcl. Marcell p̄. *Ep̄la*
 hēbe. Eo. xxix. Iustū cor lū.
 Eo. xv. g. xv. b. hō quida pegre.
 p̄. P̄nce uirginis *Ep̄la*. *Evangelium*
 sc̄o de beata lucia. Fabian a sebas.
 hēbz. xi. hō p̄ fidem. fi. n xpo ihu.
Evangelium. luc. vi. Descendēs ihc de mōte
 fi. meoos uā multā em celo.
 Agnetis uirg. *Ep̄la*. ii. coz. x. G. fi.
 exibeat xpo. *Evangelium*. a. xv. b. Sum
 le ē rog. ca. de. ū. fi. quā nescitis di.
 Vincētia m̄. *Ep̄la* z *Evangelium* sc̄o
 scō thoma mte. In cōsūre sc̄i pauli.
Ep̄la. act. xv. a. Saulus ad huc.
 fi. affirmans quā hō ē xpo. *Evangelium*
 jo. xix. Ecce nos reli. fi. uicā actū p̄
 Agnetis scō. *Ep̄la*. sap. vi. Sapient
 a unar. maliam. fi. datus ē enī dil.
Evangelium sc̄o in al. fēt. In p̄ficacōe
 beate marie *Ep̄la*. galach. d. ii. d.
 Ecce ego mitto Anglin. fi. di. do. op̄o.
Evangelium luc. ii. Postq̄m impleti luro.
 finis. Et gloriā pleb tū. i. i. i. i.
 Cathedra sc̄i pet. *Ep̄la*. i. pet. i.
 Petrus aplo. finis. Ihu x do nri.
Evangelium mathy xvi. Hanc ihc. finis
 cito solutū z in celis mathy apl.
Ep̄la. act. i. Evugetis petrus. fi.
 z annunciat ē ad x. *Evangelium*. a.
 xi. f. Respondēs ihc. p̄ficacō. finis.
 z onus mar leue. Gregori p̄. *Ep̄la*
 Naro siluū. p̄. *Evangelium* jo. xviii.

Vigilate. fi.
 Benedicti abbe *Ep̄la* eō xv. Di
 lectus a dō ē ho. fi. legā uicā z dñs.
Evangelium luc. x. E. sermo accendo
 finis. Illumināte te. In annūciacōe
 dominici. *Ep̄la* ysa. xi. Egrediet ū.
 fi. remū eius. *Evangelium* luc. i.
 cyllus ē. fi. fiat in scōm ubā uū.
 Cyburū z ualeriani. *Ep̄la*. hāpie
 ii. Iusti autē in p. fi. dñe dō nobz.
Evangelium jo. x. Ecce ego mitto. fi.
 hic saluus erit. Marti *Evangelium*
 eplā. sc̄o in die iohis *Evangelium*
Evangelium. io. xv. a. Ego sum uicis.
 fi. et gaudū uūm impleatur. P̄cc̄
 m̄is eplā. ū. ad cymochū. ū. ap.
 z sermo m̄lras dō. fi. glā celest.
Evangelium luc. ix. Siquis uicā uicē
 fi. scōz angloy. Phylippi a iacob.
Ep̄la sap. v. Gratūo uicā. fi. scōz
 illoy ē. *Evangelium* jo. xii. Non ē
 beati cor uūm. fi. hoc faciam. Inuē
 cio scō uūm. *Ep̄la*. gal. v. Cōstī
 do de uob. fi. et ego mundo. *Evangelium*
 jo. ii. Erat hō. fi. h̄ habebat uicā g.
 Iohis ante portā laz. *Ep̄la* z *Evangelium*
 sc̄o in natūli nri. Translato sc̄o
 dominici. *Ep̄la*. ū. ad cymochū. iiii.
 Castrici. fi. aduentū eius. *Evangelium*
 jo. v. Uos estis sal terre. fi. in rog
 no celoz. Barnabe apli *Ep̄la*. eph
 ii. Jam nō estis hol. fi. in spu scō.
Evangelium. jo. xv. Hōc ē p̄p̄atū. fi. deo
 uobis. Genasū z prochatū. *Ep̄la*
 sapie. iiii. Iustoz aie. fi. illoy i p̄e.
Evangelium. mathy. xii. a. Egrediente
 ihu de templo. fi. hic saluus erit.
 In uigil. s. io. bap. *Ep̄la* iherem. i.
 a. Iurissim te foz. fi. arō dñs op̄o.
Evangelium. luc. i. a. Erat in diebz herō
 fi. plebam p̄ficām. In die eiusd.
Ep̄la. ysa. xlix. a. Audite m̄le.
 fi. qui elegit te. *Evangelium*. luc. i.
 Elizabeth imple. fi. redēpōem ple
 tus. Iohannis z pauli. m̄. *Ep̄la*. zo.
 viii. c. Quis nos sepab. fi. in x
 ihu d. nō. *Evangelium*. luc. xii. a.
 Accedite a fermento. fi. cūz an. d.
 Vigilia petri z pauli. *Ep̄la*. act. iiii.
 Petrus z iohes. finis. qd contige
 illi. *Evangelium*. jo. xxi. Dixit ihc h̄
 moni petro. fi. clarifica. ell̄ dñi.
 In die eorūdem. *Ep̄la*. act. xii. Mi
 sit herodes. fi. plebis iudeaz. *Evangelium*
 sc̄o in cathedra eorūdem. In cōmā
 sc̄i pauli. *Ep̄la* ad galach. a. florū

Bibelhåndskriftets f. 612 recto. Øverst i venstre spalte ses tekststykkerne til apostelen Thomas (22. december), nederst i samme spalte teksterne til pave Gregorius (12. marts). Blandt helgener, der fejres i den mellemliggende tid er Agnes (eller Agnete, 21. januar), der også fejres på ottendedagen efter den egentlige festdag ("Agnētis secundo"). Midt i højre spalte er der angivet tekster til translationdagen for dominikanerordenens grundlægger Dominicus (24. maj). Derimod er teologen Thomas Aquinas ikke medtaget i listen. Hans helgendag er den 7. marts, og hører altså i listens sammenhæng hjemme umiddelbart før Gregorius. At han ikke optræder i bibelhåndskriftets helgenliste indikerer, at denne må være nedskrevet før 1323.

kansk helgen gør det muligt at indsnævre tidsrummet for nedskrivningen af perikopelisten. Ordenens store teoretiker, Thomas Aquinas, blev kanoniseret i 1323, men er *ikke* optaget i håndskriftets helgenliste. Af akterne fra dominikanerordenens generalkapitel i Bordeaux i 1324 fremgår det, at man på dette møde har fastsat et officium, en særlig gudstjeneste, for Thomas Aquinas den 7. marts, *per totum ordinem*, gældende for hele ordenen. Samtidig kundgøres det, at Thomas skal nævnes i litaniet umiddelbart efter Dominicus.³⁴ Dominikanerordenen var organiseret på en måde, der umuliggjorde, at den slags vedtagelser blev overhørt i de enkelte provinser. At Thomas Aquinas ikke optræder i helgenlisten viser med andre ord, at listen er nedskrevet inden 1324. Det vil med stor sandsynlighed sige i Knuds egen tid. Det giver ganske god mening, for forestiller man sig, at Knud har erhvervet bibelen til eget brug som ordensleder, så ville de sidste blanke sider af bogen være et hensigtsmæssigt sted at nedfælde de tekster, der skulle bruges af alle i ordenen. Han har som alle andre dominikanere haft brug for en oversigt over de tekster, der skulle bruges i årets løb. Samtidig har han som provincialprior skullet sikre sig, at alle brødre har fulgt den samme liturgi, herunder at man har fejret de samme helgener og benyttet de samme tekster, overalt i hans provins. Det er nærliggende at fortolke perikopelisten som hans redskab til at kunne varetage denne pligt.

Hvilken betydning kan man tillægge en stribe helgennavne i tre hidtil upåagtede kilder fra middelalderen? Som rene navne kun en meget begrænset, men helgener var i middelalderen mere end rene navne. De var eksistenser af en højere rang, men til alle helgener var der knyttet en historie, som kunne omsættes til fabelagtige fortællinger, til trøst og opbyggelse, men også til glæde og forundring. Helgener blev nærværende. De kunne udvirke mirakler og vise vej. De var virksomme værnere for

³⁴ *Acta Capitulorum Generalium ordinis Prædicatorum*, II, Roma 1899, s. 151.

mennesker, opbyggelige forbilleder i verden og fromme forbedere i himlen.

Heller ikke i historien er de rene navne. Kirkelige og kulturelle påvirkninger afspejles i de helgener, der efterhånden vandt indpas i sogn, stift og rige. En lang og kompliceret proces, som gjorde vidt forskellige personer fra forskellige tider og lande som Ansgar, Egwin, Knud og Dominicus fælles om at være helgener i Danmark. Helgener er kilder, også i en mere konkret betydning: det er helgenernes navne i litaniet og kalenderen, der gør det muligt at identificere de bøger, de er eller har været en del af, som dansk kulturarv. Som *frater Kanutus* i den latinske bibel, er navne på helgener som Lucius og Knud i psalterhåndskriftet og Thøger i kalenderfragmentet signaturer, der vidner om, at disse håndskrifter er blevet brugt i Danmark.

Kilderne til den danske bogkultur i middelalderen er relativt sparsomme, og de tre her omtalte håndskrifter udfylder vigtige huller. Det lille psalter er det eneste bevarede af sin art, hvori helgennavne fra dansk område er indskrevet – og ikke blot senere indføjet – i et litani. Det gør det i en vis forstand til Danmarks ældste bevarede salmebog. Og mens der er bevaret kalendere fra både ældre og yngre tid, er kalenderfragmentet enestående som kilde fra en tid, der kun er svagt belyst; det rummer helgennavne, der ikke ses i andre kilder. Og endelig broder Knuds bibel med dens tilføjelser, der åbner for et sjældent indblik i den unge dominikanerordens virke i Danmark og det øvrige Norden. Kilder, som Knuds og udvalgte helgeners navne har givet konkret kontekst og betydning hos os. Skrevet på pergament, det svage ekko af fjerne tiders stemmer: *omnes sancti, orate pro nobis*.

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *Orate pro nobis. Saints and manuscripts in medieval Denmark.*

Three hitherto unknown or unrecognised manuscripts from medieval Denmark have emerged over the past few years: a psalter, a fragment of a liturgical calendar and a bible. They each in their own important way supplement the not too copious source material for the study of the medieval book and of the cult of saints in Denmark. The psalter and the bible were acquired by The Royal Library in 2002 and 2001 respectively. The fragment became known in connection with the cataloguing of a collection of manuscripts in Koblenz.

The psalter (The Royal Library, ms. 2002/100) is quite a small book, less than 10 x 7 cm, probably produced in the late 1200s. It consists of 159 leaves, some having been added at a later date. The original manuscript consists of ff. 4-146. Apart from the Book of Psalms this part contains i.a. a litany that links the psalter to Denmark. In all 44 saints appear in the litany and nearly all of them are common to the church all over Europe. As the last in the group of martyrs three saints of a more local character are invoked: Lucius, Kanutus and Olavus. These three point to the diocese of Roskilde as the home of the psalter and its original owner. This is confirmed by another two saints in the litany: Botulphus and perhaps Margareta, the last named in the group of holy women. She might well be the locally worshipped Margrete of Højelse.

The fragment (Koblenz, Landeshauparchiv, Best. 701 759,27,2) consists of two leaves (37 x 30 cm), the only ones preserved from a manuscript from around 1400. The four pages contain the calendar for March-April and September-October. Saints' celebrations are indicated on 64 days, including feasts for Lucius (4. March), Kanutus (19. April), Ansgarius (9. September) and Theodgarus (30. October). The appearance of these four makes it quite clear that the liturgical book, which the fragment derives from, was produced for use in Denmark. It is more difficult to determine where in Denmark it was used. The presence of several English saints might point to the diocese of Odense, as does the feast for Knud's translation; the problem is, however, that the saint is named *Kanutus dux*, Knud the duke, and not *Kanutus rex*, Knud the king. The fragment both supplements and problematises the scant knowledge which has been gathered from other sources about the saints' calendar in Denmark during this period.

The Latin bible (The Royal Library, ms. 2001/100) was copied in France during the second half of the 1200s. The manuscript consists of 613 leaves (16,4 x 10,8 cm) and is embellished with 84 initials. A note on the first leaf tells us that the book was acquired by provincial prior Knud from the convent in Haderslev in 1310 for money donated by the king of Norway. As provincial prior Knud was head of the Dominican order in Denmark and the other Nordic countries. Lists added on the last pages testify to the use of the manuscript: first there is a list with *prothemata*, then a list of the

biblical texts for the ecclesiastical year and immediately following this, bible texts for 74 saints' days, chronologically arranged with the apostle Andrew as the first. The selection of saints clearly indicates that the list was prepared for the use of Dominicans. Thus the founder of the order, Dominicus, appears twice on the list. Also Peter Martyr is included. He was canonised in 1253. Thomas Aquinas, however, does not appear on the list. He was canonised in 1323. The list must have been written down before, and can thus be dated to the period between 1310 and 1323. That is to say in Knud's time. As provincial prior he would have to make sure that all brethren followed the same liturgy, celebrated the same saints and used the same texts everywhere in his province. It seems obvious to interpret the lists as his tool for carrying out this obligation.

The three manuscripts fill in gaps in the source material for the study of books and saints in medieval Denmark. The psalter is the only one of its kind that has survived, containing names of local saints written into – and not just added later – a litany. And while other calendars are preserved, the fragment is unique as a source from a period of which not very much is known; it contains names of saints that do not appear in other sources. Finally, brother Knud's bible with its additions offers a rare insight into the young Dominican order's work in Denmark and the rest of the Nordic countries.

‘CONFIRMATIO FRATRUM
PER MANUUM APPOSITIONEM’

LISTEN OVER MEDLEMMER AF COLLEGIUM VICARIORUM
PERPETUORUM IN ECCLESIA ROSKILDENSI 1552-1668 I
DET KONGELIGE BIBLIOTEK: NY KGL. SAMLING 718, FOL.,
OG DENS MUSIKHISTORISKE BETYDNING

AF

OLE KONGSTED

Heinrich W. Schwab tilegnet i anledning af 65-årsdagen

Historikeren Jacob Langebek gengiver i sit storværk *Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi*, Kbh. 1786, adskillige musikhistorisk interessante oplysninger. I Tomus VI findes således under CLXXXV, s. 591ff: *Statuta Capituli Roskildensis & Necrologicum Roskildense*. På side 601 er aftrykt de statutter for Roskilde Domkapitel, som blev konfirmeret i 1554. Under overskriften *Confirmatio fratrum per manuum appositionem* står underskriften af *prior vicariorum*, Laurentius Asceri; herefter følger en liste med *egenhændige* underskrifter af en længere række såkaldte *vicarii perpetui* – ‘evige vikarer’; *vicarius* var en almindeligt benyttet betegnelse for en stedfortræder – i praksis anvendt dels om præster *cum cura animarum*, dels om ‘altervikarer’ *sine cura*. Disse nød indtægterne af kirkens mange altre, og netop Roskilde Domkirke havde på Reformationstiden o. 50 alterbeneficier.¹ Før Reformationen var det således, at biskop, domkapitel eller eventuelt fundators arvinger havde indstillingsretten; specielt ses mange gilder og laug at have oprettet stiftelser, – dette naturligvis bl.a. af hensyn til messe-læsning for afdøde medlemmer. Efter Reformationen overtog kongen dispositionsretten over kirkemidlerne; det er i denne sammenhæng velkendt, at Christian III, Frederik II og Christian IV anvendte disse midler i forbindelse med økonomiske forbedringer for udvalgte hofembedsmænd og andre ansatte ved hoffet; disse var selvfølgelig vikarer *sine cura*. Alle disse tre monarker anvendte indtægter fra kirkegodset under Roskilde Domkapitel til aflønning af udvalgte hofmusikere. Af og til var en residentsforpligtelse knyttet til kirkemidlerne, men i øvrigt var der som oftest

¹ Se Troels Dahlerup: „Vikar“, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 20, 1976, sp. 15ff.

tale om et løntillæg respektive en belønning for den pågældende persons tro tjeneste. Denne måde var blot en af flere, på hvilken kongen fandt midler til aflønning af sine musikere. Nogle fik understøttelse af Provianthuset, andre fik et brev på et „frit hus“, mens det ser ud, som om at det var de mere fremtrædende, der benådedes med midler fra Roskilde Domkirke.

Listen omfatter ikke færre end 116 navne, – alle personer, der har haft indtægter af de forskellige altre i Roskilde Domkirke. I de fleste tilfælde er blot angivet følgende: „Ego N.N. subscribo“, eventuelt med tilføjelse af et „manu propria“ eller „med egen haand“ og – mest i den sidste, d.v.s. yngste del af listen – ofte også med angivelse af en dato samt et årstal. De første indskrifter stammer fra 1552,² den sidste indførsel er dateret 12. juli 1668. Der er fra Langebeks side tale om en kildeudgivelse af et manuskript, som i 1770'erne øjensynlig opbevarede af Christopher Johansen Schultz (* 1714 i Roskilde – † 1796 i Roskilde), 1756-1796 sognepræst ved Roskilde Domkirke.³ Langebek har ikke gjort noget forsøg på identifikation af de mange personer. De fleste navne er gengivet i deres latiniserede form. Et mindretal af samtlige nævnte beneficenter har angivet deres profession – blandt de få, der faktisk har gjort det, ses præster/theologer, rectorer og conrectorer, kantorer og succentorer, organister samt en række kongelige embedsmænd og musikere. Eftersom listen – som den er aftrykt i ovennævnte 6. bind af Langebeks storværk – indeholder navnene på flere af hovedpersonerne i disse omkring 100 års danske musikhistorie, ville en opsporing af Langebeks kilde naturligvis være særdeles værdifuld.

En eftersøgning blev iværksat – og som man kan gætte, lykkedes den heldigvis. Den kunne være blevet mere omfattende, end tilfældet blev, da der – på grund af Roskildes store betydning både før og efter Reformationen – er „Roskildensia“ i mange samlinger og arkiver. En henvendelse til „Kirkeværket“ under Nationalmuseet gav forholdsvis hurtigt det afgørende spor: henvisningen til Alfred Ottos disputats fra 1933.⁴ Otto opregner

² Det er ikke umiddelbart klart, hvorfor den ældste indskrift fra 1552 er ældre end statutternes egentlige *confirmatio* i 1554.

³ Se S.V. Wiberg: *Personallistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, 2. Odense 1870, s. 636.

⁴ Alfred Otto S.J.: *Liber Daticus Roskildensis. Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*, 1933, s. 10. Jeg er redaktør ved Danmarks Kirker, Hugo Johannsen, stor tak skyldig for hjælp i forbindelse med lokaliseringen af manuskriptet. Ligeledes takker jeg forskningsbibliotekar Bruno Svindborg, overassistent Palle Ringsted, organist Ole Olesen samt museumsinspektør Steffen Heiberg for hjælp i forbindelse med mit arbejde.

13 endnu kendte nekrologier – ‘dødebøger’ – af hvilke nr. 6 er KB: *Ny kgl. Saml.* 718, fol.. Alfred Ottos noget summariske manuskriptbeskrivelse skal selvsagt ses i lyset af hans interesse for netop nekrologierne.

En langt mere udtømmende kodikologisk undersøgelse og manuskriptbeskrivelse giver Ellen Jørgensen i Det Kongelige Biblioteks katalog over latinske codices fra Middelalderen.⁵ Hverken Ellen Jørgensens eller Alfred Ottos beskrivelser af manuskriptet er imidlertid af en sådan art, at man som musikhistoriker ville kunne snuse sig til dets specifikt musikhistoriske betydning. Da Ellen Jørgensen er særdeles grundig, skal jeg ikke her gå i detailler i forbindelse med manuskriptets indhold, men nøjes med at henvise til hendes registrering og i øvrigt kun beskæftige mig med en enkelt del af manuskriptet – listen over kollegiet af de ‘evige vikarer’ 1552-1668. Manuskriptet består af blot 16 blade i format ca. 32 cm x ca. 23 cm, og det indeholder ikke færre end 12 forskellige dele. Fol. 11 recto til fol. 16 verso er de oven for nævnte konfirmerede statutter for de ‘evige vikarer’.⁶

Ellen Jørgensen giver samtidig oplysninger om manuskriptets proveniens, som faktisk forklarer dets vej fra Roskilde Domkirke til Det Kongelige Bibliotek: Oprindeligt tilhørte det naturligvis kollegiet af ‘evige vikarer’ ved Roskilde Domkirke. Senere blev det som nævnt opbevaret hos ovennævnte sognepræst Christopher Johannes Schultz, i hvis varetægt det befandt sig, da genealogen Christopher Giessing (1723-1791) i 1774 lånte det til gennemsyn i forbindelse med sine forarbejder til stamtavlerne i *Nye Samling af Danske Norske og Islandske Jubel-Lærere*.⁷ Dette historisk set særdeles interessante værk i den danske genealogiske litteratur udkom i tre dele 1779-1786. Giessing sendte efterfølgende dette „Stykke af Alderdommens sønderrevne Levninger“ til historikeren Peter Frederik Suhm (1728-1798) med et følgebrev dateret Roskilde d. 31. oktober 1774; følgebrevet er indbundet bagest i manuskriptet. Christopher Giessing tilkendegiver i brevet, at han har manuskriptet „til Laans af Hr. Provst Schultz, kun Skade, at der saa mange Blade er bortrevne, saa denne liber Daticus [sic!] derfor aldrig kan blive completeret, dersom Deres Velbaarenhed [Suhm] ey kan derpaa raade Bod. Allerydmygst beder ieg, at De vilde

⁵ Ellen Jørgensen: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, 1926, s. 41 ff.

⁶ Selve listen over navne begynder fol. 12 verso og omfatter fol. 16 recto inclusive. Bladene er også paginerede, hvilket Ellen Jørgensen har oversat.

⁷ Se Th. Hauch-Fausbøll: „Giessing, Christopher“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 5, 1980, s. 188.

bevise mig den store Gunst og lade det afskrive for mig, som ellers ey bruge det mig til Nytte“. Når man ser på enkelte af indførslerne i manuskriptet, som hartad er ulæselige, forstår man Giessings anmodning til Suhm. Giessing – og hermed jo altså også pastor Schultz – fik aldrig manuskriptet tilbage fra Suhm, som tværtom lod det indgå i sin samling med nummeret „821“.⁸ Efter at have befundet sig i Roskilde i 1500-, 1600- og 1700-årene indtil 1774, indgik det så endelig i 1793 i Det Kongelige Bibliotek, da Suhms meget store samlinger blev solgt til biblioteket; i Det Kongelige Bibliotek registreredes manuskriptet med den nuværende signatur: *Ny kgl. Saml. 718, fol.*

Ovennævnte brev fra Giessing til Suhm afslører samtidig, hvornår og under hvilke omstændigheder Langebek må have beskæftiget sig med denne sag. Brevet er dateret d. 31. oktober 1774; eftersom Langebek døde d. 16. august 1775, må handlingsforløbet være følgende: sognepræst Schultz i Roskilde giver papirerne til Giessing umiddelbart forud for d. 31. oktober 1774, Giessing sender dem under denne dato til Suhm, der på sin side – formentlig ikke længe efter modtagelsen af manuskriptet – giver det til sin gode ven Langebek. Langebek må have skrevet listen rent imellem dette tidspunkt og sin død i august 1775; han nåede imidlertid ikke at udgive papirerne, som først blev udgivet i 1786.⁹ Om Giessing fik den ønskede afskrift vides ikke. Men Suhm fik jo altså papirerne tilbage enten umiddelbart før eller – måske mere sandsynligt – efter Langebeks død i forbindelse med færdiggørelsen af hans værk (se note 9).

Tilbage til selve listen, dens musikhistoriske betydning – og en enkelt kunsthistorisk sidegevinst! Af de 116 nævnte personer var mindst 10 – muligvis 12, måske endda endnu et par stykker – udøvende musikere/sangere.¹⁰ Af disse vil mere end et halvt dusin med føje kunne betegnes som centralt placerede musikere i Danmark i den pågældende periode. Neden for gengives disse navne med originalens ortografi; her-

⁸ Se Leo Tandrup: „Suhm, Peter Frederik“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 14, 1983, s. 194-199.

⁹ Jacob Langebek nåede kun at udgive de tre første bind af *Scriptores rerum Danicarum*. På baggrund af Langebeks collectanea udgav Suhm efter Langebeks død – men efter Langebeks egen plan – bd. IV-VII. Se hertil *Kammerherre og Kongelig Historiographus Peter Friderich Suhms samlede Skrifter*, 6, 1790, s. 11-26, samt 15, 1798, s. 79. Se ligeledes Bjørn Kornerup: *Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745. 8. januar 1945, 1945*; se endelig Sv. Cedergreen Bech: „Langebek, Jacob“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 8, 1981, s. 509-512.

¹⁰ I forbindelse med det her meddelte uddrag af listen er der set bort fra de mange ‘succentores’, som nævnes i ms.

hos anføres dato og årstal for deres optagelse i dette 'kollegium', for så vidt sådanne kan gives:

[1565] Ego Arnoldus de Fine subscribo¹¹

1588 ? Joannes Styrmius/Manu propria¹²

21. juni 1591 Anno 1591 thend 21 Janu.../Bleff Petri Arnoldi Collatz/
Lest vdj Vicariorum capitels/Hus till Mariæ Magdalene/
altere¹³

[1606] Gregorius Trehou/eygenhandt mpp¹⁴

¹¹ Se Erik Abrahamsen: „de Fine, Arnoldus“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 4, 1980, s. 401; se endvidere Ole Kongsted, Harald Ilsøe, Steffen Heiberg og Gerhard Kraack: *Festmusik fra Renaissancen*, 1990, s. 53f.

¹² Der er formentlig tale om den Johannes Stirmius, der var bassanger i hofkantoriet indtil sin død 1589. Se Angul Hammerich: *Musiken ved Christian den Fjerdes Hof. Et Bidrag til dansk Musikhistorie*, 1892, s. 217.

¹³ Der er formentlig tale om den Petri Arnoldi, som i 1587 ansattes som altist i Artus Damlers sted. Se Hammerich 1892 (note 12), s. 217, hvor det nævnes, at han var i tjeneste til maj 1591. S.A.E. Hagen antager i sine „Bemærkninger og Tilløjelser til Dr. Angul Hammerichs Skrift 'Musiken ved Christian den Fjerdes Hof'“, *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., 4, 1892-94, s. 15f, at altisten Petrus Arnoldi kan være identisk med den Petrus Arnoldi de Fine, Danus Hafniensis, der blev indskrevet som student i Wittenberg i sommerhalvåret 1591 og som 1593 blev ansat som præst i Stillinge ved Slagelse. Se Wiberg 1870 (note 3), III, Odense 1871, s. 193. – Hagens antagelse baserer sig på det forhold, at studenten Petrus Arnoldi d. 28 maj 1591 rejser fra København til Tyskland, hvilket passer med sangeren P.A.'s forsvinden fra rentemesterregnskaberne med udgangen af maj 1591 og understøttes af L.H.F. Olivarius: *Stamtavler over Slægterne Olivarius og de Fine med personallistoriske Efterretninger om disse Slægter*, 1894, s. 64. Han var søn af Frederik 2.s hofkapelmester Arnoldus de Fine, som er den første af de her nævnte musikere; P.A. døde 1620, hvorefter den nedennævnte broder, Arnold de Fine (se note 18) overtog hans plads i dette kollegium. – Denne indførsel er formentlig ikke foretaget af P.A. selv, jfr. formuleringen.

¹⁴ Langebek læser fejlagtigt „Trehon“. Indførslen før Trehou er dateret 17. maj 1606, indførslen efter 7. januar 1607; han har derfor formentlig indskrevet sit navn imellem disse to datoer. Om Trehou se Nils Schiørring: „Trehou, Gregorius“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 14, 1983, s. 678. Se endvidere Ole Kongsted: Nyopdagede værker af Gregorius Trehou i Biblioteca Apostolica Vaticana, *Musikkens tjenere. Instrument – Forsker – Musiker. Meddelelser fra Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling*, VI, 1898-1998, 1998, s. 189-209; se endelig John Bergsagel og Ole Kongsted: „Trehou, Gregorius“, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 2. udg., 25, London 2001, s. 712.

Ego Arnoldus de firm. subscribo

Joannes Styonius
 manu propria.

Anno 1891 | Band = 1 | Lamm
 Hoff Peter Arnoldi Collet
 Lot bei Director. respit
 Gus. till Marie M. M. M. M.
 altem

Gregorius Trehan
 w. genf. 1891

Theodorus Habich Gustrouiensis manu
propria subscripsit Ao 1610 - 13 Junij organist

13. juni 1610 Theodorus Habich Gustrouiensis manu
propria subscripsit Ao 1610 – 13. Junij organista.¹⁵

Iacobus Aquilinus Musicus Regius
subscripsi Anno christi. 1619. die 29 Junij.

29. juni 1619 Iacobus Aquilinus Musicus Regius
subscripsi Anno Christj. 1619. die 29 Junij.¹⁶

¹⁵ Ikke hos Hammerich 1892 (note 12); ikke hos Robert Eitner: *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten*, I-X, Leipzig 1900-1904; ej heller hos Martin Ruhnke: *Beiträge zu einer Geschichte der deutschen Hofmusikkollegien im 16. Jahrhundert*, Berlin 1963. Sidste ord „organista“ er skrevet af en anden hånd.

¹⁶ Se Nils Schiørring: „Ørn (Aquilinus), Jacob“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 16, 1984, s. 182f. Se også John Bergsagel: Anglo-Scandinavian musical Relations before 1700, Henrik Glahn, Søren Sørensen and Peter Ryom (udg.): *Report of the Eleventh Congress of the International Musicological Society*, 1972, 1, 1974, s. 263-271; endvidere John Bergsagel: Danish Musicians in England 1611-14: Newly-Discovered Instrumental Music, *Dansk Årbog for Musikforskning*, VII, 1973-1976, 1976, s. 9-20, samt John Bergsagel: „Ørn, Jacob“, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 2. udg., 18, London 2001, s. 707f.

Freitag Luedewich Organista subscripsi
Anno Christi 1619 Den 30 Decembris

30. dec. 1619 Freitag Luedewich Organista subscripsi
Anno Christi 1619 Den 30 Decembris:¹⁷

Arnoldus Arnoldi De Fine Musicus
Regius subscripsi Anno 1620 Die 29

29. juli 1620 Arnoldus Arnoldi De Fine Musicus
Regius subscripsi Anno 1620 Die 29 Ju..¹⁸

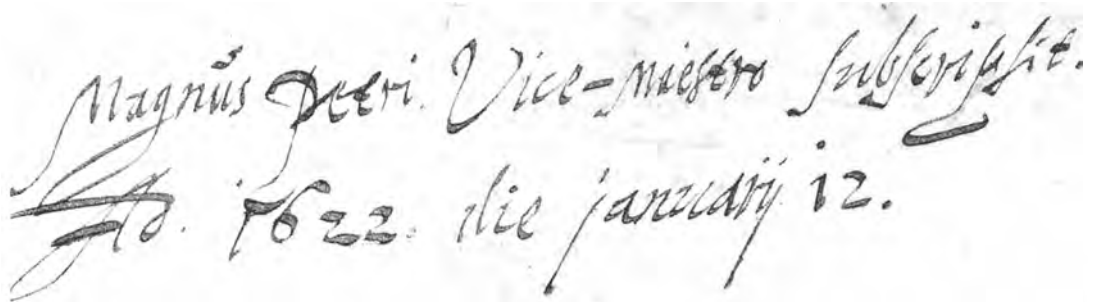
Johanne Brachroggius Musicus Regius
subscripsi Anno 1622. die 20 feb

20. feb. 1622 Johannes Brachroggius Musicus Regius
subscripsi Anno 1622. die 20 feb:¹⁹

¹⁷ Ikke nævnt hos Hammerich 1892 (note 12); ikke hos Eitner (note 15); ikke hos Ruhnke 1963 (note 15); ej heller i Henrik Fibiger Nørfelt (red.) *Organistbogen*, 8. udg., 1997. Var F.L. muligvis organist i Roskilde?

¹⁸ Se Hammerich 1892 (note 12) s. 35, 38, 83, 162ff og 211; han var søn af Arnoldus de Fine (senior, Frederik IIs hofkapelmester) og broder til Petri Arnoldi de Fine (se note 13). Se de Fine Olivarius 1894 (note 13) s. 71. Vedrørende datoen: Langebek må have set manuskriptet, før det blev bundet ind, eftersom han kan læse måneden: juli.

¹⁹ Se Hammerich 1892 (note 12) s. 36ff, 51, 59f, 66, 84, 92f, 162, 221; H.A. Hens: „Brachrogge, Hans“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 2., 1979, s. 412; Ole Kongsted: „Brachrogge, Hans“, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, 2. udg., 1, Kassel 2000, sp. 617; John Bergsagel: „Brachrogge, Hans“, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 2. udg., 4, London 2001, s. 172f.

Magnus Petri Vice-maestro subscripsit.
Ao. 1622. die Januarij 12.

12. jan. 1622 Magnus Petri Vice-Maestro subscripsit.
Ao 1622. die Januarij 12.²⁰

²⁰ Langebek læser fejlagtigt „Vicemiestro“. Det er påfaldende, at datoen for Mogens Pedersøns indførsel, d. 12. januar 1622, står imellem „Johannes Brachroggius“, 20. februar 1622, og „Franciscus Georg. G. S.S. Theolog. L. Ann. 1625 – 19. Jun.“ Dette kan selvsagt lede til den antagelse, at Mogens Pedersøn – endnu nogle dage ind i 1623 – fejlagtigt kunne have anført det gamle år: 1622; dette kan dog ikke anses for sikkert. Forholder det sig således, er indførslen måske den sidste underskrift, Mogens Pedersøn skrev i sit liv. Fra februar 1623 findes hans navn ikke mere i kantoriets regnskaber; hans hustru fik i denne måned udbetalt kostpenge for de læredrenge, han havde i huset, og allerede april samme år ansattes Hans Nielsen i hans sted som underkapelmester. Mogens Pedersøn er derfor formentlig død i januar måned 1623 – hvis ovennævnte teori er korrekt, følgelig efter d. 12. januar. – Se V.C. Ravn: „Pedersøn, Mogens“, *Dansk biografisk Lexikon*, XII, 1898, s. 630; af denne artikel fremgår, at Mogens Pedersøn „... 1621 var blevet forlenet med et Vikarie i Roskilde“. Dette må der forefindes en anden kilde til, som Ravn ikke nævner. Er Mogens Pedersøn blevet forlenet med det pågældende vikarie sent på året 1621, kan „konfirmationen“ – jfr. denne artikels titel – jo godt være faldet i januar 1622. Se videre Knud Jeppesen: „Mogens Pedersøn“, *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg., XVIII, 1940, s. 111f.; denne artikel er genoptrykt i 3. udg. af DBL, i en lettere revideret form, der dels beretter om fundet af 10 i 1950 opdagede madrigaler fra en nu tabt samling italienske madrigaler, dels ajourfører bibliografien fra 2. udg. af DBL. Se endvidere John Bergsagel: „Pedersøn, Mogens“, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 2. udg., 19, London 2001, s. 275f. – Som Mogens Pedersøns indførsel står placeret på siden, synes det hævet over enhver tvivl, at han har skrevet sit navn på papiret *efter* „Johannes Brachroggius“ indførte *sit* navn d. 20. februar 1622.

Johann: Lorentz
Organ: D: Nicolaj
die 12 Octobr: Haffin
Anno 1654.

12. okt. 1654 Johann: Lorentz
Organ: D: Nicolaj
die 12 Octobr: Haffin:
Anno 1654 mppria²¹

Martinus Radeck
organ: Roeskild
Die Xbr 28: 1665.

28. dec. 1665 Martinus Radeck
organ: Roeskild:
Die Xbr 28: 1665²²

²¹ Se Nils Schiørring: „Lorentz, Johann“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 9, 1981, s. 117f samt Bo Lundgren: „Lorentz, Johann“, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, 8, Kassel 1960, sp.1199f.

²² Det hersker en vis forvirring omkring organisterne af Radeck-dynastiet, idet flere – først og fremmest Martin Radeck (ca. 1640-1684) og Johann Martin Radeck (1623-1683) er blevet forvekslet. Diverse trykte oplysninger om organisterne af denne slægt er indbyrdes modstridende. Se Eitner (note 15); Niels Friis: *Trinitatis Kirkes Orgler og Organister*, i: *Historiske Meddelelser om København*, 4. rk, 2, 1949, s. 53-96; Hans Peter Detlefsen: *Musikgeschichte der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1850*, Kassel 1961, *Schriften des Landesinstituts für Musikforschung Kiel*, 11, s. 113f; Harald Kümmerling: „Radeck, Martin“, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, 10, Kassel 1962); Henrik Glahn og Søren Sørensen (udg.): *Musikhåndskrifterne fra Clausholm*, 1974, s. 16, 26, 29, 40; Klaus Beckmann: *Randbemærkninger til musikerfamilien Radeck*, *Dansk Orgelkultur*, Jelling 1997;

At en række af disse musikere var medlemmer af dette kollegium, har været kendt siden Angul Hammerichs disputats, og det forekommer sandsynligt, at han må have kendt listen hos Langebek.²³ To forhold vedrørende dette spørgsmål er dog bemærkelsesværdige. For det første: Hammerich nævner ikke i sin fremstilling, at Stirmius, Petrus Arnoldi, Arnoldus de Fine junior, Lorentz, Habich, Ludewich og Radeck – af hvilke de fire første personer nævnes i hans afhandling – nød indtægter af Roskilde Domkirke. For det andet nævner Hammerich tre navne, som ikke findes på listen i KB: *Ny kgl. Saml. 718*: Andreas Aagesen, Melchior Borchgrevinck samt Jørgen Rasch, der dog fik sin indtægt fra Lund Domkirke. Hvorledes disse forhold skal forklares, er ikke klart i skrivende stund; der er ikke i denne sammenhæng gjort noget forsøg på at udrede dette mysterium.

Manuskriptet er forholdsvis let læst; enkelte signaturer er dog noget krøllede – nogle er endog overordentlig ‘personlige’ – men ingen er helt ulæselige. Jacob Langebek var god til at læse originalkildens signaturer. Alligevel har han i enkelte tilfælde skudt så meget ved siden af, at ingen øjensynlig hidtil har opdaget, hvad der kunne skjule sig bag hans „transkription“. Dette gælder bl.a. i et par spektakulære tilfælde! Uden dato –

Henrik Fibiger Nørfelt (red.): *Organistbogen*, 8. udg., 1997, s. 92, 140, 194; John Bergsagel: „Radeck, Johann Martin“ samt samme: „Radeck, Johann Rudolf“, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 20, London 2001, s. 724. – Der må her være tale om Johann Martin Radeck – Beckmann 1997 (note 22), s. 79 [nr. VI]. Af indskriften på hans gravsten i Roskilde Domkirke kan udledes, at han var født i Mühlhausen/Thüringen i 1623, at han døde i Roskilde i 1683, samt at hans hustru Mette Ludewigs levede 1623-1698. Beckmann skriver om ham: „Johann Martins virke som organist ved Roskilde Domkirke kan tilsyneladende kun dokumenteres arkivalsk for året 1654“ [med henvisning til *Organistbogen*]; dette er således ikke længere korrekt. Hvis den ovenfor nævnte Freitagk Luedewich (se note 17) var organist ved Domkirken, er der så eventuelt tale om, at Mette Radeck f. Ludewigs var dennes datter?

²³ Se Hammerich 1892 (note 12) s. 162. Hammerich angiver desværre ikke sine kilder til oplysningerne om musikernes aflønningsforhold.

men indført i 1589 – står følgende at læse hos Langebek: „Lauritz Vren-
desson/til Aertrudis Alter [sic!] met egen Haand/Typographus“;²⁴ der
skal såvist mere end en livlig fantasi til at gætte på, at der bag det fransk-
klingende efternavn skjuler sig ingen ringere end: „Laurentz Benedicht“
etc.²⁵

A handwritten signature in cursive script. The text reads: "Lauritz Vrensdesson / til Aertrudis Alter / met egen Haand / Typographus". The signature is written in dark ink on a light background.

I lige måde uigennemskuelig efter Langebeks gengivelse er: „Albert
Hadlwyck den 9 Junii anno 1647“. Kollation med originalen afslører, at
det drejer sig om en af samtidens betydelige kunstnere i Danmark; der
står nemlig: „Albert Haelwegk/Den 9 Junij A 1647“. Få dage tidligere var

A handwritten signature in cursive script. The text reads: "Albert Haelwegk / Den 9 Junij A 1647". The signature is written in dark ink on a light background.

Haelwegh – således skrives han oftest, og således stak han også ofte selv sit
navn på de mange kobberstik – blevet ansat som både kongelig Majestæts
og universitetets kobberstikker. I bestillingen fra 15. maj 1647 nævnes
det, at „Albret Halved“ blev ansat som kobberstikker²⁶, „... for hvilken hans
tro og flittigen tjeneste vi han naadig har lovet at ville lade give 100 rigs-

²⁴ Ordene „til Aertrudis Alter“ er overstreget.

²⁵ Om bogtrykkeren Lorentz Benedicht, se Poul Steen Larsens artikel i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 1, 1979, s. 564.

²⁶ Se Birgitte Bøggild Johannsen: „Haelwegh, Albert“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 5, 1980, s. 460f.

daler aarligt og naadig derforuden forundt det vikarie i Roskilde, som hans formand før ham havde“.²⁷ Haelweghs biograf Jørgen Sthyr skriver om ham: „... det er som om en uvenlig skæbne bevidst har bortgemt alle arkivalier om Haelweghs person“, endvidere „... foreligger der intet som helst fra Haelweghs hånd, ikke engang en kvittering fra 1640erne kendes“.

Dette udsagn stemmer således ikke længere; indførslen i KB: *NkS 718* er netop „en kvittering fra 1640erne“. Kilden synes hidtil ukendt for kunsthistorikerne, idet hverken det nævnte værk af Jørgen Sthyr, Povl Ellers store værk om de kongelige portrætmalere i midten af 1600-tallet²⁸ eller Birgitte Bøggild Johannsens artikel om Albert Haelwegh i sidste udgave af *Dansk Biografisk Leksikon* indeholder henvisning hertil.²⁹ Ingen af disse tre nævnte forfattere har øjensynlig troet på Louis Bobés besynderlige identifikation af Albert Haelwegh med den Albrecht Halfwassen, der så tidligt som i 1632 – 11 år før „man“ tror, at Haelwegh kom til Danmark – var medunderskriver på en henvendelse til Kongen vedrørende ordination af kapellanen Simon Hennings til Skt. Petri Kirke i København.³⁰ En sammenligning imellem det af Bobé gengivne dokument fra 1632 – hvor der vitterligt står „Albrecht Halfwassen“ – og KB: *NkS 718* (se ill.) afslører klart, at der ikke er tale om den samme person.³¹

KB: *NkS 718*, fol., vil utvivlsomt i forbindelse med en grundigere undersøgelse vise sig at have værdi i andre tilfælde end de oven for nævnte samt de neden for nævnte musikhistorisk relevante.³² Jeg skal dog her indskrænke mig til nogle enkelte bemærkninger om manuskriptets musikhistoriske betydning: I de sidste årtier af forrige århundrede har flere –

²⁷ Her – i moderniseret sprog – citeret efter Jørgen Sthyr: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*, 1965, s. 14.

²⁸ Povl Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters virksomhed*, 1971. Om Haelweghs tidligste tid i Danmark, kan følgende læses hos Eller: „Haelwegh synes i sine første år i Danmark, hvortil han antages at være kommet 1643, at have arbejdet for Karel van Manders regning“ (s. 78).

²⁹ Se note 26.

³⁰ Se Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen. Ihre Kirche, Schulen und Stiftungen MDLXXV-MCMXXV*, 1925, s. 23-ff.

³¹ Bobé 1925 (note 30) s. 25.

³² Flere andre indførsler er interessante set ud fra et musikhistorisk synspunkt; således findes f. eks. „Bernhardus Meier“ under d. 13. maj 1617. Se Nils Schiørring: *Musikens Historie i Danmark*, 1, 1977, s. 224f samt H.A. Hens: „Meier, Bernt (Bernhard)“, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 9, 1981, s. 489f og de der anførte kilder.

som oftest danske – musikforskere identificeret og udgivet ganske mange manuskripter af komponister og musikere med tilknytning til Danmark i 1500- og i begyndelsen af 1600-tallet. Jeg tænker her først og fremmest på opdagelsen af Mogens Pedersøns anden madrigalbog,³³ på Henrik Glahns og Søren Sørensens Clausholm-studier³⁴, Henrik Glahns identifikation af Jørgen Heyde som kompilator og skriver af KB: *Gl. kgl. Samling 1872*,³⁵ Glahns udgivelse af KB: *Ny kgl. Saml. 633g*, fol. – Thomas Mancinus’ dedikationsværk til den unge Christian IV,³⁶ John Bergsagels opdagelser vedrørende Christian IVs vice-kapelmestre Mogens Pedersøn og Jacob Ørn i engelske og amerikanske manuskripter,³⁷ Bergsagels publikation af den anonyme messe fra 1590, KB: *Thott MS 152* fol., samt hans studier i „Herlufsholm-samlingen“;³⁸ endelig nærværende forf.s studier og

³³ Se Bertram Schofield and Thurston Dart: „Tregian’s Anthology“, i: *Music and Letters*, XXXII, 1951, s. 205-216; se endvidere Jens Peter Jacobsen (ed.): *Madrigaler fra Christian IV’s tid*, DANIA SONANS III, 1967, s. VIII-XV.

³⁴ Henrik Glahn og Søren Sørensen (udg.): *Musikhåndskrifterne fra Clausholm*, 1974, 210 s.

³⁵ Henrik Glahn (udg.): *Musik fra Christian III’s tid. Udvalgte satser fra det danske hoffkapels stemmebøger (1541)*, I-II, Kbh. 1978 og 1986 [= DANIA SONANS IV og V].

³⁶ John Bergsagel og Henrik Glahn (udg.): *Anonym messe og lejlighedsmotetter*, i: *Musik i Danmark på Christian IV’s tid*, VI, 1988, s. IV-VI samt 22-32; udg. af *Cantio nova* v/ Henrik Glahn.

³⁷ John Bergsagel: „Anglo-Scandinavian Musical Relations before 1700“, Henrik Glahn, Søren Sørensen and Peter Ryom (udg.): *Report of the Elvøenth Congress Copenhagen 1972*, 1, 1974, s. 263-271; hertil John Bergsagel: Danish Musicians in England 1611-14: Newly-Discovered Instrumental Music, *Dansk Årbog for Musikforskning*, VII, 1976, s. 9-20.

³⁸ John Bergsagel (udg.): *Anonym messe og lejlighedsmotetter. Musik i Danmark på Christian IV’s tid*, VI, 1988, s. III-IV, 1-21; samme: Foreign Music and Musicians in Denmark During the Reign of Christian IV, Anne Ørbæk Jensen und Ole Kongsted (Hrsg.): *Heinrich Schütz und die Musik in Dänemark zur Zeit Christians IV. Bericht über die wissenschaftliche Konferenz in Kopenhagen 10.-14. November 1985*, 1989, s. 19-24.

udgivelser: 1) vedrørende „Flensborg-samlingen“,³⁹ 2) vedrørende den hertugelige mecklenburgske musikaliessamling fra Schwerin i Universitätsbibliothek Rostock indeholdende en række unica af Christian III's hofkapelmester, Josquin Baston (o. 1510-1576) – værker, der er særdeles interessante set i dansk perspektiv, idet de er komponeret umiddelbart før hans ansættelse ved det danske hof i 1557,⁴⁰ 3) vedrørende Bibliotheca Apostolica Vaticana: *Codex Pal. Lat. 1878* – opdagelsen af 12 værker af Christian IV's første hofkapelmester, nederl nderen Gregorius Trehou (ca. 1540-1619),⁴¹ 4) vedrørende Biblioteki Gdanskiej Polskiej Akademii Nauk: Ms. 4006/[80] – lokaliseringen af en kirkelig latinsk motet signeret „Johannes Fontesio“ – efter alt at d mme identisk med Hans Nielsen.⁴² 5) Den nyeste opdagelse vedrørende 1500-tallets danske musik-

³⁹ Ole Kongsted (udg.): *Kronborg Motetterne Tilegnet Frederik II og Dronning Sophie 1582*. Udgivet i Anledning af Hendes Majest t Dronning Margrethe II's Halvtreds rsdag 16.4. 1990, 1990; Kongsted et al. (se note 11): *Festmusik fra Renaissance*, 1990; Ole Kongsted: *Royal Music from the Courts of Kings Frederik II & Christian IV*, teksthefte til Da Capo DCCD 9020, 1990; samme: *Kronborg-Brunnen und Kronborg-Motetten. Ein Notenfund des sp ten 16. Jahrhunderts aus Flensburg und seine Vorgeschichte*, København, Flensburg, Kiel 1991; samme: „Kronborg Motets“ – teksthefte til Kontrapunkt CD 32106, Capella Hafniensis. 1992; samme: Kronborg-motetternes komponist, *Dansk  rbog for Musikforskning*, bd. XX, 1992, s. 7-18; samme: Lechner, Archimusicus, *Musica Franconia*, 5. Internationale Festtage Alter Musik, Nürnberg 1992, s. 11-14; samme (udg.): *Kronborg-Motetterne, Musik i Danmark på Frederik II's tid*, VIII, 1992; samme (udg.): *LIBER CANTIONUM*, Engstr m & S drings Korbibliotek, 1, 1993, s. II, 1-4. – Udgangspunktet for undersøgelsen af musikalierne i Flensburg var Gerhard Kraack: *Die St.-Nikolai-Bibliothek zu Flensburg. Eine Büchersammlung aus dem Jahrhundert der Reformation*. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E.V. nr. 25, Flensburg 1984.

⁴⁰ Ole Kongsted: Die Musikaliensammlung des Mecklenburger Herzogs Johann Albrecht I, *Stadt und Hof. Schwerin als Residenzstadt im 16. Jahrhundert*, Schwerin 1995, s. 120-131; samme: Die Musikalien des 16. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Rostock, *Deutsche Musik im Osten. Musikgeschichte zwischen Ost- und Westeuropa*, 10, Sankt Augustin 1997, s. 259-267; samme: Das Repertoire der Musikaliensammlung Herzog Johann Albrechts, *Musik in Mecklenburg. Beiträge eines Kolloquiums zur mecklenburgischen Musikgeschichte*, Hildesheim 2000, s. 185-192.

⁴¹ Ole Kongsted: Nyopdukkede værker af Gregorius Trehou i Bibliotheca Apostolica Vaticana, *Musikkens tjenere. Instrument-Forsker-Musiker*. Meddelelser fra Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling, VI, 1898-1998, 1998, s. 189-209.

⁴² Ole Kongsted: Polnisch-dänische Musikbeziehungen im sp ten 16. und fr hen 17. Jahrhundert, Danuta Popinigis (red.): *Musica Baltica. Danzig und die Musikkultur Europas*, Gdansk 2000, s. 94-112. Det drejer sig om en 8-stemmig komposition over Ps. 128: *Beati omnes, qui timent Dominum*. Motetten, der formodentlig er af Hans Nielsen, er det eneste kendte kirkelige værk af ham. Det er gengivet i dette værk s. 102-112.

historie er identifikationen af Det Kongelige Kapels ældste kendte kapelmester, Conrad Rein (ca. 1475-1522).⁴³ – Som det ses: meget er dukket op, en del er endnu ikke publiceret, og der er begrundet håb om, at endnu mere vil dukke op i de kommende år.

Umiddelbart er tre iagttagelser interessante set i musikhistorisk perspektiv. For det første: I forbindelse med opdagelsen af Flensborg-samlingen dukkede en lille perle frem af århundreders glemsel: *Wann mein Stündlein vorhanden ist*, – en smuk lille cantional-sats komponeret af Frederik IIs hofkapelmester, Arnoldus de Fine (ca. 1530-1586).⁴⁴ En sammenligning med KB: *NkS 718* afslører entydigt den samme hånd. For det andet kan Martin Radecks egenhændige signatur måske være medvirkende til at rydde op i roderiet omkring dette musikerdynasti.⁴⁵

Og endelig for det tredje den mest betydelige musikhistoriske gevinst i forbindelse med artiklens emne: I 1996 fandt nærværende forf. frem til 12 hidtil ukendte værker af ovennævnte Gregorius Trehou, der 1590-1611 var Christian IVs første hofkapelmester.⁴⁶ Manuskriptet – *Biblioteca Apostolica Vaticana*, med signaturen: I-Rvat, *Codex Pal. Lat. 1878* – kom til Rom fra Heidelberg i 1623 som krigsbytte fra krigen imellem den bayerske hertug Maximilian og kurfyrst Friedrich V af Pfalz. Det drejer sig om tre italiensksprogede motetter, otte fransksprogede motetter og en latinsk motet. Alle satser er komponeret for fem stemmer. De fem stemmebøger bærer italienske stemmebetegnelser: Canto, Quinto, Alto, Tenore, Basso; i Canto, Quinto og Alto er to af satserne signeret med komponistens navn, i Tenore bærer tre satser komponistens navn, mens alle satserne i Basso bærer signatur: „Gre. Trehou“/“G. Trehou“/“Gregorio Trehou“ eller bare „Trehou“. Trehous værker har ligget og ligger blandt en række autografe dedikationsværker stilet til kurfyrsten af Pfalz; det forekom på denne baggrund rimeligt at antage, at der også i Trehous tilfælde kunne være tale om en autograf. Bevises kunne det ikke. Det kan det nu – ved hjælp af KB: *NkS 718*! En kollation afslører også i dette til-

⁴³ Se Friedhelm Brusniak: Zur Identifikation Conrad Reins als Leiter der Hofkantorei König Christians II. von Dänemark, Franz Krautwurst (Hrsg.): *Neues Musikwissenschaftliches Jahrbuch*, 8. Jahrg. 1999, s. 107-113; se også Ole Kongsted: Nyt lys over Det Kongelige Kapels ældste historie, *CHM-nyt. Meddelelser fra Center for Historisk Musik*, Årg. 23, 6, marts 2000, s. 4-9; se hertil Ole Kongsted: Det Kongelige Kapels ældste kapelmester identificeret, *Magasin*, 15. årg., 1, 2002, s. 53-58.

⁴⁴ Se noterne 11 og 39.

⁴⁵ Se note 22.

⁴⁶ Se note 41.

fælde entydigt, at der er tale om samme hånd; de 12 værker i Rom er følgelig Trehous autograf.¹⁷

Som afsluttende aldeles uvidenskabelig efterskrift må jeg måske have lov til at lufte min fornemmelse af, at placeringen af KB: *NkS 718* i musik-historisk sammenhæng vil vise sig at have videre perspektiver end de her omtalte – først og fremmest tråden imellem Det Kongelige Bibliotek og Vatikanbiblioteket. Denne slags opdagelser skal ofte blot fordøjes for at føre videre til ny erkendelse.

SUMMARY

OLE KONGSTED: *Confirmatio fratrum per manuum appositionem.*

List of members of Collegium vicariorum perpetuorum in ecclesia Roskildensi 1552-1668 in The Royal Library: New Royal Collection 718, fol., and its music-historical importance.

The historian Jacob Langebek's presentation in "Scriptores Rerum Danicarum" of a list of 116 persons who enjoyed an income from Roskilde Cathedral from 1552-1668, gave rise to a search for the original source; this was localised as The Royal Library: "New Royal Collection 718, fol.". The manuscript's path from Roskilde Cathedral to The Royal Library is mentioned. The list contains i.a. the names – with personal signatures and dates, reproduced as illustrations on pages 56-60 – of a number of the most influential people in Danish musical history of that period. This manuscript makes it possible to establish without a doubt that in connection with the discovery of Arnoldus de Finck's composition "Wann mein Stundlein vorhanden ist" in "The Flensborg Collection" as well as the discovery of Gregorius Trehou's 12 hitherto unknown works in "Biblioteca Apostolica Vaticana", we are talking about autographs.

The manuscript also contains information that would be useful in terms of other historical research; two cultural-historical "additional bonuses" are mentioned, as the list i.a. contains the personal signatures of both printer Lorentz Benedicht (d. about 1604) and engraver Albert Haelwegh (d. 1673).

¹⁷ Stavningen af efternavnet er i begge kilder: „Trehou“, hvilket herefter må betragtes som værende korrekt; diverse kilder i både ind- og udland har *Treshaut*, *Treshault*, *Trehau*, *Trehout*, *Treschault*, *Trechoven*, *Trechovius*, *Trehov*, *Trechow*, *Trehoffus*, *Trechoffuet*, *Trehoffuet*, *Trehof*, *Trechofuet*, *Trehoud* og *Tressou*.

EN FORTVIVLET ATHEIST – RAMS TESTAMENTE

AF

JENS GLEBE-MØLLER

I Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling og blandt Ældre Samlings trykte bøger findes en betydelig mængde af den såkaldte „clandestine” (hemmelige) litteratur. Det er en undergrundslitteratur, som var vidt udbredt i hele Europa fra sidste halvdel af 1600-tallet og op til midten af 18. årh. Den spredtes i afskrifter og anonyme bøger eller bøger med fingrede forfatternavne og udgivelsessted eller -år, og den var af et udpræget religionskritisk og samfundskritisk indhold. Studiet af denne særlige genre tog for alvor sin begyndelse med Ira O. Wades bog fra 1938: *The Clandestine Organization and Diffusion of Philosophical Ideas in France from 1700 to 1750*, men især i de seneste årtier har forskningen, den litterære som den filosofiske, arbejdet intensivt med at fremdrage, genudgive og registrere genreens hovedværker. To af de berømteste er det latinske skrift *De imposturis religionum breve compendium* og det franske *Traité des trois imposteurs*, som begge kendes under andre titler og i øvrigt ofte i tidens løb er blevet forvekslet eller sammenblandet. Begge disse religionskritiske skrifter findes i en række trykte udgaver og i afskrifter på Det Kgl. Bibliotek. Et tredje af den clandestine litteraturs meget udbredte værker går oftest under titlen *Examen de la religion*. Skriftets anonyme forfatter (ifølge den nyeste forskning franskmanden Du Marsais¹) besværges vel ikke, at der findes en gud, et „être suprême,” men forlanger, at religionen skal være i overensstemmelse med fornuften og afviser kategorisk kristendommens betydning for samfundet. På Det Kgl. Bibliotek findes både den trykte førsteudgave fra 1745 og i håndskriftsamlingen (Thott 34b, oktav) en dansk oversættelse „danice 1761” af samme. Den trykte udgave har ligesom oversættelsen to titelblade. På det første står der „La Vraie Religion démontrée par l'Écriture Sainte. Traduite de l'Anglais de Gilbert Burnet.” Og som trykkested og forlægger angives „À Londres, chez G. Cook.” Og på det næste titelblad hedder bogen „Examen de la religion dont on cherche l'Éclaircissement de bonne Foy. Attribué à Mr. de St.

¹ César Chesneau Du Marsais: *Examen de la religion ou Doutes sur la religion dont on cherche l'éclaircissement de bonne foi*, introduction et édition critique par Gianluca Mori, Oxford 1998.

Evremond.“ Og som trykkested og forlægger angives her „À Trevoux, aux depens des Peres de la Societé de Jésus“. Skulle en engelsk øvrighedsperson se bogen, måtte han tro, at den var skrevet af biskop Gilbert Burnet, som bl.a. var bekendt for sin skildring af den ugudelige Jarl af Rochester og hans omvendelse på dødslejet. Og en fransk tolder måtte naturligvis antage, at en bog, udgivet af jesuiterne, kun kunne være aldeles ortodoks katolsk. Som et kuriosum kan det nævnes, at bogen i Det kgl. Biblioteks ældre samling er registreret under rubrikken „Theologia Apologetica.“ Den ukendte bogtrykkers/udgivers strategi har åbenbart virket! Forresten blev *Examen de la religion* slittigt læst og diskuteret og afskrevet i datidens København. Det fremgår af en notits i La Beaumelles ugeskrift *La Spectatrice Danoise* fra 1750.² Også Voltaire udgav skriftet, men i overensstemmelse med sit syn på kristendommens og religionens samfundsmæssige betydning („hvis Gud ikke eksisterede, måtte man opfinde ham“) udelod han de skrappeste kapitler. F.eks. det, hvori det i den danske oversættelse hedder: „Den Christen Religion er fornuftens grav; den forhindrer en fra at gjøre fremgang i sciencer. Captivitates intellectum, kort at sige: Religionen sigter til at gjøre os ulykkeligen i denne verden, under apearance (sic!) af et andet liv, som den lover os.“

Blandt andre har Miguel Benítez gennemført en lang række af Europas gamle biblioteker og registreret den clandestine litteratur dér.³ Han har f.eks. registreret et håndskrift i Ny kgl. Samling nr. 17, oktav, som både indeholder *De imposturis religionum* (der mangler kun et par af de sidste linier i afskriften, så registreringen i Det Kgl. Bibliotek: „pars famosi libelli de tribus impostoribus“ er ikke ganske dækkende!) og et andet religionskritisk skrift *Ineptus religiosus*. Håndskriftet rummer imidlertid mere endnu: Erasmus af Rotterdams satire „Julius exclusus“ over pave Julius II, som Skt. Peter ikke ville lukke ind i himlen, en større samling kuriøse gravindskrifter m.m., en „Manuductio ad Epicureismum“ og endelig en kort og intetsteds registreret tekst på to sider, som skal beskæftige mig her. Teksten er selvfølgelig på latin (men ejendommeligt nok skrevet med gotiske bogstaver i en hånd, som også har ført pennen i sådan ca. en trediedel af *De imposturis religionum* i det samme bind), og den ser således ud:

„Wittenbergae d. XXIX Jan. MDCLXXXVIII

² Se Olivier Bloch (udg.): *Le matérialisme du XVIIIe siècle et la littérature clandestine*, Paris 1982, s. 181.

³ Miguel Benítez: *La Face cachée des Lumières. Recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*, Oxford 1996.

Taedio finem quaero vitae misserimae injecto laqueo. Redactusque in id, ex quo originem duxi meam, iudicium eorum, quo me nescio relegandum putarint, contemno. Anima namque nostra mortalis est. Religio ad vulgum pertinet, inventa scilicet ad decipiendos homines eoque melius regendum mundum. Neque vero sic sentiens iure videor vocari Atheus. Quis enim Deum esse sanae mentis homo neget: ut vero ea quae vulgo de religione traduntur a sacerdotibus doceantur: ratio uti dictum postulat status. Qui aures habet audiat. Mundus regitur opinionibus. Sed sapienti sat. Non enim omnes hoc verbum capiunt. In me sepeliendo velim mecum agatur humaniter, quam in rem impensi sumtus nullum est dubium, quin a meis restituentur: quibus cum gratiarum actione meo nomine pro tam infinitis beneficiis ab initio vitae usque ad hunc infelicem immo infelicissimum diem in collatis simul extremum vale dicatur. Sed trahor ad fata. Neque equidem possum amplius sine lacrumis de illis cogitare inque hac morte, vita inquam sine extremis angustiis atque terroribus diutius permanere. Placide conquiesco si tres thaleri Dn. Hagedorn Jenae solvantur.

autore

Joachim Gerhard Ram mps Holst. Glückst.

Pauca, quae mea sunt, iis attribuuntur, qui sepeliendi cadaveris curam habuerunt non exclusis tamen suo iure iis, quibus pro habitatione et aliqua lavandi cura obligatum me novi. Deum calidissimis ante decessum meum precibus fuis etiam lacrumis, omnino ideoque confido propter infinitam suam misericordiam eum in gratiam me recepturum. Nolite, nolite itaque me condemnare, ne ipsis rursus condemnemini“.

En oversættelse kunne lyde:

„Med lede gør jeg ende på mit elendige liv og stikker hovedet i løkken. Og når jeg er vendt tilbage til, hvorfra jeg er kommet, foragter jeg deres dom, som mener at jeg skal sendes et sted hen, som jeg ikke kender. For vor sjæl er dødelig. Religionen hører til hoben. Den er nemlig opfundet for at bedrage folk og gøre verden lettere at regere. Jeg kan ikke se, at den der mener sådan med rette kan kaldes atheist. Hvem ved sin fulde forstand vil nægte, at der en Gud. Men den såkaldte statsræson kræver, at hoben skal belæres om religionen af præsterne. Den som har øren, han høre. Verden regeres af meninger. Det ved den vise. Thi ikke alle fatter dette udsagn. Jeg vil gerne have, at der handles menneskeligt med mig, når jeg skal begraves. Og uden tvivl vil mine pårørende betale, hvad det koster. Jeg siger dem et sidste farvel og takker dem for utallige velgerninger fra jeg blev født og til denne ulykkelige, ja ulykkeligste dag. Men jeg

stævner mod døden. Jeg kan ikke mere uden tårer tænke på dem og forblive længere i denne død, jeg mener i dette liv, uden den yderste hjertekrympen og angst. Det vil berolige mig, hvis der betaales tre dalere til hr. Hagedorn i Jena.

Forfattet af

Joachim Gerhard Ram fra Glückstadt i Holsten

Det lidet, som er mit, skal gives til dem, der skal sørge for at begrave liget, idet man ikke må glemme dem, som har sørget for logi og lidt vask, og som jeg ved mig forpligtet overfor. Før min bortgang (anråber jeg) Gud med de hedeste bønner blandet med tårer og stoler derfor fuldt og fast på, at han i sin uendelige barmhjertighed vil tage mig til nåde. Døm mig ikke, døøm mig ikke, for at I ikke selv skal blive dømt.“

Gottfried Arnold kunne i sin *Unpartheyische Kirchen-und Ketzer-Historie* berette, at Joachim Gerhard Ram var en stud. jur., og at man fandt dette testamente („Rams testamente“, som det siden er blevet kaldt) i hans studerekammer, efter at han havde hængt sig. Og så aftrykker Arnold testamentet på latin (dog med udeladelse af linierne fra „Placide“ til og med „novi.“ Han nøjes med 4 streger: - - - og sætter i øvrigt navnet til sidst). Siden blev Rams testamente genoptrykt adskillige gange i kortere eller længere udgaver (men altid med udeladelse af ovennævnte linier). Blandt andre af englænderen Jenkin Thomas Phillip i *Historia Atheismi breviter delineata* fra 1709 og af tyskeren Jakob Friedrich Reimann i *Historia universalis atheismi* fra 1725. Genoptrykkene ser alle ud til at bygge på Arnold. Men Arnolds 4 streger viser, at han har haft en tekst foran sig, som med ubetydelige afvigelser må have svaret til den, der er skrevet af i Ny kgl. Samling 17, oktav.

Gottfried Arnold kan så videre berette følgende: „Denne (altså Ram) blev af prædikanterne fordømt som en atheist, selv om han selv i dette skrift havde påberåbt sig Gud. Der var også en prædikant dér, som lagde hele skylden på, at dette menneske havde læst hr. Pufendorfs skrifter. Mod det tog denne grundigt til genmæle og viste, at han langt fra var en atheist eller gjorde andre til atheister, som drog kleresiets ufejlbarlighed i tvivl“. ¹ Nu var den berømte jurist og historiograf, tyskeren Samuel Pufendorf (død 1694) ganske vist blevet anklaget for at være atheist på grund af sin naturretslære – nemlig af sine teologiske kolleger i Lund, hvor han i nogle år var ansat som professor – endskønt han faktisk selv fordømte atheister og anså dem for at være samfundsskadelige. Og også senere blev

¹ Anførte værk, Frankfurt am Main 1729, s. 1078.

han angrebet af ortodokse lutherske teologer. Imidlertid har det ikke været muligt at finde belæg for, at han igen i 1688 (det år, hvor Arnolds kirke- og kætterhistorie slutter) skulle have være udsat for sådanne anklager og have svaret på dem. Men det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at en prædikant i Wittenberg i 1688 har fundet anledning til nok engang at kaste sig over Pufendorf og hans naturretslære, og at Arnold, som selv studerede teologi i Wittenberg fra 1685 til 1689, har hørt om det.

I sine afsluttende bemærkninger lader Arnold henvisningen til Pufendorf blafre i vinden og nøjes med at skrive om student Ram: „Imidlertid har dette menneske ganske vist nok lyttet mere til den forkerte fornuft og falske lærdom end til det enfoldige, guddommelige ord, hvortil det uden tvivl også har skortet ham på den rette anvisning“. Og så fortsætter han i øvrigt med at referere til andre personer, som „i dette århundrede er gerådet i fortvivlelse på grund af forsætlig foragt for Gud“. I den forbindelse nævner han også Burnets beretning om jarlen af Rochester, som „nu“ er udkommet på tysk under titlen *Der verzweiffelte Atheist!* Og det er sikkert dette billede af den fortvivlede atheist, som har fået Arnold og mange efter ham til at berette om Ram og afskrive hans testamente: her kan man se, hvordan det går, når man vender sig mod den gudindsatte øvrighed og præsteskabet. En øjensynligt samtidig replik til testamentet, som er aftrykt i *Historia Atheismi*³ indledes med disse linier: „Se til din ende (respice finem), enhver som håner øvrighedens guddommelige autoritet, anser præsterne for bedragere, sjælen for røg, religionen for digt, ja for en snare ...“!

Med Arnolds beretning er vi kommet ganske tæt på den stakkels student Ram. Men vi kan komme ham på endnu nærmere hold. For i Det Kgl. Biblioteks ældre samling finder vi et lille tryk fra 1688 med den gevaldige titel *Das von einem Mord-Kind erschreckte Wittenberg; wie solches unter Ahitophels Exempel, aus 2. Sam. XVII in ausführlicher Beschreibung der gantzen Begebenheit, sambt beygefügter Copey eines von dem Erhangenen zurückgelassenen Schreibens, fürstellte M. Georg Schimmer; Prediger an der Haupt-Kirchen zu St. Marien daselbst*. Den begivenhed, som pastor Georg Schimmer beskriver udførligt og illustrerer med beretningen i 2. Samuelsbog kap. 17 om Akitofel, der hængte sig fordi David ikke fulgte hans råd, er nemlig – Joachim Gerhard Rams selvmord. Og vi får meget at vide. Ram var kommet til Wittenberg 10 dage, før han hængte sig. Han havde gået i „den kurfyrstelige landskole“ i Meissen, fået gode testimonia og siden studeret i Leipzig og Jena og samlet sig „en herlig skat af verdslig jura“. Faktisk er han opført i

³ 2. udg., Altdorf 1713, s. 251f.

begge universiteters trykte matrikler. I Jena-matriklen den 28. april 1687 – en uge før en anden holstener, Joh. Statius Hagedorn, som han måske har lånt 3 dalere af! Men i Wittenberg havde han ikke ladet sig immatrikulere, men holdt sig for sig selv og hver dag drukket spansk vin på værts-
huset. Han var ikke i pengeforlegenhed, for Schimmer har selv set i hans „diarium,“ at han i løbet af få år havde fået 600 dalere af sin moder. Så hvorfor han skulle begå selvmord var sådan set uforklarligt. Men da student Ram altså ikke lod sig immatrikulere, holdt sig for sig selv og i øvrigt kun medbragte 3 bøger, hvoriblandt hverken en bibel eller en bønnebog, så slutter pastor Schimmer, at han var kommet til Wittenberg ene alene for at hænge sig. Dog havde han været så hensynsfuld at hænge sig i et egetræ uden for byen på den anden side af Elben, hvor en hyrde havde fundet ham den 2. februar. Og straks efter lød råbet så fra byportene og ind i Wittenbergs gader: „En student har hængt sig“!

Georg Schimmer var en stor prædikant. Og adskillige af hans opbyggelseskrifter og prædikener blev trykt. Herunder altså den, som handlede om „mord-barnet“ Joachim Gerhard Ram. Den blev endda så populær, at „Schrey und Meyer“ i Wittenberg kunne udsende et genoptryk endnu samme år.⁶ Men det som Schimmer ville indskærpe sine tilhørere eller læsere var naturligvis „hvor farligt det er, når et menneske ikke agter på det åbenbarede Guds ords grønne enge og retroende anvisninger, men havner på atheisters og alle slags sværmeres græsgang“. Et sådant menneske, en selvmorder, fortjener egentlig efter Schimmers mening ikke at blive begravet, men skal overlades til fuglene og de vilde dyr. I Rams tilfælde har man åbenbart – fordi han tilhørte den akademiske stand og „fordi det var nær ved et universitet“ – begravet ham pænt (se også her note 12). Men Schimmer er alligevel ikke i tvivl om, at Ram vil ende i helvede.

Som det fremgår af titelbladet på Schimmers trykte prædiken har han også gengivet Rams testamente. Det gør han så med følgende bemærkning (på latin): „For klarheds skyld skal selvmorderens brev, som han efterlod i sit studereværelse, indsættes her. Jeg mener ganske vist, at det ikke er værdigt til at ses af nogen. Men da det er i næsten alles hænder, så vil jeg i den bedste mening aftrykke og kommentere det“. Rams testamente er altså i 1688 i næsten alles hænder. Og det er så også kommet i Gottfried Arnolds hænder. Eftersom Pufendorf slet ikke nævnes i Schimmers beretning kan Arnold næppe have aftrykt det derfra. Hvorfra

⁶ Genoptrykket, som korrigerer fejl i det første tryk, findes på Universitetsbiblioteket i Erlangen-Nürnberg.

så afskriften på Det Kgl. Bibliotek stammer lader sig ikke afgøre. Den er i hvert fald ikke skrevet af efter Arnold, men øjensynligt heller ikke efter gengivelsen i Schimmers prædiken, som den bortset fra regulære afskriverfejl (der mangler f.eks. et „invasi“ før „Deum“ i næstsidste sætning) afviger fra i en række detaljer. Så vi må nøjes med at konstatere, at den er endnu en illustration af, hvordan den clandestine litteratur cirkulerede i den epoke, som i den tyske forskning kaldes for „die Frühaufklärung.“ For at Rams testamente hører hjemme dér, er der ingen tvivl om. Jeg vil nævne nogle typiske træk i det lille skrift:

Atheisme i snæver forstand – som benægtelse af Guds eller en guddommelig magts eksistens overhovedet – var i denne periode sjældent forekommende selv blandt de såkaldte „Freidenker“ eller „Freigeister“. Faktisk møder man den, så vidt jeg kan se, kun hos slesvigeren Matthias Knutzen i 1670'erne.⁷ Hverken Ram eller forfatteren til *Examen de la religion*, for nu blot at nævne disse to, ville hævde at noget menneske „sanae mentis“ vil benægte, at Gud eller et højeste væsen eksisterer. Men „atheisme“ blev i samtiden brugt om enhver opfattelse, som bestred traditionen, den religiøse som den samfundsmæssigt-politiske. Og det var en alvorlig sag at blive anklaget for atheisme. I Frankrig kunne det koste en tur i Bastillen og i Tyskland det akademiske eller gejstlige levebrød.

Teorien om, at den institutionaliserede religion beror på et bedrag „for at verden bedre kan regeres“ er udbredt i hele den clandestine litteratur. Som især den franske *Traité des trois imposteurs* udvikler det, har magthaverne ved præsternes hjælp befæstet deres magt, når de tilskriver deres love guddommelig oprindelse. Derfor „hører religionen til hoben og er opfundet for at bedrage folk og gøre verden lettere at regere“. Som Moses, Jesus og Muhammed er deres efterfølgere præsterne ret og slet bedragere. Det er den berømte tanke om præstebedraget, som den ukendte forfatter af replikken til Rams testamente jo tydeligt har øje for, når han skriver om den, „som holder præsterne (sacerdotes) for bedragerere.“

Men i ét med præstebedraget anslår Ram et andet tema med sin henvisning til, at det er statsræsonen, der kræver, at „hoben skal belæres om religionen af præsterne“. Læren om statsræsonen, „della ragione di stato“, blev udviklet af italienske tænkere i forlængelse af Machiavelli (og Tacitus), og drøftedes vidt og bredt. En italiener beklagede sig i 1621 over, at man hos barbererne og i knejperne ikke kunne tale om andet end statsræsonen! Den blev i samtiden defineret som midler og måder at

⁷ Om Knutzen, se min afhandling i *Kirkehistoriske Samlinger* 2001, s. 119ff.

grundlægge og bevare et herredømme (dominium) på. Det er altså Rams opfattelse, at magthaverne under påberåbelse af statsræsonen, dvs. for at bevare deres herredømme, benytter sig af religionen og af præsterne. Dette negative syn på statsræsonen finder man også i et flyveskrift med titlen *Idolum principum. Das ist: Der Regenten Abgott/ den Sie heutigs Tags anbeten/ und Ratio Status gennenet wird*. Dette sjældne anonyme skrift, som er dateret 1674 og findes på Det kgl. Bibliotek, er hidtil kun blevet delvist udgivet.⁸ Det drejer sig om et lettere bearbejdet (og populariseret) uddrag af den anonyme bog *Alamodischer politicus*, som også findes på Det kgl. Bibliotek i ikke mindre end 4 eksemplarer,⁹ og indholdet er en besk satire over fyrsternes hensynsløse og samvittighedsløse bestræbelser på at bevare magten. Straks på første side slås tonen an, når det hedder: „Ligesom statsræsonen nu ikke bare æres og vokser i verden, ja holdes for en uigenkaldelig lov, således gælder sandhed og redelighed derimod ikke for noget som helst“. Og så går det ellers løs med at vise alle fyrsternes og deres tjeneres bedragerier og – i skriftets sidste halvdel – hvordan man med list og rænke kan forhindre, at et fyrstedømme splittes op mellem arvingerne; et meget påtrængende og aktuelt problem i datidens Tyskland, der jo var delt op i et uendeligt antal små enklaver, som ved enhver fyrstes død blev til endnu flere! Det er altså tanker som dem i „Fyrsternes afgud,“ Ram knytter an til i sin udgave af præstebedraget. Og der kan ikke være tvivl om, at hos læserne og afskriverne af den clandestine litteratur har disse koblinger vundet gehør og bifald – og at de har vakt tilsvarende anstød hos forsvarerne for „øvrighedens guddommelige autoritet“. For slet ikke at tale om pastor Schimmer, der selvfølgelig citerer Paulus i 2. korintherbrev 5, 20: „Så er vi altså udsendinge i Kristi sted, idet Gud så at sige formaner gennem os“!

Men Ram nøjes ikke med at hænge præstebedraget ud. Han anfægter direkte den officielle kristendom, når han skriver, at han foragter deres dom, som mener, at han skal sendes et sted hen, som han ikke kender. De, hvis dom han foragter, vil selvfølgelig – som Schimmer – mene, at han som selvmorder og atheist ender i helvede. Men Ram anerkender intet helvede. Og heri ligger han på linie med f.eks. Matthias Knutzen, som i sin dialog mellem en feltpræst og en mønstringsskriver lader sidstnævnt-

⁸ Næmlig af Gustaf Freytag i *Bilder aus der deutschen Vergangenheit*, 16. oplag, 3, Leipzig 1888, s. 256ff. Genoptrykt i Werner Pfoh: *Matthias Knutzen. Ein deutscher Atheist und revolutionärer Demokrat des 17. Jahrhunderts*, Berlin 1965, s. 75ff.

⁹ Köln 1647, Hamburg 1654, 1657 og 1671. Ingen af udgaverne er registreret i anonymkatalogen.

te sige: „... det står intetsteds i jeres bibel skrevet, at man skal tro, at der findes en djævel eller et helvede“. Eller med forfatteren til traktaten om de tre bedragerer: „Således kan intet fornuftigt menneske tro på gud, helvede, ånden, djævlene, sådan som man almindeligvis taler om dem. Alle disse store ord er kun smedet for at forblinde eller intimidere hoben.“

Rams begrundelse for at afvise tanken om et helvede, nemlig at sjælen er dødelig, er også udbredt i den clandestine, religionskritiske litteratur. For når sjælen er dødelig, når „jeg er vendt tilbage til, hvorfra jeg er kommet,“ så undermineres ikke bare tanken om et helvede, men hele den kristne eskatologi med dens forestilling om dommedag. Set med religionskritikernes øjne har magthaverne og deres præster så heller ikke længere mulighed for at „intimidere hoben.“ Man kan så undre sig over – eller som Rams anonyme kritikere gøre nar ad – at det ligger ham så meget på sinde, at han i sin begravelse bliver behandlet humant, og det vil jo sige, at han får en kristen begravelse. For kritikeren er det selvfølgelig bare endnu et bevis på de selvmodsigelser, enhver fritænkter vikler sig ind i. Men med det afsluttende citat fra Bjergprædikenen, „døm ikke, for at I ikke selv skal blive dømt“ (Matthæusev. 7,1. og par.) får Ram på sin side vendt Bibelen mod dens tilhængere.

Forestillingen om præstebedraget og hævdelser af sjælens udødelighed hører som skrevet til standardrepertoiret i den clandestine litteratur. Men det gør udsagnet om, at „verden regeres af meninger“ også. Mening-er (opiniones) eller som det ofte hedder „fordomme“ (préjugés, Vorurteile) er påstande, som strider mod fornuften, som udtrykker mangel på erkendelse eller som slet og ret er løgn og bedrag. Når verden regeres af meninger – f.eks. om statsræsonen – så er der ikke sandfærdighed og redelighed til, for nu bare at henvise til det ovenfor citerede fra *Idolum principum*. Men kun den vise ved, at det står sådan til (sed sapienti sat). Og hvem er så den vise? Ja, det kunne være ham, som har læst eller ladet sig inspirere af Spinoza – især af hans *Tractatus theologico-politicus* fra 1670 eller af hans *Ethica ordine geometrico demonstrata*, som først udkom efter hans død, i 1677. Spinozas skrifter spillede nemlig en stor rolle i den clandestine litteratur og i det hele taget i den tidlige oplysning, die Frühaufklärung. F.eks. er mange passager i traktaten om de tre bedragerer mere eller mindre ordrette gengivelser af især Spinozas „appendix“ til 1. del af *Ethica*, som slet og ret hedder „Om Gud“. Og en scribe afskrifter af traktaten om de tre bedragerer går ligefrem under titlen *L'esprit de Spinoza*.¹⁰ Nu er det selvfølgelig ikke til at vide, om Joachim Gerhard Ram faktisk har

¹⁰ I håndskriftsamlingen på KB f.eks. Ny kgl. S. 105, quarto.

læst Spinoza, der overalt i samtiden blev udskreget som atheist. Men der kan næppe være tvivl om, at der ligger spinozistisk tankegods bag hans testamente.

Spinoza hævder vel ikke med så mange ord, at sjælen er dødelig. Men tanken ligger i logisk forlængelse af hans tese i *Ethica* om, at sjæl og legeme er én og samme ting, som snart ses under tænkningens og snart under udstrækningens „attribut“. Og det kunne jo være, at Ram på første eller anden hånd havde stiftet bekendtskab med f.eks. den anmærkning til 40. propositio i *Ethica*, pars II, hvor Spinoza skelner mellem tre former for erkendelse (cognitio) og kalder den laveste for „opinio“, den næste for „ratio“ og den sidste og højeste for „scientia intuitiva“. Også Rams betragtninger over død og liv („Jeg kan ikke længere forblive i denne død ... jeg mener i dette liv“) kunne måske afspejle hans forsøg på at komme til rette med 67. propositio i *Ethica*, pars IV: „Det frie menneske tænker mindst af alt på døden, og hans visdom (sapientia) er en meditation ikke over døden, men over livet“.

Er „Rams testamente“ så en illustration af fortvivlet atheisme snarere end af den tidlige oplysnings oprør mod de kirkelige og verdslige autoriteter? På godt 300 års afstand kan der ikke gives et definitivt svar. Eller måske er fortvivlet atheisme og oprør mod autoriteterne to sider af samme sag. I hvert fald kan man slå fast, at i student Rams afskedsbrev som i den clandestine litteratur i det hele taget rejses for første gang „spørgsmålet om muligheden af at tænke uden Gud eller uden en gud, der svarer til den jødisk-kristne traditions“. ¹¹ I et sækulariseret Europa af i dag kan man uden risiko rejse spørgsmålet, ja, det er næppe nok et spørgsmål længere. Men det var det altså dengang, på tærsklen til moderniteten. Og derfor blev „Rams testamente“ trykt eller i al hemmelighed afskrevet og er den dag i dag at finde blandt Det kgl. Biblioteks mange clandestine skrifter.

Som en slutvignet kan vi notere, at Joachim Gerhard Ram var af præstslægt. Hans fader var såmænd præst i Glückstadt, men synes at være død ikke længe efter 1680 – hvad der forklarer pastor Schimmers oplysning om, at det var moderen, som sendte ham penge. Og ikke nok med det: også hans bedstefader og oldefader var præster, og havde begge været det i Meldorf i Ditmarsken. ¹² Men som et gammelt mundheld siger: „Præstebørn, de er nu de værste“!

¹¹ *La Lettre Clandestine*, no. 8, Paris 2000, s. 7.

¹² Se Johs. Møller: *Cimbria literata* I, 1744, under „Ram.“ Blandt sine kilder til student Rams historie anfører Møller „et særligt program“ udstedt af universitetets rektor i 1688. Formentlig et begravelsesskrift, et „programma funebre.“

SUMMARY

JENS GLEBE-MØLLER: *A disconsolate atheist – Ram's testament.*

In research clandestine literature means a particular type of script of a critical character related religion and society, which were very common in Europe from the latter half of the 1600s and up until the middle of the 18. century. This genre is richly represented in The Royal Library's Manuscript Collection and Older Collection. The present dissertation renders a hitherto unknown transcript of "Ram's testament" from 1688, which according to Gottfried Arnold's impartial ecclesiastical and heretical history was written by a Holstein law student in Wittenberg, discovered in his study after he had hanged himself. The little manuscript contains a number of characteristic assertions of clandestine literature: the soul is mortal, hell does not exist, religion is a delusion invented by the priests, and it is state reasoning which demands its perpetuation. Student Ram's testament shows traces of Spinoza, who by his contemporaries was branded an atheist. The testament does maintain God's existence, but it is a different God from the traditional Jewish-Christian one.

PROLEGOMENON TO THE BHUTANESE

RNAM THAR TEXTS ON *ZHABS DRUNG*

NGAG DBANG RNAM RGYAL (1594-1651).¹

BY

KATE KRAGH

Introduction

Zhabs drung ngag dbang rnam rgyal (1594-1651), universally spoken of as the founder of Bhutan, emerges from the pages of the history of the Himalayan region as one of the most fascinating personalities of his times. He was born at the ancestral monastery of *mgaw grong* in Tibet into the *rgya* clan, as a grandchild of *mi pham chos rgyal* (1543-1606), the 17th prince-abbot of the '*brug pa bka' bgyud* school residing at its main seat of *rwa lung* monastery. Chosen by his grandfather to become his successor, he underwent from his earliest years a hard training to become a worthy replacement. However, political circumstances as well as a dispute over the rightful successor to the '*brug pa* throne threatened his life and gave him no choice but to flee from *rwa lung* to Bhutan at the age of 23.

There, while continuing his religious activities as a part of his high spiritual position, he managed to overcome conflicts with local strongmen as well as to defend his new territory against Tibetan invasions attempted by the king of Tibet, the *sde srid gtsang pa*. When the Tibetan civil war ended in 1642 with the victory of the *dge lugs pa* troops of the fifth Dalai Lama and his allied Mongolian army, various followers of the *bka' bgyud* schools and other non-*dge lugs pa* sects were persecuted and their monasteries converted into *dge lugs pa* property. During those difficult times, *zhabs drung* not only succeeded in stopping the conflict from spilling into Bhutan, but he also managed to secure the safe continuation of the '*brug pa bka' bgyud* tradition and to provide safety to Tibetan religious refugees. Eventually, in 1639, Bhutan was recognised as an independent kingdom

¹ This article could not have been written if not for the generous support of the Royal Library of Denmark, the kind hospitality of the National Library of Bhutan, the information provided by Dasho Sangay Dorji, C.T. Dorji, John Ardussi, and the unfailing help with deciphering the intricacies of the *chos skad* language by Dorji Wangchuk.

with *zhabs drung* becoming the first ruler of the larger parts of what is now known as Bhutan.²

The sources on the remarkable personality of *zhabs drung* are manifold, yet this essay is concerned exclusively with one type of source, namely that belonging to the genre of *rnam thar*. *Rnam thar* is a literary genre belonging to the field of *chos skad* literature.³ Cabezón and Jackson present *rnam thar* both as a separate religious genre and a sub-genre of history.⁴ It seems, though, that there is a general tendency from the side of Western researchers to treat it as a part of historiographical writings,⁵ while Eastern scholars tend to treat it as a type of religious literature.⁶

In general terms, *rnam thar* literally means ‘liberation’ (*rnam par thar pa*, Sanskrit *vimokṣa*) and when used in the title of a literary work means “the liberation of so and so”, e.g. *mi la ras pa’i rnam thar* ought to be translated as “The Liberation of Milarepa”. The usage of *rnam thar* in the title of texts, however, has evolved into a genre – a certain type of literature –

² For more on the life of *zhabs drung* and the founding of Bhutan, see Michael Aris: *Bhutan, The Early History of a Himalayan Kingdom*, Warminster: Aris & Phillips Ltd, 1979, pp. 201-254; John Ardussi: “Formation of the State of Bhutan (‘brug gzhung) in the 17th Century and Tibetan Antecedents” in *Papers from the March, 2000, Lumbini Conference on ‘The Relationship Between Religion and State in Traditional Tibet’, Bhairahawa*, ed. Christoph Cüppers, Nepal: LIRI, forthcoming (2003), pp. 5-16; and John Ardussi: *Bhutan before the British – A Historical Study*, unpublished Ph.D. dissertation, Canberra: Australian National University, 1977.

³ The term *chos skad* (lit.: religious language) is used here instead of ‘classical Tibetan’, since the latter expression has the fault of excluding Bhutanese literature. Beside a recent trend during the last decades to write books in *rdzong kha*, the national language of Bhutan, all Bhutanese literature has traditionally been written in “classical Tibetan”, which in both Tibet and Bhutan is referred to as *chos skad*. It, therefore, seems only appropriate to refer to the classical Tibetan, Ladakhi, Sikkimese and Bhutanese literature as *chos skad* literature. Aris (fn. 2), pp. xi-xiii, on the other hand, chooses to refer to the study of Bhutanese literature as tibetology, although he too recognises the problem that the Bhutanese do not consider themselves Tibetans. The term *chos skad* further transcends the artificial separation between Tibetan and Himalayan studies.

⁴ José Ignacio Cabezón and Roger R. Jackson (eds.): *Tibetan Literature: Studies in Genre*, Ithaca, New York: Snow Lion, 1996, pp. 23-28.

⁵ Cf. p. 40 in Leonard W. J. van der Kuijp: “Tibetan Historiography” in *Tibetan Literature: Studies in Genre* (fn. 4), pp. 39-56; Manfred Taube: *Tibetische Handschriften und Blockdrücke*, 4 heft, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1966; and A. I. Vosurikov: *Tibetan Historical Literature*, English transl. from Russian, reprint, Calcutta: Indian Studies Past & Present, 1970.

⁶ Cf. Tulku Thondup: *Buddhist Civilization in Tibet*, USA: Maha Siddha Nyingmapa Center, 1982; and Cabezón and Jackson (fn. 4), pp. 26-27.

and thus implies a particular kind of text giving the life-example of some spiritual personality with the underlying purpose of inspiring the reader in his own spiritual efforts.⁷ The *rnam thar* text is thus a Tibetan cousin of the Indian Buddhist religious story, *avadāna* (Tib. *rtogs brjod*). In the title of the *rnam thar* of *rngog lo tsā ba*, Jackson translates *rnam thar* as “the life of liberation”, whereas *rnam thar* according to Gyatso should be translated as “full liberation [story]”.⁸ Sometimes, the word is also seen translated as “hagiography”⁹ or “biography”.¹⁰ When a particular *rnam thar* is written by the concerned person himself, it has been referred to as “auto-

⁷ The definition of the word *rnam thar* given by *sa kya sde gzhung rin po che* supports this understanding of the word: “A *rnam thar* is the annalistic account of the life of the Buddha or of a Bodhisattva; the hearing of each (*rnam-pa*) word and its mental comprehension causes a seed of enlightenment (*thar-pa*) to be sown, which is why it is called *rnam-thar*” (quoted by John Ardussi: “Gyalse Temzin Rabgye and the Founding of Taksang Lhakhang” in *Journal of Bhutan Studies*, vol. 1 no. 1, 1999, p. 41).

⁸ Cf. p. 373 in David Jackson: “An Early Biography of rNgog Lo-tsa-ba Blo-ldan-shes-rab” in *Tibetan Studies: Proceedings of the 6th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Fagernes 1992*, vol. 1, ed. Per Kvaerne, Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture, 1994, pp. 372-392; Janet Gyatso: *Apparitions of the Self: The Secret Autobiographies of a Tibetan Visionary. A Translation and Study of Jigme Lingpa's Dancing Moon in the Water and Dākki's Grand Secret-Talk*, Princeton: Princeton University Press, 1998, p. 6.

⁹ For further discussion on *rnam thar* as hagiography, see Janice D. Willis: “On the Nature of *rnam-thar*: Early dge-lugs-pa Siddha Biographies” in *Soundings in Tibetan Civilization: Proceedings of the 1982 Seminar of the International Association for Tibetan Studies held at Columbia University*, ed. Barbara Nimri Aziz and Matthew Kapstein, Manohar, pp. 304-319.

¹⁰ “Biography” has, however, also been used as translations for *lo rgyus* and *chos byung*; cf. p. 61 in James Burnell Robinson: “The Lives of Indian Buddhist Saints: Biography, Hagiography and Myth” in Cabezón and Jackson (fn. 4), pp. 57-69, and p. 45 in A. M. Blondeau: “Analysis of the Biographies of Padmasambhava according to Tibetan Tradition: Classification of Sources” in *Tibetan Studies in Honour of Hugh Richardson: Proceedings of the International Seminar on Tibetan Studies, Oxford 1979*, ed. Michael Aris and Aung San Suu Kyi, Warminster: Aris & Phillips Ltd, 1980, pp. 45-52.

biography”, e.g. “The autobiography of the 5th Dalai Lama.”¹¹ However, if a *rnam thar* concerns not a human person but rather a Tantric deity, such as the *rnam thar* of *rdo rje 'chang* or *rdo rje phur ba*, the translation of *rnam thar* as “biography” is not appropriate, since the term here must rather be understood as “an inspirational example or story”. Thus, from the point of view of the *chos skad* literature, it does not matter whether a *rnam thar* is written by the concerned person himself or someone else, or whether it concerns a human being or a deity; what seems important is rather the fact that the text must reveal the special character of a spiritual undertaking. In this essay, the term *rnam thar* will be left untranslated to avoid confusion and to emphasise the liberating aspect of such a text.

In August-September 2001, the Royal Library of Denmark enabled me to visit the National Library of Bhutan in Thimphu to carry out fieldwork. During my stay, I became familiar with various *rnam thar* texts on *zhabs drung*. These texts contain a mixture of religious and historical elements, and are thus central sources for studying the person of *zhabs drung* and his time. Five of these texts are written in *chos skad*, while the sixth is written

¹¹ For a detailed discussion of autobiography in both *chos skad* and Western literature, see Janet Gyatso: “Autobiography in Tibetan Religious Literature: Reflections on its Modes of Self-Presentation” in *Tibetan Studies: Proceedings of the 5th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, NARITA 1989*, vol. 2 Language, History and Culture, ed. Ihara Shō Ren and Yamaguchi Zuihō, Tokyo: Naritasan Shinshoji, 1992, pp. 465-478, and Janet Gyatso (fn. 8), pp. xi-xii, 6-11, 101-123. Gyatso (fn.8), p. 6, also translates the terms *rtogs brjod* and *rang rnam* as “autobiography”. Havnevik (1997:357) uses all the words “autobiography, biography, *rnam thar*, hagiography and sacred biography” interchangeably and thus treats them as synonyms, although her source is autobiographical in nature; cf. p. 357 in Hanna Havnevik: (1997): “The Autobiography of Jetsun Lochen Rinpoche, a preliminary research report” in *Tibetan Studies: Proceedings of the 7th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Graz 1995*, pp. 355-367. Karmay calls the fifth Dalai Lama’s work a “biography” and not “autobiography” even though the most of it was written by the concerned person himself; cf. Samten Gyaltzen Karmay: *Secret Visions of the Fifth Dalai Lama. The Gold Manuscript in the Fournier Collection*, London: Serindia Publications, 1988, pp. 13-18.

in *ntzong kha*.¹² The earliest text was written in Bhutan by a Tibetan-born author, whereas the remaining texts were written by Bhutanese-born authors. This essay aims at presenting a comprehensive survey of these texts. Some brief information on the author of each text will be given as far as possible and the character and contents of each work will be described. Comparison between the works and translation of passages has not been possible within the scope of this essay. Also, it has not been possible to undertake a more thorough philological study of the textual transmission of the early works. Each work will be dealt with in a separate section with a heading giving its shortened title and the name of its author. Historical research on the life of *zhabs drung* has earlier been presented by Michael Aris (fn. 2) and John A. Ardussi (fn. 2). From among the six *zhabs drung rnam thar* texts discussed here, both authors only make reference to two of these works, namely the *zhabs drung rnam thar* texts by *gtsang mkhan chen* and *shākya rin chen*. Therefore, it is hoped that this survey will stimulate further research into the life and time of *zhabs drung*.

1. *Chos kyi sprin chen po'i dbyangs* written by *gtsang mkhan chen*

The oldest *rnam thar* text on *zhabs drung* was written by the Tibetan scholar *gtsang mkhan chen* (1610-1684), who was a contemporary of *zhabs drung*. He was a great refugee scholar and in full was called *gtsang mkhan chen 'jam dbyangs dpal ldan rgya mtsho*.¹³ From the little that is known about

¹² Bhutanese researchers, such as Sangay Dorji (private communication, June 2002), would disagree with this number of *zhabs drung rnam thar* texts in that they also consider a passage on *zhabs drung* from a historical text entitled *lho'i chos 'byung by bstan 'dzin chos rgyal* (1701-1767) a seventh *rnam thar*. Further, Dorji (ibid.) suggests that part *ca* of *gtsang mkhan chen's* *rnam thar* could be considered as an eighth *rnam thar* text, in that it is a separate *rnam thar* on *zhabs drung* in a summary form. However, Ardussi (private communication, April 2002) disagrees with such a classification, in that *lho'i chos 'byung* is not a *rnam thar* but belongs to the *chos 'byung* literary genre. It is, though, important to underline that the work contains information on *zhabs drung*, which is not found in the earlier *rnam thar* texts. The full title and bibliographical reference of *lho'i chos 'byung* is: *lho'i chos 'byung bstan pa rin po che'i 'phro mthud 'jam ngon smon mtha'i 'phreng ba zhes bya ba'i gtso bor skyabs ngon rin po che rgyal sras ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar kun gyi bde gsal bar bkod pa*, 1731-1759, written by *bstan 'dzin chos rgyal* (1701-1767), blockprint from the National Library of Bhutan, 151 folios.

¹³ Cf. Gene E. Smith: *Among Tibetan Texts: History & Literature of the Himalayan Plateau*, Studies in Indian and Tibetan Buddhism, ed. Kurtis R. Schaeffer, Boston: Wisdom Publications, 2001, p. 336.

him,¹¹ Aris (fn. 2, p. 228) describes his person as follows:

...*gTsang mkhan-chen* arrived [in Bhutan] soon after the *dGe-lugs-pa* triumph of 1642 because his monastery was besieged by Mongol troops. The *Zhabs-drung* received him at *sPu-na-kha* with great delight and tried to persuade him to take charge of a new college for philosophical logic attached to the main community. The study of logic was to be based on the teachings of *Padma dKar-po*, but the abbot declined and instead pursued a private life of teaching and meditation which brought him into contact with many Bhutanese disciples who would have important roles to play in the future.

This earliest source on *zhabs drung* in 312 folios and five sections (*ka-ca*) was written in c. 1675,¹⁵ and is entitled *dpal 'brug pa rin po che ngag dbang bstan 'dzin rnam rgyal gyi rnam par thar pa rgyas pa chos kyi sprin chen po'i dbyangs*.¹⁶ In the first section (*ka*), *gtsang mkhan chen* describes the background for the composition of this book. He writes that, while in Bhutan, he had a close exchange with *zhabs drung*.¹⁷ At some point, the latter suggested to him to write a *rnam thar* on his person and explained how he wanted it to be written. *Gtsang mkhan chen* agreed and what he wrote became the most important source for all the later *zhabs drung rnam thar* texts and Bhutanese historical works. It has also been referred to extensively in the research by Aris, Ardussi and Dorji.¹⁸ The text is unique, in that *gtsang mkhan chen* knew *zhabs drung* personally, was an eye-witness to several of the events, based his text on original documents given to him

¹¹ There actually exists an undated *gtsang mkhan chen rnam thar* written by himself. Aris (fn. 2, p. 277) refers to it in his book. However, it is not translated. Its title is *bstan pa 'dzin pa'i shyes bu thams cad kyi rnam par thar pa la gus shing rjes su 'jug pa'i rlogs brjod pha rol tu phyin pa dang gzungs dang ting nge 'dzin gyi sgo mang po rim par phyed ba'i gnam*.

¹⁵ Ardussi (fn. 2), footnote 4.

¹⁶ Blockprint from the National Library of Bhutan, Thimphu, 312 folios, call-no. 6606. For a discussion on the nature of this work, see Aris (fn. 2, pp. 203-204), Ardussi (fn. 2, footnote 4) and Sangay Dorji: *dpal 'brug pa rin po che zhabs drung ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar*, Thimphu: 'brug gzhung rdzong kha gong 'phel lhan tshogs (Dzongkha Development Commission), 1999, second revised edition, p. 2.

¹⁷ Aris (fn. 2, p. 203) is of a different opinion regarding the closeness of their relationship and writes that *gtsang mkhan chen* "was not personally very well acquainted with his subject and seems to have spent only short periods in his company."

¹⁸ Cf. fn. 2 and 16.

by *zhabs drung*,¹⁹ and, in book *ca*, directly quoted various oral statements made by *zhabs drung* himself.²⁰

The manuscript used for the following description (fn. 16) is a block-print on traditional Bhutanese rice-paper measuring 49x9 cm with seven lines of *chos skad* in *dbu can* script.²¹ Folio 1a of book *ka* contains a line-drawing of *zhabs drung* with the caption *mtshu chen ngag dbang rnam rgyal la na mo*. The *zhabs drung rnam thar* consists of five separate books (*ka-ca*). Book *ka* (16 folios) is entitled *dge legs yon tan 'byung gnas dpal ldan bla ma rdo rje 'chang ngag dbang rnam rgyal gyi rnam par thar pa*. Its first part (*le'u dang po*) is a prayer (folios 3a-7a) expressing respect to *zhabs drung* (*mchod brjod*), the intention of composing the work (*brtsams par dam bca' ba*) and a detailed description of the circumstances that led to the composition of this work (*phun sum tshogs pa lnga*). Its second part (*le'u gnyis pa*, entitled *gang gi rnam par thar pa'i ring po'i gleng gzhi*; folios 7a-16b) describes how the *bla ma* as *spyang ras gzigs* generated *bodhicitta* and accumulated merit by incarnating in various ways in India (folios 7a-11b) and Tibet (folios 11b-16b) prior to his incarnation as *zhabs drung*. Book *kha* (11 folios), entitled *bar ma'i gleng gzhi padma dkar po'i rnam thar*, also called *le'u gsum pa*, contains a *rnam thar* of *padma dkar po*, the great Tibetan scholar of the *'brug pa bka' bgyud*, of whom *zhabs drung* is considered to be the immediate incarnation. It is a short account of his life and activities that includes details with regard to years and names.

With book *ga* (101 folios), called *nye ba'i gleng gzhi bod kyi skor*, begins the actual *rnam thar* of *zhabs drung*. Having first paid respect and described his sources, *gtsang mkhan chen* presents the youth of *zhabs drung* in Tibet, i.e., the period 1594-1616. He narrates his birth (*le'u bzhi pa*; folios 1b-10b), childhood and youth (*le'u lnga pa-bdun pa*; folios 10b-37a), enthronement (*le'u brgyad pa*; folios 37b-49b), monastic training (*le'u dgu pa-bcu pa*; folios 49b-75b), and religious activities in *dbus* and *gtsang* (*le'u bcu grig pa-bcu gnyis pa*; folios 75b-101a).

Without any verses of respect or preface, *gtsang mkhan chen* continues narrating *zhabs drung's* life in book *nga* (124 folios). This part, called *nye ba'i gleng gzhi lho'i skor*, concerns his stay in Bhutan, i.e., the period 1616-1651. He describes his arrival in Bhutan (*le'u bcu gsum pa*; folios 1b-14b),

¹⁹ Cf. Dorji (fn. 16), p. 2.

²⁰ Ardussi is currently working on a translation of the correspondance between *zhabs drung* and *gtsang sde srid* contained in this text (fn. 2, p. 7, and private communication, May, 2002).

²¹ The original woodblocks for *gtsang mkhan chen's zhabs drung rnam thar* were made in *spu na kha*, c. 1797-1802; cf. Ardussi (fn. 2), p.23.

his religious and political activities (*le'u bcu bzhi pa-bco bgyad pa*; folios 14b-73a), his defense against the *sde srid gtsang pa* (*le'u bcu dgu pa*; folios 73b-85a), his special protector deity (*le'u nyi shu pa*; folios 85a-96b), and his upholding of the doctrine as well as his character (*le'u nyer gcig pa-nyer gnyis pa*; folios 96b-123b). Book *nga* ends with a dedication and colophon, which might indicate the actual end of the entire *rnam thar*.

Book *ca* (35 folios), entitled *rdo rje 'dzin pa ngag dbang bstan 'dzin rnam rgyal gyi rnam par thar pa chos kyi sprin chen po'i dbyangs kyi snying po legs par bsdus pa bdud rtsi'i thigs pa*, begins with paying respect to all bodhisattvas and *zhabs drung*.²² *Gtsang mkhan chen* here summarises the *rnam thar* according to the words of *zhabs drung* himself. This part also contains an oral statement by *zhabs drung* that expresses his opinion on the 'brug *pa bka' bgyud* and the benefit it has for people. This summary contains no chapters and seems mainly to describe the worldly achievements of *zhabs drung*.

Even though, the actual *zhabs drung rnam thar* text consists of five books *ka – ca*, the National Library manuscript includes two further books, *cha* and *zha*.²³ Book *cha* (26 folios), entitled *chos kyi sprin chen po'i dbyangs kyi yan lag rnal 'byor gyi dbang phyug dpal rdo rje gdan pa'i rnam par thar pa*, is a *rnam thar* text on *mi pham tshé dbang bstan 'dzin*. The colophon (folio 26a) shows that its author was not *gtsang mkhan chen* but *dge slong 'jam dpal rgya mtsho*, who wrote it according to the words of *dpal rdo rje 'dzin pa sbyin pa'i rgyal mtshan*. This *rnam thar* does not concern *zhabs drung* but is a *rnam thar* of *tshé dbang bstan 'dzin* (1574-1643), or as aris writes, alias *rta mgrin rgyal mtshan*.²⁴ He was the grandson of 'brug *pa kun legs* and the father of the fourth 'brug *sde srid bstan 'dzin rab rgyas*; further, he was known to be

²² Sangay Dorji (private communication, June 2002) suggests to consider this as a separate *zhabs drung rnam thar* text. Ardussi (private communication, September 2002) thinks that this section was probably intended to be an insertion in a *gser 'phreng* (anthology), even though it contains some material not found in the parts *ga* and *nga*.

²³ Even though the added Western pagination continues through book *zha* (pp. 627-679), volume *zha* entitled *yi ge'i mdo* does not belong to the *zhabs drung rnam thar*, since it consists of a series of works on Sanskrit phonetics. In a *smon lam* written in connection with the printing at the end of book *zha* (folio 27a), it is said that the woodblocks (*par*) for this text are kept at *spungs thang bde ba can*, which is the *rdzong* in *spu na kha*. Neither the blockprint version published in India in the 1970's used by Ardussi nor the print mentioned by Martin contains the book *zha*, though they contain book *cha*; cf. Dan Martin: *Tibetan Histories: A Bibliography of Tibetan-Language Historical Works*, London: Serindia Publications, 1997, p. 109.

²⁴ Cf. Aris (fn. 2), p. 277.

the main supporter of *zhabs drung* in Bhutan.²⁵ According to Ardussi,²⁶ he is referred to in the title as *dpal rdo rje gdan pa*, because he was the heir to the monastery called *rta mgo rdo rje'i gdan*, north of Thimphu. As the title indicates, the *rnam thar* is a *yan lag*, an annex, to the main body of the *rnam thar* of *zhabs drung*. Ardussi (ibid.) suggests that the reason for inserting book *cha* into *gtsang mkhan chen*'s work was to lend legitimacy for *bstan 'dzin rab rgyas* to be installed as the successor of *zhabs drung*.

2. *Ngag dbang rnam rgyal skabs* written by *shākya rin chen*

The second *rnam thar* text comes from the middle of the 18th century and was written by *shākya rin chen* (1710-1759). The author was born at *shar lung rud pa sems skyong* in the *dbang 'dus pho brang* district in central Bhutan.²⁷ At the age of thirteen, he became a monk in *se'u la* monastery in the *spu na kha* district, where he was recognised as a reincarnation of *gtsang mkhan chen*.²⁸ He studied with several great teachers, and in 1740, at the age of thirty, he was appointed the head abbot (*lam*) of *rta mgo* monastery in the vicinity of Thimphu. Four years later, in 1744, he was appointed to the highest ecclesiastical position in Bhutan, namely that of *rje mkhan po*,²⁹ and thus became the 9th *rje mkhan po*.³⁰ Eleven years later, in 1755, he retired as *rje mkhan po*. *Shākya rin chen* passed away in 1759 at the age of 49.

Shākya rin chen's 45 folios *rnam thar* text³¹ is entitled *dkar rgyud kyī rnam thar gser gyi 'phreng ba lta bu las dpal ldan bla ma mthu chen chos kyī rgyal po*

²⁵ Sangay Dorji (private communication, September 2002).

²⁶ Ardussi (private communication, September 2002).

²⁷ Cf. C.T. Dorji: *History of Bhutan Based on Buddhism*, Thimphu: Sangay Xam and Prominent Publishers, 1994, p. 160.

²⁸ According to the TBRC database (<http://www.tbrc.org/search/index.php?resource=P530>).

²⁹ The office of *rje mkhan po* or head abbot was initiated by *zhabs drung*, when he established the dual system of ruling called *chos srid gnyis ldan*. The position of *rje mkhan po* is the highest ecclesiastical position in the country, while worldly affairs were administered by the *'brug sde srid* or regent; cf. C.T. Dorji (fn. 27), p. 155.

³⁰ Aris (fn. 2), p. 233 and C.T. Dorji (fn. 27), p. 160.

³¹ The collected works (*gsung 'bum*) of *shākya rin chen*, vol. *ka*, pp. 403-491, Thimphu: Kunzang Tobgey.

ngag dbang rnam par rgyal ba'i skabs.³² The date of this work is unknown. *Ngag dbang rnam rgyal skabs* is found in the collected works (*bka' 'bum*) of the author, as the last in a series of nine *rnam thar* texts on the lineage holders of the 'brug pa *bka' bryud*. All the nine texts have *dkar rgyud kyi rnam thar gser gyi phreng ba lla bu* as the beginning of their titles, which indicates that they probably were intended as a supplement to the larger collection of *bka' bryud rnam thar* texts entitled *bka' bryud gser 'phreng*.³³ The *bka' bryud gser 'phreng* begins with the *rnam thar* of the Indian forefathers of the *bka' bryud* teachings and continues with short, separate *rnam thar* texts on each of the *bka' bryud* lineage holders.³⁴ It exists in several different recensions related to the various *bka' bryud* sub-sects,³⁵ and *shākya rin chen* probably intended his series of *rnam thar* texts to be a supplement to the particular *bka' bryud gser 'phreng* recension of the *rwa lung 'brug pa* lineage (*lho 'brug*), from which the Bhutanese 'brug pa *bka' bryud* school stems.³⁶ The nine *rnam thar* texts written by *shākya rin chen* cover *tilli pa, na ro, mi la ras pa, ma cig grub pa'i rgyal mo, ras chung pa, phag mo gru pa, gling*

³² *dkar rgyud kyi rnam thar gser gyi 'phreng ba lla bu las dpal ldan bla ma mthu chen chos kyi rgyal po ngag dbang rnam par rgyal ba'i skabs*, 18th century, written by *shākya rin chen* (1710-1759), contained in the collected works (*gsung 'bum*) of *shākya rin chen*, vol. *ka*, Thimphu: Kunzang Tobgey, 1976, 45 folios, pp. 403-491. For an evaluation of this text, see Aris (fn. 2), pp. 204-205.

³³ According to Sangay Dorji (private interview, September 2001), *shākya rin chen* wrote his *zhabs drung rnam thar* as a continuation of the *rwa lung bka' bryud gser 'phreng*, which finished with the *rnam thar* of *mi pham chos kyi rgyal po*, who was a student of *padma dkar po* and the grandfather and a teacher of *zhabs drung*.

³⁴ Smith (fn. 13), pp. 39-51.

³⁵ Smith (fn. 13, p. 39) mentions at least five recensions of the *bka' bryud gser 'phreng* belonging to the 'ba' ra branch of the 'brug pa *bka' bryud*, the *rwa lung* branch (*lho 'brug*) of the 'brug pa *bka' bryud*, the *shangs pa bka' bryud*, the 'bri gung *bka' bryud*, and the *stag lung bka' bryud*.

³⁶ A set of woodblocks of the *rwa lung bka' bryud gser 'phreng* recension was later, in the years 1771-1772, cut in *spung thang* (*spu na kha*) amounting to four volumes. Volume one contains the *rnam thar* texts on *vajradhāra* till *gtsang pa rgya ras*; volume two on *lo ras pa* till 'jam dbyangs kun dga' seng ge; volume three on 'jam dbyangs blo gros seng ge till *bde chen chos 'khor zhabs drung chos kyi mgon pa*; and volume four on *ngag dbang chos grags pa* till *padma dkar po* (information according to TBRC database, <http://www.tbrc.org/search/index.php?resource=W19222>). Cf. *rwa lung dkar bryud gser 'phreng: brief lives of the successive masters in the transmission lineage of the Bar 'brug-pa Dkar-bryud-pa of Rwa-lun, Reproduced from a set of prints from the 1771-1772 Spungs-thang xylographic blocks*, Palampur: Sungrab Nyamso Gyunphel Parkhang, Tibetan Craft Community, 1975-1978, vol. I-IV.

ras pa, *dbon ras dar ma seng ge* and *zhabs drung ngag dbang rnam rgyal*.³⁷

In the facsimile reprint by Topgey (fn. 37), the manuscript-folios measure 32x5 centimeters and have five lines of *chos skad* in *dbu can* script. As stated in the colophon (folio 45a) and on folio 44b, *shākya rin chen* wrote this *rnam thar* as an extract of the *zhabs drung rnam thar* by *gtsang mkhan chen*. It emphasizes the religious activities and attainments of *zhabs drung*, but does so in a respectful way without leaping into legends. The text contains no actual chapters or *sa bcad*, but is structured according to the age of *zhabs drung*, especially in the first part of the text. It provides good detail with regard to dates, names and places, and is thus very informative.

The text opens with paying respect to *zhabs drung* and expressing the intention to compose this work (folios 1b-2a). *Shākya rin chen* then narrates the birth and childhood of *zhabs drung* (folios 2a-4a) and how he was enthroned as the incarnation of *padma dkar po* (folios 4a-4b). It is told how *zhabs drung* received a great amount of *bka' bgyud* and *rnying ma* teachings as well as various general Mahāyāna teachings (folios 4b-8b). *Zhabs drung* then proceeded to the great *sa skya* center of learning, *gsang ne'u thog*, where he perfected his knowledge of Buddhist philosophy and various types of craftsmanship and arts (folios 8b-9a). It is also explained which *bka' bgyud* teachings he received from the *'brug pa* master *mi pham chos kyi rgyal po*, his tutor *lha dbang blo gros* and other teachers (folios 9a-12b). *Zhabs drung* established a new monastery with a very strict discipline, which he also adhered to himself (folios 12b-14b). His difficulties with the *sde srid gtsang pa* are then described until the point when *zhabs drung* left Tibet for Bhutan at the age of 23 (folios 14b-17b). It is described how he arrived in Bhutan, established himself there, and managed to defend himself against the *sde srid gtsang pa* (folios 17b-20a). He then went into three years of retreat and when he reemerged, he established Bhutan as his own kingdom (folio 20a sq.) It is, in particular, described how seriously he practiced meditation, recitation and study (folios 27a-30b). A list is given of the various texts he wrote (folios 30b-31b). It is then narrated how he built a number of fortresses (*rdzong*) and formed various alliances (folios 33a-39b), and it is told how he still received teachings and also himself gave teachings to various students

³⁷ These nine texts constitute the first volume (vol. *ka*) of the collected works (*gsung 'bum*) of *shākya rin chen*, which has eight volumes in total. According to Topgey, this *gsung 'bum* was carved at *shākya rin chen*'s monastery *pha jo lding bya rгод phunг po* after his death, and has been reprinted in a facsimile edition by Kunzang Topgey: *The Collected Works (gsung 'bum) of shākya rin chen*, vol. *ka-nya*, Thimphu, 1976.

(folios 39b-44b). In the concluding part of the text (folios 44b-45a), *shā kya rin chen* expresses his deep admiration for *zhabs drung* and explains how he composed this *rnam thar*.

3. *Rgya mtsho'i snying po rgyas pa by dge 'dun rin chen*

Besides the two older *rnam thar* texts, there exist three other texts that were written in modern times. In 1987, *dge 'dun rin chen* (1926-1997)³⁸ wrote two new *rnam thar* texts on *zhabs drung* after having been requested to do so by *'jigs med sengge dbang phyug*, the present king of Bhutan.³⁹ *Dge 'dun rin chen* was a student of *ngag dbang 'phrin las* (1889-1956),⁴⁰ the 60th *rje mkhan po* (1940-1946),⁴¹ and was himself appointed as the 69th *rje mkhan po* in 1990, a post which he held till 1996. His collected works (*gsung 'bum*) were published in nine volumes in Rewalsar, India, 1985-1991.⁴²

The following description of the two *rnam thar* texts by *dge 'dun rin chen* is not, however, based on the texts taken from his collected works, but on editions published separately.⁴³ On the cover and at the beginning of both texts, the given titles are exactly the same, that is *dpal 'brug pa rin po che mthu chen chos kyi rgyal po ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar rgya mtsho'i snying po*. However, at the end of each chapter of the first text, the title is slightly changed and sounds *dpal 'brug pa rin po che mthu chen chos kyi rgyal po ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar rgya mtsho'i snying po rgyas pa*, while in the other case *dpal 'brug pa rin po che mthu chen chos kyi rgyal po ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar rgya mtsho'i snying po bsdus pa*. Thus, the

³⁸ The birth-date is according to Martin (fn. 23), p. 190.

³⁹ Cf. *rgya mtsho snying po rgyas pa* (fn. 42), folios 2b-3a and 221b-222a, as well as *rgya mtsho snying po bsdus pa* (fn. 42), folio 121a.

⁴⁰ According to C.T. Dorji (fn. 27). Ardussi gives the date of *ngag dbang 'phrin las* as 1916-1950; cf. John Ardussi: "The House of 'Obs-Mtsho – The History of a Bhutanese Gentry Family from the 13th to the 20th Century" in *Journal of Bhutan Studies*, vol. 2 no. 1, 2000, p. 12.

⁴¹ *Ngag dbang 'phrin las* belonged to the 'ob mtsho family and resided at *se'u la* monastery in *spu na kha*; C. T. Dorji (fn. 27), p. 187; TBRC database (<http://gamma.tbrc.org/search.php3?do=single&resource=P755>).

⁴² *The Collected Works (gsung 'bum) of dge bshes brag phug dge 'dun rin chen reproduced with the permission of the author from his manuscripts*, Vol. 1-8 & 10, Indo-Tibetan Buddhist Literature Series vol. 125-129 & 171-174, Rewalsar, Dist. Mandi, Himachal Pradesh: Zigar Drukpa Kargyud Institute, 1985-1991.

⁴³ *dpal 'brug pa rin po che mthu chen kyi rgyal po ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar rgya mtsho'i snying po*, 1987, *dge 'dun rin chen* (b. 1926), blockprints, Thimphu, extensive version (*rgyas pa*) 222 folios, abbreviated version (*bsdus pa*) 123 folios.

author by adding the last two syllables intends to signal that the former is an extensive version (*rgyas pa*), while the latter is an abbreviated version (*bsdus pa*) of the same text. Therefore, to avoid confusion the first text that consists of 222 folios will here be referred to in short as *rgya mtsho'i snying po rgyas pa*, while the other having 123 folios as *rgya mtsho'i snying po bsdus pa*. As indicated by their title (*rnam thar rgya mtsho'i snying po*), these works are the essence (*snying po*) of the earlier *rnam thar* texts, which are compared to an ocean. Only a comparison with the earlier texts can reveal whether these works contain any additional information.

Rgya mtsho'i snying po rgyas pa has been published as an off-print or perhaps a block-print on green paper.⁴¹ The folios measure 37,5x8 cm and have six lines of *chos skad* in *dbu can* script. It has three line-drawings of *tshedpag med* (folio 1b), *zhabs drung* (folio 2a) and a *byang chub mchod rten* (folio 222a). Its title and opening verse is ornamented with a literal Sanskrit translation in Tibetan transliteration and in *rañjana*-script, also called *lanja*-script. The text begins with paying respect (*mchod brjod*; folios 1b-2b) and explaining the condition and intention for composing this work (*brtsam par dam bca' ba*; folios 2b-3a). A preface (folios 3a-3b) explains how Buddhism never truly took root in Bhutan before the coming of *zhabs drung*. The first part of the text entitled *thog mar dge ba gleng gzhi 'khrungs rabs kyi rim pa* (folios 3b-36b) consists of chapters one and two. Chapter one (*le'u dang pa*; folios 4a-18a), entitled *ring ba'i gleng gzhi*, explains how *zhabs drung* formerly benefitted beings through various incarnations in India and Tibet. Chapter two (*le'u gnyis pa*; folios 18a-36b), entitled *bar ma'i gleng gzhi*, contains a brief *rnam thar* of *padma dkar po*, of whom *zhabs drung* was installed as the incarnation at *rwa lung* monastery in Tibet.

The second part of the text is called *bar du dge ba skyabs mgon chos kyi rgyal po'i rnam thar dngos* (folios 36b-218a) and consists of chapter 3-12. Chapter 3 (*le'u gsum pa*; folios 36b-57a), entitled *nye ba'i gleng gzhi bod kyi skor*, deals with *zhabs drung's* childhood and youth in Tibet, and describes his monastic training in *rwa lung* monastery and elsewhere. Chapter 4 (folios 57a-79a), entitled *'dir chibs kha bsgyur nas gtsang pa'i g-yul las thog mar rgyal ba'i skabs*, narrates the event of *zhabs drung's* coming to Bhutan in 1616 and how he took reign over Bhutan induced by various prophecies. It ends with his successful defense of Bhutan in the first attempted invasion by the *sde srid gtsang pa*. Chapter 5 (folios 79a-100b), entitled *chos srid bstan pa'i lam srol thog mar gtod tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, describes

⁴¹ It has no mention of publisher, date and place of publication.

the events around the death of the *sde srid gtsang pa*, how *zhabs drung* established his residence at *lcags ri* and spent three years in meditation. It ends with his introduction of the doctrine of the dual system of the ecclesiastical-secular government (*chos srid gnyis ldan*) in 1626, which effectively established the state of Bhutan.

In chapter 6 (folios 100b-119b), entitled *gsang sngags zab don btab nas bla ma khag lnga'i rgo ba 'jom tshul mdo tsam bstan pa'i skabs, dge 'dun rin chen* describes how *zhabs drung* took the local deities of Bhutan under an oath of allegiance, how he built the *gsang zab* residence at *sems rtogs kha*, and how he overcame opposition from the five groups of lamas (*bla ma khag lnga*). Chapter 7 (folios 119b-140b), entitled *dbus gzhung phyogs kyi rdzong khag che chung rim par btab tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, shows how *zhabs drung* established various districts in central Bhutan and how he made pills and other blessed substances (*smam grub*) in *rin spungs* and *stag tshang*. Chapter 8 (folios 140b-158a), entitled *shar phyogs kyi rdzong khag rnam btab nas thugs dam la bzhugs pa'i bar gyi mdzad rnam mdo tsam bstan pa'i skabs*, depicts the gradual establishment of the Eastern districts and how the *'brug pa bka' brgyud* tradition spread throughout Bhutan. The chapter ends with describing how *zhabs drung* entered into final meditation (*thugs dam*) before passing away.

By the ninth chapter (folios 158a-174a), entitled *bstan rabs sprul pa'i sku 'phreng rim par byon tshul gyi mdzad rnam mdo tsam bstan pa'i skabs, dge 'dun rin chen* has finished the part dealing specifically with *zhabs drung* and begins to explain how the legacy of *zhabs drung* was continued after his passing away. Chapter 9 thus provides an outline of the various incarnation-lineages of body (*sku sprul*), speech (*gsung sprul*) and mind (*thugs sprul*) that were established after *zhabs drung*. Chapter 10 (folios 174a-190a), entitled *mkhan rabs gser 'phreng rim par byon tshul gyi mdzad rnam mdo tsam bstan pa'i skabs*, depicts how the secretary of *zhabs drung*, *dam chos rgyal mtshan*, supported the *saṅgha* and mentions the successive generations in the golden line of *rje mkhan pos*. Chapter 11 (folios 190a-205a), entitled *sde srid khri rabs rim par byon tshul gyi mdzad rnam mdo tsam bstan pa'i skabs*, begins by explaining how the first secular ruler (*sde srid*), *dbu mdzad bstan 'dzin 'brug rgyal*, appointed heads for each district and defined the legal code, and ends by mentioning the successive generations of the *'brug sde srid*. Chapter 12 (folios 205a-218a), entitled *brgyud 'dzin gyi rgyal po rim par byon pa rnam kyi rtogs brjod mdo tsam bstan pa'i skabs*, presents the four kings of Bhutan, who ruled since the beginning of the 20th century, as the holders of the legacy of *zhabs drung*.

Finally, the third part of the text (folios 218a-222a), entitled *tha mar dge*

ba mjug gi don bsduṣ te bshad pa, consists of chapter thirteen (folios 218a-219b), which contains a summary of the preceding twelve chapters of the text. The author also gives references to other modern works on Bhutanese history. This is followed by a *bstan gyi smon lam* for the 'brug pa bka' brgyud tradition (folios 219b-221b) and the colophon (*rtsom byang*, folios 221b-222a). The colophon states that this work was written by the *shākya* monk *dge 'dun rin chen* in 1987, the year 961 of fire rabbit of the 17th cycle, 337 years after the demise of *zhabs drung*, on the request of King 'jigs med sengge dbang phyug at the *gro lung* hermitage (*ri khrod*).

4. *Rgya mtsho'i snying po bsduṣ pa by dge 'dun rin chen*

Having written the extensive (*rgyas pa*) *zhabs drung rnam thar*, *dge 'dun rin chen* produced a shorter version (*bsduṣ pa*) of the same work, entitled *dpal 'brug pa rin po che mthu chen chos kyi rgyal po ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar rgya mtsho'i snying po bsduṣ pa*, in brief referred to as *rgya mtsho snying po bsduṣ pa*. *Rgya mtsho'i snying po bsduṣ pa* (123 folios) was also written in 1987. It is published as a block-print on green paper measuring 37,5x8 cm with six lines of *chos skad* in *dbu can* script.⁴⁵

The text begins with paying respect and expressing the intention to compose this work (folios 1b-2a). Thereafter follows a preface (2a-3a) corresponding almost to the preface of *rgya mtsho'i snying po rgyas pa* (in the following referred to simply as *rgyas pa*). The first chapter (*le'u dang po*, folios 3a-9a, 7 folios), entitled *thog mar dge ba gleng gzhi'i don mdo tsam bstan pa'i skabs*, gives an abbreviated version of the earlier incarnations of *zhabs drung*, which in *rgyas pa* were explained in chapters 1-2 (33 folios). The second chapter (*le'u gnyis pa*; folios 9a-24a, 16 folios), entitled *bod skor bsduṣ te bstan pa'i skabs*, explains *zhabs drung*'s childhood and youth in Tibet (corresponding to chapter 3 in *rgyas pa*, 22 folios). Chapter 3 (*le'u gsum pa*; folios 24a-43a, 20 folios), entitled *kha bzhi'i ljongs su chibs kha bsgyur nas gtsang pa'i g-yul las rgyal tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, corresponds to chapter 4 in *rgyas pa* (23 folios). Chapter 4 (folios 43a-62b, 20 folios), entitled *lcags rir gdan sa btab nas bstan pa'i lam srol gtod tshul gyi skabs*, corresponds to chapter 5 in *rgyas pa* (22 folios). Chapter 5 (folios 62b-74a, 13 folios), entitled *gsang sngags zab don btab nas bla ma khag lnga'i rgoḷ ba 'joms tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, corresponds to chapter 6 in *rgyas pa* (20 folios). Chapter 6 (folios 74a-89a, 16 folios), entitled *dbus gzhung gi rdzong khag btab tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, corresponds to chapter 7 in

⁴⁵ It has no mention of publisher, date and place of publication.

rgyas pa (22 folios). Chapter 7 (folios 89a-99b, 11 folios), entitled *nub phyogs kyi rdzong khag che chung rim par blab tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, deals with the establishment of various districts in the Western region, which was not dealt with in a separate chapter in *rgyas pa*. Chapter 8 (folios 99b-113b, 15 folios), entitled *shar phyogs kyi rdzong khag drug blab tshul mdo tsam bstan pa'i skabs*, explains the establishment of six districts in the Eastern region, which partly corresponds to chapter 8 in *rgyas pa* (19 folios). Finally, the ninth chapter (folios 113b-121a, 9 folios), entitled *thugs dam la bzhugs pa'i mdzad rnam mdo tsam bstan pa'i skabs*, describes *zhabs drung's* entering into final meditation (*thugs dam*) before passing away. This chapter partly corresponds to the end of chapter 8 in *rgyas pa*.

On the final folios of the text (folios 121a-123b), entitled *tha mar dge ba mjug don rtson byang dang bsngo smon gyi rim pa*, there is a colophon (folios 121a-121b), a dedication and *bstan gyi smon lam* for the success of the 'brug *pa bka' bgyud*. Both the colophon and the *smoṅ lam* correspond to the colophon and *smoṅ lam* found in *rgyas pa* (folios 219b-222a), although their order have been reversed.

Thus, when comparing *rgya mtsho'i snying po bsdus pa* with *rgya mtsho'i snying po rgyas pa*, it becomes clear that *bsdus pa* abbreviates chapters 1-2 in *rgyas pa* considerably and retains chapter 6-7 of *rgyas pa*, although these chapters have also been shortened down a bit. *Bsdus pa* then inserts a separate chapter on the Western districts not found in *rgyas pa*, and enlarges in the form of two chapters upon the material contained in chapter 8 of *rgyas pa*. *Bsdus pa* leaves out all the material on the legacy-holders of *zhabs drung* found in chapters 9-12 of *rgyas pa* and also leaves out the summary of the text found in chapter 13 of *rgyas pa*. The concluding part of both texts is almost the same.

5. *Ngag dbang rnam rgyal rnam thar by drag shos sangs rgyas rdo rje*

The third modern *rnam thar* on *zhabs drung* was written by *drag shos sangs rgyas rdo rje*, who is currently the secretary (*drung chen*) of the Government's Dzongkha Development Commission ('brug gzhung rdzong kha gong 'phel than tshogs) in Thimphu. The first edition was published in 1999, while a second revised edition appeared in 2001.¹⁶ Unlike the other *zhabs*

¹⁶ Fn. 16; for this presentation only the revised edition has been consulted. The author (interview, September 2001) has said that the new edition only differs with regard to errata and some minor points that have been changed after receiving feedback for the first edition. No new sources have been included in the revised edition.

drung rnam thar texts, this book is academical in nature, since it is based on the author's own research and contains a critical apparatus. Moreover, it includes new information from the recently uncovered manuscript being a *zhabs drung rnam thar* by *ngag dbang pun da ri ka*. What else is unique about the book is that it is written in *rdzong kha*, which in itself is a relatively new phenomenon. *Rdzong kha* is one of the nineteen languages spoken in Western Bhutan.¹⁷ Until the 1960's, as Driem explains, the term *rdzong kha* did not denote the spoken language but rather *chos skad*, which was seen as the literary form of the colloquial dialects.¹⁸ It was first in the wake of a new formal language policy in 1961, which had the aim of safeguarding the "national identity and social unity" by officially decreeing *rdzong kha* to be the national language of Bhutan, that the colloquial form began to be used in writing and the term *dzong kha* came to denote both the spoken and the written form of the Western dialect.¹⁹

This 399 pages long monograph by *sangs rgyas rdo rje* is entitled *dpal 'brug pa rin po che zhabs drung ngag dbang rnam rgyal gyi rnam thar*.²⁰ It is published in book format (14x21 cm) and is written in *rdzong kha* script with Western pagination. The book is richly illustrated with mostly coloured photographs depicting places and artifacts associated with *zhabs drung*. One table (p. 18) shows *zhabs drung's* genealogy on his father's side and another table (p. 56) lays out the *'brug pa bka' brgyud* transmission lineage. There is also a map (p.103) indicating the route by which *zhabs drung* entered Bhutan.

The book begins with a foreword (*ched brjod*, pp. ka-kha) by *blon po sangs rgyas dngos grub*, who is the chairman of the Dzongkha Development Committee. After a table of contents (pp. 1-10), the author explains the background for this book in a preface (*sngon brjod*, new pagination pp. 1-11), including a list of sources that were used for this book. The author has made use of a hitherto unknown *zhabs drung rnam thar*, entitled *rgyal sras gdung 'dzin sprul sku'i rnam thar sa bon tsam mdo tsam bkod pa*, which he discovered in Eastern Bhutan during his research (see below).

The first chapter (pp. 13-24), entitled *sku 'khrungs shing mtshan gsol ba*,

¹⁷ Cf. George van Driem: *Dzongkha, Languages of the Greater Himalayan Region* vol. 1, ed. George van Driem, Leiden: Research School CNWS, 1998, p. 1.

¹⁸ Driem (fn. 47), p. 8.

¹⁹ Cf. Sangay Dorji: "Preface" in *rdzong kha rab gsal lam bzang*, Thimphu: rdzong kha gong 'phel lhan tshogs (Dzongkha Development Commission), 1990, p. v, and Driem (fn. 47), p. 8. For more information on the languages of Bhutan, their history, and the development of *rdzong kha*, see Driem (fn. 47), pp. 1-37.

²⁰ Cf. fn. 16.

describes the paternal *'brug pa* family-line of *zhabs drung*, his conception, birth in Tibet, and being named. Chapter two (pp. 25-35), entitled *'brug chen lnga par ngos 'dzin gsol ba*, describes how he was recognised as the reincarnation of the *'brug-pa* hierarch *padma dkar po* as well as the background for this lineage. Chapter three (pp. 37-56), entitled *sku yon gsan bzhes dang gdan khrir mnga' gsol ba*, tells how he received his monastic training and was enthroned at *rwa lung* monastery in Tibet. It also briefly explains the history of the *'brug pa dkar brgyud*.

In the fourth chapter (pp. 57-79), entitled *'brug yul lu chibs kha bsgyur dgo pa'i gnad don*, the author explains the background for *zhabs drung's* coming to Bhutan. He explains the political situation in Tibet at the time and how the *'brug pa* sect became divided into two camps over the question of who were to be the legitimate lineage-holder. He tells how the *sde srid gtsang pa* got involved in the quarrel and how *zhabs drung* eventually had to leave *rwa lung*. Chapter 5 (pp. 80-120), entitled *'brug rgyal khab nang phyag phebs pa*, begins by explaining the political and religious situation in Bhutan at the time, and goes on to tell how *zhabs drung* was received by the local aristocratic families.

Chapter 6 (pp. 121-138), entitled *spa ro gi gzigs bskor dang bod dmag thengs dang pa las rgyal ba*, describes *zhabs drung's* tour of the *spa ro* region and the unsuccessful invasion of Bhutan by the *sde srid gtsang pa*. Chapter 7 (pp. 139-164), entitled *sku dgra sde srid gtsang pa bsgral ba*, explains the defeat and eventual death of the *sde srid gtsang pa*, the protector-practices performed by *zhabs drung* at *rta mgo*, and how the *sde srid gtsang pa* and his wife died. Also, an explanation of the victory-seal called *sixteen T's* (*phyogs las rnam par rgyal ba'i phyag thams nga bcu drug*) is given.

In chapter 8 (pp. 165-184), entitled *gdan sa dang pa leags ri rdo rje gdan*, the author tells about *zhabs drung's* first monastery called *leags ri rdo rje gdan*, and the three years of meditation-retreat, which *zhabs drung* undertook at this place. Chapter 9 (pp. 185-213), entitled *rgyal srid bzung dgo pa'i lung bstan byung ba dang gdan sa gsang sngags zab don pho brang*, describes the introduction in 1626 of the Bhutanese dual system of governance, and how *zhabs drung* gave teachings and performed rituals. It is also told how he met two Portuguese missionaries, built the first fortress at *sems rtogs kha* called *gsang sngags zab don pho brang*, and overcame local opposition from the five groups of lamas (*bla ma khag lnga*). Chapter 10 (pp. 214-227), entitled *gdung brgyud 'jam dpal rdo rje 'khrungs pa dang bod dmag thengs gnyis pa las rgyal ba*, describes the birth of his son *'jam dpal rdo rje*, the cordial relationship between *zhabs drung* and head lama of the *sa skya* sect (*sa skya bdag chen*), his monastic ordination, the Bhutanese victory in the sec-

ond war with Tibet, and *zhabs drung's* activities in the *bya rog sgang* region. Chapter 11 (pp. 228-268), entitled *dpal ldan 'brug pa'i rgyal khab*, tells about the building of *spungs thang bde chen pho brang* in *spu na kha* and *'brug dbang 'dus pho brang*, the evolvement of the dual government system (*chos srid lugs gnyis*), the beginning of the third war with Tibet, the submission of *rgyal ba dpag bsam dbang po*, how *sa skya bdag chen* mediated peace between Tibet and Bhutan, and how the Tibetan government finally recognised Bhutan as an independent country. It is also explained how *zhabs drung* extended his rule over the other regions of Bhutan, received the fortress of *thim phug* called *thim phug rdo sngon rdzong*, how the *'brug pa* sect grew in importance and its teachings were spread.

Chapter 12 (pp. 269-288), entitled *bod gzhung dga' ldan pho brang pa dang 'go dang pa'i 'brel ba*, explains the diplomatic relations between Bhutan and the new Lhasa government (*dga' ldan pho brang*) in Tibet. It also explains how *gtsang mkhan chen 'jam dbyangs dpal ldan rgya mtsho* came to Bhutan and how *zhabs drung* received teachings from *padma gling pa*. The construction of the great temple at *spu na kha* (*spungs thang mgon khang chen mo*) is also narrated. It is told how the new Tibetan government began an unsuccessful war against Bhutan and how *zhabs drung* invited *dpon slob rig 'dzin snying po* to Bhutan. In chapter 13 (pp. 289-304), entitled *nub spa ro phyogs kyi mdzad 'phrin*, the author begins by describing the building of the *rin chen spungs rdzong* in *spa ro*. He tells how a series of *dgongs 'dus* ceremonies were performed as a preventive measure against foreign invasions and how *zhabs drung* received prophecies at the *stag tshang* cave outside of *spa ro*. It is also told how *zhabs drung* reconciled his opponents and formally gave up his claim to the *rwa lung* monastery in Tibet. He also writes a clarification of the invasion attempted by the Tibeto-Mongolian army. Chapter 14 (305-325), entitled *lho 'brug rgyal khab kyi mnga' thang rgya bskyed*, describes the position of the governor (*dpon slob*) of *krong gsar* and how the Eastern regions came under the control of the central government. The final Bhutanese victory in the second war with the Tibetan government is also described, and the story of the first *sgrom mchod* festival in *spu na kha* is told. Chapter 15 (pp. 326-348), entitled *dpal ldan 'brug pa'i bstan srid gong 'phel*, describes how *zhabs drung* handed over the political and religious powers to his successors and how he entered into a retreat at the end of his life. It is also told how the passing away of *zhabs drung* was kept secret for a long time, and the incarnation lineages and family-line after *zhabs drung* are mentioned. At the end of the book are endnotes (pp.349-381), a chronological table of events (pp. 382-392), bibliography (pp. 393-399) and errata (pp. 400-401).

6. *Rgyal sras gdung 'dzin rnam thar by ngag dbang pun da ri ka*

Besides the two older *rnam thar* texts and the three modern ones, there is yet another old *rnam thar* text on *zhabs drung*, briefly mentioned before.⁵¹ It was found by Sangay Dorji during a research trip to Eastern Bhutan in the late 1990's and was composed by *ngag dbang pun da ri ka*, alias *ngag dbang pad dkar* (d. 1730)⁵². Dorji (fn. 16) identifies the author as the youngest brother (*gcung*) of *chos rje ngag dbang rgyal mtshan* (1647-1732) of *se'u la* monastery (also spelled *bse'u la*) in *spu na kha*. The latter was very active in the Bhutanese religious world,⁵³ and thus his younger brother *ngag dbang pun da ri ka* was also known as *gcung rin po che*.⁵⁴

Unfortunately, it is not possible to include here a description of the text and its contents. The newly discovered text is still a codex unicus being extant in only a single handwritten manuscript kept at the *dgra med rtse* monastery in *bkra shis sgang* district.⁵⁵ What is known is that the undated *chos skad* manuscript consists of 48 folios written in *dbu can* script on Bhutanese rice-paper.⁵⁶ As for the context and research done on the text, Sangay Dorji is the only person, who has made use of the material from this text, which amounts to around 60 references in his critical apparatus. The *rgyal sras gdung 'dzin rnam thar* is said to contain new information on *zhabs drung* not found in the other sources.⁵⁷

Conclusion

This essay has provided an overview of the extant *rnam thar* texts on *zhabs drung ngag dbang rnam rgyal*. The aim of the essay has not been to compare the texts, but rather to provide a survey of the extant literature as an

⁵¹ *rgyal sras gdung 'dzin sprul sku'i rnam thar mdo tsam byod pa*, undated, written by *ngag dbang pun da ri ka* (d. 1730), codex unicus in *dgra med rtse* Monastery, 49 folios.

⁵² Date according to Ardussi (fn. 40), p. 19.

⁵³ For a brief outline of his life, see Ardussi (fn. 40), pp. 9-10.

⁵⁴ Cf. Dorji (fn. 16), p. 6 and Ardussi (fn. 40), p. 19. The name *gcung rin po che* for *ngag dbang pun da ri ka* is, for example, attested in *lho 'brug chos 'byung* (folios 198b-199a), which presents a very brief outline of the meditation-practice done by *ngag dbang pun da ri ka* referred to as *chos rje gcung ngag dbang pad dkar* (private communication from Sangay Dorji, May 2002); cf. *dpal ldan 'brug pa'i gdul zhing lho phyogs nags mo'i ljongs kyi chos 'byung blo gсар rna ba'i rgyan*, also referred to as *lho 'brug chos 'byung*, written by *dge 'dun rin chen*, Thimphu: *rta mchog chos dbyings pho brang* (i.e. *rta ngo* Monastery), 1972, 216 folios.

⁵⁵ Dorji (fn. 16), p. 6. A photocopy is also in the possession of Sangay Dorji (interview, September 2001).

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Private interview with Sangay Dorji (September 2001).

introduction to this field by describing the author and contents of each work. Section one presented the earliest *zhabs drung rnam thar* written by *gtsang mkhan chen* in the latter half of the 17th century. The manuscript was described and the contents of books *ka-ca* were summarised. Section two contained a description of the *zhabs drung rnam thar* by *shākya rin chen* written in the middle of the 18th century. A brief discussion of its relationship to the *bka' brgyud gser 'phreng* literature was given, and its contents were summarised. Section three dealt with the extensive *zhabs drung rnam thar* by *dge 'dun rin chen* written in 1987. The text was described and its contents summarised. Section four dealt with the abbreviated *zhabs drung rnam thar* also written by *dge 'dun rin chen* in 1987. The work was summarised and compared with the extensive version. Section five dealt somewhat more extensively with the new *zhabs drung rnam thar* by Sangay Dorji, because this work is the most recent and also provides new research material. The section also gave a brief description on the usage of *rdzong kha* and a summary of the contents. Finally, section six contained a short note on the codex unicus *zhabs drung rnam thar* text by *ngag dbang pun da ri ka* written in the early decades of the 18th century. Since this manuscript is still not available in publication, a summary of its contents could unfortunately not be given.

As the texts described here were not compared, it is not yet possible to give any further evaluation of their significance for further research. The research by Aris and Ardussi provides summaries of *zhabs drung's* life, but not any thorough examination thereof. Although Sangay Dorji contributes with a thorough study, his work – written in *rdzong kha* – is still to be reviewed and discussed by other scholars, particularly by scholars outside of Bhutan. This essay has thus provided just a survey, but hopefully it is a survey that can be used for reference when doing further research on these sources.

Resumé

KATE KRAGH: *Indledende bemærkninger om de bhutanesiske biografier af zhabs drung ngag dbang rnam rgyal (1594-1651).*

Artiklen giver en samlet oversigt over de bhutanesiske *rnam thar* tekster (biografier) omhandlende grundlæggeren af den bhutanesiske stat, *zhabs drung ngag dbang rnam rgyal (1594-1651)*. Indledningen indeholder en kort opsummering af *zhabs drungs* liv og en diskussion af *rnam thar* genren. Artiklens hoveddel behandler seks *rnam thar* tekster. Den tidligste tekst om *zhabs drungs* liv er skrevet af den tibetanske forfatter *gtsang mkhan chen* i ca. 1675. Den næste tekst er skrevet af den bhutanesiske forfatter *shākya rin chen*, den niende *rje mkhan po*, i midten af 1700-tallet. Disse to tidlige tekster er fulgt af to moderne værker. Det ene er skrevet af *dge 'dun rin chen*, den 69. *rje mkhan po*, i 1987, og foreligger i to udgaver: en lang version (*rgyas pa*) og en forkortet version (*bsdus pa*). Det andet er en akademisk afhandling om *zhabs drungs* liv skrevet af bhutaneseren Sangay Dorji i 1999, som udkom i en lettere revideret udgave i 2001. Sangay Dorjis afhandling baserer sig bl.a. på en hidtil ukendt tekst, en *rnam thar* skrevet i begyndelsen af 1800-tallet af *ngag dbang pun da ri ka*. For hver af disse tekster gives en beskrivelse af forfatterens liv, manuskriptet og dets indholdet. Den vesterlandske forskning af *zhabs drungs* liv og den tidlige bhutanesiske historie har hidtil kun anvendt de to tidligste værker, og artiklen bidrager således ved at introducere yderligere kilder samt ved at lette brugen af disse kilder, idet den grundige indholdsbeskrivelse af hvert værk er forsynet med detaljerede sidehenvisninger.

TYPETRYKKERNE

AF

BJØRN WESTERBEEK DAHL.

På samme tid som Frederik 3. i 1650'erne grundlagde sit kongelige bibliotek, eksperimenterede en kreds af hovedstadens fæstningsingeniører med en ny måde at fremstille landkort på: Selve motivet er udført som andre traditionelt tegnede kort, men i stedet for at skrive stednavnene i hånden har tegneren trykt sin text ind på kortet ved hjælp af et håndstempel med løse typer. Endvidere er der til de hyppigst forekommende signaturer brugt særlige typer for træer og buske og for møllehjul og ankre. Bogstaverne findes både i kursiv og antikva og i flere skriftgrader, ligesom flere af signaturerne optræder i forskellige størrelser, beregnet til kort i store og små formater. Teknikken er ganske enestående i dansk som i international sammenhæng, og den vil i mangel af bedre i det følgende blive betegnet „typetrykteknikken“ og dens udøvere „typetrykkere“. Et tilfælde vil, at størsteparten af de typetrykte kort i dag findes i Det Kongelige Biblioteks samlinger, om end splittet ud i forskellige afdelinger og dér liggende under forskellige signaturer.

En vis inspiration til at bruge et håndstempel med løse typer på et i øvrigt tegnet kort kan være opstået fra kendskabet til løse typer, der blev indfaldet i traditionelle træsnit eller kobberstik, hvor typerne undertiden blev benyttet til titel, text eller legende. Fra samtiden kendes en del signaturstempler, der naturligvis også er en nærliggende parallel til brugen af løse typer i et håndstempel.¹

En videre anvendelse af stempeltryk med „løse typer“ ses af den tyske kartograf J.G.I. Breitkopfs forsøg med „typometri“ fra slutningen af 1700-tallet, hvor trykning af kort blev simplificeret, så alle oplysninger på et

¹ Stempeltrykte navne ses i flere af Krigskollegiets indkomne breve, bl. a. breve fra Erik Quitzou (1661), Volrad Stockmund (1662), Erik Werden (1667) og Hans Friedrich Nordermann (1673 og 1678). Til Københavns fortifikation indkøbtes i 1647 et stempel for 14 sk. og smst. ses i sommeren 1655 en underskriftsignatur for Sebastian Treshart, jf Rigsarkivet. Militære Regnskaber. Fæstningsregnskaber. Københavns Fortifikation. Pakke I.

kort, altså både text og kortbillede, blev erstattet af standardiserede typer.²

Mangfoldighed var imidlertid ikke formålet med de hundrede år ældre danske eksperimenter, og der findes ikke blot ét eksempel på, at man har tegnet mere end ét kort pr. arbejdsgang. Det kan umiddelbart undre, for flere af kortene indeholder så mange stednavne og symboler, at det må have øget produktionstiden væsentligt at udskifte typerne i stemplet for hvert nyt navn, der skulle anføres, i stedet for at skrive det i hånden. Det viser, at det var ønsket om at få et smukkere og mere ensartet kortbillede, der styrede processen, frem for ønsket om en arbejdsbesparelse ved udarbejdelsen af flere ens kort.

På flere af kortene er kun titel eller talangivelser på målestokken trykt ind på kortene, mens andre oplysninger, f. ex. stednavne, kan være skrevet i hånden, så kortet fremstår i en skriftmæssig „blandingsteknik“.

Korttegnerens navn mangler på langt de fleste af de typetrykte kort, og det er derfor næsten umuligt at føre bevis for, hvem der har ført stemplet til papiret. En kortserie med 22 danske, skånske, slesvig-holstenske og norske fæstninger danner dog en god indgang til kredsen af typetrykkere: Planerne har et fælles titelblad med en dedikation til Frederik den 3. underskrevet af militæringeneniøren Christoph Heer. Efter den latinske titel omtales håndskriftet sædvanligvis som „Monumentum-bindet.“³

Heer er ikke synderlig kendt i den danske historie. Men så meget vides dog, at han blev født i Lauban i Schlesien i 1637 og angiveligt i 1658 kom til København for at lære fortifikation hos sine to fætre ingeniørerne Georg og Gottfried Hoffmann. De var oprindeligt selv indvandret til Danmark fra Lauban. Georg Hoffmann havde været i Danmark fra begyndelsen af 1640'erne, og lillebroderen Gottfried kom til landet omkring 1647. Begge blev inddraget i Frederik den 3.s store udbygninger af fæstningerne i 1650'erne.⁴

² David Woodward: The manuscript, engraved and typographic traditions of map lettering, i: *Art and cartography*. Chicago, Ill. 1987, s. 199 og samme The woodcut technique, i: *Five centuries of map printing*. Edited by David Woodward. Chicago, Ill. 1975, s. 45-48.

³ Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Gammel Kongelig Samling 716-2°.

⁴ Oversigt i Bjørn Westerbeek Dahl: Gottfried Hoffmann. Ingeniør, administrator og militærkartograf ca. 1628-1687, *Krigshistorisk tidsskrift* 23:1, 1987, s. 10-22.

Christoph Heer omtales i de dagbogsagtige smånotitser, som Niels Steensen nedskrev i sin lærdomsdagbog i 1659, der kendes under navnet „Chaos-manuskriptet.“⁵ Her citerer Steensen lange passager fra de bøger, han læste, og han noterede desuden de iagttagelser og eksperimenter, som han præsenteredes for af Ole Borch, til hvis kreds af unge studerende han hørte.

En anden person, som Steensen omtaler som lærer, er en „Hoffmann“, der i alt nævnes 8 gange mellem 8. marts og 8. juni på en sådan måde, at denne synes at have været tæt knyttet til ham i denne periode: Den 11. marts blev der holdt fridag, fordi Hoffmanns bror og søster fejrede deres 28 års fødselsdag, og den 14. maj skulle Steensen fortolke en text - hvis det „passede Hoffmann“. I sin udgave af Chaosmanuskriptet foreslog H. D. Schepelern, at „Hoffmann“ var en af de to brødre Georg og Gottfried Hoffmann. Det er utvivlsomt korrekt: Steensens „Hoffmann“ var Georg Hoffmann.

Georg Hoffmann var muligvis født i 1614 og immatrikuleredes i vinteren 1626 ved universitetet i Leipzig. Fem år senere indskrev han sig ved universitetet i Strassburg i Elsass, men hvad han har beskæftiget sig med, før han i 1640'ernes begyndelse kom til Danmark vides ikke. En notits i Chaosmanuskriptet antyder hans personlige kendskab til Balkan, og måske har han deltaget i 1630'ernes tyrkerkrige.

Georg Hoffmann omtales i øvrigt på en måde, der synes at udelukke forveksling med lægen C. Hoffmann, der lidt forvirrende også citeres i Steensens manuskript. Georg Hoffmann har angiveligt „fortalt“, „meddelt“ eller „berettet“ den unge Steensen sine iagttagelser om adskillige fysiske og medicinske forhold, der turde udelukke forveksling med den berømte læge.

Steensen blev grundigt introduceret til datidens medicinske problemer: Den 8. marts 1659 havde Hoffmann berettet om en bonde på Balkan, der samlede urter, hvormed han kunne helbrede de vanskeligste sygdomme; fire dage senere fortalte han om sine iagttagelser ved uddunstninger fra gammelt tøj og den 13. marts om, hvorledes han havde dissekeret en hjerne. I midten af april meddelte han, at kviksølv ikke var giftigt, men blot tiltrak giftstoffer fra luften; en måned senere fortalte han om sin urolige søvn og sine mareridt og om hvorledes han havde gået i

⁵ Original i Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze, mikrofilm på KB. Noterne her til publiceret af H. D. Schepelern: *Niels Steensen. En dansk student i 1659 og noterne i hans Chaos-manuskript*. 1986.

søvne. En uges tid senere fortalte han om et atmosfærisk fænomen, for den 8. juni at afslutte med at videregive sine erfaringer med forstoppelse og luft i tarmene på grund af indtagelse af søde mandler.

Hoffmann har sandsynligvis også forevist sine elever flere af de fysiske eksperimenter, som Steensen omtaler uden direkte at nævne ham ved navn. Det er således fristende at tilskrive Georg Hoffmann Steensens tegning og beskrivelse af et instrument til at måle proportioner og foretage nøjagtige afskrifter med, samt et andet instrument til at udregne forholdsmål ved hjælp af et hjul.⁶

Vi kender ikke noget til Georg Hoffmanns forudsætninger på det medicinske område, men fra hans hånd findes en memorial fra 1650'erne med omtale af en række instrumenter af forskellig art, der viser at han var en ingeniør noget ud over det sædvanlige. Således omtaler han et instrument til måling af distancer og et instrument til måling af rumfanget af projekterede volde og grave samt murværk med tilhørende mulighed for at beregne hvad omkostningerne ville beløbe sig til, altså en noget avanceret regnestok. Desuden omtales konstruktion af en gravemaskine („tov- og spandeværk“) og indretning af en flydespærring mellem Helsingør og Helsingborg. Memorialen har form af en liste uden nærmere beskrivelse eller tegninger, men den viser, at Hoffmann var levende optaget af løsningen på praktisk-tekniske problemer.⁷

Steensen noterede i sin dagbog, at han i 1659 havde set „en måde at beskrive landkort på med typetrykte typer“, altså præcis den teknik, som Heer ca. to år senere skulle bruge til egne kortkopier til Frederik den 3. Desværre nævner Steensen ikke navnet på den, der har forevist ham disse særprægede kort og heller ikke, hvem der har udført dem, men at kortene er blevet til i kredsen omkring Borch og Hoffmann, synes hævet over enhver tvivl.

Hvem kredsen i øvrigt har bestået af, vides ikke præcist: Steensen er karrig med namedropping, måske er notitsen fra 11. marts om Gottfried Hoffmann og tvillingesøsterens fødselsdag en antydning af, at også Gottfried Hoffmann var deltager i kredsens aktiviteter. Han var på dette tidspunkt kongelig ingeniør i København og havde dermed ansvaret for fæstningsværkerne omkring den belejrede by.

Også Christoph Heer nævnes i Chaosmanuskriptet, men omtales ikke særligt detaljeret. Han var, skrev Steensen, „en svagelig yngling, der næs-

⁶ Schepelern 1986 (note 5) s. 17 og 41.

⁷ Rigsarkivet. Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling. Diverse militære akter fra Frederik den 3.s tid 1646-60.

ten faldt i en sygdom efter indtagelsen af et afføringsmiddel og udskilte med afføringen nogle sorte smådele, der var ligesom indviklet i en snor af skind; der var mange af dem. En anden gang, da han var rask, men ikke kunne kaste op, kastede han op, som han gerne ville, efter at have røget tre piber tobak, men kort efter følte han en stikkende smerte og ilede til stols, hvor han med undren opdagede, at der var kommet en ret lang orm ud, alene og uden afføring“⁸ Man ser, at kredsen også var beskæftiget med iagttagelsen af selvoplevede medicinske problemer.

Heers serie på 22 kort i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling er tegnet på grundlag af en kortsamling med kort fra før 1640'ernes midte og efter Københavnsfreden i 1660. De er næppe meget yngre end sommeren 1661, da der ikke er spor af Hendrick Ruses planer for den udbygning af fæstningerne, der blev fremsat i august 1661 og herefter blev grundlaget for landets fæstningsbyggeri.⁹

Heer nævnes nogle gange i de danske kilder i 1660'erne: Det fremgår heraf, at han i 1661 opholdt sig hos Gottfried Hoffmann, hvor han blev „informeret“ i fæstningskunst, og at Gottfried Hoffmann i 1662 tog ham med sig til Fredericia i den hensigt at få ham ansat som konduktør sammesteds. Tre år senere var dette endnu ikke sket, og Hoffmann besværede sig over for Hans Schack over at skulle aflønne ham af egen lomme og truede endog med at „afskedige“ ham. Det skete dog ikke, og en måneds tid senere fik Heer til opgave at opføre byens ny Strandport. Nogen egentlig ansættelse i Danmark havde han dog stadigvæk ikke, og fik han heller ikke. I 1667 blev han foreslået som ingeniør i Strassburg af matematikeren og kartografen Julius Reichelt. Reichelt havde studeret i København i 1664-1666, og han kendte utvivlsomt Georg og Gottfried Hoffmann personligt. Da Heer ikke opnåede ansættelse, anbefalede Reichelt i 1668 Gottfried Hoffmann til stillingen. Også det var forgæves, og først i slutningen af 1669 opnåede man en aftale med Christoph Heer, der svor sin ed for Strassburgs bystyre 3. januar 1670.¹⁰

⁸ Som note 4, s. 54. H. D. Schepelern har fejlagtigt transskriberet navnet, der i Steensens næsten ulæselige skrift er vanskeligt at tyde, som „Herder“. Der kan imidlertid ikke være tvivl om den korrekte form.

⁹ Bjørn Westerbeek Dahl: Omkring Christoph Heers Monumentum-håndskrift, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15:3, 2002, s. 51-58.

¹⁰ Landetaten. Privatarkiver. Hans Schack. Breve fra Gottfried Hoffmann, 26.8.1662, 7.4.1665. Smst. Brev fra Didrich Busch 30.5.1665. – Archives Municipales de Strasbourg. Protocoll der XIII, 1665-67, fol. 299b, 1668, fol. 59a-b, 1669, fol. 295b og fol. 491a (dækkende 1670).

Intetsteds i det danske kildemateriale nævnes kortarbejder fra hans hånd, men fra hans tid som ingeniør i Strassburg findes flere signerede kort med forslag til nye befæstningsanlæg omkring byen, forsynet med typetrykte bogstaver. I 1675 tegnede han for markgreven af Baden et kort over fæstningen Hachberg lidt nord for Freiburg im Breisgau. Det er ligeledes forsynet med typetryk og også signeret.

Efter i 1681 at være blevet fordrevet fra Strassburg ved Ludvig den 14.s erobring af byen, synes Heer at have flakket rundt i Tyskland, og spor af typetrykteknikken kendes derfor ikke fra denne periode. Det er bemærkelsesværdigt, at Heer heller ikke nævner noget om teknikken i sin bog om praktisk fæstningsbyggeri, „*Theoria et Praxis artis muniendi*“ fra 1689, hvori han fortæller om, hvorledes man udarbejder gode kort. Han anbefaler iøvrigt, at der til et korrekt grundrids hører såvel tegnerens navn som en datering.¹¹

Havde typetrykkerne omkring 1660 blot fulgt dette gode råd, havde eftertiden været sparet for spekulationer om, hvem der førte stemplerne til papiret. Alle typetrykte kort er tegnet i samme tradition for beskrivelse af kortbilledet: Tegnede signaturer, kartoucher og farvevalg svarer fuldkomment til samtidens norm. Derfor afviger ingen af kortene på en måde, så de ad den vej kan afsløre deres ophavsmand – eller ophavsmænd.

Heller ikke de anvendte typer kan bidrage til en opklaring. Der findes 9 typestørrelser for antikva, 7 for kursiv og 3 fraktur. Frakturen findes blot på ét kort, hvorimod antikva og kursiv findes blandet på de øvrige kort. Og heller ikke de anvendte symboler synes at fordele sig på en måde, der kan bringe en afklaring af problemet. Da kortene ikke ved deres ydre kan præcisere teknikkens udøvere nærmere, skal deres indhold i det følgende analyseres for ad den vej at indkredse dem.

Fæstningskortene

Med den intensive interesse for udbygningen af de danske fæstninger efter Torstenssonskrigen 1643-1645, kan det ikke undre, at hovedparten af kortene i de danske samlinger viser planer og projekter til rigets fæstninger eller andre arbejder, der hørte til en kongelig ingeniørs virkefelt. Ser man bort fra Monumentumbindets 22 kortblade, omfatter gruppen 17 kort, der fordeler sig med 5 for Nyborg, 7 for København og 5 fra Fredericia.

¹¹ *Theoria et Praxis artis muniendi*. Frankfurt am Main 1689, praxis-delen s. 4.

Af Nyborgkortene viser de to Østfyn nord for en linie fra Odense til et punkt lidt syd for Holckenhavn med tydelig interesse for Nyborgegnen, hvor Slipshavn og Knudshoved er særlig fremhævet, ligesom vandstanden i Ladegårdsåen og Svanedammen er angivet. Tæt forbundet hermed er to detaljkort over området fra og med Nyborg i vest til Knudshoved i øst. Alle 4 kort hører til et projekt til en udflytning af Nyborg, der i hvert fald var aktuelt i 1655, da Georg Hoffmann afleverede en skriftlig redegørelse for det. Til projektet hører flere andre kort – uden typetryk – og bemærkelsesværdigt nok findes typetrykkene blot på skitsetegningerne til projektet, og ikke på to gennem tegnede projekter til den ny by.

Korttegneren viser på det ene kort over Østfyn indirekte sit kendskab til Johannes Mejers detaljkort over Danmark, idet det er tegnet på bagsiden af dennes kort over Sprogø¹². Det andet kort over samme område bærer en påskrift, der tydeligvis er skrevet med Georg Hoffmanns hånd.

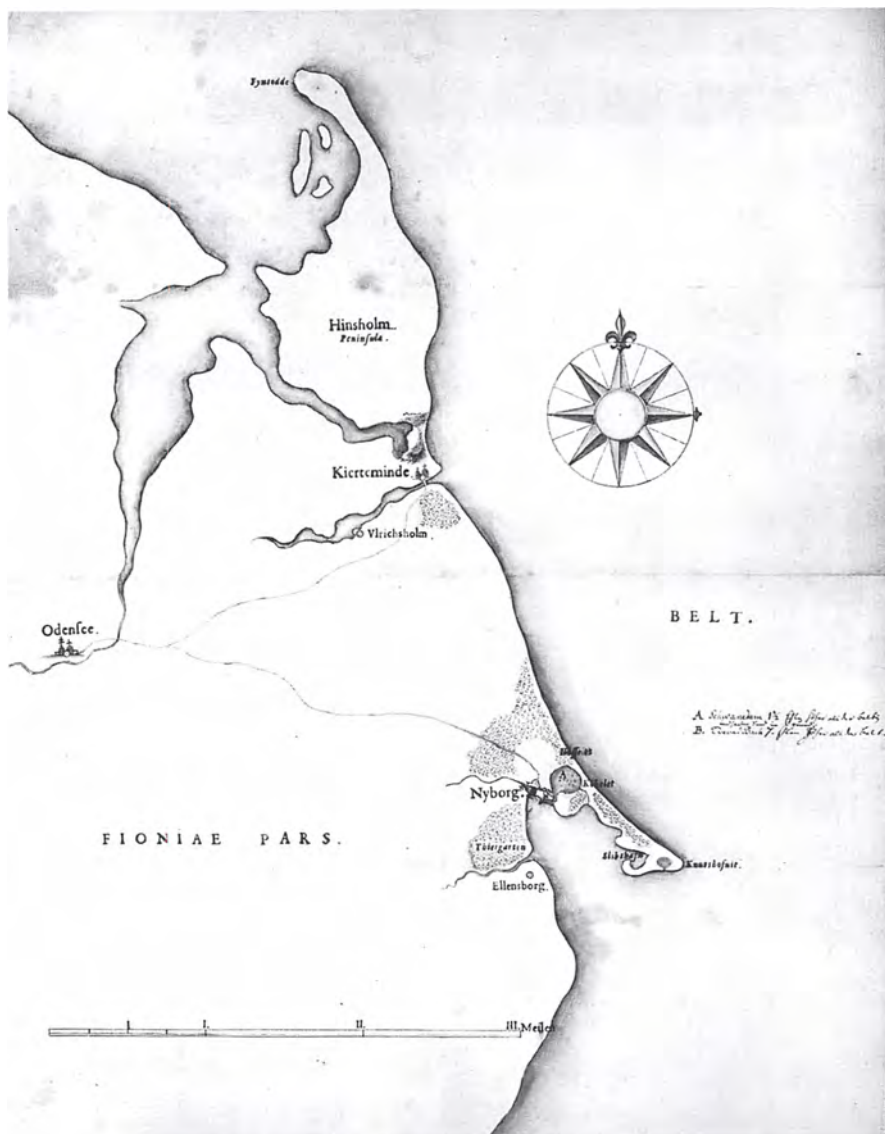
Georg Hoffmann er rimeligvis også ansvarlig for i hvert fald indholdet af 4 af de 7 kort fra København. Her arbejdede han fra ca. 1652-1656 på en ombygning af Sankt Annæ Skanse fra 1620'erne, en forgænger for Hendrik Ruses endnu eksisterende Kastel. Dette „Frederiks Kastel“, som det kaldtes i samtiden, var i 1658 så vidt færdigt, at der kunne lægges en garnison i dets indre. Ved opførelsen havde der imidlertid været mange overvejelser om, hvorledes Kastellet skulle udformes og hvilke behov det skulle tilgodese. Bag et af projekterne var ønsket om at lægge et søarsenal i dets indre med direkte indsejling fra Øresund. En række kort viser overvejelserne, og af disse er fire forsynet med stiplede linier, bestående af en række trykte prikker, der rimeligvis skulle angive beliggenheden af palisaderækker.¹³

Af de øvrige kort fra København viser de to projekter til en kongelig have med fiskedamme langs Øresundskysten nord for Kastellet. Haveprojekterne varierer lidt i indholdet, men strækker sig begge 700 m langs kysten og har en bredde på 180 m. I sommeren 1661 anlagdes den midterste, mere beskedne, del på 220 m x 180 m – sandsynligvis af Gottfried Hoffmann.¹⁴ En plan af Hans Schacks have i Slotsholmsgade fra sommeren 1661 er rimeligvis også blevet til efter hans opmålinger.

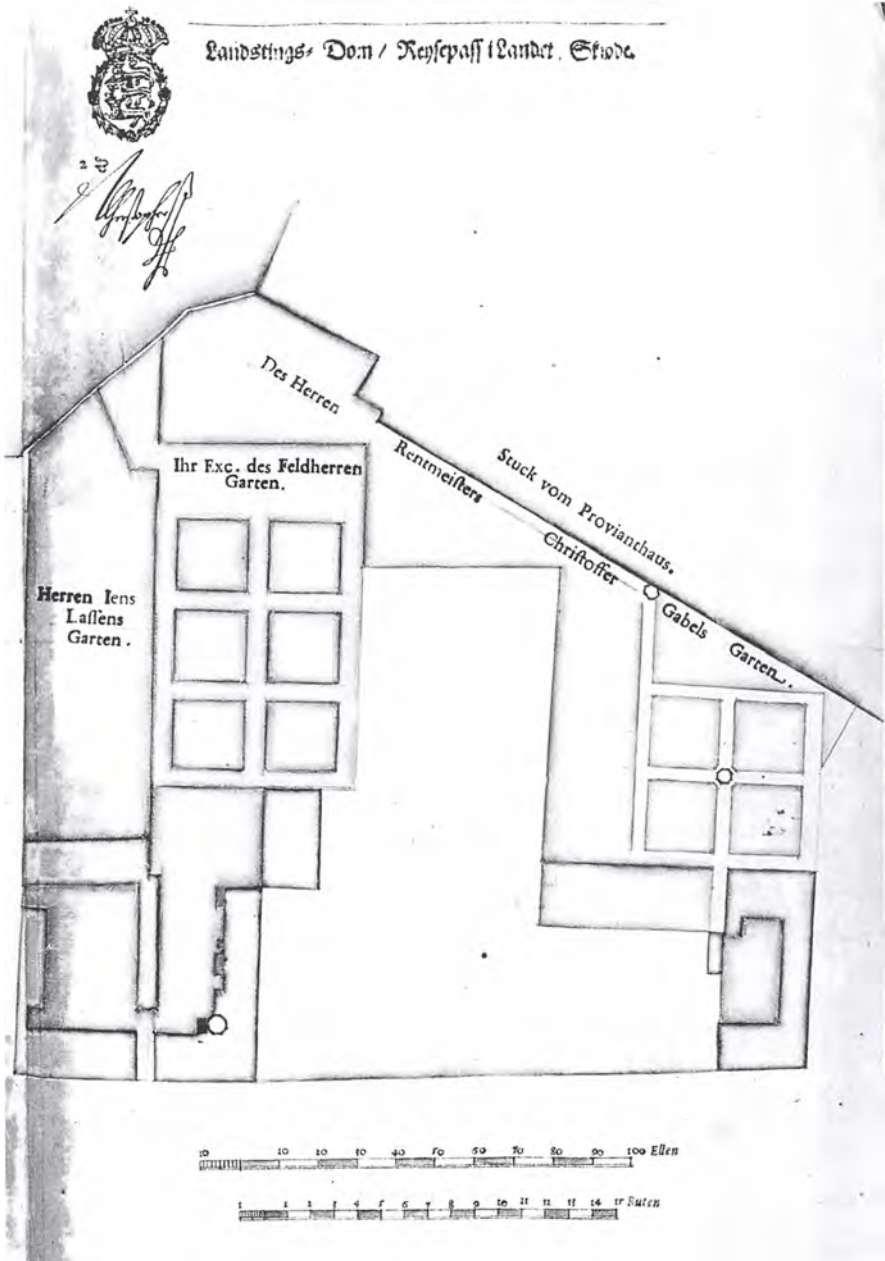
¹² Om dette projekt og kortene hertil: Bjørn Westerbeeck Dahl: *Vor kongelige fæstning Nyborg*, 1995, s. 25-28.

¹³ Bjørn Westerbeeck Dahl: *De bastionære fæstninger 1600-1870*, Peter Thorning Christensen (red.): *Guide til Københavns befæstning*, 1996, s. 89.

¹⁴ Om haveprojekterne: Bjørn Westerbeeck Dahl: *Et kongeligt haveanlæg uden for Østerport*, 2100 Ø 1996, nr. 2, s. 3-6.

Det nordøstlige Fyn med typetrykte stednavne og tal. Kortet fungerer som oversigtskort til et forslag om at flytte Nyborg ud til Slipshavn fra 1655. Original: 401x313 m.m. De Scheelske papirer, Rigsarkivet.

Gottfried Hoffmanns plan af haverne mellem Proviandhuset og Slotsholmsgade i København 1661. Tegningens tekst og tal er trykt ind på kortet med typetryk. Original: 310x210 m.m. Hans Schacks arkiv, Rigsarkivet.

Gottfried Hoffmann er også ansvarlig for opmålingen af de kort over Fredericia, der stammer fra tiden efter at han i 1662 var blevet forflyttet fra København hertil. I 1650 havde Georg Hoffmann afstukket byen i terrænet, og Gottfried Hoffmann havde i årene frem til 1653 forestået opførelsen af fæstningsværkerne og uddelingen af grunde. Under Karl Gustav Krigene led byen så stor overlast, at den reelt måtte grundlægges på ny. Det skete igen med Gottfried Hoffmann som ingeniør og efter ændrede planer for volde og grave og med en ny byplan. Fra omkring 1662 findes et projekt med typetryk til en alternativ udformning af voldanlæggene og en genpart med det planlagte kanalanlæg. Da byplanen blev endeligt godkendt i 1665 udfærdigedes to identiske kort med en overdådig brug af typetryk. Dette kort angives i de samtidige kilder at være tegnet af „ingeniøren“, altså Gottfried Hoffmann.

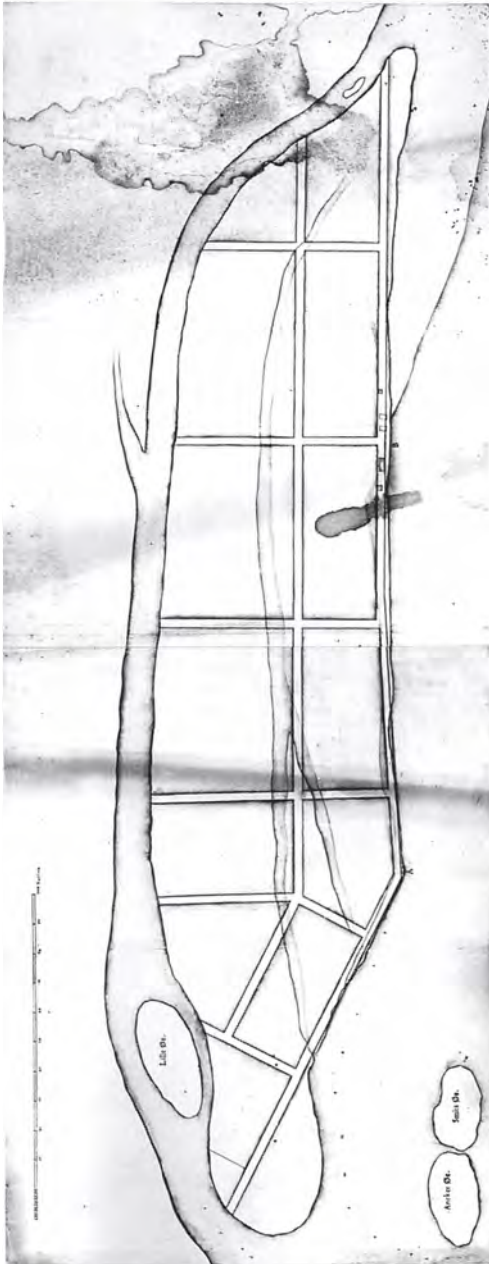
Brevexlingen mellem Hoffmann og Hans Schack viser også, at Hoffmann i 1664 tegnede flere kort over Elbo Herred, altså Fredericias nærmeste omegn. Et kort over netop dette område, der hører til denne opmåling, er bevaret på Det Kongelige Bibliotek. Det er forsynet med typetrykte signaturer, hvorimod titel og stednavne er skrevet i hånden.¹⁵

Til denne gruppe kort hører endvidere en plan af en langstrakt by på en ø i nærheden af to små øer, der kaldes „Smedeø“ og „Ankerø“. Stedet er uheldigvis ikke lokaliseret, og de nærmere omstændigheder omkring dette kort kan derfor ikke afklare ophavsmanden nærmere. Det samme er uheldigvis også tilfældet med en stor plan over en skov med et stjerneformet vejssystem ved en sø eller ved vandet fyldt med typetrykte træsignaturer.

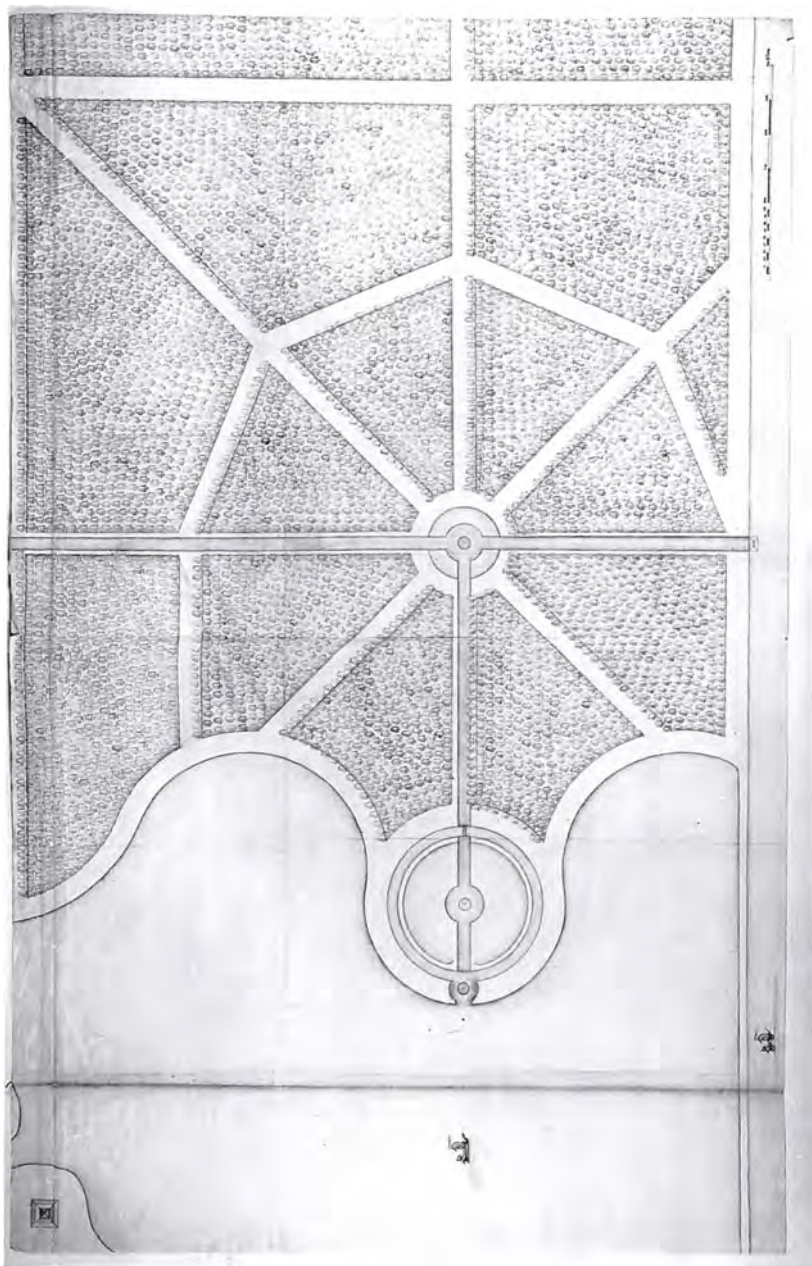
Landskabskort

1600-tallets ingeniører blev også brugt som landmålere og som korttegnere. En sammentegnet kopi af Johannes Mejers Danmarkskort og Isak Geelkercks kort over det sydlige Norge blev udført engang i slutningen af 1650'erne og hang i 1673 i borgestuen på Københavns Slot. Det er måske det mest imponerende af de eksisterende typetrykte kort: Hele den 3,2 m² store billedflade er oversået med typetrykte stednavne, som det må have taget endog meget lang tid at få trykt ind på kortet.

¹⁵ Bjørn Westerbeek Dahl: Gottfried Hoffmanns kort over Elbo Herred fra 1663, *Vejle Amts årbog* 1985, s. [107]-122.

Anonymt projekt til ulokaliseret byanlæg fra 1650'erne. Kortets stednavne og talangivelserne ved målestokken er trykt ind på kortet med typetryk. Original: 312x815 m.m. Kortsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Plan af ulokaliseret haveprojekt, fyldt med typetrykte signaturer for træer samt for tal og bogstaver ved målestokken. Original: 591x935 m.m. Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek.

Dania-Norvegia-kortets trykte indhold er så dominerende, at det – lidt fejlagtigt synes det – er kommet med i *Bibliotheca Danica*.¹⁶ Det er første og eneste gang typetrykteknikken har været nævnt, men den særprægede blanding af tegnet kort og trykte stednavne gav mærkeligt nok ikke anledning til en nærmere uddybning. Kortet er forsynet med smukke tegnede kompasroser med angivelser i typetryk og med et tegnet titelfelt med en lang inskription på latin. Desuden er det fornemt udstyret med en forgyldt ramme.

Et kort over Jylland med typetrykte symboler hører utvivlsomt sammen med Dania-Norvegia-kortet. Det er i hvert fald ligeledes en kopi efter Johannes Mejers kortblade.¹⁷

Et kort over Bornholm med typetrykte stednavne hviler derimod på en anden opmåling end Mejers: Her ved vi, at Gottfried Hoffmann, der fra 1653 var ingeniør i Skåne, netop i 1653 foretog en kortlægning, men om han blot har leveret forlægget for typetrykkeren eller selv udført det, kan ikke ses.¹⁸

Et kort over Østfold i Norge falder uden for den Hoffmann-Heerske aktivitetsramme, men det synes at være en kopi efter et ældre kort, opmålt af en lokalt tilknyttet ingeniør, måske Isak Geelkerck, hvis kort over Norge typetrykkeren jo kopierede til Dania-Norvegia-kortet

Historiske kort

En særlig gruppe typetrykte kort udgør 5 kort med historisk indhold fra Karl Gustav Krigene. Fra I. Karl Gustav Krigs front i Skåne foreligger et stort kort over det nordøstlige Skåne og den sydligste del af Halland med angivelse af den danske hærs bevægelser under felttoget i efteråret 1657. Det typetrykte indhold begrænser sig til landskabsnavnene, hvorimod korttegneren har skrevet de mange stednavne i hånden. Titelfeltet oplyser, at opmålingen er blevet foretaget af Gottfried Hoffmann midt under felttoget „samtidigt med, at der blev slået lejr“. Med stor sandsynlighed er

¹⁶ *Bibliotheca Danica*. Supplement ved Lauritz Nielsen. 1914, sp. 234.

¹⁷ Bjørn Westerbeck Dahl: Ophavsmanden til Dania-Norvegia-kortet i Det Kongelige Biblioteks Kortsamling, *Fund og Forskning* 26, 1982/83, s. [29]-42.

¹⁸ Bjørn Westerbeck Dahl: To kort over Bornholm fra 1650'erne, *Bornholmske samlinger*, 2. rk. 17, 1984, s. 125-134.

fire specialkort fra samme felttog dog tegnet af Gottfried Hoffmann. De er uden typetryk.¹⁹

Fra 2. fase af de to Karl Gustav Krige (1658-1660) findes 3 kort, hvoraf et stort kort over begivenhederne i de første måneder af Københavns belejring i Strasbourgs byarkiv er særligt bemærkelsesværdigt. Proveniensenturde være Christoph Heer, der som omtalt blev ingeniør dér i 1670, men om han også har tegnet kortet eller blot har taget det med sig fra Danmark kan ikke afgøres. De to kort hænger tæt sammen med en del traditionelt tegnede kort, der viser de samme begivenheder, og som alle kan henføres til Gottfried Hoffmann. Som bagvedliggende opmåling har de Georg Hoffmanns og Peter Byssers kort over København fra 1648, der blev forlæg for en kongelig approberet byplan i 1649.²⁰ Gottfried Hoffmann fik 4. november 1658 privilegium på at „stikke Københavns stads afridsning og dens belejring af Kongen af Sverige som den forefandtes, da hans armé derfra brød op.“ Stikket blev dog aldrig udgivet.

Fra et planlagt dansk angreb på Landskrona i 1659 findes 2 kort: Et stort kort over Øresund med talrige typetrykte stednavne, nu på Frederiksborgmuseet, og et detajlkort over området mellem Hven og Landskrona, ligeledes med typetryk. Sidstnævnte kort findes kun i form af en dårlig kopi efter en ulokaliseret original i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.

Som det sidste historiske kort fra Karl Gustav Krigene skal nævnes et stort smukt kort over grænsedragningen mellem Bohus Len i Sverige og Aggershus Len i Norge. Kortet er fyldt med typetrykte stednavne og med en 39 linier lang beskrivelse af grænsen trykt ind på bladet med fraktur. Grænsen blev fastlagt under overværelse af svenske og danske kommissærer ved overenskomst af 26. oktober 1661 i Nässelbacka. I det exemplar af overenskomsten, der blev udstedt fra dansk side henvises til et „geografisk kort“ over grænsen, angiveligt udført af ingeniører fra begge sider. Uheldigvis nævnes de ikke ved navn.²¹ Da den ene af de to de svenske kommissæres underskrifter er trykt ind på kortet, må det eksisterende kort være

¹⁹ Bjørn Westerbeek Dahl: Gottfried Hoffmanns kortlægninger under krigen i Skåne i 1657, *Al* 1986, nr. 2, s. 18-29. – Heri nævnes tre specialkort; Siden er der dukket et kort over Fagerhult op i Håndskriftafdelingen. Mappe med kort og tegninger fra Slesvig-Holsten [!].

²⁰ Bjørn Westerbeek Dahl: Georg Hoffmann og Peter Byssers opmåling af København fra 1648, *Historiske meddelelser om København* 1991, s. 7-31.

²¹ L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges traktater 1523-1750*, 5, 1920, s. 459-464.

en senere dansk genpart (eller kopi) af kortet, muligvis udført i København. Originalkortet synes at være gået tabt, ligesom i øvrigt den svenske genpart.

Afslutning

De eneste signerede kort med typetryk bærer Christoph Heers signatur: Det er de 22 blade i Monumentumbindet fra ca. 1661, fem typetrykte kort i byarkivet i Strasbourg fra 1670-72 og kortet over Hachberg i Baden fra 1675. Københavnskortet i byarkivet i Strasbourg har dog så stor lighed med Monumentumkortet over København, at det må være nærliggende at tilskrive Heer også dette kort.

Det er derfor fristende at betragte Christoph Heer som ophavsmanden til de øvrige typetrykte kort: Han fulgte sin fætter Georg Hoffmanns „forelæsninger“ i København i 1659, og han har naturligvis haft alle muligheder for at bruge dennes – og Gottfried Hoffmanns – store kortsamlinger som grundlag for sine eksperimenter med at udføre kort med typetryk. Det ville kunne forklare, hvorfor nogle af kortene efter deres indhold kan dateres til nogle år, før Heer i 1658 kom til Danmark. Hertil kommer, at han i de følgende år fulgte Gottfried Hoffmanns virksomhed i København og Fredericia frem til sin bortrejse i 1669. Christoph Heer var så tæt på begivenhederne, at han principielt kan have fungeret som Georg og Gottfried Hoffmanns kartografiske „skyggefætter.“

Om de to brødres forhold til typetrykteknikken vides, at Gottfried Hoffmann ikke har efterladt sig blot ét sikkert kort med typetryk af de godt 350 kort, som han påviseligt udførte mellem 1648 og sin død i 1687. Men kun ganske få af disse mange arbejder er i det hele taget signeret. Gottfried Hoffmann er dog den sandsynligste ophavsmand til en serie kort i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv, der om ikke er det direkte forlæg for Heers Monumentumkort, så dog har sit udspring i samme forlæg, der muligvis er resultatet af en kopiering af hans egne eller Georg Hoffmanns fæstningsplaner. Denne kortserie er imidlertid helt traditionelt tegnet og er således ikke udstyret med typetryk.

Heller ikke Georg Hoffmann har efterladt sig signerede kort med typetryk. Derimod har han som omtalt efterladt sig en supplerende oplysning på det ene af kortene over Østfyn. På den baggrund forekommer det sandsynligt, at han også er den, der har trykt typerne ind på den pågældende plan. Også flere af de andre typetrykte kort har fungeret som skitser i en projekteringsproces. Det ses særligt på de øvrige kort til Ny-Nyborg-projektet ved Slipshavn og skitserne til Frederiks Kastel. Det

turde være rimeligt, at disse kort er tegnet af Georg Hoffmann, der arbejdede med projekter hertil i midten af 1650'erne.

Foruden typetrykkene findes der traditionel skrift på kortene over Nordvestskåne og Nørrejylland. De synes at være identiske, men minder hverken om Georg eller Gottfried Hoffmanns eller Christoph Heers håndskrifter som de kendes fra andre kartografiske arbejder eller efterladte manuskripter.

I hvert fald nogle af de typetrykte kort stammer fra Georg Hoffmanns hånd, andre må være udført af Heer og muligvis har såvel Gottfried Hoffmann som flere andre fra kredsen omkring Georg Hoffmann eksperimenteret med teknikken.

Meget tyder således på, at Georg Hoffmann har været den person, der introducerede teknikken med at bruge løse typer i et stempel til at angive stednavne og signaturer på i øvrigt håndtegnede kort. Ifølge Steensen var han læremesteren, der fremviste sine studerende naturens mærkværdigheder og teknikkens vidundere. En af de ting, som han eksperimenterede med var sandsynligvis at fremstille kort med løse typer. Også Christoph Heer arbejdede angiveligt med typetrykteknikken, og fra hans hånd findes som nævnt en række signerede kort, der viser, at han også fremstillede kort på denne måde, efter at han i 1670 var blevet ingeniør for en af Tysklands førende byer²².

OVERSIGT

Fæstninger

Østfyn, i: Rigsarkivet. Forsvarets Arkiver. Hærens Stabe. Generalstaben.

Krigsføringsdepotet. Scheelske papirer 1675-1784. Pakke 6, læg 2

Østfyn, i: Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Gammel Kongelig Samling 713-2, II, bagsiden af blad 8

Nyborg med Knudshoved, i: Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Ny Kongelig Samling, 399d-2

Nyborg med Knudshoved, i Det Kongelige Bibliotek. Kortsamlingen, 1111, 232,11-0-1661/1

Fredericia, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling

Fredericia, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling

Fredericia, i: Ny Kongelig Samling 409d-2, nr. 1, undernummer 6

²² Ida Dybdal, København, takkes for kritisk gennemlæsning af manuskriptet til denne artikel.

Fredericia, i: Ny Kongelig Samling 409d-2, nr. 1, uden undernummer
 Fredericia 1665, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Fredericia 1665, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Elbo Herred 1664, i Det Kongelige Biblioteks Kortsamling

Kastellet, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Kastellet, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Kastellet, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Kastellet, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Fiskedamme, i: Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Gammel Kongelig Samling 717-2°, nr. 7
 Fiskedamme, i: Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Gammel Kongelig Samling 717-2°, nr. 8

Schacks Have 1661, i: Rigsarkivet. Privatarkiver. 6262: Hans Schacks Arkiv. Pakke 45

Ulokaliseret by, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling. Ubekendte lokaliteter
 Ulokaliseret haveplan, i: Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Gammel Kongelig Samling 717-2, nr. 6.
 Christoph Heers Monumentum, i: Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling 716-2
 Strassburg, 1670, i: Archives Municipales de Strasbourg, F I, 23, rulle 32
 Strassburg, 1672, i: Archives Municipales de Strasbourg, F IIb, 33
 Strassburg, 1672, i: Archives Municipales de Strasbourg, F IIb, 34
 Strassburg, 1672, i: Archives Municipales de Strasbourg, F IIb, 34[a]
 Strassburg, 1672, i: Archives Municipales de Strasbourg, F IIb, 35
 Hachberg, 1675, i: Generallandesarchiv Karlsruhe

Landskaber

Danmark-Norge, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Jylland, i: Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling
 Bornholm, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 Østfold, i: Riksarkivet, Oslo. Kortsamlingen. NRA KBK 8

Historiske kort

Nordvestlige Skåne 1657, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling
 København 1658, i: Archives Municipales de Strasbourg

Landskrona 1659, i: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

Farvandet omkring Landskrona 1659, i: Negativ i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv

Øresund 1659, i: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot
Grænsekort mellem Bohus Len og Aggershus Len, 1661, i: Det Kongelige Biblioteks Kortsamling

SUMMARY

BJØRN WESTERBEEK DAHL: *The type printers.*

Around the year 1660 a group of Danish engineers were busy trying to produce maps using printed types. In an otherwise traditionally drawn map, they substituted text and certain signatures with types from a manual stamp. In this way the map became more beautiful and homogeneous.

Among the 37 known maps with piston pressure only one volume with 22 fortification plans remains in The Royal Library's Manuscript Collection. It is the only one of its kind drawn by the German engineer Christoph Heer. He spent the years 1658-1669 in Denmark with his two cousins, brothers Georg and Gottfried Hoffmann. Heer's maps can all be traced back to originals that also Gottfried Hoffmann has copied, and which has belonged to his or his brother Georg's map collection.

The only contemporary source that gives some information as to the technique points in the direction of the circle around the brothers Hoffman: There is an entry in Niels Steensen's diary from 1659 which describes Steensen's progress in the sciences. Here Georg Hoffmann in particular appears as an experimenting personality. Several type-printed maps can most likely be traced to him, others quite certainly back to Gottfried Hoffmann and Christoph Heer. The latter brought the technique with him to Strasbourg in 1670, and the Archives de la Ville de Strasbourg holds five maps from this time where the technique has been used.

EN HEBRAISK KONGEHYLDEST I DET KGL. BIBLIOTEKS SAMLINGER

AF

EVA-MARIA JANSSON

I Det Kongelige Biblioteks samlinger befinder sig et pergament med tekst på hebraisk og hvor teksten – udformet på en usædvanlig måde – udgør et hyldestdigt til Frederik 5. og hans slægt. For at supplere det fotografi som gengives på s. 123, vil jeg indlede denne artikel med en oversigtlig beskrivelse af hyldestdigtet – i det følgende kaldt Stjerne-digtet – og dets udformning.

Beskrivelse

Digtet er skrevet på en stykke pergament, formodentlig af kalveskind, ca. 91 x 57,5 cm. Øverst i midten af pergamentet befinder sig en guirlande, kronet med en „knop“, udformet af hebraisk skrift i forskellige størrelser (se nedenfor, A1-4); neden for den løber selve guirlanden, udformet af to bibelvers (B1-2), mellem to keruber, vendt imod hinanden. Keruberne holder i den ene hånd en basun med et nedhængende banner, hvorpå kan læses vers fra Bibelen (C1-2). Desværre er der i tidens løb dannet mugpletter i både den øverste og den nedre kant af pergamentet, hvad der gør især disse bannere noget uklare. I den anden hånd holder hver engel en laurbærkrans (?) med en hjerteformet dekoration, og fra hånden hænger der et større banner med guirlander, fyldt med et sammenhængende rimet digt, skrevet med kursivskrift, delt op mellem de to standere (D1-2). Under guirlanden peger tre ord (E) ved hjælp af nogle dekorative streger nedad mod den ottetakkede stjerne, dannet af hebraisk skrift (F).

I en jødisk sammenhæng ville man vel have forventet den sekstakkede davidsstjerne, som jo er den traditionelle jødiske stjerne; den ottetakkede stjerne har ingen traditionel jødisk betydning. Muligvis har

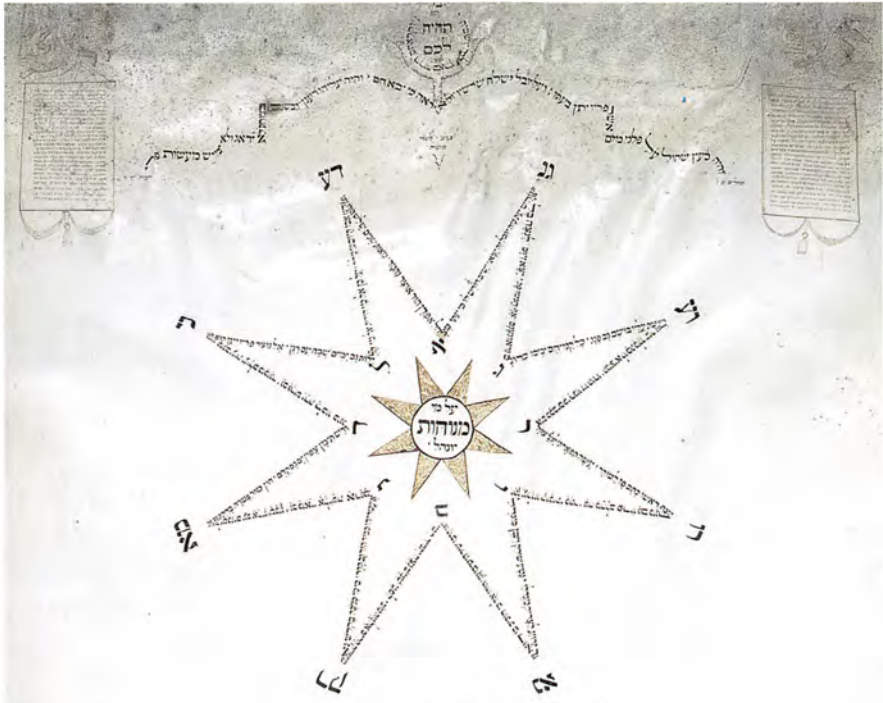
skriveren ladet sig inspirere af den højtidelige sammenhæng og prøvet at efterligne et ordenstegn. De ydre og indre spidser af stjernen udgør, læst mod uret, to akrostika¹, hhv. „Danmark Norge“ og „Oldenburg“². I stjernens midte er tegnet en mindre stjerne med et tekstfelt i dens midte (G). Nedenunder indleder ordet *shir* (שיר; „sang“, „digt“, „kantate“) den anden del af hyldestdigtet, som begynder med en linje skrevet i kursivskrift (H). Den indledende strofes begyndelsesbogstaver danner ordet „Oldenburg“ (I); denne strofe bliver også med en mindre forandring gentaget fire gange, efter hver afdeling af det afsluttende digt (J). Denne består af enogtyve rimede strofer. I følgende diagram vises de indgående lydverdier, og de henholdsvis forstørrede og formindskede indledende bogstaver er transskriberet³:

h	g	f	e	d	c	b	a	
-enu		-i'a	M	-enu		-i'a	H	1
-enu		-am	L	-enu		-am	M	2
-enu		-ed	K	-enu		-ed	L	3
-enu		-mo	H	-enu		-mo	KH	4
-nim		-oz	L	-nim		-oz	F	5
-nim		-us	O	-nim		-us	R	6
-nim		-to	U	-nim		-to	I	7
-nim		-nim	I	-nim		-nim	D	8
-nim		-av	Z	-nim		-av	R	9
-nim		-etsach	A	-nim		-etsach	I	10
-enu		-i	H	-nim		-i	KH	11
-to		-enu	D	-to		-enu	H	12
-to		-du	N	-to		-du	CH	13
-to		-id	E	-to		-id	M	14
-to		-rach	M	-to		-rach	I	15
-to		-shah	R	-to		-shah	SH	16
-enu		-vah	Q	-to		-vah	I	17
-mim	h	-lam	V	-mim	y	-lam	V	18
-mim	l	-on	E	-mim	o	-on	N	19
-mim	v	-lo	G	-mim	s	-lo	O	20
-enu	i	-en	N	-mim	f	-en	R	21

¹ Akrostika kendes i forskellige former allerede fra bibelsk tid; f.eks. er flere af Salmernes s.k. alfabetiske salmer, hvor versenes begyndelsesbogstaver følger alfabetets rækkefølge. For mere om akrostika i den jødiske kultur, se Nahum Sarna: „Acrostics. Bible“, *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem 1972, vol. 2, sp. 229-230, og Yehuda Arye Klausner: „Acrostics. Post-Biblical“, *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem 1972, vol. 2, sp. 230-231.

² I det følgende vil den stavemåde for konger/dronninger og slægter blive brugt, som kan ses på det danske kongehus' hjemmeside (www.kongehuset.dk), undtaget i de tilfælde af oversættelse fra hebraisk, hvor vokaliseringen ikke tillader dette.

³ Den gentagne „refræn“ er udcladt, men markeres i diagrammet med en streg.

שיר

אנא! תיום זה אליי. ל' שיש אותי מימיני. ד' יצה! כי האיר עיניי. נ' זכיר יעלמן שמוהקינו. ב' יסד שבט מלכנו.
 [יקם הודו לזו מושלטי. ר' ודה הן כיעת ארעתי. ג' זכר את חסדו יעליי:]

נה זמן הביע שפט מלוכה כי קם הגד ולקרוה מועד בר נכבד יזמו רח כלבי גשתי עזו אשון קריסטאוס סו כבוד תפארתי יעו בני דרעם גן תע' כי יערכו י' הוד אדוננו היא בו כבוד מלכנו טו כאל יגדו וכתר במוטו המה פרוץ לים גם מרח לח את תרשישה וס זה לחויג אור יחי כבתיא אולם צה כבודי אפרץ ף רוא תעלום לו אמתתם נבשן קן	זכר לאור הופיע מן לאות טוב הוקם ן שן אהנע לער וכן לזאת ער חכמו הת לשבטו מיעז ער לזכמו מוט עזו הדר נשפחתי ען לימאות שנים רעו אשר מוכרצו ף ריעו עזר פצח יום בכך נילביא אכונם יום הזה אל' יע' וכו' רש הדר מושלטי צח עזי יעירו ען לשוט העגיד שם כבודו יצח ודה על' גשח יעו בכך כי צור אכונם יום הזה אל' יע' וכו' חי הדרת יעלם רפם כהנע יעקן ם את אהות אפטי תכנית לרונתו מתן ל' שיש אורתי מבימינו יכו'	להשיש את לבשו כיום הזה לראשיע כאו עשו אבותנו ונכירו רבנו להקים שם ליעמרונים מאלרובורג בשלמונים בדתהתנו לרטרוננים בכל שבה ורמונים (לעלמי יעד) בניו רוננים כמו כונן ישראל יע פרי מלך ברטונים אכונם יום הזה אל' יע' וכו' לשבת תהלתנו יספרו את פעולותנו סמכותנו כדוקרנו ועל העימן כבודנו לבר את הוד גדולתנו לכל אטש סמכותנו דרר שבים ועל לבוים ועליל א' הירית נעום ועלה כהל' עלי רבנים אר' ומהם תקבוכם אכונם יום הזה אל' יע'

De forstørrede bogstaver (i tabellen vist som store bogstaver) danner, i oversættelse, henholdsvis sætningerne „Kong Frederik den 5.“, „Dronning Louise“, og „Danmark og Norge“⁴. De med mikrografisk skrift skrevne bogstaverne (linje 18-21, spalte c og g i tabellen ovenfor) indeholder også et navn, nemlig digtets forfatters, hvad vi vil vende tilbage til.

Baggrunden for digtet og dets forfatter

Den 28.-30. oktober 1749 blev der i København afholdt „den af hans konglige Majestet ... i Henseende til den høyst-priselige Oldenborgske Stammes 300de Aars glørværdigste og lyksalige Kongl. Regiering Allernaadigst anbefalende Jubel-Fest“.⁵ Der kan ud fra de årstalsangivelser (år 5510⁶ og omtalen af „slægtens 300 år“ i digtet⁷) næppe være nogen tvivl om, at det er i denne sammenhæng, Sjernedigtet er forfattet. Digtet i sig selv afslører ellers ikke ret meget om sit ophav, dog er der nogle oplysninger at hente. Den tydeligste står som nævnt at finde i de sidste fire strofer (linje 18-21, kolonne c og g), hvor de indledende bogstaver i otte af ordene er skrevet med betydelig mindre, nærmest mikrografisk, skrift. Dette akrostikon danner navnet Josef ha-Levi (יוסף הלוי; Josef levitten). Der er sandsynligt, at vi her har digtets forfatter. At hentyde til sit eget navn på denne måde er kendt fra middelalderlig jødisk poesi (*piyyut*); det måske mest kendte eksempel er den hymne til sabbatten som bliver sunget hver fredag aften, *Lekhah dodi*, hvor forfatterens navn, Shlomo ha-Levi (Alkabets),⁸ genfindes som begyndelsesbogstaver i de første otte vers. Selv om kendskabet til hebraisk og digtekunst på dette sprog ikke udelukkende var en jødisk anliggende,⁹

⁴ Hhv. spalte a, linie 1-17; spalte e, linie 1-11; spalte e, linie 12-17; spalte a, linie 18-21; og spalte e, linie 18-21. Bemærk at transskriptionen af landenavnene skiller sig ad mellem stjernen (F) og det afsluttende digt (J).

⁵ E. H. Berling: *Kiøbenhavn i sin Jubel-glands, eller udførlig Beskrivelse om alle sinderige og mærkværdige Illuminationer og Decorationer, som i Anledning af den høje Jubel-Fest for den høyløvlige Oldenborgske Stammes prisisværgste Regiering i disse Riger og Lande udi 300 Aar, bleve forestillede udi den Kongel. Residenz-Stad Kiøbenhavn den 28. October og efterfølgende Dage 1749, tilligemed en accurat Beskrivelse paa denne høje Fests Celebration ved det Høy-Kongel. Hof. Kiøbenhavn, trykt hos Deres K. M. Hof-Bogtrykker, E. H. Berling, S. 1.*

⁶ 28. oktober 1749 = 16. Cheshvan 5510; det jødiske år 5510 var begyndt om aftenen den 12. september 1749.

⁷ Se f.eks. afsnittene A1 og D1, hvor disse „datoer“ optræder.

⁸ Ca. 1505-1584, virksom i Safed.

⁹ Se videre nedenfor, note 32.

giver navneformen her en klar henvisning til at det er et jødisk digt. En kristen ville, selv om han var døbt Josef Levi, næppe have omtalt sig som „Josef levitten“. Men hvem var denne Josef ha-Levi?

Navnet Josef er et temmelig almindeligt jødisk navn, og „ha-Levi“ er en del af mandens „religiøse“ navn og bliver ikke altid brugt uden for religiøse sammenhænge. Men der findes en Josef [ha-]Levi som er en sandsynlig kandidat. Han var også kendt som Josef Präger, og han boede ved denne tid i Altona.¹⁰ Flere ting taler for, at vi her har digtets forfatter. Han havde, ifølge Grunwald, sendt kongehuset en hyldest i forbindelse med kronprinsens fødsel i januar samme år, og tak fra hoffet udgik per brev 25. februar. Josef Levy havde altså allerede skrevet et hyldest til kongehuset og modtaget tak derfor – det forbyr derfor ikke at han igen fattede om pennen. Den 6. december 1749 takker Overhofmarskallatet ham igen i et brev for et digt skrevet til en „Synagogenfeier“ – det kan næppe dreje sig om andet end Stjernedigtet.¹¹

Josef Levy skrev også andet. Et par år senere bruger han sin skaldedkunst til hyldestens modsætning, og han har tydeligvis også skiftet mening om Jonatan Eybeschütz, som han ifølge Grunwald havde hædret med et digt ved dennes installationshøjtid som overrabbiner i den s.k. tre-menighed, Altona-Hamburg-Wandsbeck. I forbindelse med den s.k. amuletsrid mellem Jakob Emden og Jonatan Eybeschütz, skrev og opsatte han nemlig et smædeskrift mod Eybeschütz på Altonas gabestok – en handling for hvilken han i en periode blev lyst i band.¹² Der findes

¹⁰ Grunwald nævner ham som „Jos. Sim. Levi jun., auch Jos. Präger genannt“; i hans fortegnelse over Altonas gravstene står det dog „Jos. b. Sim.“, M. Grunwald: *Hamburgs deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden 1811*. Hamburg 1904, s. 94, 289). Jeg vil i det følgende bruge navneformen Josef Levy, den form som bliver brugt (af ham selv?) i digtet fra 1767 (se nedenfor).

¹¹ Disse oplysninger vedrørende Josef Levys forfatterskab er oplyst af Grunwald (Grunwald 1904 (note 10), s. 100, note 1), som desværre ikke angiver sin kilde til dem. Det har ikke været muligt at lokalisere digtet fra januar 1749 eller evt. koncepter til brevene fra Overhofmarskallatet i dets arkiv (Rigsarkivet).

¹² Grunwald 1904 (note 10), s. 100; desværre er det ikke lykkedes mig at verificere denne oplysning fra andre kilder. Grunwald giver i øvrigt en meget detaljeret redegørelse for denne strid; for en kortere oversigt, se Gershom Scholem: „Eybeschuetz, Jonathan“, *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem 1972, vol. 6, sp. 1074-1076; og Moshe Shraga Samet: „Emden, Jacob“ *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem 1972, , vol. 6, sp. 721-724. Digtet gengives af Adolf Neubauer: „Der Wahnwitz und die Schwindeleien der Sabbatianer nach ungedruckten quellen“, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, vol. 36, 1887, s. 260. For denne henvisning vil jeg – posthumt – takke rabbiner David Simonsen og hans note om dette i sit

to mere omfattende værker af Josef Levys/Prägers hånd bevaret, begge i manuskript og opbevarede i Oxford. Det ældste af dem, סדר נויקין (*Seder Neziqin*, „Ordnen om skader“, egentlig et navn på en af Talmuds seks dele)¹³ bliver beskrevet af Neubauer, og han gengiver et kort digt, opbygget som et akrostikon over navnet Jonatan. En oversættelse kunne lyde: „Min due sidder i bjergkløften, i skjul på klippevæggen¹⁴ / blomsterne kommer til syne, i landet, sangens tid er inde, og Tora'ens røst høres i landet¹⁵ / og intet af det snavsede skal snavse dig / Nikols-purg [Nikolsburg/Mikolov], Helesov [Holleschau/Holesov] og Polens alle kyndige¹⁶ og indbyggere, over alle bjerge og [med] myndighed skal du lades skinne / pletfri skal du blive, Herrens din Guds folk / dine læber drypper af nektar, honning og mælk er under din tunge“ (Højs. 4,11). Og dette er vor mester, lærer og rabbiner, den store, berømte lærde, hvis navn står himmelhøjt, Jonatan, må Gud beskytte ham, lykkelig¹⁷ hans samtid som Gud har fundet værdig til denne skæbne.” Mon vi her har Josef Levys, af Grunwald omtalte, hyldestdigt til Jonatan Eibeschütz, skrevet i forbindelse med dennes indtrædelse i rabbinerembedet? Et andet digt bliver gengivet i ספר גחלי אש (*Sefer Gachale esh*, „Bogen [om] glødende kul“, et citat fra 2. Sam 22,13). Dette værk¹⁸ indeholder en stor mængde af de breve og andre dokumenter som var dele af polemikken, deriblandt indholdet i smædeskriftet, der blev opsat på gabestokken, med følgende gådefulde kommentar „3. Ijjar

eksemplar af Grunwalds bog, nu i Det Kongelige Bibliotek.

¹³ Bodleian Library, Oxford, MS Mich. 529. Neubauer beskriver først indholdet som „letters in favour of R. Y'honathan [Eibenschütz], collected by יוסף“ (Adolf Neubauer: *Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Bodleian Library and in the college libraries of Oxford, including mss. in other languages, which are written with Hebrew characters, or relating to the Hebrew language or literature; and a few Samaritan mss.* Comp. by Ad. Neubauer. Oxford 1886-1906, s. 769). Denne „Josef“ bliver dog et år senere identificeret af Neubauer som Josef Präger (Neubauer 1887 (note 12), s. 267). Manuskriptet er dateret Altona [5]511 (1751) (Neubauer 1887 (note 12), s. 267; Malachi Beit-Arié: *Supplement of addenda and corrigenda to vol. 1 (A. Neubauer's catalogue)*. Compiled under the direction of Malachi Beit-Arié ; cd. by R. A. May; Oxford 1994, s. 418).

¹⁴ Højs. 2,14.

¹⁵ Jf. Højs. 2,12 – her med den lille men meget betydningsfulde forandring, med hjælp af tillæg af et bogstav, fra ”turtelduens kurren” til ”Tora'ens røst”.

¹⁶ Eibeschütz var født i Krakow, og havde fået sin uddannelse ved forskellige rabbiniske centre i Mähren.

¹⁷ Ordet er skrevet med større bogstaver for at formidle, at her også er tale om en datering, 1+200+300+10 giver 511, dvs. [5]511=1750-51.

¹⁸ Bodleian Library, Oxford, MS. Mich. 108.

5511. Angående det smædeskrift som blev fæstnet på gabestokken i Altona og de vidste ikke hvem som skrev eller hvem som fæstnede den, og her er smædeskriftets tekst: Herren irettesætter dig, Satan¹⁹ / som bispiser Israel, [med] urenheder og [?] i haletudser / og som skriver urene amuletter i Satans navn / som fremstår som traditionens Moses, men hvis handlinger er som den onde Bileams / hans sjæl skal dø en ond død, som den onde Bileam / som en tyv har han brugt kabbala'en, snarligt skal hans fald ramme ham".²⁰ Hvis vi skal tro Grunwald, er det altså forfatteren selv, som prøver at undgå søgelyset. Håndskriftet er dog også interessant, fordi det i sin kolofon giver os nogle flere oplysninger omkring Josef Levy; han skriver sig nemlig som „Josef søn af Shim'on Tsvi fra Haag, som kaldes Josef Präger“,²¹ og at han har skrevet det for Leib b. Gottschalk (?) Halberstadt, i hvis eje de pågældende dokumenter befandt sig. Manuskriptet er dateret 9. Adar 5514 (3. marts 1754).²² Om han selv var indvandret fra Haag vides ikke på nuværende tidspunkt; måske var „Sim[on] b. Jos[ef] (Segal [et andet navn for Levi])“, som døde den 29. Nisan 5519 (26. april 1759) hans fader,²³ og den som var indvandret fra Holland.

Fra 1754 til 1767 har Josef Levy tilsyneladende ikke efterladt sig nogen fysiske spor i form af manuskripter eller andet, men i anledning af Christian 7.'s besøg i Altona i juni 1767, skrev han sammen med Chaim Furst et længere hyldestværk: *התעוררות שמחה וששון בשבחות ורננים*

¹⁹ Zak. 3,2.

²⁰ Gengivet af Neubauer 1887 (note 12), s. 260. Teksten er undertegnet på en blanding af tysk, hebraisk og jiddisch med: „R. Ant[i]khi mit die ratz nes“, som nok skal forstås som „Rabbi Kande med den snottede tud“. 3. Ijar 5511 svarer til 27. april 1751.

²¹ Beskrivelse i on-line-versionen af Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, <http://jnu.huji.ac.il/imhm/catalog.htm>. Navneformerne af Josef Levys navn er legio: Josepha Präger (Neubauer 1887 (note 12), s. 202); Yoseph Präger (Neubauer 1886-1906 (note 13) s. 755); Joseph Präger (Neubauer 1886-1906 (note 13), s. 949). Også på hebraisk er der forskellige stavemåder af hans familienavn; selv skriver han sig פרענר (digtet 1767, se nedenfor) i forskellige moderne kataloger skrives navnet פראגר (Yeshayahu Vinograd: *רשימת ספרים שנרפסו באות עברית מראשית הדפוס העברי בשנת 1469 עד שנת 1863*. *Thesaurus of the Hebrew book*. Jerusalem, The Institute for Computerized Bibliography 1993-1995, s. 25) og פרגר (Jewish National and University Library, Jerusalem, se ovenfor).

²² Beit-Arié 1993 (note 13), s. 408, gengiver opdragsgiverens navn som Getschlik Halberstat. Jf. Grunwald 1904 (note 10), s. 94, som nævner en Levin b. Gottschalk Levi som Josef Levys arbejdsgiver, og som bad ham om at afskrive en af Eybeschütz' amuletter.

²³ Grunwald 1904 (note 10), s. 289.

ליהודים ק"ק אשכנזים ... אשר בעיר אלטונה ... בראותם את יקר תפארת גדולת אדונו ... המלך קריסטיאנוס השביעי ... Dets tyske titel (som ikke er en ordret oversættelse af den hebraiske) lyder *Oden und Cantate, da Seine Kgl. Majest. zu Dänemark, Norwegen etc. Christian VII. die unschätzbare Kgl. Gnade den allergetreuesten Erbunterthanen, den juden in Altona hochdeutschen Nation, huldreichst angediehen liess, mit dero höchsten Besuch ihre Synagoge zu beehren, von dem Cantor der gemeinde abgesungen etc.* Dette værk blev kendt også i ikke-jødiske kredse, idet det blev anmeldt i *Staats- und Gelehrte Zeitung Des Hamburgischen unparteyischen Correspondenten*, no. 113, d. 13 juli 1767,²¹ hvor Fursts og Levis værker²⁵ bliver beskrevet under overskriften *Von gelehrten Sachen*. Den anonyme recensent²⁶ foretrækker Cantate-delen, og skriver videre: „Ihr Verfasser heißt Joseph Levi, und lebt allhier in Hamburg; er ist kein Gelehrter, noch weniger ein Dichter von Profession, sondern har sich der Handlung gewidmet“, hvorpå kantatens hovedtanker bliver gengivet. Denne beskrivelse af Josef Levy sandsynliggør, at han hovedsagelig forblev beskæftiget indenfor handel og lignende områder. Efter denne positive recension fik Josef Levy dog kun kort tid til at videreudvikle sine digteriske evner, idet han døde små halvandet år senere.²⁷

Næste spørgsmål må blive, hvorvidt forfatteren også er den skriver som har skrevet digtet på pergamentet. Ifølge de oplysninger som Grunwald giver, ser det ud til, at dette spørgsmål kan besvares med ja. Han beskriver Josef Levy som bogholder, og at hans arbejdsgiver, som nævnt ovenfor, anså ham for en dygtig skriver; og i fortegnelsen over gravstene i Altona, står han som „Präger, Jos. b. Sim. (Sofer)“.²⁸ Måske

²¹ Grunwald 1904 (note 10), s. 94, note 1.

²⁵ : ... אשר בעיר אלטונה ... בראותם את יקר תפארת גדולת אדונו המלך קריסטיאנוס השביעי ... *Oden und Cantate, bey Gelegenheit, da Ihro Königl. Majestät zu Dänemark, Norwegen etc. etc. Christian der Siebende, die unschätzbare Königl. Gnade Dero allergetreuesten Erbunterthanen, den Juden in Altona, Hochdeutschen Nation, huldreichst angediehen ließ, mit Dero höchsten Besuch ihre Synagoge zu beehren, von dem Cantor der Gemeinde abgesungen, nachdem zuvor auch das Gebeth, welches alle Sabbath und Freyertage, wegen Sr. Königl. Majestät langen Lebens und glücklichen Regierung, pflegt angestellt zu werden, war gehalten worden.*

[Altona]: In Junius 1767. - Forfatternavnene mangler på titelbladet, men de skriver sig inde i teksten som H. J. Furst og J. S. Levy, jun. Oderne er skrevet af Furst, kantaten af Levy.

²⁶ Muligvis Johann Joachim Christian Bode (Holger Böning; *Hamburg: kommentierte Bibliographie der Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblätter, Kalender und Almanache sowie biographische Hinweise zu Herausgebern, Verlegern und Druckern periodischer Schriften*. Stuttgart 1996, s.179).

²⁷ 18. Kislev 528 = 28. november 1768. Grunwald 1904 (note 10), s. 289, nr. 3507.

²⁸ „Sofer“, eg. *sofer stam*, betegner en uddannet skriver af *Torah*-ruller, *tefillin*

kunne han ikke forsørge sig som religiøs skriver, deraf hans beskæftigelse som bogholder og senere handlende. Det er også sandsynligt at kun en erfaren skriver er i stand til at beregne det passende antal bogstaver i hver linie af digtet for at kunne give det dets tænkte udførelse, uden at alt for mange bogstaver skal „strækkes“ ud for at give det ønskede „layout“.²⁹ Denne måde at opnå en jævn venstremargen på er kendt fra f.eks. Torah-ruller. I det pågældende digt bliver denne teknik især brugt i den anden halvdel, hvor der også er tre tilfælde af brug af „bindestreg“ for at opnå det ønskede æstetiske effekt.³⁰ Det må også antages at digteren har været særligt veluddannet indenfor den bibelske tekst, taget i betragtning hvor mange bibelske vendinger som bliver brugt og alluderet til i digtet. Alt dette kunne passe til en *sofer Stam* (skriver af religiøse tekster).

Efter på denne måde at have fundet frem til baggrunden for digtets foranledning, dets forfatter, og dermed dets skriver, er vi nået frem til næste spørgsmål. Hvor almindelig er denne form for digte? Og hvordan blev digtet fremført – hvis det blev? Blev det læst, reciteret på samme måde som bibeltekster og bønner, sunget – eller sendte Josef Levy det direkte til kongehuset, uden at det blev fremsagt for andre?

Hebraisk lejlighedsdigtning i 1700-tallet

Lejlighedsdigtning var en meget almindelig genre i 1700-tallet, med rødder tilbage i tidligere århundreder. Der blev skrevet digte til fødsler, dåb, bryllupper, begravelser, og andre begivenheder.³¹ Heller ikke

(bederemmc), *mezuzot* og andre religiøse tekster.

²⁹ Tekstafsnit H, linje 10b, 16b og 19a.

³⁰ Interessant nok blive lignende „bindestreger“ også brugt i Fursts og Levys *Oden und Cantate ...* fra 1767 (note 25), s. [13]. En forklaring kunne være at de her gjorde tjeneste som en form for markering af betoning ved opførelsen.

³¹ For eksempel kan det nævnes at Sjökvist beregner antallet af trykte svenske lejlighedsdigte i perioden 1600-1829 til henvend 100.000 (Peter Sjökvist: *Tillfällsverser på ABM-institutioner*. Magisteruppsats, 20 p, vt 2001. Institutionen för ABM, estetik och kulturstudier. [Uppsatsen inom Biblioteks- och informationsvetenskap; nr. 99]. Uppsala Universitet, 2001. Elektronisk publikation: <http://www.abm.uu.se/uppsats/pdf/2001/99.pdf>, s. 8). Til dette tal skal så lægges de som kun findes bevaret i manuskript, og alle de som slet ikke er bevaret. Jubilæet i 1749 foranledigede flere hyldestdigte; i *Bibliotheca Danica* (Chr. V. Bruun: *Bibliotheca Danica: systematisk Fortegnelse over den danske Litteratur fra 1482 til 1830 ved Chr. V. Bruun*. Genudg. med tillæg og henvisninger af Det Kongelige Bibliotek 1961-

hebraiske lejlighedsdigte er ukendte i 1700-tallet. Der findes eksempler på digte i anledning af f.eks. akademiske disputatsforsvar, hvor enten forfatteren eller digtets genstand – i disse tilfælde ofte kristne teologer – havde tilknytning til hebraiskstudiet, og digtet derfor var forfattet på hebraisk.³² I de fleste tilfælde har de dog sin oprindelse i de jødiske menigheder. Mange lejlighedsdigte gemmer sig formodentlig i private familiearkiver. Der er sandsynligvis et stort antal, som aldrig nåede længere end manuskriptstadiet, enten fordi de aldrig var tænkte til tryk og/eller fordi de blev oplæst ved den pågældende lejlighed og derefter lagt til side. Stjernerdiget tilhører en gruppe, fra hvilken, som nævnt foroven, vi har flere andre eksempler bevarede: hyldestdigte til kongelige personer. Men Stjernerdiget udmærker sig derved, at vi har en hebraisk original bevaret, uden oversættelse til noget andet sprog. Når det drejer sig om hyldestdigtene til de kongelige, gælder i de fleste tilfælde det omvendte forhold, nemlig at vi har oversættelsen bevaret, men ikke den hebraiske original.³³ At oversættelserne til henholdsvis dansk og svensk var de som blev trykt, blev trykt, skyldes formodentlig primært et ønske om at vise sin loyalitet over for regenten,³⁴ men der findes også den mulighed at man fra censurens side ønskede at holde sig orienteret om hvad der blev sagt i synagogerne. Praktiske problemer med at få adgang til hebraiske typer kan også have spillet ind. Fra slutningen af 1600tallet blev alle bøger som tryktes i det danske rige underkastet censur (af større eller mindre omfang), for at forhindre udbredelsen af kætterske eller oprørske tanker.³⁵ For Altonas del ser det dog ud til at censuren af jødiske tekster blev varetaget af de lokale rabbinere,³⁶ som vel næppe kan have haft indvendinger imod hyldest-

1963), er fortegnet 48 trykte værker i denne anledning, som enten er beskrevet som digte, eller i titlen har ordene „Singgedicht“, „Cantate“, „Ode“, el. lign.

³² For en gennemgang af især det finske materiale, se Tapani Harviainen: „Levande hebreiska i Norden på 1500-1700-talen“, *Nordisk Judaistik* 16:1-2/1995, s. 75-82.

³³ Dette er for eksempel tilsyneladende tilfældet med de fleste af de cirka et dusin digte Marcus Maure skrev til svenske og danske kongelige personer i perioden 1782-1802. Af de lignende digte og andre tekster Eljakim Jakob Soldin forfattede i 1780'erne og senere, er dog mange trykt sammen med den hebraiske original, formodentlig fordi han selv, som uddannet trykker, kunne hjælpe med sætningen. Maures og Soldins digteriske virksomhed vil blive nærmere undersøgt andetsteds.

³⁴ Jf. Furst og Levy 1767 (note 25), s. [11], hvor hyldestdigtet bliver beskrevet nærmest som en anmodning om fortsat kongelig velvilje mod jøderne i Altona.

³⁵ For en oversigt, se Jesper Düring Jørgensen: „Censur og bogundertrykkelse 1500-1849“. *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, vol. 8, nr. 3, 1993, s. 89-94.

³⁶ Arthur Arnheim: „Altonas hebraiske bogtrykkerier“ *Fund og forskning i Det*

digte rettet til de kongelige. Det er også svært at forestille sig at de danske myndigheder skulle have fundet dem problematiske.

Hvis vi ser på Altona-menigheden, finder vi flere eksempler på lejlighedsdigtning til kongehuset i årtierne efter 1749. I år 1760 blev en hyldest til Frederik den 5. i anledning af 100-året for enevældens indførelse trykt i Altona, med tysk tekst (s. 2-16) og hebraisk (selve digtet, s. [17]).³⁷ Dets fuldstændige tyske titel er *Das frohe Andenken der vor hundert Jahren im Königreich Dännemark eingeführten Souverainität, hat bey dem allergnädigst beliebten Souverainitäts Jubiläo, den 16ten, 17ten und 18ten October 1760 mit frohlockender Feyer und allerunterthänigsten Devotion celebrirt Die Altonaer Juden-Gemeinde*. Digtet er anonymt, men tildels ligner det Stjernedigtet, idet det er opbygget som et akrostikon over ordene „Frederik den 5. Danmarks konge“ på hebraisk (פרידריך החמישי (מלך דענימרק). Den meget udførlige forklaring af teksten (måske for at glæde censorerne), med angivelse af citerede bibelvers etc., er ledsaget af nøjagtige beskrivelser af brugen af musikinstrumenter. Digtet mangler dog helt forfatteroplysninger; det eneste vi får at vide er, at det blev trykt af Aharon ben Eliyahu Katz i Altona.

Seks år senere lod samme menighed (eller en af dets medlemmer) trykke en klagesang på én side, igen på hebraisk og med hebraisk og tysk titel, i anledning af Frederik den 5.'s død: מספד אשר קיננו היהודים בק"ק אלטונה... ה ניסן תקק"ו ... שהוא יום קבורת... המלך פרידריך החמישי *Klagelied, welches am Dienstag den 8ten Nisan, im Jahre der Welt 5526 (das ist, den 18 März 1766) als am Tage der Beysetzung des in Gott ruhenden Allerdurchlauchtigsten Königs und Herrn, Herrn Friederichs des Fünften, Königs zu Dännemark, Norwegen etc. glorwürdigsten Andendenks, die Juden in Altona, hochdeutscher Nation, abgesungen [ist]*. Her mangler dog oversættelse og forklaringer, og dette digt er heller ikke så „gennemarbejdet“ som hyldestdigtet til enevælden fra 1760.

Året derpå forfatter så Furst og Levi det ovenfor nævnte digt til Christian 7.'s besøg i Altona. Som kan ses af ovenfor nævnte titler er flere af dem benævnt „kantate“ og de siges at være blevet „afsungen“. I Fursts og Levis *Oden und Cantate ... (1767)* ved vi at dette var tilfældet. *Oden und Cantate ...* blev fremført med akkompagnement fra et orkester en sen onsdagsaften, da Frederik 7. tilbragte ca. en halv time i den ashkenasiske synagoge i Altona.³⁸ Menigheden må have opfattet dette

Kongelige Biblioteks samlinger, bind 39, 2000, s. 70.

³⁷ Denne begivenhed var anledning til adskillige lejlighedsdigte på dansk og tysk.

³⁸ For en beskrivelse af besøget klokken halv elve den 8. juli 1767, se Mathias

som en særlig „helligdag“; den almindelige bøn for kongehuset indgår i teksten og den tyske titel siger udtrykkelig „nachdem zuvor auch das Gebeth, welches alle Sabbath und Feyertage, wegen Sr. Königl. Majestät langen Lebens und Glücklichen Regierung, pflegt angestellet zu werden“.³⁹ De forskellige dele benævnes „Recitativ“ og „Aria“, og de forskellige strofe må have blevet reciterede/sungne af hhv. kantoren og menigheden (selv om den tyske titel indeholder ordene „von dem Cantor der Gemeinde abgesungen“).⁴⁰ Man kan her foretage en sammenligning med de andre digte som kendes fra denne tid og som knytter sig til lignende begivenheder, og som tit i titlerne betegnes som „Singgedicht“, „Cantate“ og lign., og der står også at de blev „afsunget“ eller lignende beskrivelser.⁴¹ Sandsynligvis ville et digt i anledning af en kongelig fest ellers blive knyttet til den almindelige bøn for kongehuset, som læses som del af sabbats- og helligdagsgudstjenesten, i ashkenasisk tradition umiddelbart efter Tora-læsningen.

I Stjernedigtets tilfælde kan to ting tyde på, at også det var blevet fremsagt ved en offentlig lejlighed. Et indicium kunne være, at Overhofmarskallatet i brev til Josef Levy takker for et digt „zu einer Synagogenefeier“;⁴² et andet „omkvædet“ i digtets sidste del, men det kan ikke udelukkes at dette kun er et stilistisk træk. Hvis det blev offentligt fremsagt, må det formodes at dette fandt sted i synagogen, hvad der ser ud at have været sædvanen med denne form for hyldestdigte i 1700tallet.⁴³

Til sidst et perifert, men dog interessant, spørgsmål: kunne kongen forstå Stjernedigtet, som var skrevet til hans og hans slægts ære? I

Hattendorff: *Höfische Reglements und Lustbarkeiten: die Besuche von Caroline Mathilde und Christian VII. in Hamburg und Holstein 1766-1772*. Hrsg. Ursula Willer. Hamburg 1999, s. 60-62.

³⁹ Furst og Levy 1767 (note 25), s. [1].

⁴⁰ Der er en vis usikkerhed om, nøjagtig i hvilken grad vekselsange var en del af synagogeliturgen i de tyske synagoger ved denne tid, men sandsynligvis var den omgivende kulturs kunstmusik begyndt at påvirke også kantorenes udtryksmåder (Geoffrey Goldberg: „Hazzan and Qahal: Responsive Chant in Minhag Ashkenaz“, *Hebrew Union College Annual* 1990, s. 217). Også menighedens *shammash* (synagogeforstander) kunne fungere som leder af den daglige bøn (Goldberg 1990, s. 206); det kan her noteres at Chaim Furst, Josef Levys medforfatter, tegner sig som netop *shammash ve-ne'eman* / *Schulbedienter* (Furst og Levy, *Oden und Cantate ...* s. [11f]).

⁴¹ *Bibliotheca Danica* (note 31), bd. 2, sp. 390-406, 415-469.

⁴² Grunwald 1904 (note 10), s. 100.

⁴³ Som eksempel herpå kan nævnes Marcus Maures ovenfor nævnte digte til det svenske kongehus.

kristne kredse blev hebraisk selvfølgelig studeret med henblik på en (bedre) forståelse af den hebraiske Bibel (Det Gamle Testamente), men det var få, der kunne skrive og – end mindre – tale sproget. Derimod indgik uddannelse i at læse hebraisk i de højere klassers uddannelse. Man kan derfor forestille sig, at i hvert fald den vokaliserede del af teksten (delvist) var forståelig for kongen, imens de uvokaliserede dele, og de sætninger, der var skrevet med kursivskrift, formodentlig gik ham forbi – hvis ikke det var ledsaget af en nu forsvunden oversættelse.

Bibliografisk historie

Hvornår Cod. Heb. Add. 10⁴⁴ er indgået i KB's samlinger er usikkert. Add. (additamentum) viser på, at det er indgået efter Mehrens og Westergaards katalog over bibliotekets hebraiske håndskrifter, som blev trykt i år 1851.⁴⁵ Tilsyneladende er det kommet fra Universitetsbiblioteket, da det findes med i et gammelt seddelkatalog dækkende hebraiske håndskrifter i denne samling, der nu er inkorporeret i Det Kongelige Biblioteks samlinger (1938); på denne seddel er også Josef Levy nævnt som forfatter.⁴⁶ Det kan dog ikke identificeres iblandt de håndskrifter som er fortegnede i Alfred Krarups katalog⁴⁷ over disse samlinger. Oplysningen om Josef Levy synes dog at være gået tabt, idet digtet i år 1964 bliver nævnt uden forfatteroplysning i den liste over hebraiske håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek, der blev mikrofilmet for The Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts.⁴⁸ På en kopi fra

⁴⁴ Katalogbetegnelsen for Stjemediget varierer gennem årene.

⁴⁵A.F. Mehren og N. L. Westergaard: *Codices Orientales Bibliothecæ Regiæ Havnenses: enumerati et descripti. I-III.* - Havnix, 1846-1857.

⁴⁶ „Cod. Hebr. Add. X. rotul. 11. Ling. Hebr. – Script. quadrata. – A. 1749. – Membran. – Corium unum. – Cm. 92x58. Continet Carmen panegyricum propter sollemniam scriptum, quibus annus CCC post gentem Oldenburgicam regnum adeptam celebratus est [tillagt i hånden: (28. Oct. 1749)], dedicatum Frederico V et uxori Liviae, autore Josef Levi.“

⁴⁷Alfr. Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter i Samlingerne. E donatione variorum, Addimenta, Rostgaards, Schiønnings og Ørsteds Samling.* (2 bd.) - Kbh., 1929-35.

⁴⁸ אלוני, נחמיה ואפרים קופפר, רשימת תצלומי כתבי היד העבריים במכון. חלק ב. כה"י בספריית N. Allony & E. (F.) Kupfer: *List of photocopies in the institute. Vol. 2: Hebrew manuscripts in the libraries of Belgium, Denmark, the Netherlands, Spain and Switzerland* Jerusalem, State of Israel, Ministry of Education and Culture, the Institute of Hebrew Manuscripts 1964.

den pågældende mikrofilm er de mikrografiske bogstaver synlige, men ikke meget mere; måske er de simpelthen blevet overset. På grund af sin størrelse er den blevet opbevaret som en rulle, og med tiden var pergamentet blevet meget udtørret og stift. I forbindelse med udstillingen *Skriftens forvandlinger* (Det Kongelige Bibliotek, foråret 2002) blev pergamentet, gennem Det Kongelige Biblioteks Bevarings- og Konserveringsværkstedes indsats, rullet ud i sin helhed og kunne dermed uden risiko for skade studeres.

Sprog og indhold

Der skal indledningsvis bemærkes, at hebraisk i midten af 1700-tallet ikke var blevet til det dagligt brugte sprog som vi kender fra nutiden, både i og uden for Israel. Selv om det var blevet brugt som skriftsprog igennem hele middelalderen, var det stadig afhængig af de klassiske tekster med hensyn til dets vokabular, og den grammatiske forståelse var også baseret på hvordan f.eks. *tempi* etc. blev udtrykt i antikken. Først i anden halvdel af 1700-tallet intraf det, som almindeligvis bliver benævnt det hebraiske sprogs genopstandelse, med *haskalah*-bevægelsens brug af hebraisk til andet end „klassiske emner“, som også skabte behov for f.eks. et nyt vokabular. Hvad angår den hebraiske digtning, var den i løbet af hele middelalderen blevet influeret af især den arabiske digtning og dens normer, med hensyn til metrum etc., og influenserne fra den iberiske halvø havde spredt sig over hele Europa.

I det følgende gives en tentativ oversættelse af Josef Levys digt. Da ikke alle ord og/eller vokaliseringer kan verificeres fra andre kilder, vil forståelsen af enkelte ord blive baseret på dets kontekst, og den vokalisering, der ligger til grund for oversættelsen af de uvokaliserede passager, tilpasses de omgivende rim, da det må formodes at forfatteren har forestillet sig at stroferne skal rime med hinanden. Ligeledes, i efterligning af digtet fra 1767 med dets parallelle tyske oversættelse, følger tegnsætningen ikke altid rimene; i oversættelsen tillades det sætningerne at gå over en strofeadskillelse. I originalen skelnes stroferne fra hinanden ved hjælp af ’, disse er i den hebraiske tekst nedeunder erstattet af \.

Som man vil kunne se, har Josef Levy i særdeleshed brugt Bibelen som inspirationskilde til sit værk. I flere tilfælde gengives citaterne ordret, men tit bliver også den bibelske sætning omformuleret, enten for at give en i sammenhængen bedre mening, eller – i de fleste tilfælde

– for at få de ønskede rim. Et anden gennemgående detalje i ordet er brugt af kombinationen תנועות (*tnu'ot*) og יתדות (*yatedot*) som her ordret oversættes med „bånd og knager“, selv om det her drejer sig om termer indenfor den hebraiske prosodi, nemlig forskellige kombinationer af lange og korte stavelser.⁴⁹ Et andet gennemgående problem er hvornår digteren tilsigter kongen og hvornår objektet er Gud; denne uklarhed bliver også forstærket af brugen af de mange bibelciter, oprindelig prisende Gud, men her tilsyneladende brugt på kongen. Jeg har derfor valgt ikke at skrive pronominerne med stort bogstav, undtagen når det med største sikkerhed drejer sig om omtale af den guddommelige magt.

A1-4 „Knoppen“

A1 Den midterste tekst (uvokaliseret)

יובל הוא תהיה לכם לפ"ק Det skal være et jubelår for jer⁵⁰
(ifølge den lille årsregning)

A2 Større tekst rundt om midten (uvokaliseret)

וקראתם דרוך בארץ לכל יושביה [I skal ...] udråbe frigivelse i landet
for alle dets indbyggere⁵¹

A3 Den lille tekst på højre side nedefra og op (vokaliseret)

צלה רכב על מרכבות מלכותך בהור יופי תחדנה מלך עיניך Drag ud på dit kongeriges vogne, i
strålende herlighed skal dine øjne
skue din konge⁵²

⁴⁹ For en nærmere beskrivelse, se Benjamin Hrushovski: „Prosody, Hebrew“ *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem 1972, vol. 13, sp. 1195-1239.

⁵⁰ 3. Mos. 25,10 (1992). Den numeriske værdi af ordene תהיה לכם er 510 (420+90), hvad sammen med tilføjelsen לפ"ק angiver at årstallet er (5)510, dvs. 1749-50. De første to ord er skrevet med mindre skrift (især הוא), formodentlig for at undgå at de bliver inkluderet i „årstalsangivelsen“.

⁵¹ 3. Mos. 25,10 (1992).

⁵² De først to ord er hentet fra Sl. 45,5. Læsemåden מלך תחדנה er meget usikker.

A4 Den lille tekst på venstre side oppefra ned (vokaliseret)

בנות מלכים ביקרותיך נצבה בכתם
אופר שגל לימיניך

Kongedøtre går dig i møde,
smykket i Ofir-guld, en dronning
ved din højre side⁵³

B1-2 Guirlande (fra højre)

והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר
פריו יתן בעתו ועל יובל ישלח שרשיו
ולא יראה כי יבא חם והיה ליהו רענן
ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות
פרי

Han er som et træ, der er plantet
ved bækken; det bærer frugt til rette
tid. [D]et sender sine rødder mod
vandløbet, det frygter ikke, når
sommerheden kommer, dets blade
er grønne. Det bekymrer sig ikke i
tørkeår og holder ikke op med at
bære frugt.⁵⁴

C1-2 Kerubernes basunbannere

Den øvre højre kerubs banner

ויהי כאחד למצצרים ולמשררים
להשמיע קול אחד להלל

På én gang stemte trompetblæserne
og sangerne i for med én røst at
lovprise og takke⁵⁵

Den øvre venstre kerubs banner

וכל עם הארץ שמח ותוקע בחצצרות
והמשררים בכלי שיר ומודיעים להלל

[A]lle storbønderne jublede og
blæste i trompeter, og sangerne
med deres instrumenter førte an i
lovsangen⁵⁶

⁵³ Teksten er tydeligt inspireret af Sl. 45,10; dog bliver ordene her bragt i en anden rækkefølge, øjensynlig for at opnå rimene. Jf. også Furst og Levys 1767 (note 25), s. [4], [13].

⁵⁴ Sl. 1,3; Jer. 17,8. Dette er det eneste sted hvor det sted, hvorfra teksterne er hentet, er angivet. En lille detalje, der bør bemærkes, er markeringen over ordet "yovel" (se ill.), selv om det her betyder „vandløb“ og ikke „jubilæum“.

⁵⁵ 2. Krøn. 5,13.

⁵⁶ 2. Krøn. 23,13.

D1-2 Standerne

Højre stander

מחבר התהלה / שם כיוור בראש המגלה / להוד נמרץ / דמות כדור	Lovsangens forfatter har sat et panel i rullens begyndelse, vi vil for æren i hast frembringe et afbillede af jordkloden,
ארץ / לקרוא ליושיביה דרור / כי לזאת יום זה הוברר / ולכן ליתר	til at frigive dens indbyggere, ⁵⁷ thi for dette er denne dag udvalgt, og til forøgelse af
התפארת / חקק בציון עטרת / האות יובל / על כי בשמחות וגיל	pryden har han indprentet i Zion, bannerets krone er ført frem. Thi med glæde og
יובל / יום זה מימים / מכל אשר פרמי המלך והפרטמים /	jubelårsfryd skal [den] bryde frem, denne dag blandt [andre] dage; fra alle kongens guvernører og adelsmænd,
הפחות ויתר השרים / ומעמים יחד זקנים ונערים / להרימו על	stormændene og alle de øvrige fyrster, ⁵⁸ og fra folkeslag, gamle og unge sammen, skal løfte ham over
רם המעלות / ולמען זכרונו נצח להעלות / חכמות עת צבי	de højeste højder, og for at hans minde evig skal være til at ophøje. Tidens vished,
התפארה / עודפת היום על חמשת אלפים ליצירה / תהיה לכם	lægger denne dag et prægtigt smykke ⁵⁹ til skabelsens fem tusinder, det skal blive for dem ⁶⁰
לעדות נאמנה / כי הנוסף יסופר בזאת השנה / סך עשר וחמש	et fuldkomment vidnesbyrd, thi det der er tillagt skal tælles op i dette år, summen af ti og fem
מאות / לזמן ראשית הבריאות / ואם לעת מוקטרת מור ולבונה /	hundrede sammen med tiden fra skabelsens begyndelse, der mon ,ombølget af myrra og røgelse', ⁶¹

⁵⁷ Jf. foroven.⁵⁸ Jf. Est. 1:3, 3:12.⁵⁹ Jf. Es. 28,4.⁶⁰ En gentagelse af ordleggen i begyndelsen, da den numeriske værdi af תהיה לכם er 510, dvs. sammen med de nævnte 5000 giver de årstallet 5510.⁶¹ Højs. 3:6.

נראת במילואתה הלבנה / דימהו דמות / ירח / וגם כפתור ופרח /	viser sig i månens fuldstændighed. Hans billede er et afbillede af månen, ⁶² og 'vulst og blomst' ⁶³ har ethvert søjlehoved fremvist, rent er det hele. ⁶⁴ Og et ord, hvis øvre kant nåede
כל כותרת גלה / טהור על פני כלה / ועל דבר אשר נגע קצה העליון	kanten af bogrullen, og så nedad under den, i det andet hjørne, på dets side svar og
את שפת הגליון / וכן למטה תחתיה במקצוע השנית / בצדה תשוכה	genmæler, for at lære at den slet ikke er tilstrækkelig ⁶⁵ [til] de glædelige hyldester, der bliver hørt over alle grænser, fra alle min herre Kongens undersætter, i hver by og hver landsende, eller fra hver strube
ומענית / להורות כי קצר המצע מהשטרע ההלולים / הנשמעים	lovsangen, som skal lyde i hele riget, ligesom forfatteren skal fremsige sin munds lovsange, og alt efter sin evne har han skrevet med sin hånds skrift, med en skrivners fjer, de smukke ord
בכל הגבולים / מכל עבדי אדוני המלך / בכל עיר ופלך / או מכל	til sin herre Kongen og Dronningen, hans ledsagerske, hans due, hans ét og alt, ⁶⁶ og ligesom hans sjæl
קול הרינה / אשר יעבור בכל המדינה / כמו גם המחבר / תהלת	er sølv, i form lig et æble af guld på billeder af sølv, ⁶⁷ og som hægter i bøjler ⁶⁸
פיו ידבר / וכפי מאודו / רשם בכתב ידו / בעט סופר / את אמרי	er velsignelserne og taksigelserne. Og om [det gælder] ejendom, sønner og rigdom og alle passende ting:
שפר / לאדוניו המלך והמלכה ריעתו / יונתו תמתו / וכאשר נפשו	
כסף / בצורת תפוח זהב / במשכיות כסף / וכרסים בלולאות /	
את הברכות וההודאות / ואם הון בנים ועושר וכל דבר כושר /	

⁶² Eg. måneden, hvis ordet skal rime med det efterfølgende citat.

⁶³ 2. Mos. 25,33.

⁶⁴ Muligvis inspireret af 2. Mos. 25,33ff.

⁶⁵ Jes. 28:20, eg. „sengen er for kort til at strække sig ud i“.

⁶⁶ Jf. Højs. 6,9.

⁶⁷ Jf. Ords. 25,11.

⁶⁸ Meget fri oversættelse; formodentlig „noget der passer som hånd i handske“.

הן הנה נהלת אבות / הביא במעשי כרכבות / שני כתובים	disse, se de er en fædrearv. Han har ført frem som rundskrivelser[?] to skrifter
המעידים לזה יחד / כי אם בבראשית כעץ שתול / על פלגי מים	der sammen vidner om det. Sandelig, i begyndelsen der var 'som et træ, der er plantet ved bækken', ⁶⁹ [nu]
יותאחד / סכום קטן שאנחנו עומדים בו / להעיד כי נמצא יובל זה	skal forenes en lille skare, som her vi står, at bevidne at dette jubilæum skal finde sted
בקרבו / יגיד עליו רעהו / שהוא לעץ עושה פרי למינהו /	i dets midte. ⁷⁰ Enhver skal fortælle sin nabo, at Han til hvert træ gør frugt efter dets art, ⁷¹
והדברי אמורים / כי לח הונטע על מי רודפים ועכורים / רק בשמחות	og mon mine ord er sagt, fordi (en) frisk (gren) er blevet plantet på jagtende og oprørt vand, alene med glæde

Venstre stander

ורוחות / נהול על מי מנחות / וגם דבר זה לבדו / ואות	og frihed fra bekymringer, leder han mig til det stille vand, ⁷² og også dette ord alene, og
שיר מבלעדו / בס כמעשי חושב / הפרט קטן יתחשב /	sangens bogstav foruden, med dem i kunstfærdigt væv, ⁷³ skal den ubetydelige del medregnes,
אחרי כן לכבוד הדר האדרת / ויופי הסוחרת / עלה	sidenhen til herlighed. Storhedens majestæt og marmorets skønhed er steget op
להאיר ככוכב נוגה / זוהר המדרגה	til at lyse som Venus, ⁷⁴ klippevæggenes glans,

⁶⁹ Sl. 1,3.⁷⁰ Alt. "i en nær tid".⁷¹ Jf. Gen. 1,12.⁷² Jf. Sl. 23,2.⁷³ Jf. Ex. 26,1.⁷⁴ Targ. Est. II 2,7.

כאשר מחרכים מציץ / כן ירבה ויציץ ציץ	når [han] spejder gennem gitteret ⁷⁵ , så skal han vokse og ,sætte skud og få blomster ⁷⁶ ,
כשמש אור יזרח / וכשושנה עמו יפרח	som solen skal han kaste sit lys, og som liljen skal hans folk blomstre.
והנה שם סיבו / להעל בקרבו / שבט משור / המולך בכישור	Og se, Han har udset hans forfader til at drage op iblandt dem, ⁷⁷ retfærdighedens scepter, som regerer med kyndighed,
וממנו יעלה / מעלה מעלה / עד כי יגיע לאור יופיע	og fra ham skal det stige højere og højere, indtil det opnår den lyskraft som skal vise gennem
בכל מיני ברכות / שמות המדינות / ראשי הממלכות	alle slags velsignelser landenes anseelse. Kongerigets styrelsesmænd
הסובבים למו חליפה / לשם ותהלה / ובדבר דורש גם	omgiver dem med galladrugt, ,til berømmelse og lovsang ⁷⁸ , og spørger til
שם הפרט מפורש / והנה מילא את תנועותיו / על כל	hver enkelthed. Og se, dens bånd er gået over
גדותיו / בשלש מאות ועשרים / להיות המספר כעת מורים	sine bredder. ⁷⁹ Tre hundrede og tyve år er ved at blive til en tid af vejledere,
כמה שהוא מיום הולדת המלכה דארטעאה הגבורה	der er lige så lang tid som fra dronning Doroteas ⁸⁰ fødselsdag, den mægtige,
באשר היא כשבטה תפארת הצפירה / ואם הלאומים לקים	thi hun [var], lig sin slægt, juvelen i kronen ⁸¹ og folkenes moder imod en modstander,
כן מלאות לה הימים / ובמלאכת השיר משולבות / כזהב	selv i sin alderdom. Og i digtningen blev sammenflettet, som rent
טהור מעשי עבות / בו התנועות והיתדות / יחד שנים עשר הן /	guld, fletninger af bånd og knager, og sammen er de tolv,

⁷⁵ Jf. Højs. 2,9 (?).

⁷⁶ Num. 17,23.

⁷⁷ Jf. Ex. 33,3.

⁷⁸ Sef. 3,20.

⁷⁹ Jf. 1. Krøn. 12,16. Formodentlig også her en ordleg med termen, se ovenfor.

⁸⁰ Dorotea af Brandenburg (1430-1495), g. m. Christian I. 1449.

⁸¹ Eg. "kronens pryde".

כי כן ימלאו תמרוקיהן / ממספר המבורכים / הלא המה	thi så skal deres skønhed blevet fuldbyrdet, ⁸² af antallet af de velsignede. Mon ikke disse er de konger,
המלכים / אשר קמו ממשפחת רמה הזאת / לבית אבותיהם	der er opstået i denne høje familie, ⁸³ til deres fædrenehjem
לאחוזת / ותשע תנועותיו לבדנה באים להורות / את מספר הגבורות /	til arvegods, og ni af dets bånd kommer alene for at vise antallet af heltedåd.
הגבוהות והבצורות / נחמדות ויקרות / אשר הנחילו	Tårne ⁸⁴ og befæstninger, smukke og kostbare, som de ophøjede har givet i arv
הרמים / באלה הימים / האב לנינו ונכדו / הן המה	i disse dage, forfaderen til sin slægt og sine efterkommere, ⁸⁵ se disse [er]
יורשי הודו / ולדור האחרון / הזכיר עוד לזכרון / מתי העוז	arvingerne til hans majestæt, og indtil sidste slægtled vil mindet bestå. Kraftens mænd er [som en]
מטע / פרח כציץ נטע / כי קץ ליצירה היו מונים / שני	plantage, den er blomstret som en blomst fra et skud, som allerede ved skabelsen var mangfoldig. To
מאות ועשר שנים / מלבד יתרי נחמדים / אשר שם	hundrede og ti år, ⁸⁶ i sig selv endnu mere ønskværdige hvor de
נצמדים / יעלו לעד / קרואי מועד / שם שבח	tilføjes. De skal stå frem til at vidne for evig, de er blevet sammenkaldet til en højtid, der er pris
ותהלה / שמחה רינה וגילה / כן יהי למו נצח / עוז	og lovsang, glæde, sang og fryd. Sandelig skal her for dem være evig magt
והדר ופצח / ימלא דורי דורים / היקרים מבדלחים ודרים	og herlighed og sprudlen, den skal opfylde slægtleds boliger, de dyre af bedellium og perlemor.

⁸² Jf. Est. 2, 9,12.

⁸³ Antallet af konger i den Oldenborgske æt, fra Christian 1. til og med Frederik 5., er tolv.

⁸⁴ Eg. hjerger.

⁸⁵ Jf. 1. Mos. 21,23.

⁸⁶ = 1539? Det er uklart, hvad dette hentyder til.

*E Tre ord (uvokaliseret)*פשוט מעשר תנועות Enkel af ti bånd⁸⁷*F Stjernen*⁸⁸

אהל אפרן הוד אוצר נחמד / מאות שנים שלש הודו עמד	Et paladstelt ⁸⁹ af pragt, et ,kosteligt forråd ⁹⁰ , ⁹⁰ hundrede år trefoldig har hans majestæt bestået.
עודנו אבו היום מי מלל / על כן אל מי הודות אל מי הלל	Endnu forbliver hans slægt ⁹¹ for os, denne dag ,hvem har fortalt‘ [dette]?’ ⁹² Derfor, til hvem skal vi rette tak, hvem lovprise?
לילות גם ימים שבח עם רנן / אל נוצר פריו יען הוא חונן	Nætter og dage, pris med lovsang, til vogteren af hans efterkommere, fordi han er barmhjertig,
יחון מגבעות עולם ממגד / גם גרש ירח למו מנגד	Han skal gavmildt give af herligheden fra de ældgamle bjærge, ligesom til dem af månedens afkast. ⁹³
דורש תימן צפון ים גם קדם / הון טור פטדה ברקת גם אדמ	Han kræver fra syd, nord, vest og øst en rigdom af en række af topas, smaragd og karneol, ⁹⁴
את טל שמים עם ארץ שמן / גם מאיי אלישה ארגמן	himmelens dug med den fede jord, og fra Elisas øer purpur. ⁹⁵

⁸⁷ Her møder vi for første gang en af Josef Levys „forklaringer“ til digtets opbygning. Nøjagtig den samme frase bliver brugt i hans del af digtet fra 1767 (Furst og Levy 1767 (note 25), s. [15]), hvor den ganske rigtigt introducerer et afsnit opbygget omkring ti vokaler i hvert strofe.

⁸⁸ Hvis man begynder læsningen af stjernen med bogstavet *alef* i Oldenburg, bliver stjernens tekst en logisk fortsættelse på det forudgående venstre banner. I transskriptionen er finalformerne gengivne som de er skrevet i originalen.

⁸⁹ Jf. Dan. 11,45.

⁹⁰ Ords. 21,20.

⁹¹ Eg. afkom, 'skud'.

⁹² 1. Mos. 21,7.

⁹³ Jf. 5. Mos. 33,14f

⁹⁴ Jf. 2. Mos. 28,17ff.

⁹⁵ Jf. Ez. 27,7. Muligvis en hentydning til England i dets rolle som dronningens fødeegn.

נא עטריהו כבוד הוד גם הדר / כי מי כמכה בקדש נאדר	Se, de har kronet ham med ære, majestæt og herlighed, hvem er som du, så hellig og mægtig ⁹⁶ .
קרנות צדיק הרים אל נוה טוב / לפני שמש נצח יתמיר רטוב	Den retfærdiges horn har han højnet over en god plads, under solen skal Han evig lade ham opstige, [lig] en saftfyldt plante. ⁹⁷
בואו הרבו שיר היטיבו נגן / הודו אל כי חוסים בו הוא מגן	Kom, forøg sangen, „spil dejligt“ ⁹⁸ , giv tak til ham, der for den, der søger tilflugt hos ham, er et skjold, ⁹⁹
אור זרוע לצדיק מגדלו / נטע שורק ויבן מגדלו	,lys stråler frem for den retfærdige ¹⁰⁰ fra hans storhed, han har plantet en vinranke og bygget et vagtårn, ¹⁰¹
ויתן על זיו קומתו כתר / צח מחלב גם פריו מנתר	og han har kronet ¹⁰² dens højheds glans, hvidere end mælk, ¹⁰³ også dets frugt er hvid, [som vasket] med lud.
ויצף ראשו כתם פז לטוהר / עשה תפארתו לתיבה [?] צוהר	Han har dækket hans hoved med det reneste guld ¹⁰⁴ til klarhed, hans pryd er kronen på værket, ¹⁰⁵
ראש כוכבים כי רמו זיו הודו / המציא לו בת מלך עזר נגדו	,stjernehimlens tünde, så højt oppe ¹⁰⁶ [er] hans majestæts glans. Han har fundet ham en kongedatter [til] hjælper, der svarer til ham, ¹⁰⁷

⁹⁶ Jf. 2. Mos. 15,11.

⁹⁷ Jf. Job 8,12.

⁹⁸ Sl. 33,3.

⁹⁹ Jf. Sl. 18,31.

¹⁰⁰ Sl. 97,11.

¹⁰¹ Jf. Jes. 5, 2.

¹⁰² Alt. „han skal krone“.

¹⁰³ Klag. 4,7

¹⁰⁴ Jf. Højs. 5,11.

¹⁰⁵ Eg. „han har gjort hans skønhed til arkens tag“ (hvis læsemåden er rigtig), jf. 1. Mos. 6,16.

¹⁰⁶ Job 22,12.

¹⁰⁷ Jf. 1. Mos. 2,18.

עדין שת עליו בושם גם פנג י כל קמיהם ימסו כרונג	hans pyrd har Han forenet med ham, balsam med sødme. Som voks skal alle deres fjender smelte.
גם נראו נצנם אף חנטו פג / יצא זיום לנצח כל יפג /	Også deres blomst er blevet synlig, ¹⁰⁸ ligesom fignen modner, ¹⁰⁹ er hans pragt fremtrådt med fremgang, den skal ikke svækkes.
נא דורש עת מה יובל זה יצא / ישיב דורש לו כי עתו מצא	Oh, den som spørger ¹¹⁰ til tiden, hvorfor dette jubilæum er stået frem, han skal svare den som spørger om det, at nu er dets rette tid.

G Indre tekstfelt i stjernen

על מי מנוחות יונחל / Til det stille vand skal han blive ledet¹¹¹

H Sang (Kantate)

שיר	En sang
מכוון בהתחלתו משמנה תנועות / פשוטות /	i dens begyndelse baseret på otte korte bånd
על ספר הרוטות / וחרוזיו מלאים שבח הלולים	på en rulle med graveringer og dets rim er opfyldt af lovtalers pris
וראשיתם יקר שבט מושלים :	og deres begyndelser har holdt for dyrebar herskeres slægt
וראוי וחרוזי אחרי כן הודתו /	Og passende og rimet har han derefter takket ham.
ועל משקל יסודתו /	Og på et metrum er dets fundament
משתי תנועות /	af to bånd
ויתד ושלוש תנועות /	og en knage og tre bånd
ויתד ושתי תנועות /	og en knage og to bånd

¹⁰⁸ Jf. Højs. 2,12.

¹⁰⁹ Formodentlig hentydning til den nyfødte kronprins.

¹¹⁰ Over ordet דורש (*doresh*) findes en markering, som det desværre ikke er lykkedes mig at finde en forklaring på.

¹¹¹ Variant af Sl. 23,2.

/ ויתד ושתי תנועות	og en knage og to bånd
/ בדלת ובסוגר	i første halvdel af linien, tillige i den anden
/ כזהב סגור	som rent guld.
/ וראשי חרוזיו וממלו	Og rimenes begyndelser og det som er forud for det,
/ כבוד אומר כלו	alt fremsiger ære
/ ותוכו יצוף אהבה	og er fyldt af kærlighed.
ינצח לבעליו ברכת שלום וטובה	Fredens og det godes velsignelse skal råde øver hans herre
/ ואשר שם על זאת רעיונו	og den, der har lagt sin stræben i dette [digt],
שוכב תחת רגלי אדונו	han hviler under sin herres beskærmelse. ¹¹²

I Indledende strofe / „refræn“

/ אנא ! היום זה אלינו	Hør! Denne dag er for os
/ לשיש אותו מימינו	til at glæde os er dets kendetegn, i al vor tid
/ דיצה ! כי האיר נוגהינו	glæde! Thi han har tændt vort lys,
/ נזכיר על כן שמחתינו	derfor skal vi prise vor glædesstund.
/ בר יסד שבט מלכנו	I den har han grundet vor konges slægt ¹¹³
/ ויקם הוד זיו מושלינו	og oprejst vore regenters æres majestæt.
/ רודה חן כעת ארצנו	barmhjertighed hersker nu over vort land
: גובר את חסדו עלינו	han skal bestandig se til os i sin nåde.

¹¹² Jf. Rut 3.

¹¹³ Alt. „scepter“.

J Afsluttende digt

הנה זמן הגיע / להשיש את לבבינו	1a	Se, en tid er kommet, at glæde vore hjerter
מזכיר לאור הופיע / גדולת בית אדונינו	1b	[det] man omtaler til at lyse er trådt frem, vor herres slægts storhed
משפט מלוכה כי קם / כיום הזה לראשינו	2a	en kongelov ¹¹⁴ der er vedtaget nu for os
לכן לאות טוב הוקם / בכל יובלו בתוכינו	2b	Derfor er det blevet gennemført som et godt tegn, iblandt os, i hele hans jubilæum,
לחוג ולקרוא מועד / כאז עשו אבותינו	3a	at fejre og at kalde til højtid, som vore fædre førhen.
כן גם אנחנו לעד / להשמיעו בימינו	3b	Så vil også vi vidne og proklamere den i vore dage
כבד נכבד יומו / ונוכירו לבנינו	4a	vi vil sandelig ære hans dag, og minde vore børn om den.
הוכן לזאת עד תומו / ביום הזה לשמחינו	4b	Den er forberedt ¹¹⁵ til dette i sin fuldkommenhed på denne dag for at glæde os
אמנם יום הזה אלינו / וכו'		Sandelig, denne dage er for os etc. ¹¹⁶
פרח כציץ מטע עוז / להקים שם לעטרונים	5a	Han er blomstret lig en blomst, ¹¹⁷ en kraftens plantage, for at give et navn til de kronede
לתת לשבטו מעוז / אשר מלך לצפונים	5b	for at give hans slægt styrke, den som har hersket over nordenvindene ¹¹⁸
ראשון קריסטיאנוס / מאלדנבורג בשלטונים	6a	Den første Christian [kom] fra Oldenburg med magt

¹¹⁴ Jf. I Sam. 10,25.¹¹⁵ Fejlvokalisering (?) *hukhen* i st. f. *hukhan*.¹¹⁶ Jf. passage I ovenfor.¹¹⁷ Jf. ovenfor! Hvorfor *he-tsits* er markeret som en forkortelse er uklart.¹¹⁸ Alt. „de nordlige“ (lande?).

ועד לעמו מנוס / אבי מכל תחכמונים	6b	evig for sit folk, for min fader en tilflugt. Med alle vise rådgivere,
יסד כבוד תפארתו / בהתחתנו לכתרונים	7a	Han grundlagde sin pryds ære gennem sit bryllup blandt de kronede ¹¹⁹
ועוז הדר משפחתו / ערוך אליו לדמיונים	7b	og hans families herligheds kraft kan sammenlignes med hans ligemænd.
דיצו בני דודנים / בכל שבח והגיונים	8a	børn af fætre har glædet sig, ¹²⁰ over hver lovprisning og musikstykke
יען למאות שנים / כהיום לו שלש מונים	8b	for det hundredtal af år som denne dag blevet trefoldige for ham.
רנן תנו / כי ערכיו / (לעולמי עד) בזיו חונים	9a	En sang skal I synge ¹²¹ thi hans værdi (for evig) med brillans skal foræres[?]
זרעו אשר מברכיו / עלי כסאו יקר שונים	9b	Hans efterkommere som hans velsignelser. Hans trones højder skal gentage sin værdi.
יגין לעמו נצח / כמו מגן ושריונים	10a	Han skal evig beskytte sit folk ligesom et skjold og en rustning
אף רננו עוד פצח / להוד יופי ועין יונים	10b	Sandelig, råb højt af glæde! Han er forblevet alvorlig. Til skønhedens majestæt og duernes øje
כי הוד אדונינו היא / פרי מלך הברטונים	11a	thi vor herres ære er hun, den britiske konges barn
היום בכך גיל נביא / ונשיש תוך קהלינו	11b	derfor skal vi denne dag frembære glæde og fryde os i vor menighed.
אמנם יום הזה אלינו / וכו'		Sandelig, denne dag er for os etc.

¹¹⁹ Formodentlig hentydning til Christians I.'s bryllup med Dorotea.

¹²⁰ Det er uklart hvad dette hentyder til.

¹²¹ Findes eg. ikke i *gal*.

הבו כבוד מלכנו / לשבח תהלתו	12a	Frembær vor konges ære ved at synge hans lov
דרשו הדר מושלינו / לכל רואי תמונתו	12b	Beskriv vor herskers herlighed for alle som ser hans billede,
חנו כאז יגידו / יספרו את פעולתו	13a	hans charme skal de derefter fortælle, de skal beskrive hans værk.
נצה עדי יעידו / דמות כי אין לחכמתו	13b	Evindelig skal de bevidne at intet kan sammenlignes med hans visdom.
מוכתר בחסדו תמיד / סמכתהו כצדקתו	14a	Altid smykket med hans nåde har den støttet ham, ligesom hans retfærdighed.
יען לשונו תצמיד / דבר צדק וחמלתו	14b	På grund af hans tale skal du udbrede et ord om retfærdighed og dens tålmodighed.
יפרוץ לים גם מזרח / ועל תימן גבורתו	15a	Det skal blive udbredt over havet, både [imod] østen og imod sønden hans heltemod,
משם כבודו יזרח / וצפון שם דבירתו	15b	herfra skal hans ære stråle og her i norden er hans allerhelligste.
שלח אני תרשישה / להראות הוד גדולתו	16a	Han har sendt galeoner for at vise sin storheds herlighed,
רודה עלי יבשה / וימים בתבונתו	16b	han har underkuet det tørre lands højder, og havene, i sin visdom.
יום זה לחוגג אוה / לכל אנשי סגולתו	17a	Denne dag var ventet af den fejrende, af alle hans udvalgte,
קימו בכך כי צוה / עשו את טוב אדונינו	17b	Altså, stå op, ¹²² thi han har budt, deltag i vor herres glæde. Sandelig, denne dag er for os etc.
אמנם יום הזה אלינו / וכו'		
ויהי כבריא אולם / ידיד שבים ועולמים	18a	Han skal bevare helsen, ¹²³ alle tidsaldres elskede,

¹²² Uklart, hvordan verbet skal forstås.

¹²³ Jf. Sl. 73,4, „sund og fed“.

וְחַי הַדְרַת עוֹלָם / הַיּוֹתָה זֵיו לְאִישׁ תָּמִים	18b	og verdens storhed leve, brillans for en fejlfrihedernes mand
נִצַּח בְּהוֹד אֶפְרַיִן / וַיִּנְחַל אַחֲרֵית יָמַיִם	19a	evig [under] en baldakin af majestæt, og til eftertiden skal han efterlade
עֲרַכְכֶם בַּחֶסֶד עֲלִיוֹן / לְיוֹצֵאֵם בֶּן מַחֻכְמַיִם	19b	deres værdi gennem Guds nåde, til den som har frembragt dem er der givet en søn med klogskab.
אֵף הוּא וְהַנְלוּיִם לוֹ / סְגוּלַת כָּל עָלִי רָמַיִם	20a	også han, og hans frændere er for ham de mest ophøjedes ejendel,
גַּם אֶת אַחֻתּוֹ אֲצֵלוֹ / וְאֵם אֲבִיו לְעוֹלָמַיִם	20b	Hans søster sammen med ham og hans faders moder til evig tid,
רְאֻמוֹת וְגַם גְּבִישׁ הֵן / פֶּאֶר חַיִּים וְקִימַיִם	21a	koraller og krystal er de, en spillevende pryde.
נִתְמַיִד לְדוֹרוֹתָיו חֵן / יְקוּם זֵרְעוֹ לְמוֹשְׁלֵינוּ	21b	I hans tid skal vi altid finde nåde og hans afkom skal opstige til at blive vore herskere.
אִמְנֵם יוֹם הַזֶּה אֲלֵינוּ לְשִׁישׁ אוֹתוֹ מִיַּמֵּינוּ		Sandelig, denne dag er for os, til at glæde os er dets kendetegn, i al vor tid.

Sammenfatning

Cod. Heb. Add. 10 er et hebraisk hyldestdigt til kong Frederik den 5. og dronning Louise i anledning af fejringen af den Oldenborgske slægts 300 år på Danmarks trone, den 28.-30. oktober 1749. Hvordan det er kommet til at indgå i Det Kongelige Biblioteks samlinger, er ukendt. Digtet er kalligraferet på et ca. 90 x 60 cm stort pergament, og skriften er indføjet i, og formet til, forskellige figurer; mest iøjefaldende er en ottetakkede stjerne. Store dele af digtet er også udformet på en måde som gør at liniernes og strofernes begyndelsesbogstaver, der er skrevet med større stil, udgør akrostika, f.eks. kongens og dronningens navne.

Også forfatterens navne kan genfindes som et akrostikon, men i dette tilfælde er bogstaverne skrevet med mikrografisk skrift. Hans navn er Josef Levy, og han kan med største sandsynlighed identificeres som Josef Levy ben Shim'on Präger (død 1768) i Altona. Josef Levy står også som forfatter af andre lejlighedsdigte, bl.a. hyldeste til kongehuset, men også af en hyldest og et smædedigt i forbindelse med den såkaldte amuletsrid i Altona (1750-52) mellem rabbinerne Jonatan Eybeschütz og Jakob Emden. Hyldestdigte af denne art, fremstillet og fremført i de jødiske menigheder, blev skrevet og fremført i anden halvdel af 1700-tallet i de jødiske menigheder i både Altona, København og Stockholm. De skal formodentlig ses som et udtryk for et jødisk ønske om, dels at beholde opnåede privilegier, dels vise loyalitet mod kongehuset og dermed den sekulære stat.

Josef Levys digt er i høj grad baseret på vers fra den hebraiske bibel og bruger et væld af bibelske metaforer, hvor kongen (og dronningen) bliver omtalt med brug af de samme ord, som i bibelteksten bliver brugt om Gud. Digtet omtaler også tidligere generationer af den Oldenborgske slægt, og den opfordrer kongens jødiske undersåtter til at prise hans og hans slægts velvilje imod dem, og fortsat at stole på den kongelige godhed.

SUMMARY

EVA-MARIA JANSSON: *Compliments to the King: a Hebrew Poem in the Collections of The Royal Library*

The manuscript Cod. Heb. Add. 10 in the collections of The Royal Library, is a complimentary poem in Hebrew to the Danish King Frederik 5. and Queen Louise, on account of the 300-year celebration, held 28th-30th October 1749, of the Oldenburg family on the throne of Denmark. The poem is written calligraphically on a parchment measuring 90 x 60 cm, and the script forms several decorative figures, most striking is the central figure of star of eight points. This and other parts of the poem are also written in larger letters, to form acrostica, e.g. the names of the king and the queen. Its history between its composition and until the Royal Library acquired it, is unknown. Also the name of the author is made into an acrosticon, but in micrographic script. His name was Joseph Levy, and can almost certainly be identified as Joseph Levy ben Shim'on Präger (d. 1768) of Altona.

Joseph Levy is known to have written other complimentary poems to the royal family, and he was also involved in the controversy between Jonathan Eybeschütz and Jacob Emden (1750-52). Complimentary poems of the same kind was written and presented in several Jewish communities during the second half of the 18th century, e.g. Copenhagen, Altona and Stockholm. They can supposedly be seen as a way to convey the wish from the part of the community to acknowledge given privileges, and also to show loyalty to the bestowing ruler and by that to the secular state. Joseph Levy's poem is mainly based on Biblical verses and uses a great number of metaphors, normally reserved for describing God, to portray the royal couple. The poem also mentions earlier generations of the Oldenburg family, and invites the king's Jewish citizens to praise his, and his family's, benevolence and to trust its future continuation.

MELLEM DESPOTI OG DEMOKRATI

DEN SCHWEIZISKE FORBINDELSE:
ROGER, MALLET OG REVERDIL OM
DEN DANSKE ENEVÆLDE

AF
HENRIK HØRSTBØLL

„Lettres sur le Dannemarc“ udkom første gang i Geneve hos brødrene Philibert i 1757. De femten breve om Danmarks regeringsform, love, finanser, handel og manufakturer var skrevet af André Roger, som var født i Schweiz, men trådt i J.H.E. Bernstorffs tjeneste i København. Bogen blev umiddelbart oversat til dansk og ligeledes udgivet af Philibert, som drev boghandel både i Geneve og København.¹ En udgave på tysk fulgte året efter.² Da brevene udkom i London i 1762 fik de titlen „The present State of Denmark“, og den anonyme udgiver præsenterede oversættelsen: „A Book written concerning a monarchic state by a republican of Geneva, will probably excite the curiosity of others, as it has done mine“.³ Roger var ikke den eneste republikaner fra Geneve, som i 1750'erne skildrede det danske monarki.

Paul-Henri Mallet, som var født og uddannet i Geneve, kom til København i 1752 – samme år som André Roger. På foranledning af A.P. Bernstorff afløste han La Beaumelle som professor ved det franske akademi på Charlottenborg. A.P. Bernstorff havde mødt Mallet i Geneve i universitetskredsen omkring Jacques Necker og professor Jacob Vernet. Efter

¹ *Breve om Dannemarks Riges Staat*, oversatte af Fransk. Trykt hos Brødrene Philibert. 1757.

² *Briefe über den gegenwärtigen Staat von Dänemark*. Kopenhagen, Auf Kosten der Rothenschen Buchhandlung. 1758. Mens brødrene Philibert trykte med antiqva både på fransk og dansk, blev den tyske udgave sat med fraktur.

³ *The present State of Denmark in relation to Its Government and Laws, Its Trade and Manufactures, Its Revenues and Forces. Compiled from the Public Archives, and other authentic Materials. Being An exact Description of that Kingdom, as it now exists. And Different from any Account hitherto published in the English Language. In a Series of Letters, Mostly written by Monsieur Roger*. London: Printed for Tho. Osborne, in Gray's-Inn, Holborne. 1762.

opholdet i Danmark blev han i 1760'erne professor i historie ved universitetet i Geneve, og han deltog aktivt i republikkens styre. Men mellem 1752 og 1760 skrev Mallet Danmarks historie i København.⁴

André Roger havde ligeledes studeret jura og statsvidenskab i Geneve, hvor han blev bekendt med den Bernstorffske familiekreds. Han blev sekretær og gesandt for J.H.E. Bernstorff, som han havde mødt i Paris, og det var under en diplomatisk mission for denne, at han omkom ved en ulykke i 1759. Men inden da havde hans slægtning Elie-Salomon-François Reverdil i 1758 sluttet sig til den schweiziske kreds. Reverdil blev tilknyttet akademiet på Charlottenborg, hvor han arbejdede sammen med Mallet om udgivelsen af tidsskriftet *Mercure Danois*, og efter Rogers død redigerede og færdigskrev han andet bind af *Lettres sur le Dannemarc*, som udkom hos Philibert i Geneve 1764, mens den danske udgave først fulgte fra Philibert i København 1770.

Claude Philibert flyttede fra Geneve til København i 1755, hvor han indrettede forlag og boghandel på hjørnet af Kongens Nytorv og Lille Kongensgade i kompagniskab med sin bror, som bestyrede virksomheden i Geneve. Philibert leverede bl.a. bøger til Det Kongelige Bibliotek, og fra 1757 drev han også et bogtrykkeri.⁵ I juli 1757 blev *Mercure Danois* relanceret fra brødrene Philibert, København-Genève. Trykkeriet medvirkede sammen med boghandelen til at udbrede kendskabet til fransksproget litteratur og videnskab i Danmark, og Philiberts virksomhed var ligeledes et redskab for udbredelsen af viden om forholdene i Danmark og for salget af eksempelvis Rogers og Mallets værker gennem trykkeriet og boghandelen i Geneve.

I 1750'ernes København samledes med støtte fra regeringens ledende ministre en lille lærd republik fra Geneve, som skabte et nyt grundlag og nye muligheder for at få viden om Danmarks stat, politik og historie uden for Danmark. Det er nærliggende at sætte den udvikling i forbindelse med regeringens øvrige offentlighedspolitik i perioden, hvor et spektakulært tiltag var den offentlige opfordring på kongens fødselsdag den 31. marts 1755 til at forfatte afhandlinger om statens økonomiske forhold. Uafhængigt af rang og stand kunne afhandlingerne sendes til regeringens koordinerende figur, overhofmarskal A.G. Moltke, og „de nyttige blandt dem“ ville blive trykt uden bekostning for forfatteren.

Regeringen mente åbenbart, at der kunne komme noget godt ud af

⁴ Paul-Henri Mallet: *Introduction à l'Histoire de Dannemarc*, Kbh. 1755, fulgt af *Histoire de Dannemarc*, I-III, Kbh. 1758-77.

⁵ Harald Ilsoe: *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992, s. 153-155.

anvendelsen af det trykte medie, af offentlighed og opinion, så længe den selv havde initiativet og havde overblik over situationen. Regeringens offentlighedspolitik havde også en ekstern, europæisk dimension, som ikke er så velkendt som den danske diskussion.⁶ Historikeren Edvard Holms kommentar til Mallets værker om Danmarks historie karakteriserer generelt receptionen af den schweiziske forbindelse: „Det var et vel skrevet Arbejde, der særlig havde den Betydning, at det gav Udlandet et i det hele paalideligt Billede af vort Fædrelands historie; men for øvrigt kunne vi her ikke dvæle ved disse Forfattere af fremmed Byrd, de tilhøre ikke den danske Litteratur eller det danske Aandsliv.“⁷ Var den schweiziske forbindelse ikke en del af dansk litteratur, så var den en væsentlig del af åndslivet fra midten af det 18. århundrede, og den var særlig vigtig for diskussionen af monarki som statsform og regeringsform i Danmark og Norden.

Roger om Danmarks stat

André Roger gik lige til sagens kerne i det første brev første sætning: „Det var fornærmelig talt om dette Lands-Regiering, hvis man kaldte den Despotisk. Vel er den en u-indskrænket Eene-Volds-Regiering, men derhos saa mild som nogen i Verden.“⁸ Brevformens litterære genre gjorde det muligt for Roger at give budskabet en politisk sammenhæng ved at stile det til „Mr. Beaumont, Advocat ved Raadet i Republicuen Geneve“. De to første breve handlede om regeringsformen i Danmark, og han fortsatte: „Dersom man ved Despotismus forstaaer et absolut eller u-ind-

⁶ Julius Clausen medtog schweizerne Mallet og Roger i sin undersøgelse af de franske litterater la Beaumelle og Des Roches de Parthenay: Franske Literater i København paa Frederik den Femtes Tid, *Historisk Tidsskrift* 7. rk. 1, 1897-99, s. 1-81. Om Mallets historieskrivning: Anton Blanck: *Den nordiske renæssansen i sjuttenhundredtalets litteratur*, Stockholm 1911, s. 39-62.

Regeringens mæcenpolitik over for tyske litterater i 1750'ernes København, såsom Klopstock, Cramer og Gerstenberg, er blevet grundigere behandlet: Leopold Magon: *Ein Jahrhundert geistiger und litterarischer Beziehungen zwischen Deutschland und Skandinavien 1750-1850*; 1, Die Klopstockzeit in Dänemark, Dortmund 1926.

⁷ Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie*, 3.2, 1898, s. 479. Casper Paludan-Müller medtog Mallet i „Dansk Historiografi i det 18. Aarhundrede“ og skrev om hans Danmarks historie: „Dette værk er et respektabelt Arbejde... En Bog for danske, der kunne afløse Holbergs Værk, blev denne franske Danmarks historie naturligvis aldrig, skjønt den har taget Hensyn til den danske Historiegranskningens Fremskridt efter Holberg og for saa vidt har et Fortrin for denne. Men den maa dog ikke overses af danske Historikere“, hvilket han dog derefter gjorde. *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 4, 1883-84, s. 130.

* Citeret fra den danske oversættelse: Roger 1757 (note 1), s. 1.

skrænket Monarkie, da er Regieringen i Dannemark ganske vist Despotisk. Men det er ikke denne Tanke alleene der falder min Herre, som Borgere i en frie Republicue, fæll og u-taalelig;⁹

Det var derimod forestillingen om orientens despoti, som forskrækkede Geneveborgerens republikanske sjæl. De østerlandske regenter misbrugte deres uindskrænkede myndighed ved at regere selv. De barbariske prinser, skrev Roger, var vant til at holde deres egen vilje for mål og rettesnor vedrørende ret og uret, mens et monarki skulle regeres gennem fastsatte love. Despoten ejer sit land og folk, mens monarken anser det for et selskab, eller et samfund, som bør gøres lykkeligt. Roger formulerede enevældens grænser inden for monarkiets politiske kultur:

„De Lande, som allermeest staae Fare for at den absolute Magt i dem kan misbruges, ere de hvor Regenten selv personlig afgjør og dømmer efter de Oplysninger han faaer, hvilke aldrig ere tilstrækkelige naar han selv skal søge dem, og kommer næsten altid an paa et Indfald, naar han ikke haver Folk hvis Pligt og Embede det er at føre ham bestandigen Landets Love i Erindring.“¹⁰

På den baggrund gennemgik han idealbilledet af centraladministrationen ved midten af 1700-tallet med statsråd, kancellier, kollegiestyre og generalprocurørembede. Derefter fulgte retsvæsenet og dets grundlag i Christian 5.s Danske lov, og gennemgangen af lovene mandede ud i en oversættelse af hele Kongeloven.

At Roger måtte redde Danmarks regeringsform fra det orientalske despoti og måtte trække grænser for et vel indrettet monarki skyldtes ifølge hans fortale til bogen, at fremmede som ikke kendte den danske regering, og dem var der mange af, forestillede sig den som despotisk. Det var fordi, de havde misforstået statsforandringen i 1660: For det var en fejl, hvis man mente, „at den Forandring i Aaret 1660, skilte et Rige som tilforen var friet, ved sin Friehed“. Faktisk havde kun adelen været fri, mens de øvrige stænder ikke var blevet agtet. Forandringen havde gjort „til et godt Monarchie det som forhen var et fordervet Aristocratie“, og den havde sat en dæmning for adelens magt over for de øvrige stænder, hvil-

⁹ Roger 1757 (note 1), s. 2.

¹⁰ Roger 1757 (note 1), s. 12-13.

ket var nødvendigt, fordi der ikke var mange skridt „til det Slags saavel civile som politiske Slaverie, som den holdt Bonde-Standen udi.“¹¹ Alternativet til enevælde var et monarki i forfald, dvs. et aristokrati med borgerligt og politisk slaveri.

Som indledning til oversættelsen af Kongeloven redegjorde Roger for de historiske begivenheder, som havde ført til stændernes samtykke med og lovliggørelse af arve-enevoldsregeringen. Han tolkede statsomvæltningen som borgerstandens og gejstlighedens opgør med den privilegerede adel, som til slut var blevet sat på plads af kongen. De ringere stænder „søgte altsaa i et uomskrænket Monarchie den Liighed, som de ikke troede at kunne finde i dette Slags Aristocratie.“¹²

Den „Gothiske Regiering“, som bestod i et valgkongedømme med stænderforsamlinger,¹³ blev forladt til fordel for en lighed mellem stænderne, som det nu var kongemagtens opgave at balancere: „En yderlig og alt for vidtgående Liighed kan ikke mere stemme med et Monarchie, end med en Republique: thi i den første Slags Regiering foraarsager den Despotismum, i den anden Anarchiam, eller, at der ingen er som har at befale.“¹⁴

Roger gjorde ikke nogen hemmelighed af, at Montesquieus ti år gamle afhandling *Om Lovenes Aand* var den teoretiske ledetråd i hans undersøgelse af regeringsformen i Danmark. For de faktuelle juridiske oplysninger takkede han Peder Kofod Ancher og Henrik Stampe. Regeringens førende juridiske og administrative eksperter blev således forbundet med moderne politisk teori til forsvar for monarkismens form i Danmark. Det danske monarki kom ud af despotiets skygge, og det fremstod ud fra Mon-

¹¹ Roger 1757 (note 1), s. 8. I Rogers franske tekst er terminologien følgende: „d'où il est aisé de conclure que la révolution en otant à la Noblesse des exemptions odieuses, n'a fait que ramener à la Monarchie les principes d'une Aristocratie vicieuse, & opposer à sa puissance une digue d'autant plus nécessaire, que l'oppression est bien voisine de cette espèce d'esclavage civil & politique, dans lequel elle tenoit les paysans.“ *Lettres sur le Dannemarck*. Tome premier. Nouvelle Edition. A Geneve, chez Claude Philibet 1767, s. 8-9. Roger undlod at sætte det interessante skel mellem borgerligt og politisk slaveri i relation til enevældens stavnsbåndsløvgivning.

¹² Roger 1757 (note 1), s. 100.

¹³ Roger kommenterede den gotiske regeringsmåde: „Kongen havde næsten intet andet Fortrin end at have øverste Sæde i Raadet og anføre Armeen./../ Gemeenligen pleyer man at forestille sig saadan Regierings-Forfatning som overmaade frie;“ mens Roger betragtede den gotiske forfatning i tiden før 1660 som aristokratisk. Roger 1757 (note 1), s. 93-94.

¹⁴ Roger 1757 (note 1), s. 100-101.

tesquieuus politiske skema som et lovstyre mellem despoti og republik. Republikkens statsform fremstod i forbindelse med monarki negativt som enten et aristokratisk tyranni eller et demokratisk anarki.¹⁵

Roger tjente regeringen i praksis og på print, men hvorfor havde det danske monarki brug for forsvar? Den politiske dagsorden for Rogers breve fremstår tydeligst af den engelske udgave. På titelbladet af *The present State of Denmark* blev det i 1762 understreget, at beskrivelsen var "Different from any Account hitherto published in the English Language".¹⁶ Ingen skulle forveksle bogen med det sjette genoptryk af Robert Molesworths *An Account of Denmark as it was in the Year of 1692*. Det var den, der skulle erstattes.

Molesworth på bogmarkedet

Molesworths *Account* var den dominerende beskrivelse af Danmark på det europæiske bogmarked i første halvdel af 1700-tallet. I Storbritannien udkom den støt efter førsteudgaven fra London 1694 – i 1738 kom fjerde udgave i London, den femte fulgte i Glasgow 1745, og samtidig med at Roger kom til Danmark i 1752 ramte den sjette udgave det engelsksprogede bogmarked. Men det var endnu værre, at Molesworths bog var udbredt på kontinentets hovedsprog. Mens udgaverne på hollandsk og tysk hurtigt klingede af i 1690'erne, fortsatte Molesworth med at udkomme på fransk i 1700-tallet, og hans beretning om Danmark fik ny aktualitet, da den af Jean-Blaise Desroches de Parthenay blev optrykt som nien-de bind i *Histoire de Dannemarc*, som blev udgivet i Paris i 1732.¹⁷

¹⁵ Rogers forsvar for den danske enevælde har en moderne pendant i Nicholas Henshalls karakteristik: „If we start the Danish clock in 1661, we behold a strong monarchy aggressively seizing new powers and apparently launching on „absolutism“. If we start it in 1648, we encounter a weak, elective monarchy with a council og magnates imposed upon it. There is nothing intrinsically „absolutist“ about a king wanting to choose his own servants and bequeath the crown to his heirs. The stress on absolute power was, at least partly, a rhetoric of recovery. There were thus one type of legitimate government (monarchy) and two perversions of it (despotism and republicanism).“ Nicolas Henshall: *Early Modern Absolutism 1550-1700: Political Reality or Propaganda?*, *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700)*, ed. Ronald G. Asch & Heinz Duchhardt, Köln 1996, s. 31.

¹⁶ *The present State of Denmark in relation to Its Government and Laws*, London 1762. Genudgivet i Dublin 1772.

¹⁷ De hollandske udgaver i Rotterdam 1694 og 1696. De tyske udgaver i Köln 1695 og 1697. Om de franske udgaver: F. de Jessen: *Bibliographie de la Littérature Française relative au Danemark*, Paris 1924, s. 93-94 og 185-190.

B r i e f e
über den
gegenwärtigen Staat
von
Dänemark.

København,
Auf Kosten der Rotheschen Buchhandlung.

1758.

B.U.H.

Pastoral idyl i et arkadisk landskab illustrerer André Rogers beskrivelse af Danmark på titelbladet til den tyske oversættelse af *Lettres sur le Danemarck*. Mens Claude Philibert anvendte den i Danmark sjældne antiqva-skrift til den danske oversættelse, blev den tyske oversættelse udgivet med den velkendte fraktur-skrift fra G.C. Rothes boghandel på Børsen.

Som tilfældet er med de fleste rejsebeskrivelser handlede Molesworths bog lige så meget om det hjemlige England som om Danmark. Den faktiske viden om enevældens Danmark, som Molesworth havde erhvervet sig som engelsk gesandt i København, anvendte han som et modbillede til, hvad han kaldte den engelske frihed: „Want of *Liberty* is a Disease in any Society or Body Politick, like want of Health in a particular Person; and the best way to understand the nature of any Distemper aright, is to consider it in several Patients, since the same Disease may proceed from different causes, so the disorders in Society are best perceived by observing the Nature and Effects of them in our several Neighbours“.

Molesworth præsenterede sit ærinde med bogen i den generelle stats-teoretiske indledning, hvorfra ovenstående citat er hentet. Han fremstillede den totale uforenlighed af enevælde og borgerlig frihed. Denne frihed indeholdt den engelske forfatning „Bill of Rights“, som netop var blevet formelt sikret (1689), men på kontinentet var den borgerlige frihed tabt: „All *Europe* was in a manner a free Country till very lately“. Folket kunne vælge sin konge eller regering. „Yet ‘tis to be remarked that the ancient State of *Europe* is best preserved in *Italy* even to this day, notwithstanding the Encroachments which have been there made on the *Peoples Liberties*; of which one Reason may be, that the *Republicks*, which are more in number and quality in that Spot of Ground than in all Europe besides, keep their *Ecclesiasticks* within their due bounds.“

Danmark havde tabt sin oprindelige frihed på en særligt skræmmende måde: Stænderforsamlingen, som Molesworth kaldte for „Parliament“, havde frivilligt givet afkald på sin suverænitæt, og dermed banet vejen for slaveriets åg. For Molesworth var suverænitæt uafhængelig, og stænderforsamlingens magtoverdragelse var derfor ugyldig:

„That the people can no more part with their legal Liberties, than the Kings can alienate their Crowns: That nothing which even the Representative Body of the People does, which shall afterwards tend to the detriment of the universality can then be obligatory... That the acts of one general Parliament, though a free one, are not perpetually obliging, since that as well as particular persons is liable to mistakes; but the acts of an eternal Succession of Parliaments, who make, confirm, change, or repeal Laws at their pleasure.“¹⁸

På denne måde var „Rights“, og „Publick Liberty“, „Peoples Liberties“ afskaffet i Danmark ifølge Molesworths politiske verdensbillede, som kan

¹⁸ Alle ovenstående citater er fra det upaginerede „Preface“ til Robert Molesworth: *An Account of Denmark, as it was in the Year 1692*, London, 1694.

karakteriseres som en engelsk monarkistisk version af „civic republicanism“. ¹⁹ På denne generelle baggrund gennemførte Molesworth en helt forudsigelig, men detaljeinteressant, gennemgang af Danmark under enevælden, hvor den eneste positive undtagelse fra elendigheden findes i kapitlet „Of the Laws, Courts of Justice etc.“:

„Some naturalists observe that there is no Plant or Insect, how venomous or mean soever, but is good for something rightly applied... Hitherto We have indeed met with many things in it (Denmark) to be avoided, and little deserving imitation: but being now to speak of the Danish Laws, I must needs begin with this good Character of them in general; that for Justice, Brevity and Perspicuity, they exceed all that I know in the World.“²⁰ Det var ikke nogen uvæsentlig undtagelse: Der var ingen borgerlig frihed, men retfærdighed i Danmark.

Molesworth bog blev en bemærkelsesværdig succes på det europæiske bogmarked uden for Danmark. Modangreb blev affattet på fransk, tysk og engelsk;²¹ men den forventelige, politisk iscenesatte totale afvisning var uinteressant. Det var anderledes hos borgerne fra Geneve: Roger, Mallet og Reverdil. De omtalte ikke Molesworths republikanske beretning med et ord, men skrev deres egne historier med Molesworth som den blinde plet i øjet, hvormed de så.

Folkefyrsten. Reverdil om det danske monarki

I sine erindringer opfattede Elie-Salomon-François Reverdil sig som republikaner.²² Det er også hans erindringer om Struensee og det danske hof,

¹⁹ Jvf. J.G.A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine political thought and the atlantic republican Tradition*, Princeton 1975. Især chapter XI -XII „The Anglicization of the Republic“. Om Molesworth som „a neo-Harringtonian“: Colin Kidd: *British Identities before Nationalism*, Cambridge 1999, s. 224-225.

²⁰ Molesworth 1694 (note 18), s. 232.

²¹ *Bibliotheca Danica*: 2, s. 598-99 og 3, s. 821. Især William King: *Animadversions on a pretended Account of Denmark*, London 1694. Om den officielle danske reaktion og om modskrifterne: Chr. H. Brasch: *Om Robert Molesworth's Skrift "An Account of Denmark as it was in the year 1692"*, 1879. Om især Molesworth britiske baggrund: Hugh Mayo, *Robert Molesworth's Account of Denmark – Its roots and its impact*, Ph.D. afhandling, Odense 2000.

²² John Christian Laursen: „Télémaque manqué: Reverdil at Court in Copenhagen“, *Reconceptualizing Nature, Science, and Aesthetics*, Ed. Patrick Coleman, Anne Hoffmann, Simone Zurbuchen, Geneve 1998, s. 147-156. Laursen karakteriserer Reverdils republikanisme som moderat og en del af den konservative oplysningstradition. Efter opholdet i Danmark slog han sig atter ned i Schweiz, hvor han bl.a. oversatte værker fra den skotske oplysning: Adam Ferguson og Adam Smith.

som har gjort ham til den mest kendte fra den schweiziske kreds i Danmark.²³ Reverdil var medredaktør af *Mercure Danois* indtil han avancerede til hoffet fra stillingen på det franske akademi. Han blev kronprinsens lærer i 1760, mens han på samme tid skrev om forholdene i Danmark i andet bind af *Lettres sur le Dannemarc*. Reverdils første brev, dateret 17. november 1759, handlede om Rogers død, mens han i det næste stillede det samme spørgsmål, som Roger havde gjort ti år før: Hvorledes skelne mellem enevældigt monarki og despoti? Roger havde ikke overbevist borgeren i Geneve, og nu trak Reverdil linierne op, som han så dem.²⁴

Reverdil tog fat på problemstillingen: Selv om de danske monarker ikke havde handlet som østerlandske depoter, men havde fastsat en lovlig forvaltning af magten, så kunne denne regeringsmåde „i et Øjeblik forandres ved Regentens Villie, som har stiftet den“.²⁵ Det var rigtigt, men usandsynligt ifølge Reverdil, fordi det ville ikke være i regentens egen interesse. Som begrundelse anvendte Reverdil en klassiker i republikanismens politiske teori: Machiavellis *Principe*. „Machiavel har uden tvivl ey sat sig for, at lære sin Regent de milde og menneskelige Dyder, altsaa tænker jeg, det ville være af stor Vægt, at anføre ham, naar han raader til en lemfældig og mild Regiering“. Han citerede fra kapitel ni om „del Principato civile“ – om folkefyrster – om fyrster, som var kommet til magten og regerede ved folkets yndest: „Den, siger han (Machiavelli), som kommer til Enevolds Regieringen ved Folkets Yndest bør vedligeholde dets Venskab, hvilket vil blive ham let, thi Folkets eneste Forlangende er, ey at undertrykkes. En Regent som ey har Folket til Ven, haver ingen Hielp i Modgang“.²⁶

²³ Elie-Salomon-Francois Reverdil: *Struensee et la Cour de Copenhague, 1760-1772; Memoires de Reverdil*, udgivet af slægtningen Alexandre Roger, Paris 1858. Dansk oversættelse 1859 og igen: *Struensee og det Danske Hof*, ved Paul Læssøe Müllerer og Louis Bobé, 1916.

²⁴ Brev 22, dateret 4. januar 1760: „Vous voudriez qu'on nommat *Despotisme* la forme du gouvernement Danois,“ *Lettres sur le Dannemarc*, vol. 2, Geneve, Philibert 1764, s. 106. Den danske oversættelse: *Brev om Dannemarks Riges Staat*, Anden Deel. København, Philibert 1770, s. 95.

²⁵ „Cette forme, dites-vous, peut changer en un instant par la volonté du Prince qui l'a établie.“ Reverdil 1764 (note 24), s. 107. Reverdil 1770 (note 24), s. 96.

²⁶ „Machiavel ne sést pas proposé sans doute de former son Prince aux vertus douces & humaines; ainsi je pense qu'on peut le citer comme une grande autorité lorsqu'il conseil un gouvernement populaire & modéré. Celui, dit il 'qui devient souverain par la faveur du peuple doit se maintenir dans son amitié, ce qui lui sera facile; car la peuple ne demande qu'à n'être point opprimé. Une Prince qui n'a pas son peuple pour ami n'a aucune ressource dans l'adversité'.“ Reverdil 1764 (note 24), s. 108. Reverdil 1770 (note 24), s. 96-97.

Ifølge Machiavellis kapitel om folkefyrster er det værste en fyrste kan vente sig fra en fjendtligt indstillet befolkning, at den forlader ham, mens fjendtlige stormænd vil gå imod ham. Fyrsten må derfor ikke grundfæste sin magt på stormænd, der anser sig for ligeværdige til magtudøvelsen, men han skal bygge sin magt på folket. Fyrsten er nødt til at leve med det samme folk, men han kan skifte stormændene ud, og han kan give og fratage privilegier, således som det styrker hans regering. Det var dette machiavelliske lærestykke, som Reverdil inddrog i sin beskrivelse af den enevældige regeringsform i Danmark.

Den aristokratiske magt og den kongelige magt lå i strid og statens politiske legeme var i krise i Danmark før 1660: „Regentens Magt blev Dag for Dag mere indskrænket, Staten var færdig at blive et Oligarchie, falde i de faae Fornemstes Hænder og blive det strængeste af alle Tyrannier, for at undgaae denne Ulykke kastede Nationen sig i Kongens Arme.“²⁷ Folkets fortvivlelse over den undertrykte frihed skabte enevælden, og på den måde blev kongerne i Danmark en slags folkefyrster, som begrundede deres rettigheder på nationen eller folket, og „Det almindelige Beste er altsaa Øyemedet af den Magt de have og vil have.“²⁸ Men „at betragte Regjeringens Forandring som skeede 1660 som en Lykke er ey det samme som at give den uindskrænkede Regjering i alt Fortrinnet frem for Friheden.“ Regimets legitimitet afhang ifølge Reverdil af regentens evne til at styre med folkets vel for øje, og skulle det en dag komme så vidt, at kongerne „aldeles skulle glemme sig selv, at de forandrede en lemfældig og retmæssig Myndighed til en vilkaarlig og voldsom Magt, saa skulle det da være Tiid og ey nu at kalde dem Despoter.“²⁹

Det var en daglig politisk opgave at fastholde enevælden som et lovstyret monarki, og som fyrsteopdrager var opgaven faldet i Reverdils lod. Ikke overraskende læste Reverdil Montesquieu med kronprinsen, og Mallet skrev en forkortet udgave af sin Danmarkshistorie til formålet.³⁰ Reverdil varetog opgaven som fyrsteopdrager indtil Frederik 5.s død i 1766.

²⁷ „Le pouvoir du Prince étoit de jour en jour plus restéint: L'Etat alloit devenir Oligarchique, c'est-à-dire la plus rigoureuse des Tyrannies. La Nation se jetta dans les bras du Roi pour éviter ce malheur. /.../ ce fut le désespoir de la liberté opprimée qui le produisit.“ Reverdil 1764 (note 24), s. 111-112. Reverdil 1770 (note 24), s. 99-100.

²⁸ „Le bien public est donc le terme du pouvoir qu'ils ont & de celui qu'ils veulent avoir.“ Reverdil 1764 (note 24), s. 110. Reverdil 1770 (note 24), s. 98.

²⁹ Reverdil 1764 (note 24), s. 109. Reverdil 1770 (note 24), s. 97.

³⁰ Paul-Henri Mallet: *Abrégé de l'Histoire de Dannemarc à l'usage de Monseign. Le Prince Royal*, 1760.

Som konge gjorde Christian 7. Reverdil til sin kabinetssekretær, men allerede året efter blev han landsforvist.

I modsætning til André Roger nøjedes Reverdil ikke med at kritisere bondestandens „civile slaveri“ under den gamle aristokratiske regeringsform. Han arbejdede aktuelt for at reformere både stavnsbånd og hoveri, hvilket han allerede gjorde klart i sine *Lettres sur le Dannemarc*, hvor han sammenfattede, at „Selvejeren er den eneste, som giver en Gaard dens rette Værdie“. Derfor ville såvel godsejernes som agerdykernes egen fordel blive forenet med statens bedste i bondestandens frihed og selveje.³¹ Som medlem af den første Landvæsenskommission arbejdede han for denne holdning i 1767, men han blev udmanøvreret.³²

Da Reverdil blev kaldt tilbage af Struensee i 1771-72, oplevede han den enevældige regeringsforms politiske krise på nærmeste hold. Det var en krise som ændrede enevældens politiske teori i Danmark: Focus i diskussionen af monarkiets politiske legitimitet blev efter 1772 forskudt fra statsteori til historieskrivning. En væsentlig forløber for denne historieskrivning var Paul-Henri Mallet.

Paul-Henri Mallet om det oprindelige nordiske monarki

Efter tre års arbejde i Danmark udgav Mallet sin *Introduction à l'Histoire de Dannemarc* efterfulgt af en kildeudgave med oversættelser fra Eddaen.³³ Fortsættelsen fulgte i 1758, og efter Mallet havde forladt København i 1760, vedblev han med at udvide sin Danmarks historie helt frem til kort tid før Den franske Revolutions virkninger ramte Geneve.³⁴

³¹ Reverdil 1764 (note 24), s. 257-59. Reverdil 1770 (note 24), s. 221-23.

³² Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie*, 4.1, 1902, s. 96-99 og 314-319.

³³ *Introduction a l'Histoire de Dannemarc, ou l'on traite de la Religion, des Loix, des Moeurs & des Usages des Anciens Danois. Par Mr. Mallet*, hos Berlings Arvinger, trykt af L.H. Lillie, 1755. Kildeudgaven: *Monumens de la Mythologie et de la Poésie des Celtes et particulièrement des anciens Scandinaves*, hos Claude Philibert, trykt af L.H. Lillie, 1756. I 1756 fulgte oversættelsen: *Indledning udi Danmarks Riges Historie, hvorudi handles om de gamle Danskes Guds-Dyrkelse, Love, Sæder og Skikke*, Skreven paa Fransk af Hr. Mallet, efter Begjæring paa Dansk oversat. Kiøbenhavn, 1756. Trykt og bekostet af Ludolph Henrich Lillie. Værket blev genudgivet i Geneve af Claude Philibert i 1763 sammen med fortsættelsen: *Histoire de Dannemarc*, 1-2. Derefter fulgte oversættelsen til tysk: *Herrn Professor Mallets Geschichte von Dänemark. Mit einer Vorrede Herrn Gottfried Schützens*, 1-2, Rostock und Greifswald 1765-66.

³⁴ *Histoire de Dannemarc*, 3. udgave, 1-9, Geneve 1787-88. Mallets biografi: Simonde de Sismondi: *De la vie et des écrits de P.H. Mallet*, Geneve 1807, og Hélène Stadler: *Paul-Henri Mallet*, Lausanne 1924.

I introduktionen til Danmarks historie fra 1755 lagde han det teoretiske fundament for den efterfølgende faktuelle fremstilling. Introduktionen skulle vise Europa, hvorfor Danmark, eller den nordiske verden, var væsentlig at læse om, og Mallet fangede fra begyndelsen læserens interesse: „Historien melder os ikke om noget Folk, der har forvoldet større, hastigere og talrigere Revolutioner i Europa, end Scandinaverne, og hvis Antiquiteter tilligemed i Almindelighed vides mindre af at sige.“³⁵ Mallet ville først undersøge baggrunden for de revolutioner, som skandinaverne bibragte Europa, og han var stilsikker i sin genrebeskrivelse af den form for historie, han ville skrive: „at see heele Folke-Slag, Regenter, Erobrere og Lovgivere at følge hovedkuldts efter hinanden paa Verdens Skueplads, uden at kiende deres Tænke-Maade, deres Sinds-Beskaffenhed, og hvad Aand der har drevet dem, er uden Tvivl intet videre end at have en Beenrad af Historien“.³⁶

Før beskrivelsen af begivenhederne skulle de grundlæggende religiøse og politiske sæder og skikke klarlægges. På titelbladet var Danmark den statslige afgrænsning for fremstillingen, men undervejs skiftede fokus fra Danmark til Skandinavien og til Norden, som i 1700-tallet var en bred betegnelse for det nordlige Europa omkring Østersøen. Det er ligeledes til tider svært at skelne mellem nordiske, germanske og keltiske traditioner hos Mallet, men hovedsynspunktet var klart: Den historieskabende hovedmodsatning opstod mellem nord og syd, mellem frihed og slaveri.

Det nordiske folk vandrede ind på Verdens skueplads fra Scytien med „en Religion lige saa simpel og krigersk som Nationen selv, en Regierings-Form efter den sunde Fornuft og Friheden indrettet“. Rom rejste sit hoved og udbredte sin magt, som medførte et udsigtsløst politisk slaveri undtagen i de kolde nordlige egne, hvor friheden overlevede i århundreder. De nordiske revolutioner, som Mallet formulerede det, bestod i de nordiske folks gradvise indtrængen i Romerriget, hvor de i midten af „Slaveri og Feighed“ oprettede tilbøjeligheden til „Frihed og Liighed“ og til „Bondelevnet og Krigs-Væsenet“, som Romerne havde tabt. Af denne blanding mellem nord og syd „udspiire de Sæder og det Sindelav, som siden regierede vores Europa“, og ifølge Mallet var det „Hoved-Aarsagen til det uforsagte Mod, til den Affskyde for Trældom, til den Ærekiærhed, der characteriserer næsten alle folke-Slag i Europa, og til den Sagtmodighed, den Omgængelse, den Höytagtelse for Menneskeligheden, som giør

³⁵ Citeret fra oversættelsen af Mallet 1756 (note 33), Forfatterens Fortale, Arksignatur A3.

³⁶ Mallet 1756 (note 33), Forfatterens Fortale, Arksignatur A3.

saa lykkeligen Forskiel paa vore Ene-volds-Herrer og de usynlige og stolte Tyranner i Asien“.³⁷

Grænsen mellem monarki og orientalsk despoti trak Mallet på baggrund af det oprindelige nordiske monarkis europæiske historie. Kilderne til denne storstilede historie fandt han hos Thomas Bartholin, Ole Worm, Stephan Stephanius, Arngrimur Jonsson, Thormod Torfæus, Simon Pelloutiers historie om kelterne og Olof Dalins nye Sveriges historie, hvis to første bind var udkommet i 1747-50. Det nyskabende ved Mallet var ikke detaljen, men derimod tolkningen og syntesen. Det var nyt, at Montesquieus generelle teori „Om lovene og deres forhold til naturen og klimaet“ i tredje bog af *Om Lovenes Aand* blev brugt konkret på Danmarks og Skandinaviens historie.³⁸

I den første bog af *Indledning udi Danmarks Riges Historie* skrev Mallet om Danmarks og de skandinaviske folks oprindelseshistorie med flittig brug af Saxo, Torfæus og den norrøne overlevering. I den anden bog „Om den gamle Religion i Norden“ sammenfattede han kortfattet og dramatisk den nordiske mytologi. Odin var udgangspunkt for såvel den politiske historie som for kultur- og religionshistorie. Han beskrev den nordiske gudeverden, og han fortolkede forestillingerne om verdens skabelse og verdens undergang ved hjælp af komparativ mytologi: „Man haver kuns at holde de Stykker, som nu ere anførte, imod Begyndelsen af Hesiodi Bog om Gudernes Herkomst, imod nogle Asiatiske Folkes fabelagtige Historie, og imod Skabelsens Bog, saa skal man snart blive overbevist om, at den Liighed, der er imellem mange Omstændigheder af Beretningerne, kand ikke være kommen alleene af Slump og Tref.“³⁹ Ligeledes så han

³⁷ Citater fra Mallet 1756 (note 33), Forfatterens Fortale, Arksignatur A4 –B.

³⁸ Mallet henviser i sin fortale specielt til tredje dels 17. bog, kapitel 5: „Da goterne erobrede det romerske imperium, indførte de monarki og frihed overalt. [De nationer som bor i Skandinavien] har været kilden til Europas frihed, dvs. til næsten al frihed der findes blandt mennesker i dag. Goteren Jordanes har kaldt Nordeuropa for menneskeslægtenes værksted. Jeg vil snarere kalde det for fremstillingsstedet for instrumenter som bryder de lænker der er smedet i Syden. Det er dér disse tapre nationer opstår som drager ud fra deres land for at tilintetgøre tyrannerne og slaverne og lære menneskene at da naturen har ladet dem fødes lige, så har fornuften kun kunnet gøre dem afhængige til deres eget bedste.“ Montesquieu: *Om Lovenes Aand*, ed. Merete Klenow With, 1, 1998, s. 301. Mallet forbigik en anden nærliggende kommentar hos Montesquieu, som efter al sandsynlighed var rettet mod statsomvæltningen i 1660: „Selvom et andet nordisk kongerige har mistet sine love, kan vi være sikre på at det takket være klimaet ikke har mistet dem uigenkaldeligt.“ Ibid. s. 299. Montesquieus bog var et tveægget sværd i forhold til Danmarks forfatning.

³⁹ Mallet 1756 (note 33), s. 63.

baggrunden for den gamle nordiske forestillingsverden og dens forherligelse af krig og vold i et komparativt perspektiv: „Der har været en Tid, hvor heele Europa forestillede samme Skuespill, som de Americanske Skove; tusinde smaa omflakkende Nationer, uden Kiøbstæder og Landsbyer, uden Agerdyrkning, uden Haandværker; som havde intet at leve af, end noget Qvæg, nogle vilde Frugter, samt røven og Plyndren.“¹⁰

Den fornuftige og frie regeringsform, som Mallet havde taget forskud på i sin fortale, stod til nærmere undersøgelse i den tredje bog „Om Regieringen og Lovene hos de gamle Danske“. Tacitus' beretning om germanernes folkeforsamlinger, hvor kongen blev kåret efter fødsel og tapperhed og folket skulle høres vedrørende alle vigtige ting, var Mallets hovedkilde, men den romerske redegørelse for de ret grænseløse nordlige egne kunne ikke stå alene. Som belæg for teorien om Odins oprindelige danske valgkongedømme, hvor folket valgte kongen blandt den afdøde konges nærmeste slægt, brugte han Saxo, Dalin og Ole Worms beskrivelse af de stensætninger i Lund, Lejre og Viborg, hvor folkeforsamlingerne angiveligt fandt sted.¹¹ På grundlag af Saxos historie om kong Frodes lovgivning opstillede Mallet et socialt hierarki i det danske monarki, hvor grundstammen var de „frie Selv-Jord-Eyere (som den Tid kaldtes Bønder)“, mens herremændene var kongens bevæbnede mænd og en fribåren adel beklædte de øverste embeder. I overensstemmelse med Tacitus' beretning mente Mallet, at frigivne og trælle sørgede for det hårde arbejde.¹² På trods af sine anstrengelser måtte Mallet dog redeligt konkludere, at vished om de gamle skandinavers love først tilhørte tiden efter kristendommens indførelse, men han fortsatte: „Imidlertid vil vi ikke slutte denne Artikel uden at giøre endnu et nyt Forsøg paa at udvikle disse Folkes Tænke-Maade i Henseende til Regieringen. Materiens Vigtighed maa tiene os til Undskyldning, om vi gaae til de yderste Kanter af Europa for at hente nogle Lys-Straaler til samme at oplyse.“¹³

Den oprindelige regeringsform var et vigtigt emne, og den nye lyskilde var Island. Mallet anvendte Island som et historisk laboratorium, hvor et politisk eksperiment havde fundet sted i det niende århundrede: den islandske republik.

En koloni af nordmænd slog sig ned på Island, og de organiserede sig politisk uden at en ydre magt forhindrede eller bandt dem: „Det er en

¹⁰ Mallet 1756 (note 33), s. 72.

¹¹ Mallet 1756 (note 33), s. 97-98.

¹² Mallet 1756 (note 33), s. 100-106.

¹³ Mallet 1756 (note 33), s. 112

Nation, som er sig selv overladt, der nedsætter sig i et omflødt, og ligesom fra Resten af den heele Verden afsondret Land“. Resultatet af dette politiske eksperiment kunne ifølge Mallet ikke fødes af intet, men måtte være frugten af lang, ustuderet erfaring – „Ligesom Bierne indrette deres Kuber“. I det islandske laboratorium skimtede Mallet den oprindelige nordiske regeringsform.

Med hjælp fra Snorre Sturluson og især fra Arngrimur Jonssons nordatlantiske historier så han en lovstyret republik, hvis øverste råd var Altinget. „Samme blev holdt hvert Aar, og enhver Selveyer udi Iisland gjorde sig en Ære og Pligt af at møde der.“⁴⁴ Hos Mallet blev Altinget et billede på de skandinaviske folks folkeforsamlinger, hvor kongens position på Island var erstattet af Lagmanden. Lovgiveren og forstanderen var valgt af tinget på livstid, og han havde myndighed til at undersøge og underkende alle andre domme. Han regerede med tingets samtykke. „Saadan har Regierings-Formen været i denne Republique, som nu omstunder er saa lidet bekiendt i den övrige Deel af Verden, omendskiönt der neppe har været nogen anden til, endogsaa mens det gamle Grækenland var i sine beste Velstands-Dage, der har frembragt saa mange Historieskrivere og Poëter.“

Fra Europas yderste kant reddede den norrøne overlevering og den islandske republiks institutioner Mallets teori om den oprindelige bondefrihed og folkefrihed i det gamle danske og nordiske monarki. Tacitus stod ikke længere alene som kilde, og der var et alternativ til valget mellem et uindskrænket monarki og en fordærvet adelsrepublik, således som vi så det fremstillet hos André Roger. Mallets alternative regeringsform var en blanding af monarki og demokrati.

Mallets konklusion var klar: „Den Indskrænkelse paa Kongernes eller Regenternes Myndighed formedelst de Forsamlinger, der forestillede heele Nationen, hvilke forbeholdt sig den Magt at give Love og kiende udi alle vigtige Ting, var udi mange hundrede Aar ligesom Formen, hvorudi næsten alle Regieringer i Europa ere blevne stöbte.“ Modsætningen til dette oprindelige indskrænkede monarki var fra begyndelsen i Asien, hvor de fleste nationer var „Enevolds-Herrer underkastede, hvor de kiendte ingen Middel-Vey imellem de tvende Yderligheder af lumpent Slaveri, eller Oprør og Forræderie“.⁴⁵

⁴⁴ Mallet 1756 (note 33), s. 116.

⁴⁵ Mallet 1756 (note 33), s. 117-118.

Uden for Danmark blev Mallet hovedværket om Danmarks historie i anden halvdel af 1700-tallet, og den største indflydelse fik de første bind, dvs. introduktionen og oversættelsen af Eddaen fra 1755-56.

Under sin rejse i Italien læste Edward Gibbon Mallets introduktion til Danmarks historie i Firenze. Den blev en del af forstudierne til hans værk om Romerrigetets fald. Gibbon førte dagbog over sin læsning, og i juli 1764 skrev han om Mallet: "His great principle, that the religion of Odin formed that character of the northern nations, whose effects are still perceptible among ourselves, is judicious, in many respects well founded, and perfectly well illustrated." Dog bemærkede han rigtigt om Mallets behandling af regeringsformen, at Tacitus og analogislutninger erstattede overleveringen: „These guides are not always to be trusted.“¹⁶

Gibbon kommenterede især den nordiske folkevandring mod syd og forskellen på de skandinaviske barbarers overgang til den kristne religion i Romerriget og i deres hjemland: „An important question occurs, why the inhabitants of the North should have so obstinately rejected Christianity, while their countrymen established in the empire embraced it with the utmost readiness.“ Gibbons refleksioner over Mallet førte ham frem til en integrationsteori om nordens barbari og sydens kristne religion. Mens de barbariske helligdomme stod urørte i nord, mødte barbaren under imperiets undergang nye helligdomme, sæder og skikke: „every cause would concur to make him quit a mode of worship founded on ignorance and barbarism, and to substitute in its stead a religion connected with science which he began to relish, and inculcating the virtues of humanity which he began to value.“¹⁷

Det længste efterliv fik Mallets indledning til Danmarks historie i Thomas Percys oversættelse til engelsk *Northern Antiquities: or, a Description of the manners, customs, religion and laws of the ancient Danes, and other Northern Nations*, London 1770. I Storbritannien blev denne udgave af Mallet en klassiker, som kunne genudgives som en videnskabelig tekst med mange

¹⁶ *Miscellaneous Works of Edward Gibbon*, ed. John Lord Sheffield, 6, Basel 1797, s. 274-75.

¹⁷ Gibbon 1797, s. 277-80. Om Mallets betydning for Gibbon: J.G.A. Pocock: *Barbarism and Religion*, 1. Cambridge 1999, s. 280-81 og 288.

lærde tilføjelser og kommentarer i midten af 1800-tallet.⁴⁸ Mallets arbejde blev integreret i tidlige romantiske litterære strømninger, knyttet til Percys eget arbejde, *Reliques of Ancient English Poetry* fra 1765, og ikke mindst til Macphersons Ossian-digtning fra 1760'erne. Den danske historigrafiske sammenhæng gled i baggrunden til fordel for en generel europæisk interesse for oprindelig folkedigtning. Men udgangspunktet i 1750'erne var et andet. Udgangspunktet var historieteoretisk: Interessen i den gotiske regeringsform – det oprindelige danske, eller nordiske monarki.

Den schweiziske forbindelse og dansk politisk teori: J.S. Sneedorf

Mallet stod ikke alene med den interesse i 1750'ernes Danmark. Store dele af Jens Shielderup Sneedorfs afhandling *Om den borgerlige Regjering*, som udkom i 1757, diskuterede monarkiet og dets historiske oprindelse og udvikling, og Sneedorf, adskilte sig markant fra Mallet.

Titlen på Sneedorfs bog var genbrug af John Locke's *On Civil Government*, men indholdet var det ikke.⁴⁹ Sneedorfs statsteori stod uden for og over for de republikanske strømninger og traditioner. Han forbandt Pufendorfs monarkistiske naturretsteori med Montesquieus begreber „ære“ og „borgerdyd“. Hver især repræsenterede de monarki og republik hos Montesquieu, men Sneedorf fandt, at borgerdyden fik sin smukkeste blomstring under en monarkistisk regering, hvis den sigtede på almenvellet. Borgerdyden kom til udtryk i borgernes patriotisme, mens almenvellet kom til udtryk i offentligheden, i debattens rådgivning af magten. Forbindelsen af patriotisme og offentlig debat ville ideelt forbinde borgerdyd og almenvel under det stabile monarkis sikkerhed og retfærdighed.

Sneedorfs afgrænsning af monarkiet var skarp og konsekvent: Hvis suveræniteten residerer i én persons vilje alene, så er der tale om et monarki, men er den i fleres vilje, så er der tale om en republik, og det

⁴⁸ *Northern Antiquities, or an historical account of the manners, customs, religion and laws, maritime expeditions and discoveries, language and literature of the ancient Scandinavians (Danes, Swedes, Norwegians and Icelanders) with incidental notices respecting our Saxon ancestors*. Translated from the French of M. Mallet by Bishop Percy. New Edition, revised throughout by I.A. Blackwell, Esq. To which is added an abstract of the Eyrbyggja Saga, by Sir Walter Scott. London 1847.

⁴⁹ I kapitlet "Of political or civil Society" hedder det hos Locke §90: „And hence it is evident that absolute monarchy, which by some men is counted for the only government in the world, is indeed inconsistent with civil society, and so can be no form of civil government at all.“ John Locke: *Two Treatises of Government*, London (1690) 1975, s. 160. Sneedorfs bog kan læses som en lang polemik mod dette standpunkt.

spiller ingen rolle, hvad regeringen kalder sig selv. Derfor er „de af Stænderne indskrænkede Monarkier ikke Monarkier men Republikker“, og det indskrænkede monarki har republikkens fejl – ubalance og usikkerhed.⁵⁰

Sneedorf argumenterede med historiske eksempler som sit væsentligste grundlag, og han var ikke i tvivl om at monarkiet var den oprindelige regering: „Vi finde i Historien den Monarkiske Regiering at have været den første hos alle Nationer“.⁵¹ Men hvordan? Han tog det samme udgangspunkt, som Montesquieu og Mallet: „De Europæiske Monarkier have deres Oprindelse fra de Nordiske Nationer, som oversvømmede det Vestlige Monarkie. Disse Folk førte en Art Regiering med sig, som hidindtil var ubekendt, og som nogle kalde den Gothiske.“⁵²

Sneedorfs vigtige kapitel om den gotiske regeringsform var en diskussion og kritik af Mallets standpunkt, selv om han ikke blev nævnt med et ord. Brændpunktet var folkeforsamlingens rolle: Var den gotiske regeringsform en republik eller et rigtigt monarki? Tacitus' beretning om germanernes folkeforsamlinger kunne ganske vist læses som om forsamlingen havde ret til at befale, men vidste Tacitus egentlig mere om germanerne end Sneedorf om indianerne i Amerika? Når man sammenlignede de modstridende efterretninger om regeringerne hos de nordamerikanske indianere, kunne det ikke undre, at Tacitus lod sig „forlede til at ansee Folkets Forsamlinger som Beviis paa Indskrænkning“. I stedet for en romers beretning om barbarerne skulle de nordiske nationers egne historier danne grundlag for historiske domme. Ligesom Mallet vendte Sneedorf sig mod Snorre Sturluson, men her holdt enigheden op.

Ifølge Sneedorf var folkeforsamlingerne alene rådgivende. Kongen havde ret til ikke at følge deres råd. „De mcest uindskrænkede Monarkier betiene sig endnu af Raad“, hvilket kun er godt, så længe monarken er suveræn. Den gotiske regeringsform „havde derfor ingen anden Grund end fælles Tillid imellem Regenten og Folket“.⁵³ Sneedorf angreb også Mallets forestilling om den islandske republik. Han tog Snorre til indtægt for, at de norske kongers suverænitet var uantastet af, at lovgivningen blev eftersat af gode mænds råd på Island. Det var urimeligt „at ville slutte, at Islænderne paa den Tid have havt et Parlement, hvoraf Kongerne var indskrænkede, fordi de i saadanne Tilfælde, som udfordrede en nøie Indsigt,

⁵⁰ J.S. Sneedorf: Om den Borgerlige Regiering, *Sneedorffs samtlige Skrifter*, 7, 1776, s. 209-13.

⁵¹ Sneedorf 1776 (note 50), s. 267.

⁵² Sneedorf 1776 (note 50), s. 274.

⁵³ Sneedorf 1776 (note 50), s. 277.

have betient sig af et almindeligt og nationalt Raad.⁵⁴ Sneedorf fejede Mallets blanding af monarki og demokrati af bordet, men tilbage stod, at uindskrænket monarki kunne bestå sammen med en national rådgivende forsamling.⁵⁵

Rådgivning var et nøglebegreb i Sneedorfs politiske teori om monarkiet. Ved enevældens 100-års jubilæum i 1760 sagde Sneedorf i sin tale: „Vi er det eneste Folk som har givet sig selv uindskrænkede monarker“, men til gengæld har „vor uindskrænkede Monark gjort det hele Folk til sine Rådgivere.“⁵⁶ På denne måde var der hos Sneedorf en legitim kontinuitet fra det oprindelige gotiske monarki med dets rådgivende folkeforsamlinger til enevælden med dens rådgivende opinion. Forudsætningen var at opinionsdannelsen fandt sted med så megen frihed, som sikkerheden til lod.

Det blev ikke Sneedorfs syn på det oprindelige danske eller nordiske monarki, som sejrede i 1700-tallets danske historieskrivning, men derimod Mallets. Eller rettere, synspunkter i lighed med Mallets – for selv var han lige så usynlig i de danske skrifter, som Molesworth tidligere havde været det.

Nordens oprindelige statsforfatning i P.F. Suhms og Tyge Rothes historieskrivning „Man finder hos Nordens Folk det virkelige Demokratie, og samme saa hæderligt, at Kongerne, hvor stolte og hvor overmægtige de end kunne være, dog uden Æres Tab lode deres Vælde indskrænke ved samme“.⁵⁷

Historikeren Tyge Rothe formulerede sin problemstilling skarpt fra og med de første sætninger i *Nordens Statsforfatning før Lehnstiden*. Hvorledes kunne Norden fra at være „Folkefriheds Landet“ udvikle sig historisk til at blive det aldeles modsatte med en arvelig adel? Længere fremme i vær-

⁵⁴ Sneedorf 1776 (note 50), s. 279.

⁵⁵ *Om den borgerlige Regiering* blev anmeldt i *Mercure Danois* i februar og marts 1758, og Mallet førte som redaktør sandsynligvis pennen. Anmeldelsen var efter tidens og tidsskriftets stil en omtale og et referat med udtog af teksten i oversættelse til orientering for det fransklæsende publikum. Men da anmelderen i martsnummeret nåede frem til beskrivelsen af Sneedorfs version af den gotiske regeringsform og de rådgivende folkeforsamlinger, var det tid til en kommentar: „Cela pourroit donner lieu à beaucoup de discussions qui ne sont point de la nature de cet ouvrage“. Anmelderen følte sig ikke overbevist. „Traité du gouvernement Civil, Second Extrait“ s. 32.

⁵⁶ J.S. Sneedorf: Jubel-Tale til Erindring om den lykkelige Arve-Enevold-Regiering, *Sneedorffs samtlige Skrifter*, 7, 1776, s. 461 og 504. Sneedorfs tillid til opinionen var arketypen for, hvad Jens Arup Seip kaldte: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, (1958), *Politisk ideologi. Tre lærestykker*; Oslo 1988, s. 13-65.

⁵⁷ Tyge Rothe: *Nordens Statsforfatning før Lehnstiden*, 1, 1781, s. 2.

ket endevendte han kilderne i målrettet, selektiv søgen for at finde „Ydermere Beviis at Regieringen blandt vore gamle Fædre var et med Demokratie blandet Monarkie“. ⁵⁸ Et monarki baseret på folkeforsamlingens besluttende myndighed var indbegrebet af den gamle demokratiske „Constitution“. Snorre Sturluson var en hovedkilde, og i Rothes efterfølgende bog fik han skudsmålet: „Frie Siel havde Manden, og han levede i en frie Republik, saa intet tvang ham til at hykle og lyve.“ ⁵⁹

Mallets republikansk inspirerede forestilling om det oprindelige dansk-nordiske monarki genopstod i dansk historieskrivning som en dugfrisk ny teori i 1770'erne og 1780'erne. Christian 7.s regeringsførelse og ikke mindst den manglende stabilitet under Struensee-episoden 1770-72 havde rystet tilliden til regeringen, og legitimiteten i politiske teorier som Sneedorfs var blevet undergravet. Struensees fald fik i 1772 historikeren Peter Frederik Suhm til offentligt at hyld statskuppet med et dristigt formuleret, men loyalt *Brev til Kongen*, mens han hemmeligt udkastede en plan for en ny regeringsform. Kongeloven skulle erstattes af en Grundlov, der sikrede valg til en stænderforsamling i 16 valgdistrikter (6 i Danmark, 6 i Norge, 3 i Slesvig-Holsten og et på Island). Den valgte forsamling med 48 medlemmer skulle sammen med kongen bestemme over skatter og statsfinanser samt besætte de offentlige embeder. Valgrettens flertal bestod af præster og ikke-adelige embedsborgere, mens de valgbar skulde besidde ejendom eller embede. ⁶⁰ Udkastet skulle angiveligt være præsenteret for kabinetssekretær Ove Høegh-Guldberg i 1772, ⁶¹ men det blev først offentliggjort af Rasmus Nyerup blandt Suhms efterladte skrifter i 1799. Anderledes med de 42 regeringsregler, som han lod trykke som tillæg til en udgave af sin statsroman *Euphron* i 1774. De indrammede hans politiske tænkning om borgerlige rettigheder og stændernes balance, således som det fremgår af de første syv regler: „1. Ær altid Religionen og dens Betientere,...2. Sæt Priis paa lærde Mænd,...3. Lad enhver nyde uhindret Religions Frihed,... 4. Enhver have Frihed til at tænke, tale og skrive, som han vil,...5. Skulde nogen Privat Mand synes sig at være fremmed ved Misbrugen af denne Frihed, da staae Lovene aabne for ham,...6. Hold Jævnvægt imellem Stænderne, ...7. Denne Frihed bør og Bonden nyde,...“ ⁶²

⁵⁸ Tyge Rothe (note 57), 1781, 1, s. 121-135.

⁵⁹ Tyge Rothe: *Europas Lehnsvæsen*, 1, 1783, s. 56.

⁶⁰ P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, 16, 1799, s. 3 og s. 29-36.

⁶¹ P.F. Suhm: *Hemmelige Efterretninger*, 1918, s. 72.

⁶² Jens Møller: P.F. Suhms regeringsregler 1774. Statens grundstøtter – menneskeretserklæringer – sprog og indfødsret, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. 6, 1972, s. 123-157

Grænsen for opinionsdannelsen gik ved Kongeloven: Nationale råd, folkeforsamlinger eller stænderforsamlinger stod ikke til debat. De hørte alene til historieskrivningens verden, og Suhm søgte tilflugt i historieskrivningen. Teorien om den oprindelige danske bondefrihed formulerede han første gang i 1771,⁶³ mens han støbte teorien færdig i 1776, hvor han var overbevist om, at suveræniteten i det oprindelige danske monarki beroede på folkeforsamlinger, eller på ting „som ikke kunne beslutte noget uden Almuens Samtykke“.⁶⁴ Almuen bestod af selvejende bønder, som dyrkede jorden med trælle.

På samme tid grundlagde Tyge Rothe sit historiske hovedværk *Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa* (1774-83).⁶⁵ Struensees fald havde sat en stopper for hans administrative karriere, og som godsejer trak Rothe sig tilbage til historieskrivningens verden.

Tyge Rothes stort anlagte projekt havde i et dansk perspektiv lod og del i den samme intellektuelle strømning som Edward Gibbons *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88). Sammenstødet mellem det gotiske nord og Romerriget og den kristne religions institutioner i syd var et historisk og statsteoretisk hovedtema i Europa i årtierne efter Montesquieus banebrydende arbejde. I Rothes bind om *Roms Undergang* var kristendommen ikke årsag til imperiets fald. Ifølge Rothe kunne Rom kun opretholde sin magt ved bestandig ekspansion og krig. Deri lå kimen til opløsningen: Centrum kunne i længden ikke holde alle delene under kontrol: „Rom faldt, fordi Colossen blev monstrøs, og der var ei Grund til at bære den; Men det virkede Christendommen, at af Colossens Ruiner samlede, og opstode skønne stolte Bygninger“.⁶⁶

Goternes indtog i Italien var den umiddelbare årsag til Roms undergang, og for dem havde kristendommen afgørende betydning. De folk, som erobrede kejserdømmet, blev integreret i sydens civilisation gennem den kristne religion: „Jeg tør sige, at hvis de vare blevne Barbarer, da maatte vi endnu være det“.⁶⁷

Fra Sydeuropa skrev Rothe sig med kristendommens europæiske histo-

⁶³ P.F. Suhm: Historien af den danske Agerdyrkning og Landvæsen, *Samlede Skrifter*, 9, 1792, s. 126-201.

⁶⁴ P.F. Suhm: Danmarks, Norges og Holstens Historie udi tvende Udtog, *Samlede Skrifter*, 8, 1792, s. 292.

⁶⁵ De fire første bind blev samtidig udgivet på tysk: *Die Wirkung des Christenthums auf den Zustand der Völker in Europa*, 1-4, Kbh. 1775-82.

⁶⁶ Tyge Rothe: Roms Undergang, *Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa. Anden Del. Andet Stykke*, 1775, s. 236-37.

⁶⁷ Tyge Rothe 1775 (note 66), s. 343.

rie frem til Norden, hvor det ideelle nordiske monarki åbenbarede sig for ham i værkerne om *Nordens Statsforfatning* og om *Europas Lehnsvæsen*. Det sidste var samtidig femte bind af *Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa* og kulminationen på 1700-tallets forherligelse af Norden. Den nordiske statsforfatning kunne og skulle ikke beskrives med abstrakte forestillinger om monarki og demokrati ifølge Rothe: „Den abstrakte og høytspendte Forestilling om Monarkiet, hvor nær er den ikke ved at vise os Despoterie? Og ligesaa den abstrakte og høytspendte Forestilling om Demokratiet, hvor nær er den ikke ved at vise os Anarkiet?... Nyttigere er det at tøve med Tankerne blandt de merkelige Folk, hvis Minde Historien har vedbevaret.“⁶⁸ Det indskrænkede monarki, eller monarkiet blandet med demokrati fandt han historisk som hjemstedet for den borgerlige frihed i Norden. Den historiske forudsætning for den nordiske statsforfatning var, at ejendomsretten til jorden ikke var koncentreret på nogle få hænder: „Landets eget Folk havde Jorden og Velstanden: det heele Folk havde den... det, man eyede, var ey Naadesgave fra Regenten: derfor sagde Torgny Lagmand, at det, at være Bonde, var ypperste Rang i Staten.“⁶⁹

Den schweiziske forbindelse i 1750'ernes Danmark var vel egentlig ikke blevet glemt – den var blevet en intellektuel hovedstrømning. Især var Mallet en forløber for synspunkter, der blev udfoldet i 1770'ernes og 1780'ernes danske historieskrivning med Suhm og Rothe i spidsen.⁷⁰ Roger, Mallet og Reverdil havde markedsført og forsvaret det danske monarki på det europæiske litterære marked fra en republikansk synsvinkel. Det centrale problem og den vigtigste opgave havde i 1750'erne været at frigøre det enevældige monarki fra despotiets skygge. Den schweiziske kreds bidrog til at skabe en forestilling om det danske enevældige monarki som en folkeligt funderet regeringsform: Statsteoretisk blev monarkiets legitimitet begrundet i de samlede stænders overdragelse af magten til kongen og knægtelsen af en aristokratisk regeringsform. Monarkiets historiske legitimitet blev fundet i forestillingen om det oprindelige, folkelige nordiske monarki – mellem despoti og demokrati.

⁶⁸ Tyge Rothe 1783 (note 59), s. 21-22.

⁶⁹ Tyge Rothe 1783 (note 59), s. 115.

⁷⁰ Om den historiografiske tradition: Helge Paludan: Vor danske Montesquieu, *Historie* 13. 3, 1980 s. 1-32, og *Historiens historie*, *Danmarks historie*, 10, cd. Søren Mørch, 1992, s. 164-176 og 179-191.

SUMMARY

HENRIK HORSTBØLL: *Between despotism and democracy. The Swiss connection: Roger, Mallet and Reverdil on the Danish absolute monarchy.*

In Copenhagen in the 1750s a small learned republic from Geneva was established with support from the leading ministers of the government, creating a new basis and new possibilities for acquiring knowledge about the Danish state, its politics and history outside Denmark. Paul-Henri Mallet and André Roger arrived in Copenhagen in 1752, while Elie-Salomon-Francois-Reverdil joined the circle in 1758. The bookseller Claude Philibert moved from Geneva to Copenhagen in 1755, and the journal *Mercuré Danois* – edited by Mallet and Reverdil – was printed and marketed by Philibert in Copenhagen and Geneva, until Reverdil became attached to the court as a teacher to the crown prince in 1760. André Roger published the first volume of *Lettres sur le Dannemarc* in 1757, while Reverdil completed the second volume in 1764 after Roger's death. In literary letters to a republican in Geneva the Danish monarchy's central administration, legislation and the Danish Constitution were presented and defended against the despotic impression which in particular Robert Molesworth's travelling account from Denmark (1694) had left on the European book market in the first half of the 1700s. In Roger and Reverdil the Danish monarchy appeared according to Montesquieu's political scheme as a legal system between despotism and republic.

Paul-Henri-Mallet wrote his history of Denmark for the French-reading Europe. Particularly the *Introduction à l'Histoire de Dannemarc* (1755) became a major work outside Denmark, surviving the longest on the book market in Thomas Percy's English translation: *Northern Antiquities* (1770). Mallet was a harbinger of views that were unfolded in Danish history writing in the 1770s and 1780s, headed by P.F.Suhm and Tyge Rothe.

Roger, Mallet and Reverdil marketed and defended the Danish monarchy on the European literary market from a republican point of view. In the 1750s the central problem and the most important task were to release the absolute monarchy from the shadow of despotism. The Swiss circle contributed to creating an image of the Danish monarchy as a publicly founded form of government: Politologically the legitimacy of the monarchy was based on the collective estates of the realm's handing over of the power to the king and the destruction of an aristocratic form of government. The historical legitimacy of the monarchy was found in the conception of an original, public Nordic monarchy – between despotism and democracy.

DANSKE KOMPONEREDE BIND ca. 1877-1888

BIDRAG TIL EN PRÆSENTATION

AF

HARALD ILSØE

Hvordan et forlagsbind skulle se ud, beroede på aftale herom mellem forlægger og bogbinder. Forlæggernes ønsker har utvivlsomt rakt fra anvisninger i almindelighed til detaljerede fordringer om bindets udseende som f.eks. anvendelse af rig forgyldning eller en særskilt fremstillet billedgravure med motiv fra bogen, som implicerede tegner og gravør. Fra forlæggeren Frederik Hegels korrespondance vides, at forfattere på Gyldendal fik lejlighed til at fremsætte ønsker om bindekorationen, men det drejede sig om veletablerede forfattere, og i mange tilfælde har forlæggeren formentlig på egen hånd truffet bestemmelse herom. Var han indstillet på at betale merprisen for en gravure, måtte bogbinderen samarbejde med kunstner (tegners) og gravør. En bogbinder som Immanuel Petersen tog sig selv af de mere jævne og benyttede kunsterne, hvor forlagene forlangte det, hedder det, med tilføjelsen: det skete hyppigt og var ikke altid lige let!¹ Som oftest har forlæggeren dog sikkert ladet bogbinderen stille forslag til en dekoration inden for en berammet pris, og dekorationen blev så betinget af stempelmaterialet, som bogbinderen havde til rådighed. For at kunne gøre sig gældende måtte en bogbinder derfor være velassorteret med stempler og i øvrigt hævde sig ved sin opfindsomhed til at udnytte de mange muligheder for sammenstillinger af stemplerne og deres presning i blindtryk, guld, sort eller farve.

Før ca. 1890 har tegnere sjældent signeret deres bogdekorationer, hyppigere forekommer gravør- og bogbindersignaturer, sidstnævnte endnu ca. 1880 gerne i form af en etiket indklæbet bagest i bogen. Vistnok fra omkring midten af firserne markerede i det mindste to bogbinderfirmer sig, Immanuel Petersen og B. Beuchel, ved lejlighedsvis at stemple deres signatur i blindtryk på bagsiden af et forlagsbind, hvor også de fleste forlæggere lod placere forlagets mærke. Langt de fleste forlagsbind er dog uden bogbindersignatur, og retningslinierne for signaturgivningen forekommer umiddelbart at være helt tilfældige. F.eks. ses forlagsbinde-

¹ Anker Kysters nekrolog over Immanuel Petersen i *Bogvænnen* 1901-1903, s. 31.

ne fra Philipsens Forlag og Gyldendal snart forsynet med kun forlagets mærke, snart med både dette og et bogbindermærke.

Forholdet har sikkert noget at gøre med den mellem forlag og bogbinder trufne forretningsaftale. I grove træk kan iagttages, at kombineret forlags- og bogbindermærke tilsyneladende oftest forekommer på bind om bøger udgivet af Gyldendals og Philipsens Forlag, mere sjældent på bind fra Gads og Andr. Schous Forlag, men påfaldende så godt som aldrig på forlagsbind fra Reitzel, Schubotho og Forlagsbureauet. En forklaring kan være, at bind uden bogbindermærke, i det mindste i et vist omfang, har været bestilt og købt som forlagets ejendom, hvad så Reitzel med flere forlag har foretrukket at gøre, mens bind med kombineret forlags- og bogbindermærke helt eller delvis har været udført for bogbinderens regning og risiko. Hermed stemmer f.eks. en annonce fra Beuchels Bogbinderi, hvori der tilbydes løse bind til en række bøger, men med henvisning til, at bind til værker af Carl Bernhard, Johanne Schjørring og Charles Dickens „faas paa de respektive Forlag“.² De pågældende bøger af Carl Bernhard og Schjørring var udkommet hos Schubotho, og bindene, som altså kun udleveredes fra forlaget, er set i adskillige eksemplarer med Schubothos mærke, men uden Beuchels signatur. Schubothos Forlag synes følgelig at have erhvervet de pågældende bind fuldt ud som sin ejendom og kunne dermed uden konkurrence beregne sig en avance af bind og indbinding. Kun af og til påtræffes i firserne bind, der blot er forsynet med bogbindermærke. For nogle mindre forlags vedkommende kan dette skyldes, at forlaget ikke havde anskaffet et forlagsstempel, i andre tilfælde må bindene opfattes som bogbinderens entreprise (jvf. nedenfor s. 253).

Når et flertal af bindene er uden bogbindersignatur, er det selvsagt vanskeligt få overblik over de enkelte bogbinderes præstationer. Spredte annoncer, hvori bogbinderne averterede løse bind til bestemte bøger, kan være til hjælp, men da de kun undtagelsesvis er illustrerede eller giver et signalement af dekorationen, er det principielt vanskeligt at afgøre, om et averteret bind er identisk med det, man nu tilfældigvis har i hånden.³

² „Fortegnelse over komponerede Bind. B. Beuchels Bogbinderi“, *Dansk Bogbinder-tidende* I, 1899-1900, s. 3.

³ Illustrerede er f.eks. Beuchels annonce for fransksbind til Dickens' samlede værker med gengivelse af ryg med Dickens' portræt, *Illustreret Tidende* 30. maj 1875, Immanuel Petersens annoncer for bind til „Opfindelsernes Bog“ og „Ude og Hjemme“, i *Ude og Hjemme* I, 1877-78, s. 139 og II, 1878-79, s. 104, samt annonce fra Carl Petersen med ryg til H.C. Andersens „Samlede Skrifter“ i *Nordisk Boghandlertidende* 10. maj 1878.

Fig. 1. Chr. Hostrup: *Sange og Digte fra de senere Aar*, 1884.

Den angivne pris er dog ofte vejledende. I 1879 kostede således et ordinært dekoreret, ikke for tykt shirtingbind i almindelig oktavstørrelse 60-70 øre, mens prisen for et bind med rig dekoration og forgyldning kunne ligge på omkring det dobbelte.⁴ Foreligger der et bind med rig dekoration, kan det altså med en vis sandsynlighed identificeres med bindet, som en bogbinder averterede til en relativt høj pris. Averteredes det til en beskeden pris, er der formentlig tale om to forskellige bind.

Heldigvis genbrugte bogbinderne som regel deres stempler, og ud fra de spredte bind med bogbindersignatur er det muligt at identificere en række stempler, som også har fundet anvendelse på usignerede bind, og således henføre disse til værkstedet, hvor de er blevet udført. Afslørende er navnlig bogbindernes repertoire af rammeborter og hjørneornamenter, som frem til 1890'erne noget nær obligatorisk blev placeret på for- eller bagsiderne. Stempelmateriale blev atter og atter benyttet, så man f.eks. kan finde bagsider, der er ens dekoreret gennem mere end tyve år. Problemet er i den forbindelse, at bogbinderne kan have erhvervet ens eller så godt som ens stempler, hvorfor en tilskrivning helst bør underbygges af flere kriterier.

I første omgang præsenteres en række bind med ornamentik, som synes karakteristisk for nogle af de mest kendte bogbinderværksteder. Derved tilgodeses i mindre grad bind med en mere fri og individuel dekoration, men det grundlæggende synspunkt har været, at en påvisning af sandsynlige karakteristika for enkelte bogbinderes arbejder baner vej for fremtidige identificeringer af den store mængde, som ikke har kunnet komme i betragtning. I de sidste afsnit rundes af med eksempler på særlige stilformer og anvendelse af flerfarvede dekorationer. Som baggrund henvises til en tidligere præsentation af bind fra tiden ca. 1860-1877, hvor også flere bind fra det her omhandlede tidsrum er omtalt.⁵

2.

Immanuel Petersen var begyndt som selvstændig bogbinder 1860 og blev, da han juni 1877 overtog D.L. Cléments værksted, ejer af Københavns største bogbinderi, når der bortses fra enkelte protokolfabrikanter og lign. Dette videreudviklede han i 1880'erne og -90'erne ved at tage de nyeste maskiner i brug. Han ansås i almindelighed som en af byens bedste bog-

⁴ Annoncer fra B. Beuchel og F. Wichmann i *Nordisk Boghandlertidende*, 4. juli og 19. dec. 1879.

⁵ *Fund og Forskning* (herefter citeret FF) 41, 2002, s. 171-212.

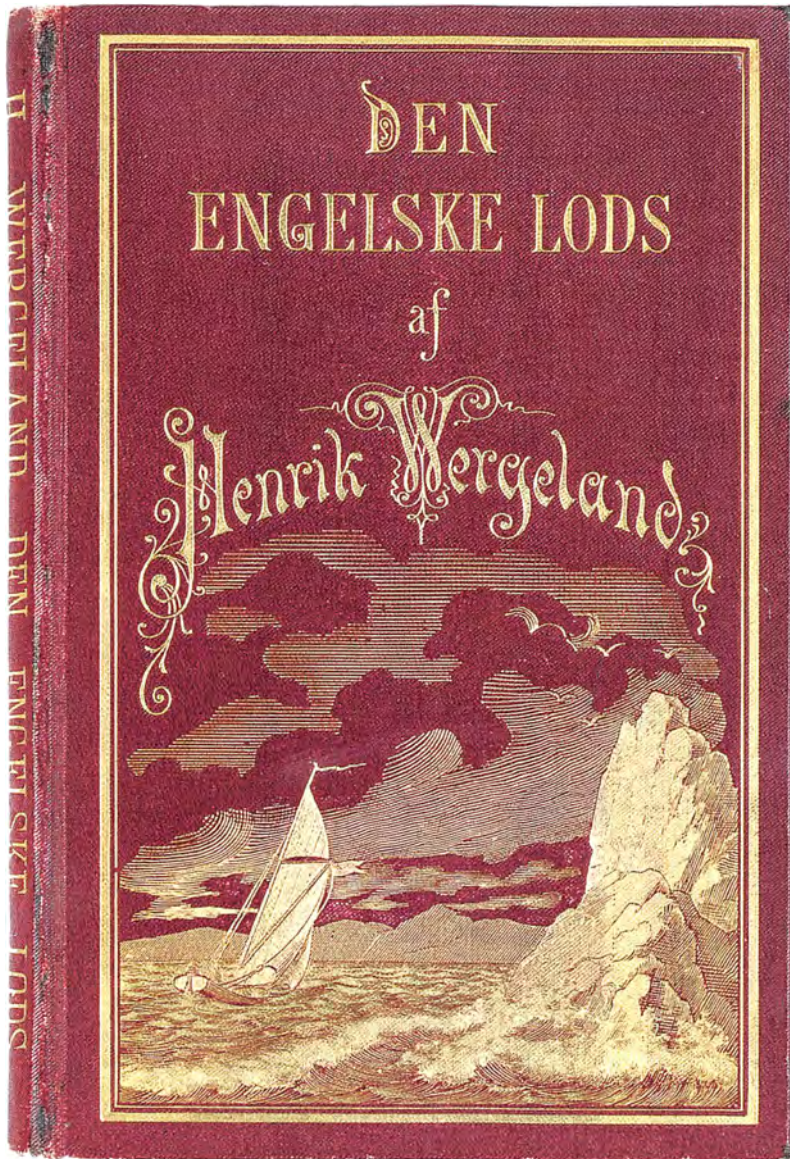

Fig. 2. Henrik Wergeland: *Den engelske Lods*, 1884.

bindere om ikke den bedste og fik f.eks. 1878 til opgave at indbinde størstedelen af en bog gave på 657 bind til prinsesse Thyra „fra danske Mænd og Kvinder“.⁶ Sit navn slog han fast ved at deltage i udstillinger med ofte belønnet håndarbejde og vakte navnlig furor på en international udstilling med et bind i flerfarvet lædermosaik.⁷

Forretningsbetegnelsen blev „D.L. Cléments Efterfølger Immanuel Petersen“, som det fremgår af det cirkelrunde bogbindermærke, der undertiden benyttedes som signatur i blindtryk på bagsiden af hans bind. Stemplet hertil blev formentlig anskaffet midt i 1880'erne. Fra første halvdel af 1880'erne findes der eksempler på, at samme bind foreligger i eksemplarer henholdsvis uden og med dette mærke, altså i forskellige bindoplæg, hvad der f.eks. gælder forlagsbindene om J. Davidsens „Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn“, 1880-81, og Wilhelm Lübkes „Kunsthistorien“, 1881. Da mærket ikke findes på bindeksemplarer af det sidste bind af „Opfindelsernes Bog“ fra 1883, skønt bindene til dette værk averteredes fra hans værksted (jvf. note 3), må det være af yngre dato, og tilnærmelsesvis hvornår viser dets forekomst på et forlagsbind om P. Maria-gers „Magthaveren paa Rhodos“, Philipsens Forlag 1885. Bogen blev trykt i et nyt oplæg 1886, og bogbindermærket på originaludgaven stammer da efter al sandsynlighed fra 1885 eller 1886.

Fra Cléments bogbinderi overtog Petersen adskillige stempler, som fortsat kom i brug efter sammenslutningen. En blindpresset ramme, der f.eks. forekommer på forsiden af en digtsamling fra 1863,⁸ ses også bag på diverse digtsamlinger udkommet ca. 1880-1900, således på det signerede forlagsbind om Chr. Hostrups „Efterladede Digte“, Gyldendal 1893. Det er på forsiden dekoreret med samme gravure som det usignerede bind om Hostrups tidligere digtsamling „Sange og Digte fra de senere Aar“, Gyldendal 1884 (med anden bagsideramme). Hostrup havde dengang selv udtrykt ønske om en illustrerende vignette: „Hvad Instrument jeg egentlig spiller paa, kan jeg ikke opgive, det er vist hverken Lyre eller Harpe, og skulde jeg vælge mig en Repræsentant mellem Fuglene, saa blev det ikke just en af de syngende, men af de kviddrende, en lavt- men letflyvende lille Fugl, der holder sig til Husene som Svalen“.⁹ Ønsket blev opfyldt med en

⁶ Fortegnelse over et Udvalg af dansk Litteratur overrakt Prindsesse Thyra den 21. December 1878, 1879; for henvisning hertil og andre gode oplysninger takkes Mikael Kristensen.

⁷ I Anker Kysters nekrolog (note 1), s. 29-35 er afbildet flere af hans bind. Lædermosaikbindet er fra 1894 og afbildet i *Bogvænnen* 1894, s. 52; det ses i farver i Vald. Pedersen: *Xylograf F. Hendriksen 1847-1938*, 1963, s. 411.

⁸ Afbildet i FF 41, s. 182, fig. 8.

⁹ Brev fra Hostrup 1884 i L.C. Nielsen: *Frederik V. Hegel I*, 1909, s. 332.

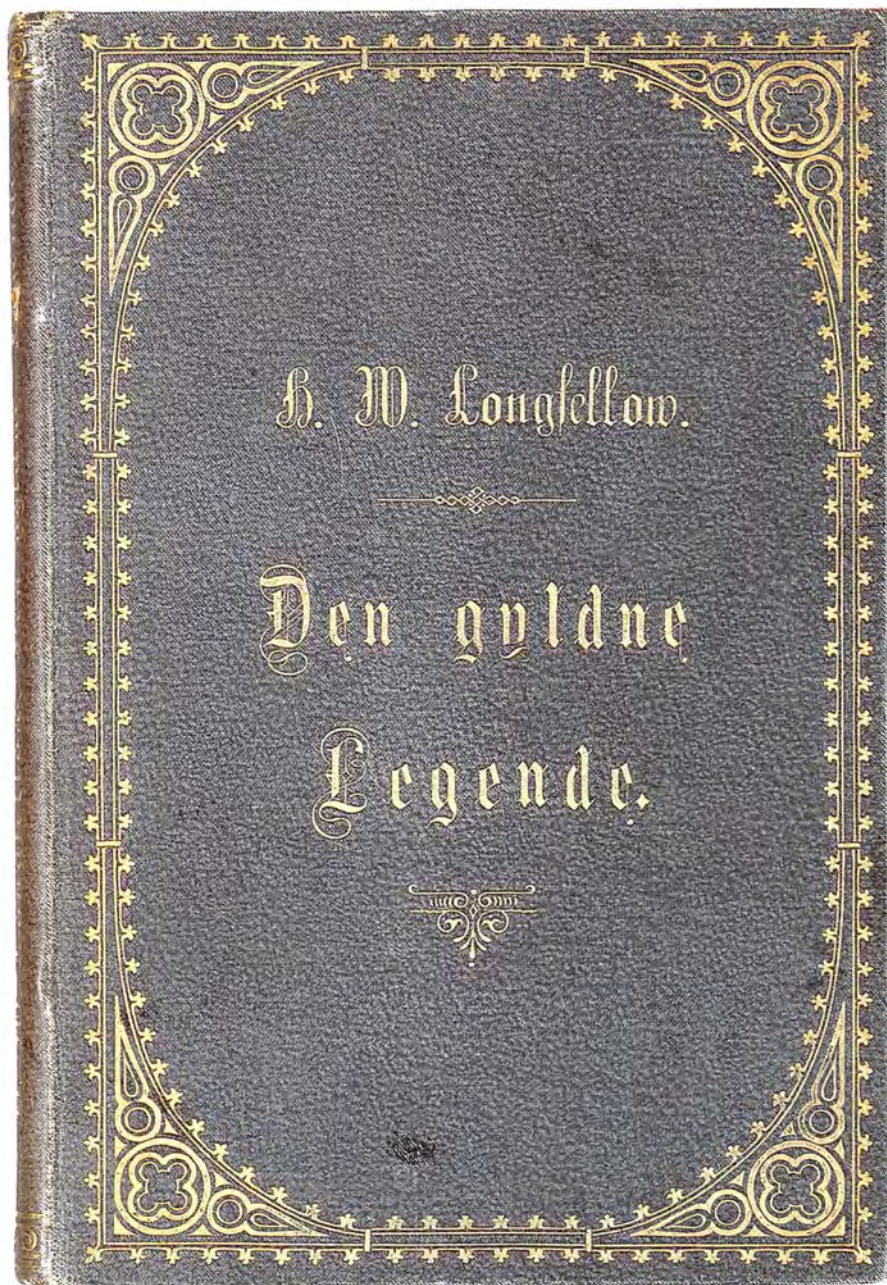

Fig. 3. H.W. Longfellow: *Den gyldne Legende*, 1880.

svale både på omslagsbilledet (af Knud Gamborg) og i forgyldning på bindet, hvor den ses flyvende mod en gruppe moseplanter (*fig. 1*). Petersen genbrugte ikke upassende dekorationen til Jeppe Aakjærs debutdigte „Derude fra Kjærene“, Søtoftes Forlag 1899, men nu uden svale (bind med Petersens signatur).

Nævnte bagsideramme identificerer også Petersen som bogbinder af Henrik Wergelands „Den engelske Lods“, Gad 1884, hvis forside er smukt komponeret med titel og forfatter over et graveret kystbillede (*fig. 2*). Graveringen er en gentagelse fra en udgave 1881, men bagsiderammen er her anderledes. En anden gammel ramme med et karakteristisk hjørneornament går bl.a. igen på bagsiden af Svend Grundtvigs udvalg af „Danmarks Folkeviser“, Philipsens Forlag 1882, der i et bindoplag bærer Petersens bogbindermærke.¹⁰ Den er før set i blindtryk på f.eks. forsiden af Henrik Ibsens „Kongs-Emnerne“, Gyldendal 1870, og langt senere på forsiden af partibind om universitetets „Skriv- og Rejse-Kalender“, årgangene 1915-20, i en luksuindbinding med forgyldt dekoration og guldsnit. Den turde have været en af de længstlevende rammedekorationer overhovedet. På det usigtede bind om Longfellows „Den gyldne Legende“, Gyldendal 1880, har Petersen placeret den på forsiden i forgyldning (*fig. 3*). De senere oplag, 1882 og 1891, er dekoreret på anden vis med forgyldt gitterværk i katedralstil, på 2. oplag mest avanceret omkring forfatter og titel i rød farve.

En stregramme med et lignende hjørneornament findes i blindpresning på for- og bagsiderne af H.P. Holsts „Den lille Hornblæser“, Reitzel 1873, og H.F. Ewalds „Den skotske Kvinde på Tjele“, Gyldendal 1875, begge tidligere afbildet.¹¹ Dette ornament ses videre på bagsiden af Holger Drachmanns digt „Peder Tordenskiold“, Gyldendal 1880, med forside-tegning i sort og guld signeret AH = Albert Hartwig og Chr. D. = gravør Christian Danielsen,¹² samt på f.eks. bagsiderne af udgaven af Walter Scotts „Romaner“ på Philipsens Forlag sidst i 1880'erne (med forsidegravering af „Abbotsford“). På bagsiden af Lodbroks (dvs. Ragnar Pihlstrands) „Birger Jarls Sønner“, Eibes Forlag 1884, er det fundet i forbindelse med Petersens signatur. Dets forekomst bagest på Fr. Paludan-Müllers „Dandserinden og Amor og Psyche“, 8. udgave Reitzel 1883, identificerer følgelig med sikkerhed dette bind som et arbejde af Petersen. Det er på forsiden nydeligt eller som man dengang sagde: „smagfuldt“ deko-

¹⁰ Ældre eksempler på rammens anvendelse i FF 41, s. 206 med note 37.

¹¹ FF 41, s. 192 og 210.

¹² Bindet er i blå farve afbildet i *På Papi; Pergament og Palmeblade. Skatte i Det Kongelige Bibliotek*, 1993, s. 338.

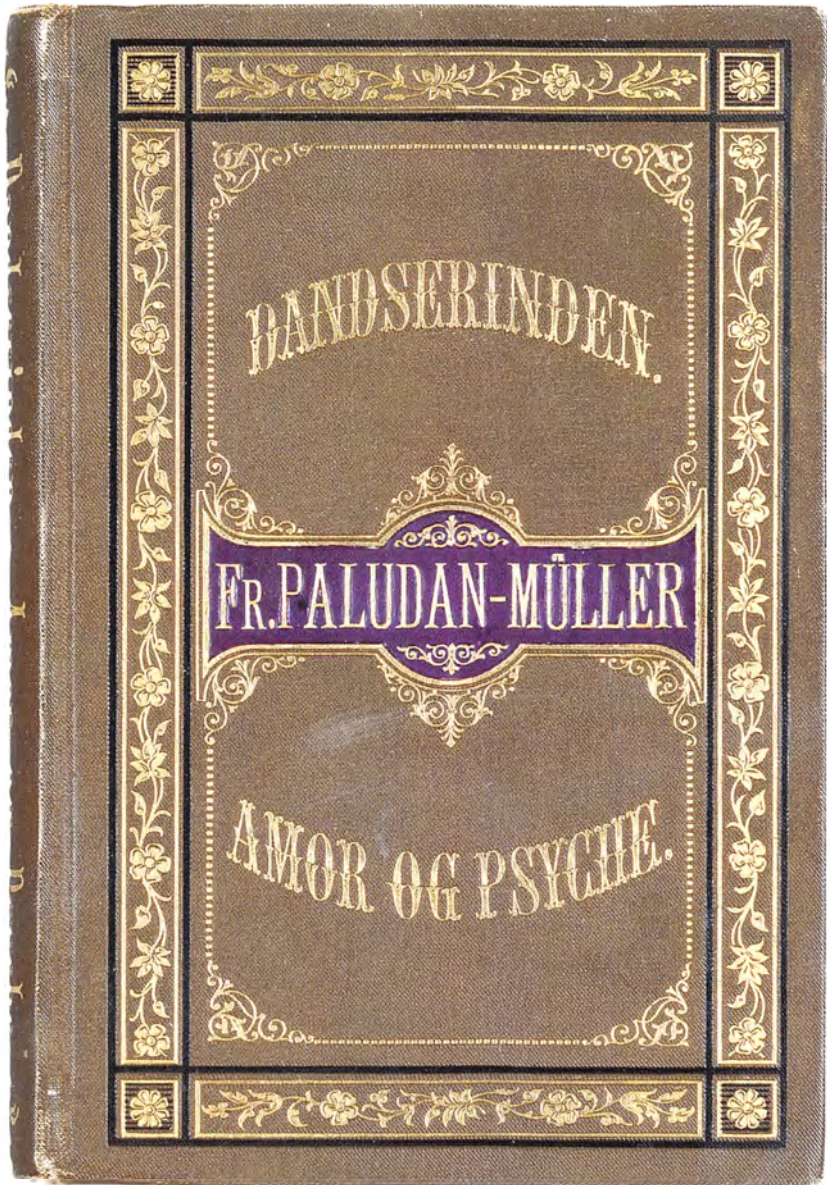

Fig. 4. Fr. Paludan-Müller: *Dandserinden og Amor og Psyche*, 1883.

reret med en bort af forgyldte blomsterstilke i sort ramme og forfatterens navn i guld på et farvet bånd hen over midten.¹³ Forlagene lod gerne samme bind fremstillet i to-tre eller flere bundfarver, så køberne fik nogle valgmuligheder. Dette er set i fem bundfarver med båndet i forskellig farve, alt efter om bindet er blå, gråt, grønt, brunt eller rødt (*fig. 4*).

Borten med blomsterstilke leder videre til digtet „Massudith“ af Carl Andersen, Gads Forlag 1878, på hvis forside den suppleret med anden dekoration omgiver en forgyldt gravure med en ridende beduin (*fig. 5*). Bagsidens blindpressede rammebort med små stiliserede blade og blomster går igen på bagsiden af det fint dekorede forlagsbind om Christian Winthers „Efterladte Digte“, Philipsens Forlag 1879, hvor forfatterens portræt står i relief midt på forsiden. Ved udgivelsen sidst på året 1878 fortæller en bladnotits, at dette lille bind kom fra Petersens værksted og med et par andre bind „ved Smag og Udførelse hæver sig over, hvad der i Reglen gjøres i denne Genre“.¹⁴ Et andet usigneret bind med borten findes f.eks. om Christian Richardts rejseskildring „Det hellige Land“, 2.-3. oplag Gyldendal 1879 og 1889. Den er i sort og omgiver på forsiden et palmeblad og en bladgren i forgyldning. I forgyldning optræder den på „Samlede Digte af Ambrosius Stub“, 4.-5. udgave ved Frederik Barfod, Gad 1878-79, samt Peter Nansens debutbog „Unge Mennesker“, Riemenschneiders Forlag 1883. På sidstnævnte er den dog beskåret til sideborter, der forbinder to vandrette borter bestående af store sorte arabesker.

På Ambrosius Stubbindet omgiver borten en gravering af forfatteren som ung digtervagant indrammet af tidselstængler, der slynger sig op om titlen (*fig. 6*). Når to udgaver fremkom med kun et års mellemrum, skyldtes det en interesse for digteren fremkaldt af Chr.K.F. Molbechs skuespil „Ambrosius“, der var bygget over Ambrosius Stubs liv. Det udkom 1877, og da det med stor succes blev opført i foråret 1878, satte det en Ambrosiusmani i gang, som forlæggerne ikke var sene til at udnytte. Ernst Bojesens Forlag havde et strygende salg af et fotografisk billede af Emil Poulsen i hovedrollen og tilbød hertil „Componerede elegante Rammer med tilhørende Cartons“. Kunsthandler og -forlægger J.C. Stochholm kunne knap nok tilfredsstille efterspørgslen på en Ambrosiusstatuette, som han

¹³ Smagfuldt kaldes bindet i en notits i *Ude og Hjemme*, 1883-84, s. 83.

¹⁴ *Ude og Hjemme*, 1878-79, s. 115; Petersen avterrede bindet til 75 øre, *Nordisk Boghandlertidende* 1. nov. 1878. Det er afbildet af F. Hendriksen i en nekrolog over gravør Chr. Danielsen i *Føring for Boghaandværk / Fagskolen for Boghaandværk 1915-16. Virksomhed og Regnskab*, s. 5, hvor dekorationen med et spørgsmålstegn tilskrives C.F. Agaard.

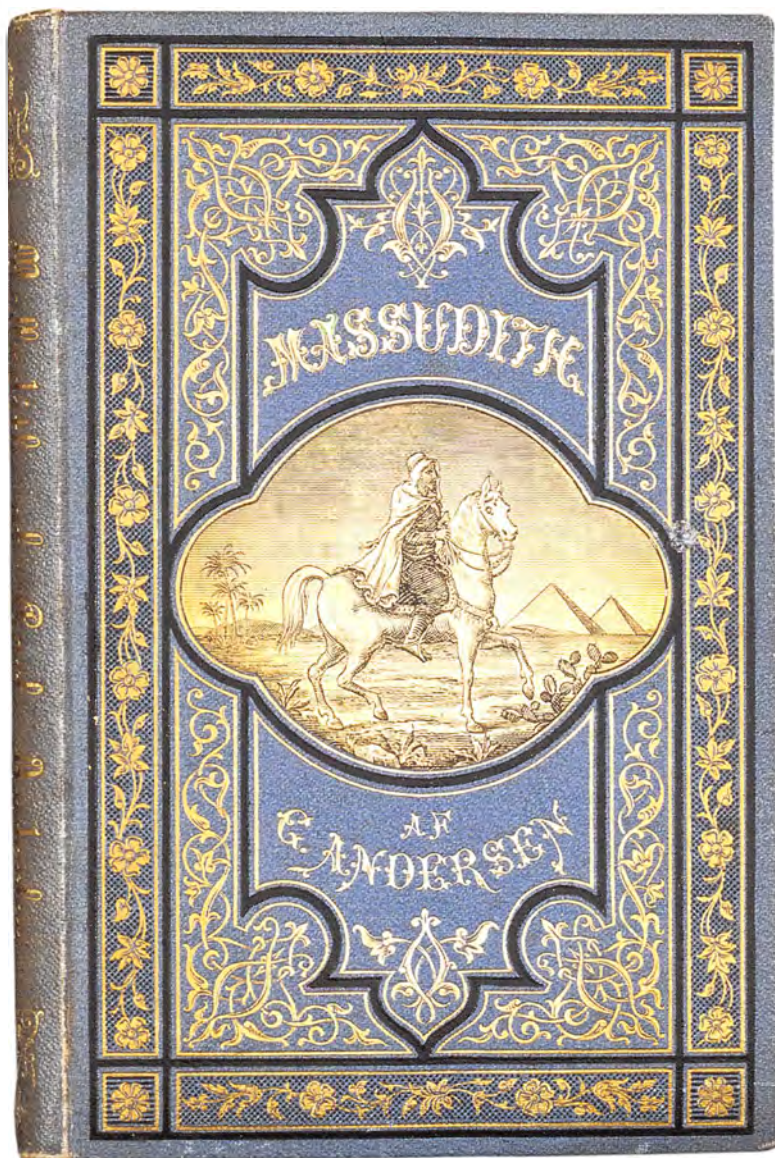

Fig. 5. Carl Andersen: *Massudith*, 1878.

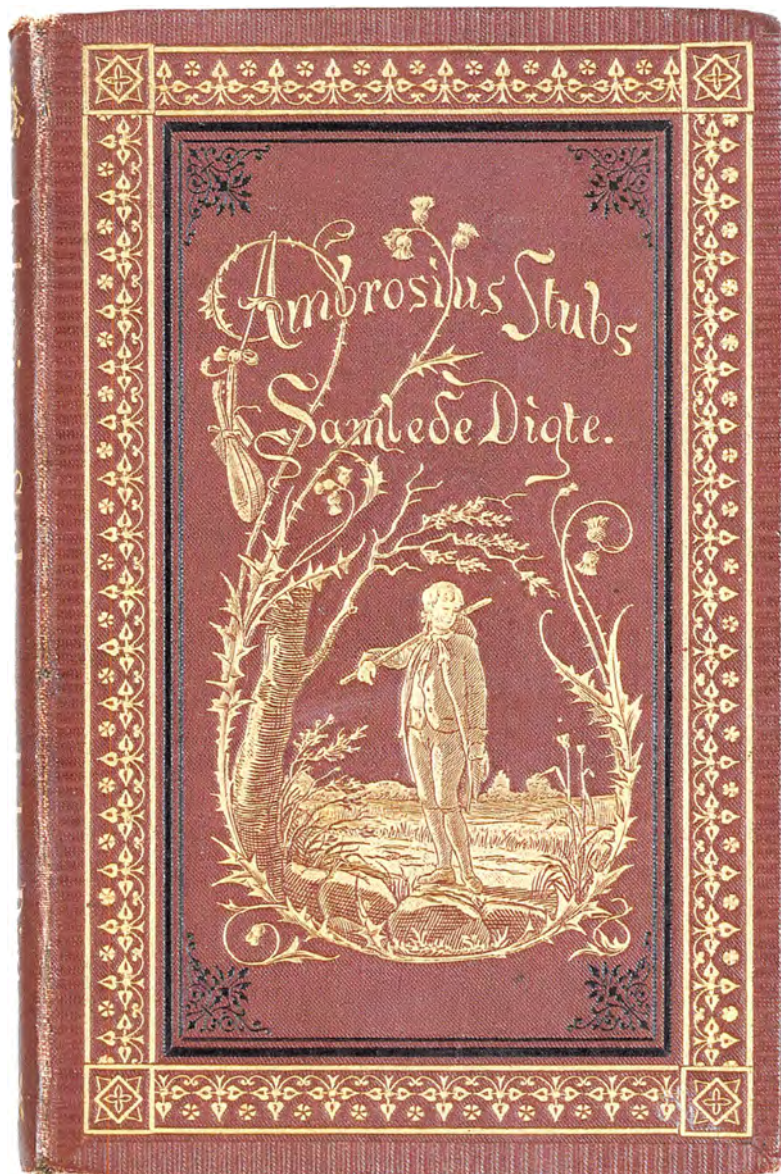

Fig. 6. Ambrosius Stub: *Samlede Digte*, 1879.

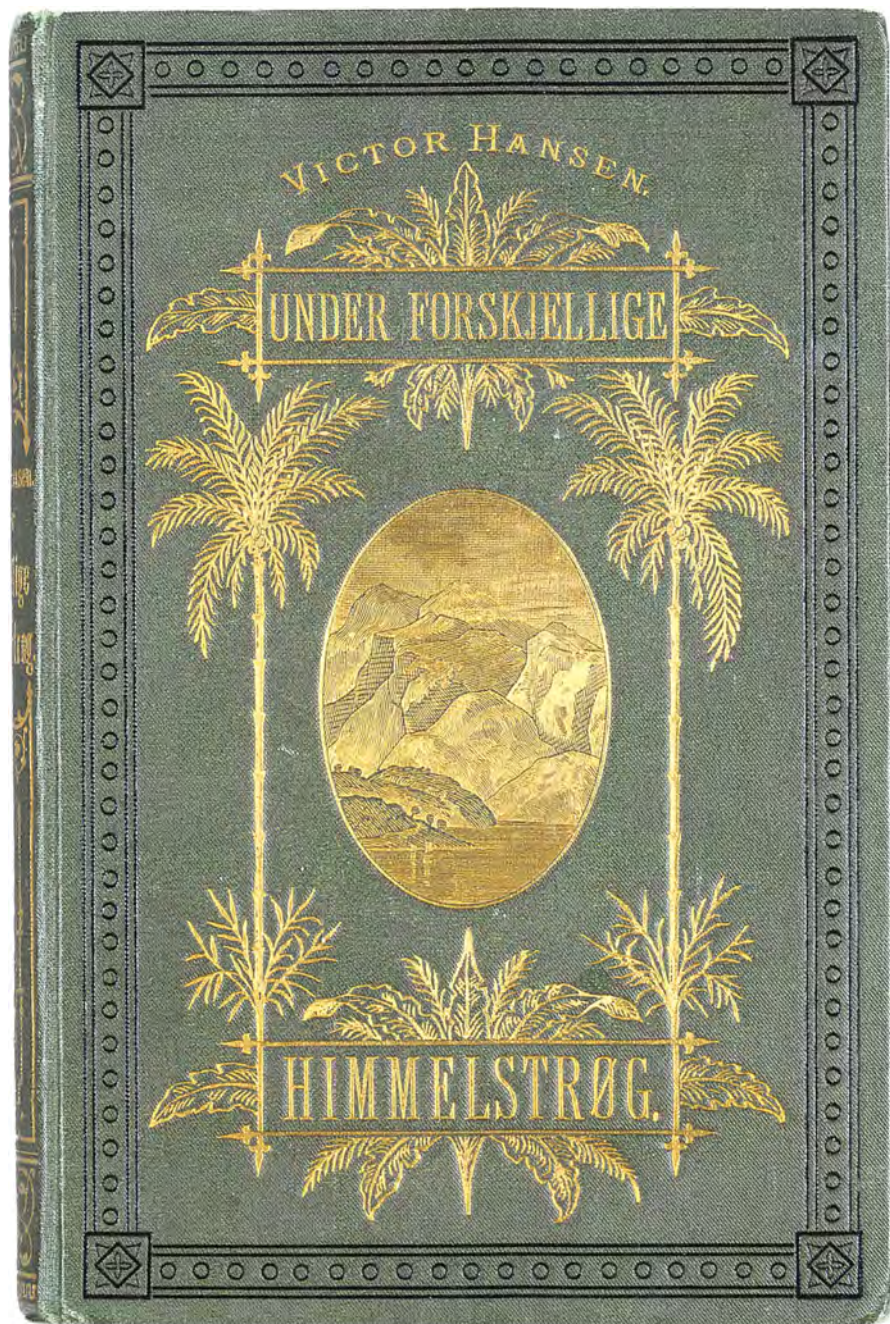

Fig. 7. Victor Hansen: *Under forskellige Himmelstrøg*, 1885.

havde ladet udføre af billedhuggeren Cathinka Kondrup, og en mere jordbunden spøgéfugl i Grønnegade greb chancen til at gøre nar (og forretning) af postyret ved at reklamere med „Ambrosius som Sprællemænd“, anbefalet boghandlerne som en letsælgelig damepresent fra herrer.¹⁵

Gravuren på Ambrosius Stubbindet er vistnok inspireret af scenebilledet. En tegnet gengivelse med farvetoner blev anbragt på forsiden af udgaver af skuespillet fra og med 7. oplag 1887, senere en fotografisk gengivelse (f.eks. på 13. oplag 1902).¹⁶ En fæl variant dukker op på et bind om Olga Eggers Rosenbergs såkaldte folkeroman „Ambrosius“, Frederiksberg Bibliotheks Forlag 1910, hvor digteren er tegnet i sort med ansigt og hænder i lyserødt. Bogbinderen har været så fornuftig ikke selv at bekendte kulør.

De kvadratiske ornamentter, der udgør hjørnerne på Ambrosius Stubbindet, har Petersen fundet anden anvendelse for i en rammebort udfyldt af små cirkler. Den findes i sort på et af Petersen signeret bind om Victor Hansens rejseskitser, „Under forskellige Himmelstrøg“, Gad 1885, hvor den omgiver en forgyldt komposition af palmer omkring et graveret kystparti (*fig. 7*). Palmeindfatningen havde før været brugt, i sort til Wilhelm Bergsøes „Italienske Noveller“, Gyldendal 1874, forgyldt til C.St.A. Billes „Erindringer fra Rejser i Italien“, Gyldendal 1878 (begge med anden ramme og billedgravering), og den benyttedes endnu engang som udsmykning til de første danske Kiplingoversættelser, „Engelskmænd i Indien“ og „Fra Indien“, V. Pios Forlag 1891-92, disse to bind signerede.

Uden signatur er derimod bindet om H.C. Andersens „Eventyr og Historier“ i Reitzels tobindsudgave, 1.-2. Folkeudgave 1881 og 1887, med den Petersenske cirkelbort i forgyldning på forsiden og en hyppigt anvendt rammebort i blindtryk på bagsiden, som efterfølgende skal omtales (*fig. 8*). Forsidebilledet med nisse og engel, der vipper, er graveret efter tegning af Henrik Olrik og blev første gang anvendt på en H.C. Andersenudgave 1862-63.¹⁷ Originalens store figurramme kom med på den illustrerede 3. udgave af „Eventyr og Historier“ i fem bind, 1900-1905, men er sparet væk på folkeudgaverne, vel for at reducere prisen på bindet til

¹⁵ Annoncer i *Nordisk Boghandlertidende*, 15. nov. 1878, 24. jan., 7. febr., 23. maj og 28. nov. 1879; jvf. notits i *Ude og Hjemme*, 1878-79, s. 63: „Fotografiet, der er taget efter en Haandtegnning, foreligger i to Størrelser, og vi ser for os Ambrosius, da han i 1ste Akt har gjort sin frejdige Indtrædelse i Herregaardens Have“.

¹⁶ Scenebilledet findes f.eks. afbildet i Anna Poulsen: *En Skuespillers Liv*, 1925, s. 173.

¹⁷ FF VIII, 1961, s. 171, note 37; den ældste version er afbildet af F. Hendriksen (note 14), s. 3.

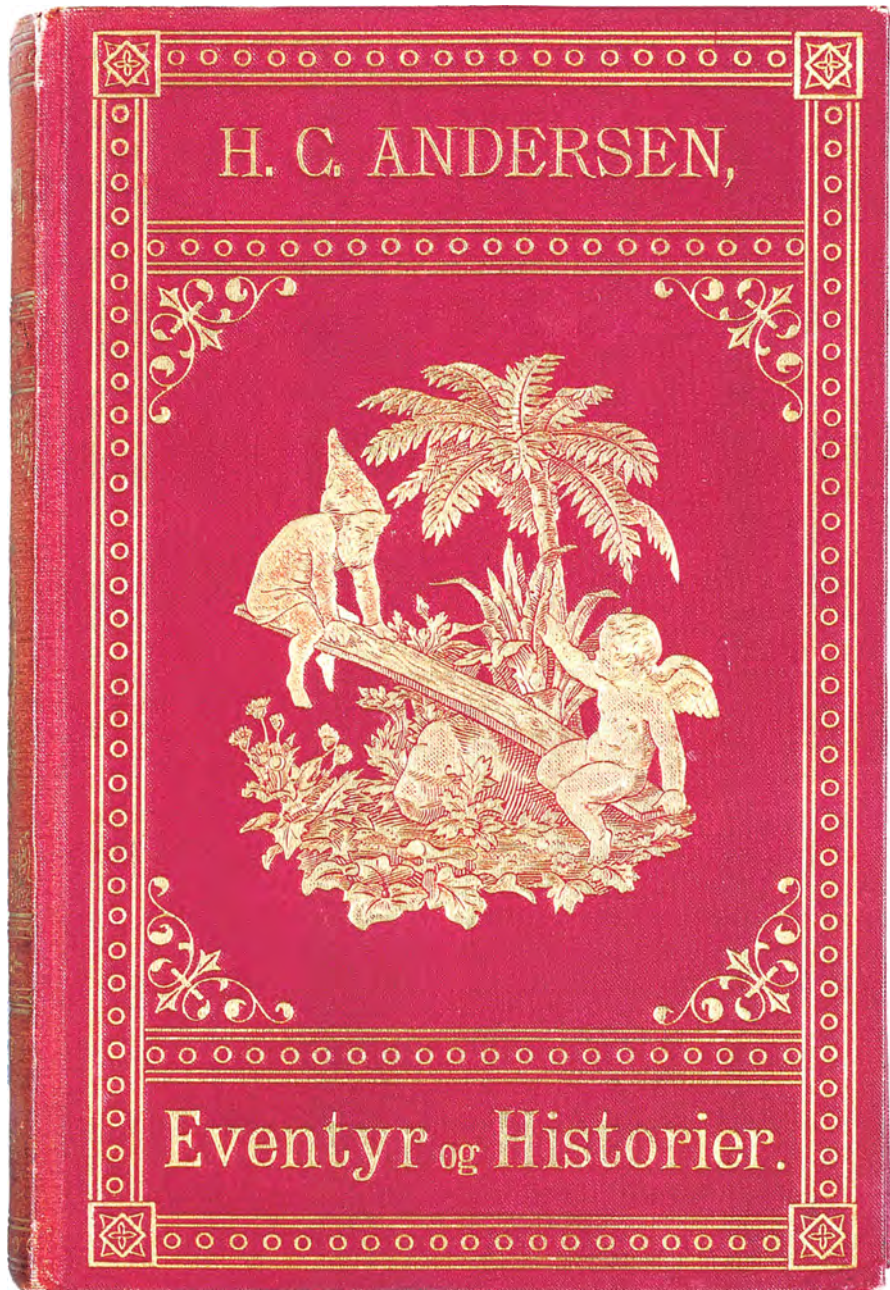

Fig. 8. H.C. Andersen: *Eventyr og Historier*, 1887.

denne billigbogsudgave uden illustrationer. Dog var der blevet råd til en figurdekoration på ryggen. Udgaverne blev solgt i heftesubskription, og i det mindste første udgave gik som varmt brød. Alene ved subskriptionen solgtes 8.650 eksemplarer, så hele oplaget kunne rundes op til 10.000. Immanuel Petersen må have leveret en mængde bind og så sig ved udgivelsen i stand til at sælge dem „for 85 øre ord. og 75 netto pr. stk.“.¹⁸

Meget benyttet som bagsideramme i 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne er en bort med ornamentering i svagt relief, hvori et hjerteformet ornament udgør hovedmotivet. Den forekommer på nysnævnte udgave af H.C. Andersens eventyr og findes yderligere på bøger af Drachmann (f.eks. „Prinsessen og det halve Kongerige“, 1878, „Vandenes Datter“ og „Vildt og Tæmnet“, 1881), af Schandorph (f.eks. „Thomas Fris's Historie“, 1881, „Samlede Digte“, 1882, og „Et Aar i Embede“, 1883), af Chr. Hostrup („Komedier“, 5. udgave 1889) samt af Jonas Lie. Bindene om Hostrups „Komedier“ og Lies „Et Samliv“, 1888, „Livsslaven“, 1894 og „Dyre Rein“, 1896, foreligger i eksemplarer med Gyldendals mærke på bagsiden omgivet af Petersens. Forsiderne på de to Drachmannbøger fra 1881 er inden for en forgyldt stregramme pyntet med en ramme af arabesker i sort streg, som også findes på et af Petersen signeret bind om Richard Kaufmanns „Fra det moderne Frankrig“, Gyldendal 1882. På de usigtede bind om „Thomas Fris's Historie“, der udkom hos Reitzel, Bjørnsons „Magnhild“, 1877, og sammes „Kongen“, 3. udgave 1885, begge hos Gyldendal, er borten også placeret på forsiden med supplerende inderramme og hjørneornamenter, på „Thomas Fris's Historie“ i sort, men med inderramme og hjørner samt naturligvis titel og forfatter i guld, på „Magnhild“ med hele dekorationen i sort, på „Kongen“ med hele dekorationen plus titel etc. i forgyldning (*fig. 9*). „K“ i „Kongen“ er ligesom „M“ i „Magnhild“ udpyntet på halvfjerdsermaner og virker i 1885 forældet, men det er sagtens en gentagelse fra de tidligere udgaver fra 1872 og 1873, hvis bind ikke er set.

Mere elegante tager forsiderne på Jonas Lies bøger sig ud med rammer, hvori der indgår en anden af Petersens borter i sort streg på en fra bindets farve afvigende underbund, således på grå farvebund på et rødt bind om „Et Samliv“, Gyldendal 1888 (*fig. 10*). På andre bindforsider har Petersen placeret en mæanderbort, f.eks. på Schandorphs „Samlede Digte“ og „Et Aar i Embede“, Reitzel 1882-83. Disse to bind er på ryggen smykket

¹⁸ Antallet af subskriptioner oplyst i *Nordisk Boghandlertidende* 7. okt. 1881, hvor der meddeles en oversigt over deres fordeling på landets byer; 14. okt. averterer Petersen bind hertil; smst. 25. juli 1884 angives (s. 22) det samlede oplagstal.

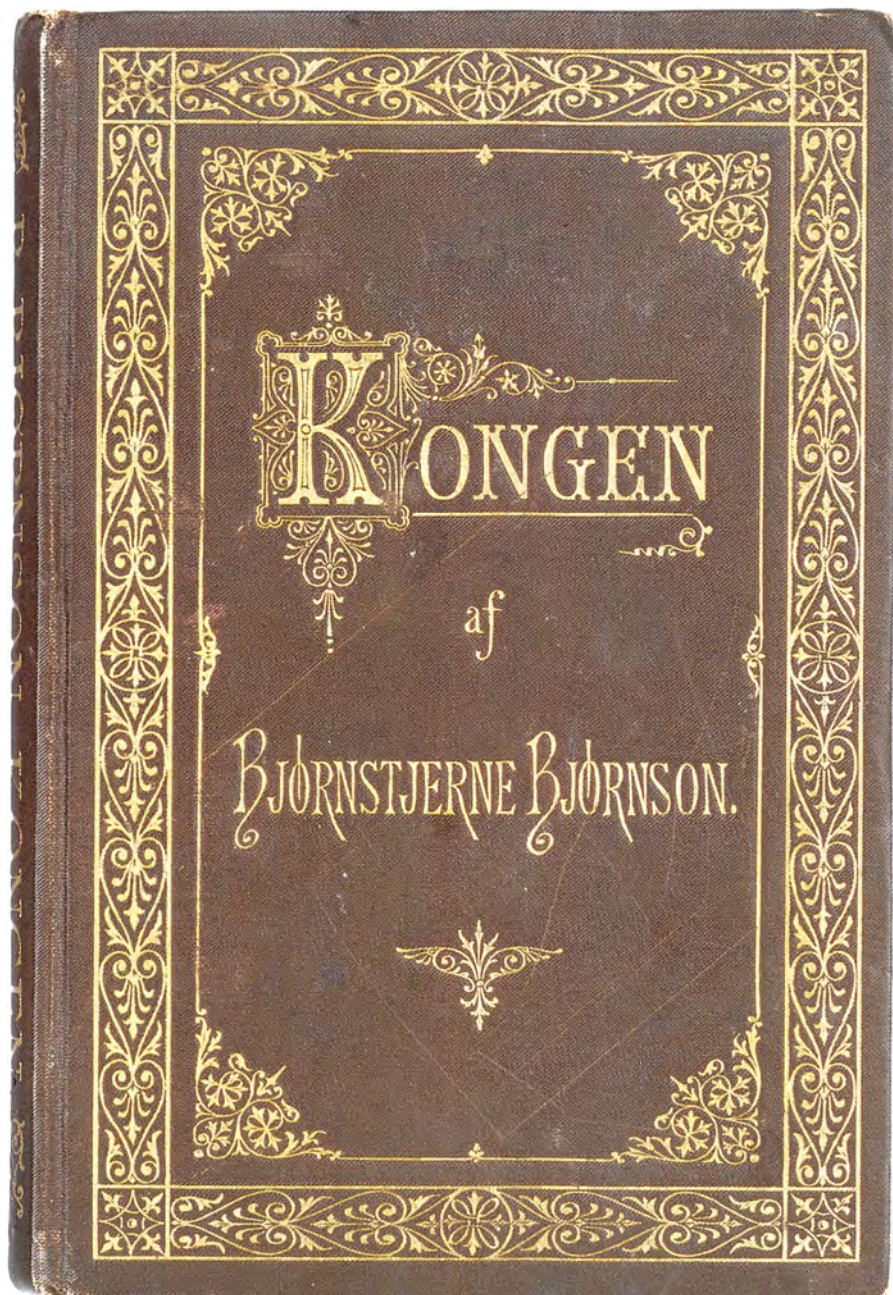

Fig. 9. Bjørnstjerne Bjørnson: *Kongen*, 1885.

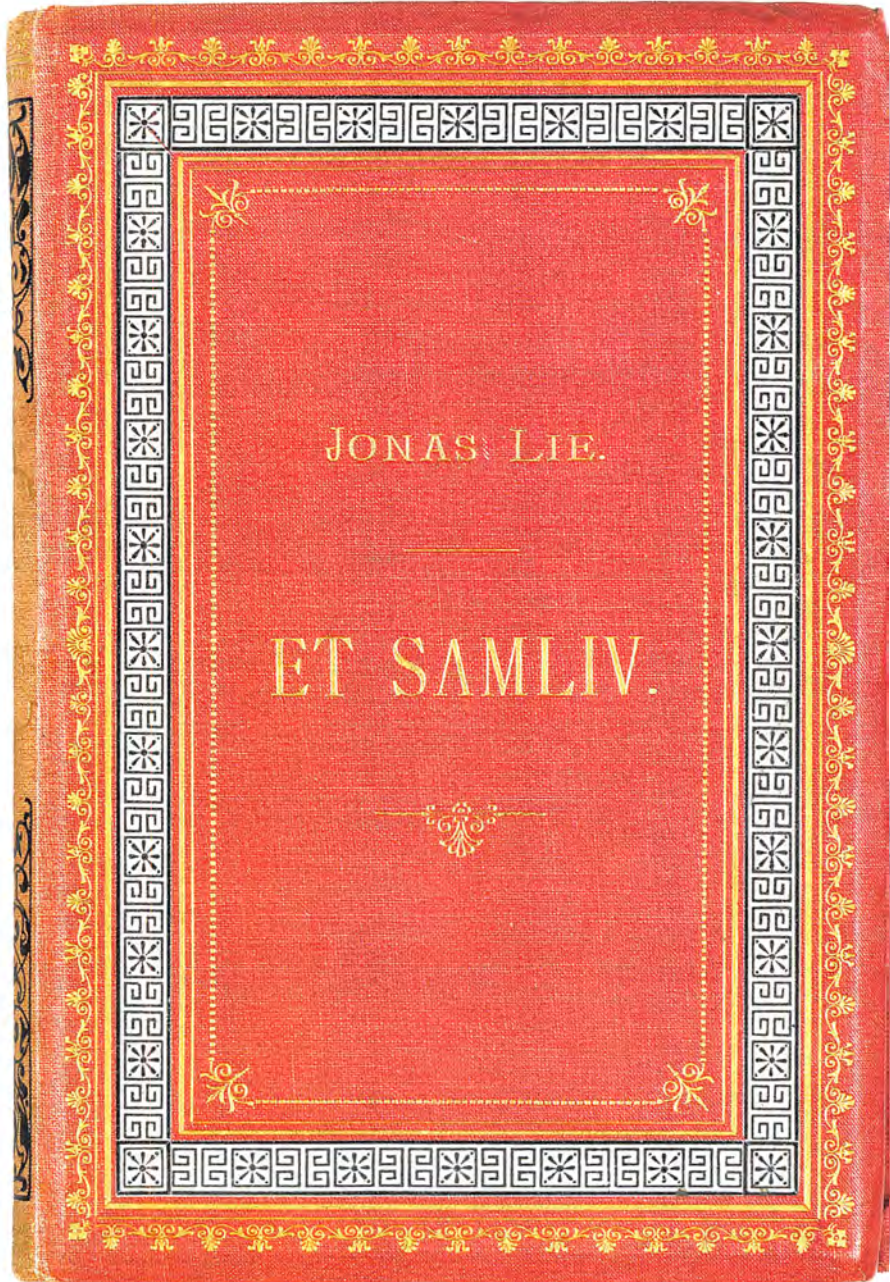

Fig. 10. Jonas Lie: *Et Samliv*, 1888.

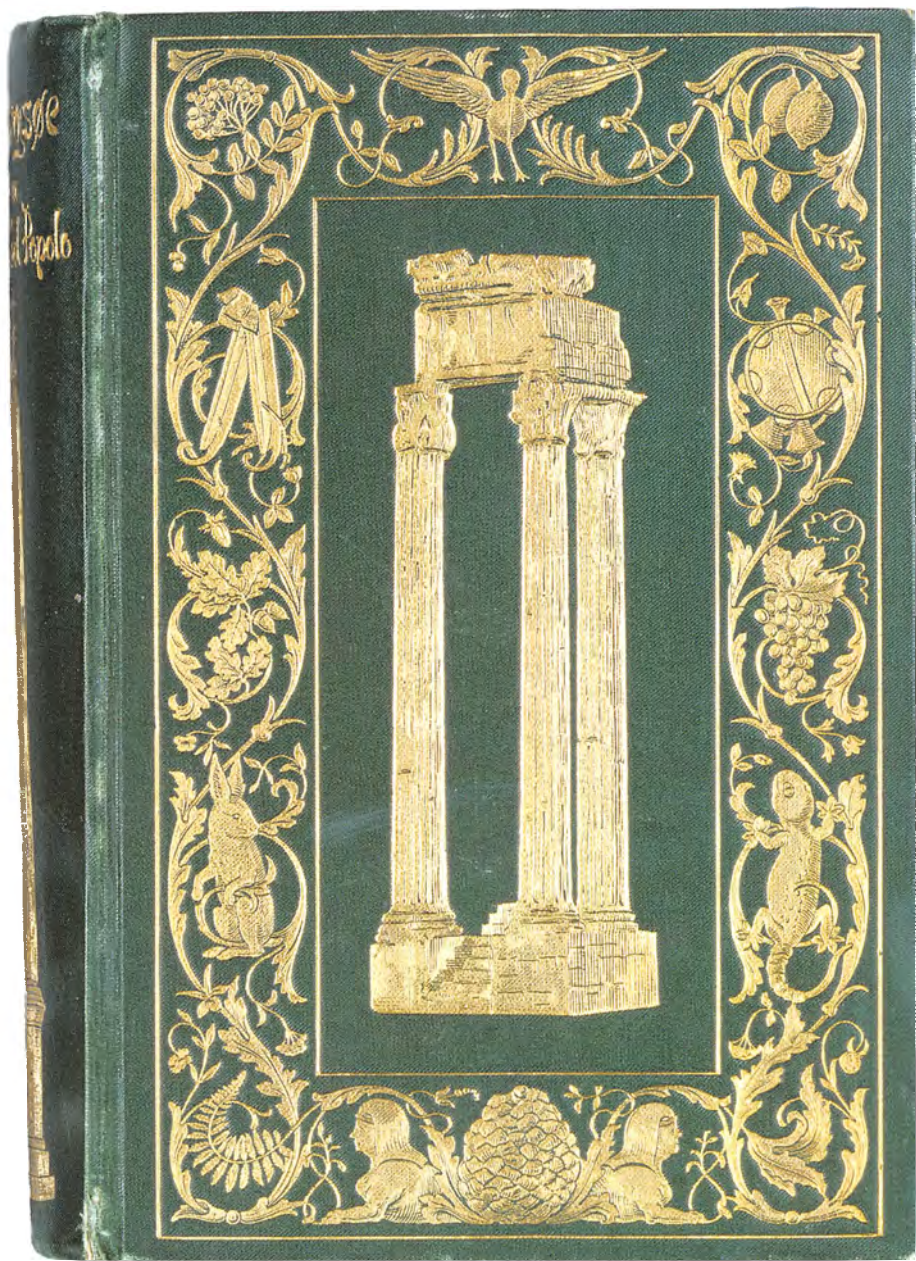

Fig. 11. Vilhelm Bergsøe: *Fra Piazza del Popolo*, 1888.

med samme karakteristiske rygornamentik som Lies „Et Samliv“, „Dyre Rein“ og nedennævnte „Kommandørens Døtre“ samt Carl Andersens islandske fortælling „Over Skjær og Brænding“, Gad 1882, se *fig. 53*.

Rammeborten vist på *fig. 9* indicerer videre, at Petersen er mester for f.eks. bindet om Vilhelm Bergsøes „Fra Piazza del Popolo“, 6. udgave, Gyldendal 1888, med borten på bagsiden. For en gangs skyld er forsiden uden angivelse af titel og har i stedet en søjleruin, som omgives af en bred figurramme, begge i forgyldt gravering. På ryggen knejser en obelisk (*fig. 11*). Dekorationen benyttedes til og med 10. udgave 1905. Søjleruinen går tilbage til 1874, da den placeredes på Gyldendals udgave af Johs. Petersens „Billeder af Livet i Oldtiden“, ligeledes omgivet af en bred, men forskellig figurramme. I denne sammenhæng mere væsentlig er dog bortens forekomst på Thor Langes „Fra Rusland“, Gyldendal 1882, fordi bindets forside er udsmykket med et rigt ornamentmateriale i sort, som forbinder det med andre bind. Store hjørneornamenter over titlen har tidligere været anvendt i forgyldning på „Massudith“, 1878, se *fig. 5*, og en ramme med små hældende halvcirkler ses yderligere anvendt på andre usignerede bind som f.eks. Gyldendalske forlagsbind om Bjørnsons „Maria Stuart“, 4. udgave 1879, og M. Goldschmidts „Fortællinger og Virkelighedsbilleder“, 1883. Disse to har i blindpresning på bagsiden endnu en rammebort, som må skyldes Petersen. Den er anbragt i forgyldning på sort bund på forsiden af udgaver af Helene Nybloms „Noveller“, Gad 1881-82, i sort på Schandorphs „Uden Midtpunkt“, Reitzel 1879, og Oscar Arlauds „Bevingede Ord“, Forlagsbureauet 1878 plus „Supplement“ 1881. På Arlauds kommende klassiker, genudgivet stærkt forøget 1906 og først i 1940 afløst af Vogel-Jørgensens udgave, er forsiden festligt smykket med en flyvende engel, der flager med bogens titel (*fig. 12*). Rammeborten er på alle fire bind suppleret med en inderramme i streg med samme lille hjørneornament.

På ryggen af Nybloms „Noveller“ ses et ornament, som også er brugt til et Petersenbind om en bog af Victor Cherbuliez (omtalt nedenfor s. 255). På forsiden af Goldschmidts „Fortællinger“ (med halvcirkelborten) findes samme fine, forgyldte hjørneornament som på forsiden af Drachmanns nedennævnte „Rejsebilleder“ og i blindtryk på hans „Derovre fra Grænsen“, 1878. Den forgyldte rygornamentik på Goldschmidtbindet har tidligere fundet anvendelse på Drachmanns „Ungdom i Digt og Sang“, Gyldendal 1879 (på forsiden smykket med et forgyldt skjold), men Goldschmidt har mere raffineret fået nogle felter udfyldt i sort.

I 1880'erne og senere træffer man på en rammebort med stiliserede blad- og blomsterstilke, enten med disse presset ned i bindet eller ståen-

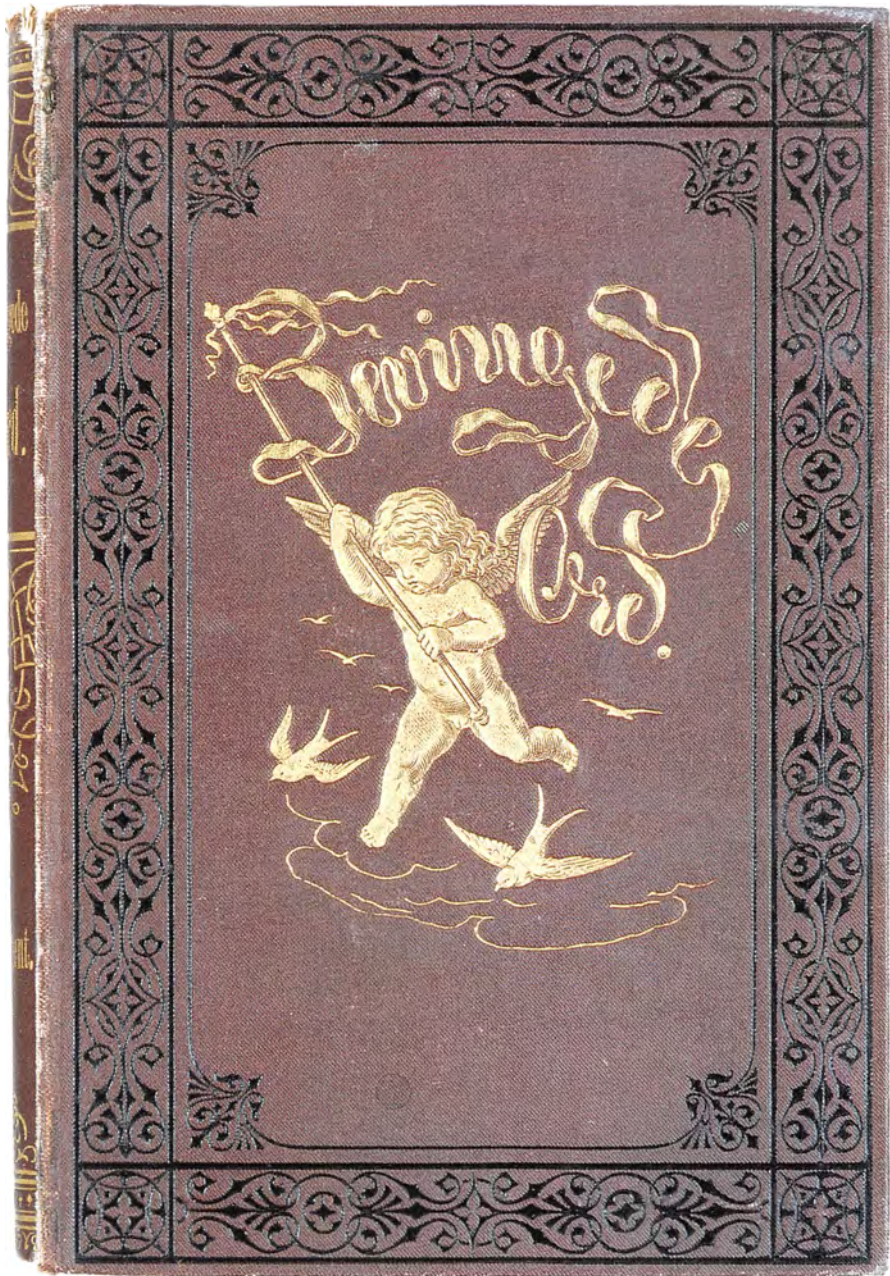

Fig. 12. Oscar Arlaud: *Bevingede Ord*, 1878-81.

de i svagt relief. I relief findes den f.eks. på bagsiderne af Drachmanns „Rejsebilleder“, 1882, Chr. Richardts „Blandede Digte“, 1891, og Lies „Kommandørens Døttre“, 2. udgave 1893 (og måske første udgave 1886), presset på flere af Vilhelm Bergsøes bøger så som „Fra gamle Dage“, 1885, „Fra den gamle Fabrik“, 4. udgave 1887, og „Sandhedens Mænd“, 1894, alle udgivet af Gyldendal. „Kommandørens Døttre“ og „Fra den gamle Fabrik“ foreligger i eksemplarer med Petersens signatur. Forsiderne er vidt forskellige. „Fra gamle Dage“ er rent dekorativt udsmykket med forgyldt renæssanceornamentik, „Kommandørens Døttre“ i begge udgaver med en tegning i farver af et marineetablissement, der er nedfældet i bindet. Øverst vajer det rene norske flag. Jonas Lie havde som god norsk patriot protesteret mod, at flaget på første udgave var forsynet med det norsk-svenske unionsmærke, så det havde Gyldendal måttet lade fjerne på bindet til andenudgaven.¹⁹

På „Fra den gamle Fabrik“ viser en graveret medaljon den gamle kgl. porcelænsfabrik på Købmagergade med Rundetårn i baggrunden (*fig. 13*). Gravuren er også benyttet til 3. udgave, 1879, men på 1887-udgaven er den omgivende ornamentik ny. De to yderste vandrette borter i forgyldning er de samme, som optræder i sort på ovennævnte Jonas Lie-bind, vist på *fig. 10*. Bagsiden er set i to bindoplag. Et grønt eksemplar med ejertilskrift dateret dec. 1887 har på bagsiden fået tildelt borten, der er afbildet på *fig. 9*, et rødt den nysnævnte bort.

Af de hyppigt forekommende mørkegrønne bind om Kaptajn Marryats „Skrifter“, som først udkom på Chr. Steen og Søns og fra 1886 på V. Pios Forlag, er nogle udgaver fra 1890'erne set med Petersens signatur. De har på bagsiden en smal blindpresset rammebort med en bølget blomsterstilk og en stiliseret blomst i de inderste hjørner. Rammen viser sig at gå tilbage til omkring 1860, hvor den findes på for- og bagside af f.eks. Martin Hammerichs „Ewalds Levnet“ (med etiket fra Clément) og Carl Andersens „Ingolfs og Hjørleifs Saga“.²⁰ Den ses også på f.eks. Bjørnsons „Maria Stuart“, 3. udgave 1867, på bagsiderne af Carl Andersens „Over Skjær og Brænding“, 1882 (med forsidegravure af pige siddende i et landskab) og Peter Nansens tidligere nævnte „Unge Mennesker“ fra 1883, endvidere på bagsiderne af Victor Hugos „Notre-Dame Kirken i Paris“, Philipsens Forlag 1883 (med Petersens signatur, forside med tegning på bindet af kirken), Tobias Smollets „Peregrine Pickles Hændelser“, Chr. Steen &

¹⁹ L. Nielsen (note 9) II, s. 550 og 552. Bindet om førsteudgaven er afbildet i farver i Finn Bøckmann: „Jeg har ladet lave en gravure“, *Almanak*, 3. årg. nr. 2, s. 11.

²⁰ Forsiden af Andersens bog er afbildet i FF 41, s. 180.

Fig. 13. Vilhelm Bergsøe: *Fra den gamle Fabrik*, 1887.

Søns Forlag 1884 (forside med tegning på bindet af Hans Nikolai Hansen), Henrik Wergelands „Hassel-Nødder“, Gad 1885 (forside med sorte plantearabesker) og senere Henrik Ibsens „Digte“, Gyldendal 1896, de sidste to også signerede af Petersen.²¹

I sort er borten placeret på forsiden af Nicolais (dvs. Henrik Scharlings) „Min Hustru og jeg“, 4. oplag Reitzel 1881. Bogen var en gedigen salgssucces (1. udg. 1875, 5. oplag 1889), men ikke så bragende som Scharlings „Ved Nytaarstid i Nøddebo Præstegaard“, der udkom 1862 og i 7. oplag, 1883, ligeledes er forsynet med borten i sort.²² Som vanligt for Reitzels udgivelser er disse forlagsbind uden bogbindersignatur. Forsiderne er i traditionel layout med en forgyldt gravure midt på forsiden, på „Min Hustru“ af et skovparti, på „Nøddebo Præstegaard“ af scenen, hvor studenterne ankommer i et hestekøretøj til præstegården (*fig. 14*). Rygornamentikken er ens, se *fig. 53*. Den er gentaget på førstnævnte i næste oplag (med en grøn gren og tegning af et husligt interiør på forsiden) og på sidstnævnte i de to følgende oplag, 1887 og 1889 (med et vinterlandskab i sort, hvidt og guld). Den kendes fra tidligere bind, f.eks. Ibsens „Kongs-Emerne“, 1870.

Som modvægt vises en mere utraditionel forside på et ligeledes usigneret bind, der har rammeborten på bagsiden, men på forsiden blot en enkel stregramme, nemlig forlagsbindet om Wilhelm Hauffs „Æventyr“, Chr. Steen & Søns Forlag, 1884. Hele den forgyldte komposition af forfatter, titel og gravure med motiv fra bogen er kopieret efter titelbilledet tegnet af Carl Thomsen (*fig. 15*). Ryggen er dekoreret med et brudstykke af blomsterborten, som ses på ryg og forside af det signerede bind om Bergsøes „Fra den gamle Fabrik“, jvf. *fig. 13*.

Vist lige så hyppigt benyttet er en ramme bestående af en streg, som ved hjørnerne går over i en lille trekvartcirkel, hvori der er placeret en trelliget blomst. Den er blindpresset på bagsiderne af Gyldendals udgaver af antologien „Vintergrønt“ ved Chr. Richardt, 1.-2. oplag 1866-67, og Bjørnsøns „Fiskerjenten“, 1868. I 1880'erne optræder den f.eks. på bagsiden af „Nøddebo Præstegaard“, 1883, og den holdtes stadig i ære og værdighed ved midten af 1890'erne, hvor den findes bag på signerede bind om bøger af Axel Lundegård udgivet af V. Pios Forlag (f.eks. „Prometheus“, 1894 og „Tannhäuser“, 1895). I forgyldning ses den på forsiden af Bjørn-

²¹ Ibsens *Digte*, 1896, er i samme bind som 1891-udgaven, hvis forside er afbildet i farver af Finn Bøckmann (note 19), s. 14.

²² *Nøddebo Præstegaard* forelå 1962 trykt i 100.000 eksemplarer, *Det danske Bogmarked*, 1962, s. 133. Den er nu bedst kendt fra opførelser af Elith Reumerts vaudevilleversion.

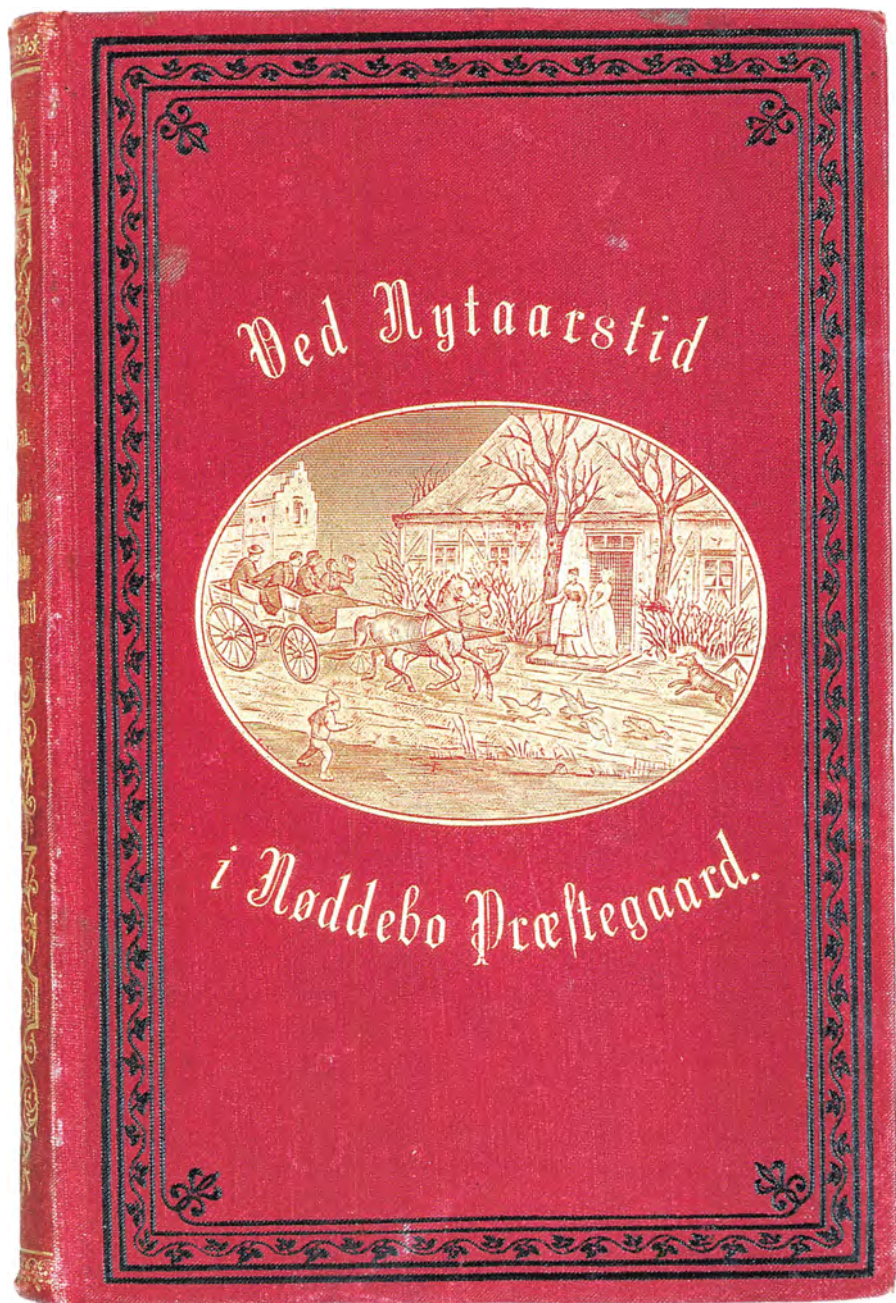

Fig. 14. Nicolai (Henrik Scharling): *Ved Nytaarstid i Noddebo Præstegaard*, 1883.

sons „Digte og Sange“, Gyldendal 1880 og 1890, hvor den omgiver en tegning på bindet, og i sølvfarve på forsiden af et rødt bind om Gottfried Kellers „Syv Legender“, Eibes Forlag 1882 (uden Petersens signatur). Titel og forfatter er trykt i guld, men det pyntede forbogstav i „Legender“ er placeret på et felt, der som rammen er i sølv (*fig. 16*). På bagsiden står Eibes forlagsmærke i blindtryk omgivet af rammeborten vist på *fig. 14*.

Der kan ikke være tale om at præsentere alle de af Immanuel Petersen anvendte borter og ornamentter, men det skal med, at det nævnte bind om Wergelands „Hassel-Nødder“, 1885, på forsiden har en rammebort med tæt forsirede ornamentter i forgyldning, som også pryder forsiden af Jacob Falkes „Kunstindustriens Grundsætninger“, Philipsens Forlag 1885, og dette bind på bagsiden endnu en blindtrykt rammebort, som er placeret i sølv på farve på Richard Kaufmanns „Det moderne Frankrig“, Gyldendal 1882. Alle tre foreligger i forlagsbind signeret af Petersen, og det gør ligeledes M. Goldschmidts efterladte „Smaa Skildringer fra Fantasi og Virkelighed“, Gyldendal 1887, med en forgyldt bladgren på forsiden. Bagsiden er smykket med store blindtrykte hjørneornamentter, som også optræder på bagsiden af et eksemplar af tobindsudgaven af Bjørnsens „Fortællinger“, Gyldendal 1881, og dermed indicerer, at Petersen var leverandør af de kendte bind med et norsk brudepar i forgyldt gravering.

Immanuel Petersen stiledede højere, end det umiddelbart er fremgået. I 1882 adresserede han en annonce til forlæggerne med en lang række navne på forfattere, hvis bøger han havde leveret bind til. Annoncen slutter: „Da jeg har sikret mig fortrinlig Assistance i kunstnerisk Retning, kan jeg særlig anbefale mig til de Herrer Forlæggere med Indbinding eller Levering af løse Bind i smagfuld og efter Bogens Indhold passende Udstyrelse“.²³ Bemeldte kunstneriske assistance foreligger sjældent oplyst af kunstnersignatur på bindene, men i nogle få annoncer gives konkret omtale af enkelte bind – af bind til M. Goldschmidts „Livs Erindringer og Resultater“, Gyldendal 1877, elegant udført „med Forfatterens Portrait og en Copi af Bissens Nemesis Statue“, af grønne chagrinygge til Møller-Holsts „Landbrugs-Ordbog“ (udgivet i subscription 1877-83) „med en af Hr. Blomstermaler [O.A.] Hermannsen komponeret Rygdekoration“, af bind til J.C. Tuxens „Søfarten og Skibsbygningskunsten“, Philipsen 1878, udført „efter Tegning af Marinemaler [C.] Baagøe“, af årgangsbind til „Ude og Hjemme“ 1877-84 med „Chagrinsryg og Shirtings Sider, Tegning [af engel med blomsterguirlande] af Hr. A. Jerndorff“, og af bind til A.

²³ *Adressebog for den danske ... Boghandel*, 1882, s. 105.

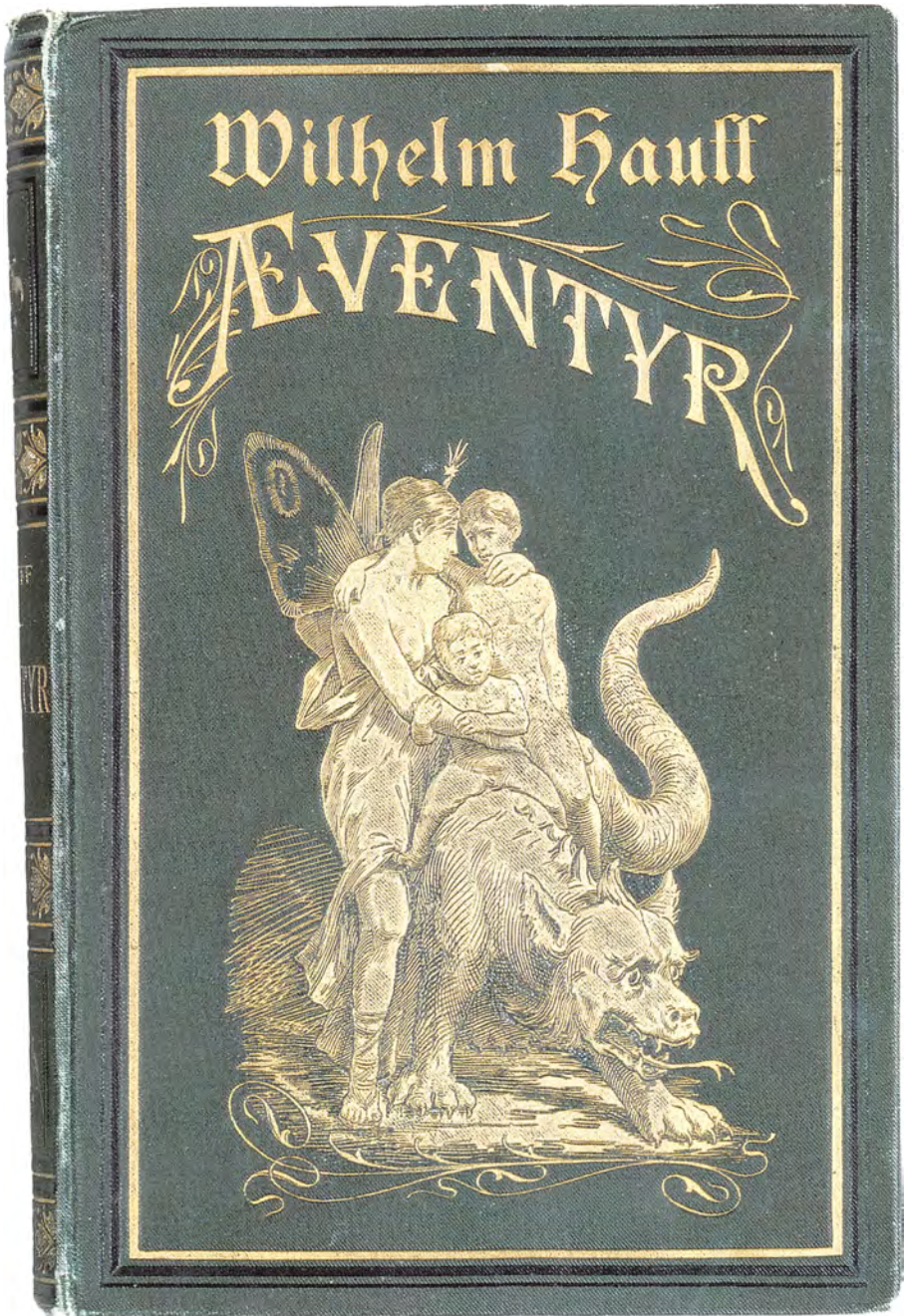

Fig. 15. Wilhelm Hauff: *Æventyr*, 1884.

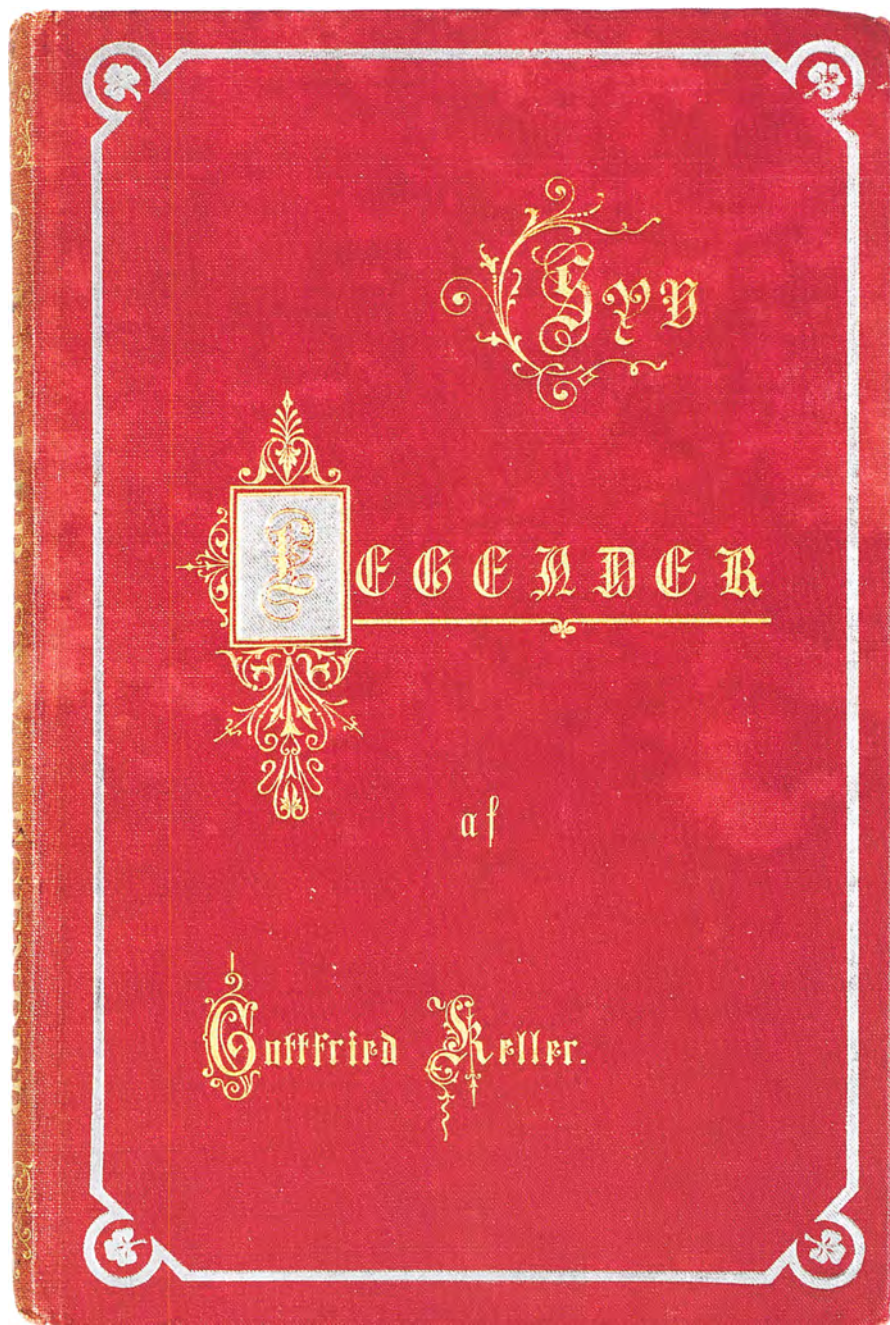

Fig. 16. Gottfried Keller: *Syv Legender*, 1882.

Munchs „Kongedatterens Bruddefart“, Gad 1878, „med Frølichs Titelbillede i Guld- og Sorttryk“.²⁴ Adskillige andre bind havde man gerne hørt nærmere om, f.eks. hvem der har leveret tegning til den interessante gravure på „Opfindelsernes Bog“ I-VIII, Forlagsbureauet 1877-83, hvor en engel stående på en globus trækker to tandhjul med snore.²⁵ Nogle senere, til dels signerede bind omtales og afbildes i afsnit 5-7.

3.

Bernhard Beuchel kom 1860 fra Leipzig og fik arbejde i Cléments værksted. 1873 etablerede han sit eget bogbinderi, som han arbejdede op til et af hovedstadens største, hvorfra der udgik en mængde komponerede bind. Han markerede sig næppe med udsøgte bind som Immanuel Petersen og Carl Petersen og ansås for at være konservativ af smag, men han havde et godt ry som en samvittighedsfuld håndværker, der især var god til forgyldning, og blev i løbet af en halv snes år storleverandør af udmærket partiarbejde. På industriudstillingen i 1888, hvor Immanuel Petersen havde stillet sig uden for konkurrence, erhvervede han og Carl Petersen hver en førstepræmie.²⁶

Tidligst 1883 synes Beuchel at have stemplet bind med sin signatur, og indtil da er man derfor henvist til lejlighedsfund af bind med etiket fra hans værksted. Den er set i nogle få bøger fra 1870'erne, således på bagpermen af Jules Vernes „Mindre Fortællinger“, Andr. Schous Forlag 1876 (to dele i et bind). Andreas Schou slog sit forlag op i 1870'erne med oversættelser af fransk og tysk skønlitteratur og udgav 1872-89 en lang række af Jules Vernes romaner. De blev fra 1876 solgt i et livligt dekoreret seriebind (*fig. 17*): Omgivet af en rammebort i sort og guld er graveret en stor tegning med motiver fra Vernes bøger, øverst himlen med måne, stjerner og en luftballon, jvf. „Fem Uger i en Ballon“ (udgivet 1874 og 1883) og „Rejsen til Maanen“ (1876), dernæst et forgyldt titelbånd og nederst en havbugt med skib og damptog, jvf. „Rundt om Jorden i 80 Dage“ (1873 og ofte senere). Ryggen er udsmykket med forgyldte og sorte arabesker i ramme. Bindet kan dateres til aug. 1876, da forlæggeren meddelte, at han til Jules Vernes værker havde „ladet componere et nyt pragtfuldt Bind, der første Gang vil blive anvendt til *Mindre Fortællinger I-II* og *Rejsen til*

²⁴ *Nordisk Boghandlertidende* 9. febr., og 19. okt. 1877, 11. okt. og 3. dec. 1878.

²⁵ Afbildet i annonce fra Petersen i *Ude og Hjemme*, 1877-78, s. 139.

²⁶ Nekrolog af F. Hendriksen i *Bogvennen* 1896, s. 40f; jvf. FF VII, s. 158 og erindringer af Emil Hannover i *Aarbog for Bogvenner* V, 1921, s. 12-14; om industriudstillingen *Nordisk Boghandlertidende* 21. sept. 1888.

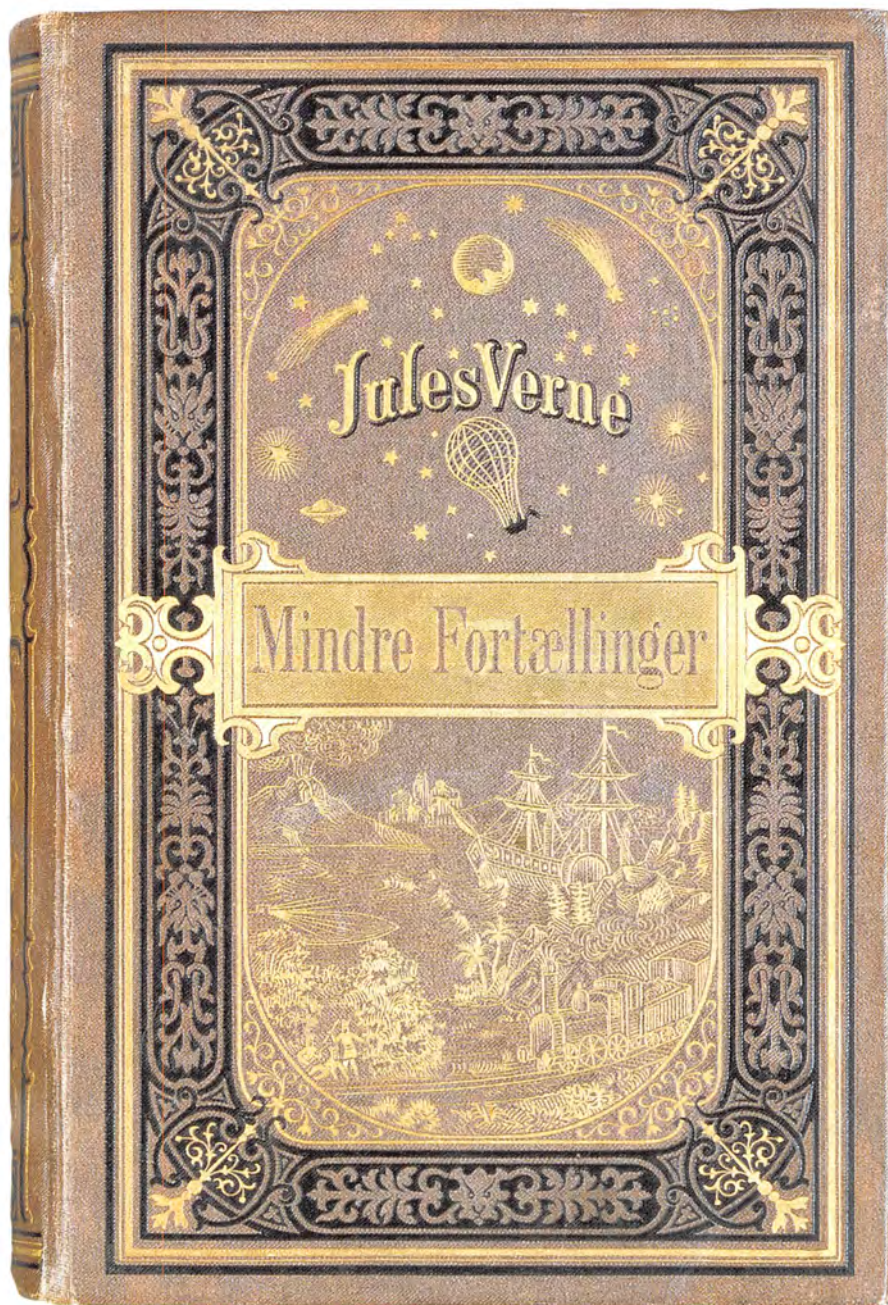

Fig. 17. Jules Verne: *Mindre Fortællinger*. 1876.

Maanen“. Prisforskellen på et heftet og indbundet eksemplar var 2 kr.²⁷

Ligeledes på Schous Forlag udkom fra 1876 oversættelser af Alphonse Daudets bøger, distribueret i mørkegrønne bind, som ud over et par små vignetter på forsiden kun har lidt forgyldt ornamentik på ryggen. Vignetter og rygdudsmykning varierer og er f.eks. forskellige på to eksemplarer af „Fortællinger og Skitser“, 1877, det ældste uden Schous forlagsmærke, det yngste med forlagsmærket dateret 1891. Det ældste eksemplar er med etiket fra Wilh. Raff Jun.s Bogbinderi. En illustreret udgave i stor oktav af „Det lille Pus“, 1879, har fået særbehandling med en rigere bindudsmykning og stammer som udvist af etiket fra Beuchels værksted (*fig. 18*). På to forgyldte bånd står titel og forfatter i farve, f.eks. i blå på et brunt bind, i rødt på et grønt bind. Midtpå er placeret et graveret billede efter en af bogens illustrationer, der er omgivet af sorte arabeskslyngninger, og yderst løber en ligeledes sort ramme af bølgende bladstilke, der minder om, men er forskellig fra en af Immanuel Petersens rammer (jvf. *fig. 14*). Rammen er gentaget i blindtryk på bagsiden, hvor også forlaget har fået placeret sit mærke. Snittet er noget usædvanligt farvet rødt. Samme layout, med det sorte arabeskmønster som baggrund for forgyldte forfatter- og titelbånd samt et graveret midterbillede, har forsiden på et usigneret bind om N. Juel-Hansens „Over Stepperne“, Høst og Søns Forlag 1883, hvor dog en mere enkel stregramme og et lille hjørneornament udmærker sig ved at være forgyldt.

I en større annonce fra Beuchel 1879 tilbødes ikke bind til Jules Vernes bøger, men til „Det lille Pus“ kunne løse bind fås til en pris af 1,40 kr.²⁸ Bind til Viktor Rydbergs „Den sidste Athenienser“, Andr. Schous Forlag 1878, kostede 1,30 kr., rimeligvis forlagsbindet med forgyldte figurgraveringer.²⁹ Til samme pris solgtes bind til ægyptologen Georg Ebers' omfangsrige historiske romaner, der blev udgivet af samme forlag, f.eks. „En ægyptisk Kongedatter“, 1876 (2. udgave 1879) og „Uarda“, 1877 (2. udgave 1880), senere „Søstrene“ og „Kejseren“, 1880-81, m.fl. Der er ganske sikkert tale om forlagsbindet, da „En ægyptisk Kongedatter“ med Andr. Schous mærke foreligger i et eksemplar med etiket fra Beuchel.³⁰ Den fælles dekoration på forside og ryg er præget i guld og sort i en slags

²⁷ *Nordisk Boghandlertidende* 18. aug. 1876; jvf. *Illustreret Tidende* 24. sept. 1876 (s. 492): de to bøger kostede heftet henholdsvis 6 og 5 kr., indbundet 8 og 7 kr.

²⁸ Annonce fra Beuchel med ca. 25 bindtitler i *Nordisk Boghandlertidende* 4. juli 1879.

²⁹ Afbildet efter førsteudgaven i FF 41, s. 210.

³⁰ Jvf. Andr. Schous annonce for bogen i et „særligt komponeret originalt Pragtbind“, *Nordisk Boghandlertidende* 27. okt. 1876. Etikettens forekomst meddelt af Mikael Kristensen.

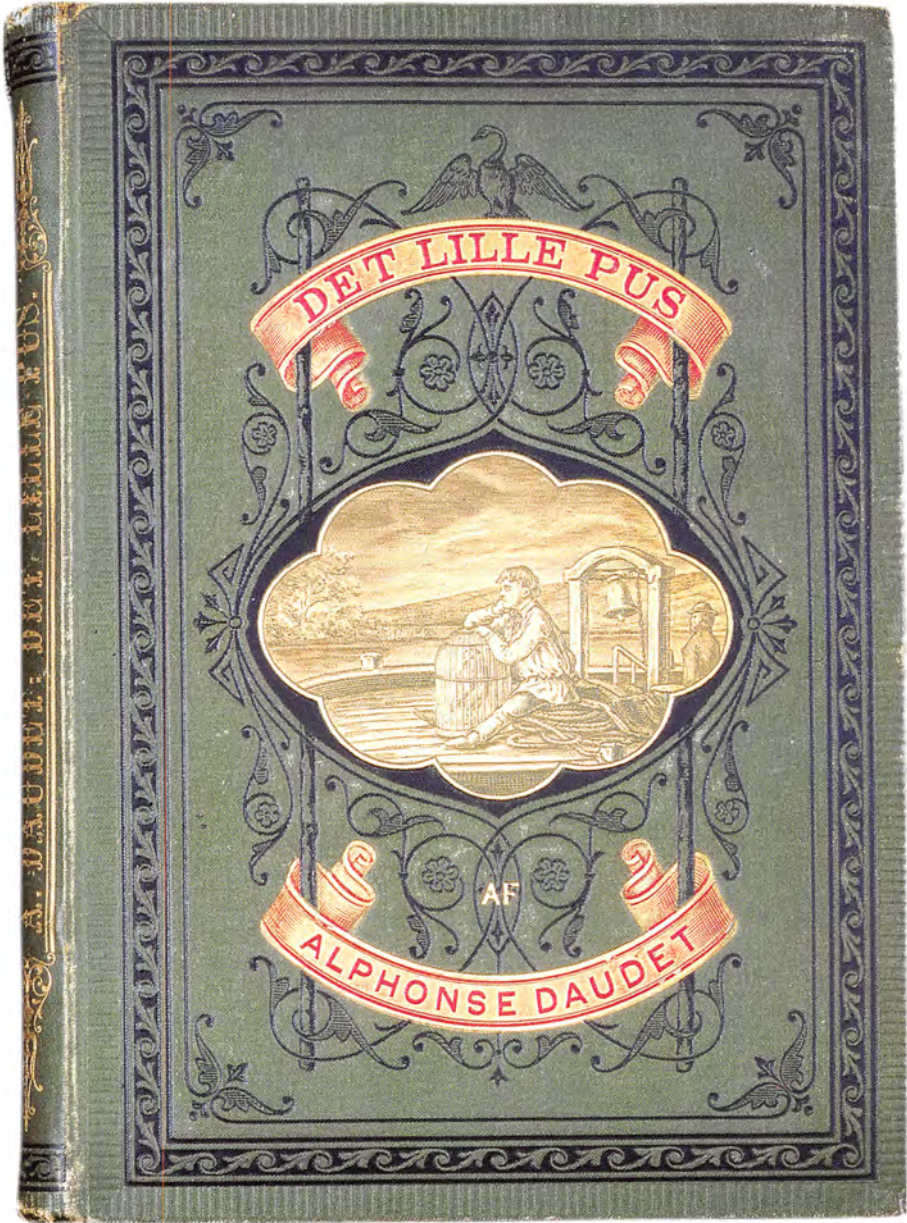

Fig. 18. Alphonse Daudet: *Det lille Pus*, 1879.

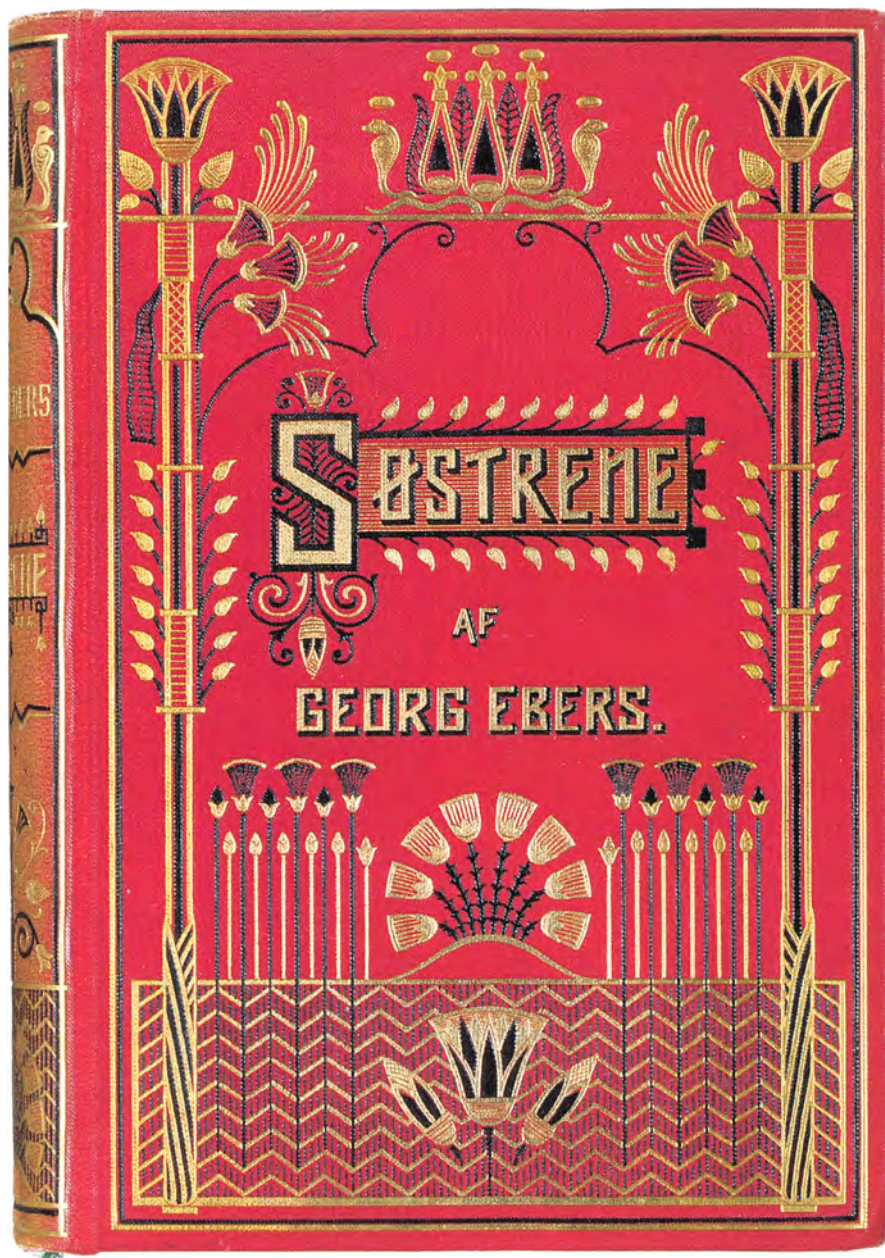

Fig. 19. Georg Ebers: *Sastrene*, 1880.

ægyptisk stil, der tager sig fremmedartet ud (*fig. 19*).

På for- og bagsiden af „Det lille Pus“ løber inden for yderborten en stregramme med hjørnevignetter, som også forekommer i blindtryk bag på forlagsbindet om R. Schoeners „Den sidste Hortensier“, Schuboths Forlag 1880. På forsiden er felter med titel, forfatter og gravure med et galejskib neden for et tempel indfattet af en kunstfærdig ramme i guld og sort på baggrund af et mønster af sorte arabesker (*fig. 20*). Det er et ganske flot bind, hvor billedgravuren forekommer mere vellykket end dens forlæg, et træsnit s. 233.

Bagsiden af Juel-Hansens „Over Stepperne“ har en anden stregramme, der i hjørnerne buer ind i en lille og mere enkel vignet. Denne ramme er en af de hyppigst forekommende bagsiderammer ca. 1880-1900 og udgør en vigtig nøgle til identificering af Beuchels ofte usignerede arbejder. Den kaldes for nemheds skyld i det følgende for Beuchels vignetramme. I signeret sammenhæng findes den f.eks. på Jonas Lies „Otte Fortællinger“, Gyldendal 1885 (set med Beuchels etiket), og H.F. Ewalds „Griffenfeld“, Jacob Erslevs Forlag 1888 (med Beuchels stempel). Begge er smykket med landskabstegninger på forsiden. På Lies fortællinger er et fjeldlandskab trykt direkte på bindet,³¹ på „Griffenfeld“ er et fortrykt billede af fæstningen Munkholm indfældet eller presset ned i dette. Et sidestykke udgør Ewalds „Niels Ebbesen“, Jacob Erslevs Forlag 1886, med samme ramme på bagsiden, men usigneret. Her er nedfældet en bronceret statue af Niels Ebbesen, som på soklen har gravørsignaturen CD = Chr. Danielsen.

Gyldendals bind om Jonas Lies „Lodsen og hans Hustru“, 5. oplag 1880, har fået vignetrammen placeret på forsiden i sort (*fig. 21*). Den omgiver en usigneret billedgravure, der som forlæg har bogens titelbillede tegnet af marinemaleren Carl Baagøe. Gravuren demonstrerer, at en gravør undertiden valgte at tage sig nogle friheder. Han har fundet det vanskeligt at gravere tegningens frembrusende båd med sejl, der buer frem mod beskueren, og har vendt båden om, så den ses med medvind i sejlet. Heller ikke har han været glad for at have en stejl klippe med fyrtårn som baggrund for båden og har derfor frilagt denne ved at rykke titelbilledets kystparti til højre, så båden rejser sig frit mod horisonten. Gravuren benyttedes til og med 8. oplag 1896, også dette usigneret, men her er vignetrammen dog kun bibeholdt på bagsiden; forsiden har fået en ny, forgyldt ramme og ryggen en anden dekoration, som også forekommer på Lies nedennævnte „Gaa paa!“

³¹ Et lyserødt bind er afbildet af Finn Bøckmann (note 19), s. 11.

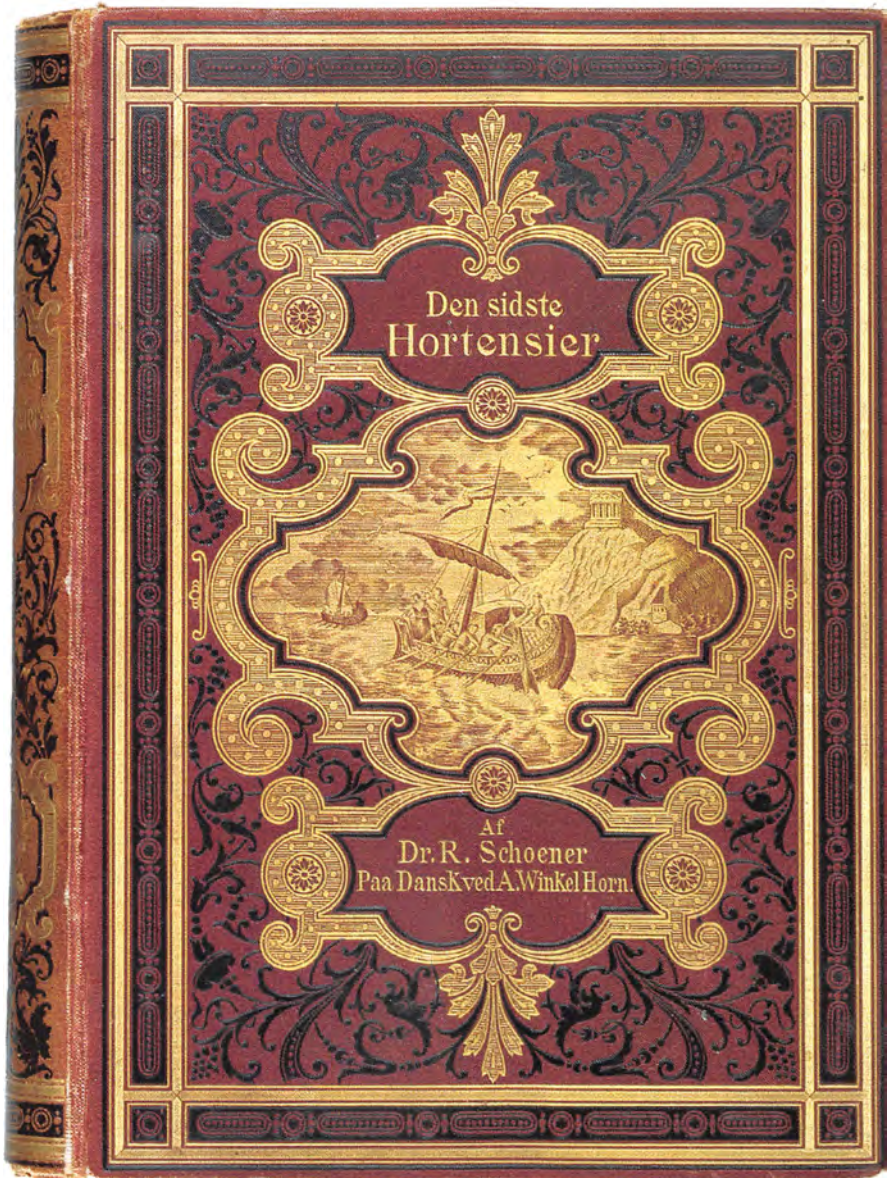

Fig. 20. R. Schoener: *Den sidste Hortensier*; 1880.

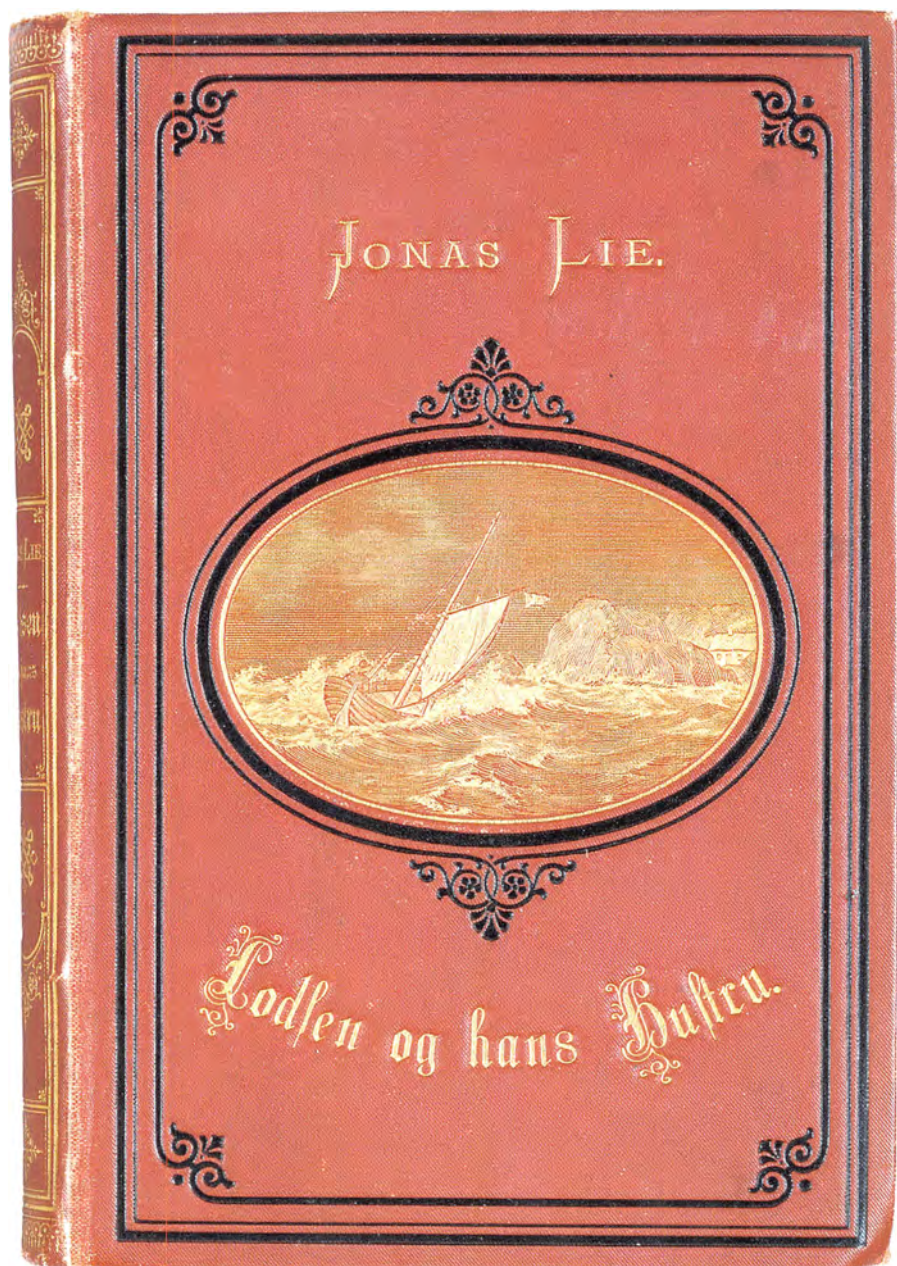

Fig. 21. Jonas Lie: *Lodsen og hans Hustru*, 1880.

Gyldendal blev antagelig inden længe en af Beuchels største kunder. En ejendommelig stregkomposition i sort med forgyldt inderramme, som er set på Henrik Ibsens „Et Dukkehjem“ og „En Folkefiende“, Gyldendal 1879 og 1882, går igen på Vilhelm Topsøes skuespil „Umyndige i Kjærlighed“, Gyldendal 1881, der på bagsiden har Beuchels vignetramme. På Martin Koks „Spirende Bund“, Valdemar Petersens Forlag 1882 (*fig. 22*), er kompositionen gentaget i blindtryk på bagsiden. De bind til en række ældre Ibsenudgaver, som Beuchel 1879 averterede til 60 øre stykket, var formentlig mere beskedent dekoreret som f.eks. „Samfundets Støtter“, 1877, set i et bind, der blot har en sort stregramme omkring forgyldt forfatter og titel. Det har samme forgyldte ornamentik på ryggen som Beuchels nedennævnte bind om Drachmanns digtsamlinger fra 1877-79. Førsteudgaven af „En Folkefiende“, 1882, var længe om at blive afsat – ifølge Gyldendals katalog fra 1893 var den endnu ikke udsolgt dette år – og udgaven foreligger desuden i det standardbind, hvormed Gyldendal senere udsendte alle Henrik Ibsens dramaer, med et klassisk kvindehovede over titelfeltet og en løvkrans nedenunder m.v. Hele dekorationen er i guld og sort og rimeligvis fra tidligst 1883. Ibsen var udmærket tilfreds hermed, men smuk kan næppe nogen finde på at kalde den. Stikprøver viser, at bindene har Beuchels vignetramme på bagsiden („Gildet paa Solhaug“, 1883, „Kærlighedens Komedie“, 1891, „Peer Gynt“, 1893). På „Brand“ i 14. oplag 1898 er bagsiden dog blot præget med forlagets mærke.

Da Ibsens bøger udkom i relativt store og som regel flere oplag, turde de have givet Beuchels forretning god beskæftigelse gennem årene. En medarbejder erindrer: „Beuchel havde en egen Evne til at sætte dette Arbejde i Scene ... Der kunde ligefrem staa Glans om Forretningen, naar den aarlige Henrik Ibsen-Bog kom til Indbinding. Det drejede sig gjerne om adskillige Tusind Expl. i fine Shirtingsbind med Guldsnit, der skulde skaffes færdige i kortest mulige Tid“.³² Kun en del af oplaget blev indbundet til udgivelsesdagen, men det kan godt have drejet sig om et par tusinde af f.eks. „Et Dukkehjem“, som udkom i et førsteoplæg på 8.000 eksemplarer.³³

Vignetrammens placering på bagsiden af Jonas Lies „Gaa paa!“, Gyldendal 1882, identificerer også dette bind som Beuchels værk. Som på

³² *Dansk Bogbindertidende* XIV, 1923, nr. 13.

³³ L.C. Nielsen (note 9) II, s. 575. Tak til Jens Vilhelm Tietze for meddelelse om Ibsenbind. Blandt Ibsenbindene afbildet af Finn Bøckmann (note 19), s. 14f er bind med den omtalte stregkomposition ikke repræsenteret.

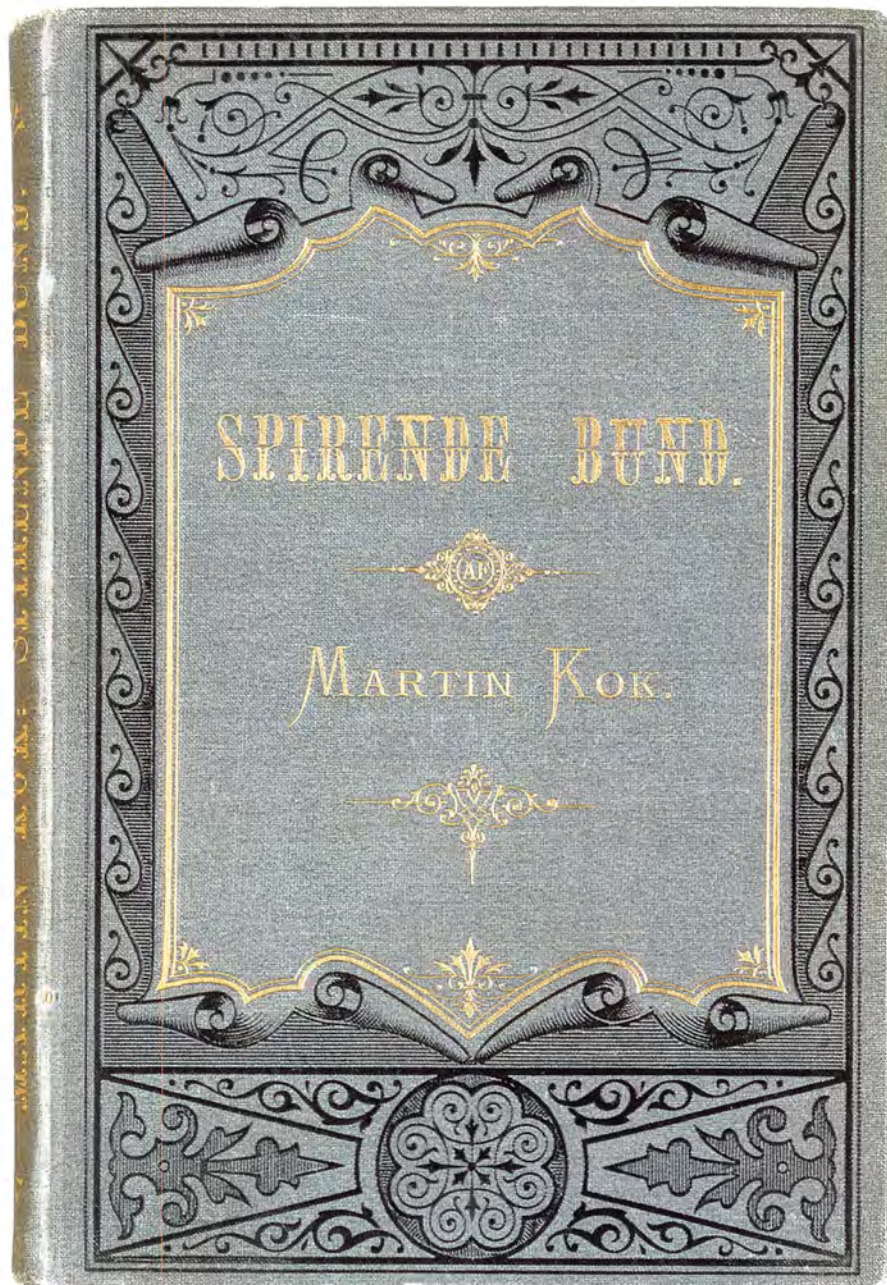

Fig. 22. Martin Kok: *Spirende Bund*, 1882.

„Lodsen og hans Hustru“ har en omslagstegning af Carl Baagøe udgjort forlæg for et graveret søstykke, her med gravør Chr. Danielsens signatur (*fig. 23*). Forsidens sorte rammebort med ornamentik i cirkelform, der løber ud i en slynget hjørneornamentik, fører til andre usignerede bind med samme ramme omkring en ren dekorativ udsmykning som f.eks. Gyldendals bind om Lies „Thomas Ross“, 1878, og Alexander L. Kiellands „Else“, 1881, og „Novelletter“, 3.-4. oplag 1883-84. Kielland foretrak ellers et mere enkelt bindudstyr og anså i almindelighed de komponerede bind for horrible – „som en Række udmaiede Bondepiger en Søndag Formiddag“. Sine egne bøger ønskede han derfor dekoreret med blot „en tynd Streg af Guld, som en Ramme omkring, og saa Forfatterens Navn mellem to fine Linier, øverst oppe; Bogens Titel midt paa f. Ex. skrevet med Rundskrift, altsammen i Guld, men ikke tykt ... saa har De en Bog efter mit Sind!“ Ønsket blev i hovedsagen imødekommet ved indbindingen af de fleste af hans bøger, men altså ikke, uvist hvorfor, for de nævnte udgavers vedkommende.³⁴

Rammeborten med den cirkelformede ornamentik er også placeret på Schuboths udgaver af K.E. Franzos' „Nye Billeder fra Halvasien“, 1881, „Jøder og Slaver“, 1889, og „Sandhedsøgeren“, 1894, sidstnævnte set i et af de efter 1890 sjældent forekommende eksemplarer med etiket fra Beuchel. De to første har yderligere samme rygdekoration som Lies „Gaa paa!“ (se *fig. 53*), og denne går i øvrigt igen på Sophus Schandorphs „Oplevelser“, Reitzel 1889 (med anden forsidedekoration) og Lies førnævnte „Lodsen og hans Hustru“ i 1896-udgaven. Franzosbindenes forsider har over og under titelfeltet to tværgående borter med bladgrene bugtet om blomster, der ligesom rammen står i bindets farve på sort. De ses sammenstillet til en ramme på f.eks. Gyldendals udgaver af Holger Drachmanns „Sange ved Havet“ og „Ranker og Roser“, 1877-79, Diodoros' (dvs. Johs. Fibigers) „Den evige Strid“, 1878, og A. Richters udvalg af spanske folkeromancer betitlet „Romancero“, 1880, de to sidste med samme forgyldte inderramme (*fig. 24*).

De to identiske Drachmannbind har guldsnit og averteredes af Beuchel til 85 øre stykket. Da såvel „Sange ved Havet“ og „Den evige Strid“ som „Sandhedsøgeren“ foreligger i forlagsbind med etiket fra Beuchel, turde bortens proveniens være sikker nok, men den er vanskelig at skelne fra en

³⁴ Breve fra Kielland 1880 i L.C. Nielsen (note 9) II, s. 434 og 436. Bind med en sådan enkel udsmykning ses f.eks. om hans *For Scenen*, 1880, afbildet af Finn Bøckmann (note 19), s. 11, *To Novelletter fra Danmark*, 1882, og *Fortuna*, 1884, det sidste afbildet i *Bogvennen* 1988, s. 26.

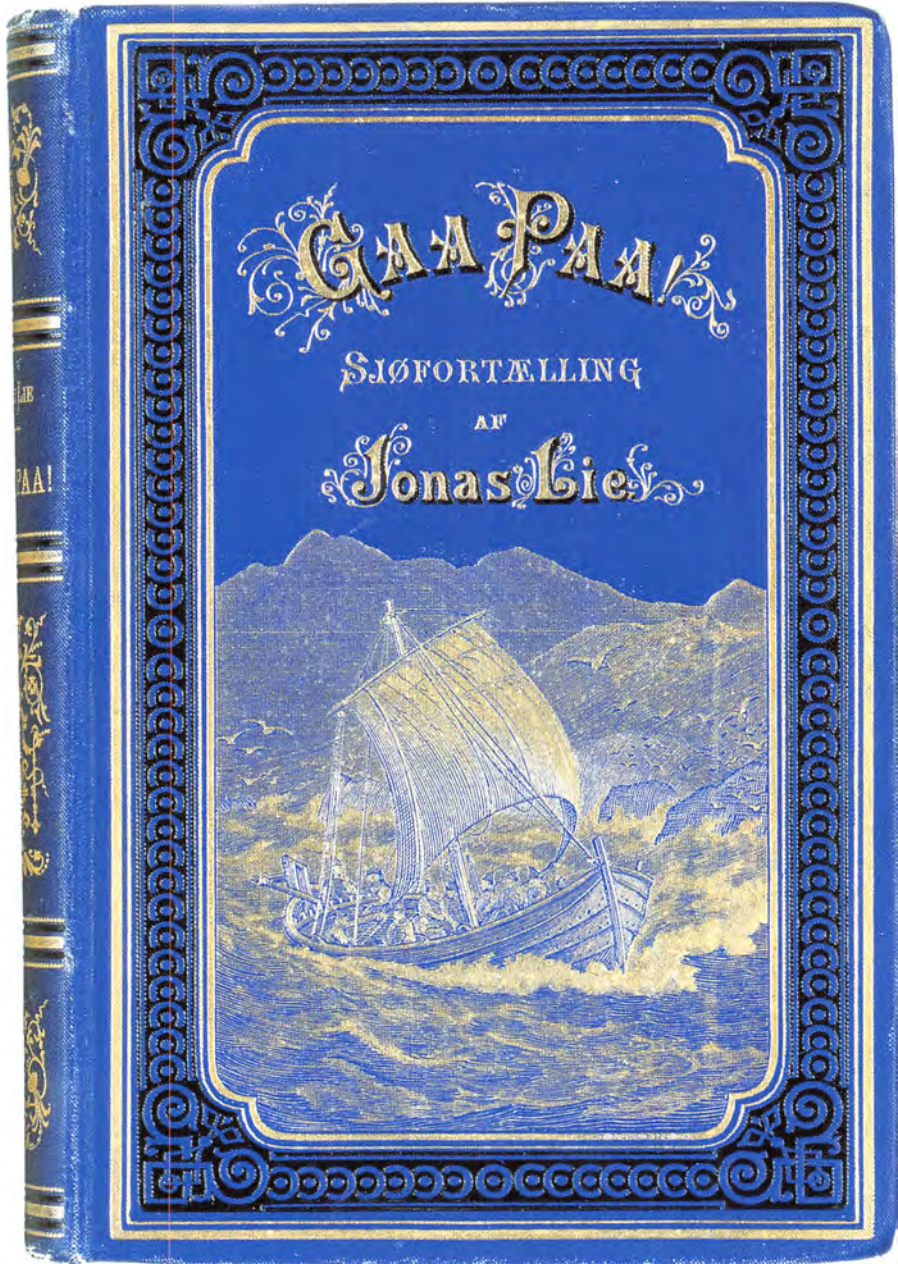

Fig. 23. Jonas Lie: *Gaa paa!*, 1882.

tilsyneladende identisk bort, placeret vandret foroven og forneden på forsiden af et forlagsbind om J.J.F. Friis' „Lybækkerne i Nakskov“, Chr. Steen & Sønns Forlag 1877. Bagsiden er forsynet med de karakteristiske hjørneornamenter i blindtryk, der også ses på f.eks. bindet om „Birger Jarls Sønner“, 1884 (ovenfor s. 84), og forsiden har foruden borten og anden dekoration i sort en forgyldt våbenkomposition med dannebrog, som tillige forekommer på ryggen af Carit Etlars „Gjøngehøvdingen“, Chr. Steen & Sønns Forlag 1881. Disse to bind er med Immanuel Petersens bogbindermærke, så Beuchel og Petersen synes at have ejet et (noget nær) ens stempel. Dekorationen på det røde bind om „Lybækkerne“ er ikke ligefrem komponeret med skønsomhed, og afbildningen på *fig. 25* er for så vidt et eksempel på en lidet mindeværdig dekoration. Forsidens våbenkomposition og hjørneornamenter dukker mange år efter op på ryg og forside af forlagsbindet om H.F. Ewalds „Daniel Rantzow“, Gyldendal 1899. Det er usigneret, men averteredes samme år blandt andre løse bind fra Immanuel Petersen.³⁵

Beuchels vignetramme forekommer fremdeles på bagsiden af H.F. Ewalds historiske roman „Anna Hardenberg“, 3. udgave, Gyldendal 1882, med nok en rammebort i sort på forsiden, hvor den omgiver en fin gravering af hovedpersonen og Frederik 2. efter Hans Nicolaj Hansens titelbillede.³⁶ Videre henleder vignetrammens forekomst på bagsiden af Ernst Ecksteins „Nye Skolehistorier“, Hagerups Forlag 1898, opmærksomheden på en stærkt bølget bort, der indrammer bindets forside i rødt på sort. Borten er tidligere stemplet i blindtryk på f.eks. bagsiderne af H. Trolles „Søofficeren“, Andr. Schou 1882 (med billedgravure af et flådeskib), og samme forlags fornøjelige bind om Fritz Reuters „Landmandsliv“, 4.-5. oplag 1882 og 1888, hvoraf et eksemplar af 5. oplag bærer Beuchels stempel. På forsiden af Henry Grevilles „Skitser“, 1884, står borten i bindets farve på sort, og det gør den også på både for- og bagsiden af Viktor Rydbergs „Romerske Dage“, 1877, begge ligeledes på Schous Forlag. På forsiden af „Romerske Dage“ indrammer den en forgyldt gravure med buste af en romer omgivet af en laurbærkrans og den romerske ørn plus nogle flagrende bånd (pris 1879: 1,30 kr.). Den fortænkte komposition er gentaget på 2. udgave, 1884, men her står borten i broncefarve på sort, og krans og bånd er i en ny gravering farvet henholdsvis grøn og lilla (*fig. 26*). Teknikken har gjort fremskridt, men på bekostning af

³⁵ „Fortegnelse over komponerede Bind. D.L. Cléments Eftf. (Imm. Petersen)“, *Dansk Bogbindertidende* I, 1899-1900, s. 19.

³⁶ Afbildet af F. Hendriksen (note 14), s. 6.

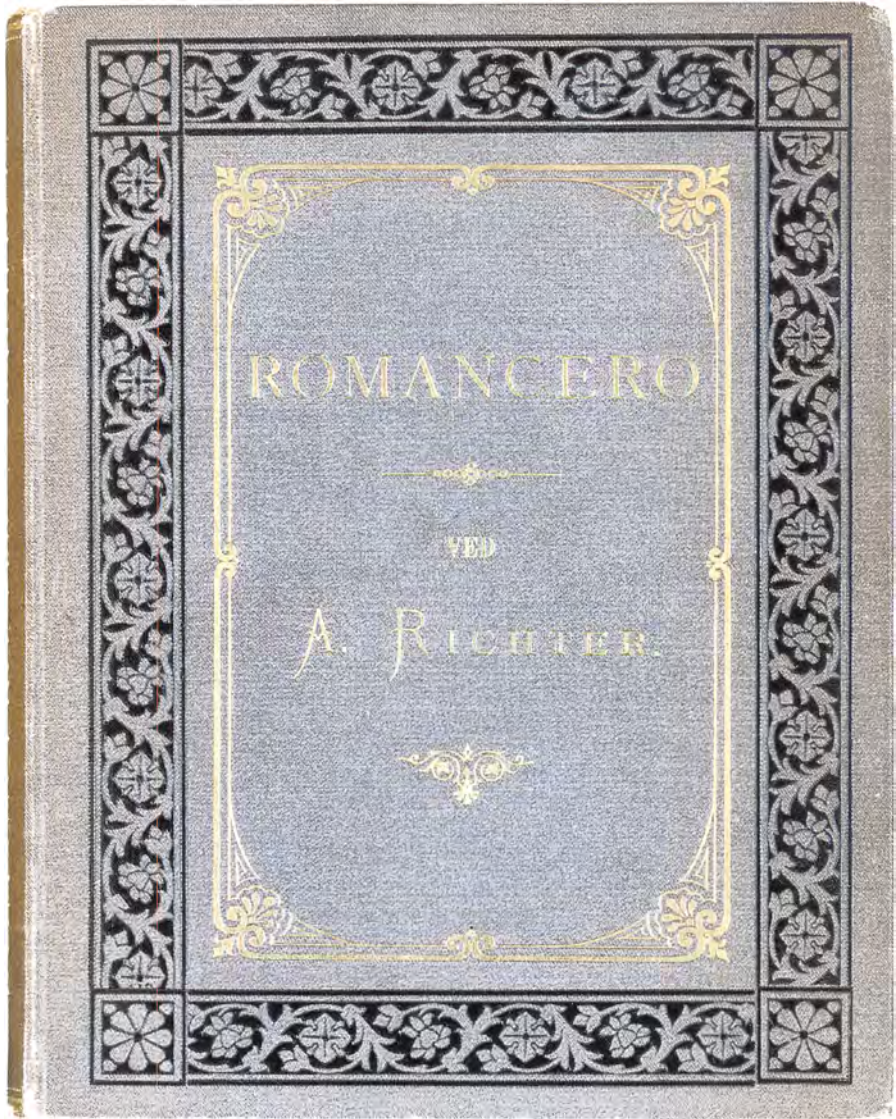

Fig. 24. A. Richter: *Romancero*, 1880.

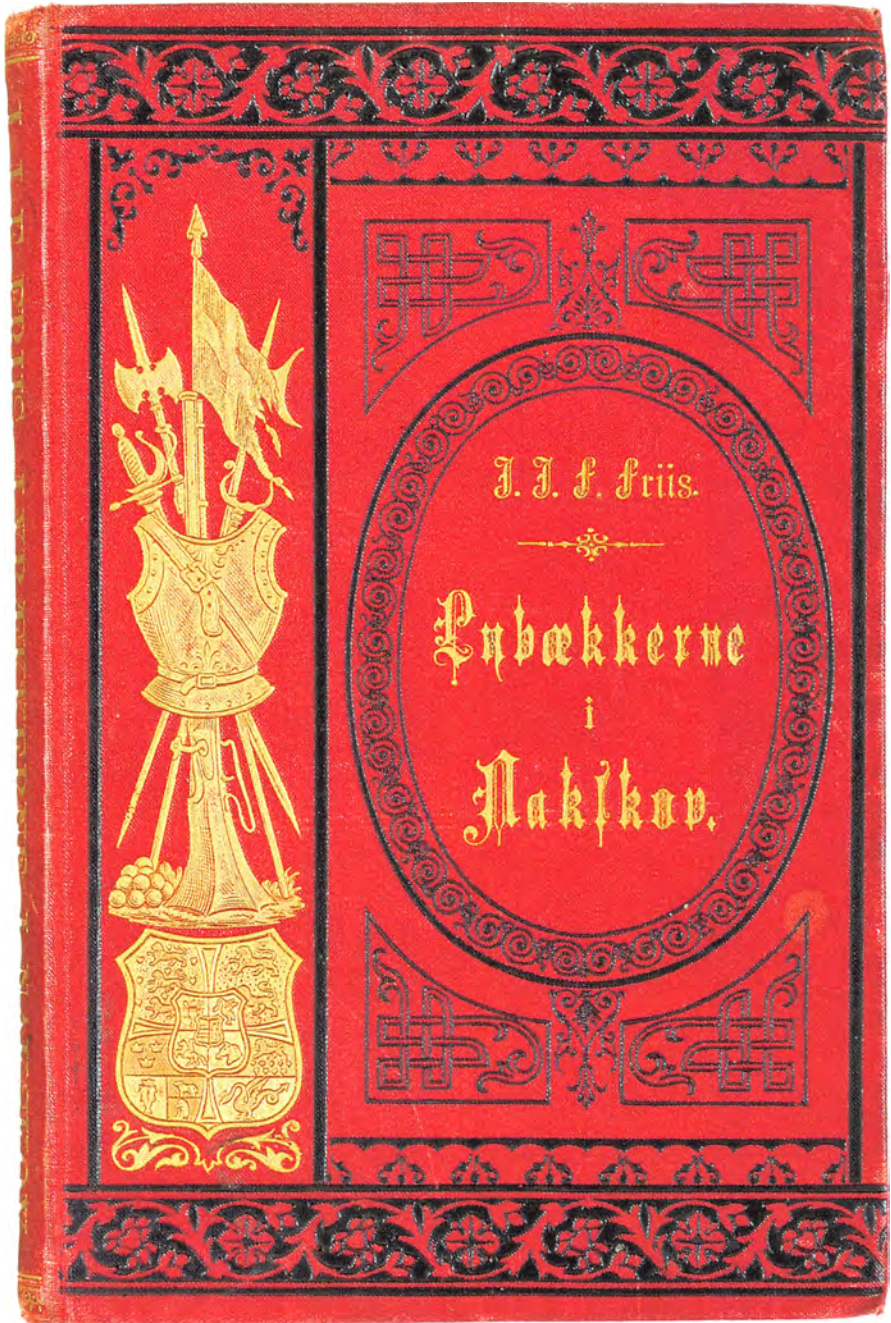

Fig. 25. J.J.F. Friis: *Lybækkerne i Nakskov*, 1877.

dekorationens prægnans.

Reuters „Landmandsliv“ havde tidligt opnået stor popularitet. De tre første oplag var 1869-74 tilsammen trykt i 5.550 eksemplarer.³⁷ 4.-7. oplag blev udgivet 1882-1906 og med 6. oplag som mulig undtagelse distribueret i bind, der har samme forsidedekoration med figurer og rammeværk i reliefpresning på guld, på ryggen figurer i sort direkte på bindet (*fig. 27*). Tegneren Carl Thomsen synes at have haft en finger med i spillet. I al fald stemmer et par figurer overens med figurer på hans titelbillede til bogen (oprindelig tegnet til 3. oplag 1874). 6. oplag fra 1898 er kun set i et eksemplar, hvor dekorationen er tegnet på bindet og den forgyldte baggrund udskiftet med blå farvelægning.

På bagsiden af „Landsmandsliv“ indgår som hjørnepynt et blindpresset ornament, som tillige findes på Rydbergs førnævnte „Sidste Athenienser“. Det optræder igen på bagsiderne af Luisa M. Alcotts fortællinger for ungdommen „Plumfield“ og „Polly“, Wilhelm Priors Forlag 1887 og 1892. Alcottbindenes forsidedekoration i guld og sort er den samme som på Ludvig Bødtchers „Digte“, Høst & Søns Forlag 1878, og „Evropæiske Digte“ ved Alfred Ipsen, Andr. Schous Forlag 1883, blot med den variant, at de to digtsamlinger i midterfeltet, hvor Alcottbindene har titlen stående, er smykket med henholdsvis en lyrekomposition og en engel med blomster. Ingen af bindene bærer Beuchels mærke. På bagsiden har Bødtchers „Digte“ forlagsmærke og stregramme i sort, „Evropæiske Digte“ forlagsmærke og Beuchels vigneturamme i blindtryk. Sidstnævntes forside vises som *fig. 28*.

Bestemmelsen af de næste usignerede bind går via Chr.K.F. Molbechs skuespil „Ambrosius“, 7. og 10. oplag Gyldendal 1887 og 1896. Bindene bærer Beuchels signatur og er på forsiden omkring den tidligere nævnte tegning af hovedpersonen dekoreret med en sammensat bort bestående yderst af en sort stregramme garneret med nogle meget små ornament, derpå nogle rhomber og prikker på gullig farvebund og vandret foroven og forneden ornamentrækker af små cirkler alternerende med to lodrette streger. På Ernst von der Reckes drama „Bertran de Born“, Gyldendal 1884, findes borten med ornamenterne i guld, rækken med rhomber på sort bund. Bindet udgør et layoutmæssigt sidestykke til Immanuel Petersens bind om de nævnte bøger af Jonas Lie, eksemplificeret ved *fig. 10*. Helt i sort streg findes rammedekorationen på forlagsbindet om Holger Drachmanns „Østen for Sol og Vesten for Maane“, Gyldendal 1880. Den forgyldte titel er sat på skrå, og et par graverede figurer placeret på hver

³⁷ *Nordisk Boghandlertidende* 25. juli 1884 (s. 22).

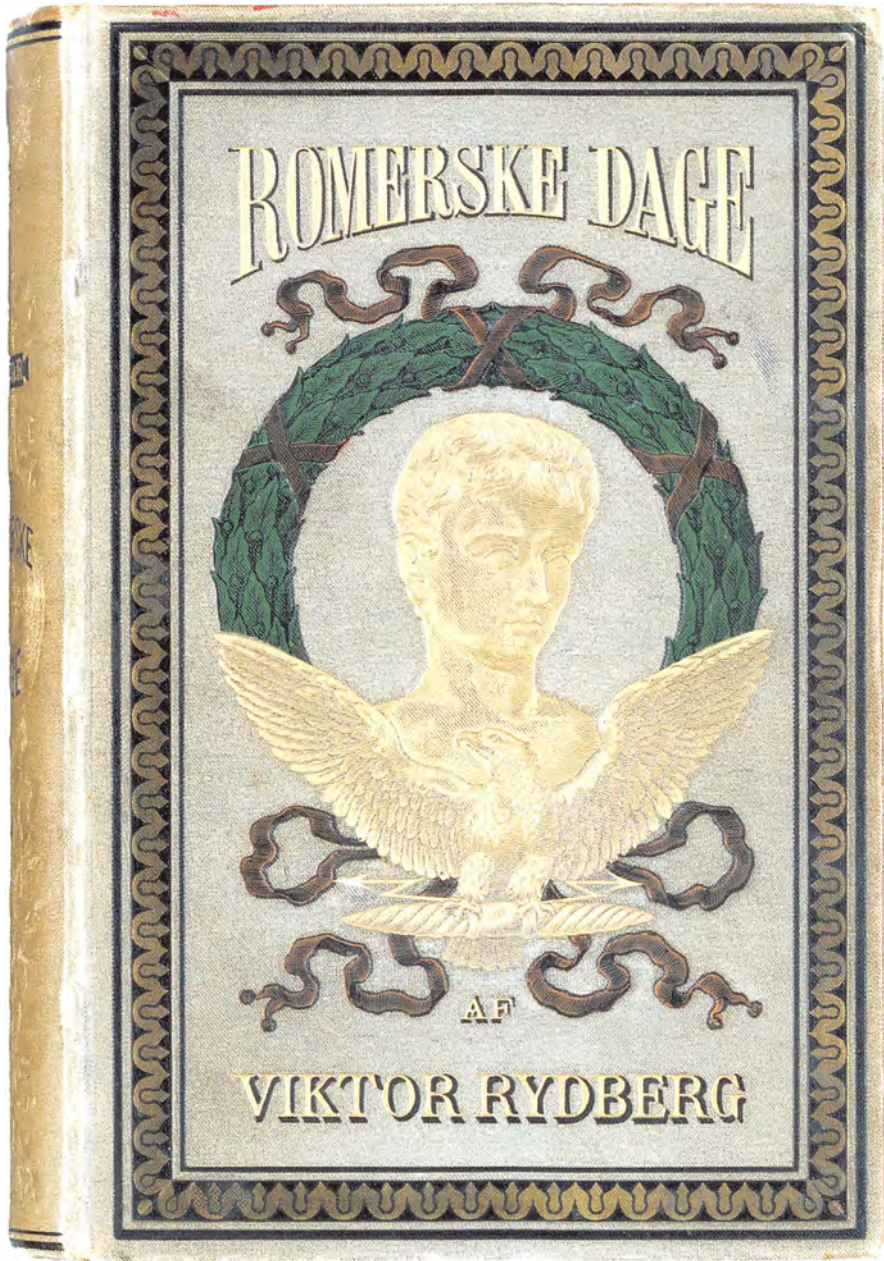

Fig. 26. Viktor Rydberg: *Romerske Dage*, 1884.

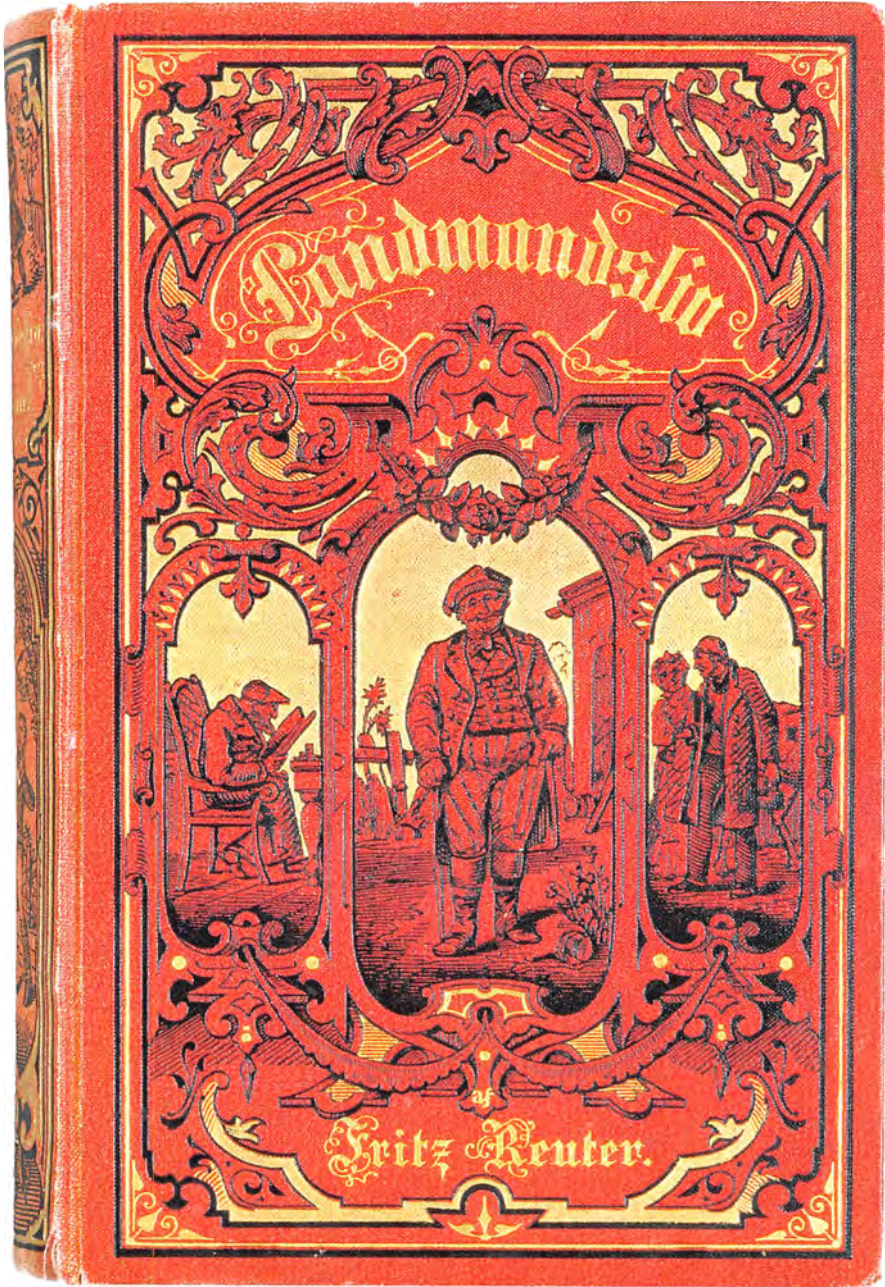

Fig. 27. Fritz Reuter: *Landmandsliv*, 1888.

Fig. 28. Alfred Ipsen: *Europæiske Digte*, 1883.

sin side heraf (*fig. 29*).

En variant af ornamentrækken med cirkler og dobbeltstreger, hvor cirklerne er udfyldt i sort, angiver Beuchel som ophav til bindet om H.F. Ewalds „Fortællinger“, Jacob Erslevs Forlag 1884. Forsidens yderste sorte bort genfindes på f.eks. Zacharias Nielsens „Nye Tider“, sammes „Tre Fortællinger“, Andr. Schous Forlag 1885 og 1888, Hans Juuls „Daarlige Tider“, Schubothe 1887 (alle tre med vandrette arabeskborter i sort), og den af Hagerups Forlag udgivne „Jule-Kalender“, 4. årg. 1887. Navnlige værd at bemærke er dog Ewaldbindets spinkle forgyldte hjørneornament. Det forekommer også på „Nye Tider“ og „Tre Fortællinger“ og ses desuden i blindtryk på bagsiden af Frits Reuters „Fra Napoleonstiden“ i 3. oplag, Andr. Schous Forlag 1888 (med titelbillede af Knud Gamborg klæbet på forsiden). Dette bind er med Beuchels signatur og hjørneornamentets proveniens følgelig så tilpas sikker, at dets forekomst på usigtede bind yder endnu en hjælp til at udpege arbejder fra hans værksted. F.eks. på „Biskop G.P. Brammers Ungdomsliv“, Andr. Schous Forlag 1884, der har en rammebort med rosetter og palmetter på sort, som tidligere har været benyttet til Thomas Overskous „Udvalgte Komedier“, Høst og Søns Forlag 1878, men der med andre hjørneornamenter i bortens stil. Det har sikkert været dette bind til Overskous komedier, Beuchel 1879 averterede til 85 øre.

En tæt rygdekoration på „Brammers Ungdomsliv“ findes også på Molbechs „Ambrosius“ i 6. oplag 1882 (se *fig. 53*), som Beuchel 1879 averterede bind til i et tidligere oplag. Den forekommer tillige på Holger Drachmanns skuespil „Strandby Folk“, Gyldendal 1883, hvor der på forsiden er stemplet et mønster af sorte arabesker, der også findes på forfatterens „Skygebilleder“, Gyldendal samme år, og Rudolf Schmidts „Skæbner og Skikkelser“, Schubothe 1884, begge med anden rygdekoration. Mens de to sidste har Beuchels vignetramme på bagsiden, er „Strandby Folk“ her dekoreret med samme bølgede bort, som ses på bl.a. Reuters „Landmandsliv“.

Rygdekorationen på „Brammers Ungdomsliv“ optræder videre på Ivar Rings (dvs. A. Mechlenburgs) „I Høst“, Schubothe 1883, hvis forside har samme yderbort med rhomber som „Skygebilleder“ og arabeskslyngninger i guld og sort omkring titelfeltet. Denne forsidekomposition (men ikke rygdekorationen) er gentaget på andre af Rings fortællinger som „Bregner“ og „Kamp“, Schubothe 1887 og 1891. Arabeskslyngningerne forekommer desuden på nogle oversættelser af Pierre Loti udgivet af Andr. Schous Forlag, „Islandsfiskeren“, 1887, „Min Broder Yves“, 1889, og „I Marokko“, 1892, hvor rammeborten afvigende består af cirkelrunde

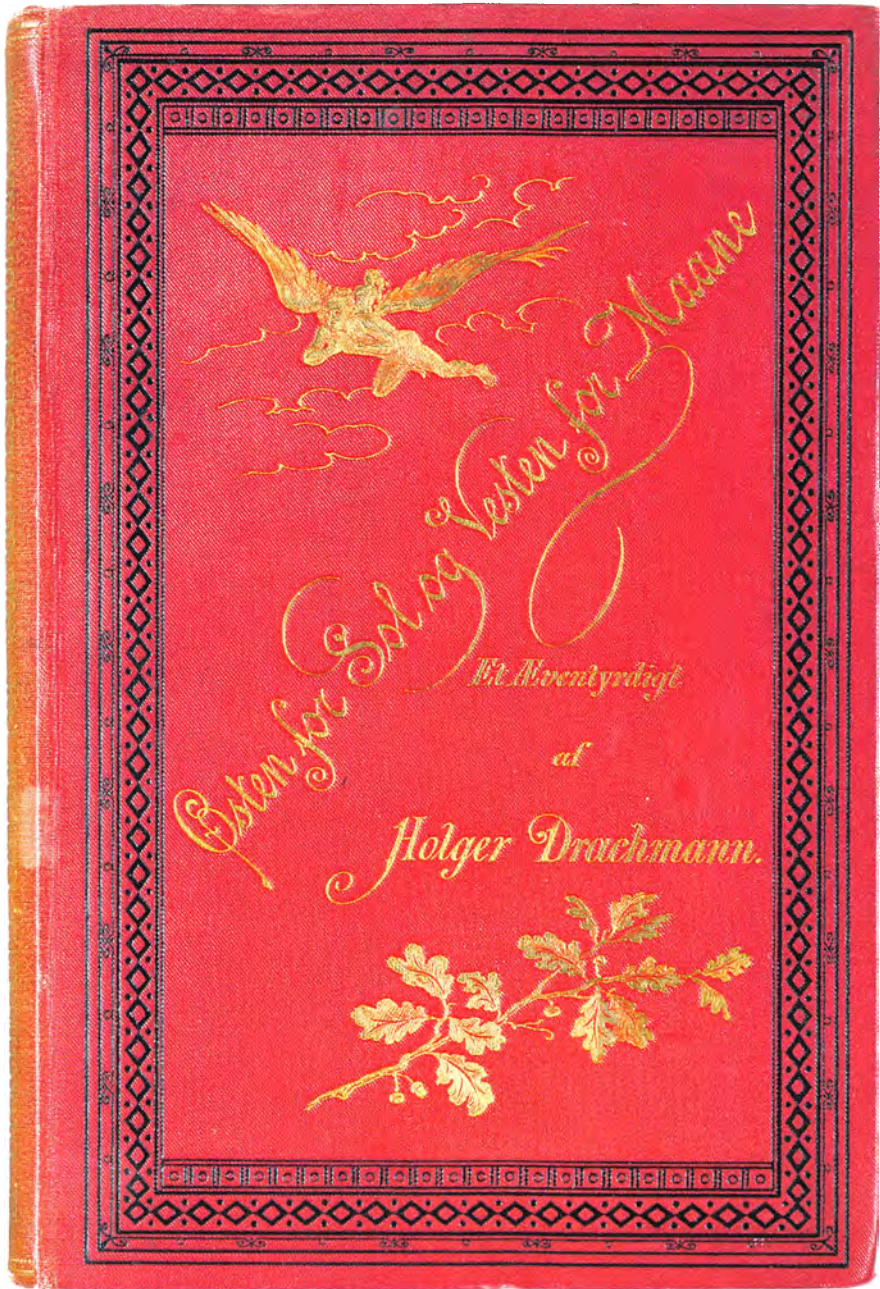

Fig. 29. Holger Drachmann: *Østen for Sol og Vesten for Maane*, 1880.

rosetter i sort, som ligeledes forekommer på Ambrosiusbindet (og i forgyldning på Georg Ebers' „Et Spørgsmaal“, Andr. Schous Forlag 1882). Ivar Ringdekorationen vises på *fig. 30*. Den forgyldte inderramme med dens små forsiringer optræder i anden forsidesammenhæng på f.eks. Jules Clareties pariserroman „Millionen“, F. Borchorsts Forlag 1883 (med sorte arabeskefigurer i brede vandrette borter), og Fritz Reuters „Hans Durchlauchtighed“, Andr. Schous Forlag 1885 (med forfatterens graverede portræt i barokramme). Sidstnævnte har rygdekoration som Hagerups forlagsbind om Ferdinand Fabres „Abbed Tigranes“, 1885. På forsiden er dette dekoreret med et mønster af sorte arabesker, som genkendes fra bl.a. Drachmanns „Strandby Folk“.

På Schubothes Forlag var man meget bevidst om bindenes betydning for salget. Som det tilsyneladende eneste forlag meddelte det op mod konfirmations- og juletid boghandlerne, at ældre falmende bind kunne indsendes til ombytning med friske eksemplarer.³⁸ Der findes som nævnt yderst sjældent bogbindersignatur på Schubothes forlagsbind, og de to undtagelser, der kan anføres, er begge stemplet med Beuchels mærke: „En Julebog“ redigeret af Sigurd Müller, 1884, i et bind, der er dekoreret i guld, sølv og farver, og en pragtudgave i folio af Esaias Tegnér's „Frithiofs Saga“ i ny oversættelse ved Edv. Lembcke, 1883. Udgaven er udstyret med illustrationer af A. Malmström og solgtes fra forlaget i et rigt udsmykket bind, hvor rammer bestående af bl.a. snoede lindorme i sølv på sort og forsænkede rundskjoldede omgiver et midterfelt med en forgyldt gravure af „Frithiofs Hjemkomst“ efter Malmströms tegning. Prisforskellen på et heftet og indbundet eksemplar var ganske betragtelig, heftet 9 kr., indbundet 15 kr., men en velvillig anmelder har nok hjulpet på salget ved at anbefale værket „saavel til Salonpryd som til Læsning“. På et senere bindoplag fra tidligst 1893, da Schubothe skiftede forlagsmærke, er Beuchels stempel udeladt, men sidst på året 1902 averterede Beuchel bind hertil blandt bind til „tidligere udkomne Bøger“.³⁹

Rækken af Schubothebind udført af Beuchel lader sig væsentlig forøge, når inddrages den annonce, hvori Beuchel henviste til, at bind til Carl

³⁸ *Nordisk Boghandlertidende*, f.eks. 28. nov. 1879, 10. sept. 1880 og 9. sept. 1881. Fra Gyldendal meddeltes derimod jævnlig i anledning af årsopgørelserne, at „elegant indbundne Bøger uden Smudsomslag tages ikke tilbage“, f.eks. 17. jan. 1882 og 16. jan. 1891. Af et indlæg smst. 14. febr. 1890 fremgår, at det var almindeligt, at „nitid indbundne Bøger“ leveredes med smudsomslag. De er sjældent bevarede (det ældste, der er set, er om en bog fra Philipsens Forlag 1881).

³⁹ Forlagsannonce i *Ude og Hjemme*, 1883-84, s. 132; bogbinderannonce i *Dansk Bogbinder-tidende* IV, 1902-03, s. 25 (løst bind 2 kr., incl. indbinding 4 kr.).

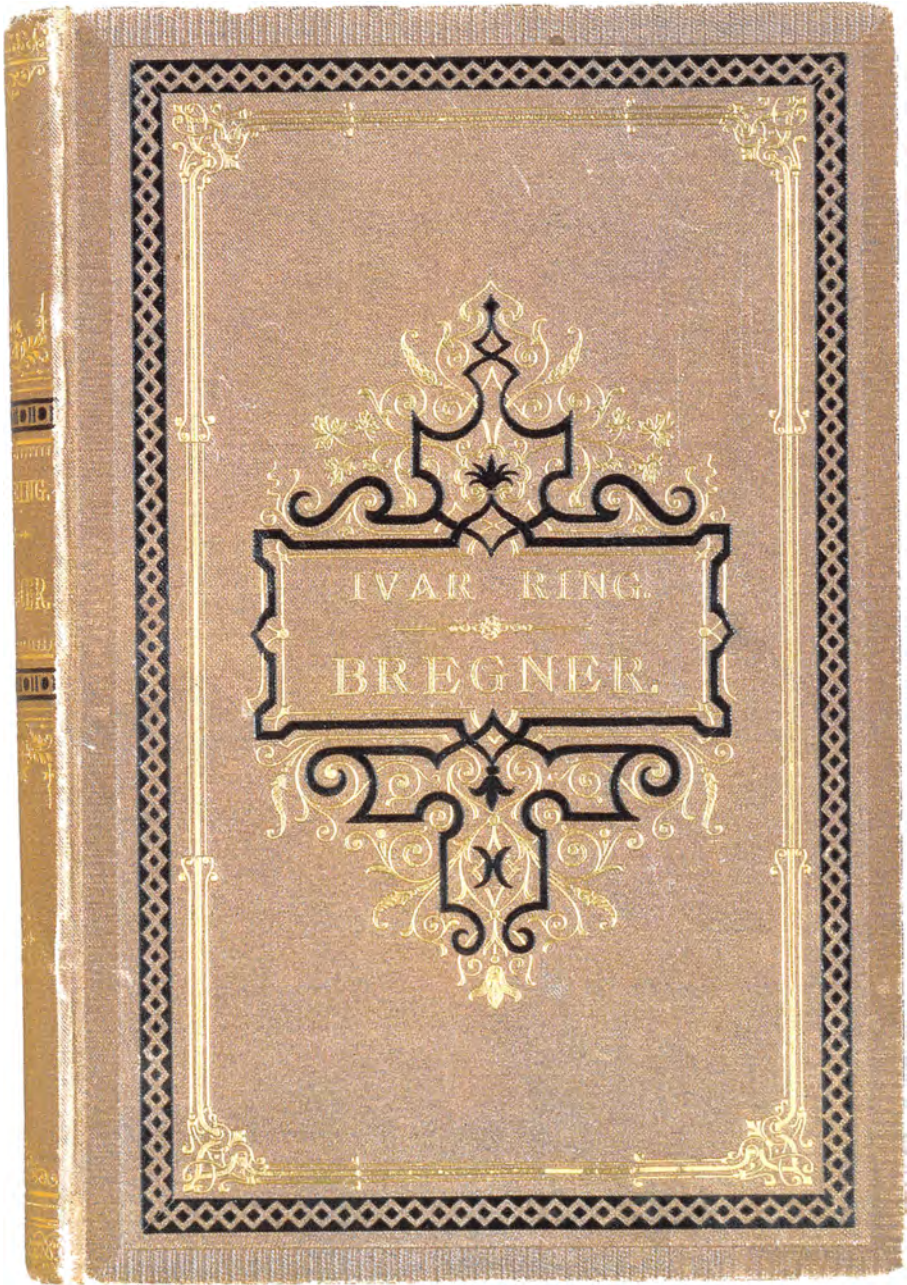

Fig. 30. Ivar Ring (A. Mechlenburg); *Bregner*; 1887.

Bernhards og Johanne Schjørrings bøger (kun) leveredes af forlaget (ovenfor s. 78). Henvisningen indicerer, at de to forfatters bøger var indbundet af Beuchel, og dette bestyrkes af den påfaldende omstændighed, at alle de sete Carl Bernhard- og Schjørringbind med Schuboths forlagsmærke fra 1880 og fremefter har samme karakteristiske blindramme på bagsiderne. Endegyldigt dokumenteres forholdet af blindrammens forekomst på et bind om Holger Drachmanns „Sømandshistorier“, Gyldendal 1896 (med en tegning på forsiden), da dette er med Beuchels signatur. Rammen er set på forsider af bind fra midten af 1870'erne, f.eks. på et sent bindoplæg af Johs. Ewalds „Udvalgte Skrifter“, Høsts Forlag 1855, og på J.P. Jacobsens „Fru Marie Grubbe“, som udkom hos Gyldendal dec. 1876. Ryggen på sidstnævnte er dekoreret i såkaldt Grolierstil, hvorom mere nedenfor s. 255.

Tre historiske romaner af Carl Bernhard (dvs. A. de Saint-Aubain) er rigt dekoreret på forside og ryg. Titlerne står i farve på guld eller sølv, og i kompositionerne indgår bl.a. portrætmedaljoner med de respektive hovedpersoner. Det gælder „Krøniker fra Kong Erik af Pommerns Tid“, 4.-5. udgave 1880 og 1882, „Gamle Minder“, 3.-5. udgave 1881-1900, og „Krøniker fra Kong Kristian den andens Tid“, 5. udg. 1882. På „Gamle Minder“ står i midterfeltet graverede billeder af Hørsholm og Christiansborg.¹⁰ På „Kristian den anden“ ses dels kongens (uhistoriske) spejlmonogram, dels en gravure med underskriften: Kjøbenhavns Slot 1520 (*fig. 31*). Portrætmedaljonerne viser Christian 2., dronning Elisabeth, Dyeveke og Torben Oxe. De samme portrætmedaljoner forekommer i en lidt afvigende gravering på 4. udgave, 1878, hvor et medindbundet omslag viser, at dette har udgjort forlæg for medaljonerne. Den øvrige dekoration er her anderledes (og uden slotsbillede), og da ligeledes blindrammen på bagsiden er forskellig fra rammen på de senere bind, er der rimeligvis tale det uspecificerede Carl Bernhardbind, som F. Wichmanns Bogbinderi 1879 averterede til en pris af 1,20 kr.¹¹ I 1884 slog forlaget på tromme for de tre romaner ved at meddele boghandlerne, at de siden 1878 var solgt i ca. 10.000 eksemplarer.¹²

Andre Carl Bernhardbind med Beuchels blindramme er set med en rent dekorativt udsmykket forside i guld og sort i en stil, som der næppe er ord for, se *fig. 32* med afbildning af „Lykkens Yndling“, 3. oplag 1884. Dekorationen er gentaget på 4. oplag, 1896, senere på f.eks. „Børnebal-

¹⁰ Et brunt eksemplar er afbildet i *På Papir etc.* (note 12), s. 338.

¹¹ *Nordisk Boghandlertidende* 19. dec. 1879.

¹² Smst. 12. sept. 1884.

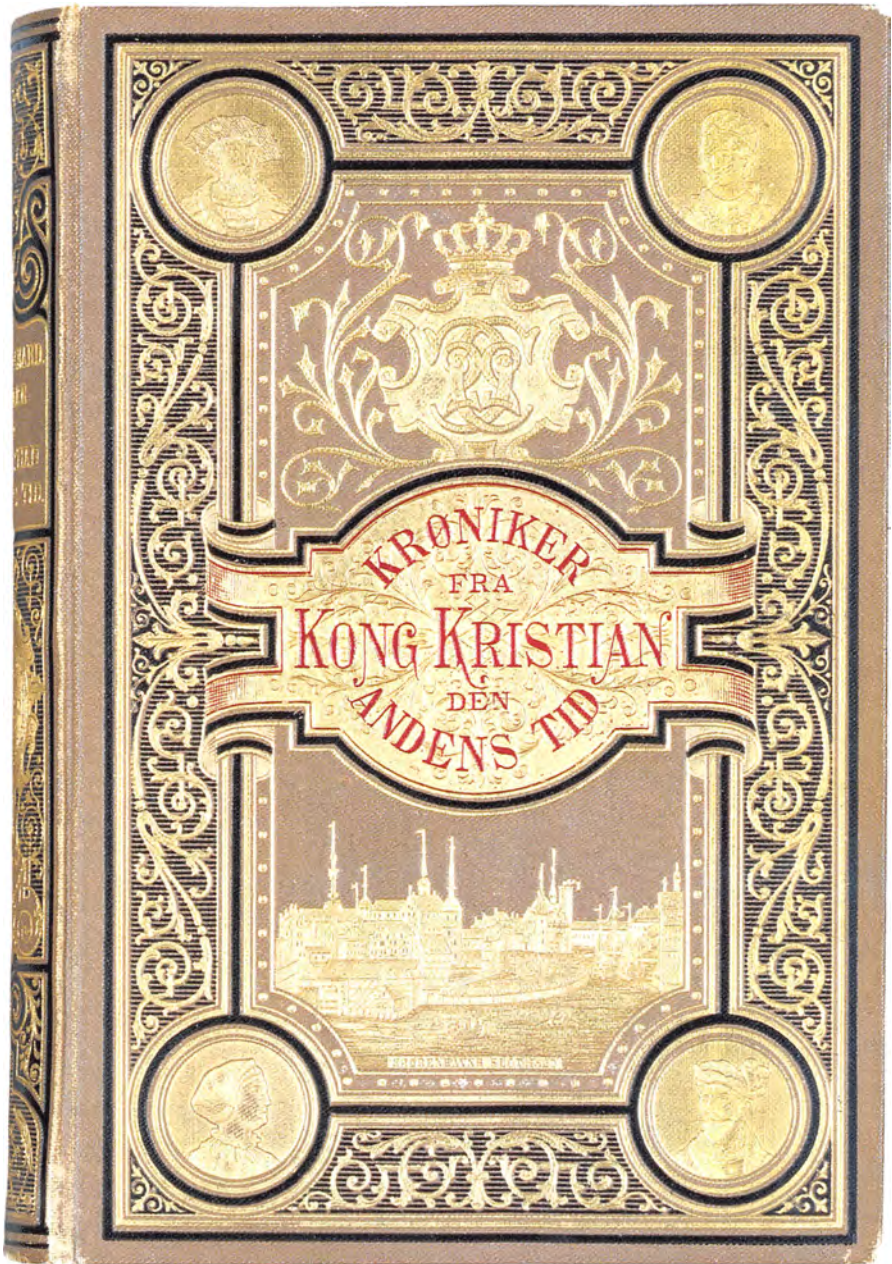

Fig. 31. Carl Bernhard (A. de Saint-Aubain): *Krøniker fra Kong Kristian den andens Tid*, 1882.

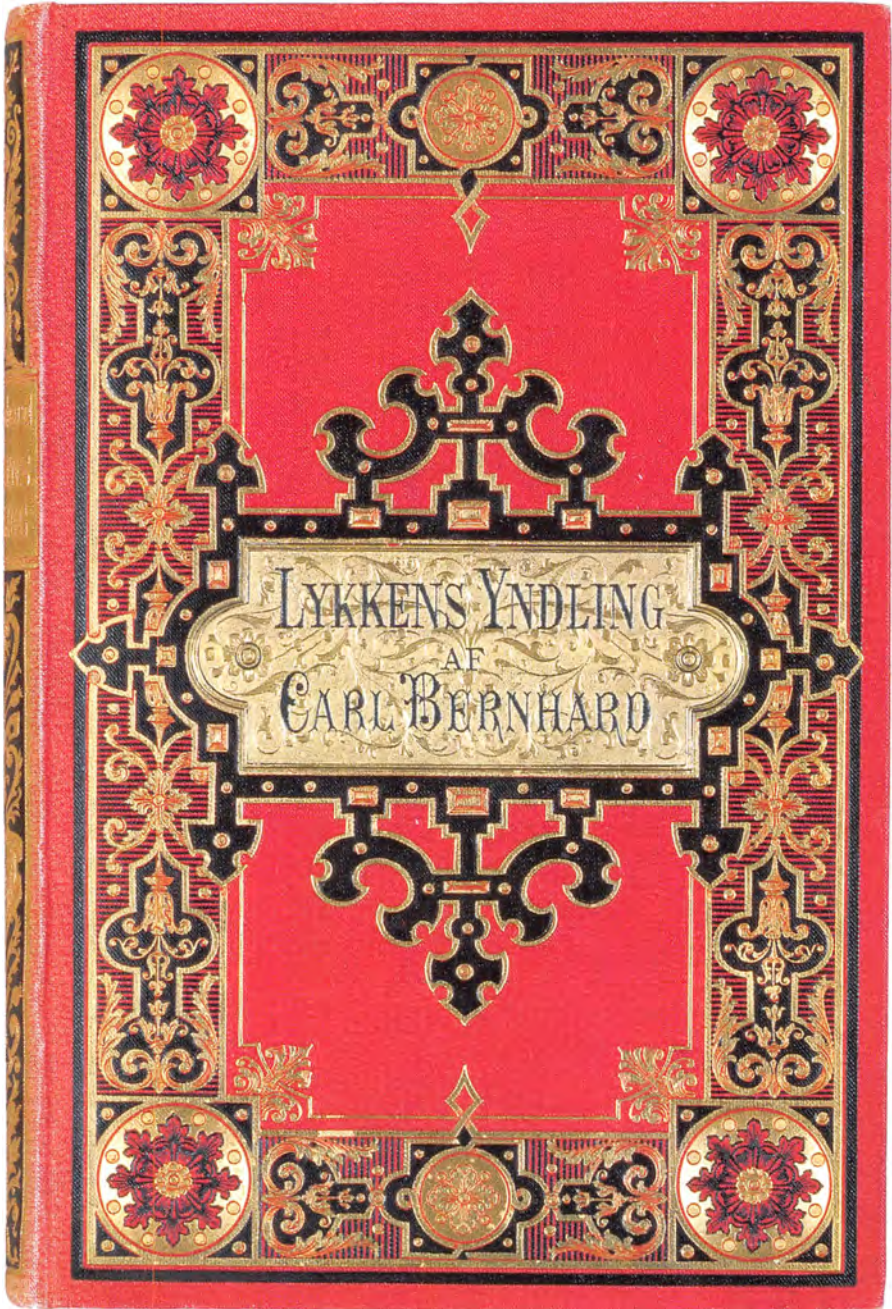

Fig. 32. Carl Bernhard (A. de Saint-Aubain): *Lykkens Yndling*, 1884.

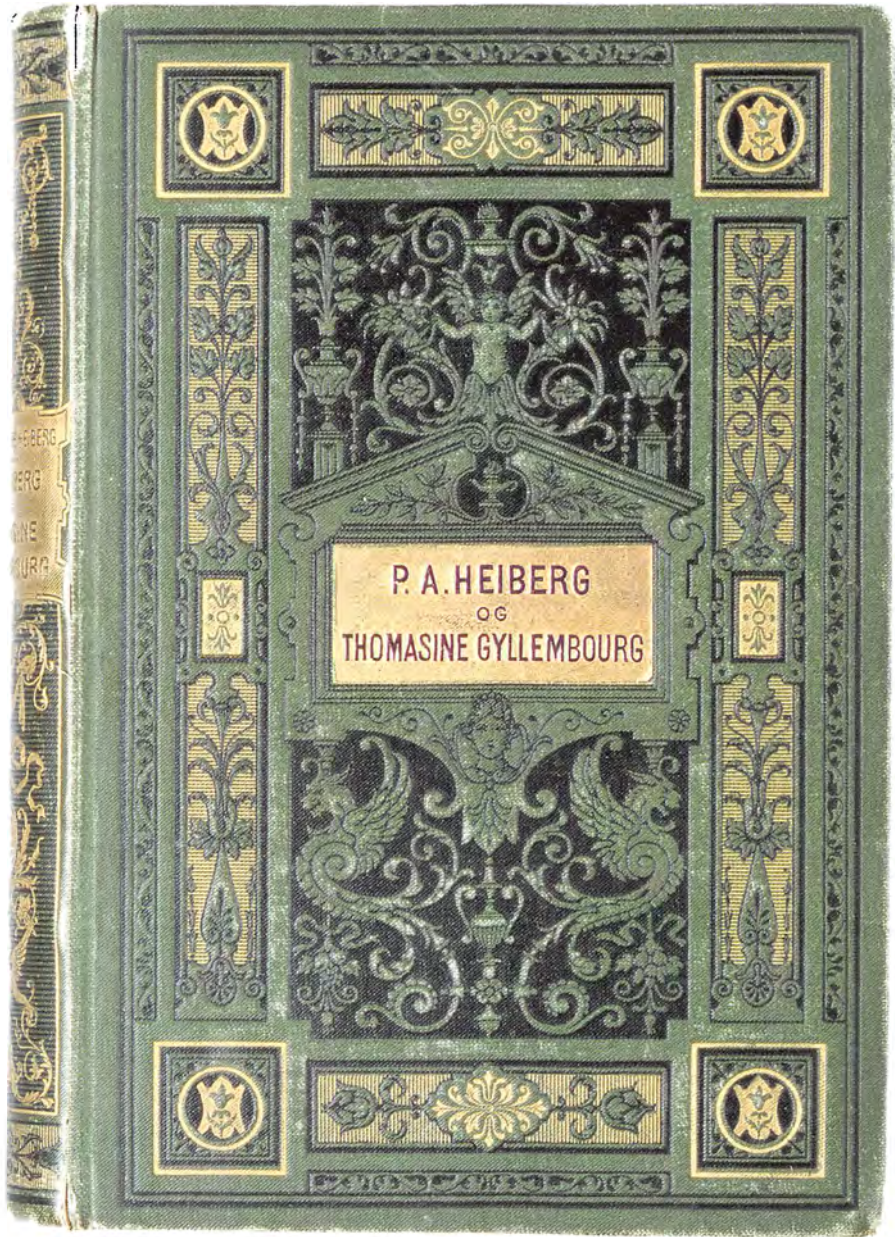

Fig. 33. *Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg*, ved Johanne Luise Heiberg, 1883.

let“ og „Deklarationen“, 1903.

Johanne Schjørrings fortællinger udkom først hos Gyldendal, men gik 1882 over til Schubothe, hvor de fleste opnåede at udkomme i 2.-3. oplag i en samling „Udvalgte Fortællinger“ på seks bind, 1900. De foreligger med samme binddekoration på f.eks. „Fra Vaar til Høst“, 2. oplag 1886, „Rige Dage“, 2. oplag 1887, „En Krise“, 1892, og „Svundne Drømme“, 1895. Den tætte dekoration er i guld og sort med forfatter og titel i farve på et forgyldt midterfelt, der er placeret på en udskåret tavle. Oven- og nedenunder midterfeltet er der arabesker i italiensk renæssancestil med kerub og griffer, hvis underkroppe løber ud i planteornamentik, og yderst en af de brede rammeborter, som Beuchel åbenbart excellerede i, med store kvadratiske hjørnefelter.

Dekorationen viser sig med ubetydelige ændringer at være genbrug fra Johanne Luise Heibergs bog om „Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg“, der vakte så megen opmærksomhed, at Gyldendal 1882-83 kunne udsende den i tre udgaver (*fig. 33*). Forlagsbindet har i tilgift på bagsiden samme blindramme som Bernhard- og Schjørringbindene. Mens Schjørringbindenes smalle rygge ikke har givet plads til meget andet end en indrammet indholdsangivelse som på de førnævnte Zacharias Nielsenbind, er Heibergbindets brede ryg smykket med forgyldt renæssanceornamentik, se *fig. 53*. Fru Heiberg komplimenteredes med, at bogens ydre tog sig pragtfuldt ud.⁴³

Bortset fra topstykker og titelfelt er rygdekorationen på Heibergbindet gentaget på Nicolaj Bøghs „Erindringer af og om Jens Adolf Jerichau“, Andr. Schous Forlag 1884. På bindets bagside bemærkes det lille spinkle hjørneornament, som findes på andre Beuchelbind, jvf. ovenfor H.F. Ewalds „Fortællinger“, men i forbindelse med en blindtrykt bort forskellig fra de hidtil omtalte med et nyreformet ornament vekslende med en rosette. På forsiden ses endnu en rammebort med store kvadratiske hjørnefelter og noble forgyldte ornamenten på sort i renæssance- eller nyklassicistisk stil (*fig. 34*). Sådanne borter på sort underbund var ikke ualmindelige i 1880'erne og findes også med anden ornamentik på f.eks. Beuchels bind til Rider Haggards bøger, således „Hun“ og „Mr. Meesons Testamente“, Sigvard Thomsens Forlag 1888-89, hvor de omgiver en detaljeret figurkomposition. De kunne være fremstillet på særlige strimler eller udskæringer, der blev klæbet på bindet så fint og nøjagtigt, at der skal et nøje eftersyn til for at afsløre, at der et tale om en påklæbning. Kun

⁴³ C.C.G. Andræ i brev nov. 1882, *Breve fra og til Johanne Luise Heiberg* udg. af Just Rahbek bd. II, 1955, s. 204.

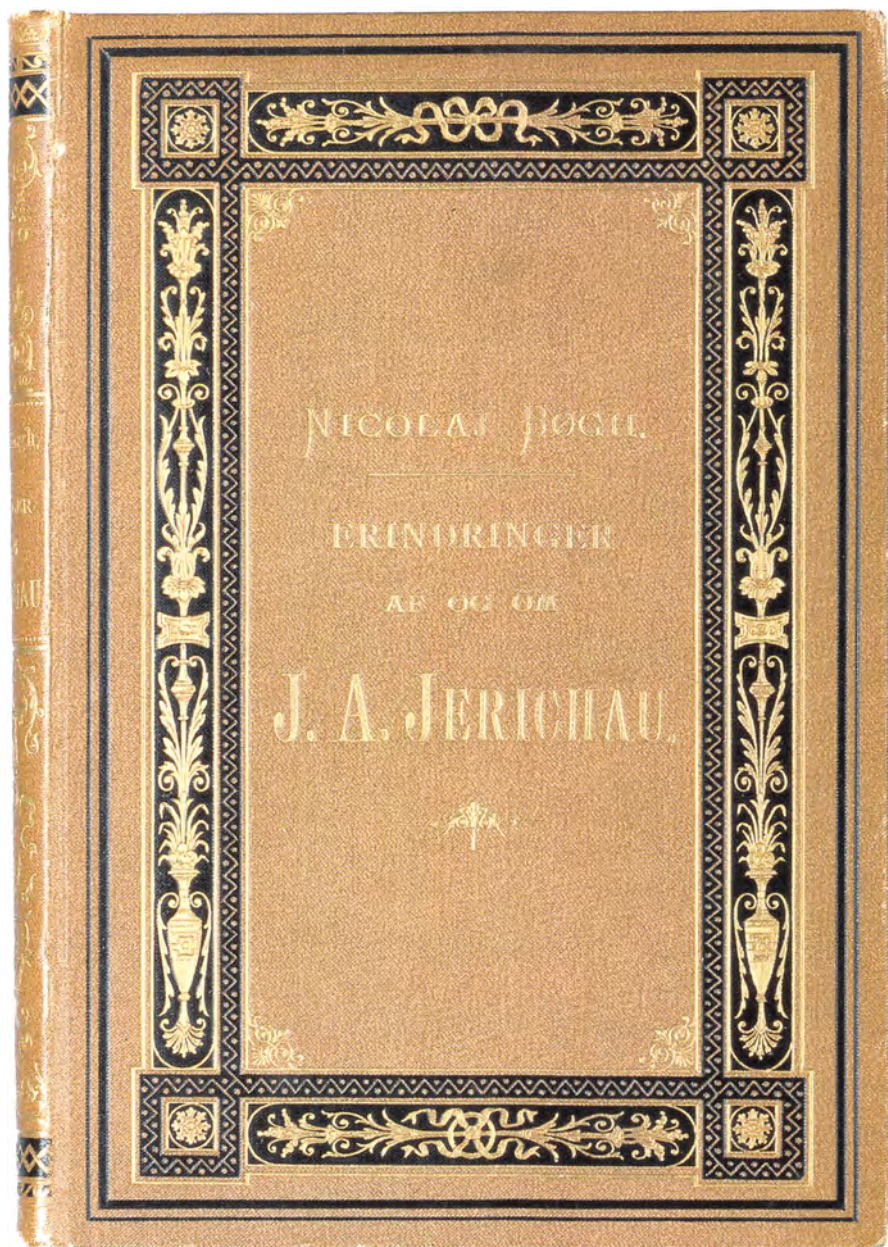

Fig. 34. Nikolaj Bøgh: *Erindringer af og om Jens Adolf Jerichau*, 1884.

et eksemplar af en bog, hvor strimlerne havde løsnet sig, har for nærværende forfatter afsløret denne teknik.⁴¹ På bind fra Immanuel Petersens værksted er en sort rammebort med forgyldt forfatter, titel og mæanderbort på Georg Brandes' erindringer fra „Berlin som tysk Righshovedstad“, Philipsens Forlag 1885, og det farvede bånd på Paludan-Müllers tidligere nævnte „Dandserinden“ fra 1883 (jvf. *fig. 4*) utvivlsomt monteret på denne måde.

Sluttelig skal om Beuchel nævnes, at han har udført det figurdekorerede bind til luksusudgaven af „Synnøve Solbakken“, hvormed Gyldendal 1882 fejrede Bjørnsons 25 års digterjubilæum.⁴⁵ Til 6. udgave af Meyers Fremmedordbog på Schuboths Forlag averterede han 1885 et „comp. stærkt Bind med Chagrinryg og Callicosider“ til 2 kr. bindet og til Shakespeares værker „elegante Franskbind med dertil comp. smagfulde Rygpyrdelser à 2 kr. pr. Bind ord. Løse Rygge à 85 Øre ord“. 1888 tilbød han „Originalbind“ (dvs. det af forlaget anvendte bind) à 2,50 kr. netto til „Orienten“, et digert og rigt illustreret værk af A. von Schweiger-Lerchenfeldt, der 1883 var udkommet på Brdr. Salmonsens og Andr. Schous Forlag. Den ødsle bindedekoration i guld og sort indbefatter et orientalsk billedemotiv graveret af Chr. Danielsen (*fig. 35*). Senere leverede Beuchel også bind til „Illustreret Tidende“.⁴⁶

4.

Ifølge skatteansættelserne var skattetallet for Immanuel Petersen vokset fra 2.900 for 1883 til 8.000 for 1891. For Beuchel var tallet 1883: 2.000, 1887: 3.400, 1891: 4.400, og noget lignende gjaldt for bogbinder *Carl Petersens* vedkommende, for hvem tallet var henholdsvis 2.400, 4.000 og 4.600.⁴⁷ Carl Petersen var altså indehaver af en blomstrende virksomhed og nød også anseelse som en af de bedste. Han havde grundlagt forretningen 1864 og havde fra 1878 prædikat af hofbogbinder. En rangfølge

⁴¹ Et eksemplar af August Blanchés *Udvalgte Arbejder*, 1890, indbundet af Willh. Raff Jun.s. Bogbinderi.

⁴⁵ Afbildet af F. Hendriksen (note 14), s. 4, og en tilsyneladende bindvariant, hvor den forgyldte gravure har en baggrund af sneklædte bjergtoppe, af Finn Bøckmann (note 19), s. 12.

⁴⁶ *Nordisk Boghandlertidende* 31. marts 1885 (callico er et bomuldstof) og smst. 3. febr. 1888. Bindet til *Illustreret Tidende* er afbildet i annonce i denne 24. sept. 1893 (løst bind 3,35 kr., incl. indbinding 5,50 kr.).

⁴⁷ Skattetallene beroede på ansættelser af bruttoindtægten og er venligt meddelt af Mikael Kristensen, som ikke har fundet Immanuel Petersens tal oplyst for 1887.

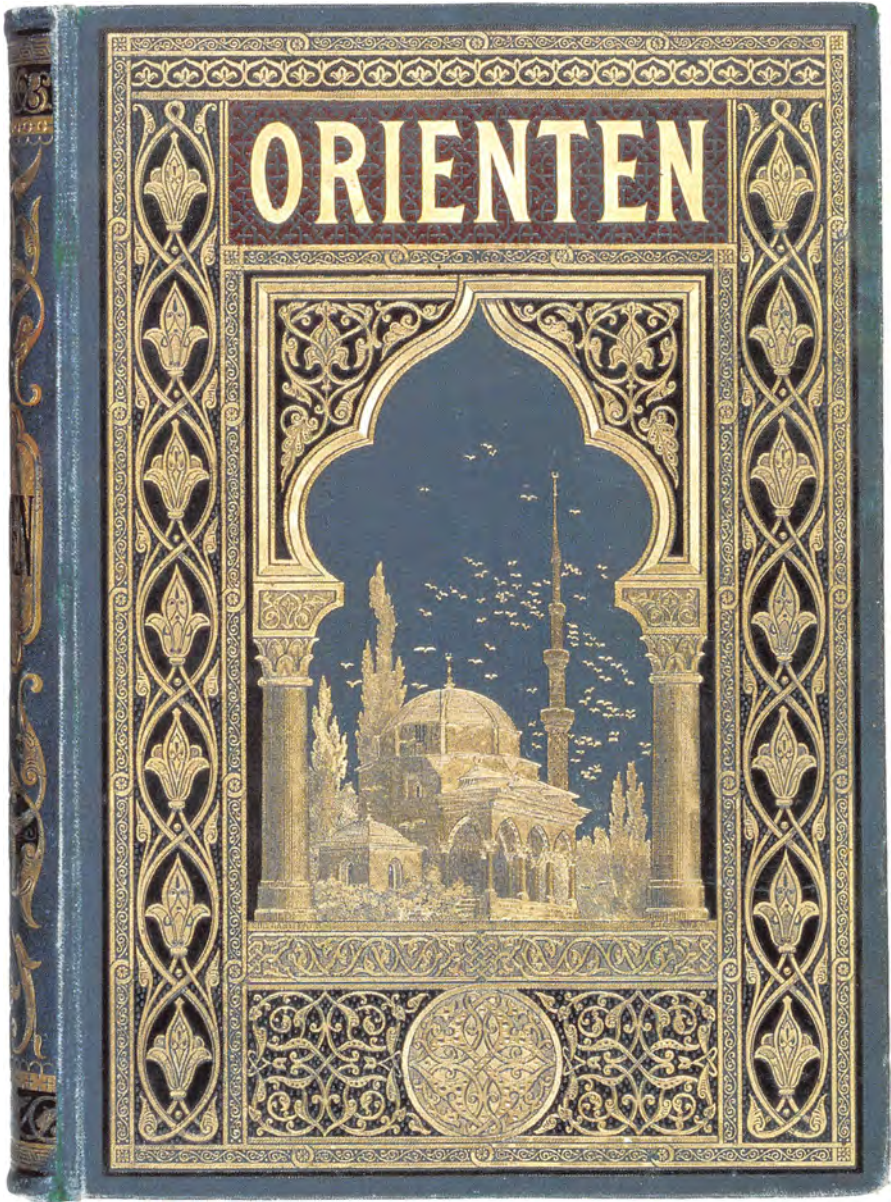

Fig. 35. A. von Schweiger-Lerchenfeldt: *Orientalen. Rejsebeskrivelser etc.*, 1883.

blev antydet, da han samme år blev betroet indbindingen af en mindre del af boggaven til prinsesse Thyra, som Immanuel Petersen ellers havde ansvaret for. På industriudstillingen 1888 vandt han en førstepræmie, og 1891 hed det, at han sammen med Immanuel Petersen stod i første række blandt vore bogbindere.⁴⁸

Carl Petersens forlagsbind er vanskelige at gøre sig bekendt med, da man sjældent støder på hans signatur. Et eksemplar af Chr. Wilsters oversættelse af Homers „Iliade“, 3. oplag Reitzel 1865, er med hans stempel på bageste forsats,⁴⁹ og da 4. oplag, 1878, er i et forlagsbind med samme udsmykning, stammer vel også dette fra hans værksted. En sort mæanderbort (på 3. oplag blindtrykt) og en forgyldt inderramme omgiver en forgyldt gravering af en græsk kriger i stridsvogn (*fig. 36*). Gravuren er signeret Laschky, og pladen sikkert importeret fra Tyskland. Ligeså er „Odysseen“ fra samme år udstyret med en gravering af Laschky, hvor Odysseus ses svømmende i oprørte bølger. Ryggene er dekoreret i renæssancestil, se *fig. 54*. Uden billedgravure findes samme forsideindramning i sort på Swinburnes tragedie „Erethheus“, Schuboths Forlag 1877. Rygtitlen er omgivet af to vignetter, som også forekommer på ryggen af H.V. Kaalunds drama „Fulvia“ i 3.-4. udgave, Gyldendal 1884 og 1891. Her har forsiden en forgyldt gravering af en dansende dreng, der bærer en maske.

Til anonymiteten kan have medvirket, at Petersen som en af Reitzels foretrukne leverandører sjældent fik lejlighed til at signere sine bind.⁵⁰ En etiket viser dog, at han for Reitzel har udført bindet om Christian Winthers „Digte, gamle og nye“, 7. udgave 1877.⁵¹ Forsidedekorationen med en gravering af Winther i en landlig situation findes gentaget på 8. udgave, Reitzel 1882, men denne foreligger også i et (senere?) forlagsbind med en nydekoreret forside. Da rygdekorationen med en kvidrende fugl øverst på en rosengren er den samme, har Petersen efter al sandsynlighed også udført dette bind. Forfatter og titel står med bindets farve på guld, midtpå ses forfatterens graverede portræt omgivet af arabesker med fugle, yderst en blomsterbort, helt igennem et perfekt bind (*fig. 37*).

Et rødt stempel med „Carl Petersen, Kgl. Hofbogbinder“ er endvidere fundet i et eksemplar af Mark Twain's „Skildringer og Skitser“ I-II, Reitzel 1881-82, og i en notits om udgivelsen af Johannes Helms' „Soldaterliv i

⁴⁸ Ovenfor note 6 og Erik Schiødtte i *Tidsskrift for Kunstindustri* VII, 1891, s. 54.

⁴⁹ Venligt meddelt af Mikael Kristensen.

⁵⁰ Hans forbindelse med Reitzel er omtalt i H. Vilh. Martensen: *Fra mine første 25 Aar i C.A. Reitzels Boglade*, 1904, s. 7 og 50; den er 1867ff dokumenteret af nogle H.C. Andersenbind, F. Hendriksen (note 14), s. 3.

⁵¹ Afbildet i FF 41, s. 204.

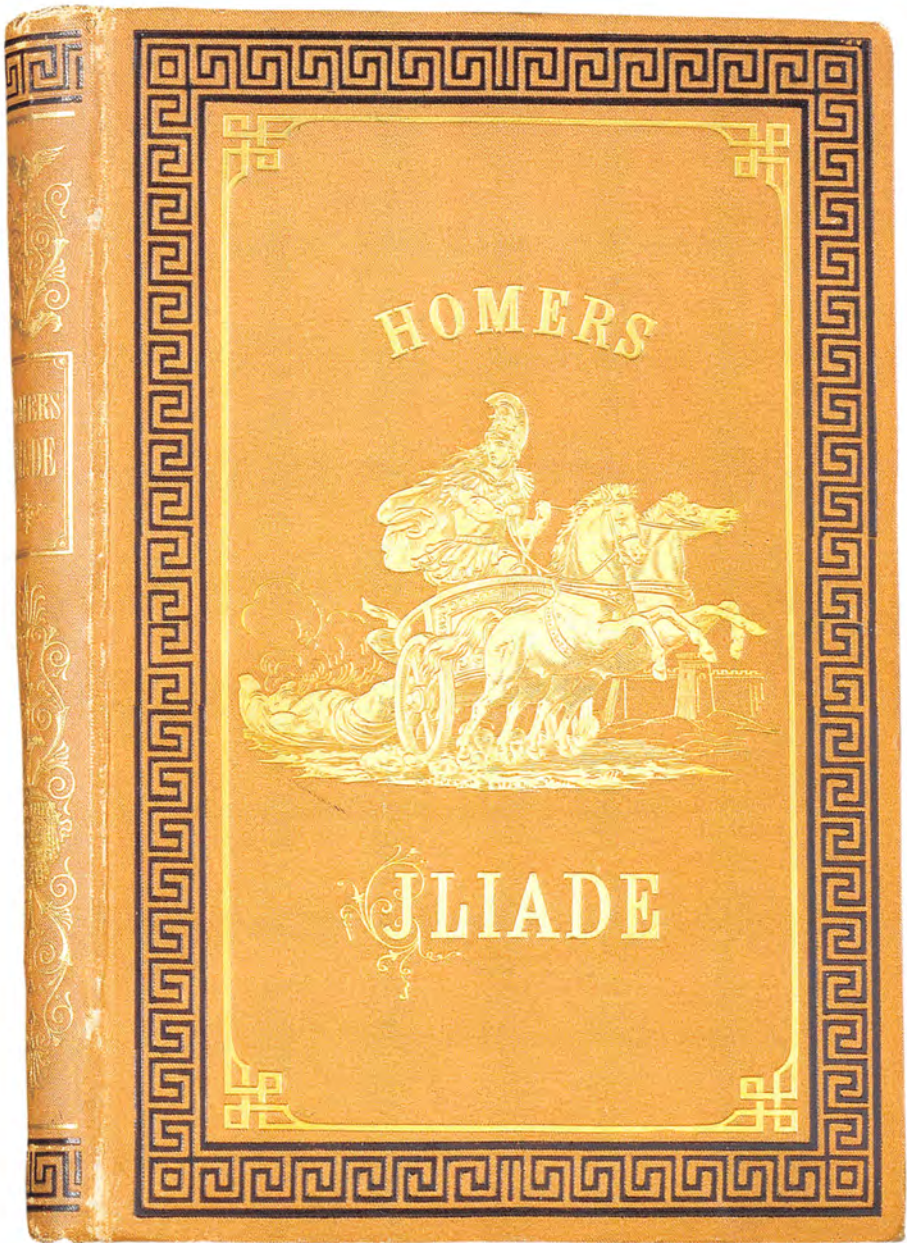

Fig. 36. Homers *Illiade*, ved Chr. Wilster, 1878.

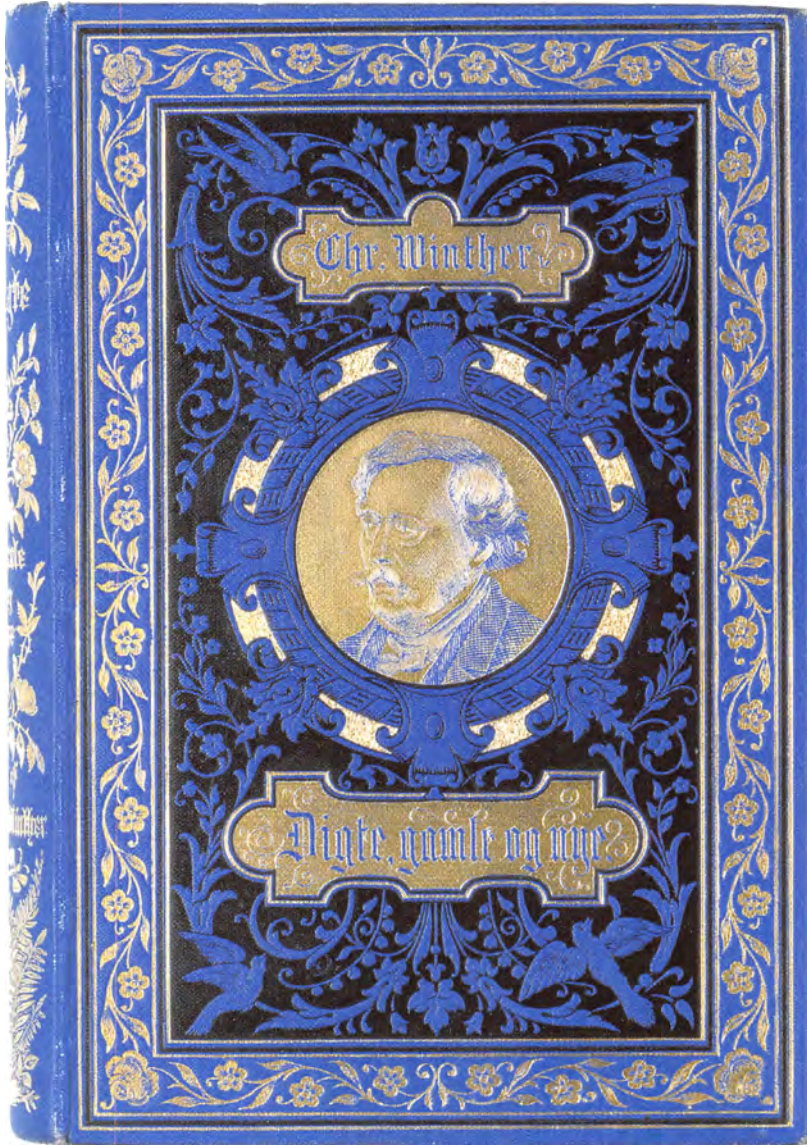

Fig. 37. Chr. Winther: *Digte, gamle og nye*, 1882.

Fig. 38. Mark Twain (Samuel L. Clemens): *Skildringer og Skitser*; 1881-82.

Krig og Fred“, Reitzel 1883, er oplyst, at Carl Petersen dertil havde udført „et smukt og ejendommeligt Bind“.⁵² Forsiderne på disse bind er opfindsomt dekoreret med frie kompositioner af tegninger i sort kombineret med belægninger i guld eller sølv. På Mark Twainbindene er forfatteren tegnet siddende på jordkuglen i guld og sølv med en antipode nedenunder (fig. 38). På „Soldaterliv“ udgår den skråtstillede titel fra en komposition af militært tilbehør i guld og sort, og under titlen er indfældet et forgyldt felt med en gengivelse af Frants Henningsens soldatertegning.⁵³ Bagsiderne er uden udsmykning, og da forlaget står nævnt på forsiden af „Soldaterliv“, er kun bagsiden af Mark Twainbindet stemplet med Reitzels mærke.

Endnu en etiket er set i Peter Fabers „Viser og Vers“, Wroblewskis Forlag 1877, hvor både for- og bagside har fået en sort rammebort sammensat af stiliserede rosetter. Forsiden er i øvrigt kun pyntet med forsiringer af titel og forfatter. Samme sorte rammeudsmykning forekommer på nogle usignerede forlagsbind om Høst & Søns digtsamlinger, Jens Baggesens og Henrik Wergelands „Udvalgte Digte“, 1876, og Baggesens „Udvalgte komiske og satiriske Poesier“, 1878. Rammen omgiver på forsiderne en forgyldt dekoration, mest festlig på sidstnævnte, hvor en gravure viser en engel, der fortroligt støtter sig til en siddende faun eller satyr. En tilskrivning til Petersen er imidlertid ikke sikker, for et udsnit af borten er fundet placeret som vandrette borter på John Paulsens „Fru Cecilia“, Schubothe 1888, og Jens Koks „Fra Septemberkrigen“, Hagerup 1892, det første bind med Beuchels vignetramme på bagsiden, det andet med Beuchels s. 224 nævnte hjørneornament på for- og bagside.

Med et spring frem i tiden findes en beslægtet bort i sort med palmetelignende ornamentik som vandrette yderborter på Gyldendals udgaver af Fr. Paludan-Müllers „Dandserinden“ og fru Gyllembourgs „Fortællinger“, 1900-1902. Da bindene er med stempel fra Carl Petersens enke, kan det formodes, at Petersen tidligere har fremstillet forlagsbindet til f.eks. J.B. Webbs ungdomsfortælling „Naomi“, Andr. Schous Forlag 1880, hvor borten inden for en ramme inddeler forsiden i felter med forgyldt ornamentik og desuden er anvendt på ryggen. På Svend Trøsts (dvs. Holger Drachmanns) „Gamle Guder og nye“, Schubothe 1881, og Jonas Lies „Den Fremsynte“ i 7. oplag, Gyldendal 1882, er borten kommet til fuld udfoldelse som yderramme omkring midterfeltet med titel og forfatter. Sådanne rammeborter i sort eller guld er som fremgået et hyppigt benyt-

⁵² *Ude og Hjemme*, 1883-84, s. 130.

⁵³ Afbildet i *Bogvænnen* 1988, s. 24.

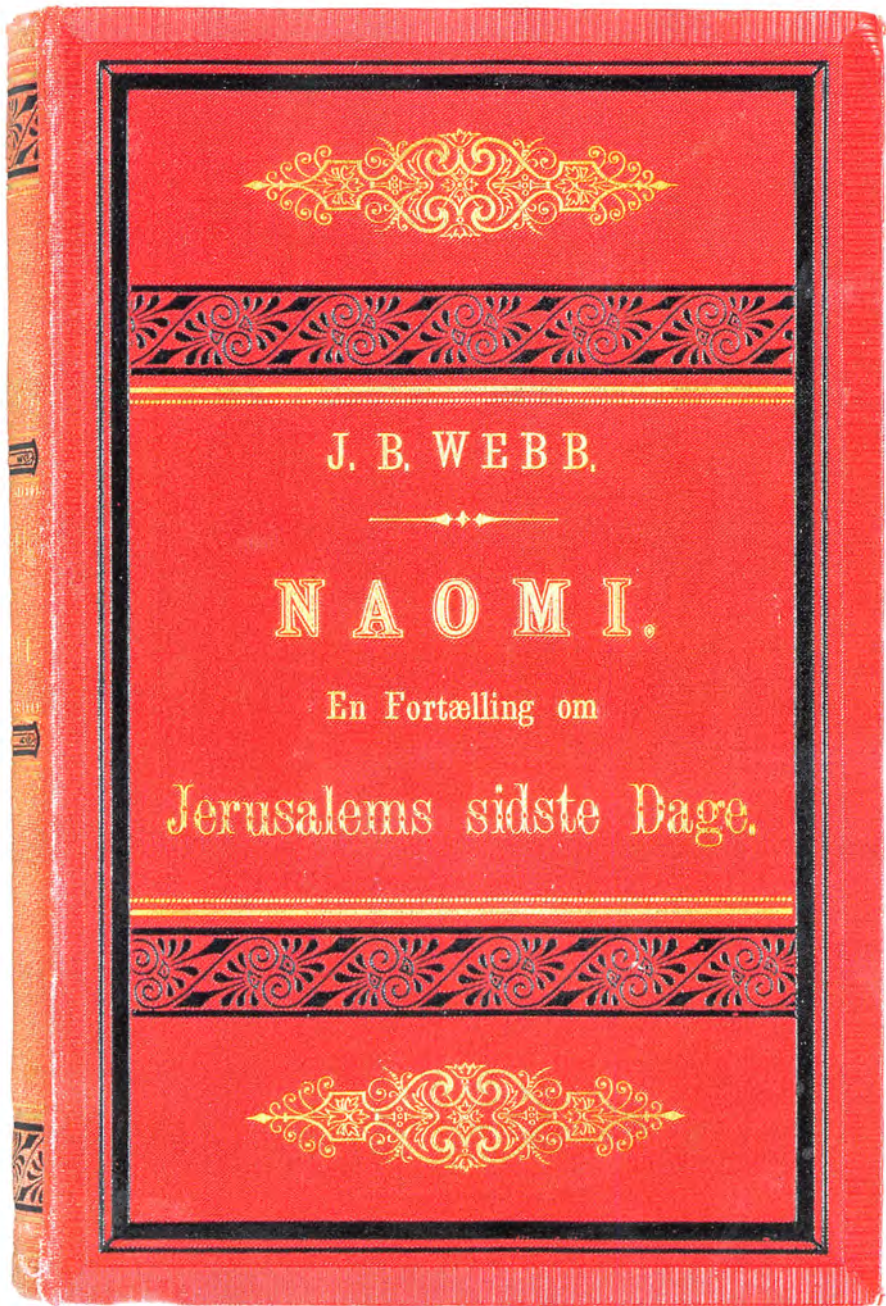

Fig. 39. J.B. Webb (A. Peploc): *Naomi*, 1880.

tet dekorationselement, men det pyntelige bind om „Naomi“ er som dekorationstype også repræsentativt og vises som *fig. 39*.

Yderligere fortæller annoncer, at Carl Petersen leverede „Componerede Rygge til Fra alle Lande“, „Løse Bind til G. Doré: Bibelen i Billeder“ og „Componerede Rygge med Digterens Portræt“ til H.C. Andersens samlede skrifter i femten franskbind. Disse kunne også indbindes billigere i 8-10 bind, hvortil hørte en anden „særlig komponeret Ryg“, dvs. med en dekoration med stork, nisse, der læser for dreng, og svømmende svane. 1882 falbødes til Reitzels nye udgave af Blichers noveller løse rygge tegnet af Knud Gamborg og 1885 løse bind eller rygge til Forlagsbureauets „Haandlexikon“. Dette var trykt i to bind 1879-80, men blev pludselig efterspurgt, fordi forlaget havde nedsat prisen.⁵⁴

Kendt og berømmet er Carl Petersens bind til Ingemanns „Morgen- og Aftensange“ i Reitzels illustrerede udgave, 1.-3. oplag, 1889-1901, der er dekoreret med en kraftfuld ramme af Thorvald Bindesbøll. På en international udstilling gjorde han sig bemærket med et smukt bind om P.F. Rists novellesamling „Soldater“, Philipsens Forlag 1890, udført både i skind og shirting. Dekorationen bestod af stiliserede raketkugler og røgformationer efter tegning af Hans Tegner og blev overført til forlagsbindet.⁵⁵ Til „Tidsskrift for Kunstindustri“, 1885-99, leverede værkstedet store brune bind med rig arabeskornamentik på en bred rammebort i sort, hvori der som på Beuchels Schjærringbind indgår bl.a. griffe, keruber og elegante vaser. Borten er signeret af gravøren, Chr. Danielsen. Carl Petersen døde 1891, og nogle bind af tidsskriftet er set med hans enke og efterfølgers bogbindermærke i blindtryk på bagsiden.

F. Wichmanns bogbinderi gik tilbage til 1852. Et bindstempel ses Wichmann og hans efterfølger ikke at have brugt, og hovedkilden til firmaets virksomhed er foruden et par bøger med etiket fra „F. Wichmann / Bogbinder / Kjøbenhavn“ en annonce for en snes bind fra 1879.⁵⁶ Etiket er fundet i G. Putlitz' „Hvad Forglemmigejen fortalte“, Hagerups Forlag 1878, der på forsiden har en forgyldt komposition i sort stregramme. Graveringen af nisse i samtale med alf i skikkelse af en halvnøgen kvinde er

⁵⁴ *Nordisk Boghandlertidende* 10. maj 1878 (med afb. af den særlig komponerede H.C. Andersenryg, der leveredes i rød, rødbrun eller grøn chagrin), 10. juli 1879, 4. juni 1880, 17. nov. 1882 og 10. april 1885. Ryggen med Andersens portræt er formentlig i samme udførelse som på eventyrudgaven 1870-74, afbildet af F. Hendriksen (note 14), s. 3.

⁵⁵ Ingemanns *Sange* er afbildet af F. Hendriksen (note 14), s. 8, Rists *Soldaterliv i Tidsskrift for Kunstindustri* VII, 1891, s. 53.

⁵⁶ *Nordisk Boghandlertidende* 19. dec. 1879.

kopieret efter titelbilledet og signeret af Chr. Danielsen. Det lille tynde bind har nøgen ryg, men guldsnit, og kostede ifølge annoncen 45 øre. Med etiket er også forlagsbindene om Bret Hartes „Tvillingerne fra Table Mountain“ og Mark Twain's „Lille Toms Æventyr“, Schubothe 1879. De er traditionelt dekoreret med forgyldt titel og forfatter omgivet af en sort bort med cirkelformede figurer, hjørneornamenter og en forgyldt vignet under titlen. Bagsiderne er forskellige, „Tvillingerne“ med en stregramme, som senere skal omtales, „Toms Æventyr“ med blindtrykte hjørneornamenter, som også findes på forsiden af det ældste af to bindoplæg til Jonas Lies „Den Fremsynte“ i 5. oplag, Gyldendal 1875. De to bind er i normal oktavstørrelse og kostede gradueret efter tykkelse og ryg henholdsvis 60 og 90 øre. Annoncen anfører desuden et uspecificeret Carl Bernhardbind, sikkert bindet til den tidligere nævnte bog fra 1878, der kostede 1,20 kr., samt bind til C. Nyrops „Fra den Kunstindustrielle Udstilling“, Schubothe 1879. Om sidstnævnte hedder det i en anmeldelse, at Wichmann havde ladet udføre det smagfulde bind.⁵⁷ Udstyret satte sig spor i prisen: 1,35 kr.

Efter et ejerskifte 1877 var Schubothes Forlag livet lidt op og satsede bl.a. på oversættelser af Mark Twain's forfatterskab. Det er sikkert forlagsbindet til Mark Twain's omfangsrige „Naive Rejsende“, Schubothe 1879, som Wichmann solgte for 1,20 kr. stykket. Forsiden er dekoreret med en stor streggravering i guld af det humoristiske omslagsbillede. Billedgravurer, som lægger sig tæt op ad tegninger med mange detaljer, er sjældent virkningsfulde og er det heller ikke her. På ryggen slynger et sort titelbånd sig om en forgyldt plantestængel. Bogen fik 1884 i næste udgave et nyt (usigneret) bind, hvor et Atlanterhavskort breder sig over begge bind-sider og ryg, på ryggen med et skib på kurs mod Europa. Bind til Tegners „Frithiofs Saga“, der var udkommet hos Schubothe i 5. oplag 1875, leverede Wichmann 1879 for 90 øre, formentlig forlagsbindet med genbrug af det forgyldte billede på 4. oplag, hvoraf et eksemplar er set med etiket fra Wichmann.⁵⁸

Mere interessant averterede Wichmann bind til den i 1879 afsluttede 2. udgave af „William Shakespeares Dramatiske Værker“. Udgiven var et af Schubothes største projekter og blev 1876-79 distribueret på subscriptionsbasis i atten bind. De foreligger i ni røde forlagsbind, hvert omfattende to bind. Da bindene som averteret er forstærket med rygge af chagrin, er der næppe tvivl om, at disse smukt og sikkert dekorerede bind er udgå-

⁵⁷ *Ude og Hjemme*, 1879-80, s. 127.

⁵⁸ Bindet om 4. oplag, 1867, er afbildet i FF 41, s. 177.

et fra Wichmanns værksted (*fig. 40*). Stilen er renæssancepræget: Øverst midtpå holder en dreng to fyrige griffe i tøjler, nederst ses en maske og i hjørnefelterne spillende og dansende kvinder med bladklædte underkroppe. Hertil kommer et markant rammeværk af sorte bånd, som omgiver og krydser de forgyldte felter og også gør sig gældende på ryggen, se *fig. 54*. Kombinationen af shirting og rygge af chagrin (gedeskind) var naturligvis fordyrende, så 11,30 kr. for de ni tykke bind eller ca. 1,25 kr. pr. stk. forekommer meget rimelig. Til denne pris averteredes de 1879 og senere af Wichmanns Efterfølger, sidst i 1884 sammen med komponerede chagrinygge til Carl Bernhards „Samlede Skrifter“.⁵⁹ Som omtalt meldte Beuchel sig derpå på banen ved at tilbyde franskbind med rygprydelse til værket.

Shakespearebindene er på bagsiderne enkelt dekoreret med en blindtrykt mæanderbort (forskellig fra Carl Petersens) og inderst en stregramme med rosette i hjørnerne. Stregrammen med rosetter ses også i blindtryk på bagsiden af Bret Hartebindet, og kombinationen med mæanderbort findes tillige i sort som eneste dekoration på for- og bagside af et eksemplar af „Molières Lystspil“, Høsts Forlag 1869-70. Hovedvægten er lagt på rygdusmykningen med Molières forgyldte portræt og anden pynt. Til værkets tre bind havde Wichmann 1879 kun chagrinygge på lager til 60 øre stykket, sikkert dekoreret på samme vis. Forlaget havde svært ved at komme af med værket og søgte 1884 at sælge det indbundet nedsat fra 22 til 10 kr., men lå endnu i 1895 inde med et restoplæg.⁶⁰ Til den billige pris bestod indbindingen formentlig af en skrabet version, måske den nævnte eller også en, som er set i rød shirting, hvor rygdekorationen ganske vist er bibeholdt, men med bindsider uden anden prydelser end forgyldt titel.

Wichmann er nærmere omtalt i en nekrolog.⁶¹ Han fratrådte ledelsen af firmaet dec. 1877, hvorefter det fortsatte nogle år under hans navn, indtil det 1881 blev overtaget og videreført af *A.M. Petersen* under betegnelsen Wichmanns Efterfølger. Skattetallene var 1.200 i 1881, 2.000 i 1887 og 1891. Værkstedet flyttede i maj 1886 til Gyldendals gård i Klareboderne og har vel om ikke af andre grunde så i kraft af naboskabet fået tildelt noget arbejde for forlaget. Det gælder i det mindste et beskedent forlagsbind til en lille bog med „Udvalg af Zetlitz' Digte“, 1886. Det er

⁵⁹ *Nordisk Boghandlertidende*, f.eks. 10. aug. 1883 og 5. dec. 1884; jvf. forlagsannonce for Shakespeare „eleg, indb. i komp. Bind“, *Illustreret Tidende*, 1884-85, s. 14.

⁶⁰ *Ude og Hjemme*, 1883-84, s. 356; *Nordisk Boghandlertidende* 22. marts 1895. Jvf. om værkets ringe afsætning J.L. Lybecker: *Erindringer fra mine Læreår*, 1918, s. 11.

⁶¹ *Bogvænnen* 1897, s. 33f.

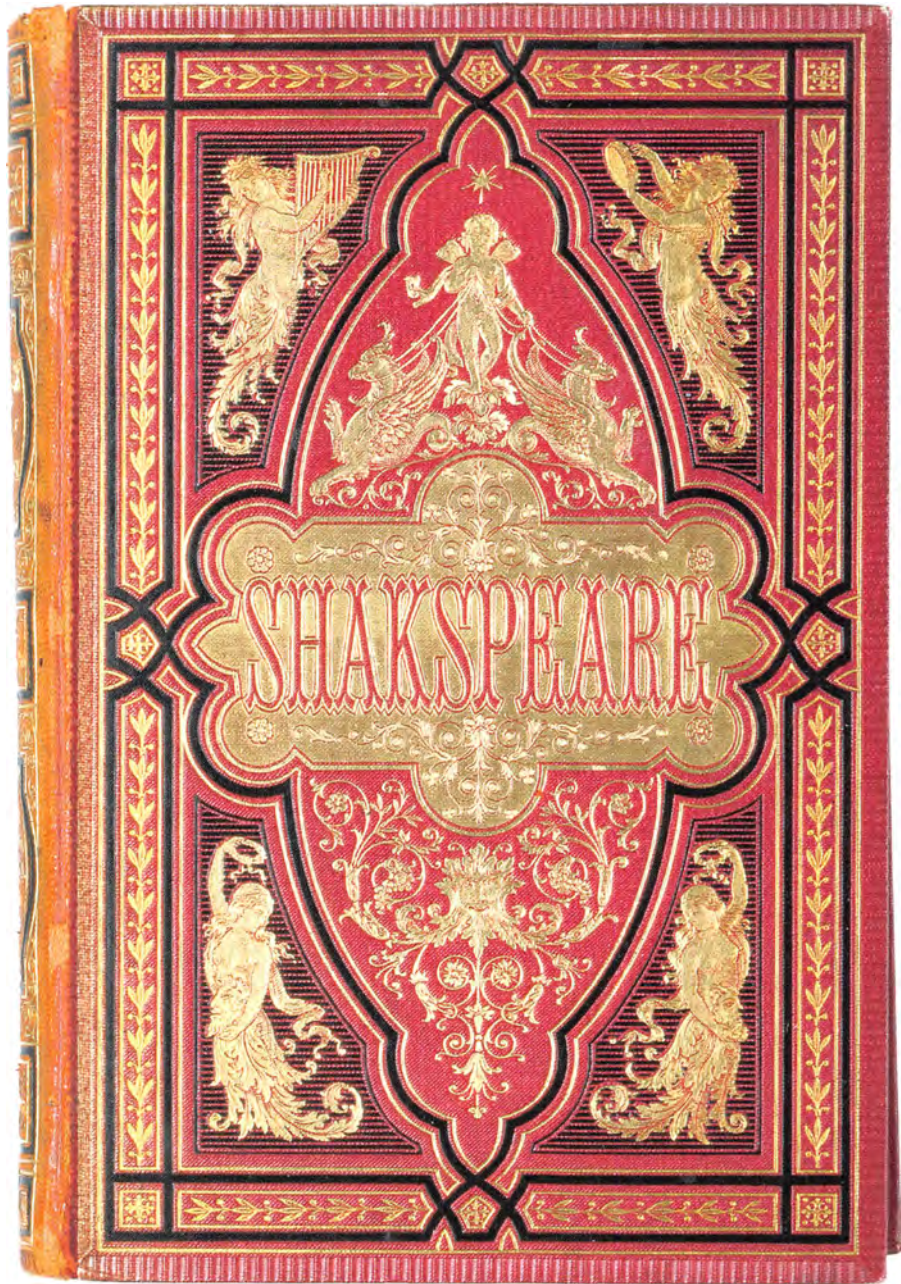

Fig. 40. William Shakespeare: *Dramatiske Værker*, 1875-79.

gråt og både på for- og bagside dekoreret i rødt farvetryk med mæanderbort og samme hjørneornamenter, som findes i forgyldning på Wichmanns Bret Hartebind. Ligeledes i 1886 annonceredes kort før jul „Componerede Bind med originalt Forsatspapir à 2 Kr.“ til J. Henningsens Kinabog „Det himmelske Rige“, nys udkommet på Høst & Sønns Forlag (med trykår 1887). Begge bind lagerførtes endnu 1901.⁶² A.M. Petersen var så velanskrevet, at han side om side med Immanuel Petersen, J.F. Flyge og Anker Kyster på opfordring af Foreningen for Boghaandværk udførte et bind til en international bogudstilling i Chicago.⁶³

J.F. Flyge, der som Anker Kyster blev en højt anset bogbinder, havde etableret sig som bogbindermester 1880, men fik tilsyneladende først i 1890'erne bestillinger på forlagsarbejde i nævneværdigt omfang (skatte-tal 1883: 800, 1887 og 1891: 1.200, 1896: 1.600). Det er før 1890 kun lykkedes at finde et enkelt forlagsbind med hans etiket, bindet om Vilhelm Røses eventyrdigt „Rejsekammeraten“, Gyldendal 1887. Der er tale om en debutbog, som næppe er fremstillet i stort oplag. Dekorationen er traditionel med vandrette borter i guld og sort og en forgyldt stregramme omkring midterfeltet med forfatter og titel. Fra ca. 1890 benyttede Flyge et bindstempel, set på nogle forlagsbind om bøger fra dette år (Einar Christiansens skuespil „Peter Plus“ udgivet af Gyldendal og bøger af Tolstoj på Lehmann & Stages Forlag). De er med skråkant og har i al enkelthed en forgyldt lille blomst som eneste pynt.

Et bind fra *Wilh. Raff Jun.s* bogbinderi er tidligere nævnt. Det var i gang fra 1877 til 1893, da det overgik til J.V. Rode. Andre bogbindere er sikkert ufortjent overset, fordi de ikke har ladet sig identificere ud fra det foreliggende udvalg. Annoncesiderne i „Nordisk Boghandlertidende“ er desværre ikke til megen hjælp. De fleste bogbindere anbefalede sig blot i almindelighed eller tilbød at levere hverdagsartikler som indbundne protokoller og almanakker, gerne henholdsvis i vælskbind og papbind. Dog averterede *P.O. Olsen* på Fælledvej 20. juni 1884 komponerede (parti) bind til „Den danske Vaudeville“ i rød, brun eller grøn farve (”Farven bedes bemærket paa Ordresedlen“) til 2,25 kr. stykket. Provinsbogbinderne forholdt sig stort set tavse. Det er noget af et særsyn, at protokol-fabrikant *Sophus Asmussen* i Ålborg 31. aug. 1888 erklærede sig i stand til at yde rabat på indbindinger af jubeludgaven af Holbergs komedier i

⁶² *Nordisk Boghandlertidende* 14. maj og 14. dec. 1886; „Fortegnelse over komponerede Bind udført hos Wichmanns Eftf. (A.M. Petersen)“ i *Dansk Bogbindertidende* II, 1900-01, s. 58; priser er ikke angivet.

⁶³ Afbildet i *Bogvænnen* 1893, s. 53.

franskbind „med smukke presstrykte Rygge i Rococostil“ og første bind af „Danmark i Skildringer og Billeder“, udg. ved M. Galschiøt (Philipsens Forlag 1887), „i Salonbind[!], rød Chagrin Ryg og Kalliko Sider, smukt forziret med Guldtryk og Titel paa Ryg og Side, meget solidt“.

5.

Renæssanceornamentikken med dens arabesker og sammenkædninger af stiliserede blomster, planter og fantasivæsner i dyre- eller menneskelignende figurer kendes bl.a. fra italiensk bogkunst fra slutningen af 1400-tallet.⁶⁴ Den dukker op på bogbindene ved midten af 1870'erne, og allerede nævnte eksempler er udtryk for, at den i stigende grad gør sig gældende i 1880'erne, hvor den ofte blandes med nyklassicistiske motiver, uden at dette lader sig udrede i enkeltheder. Således er Reitzels udgaver af H.C. Andersens „Nye Eventyr og Historier“, 1870-74, og „Eventyr og Historier“, 5. oplag 1877, rigt dekoreret på forside og ryg med delvis renæssancepræget ornamentik. Foruden motiver fra eventyrene ses dyre- og menneskelignende figurer, hvis underkroppe munder ud i stængler og blade – typiske figurer fra renæssancetidens arabesker. Dekorationen er signeret af maleren Anker Lund og (gravørarbejdet) af Chr. Danielsen. Bindene er udført af Carl Petersen.⁶⁵ Et andet tidligt dansk eksempel på samme stil frembyder forsiden af Holbergs „Peder Paars“ i en illustreret udgave i stort og bredt oktavformat på Høst og Søns Forlag, 1878 (*fig. 41*). Også her har Lund og Danielsen signeret dekorationen, mens en etiket viser, at bindet skyldes Beuchel (pris 1879: 1,75 kr.). Satyren foroven kan dog ikke karakteriseres som en renæssancefigur, men var et almindelig brugt symbol for satire.

Felter smykket med sorte arabesker i form af friser eller sammenkomponerede stempler er endnu et træk, der karakteriserer 1880'erne, hvor bogbinderne synes at have anskaffet sig stempler fra samme leverandør. En arabeskrise på Peter Nansens førnævnte „Unge Mennesker“ fra 1883, som er indbundet af Immanuel Petersen (ovenfor s. 86), ser i al fald ud til at være identisk med arabeskrisen på H.F. Ewalds „Valdemarstogtet“, Jacob Erslevs Forlag 1884, men dette bind må tilskrives Beuchel, da bagsiden er forsynet med en af dennes karakteristiske rammebortter, den der er vist på *fig. 23*.

⁶⁴ Gode eksempler afbildet i E. Gigas: Venetiansk Bogillustration i Træsnit indtil Aar 1500, *Bogvennen* 1894, s. 5-23 og smst. 1904, s. 5-26.

⁶⁵ Afbildet (og tilskrevet Carl Petersen) af F. Hendriksen (note 14), s. 3.

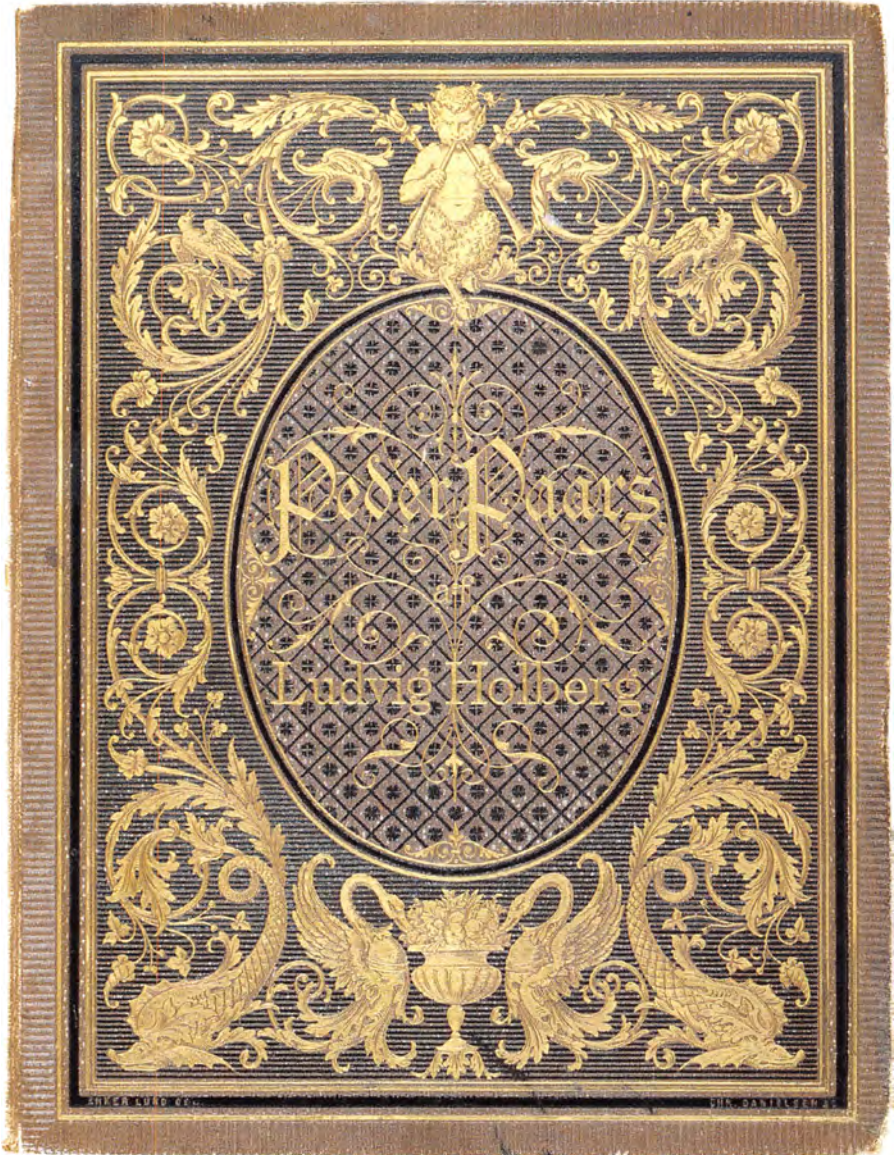

Fig. 41. Ludvig Holberg: *Peder Paars*, 1878.

Beuchels rigeste bind i renæssancestil er måske udført til Sigurd Müllers illustrerede „Kortfattet Kunsthistorie“, Schubothe 1883, usigneret, men med samme rammebort og hjørneornamenter på bagsiden som på forsiden af „Det lille Pus“ fra 1879 (se *fig. 18*). På et grønt bind står i et forgyldt midterfelt titel og forfatter i blå, udenom ses et par forgyldte antikke figurer og felter med blomsterornamenter i sort på sølv, yderst rammebort med båndomslyngede laurbærgrene i guld på sort (*fig. 42*). Ryggen er ligeledes med renæssanceornamentik, se *fig. 54*.

Et sidestykke hertil leverede Immanuel Petersen samme år med et bind til „Nyere dansk Lyrik illustreret af danske Kunstnere“, J.C. Stochholms Forlag. Det noget nær kvadratiske bind er usigneret, men de blindtrykte hjørneornamenter på bagsiden kendes fra andre Petersenbind (se *fig. 3*). Midt på forsiden figurerer en forgyldt gravure efter titelvignetten af Lorenz Frølich. Den er omgivet af plantestængler tegnet på sølv, og yderst løber som på Müllers „Kunsthistorie“ forgyldte stregrammer og sorte bånd med forgyldte ornamenter. Titlen står i violet på guld (*fig. 43*). Ryggen er med mere banale forsiringer og en lyre øverst. Der er tale om en pragtudgave på godt papir med alle tekstsiderne indfattet af røde rammer, portrætter af forfatterne og illustrationer af talrige kunstnere. Ikke uforståeligt averterede forlæggeren med bogens mange dyder, herunder med dens indbinding i „pragtbind“.⁶⁶ For Müllers „Kunsthistorie“ (314 s.) var prisen 6 kr. heftet og 8,65 indbundet, for „Nyere dansk Lyrik“ (375 s.) 7,50 heftet og 10 kr. indbundet. Prisen på sidstnævnte virkede ikke mere afskrækkende, end at bogen 1894 kunne udsendes i samme udstyr og bind i en ny, om end omredigeret og forkortet udgave på Milos Forlag i Odense.

Langt prægtigere er Immanuel Petersens bind til Wilhelm Lübkes „Kunsthistorien“, som Philipsens Forlag udsendte 1881 i 2. omarbejdede udgave ved Julius Lange. Med 875 sider i kvartformat og 524 tekstillustrationer kostede bogen heftet 21 kr., indbundet (med chagrinryg) 27,50 kr. Forsidedekorationen er signeret af Chr. Danielsen, eksemplarer findes både med og uden Petersens signatur (*fig. 44*). En forgyldt gravure med Akropolis er omgivet af felter med et fint ciseleret arabeskmønster, antikke statuer og sorte borter med forgyldt renæssanceornamentik og i hjørnerne portrætter af kendte kunstnere (Thorvaldsen, Michelangelo, Rafael, Rubens). Lignende ornamentik ses på ryggen, og det farvede snit er ornamenteret. Et virkeligt pragtbind og også averteret som sådant af for-

⁶⁶ Annonce med gengivelse af Frølichs vignet i *Ude og Hjemme*, 1883-84, s. 132; jvf. anmeldelse s. 131.

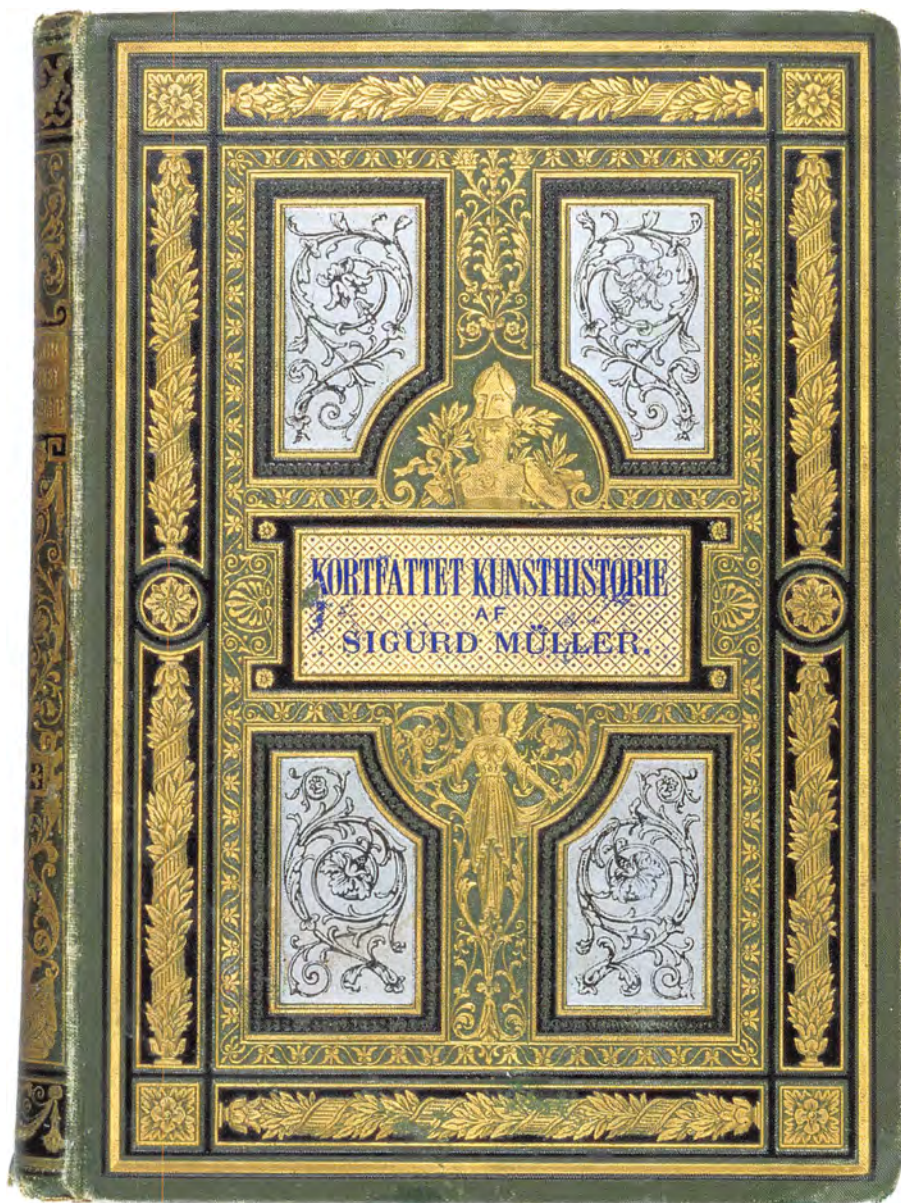

Fig. 42. Sigurd Müller: *Kortfattet Kunsthistorie*, 1883.

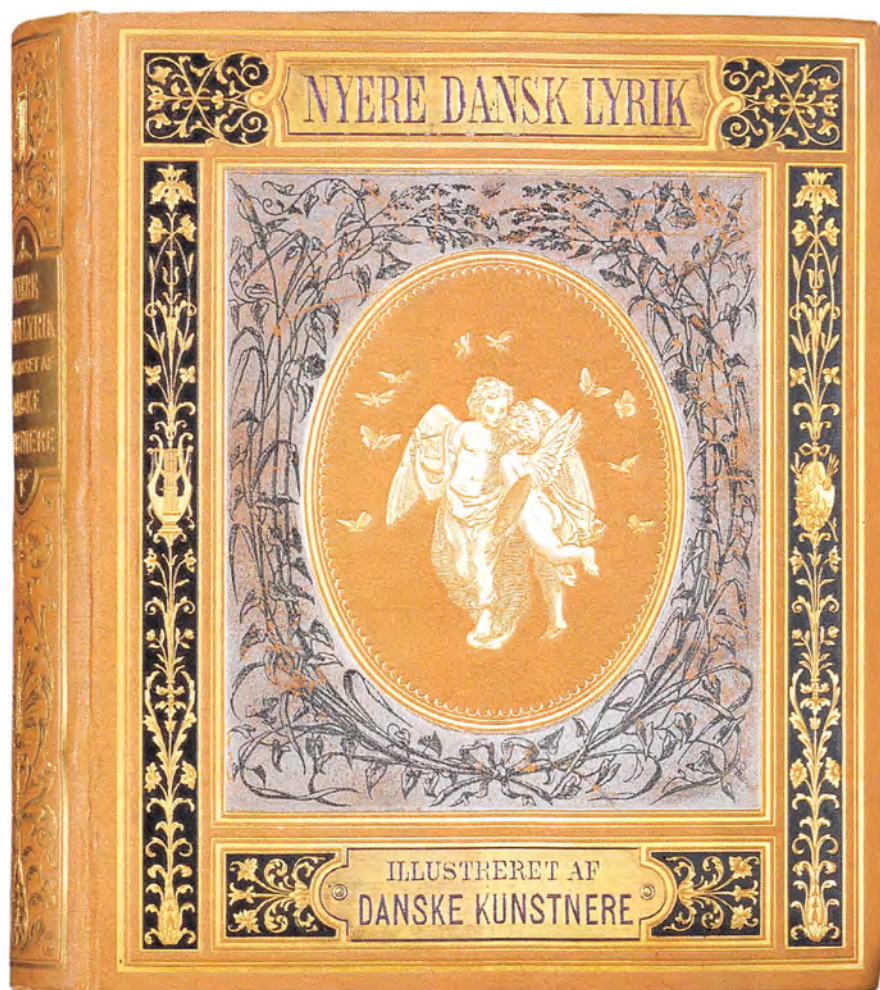

Fig. 43. Sigurd Müller: *Nyere dansk Lyrik illustreret af danske Kunstnere*, 1883.

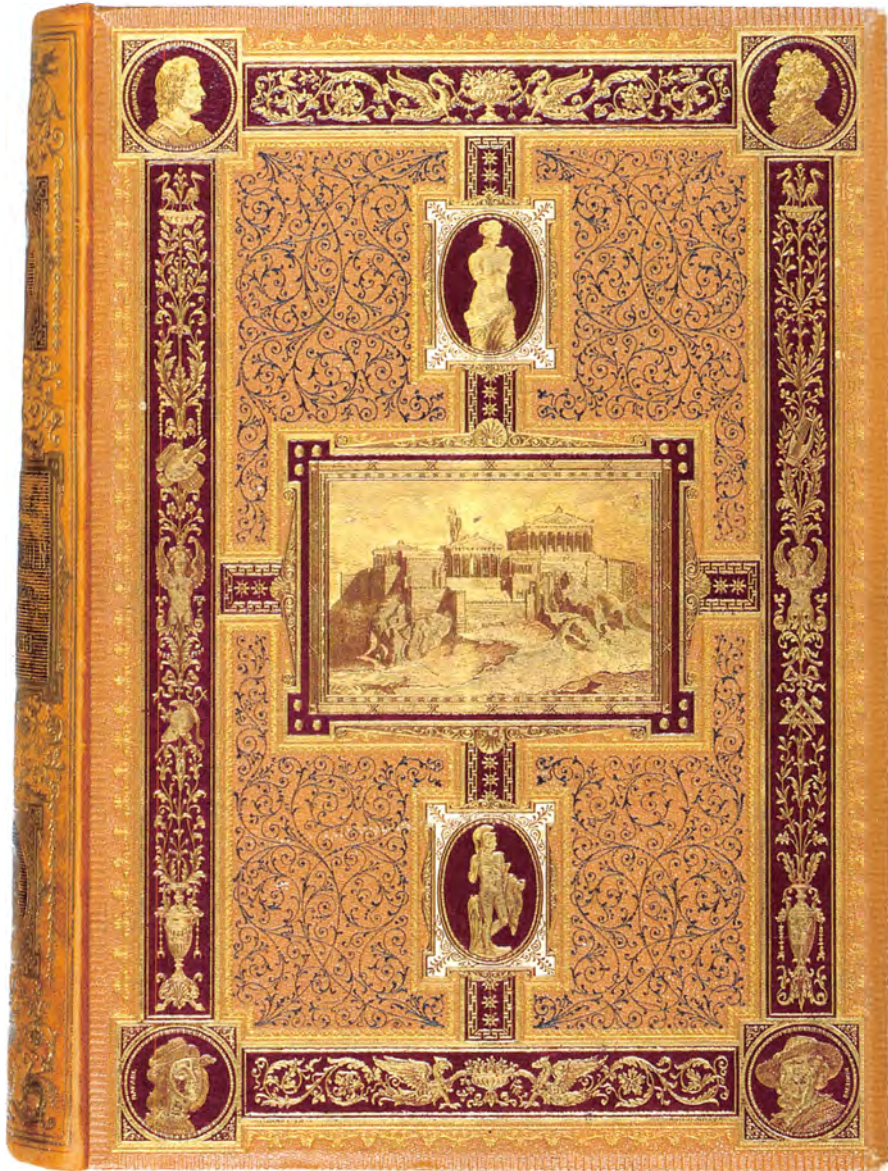

Fig. 44. Wilhelm Lübke: *Kunsthistorien*, 1881.

laget.⁶⁷ Gravuren med Akropolis blev senere samme år benyttet som hoveddekoration på P. Mariagers antikke fortællinger „Fra Hellas“, ligeledes på Philipsens Forlag, men i det sete eksemplar uden Petersens signatur.

Blandt andre seværdige eksempler på Petersens renæssancestil er Vilhelm Bergsøes „Fra gamle Dage“ og „Fra sollyse Strande“, Gyldendal 1885-86, i forlagsbind uden Petersens signatur, men med den ramme på bagsiden, som er omtalt ovenfor s. 198 i forbindelse med „Fra den gamle Fabrik“. De sete eksemplarer er henholdsvis grønt og blåt med forfatter og titel i rødbrun farve på et forgyldt felt i sort ramme (fig. 45). Øverst på kompositionen sidder en svane, et yndet figurmotiv som også kroner dekorationen på „Det lille Pus“ (fig. 18) og ryggen af Carl Petersens Homerbind (fig. 54). Desuden indgår to svaner i rygkompositionen til Forlagsbureauets „Haandlexikon“, som Carl Petersen 1885 averterede rygge til. Samme forsidedekoration smykker nogle senere bøger af Bergsøe, f.eks. „Sandhedens Mænd“ og „Krigen og Koleraen“, Gyldendal 1894 og 1900, men på disse bind er forgyldningen af midterfeltet sparet væk. Sidstnævnte foreligger med Petersens signatur, og undrer man sig over, at de tidligere bind er uden denne, så studser man gengæld over, at dette er uden Gyldendals forlagsmærke. Sagen er, at Gyldendal kun solgte denne bog uindbunden, og Petersen havde 1899 oprettet et kommissionslager af indbundne bøger, som ikke førtes af forlæggerne i indbunden stand. Bindet er altså udført for Petersens egen regning og risiko.⁶⁸

En mere tæt helsidesdekoration af spinkle forgyldte arabesker omkring titelfeltet har Petersen givet V.C.S. Topsøes „Samlede Fortællinger“ I-III, Forlagsbureauet 1891, og Axel Lundegårds „Prometheus“, V. Pio's Boghandel 1894. Førstnævnte har samme rygornamentik som bl.a. Schandorphs „Samlede Digte“, 1882, omtalt s. 192 og vist på fig. 53, mens „Prometheus“ bærer Petersens signatur. Ingen af dem er med forlagsmærke. For Pios Forlags vedkommende kan dette skyldes, at det tilsyneladende

⁶⁷ *Ude og Hjemme*, 1881-82, s. 148; indbinding med ståltrådshæftning plus federal kostede hos Petersen 6,50 kr. ord., 5,40 kr. netto, mens ryg og sider leveredes for 4 kr. ord., 3,60 kr. netto, *Nordisk Boghandlertidende* 6. maj 1881. Med ståltrådshæftning menes hæftning med metallammer ved anvendelse af en teknik, der nylig var udviklet i Tyskland, jvf. *Opfindelsernes Bog* red. af George Lütken bd. VIII, 1883, s. 472. Formentlig repræsenterer Petersens indbinding af Lübkes bog den ældste daterbare brug af en hefteklammemaskine i Danmark.

⁶⁸ En løbende fortegnelse over lageret med priser for indbindingen meddeltes som tillæg til den årlige bogfortegnelse 1899ff. Petersen averterede desuden det løse Bergsøebind til 75 øre i *Dansk Bogbindertidende* II, 1900-01, s. 11.

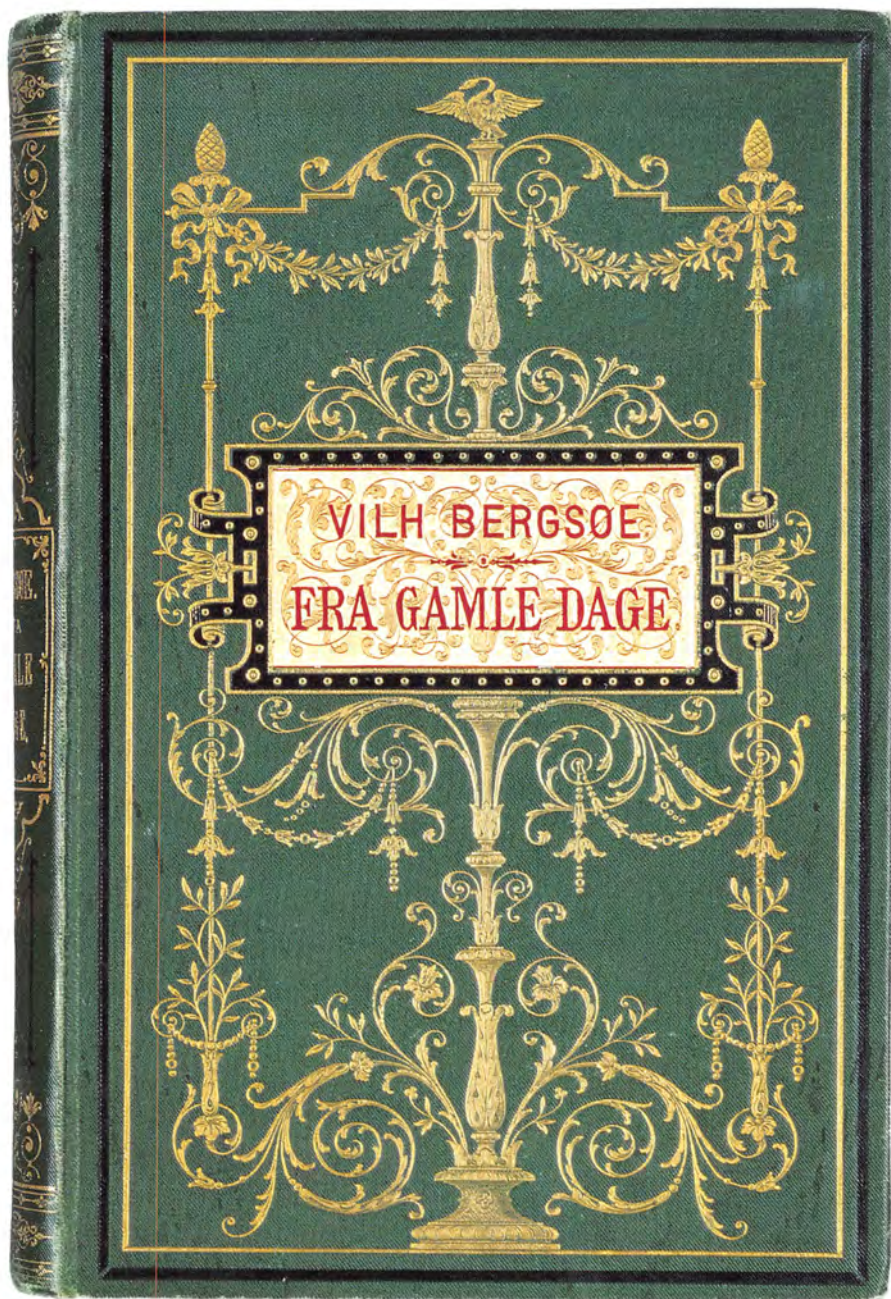

Fig. 45. Vilhelm Bergsøe: *Fra gamle Dage*, 1885.

ikke investerede i et bindstempel, før det 1911 blev overtaget af Povl Braner.

Engang i 1870'erne tyede bogbinderne til den såkaldte *Grolierstil*, dvs. anvendelsen af sorte bånd indfattet af guldlinier, der slynger sig i buer og vinkler, så de danner mellemrum i forskellige figurlige former. Stilen har fået navn efter den franske bogsamler Jean Grolier (1479-1565), hvis bøger var dekoreret på denne måde.⁶⁹ Den havde ikke været ukendt i ældre dansk boghåndværk, men tilskyndelser hertil kom sikkert fra Tyskland. Store geometriske båndslyngninger ses f.eks. på Louis Figuiers „Jordkloden før Syndfloden“, Philipsens Forlag 1875, hvis forside-dekoration er signeret R. Gerhold, Leipzig. Stilmæssigt er Grolierstilen dog et noget flydende begreb, da det kan diskuteres, hvornår båndslyngninger er i denne stil eller ikke, og overhovedet om betegnelsen er udtømmende, når de blandes med andre stilelementer. I al fald noget i retning af en Grolierstil ses på forsiden af Petersens bind til „Massudith“ fra 1878 (*fig. 5*), mere udtalt på forside og ryg af bindet til Wichmanns Shakespearebind fra 1879 (*fig. 40 og 54*). Til Jonas Lies „Livsslaven“, Gyldendal 1883, valgtes en hoveddekoration med sindrige Grolierslyngninger i sort, der også forekommer på Jacob Falkes „Kunstindustriens Grundsætninger“ og Victor Cherbuliez' roman „Olivier Maugant“, begge Philipsens Forlag 1885. På „Livsslaven“ er de ved slyngningerne opståede rammefelter udfyldt med forgyldte vignetter, mens de står tomme på de to andre bind, hvor til gengæld de sorte slyngninger er indfattet af forgyldte streger (*fig. 46*). „Grundsætninger“ har på grund af sin størrelse fået en ekstra yderbort og foreligger ligesom „Livsslaven“ i eksemplarer signeret med Petersens stempel. Det bemærkes, at markante båndslyngninger også er flettet ind i de vandrette borter på Petersens bind om Bergsøes „Fra den gamle Fabrik“, 1887, jvf. *fig. 13*.

Beuchel skyede bestemt ikke kraftige slyngninger og rammer, men i prægnant Grolierstil er kun truffet en rygdekoration, som han har benyttet til J.P. Jacobsens „Fru Marie Grubbe“, 1.-2. oplag 1876-77, og „Niels Lyhne“, 1.-2. oplag 1880 og 1882, begge udgivet af Gyldendal, til L. Boths „Kjøbenhavns Historie“, V.L. Levisohns Forlag 1884, og Schandorphs „Det gamle Apothek“, Reitzel 1885 (se *fig. 54*). Bindene er uden bogbindersignatur, men med ornamenten for eller bag, som *Beuchel* påviselig har anvendt til andre bind. „Det gamle Apothek“ er således med forside-

⁶⁹ Eksempler herpå er afbildet i Carl Elberling: *Om Jean Grolier og hans samtid, samles Breve fra en bogelsker*, 1985, s. 91-117, og *Kunsthæderlige gamle Bogbind indtil 1850*, med en Indledning af Emil Hannover, 1907, s. 47-52.

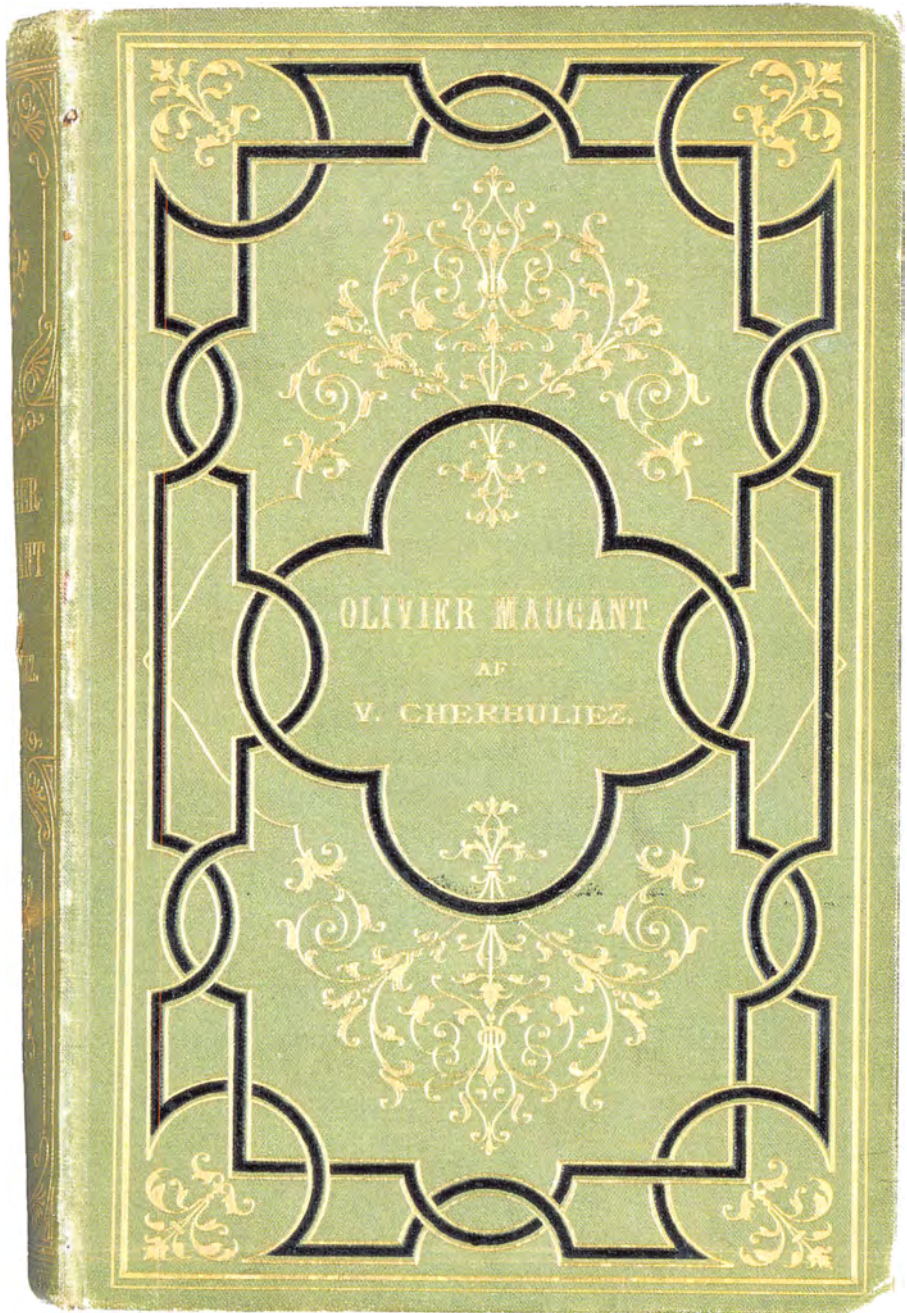

Fig. 46. Victor Cherbuliez: *Olivier Maugant*, 1885.

dekoration som samme forfatters ovennævnte „Oplevelser“, 1889, og forsiderammen på „Fru Marie Grubbe“ er som nævnt identisk med rammerne på bagsiderne af Carl Bernhards og Johanne Schjørrings bøger.

Lidt overraskende findes der også eksempler på den såkaldte *fanfarestil*, kendt fra franske bogbind ca. 1580-1600 og bestående af en fin, tæt ornamentering med slyngede bladgrene og geometriske figurer.⁷⁰ Stilen er lagt til grund for udsmykningen af et par små bind om Fr. Paludan-Müllers „Ungdomskilden“ og Henrik Hertz' „Kong René's Datter“, Reitzel 1883 og 1885, hvor den forgyldte forside gentages i blindtryk på bagsiden (fig. 47). Den ligger så tæt op ad bindudsmykningen af en tysk serie i lille format, Berlinerforlaget G. Grote's „Illustrierte Diamant-Ausgaben“, at den antagelig er en efterligning heraf, hvad der forekommer så meget mere sandsynligt, som serien omfatter tyske oversættelser af et par bøger på Reitzels forlag, herunder „Kong René's Datter“.⁷¹ Bindene er usignede, og er de ikke importeret fra Tyskland, tør de tilskrives Immanuel Petersen, der har dekoreret et skindbind med håndforgyldning i samme stil.⁷² En dekoration med et kniplingsmønster i *viftestil* forsøgte han sig vistnok først med i 1890'erne. Den er set på et bind fra hans kommissionslager om Edv. Egebergs „Ved Dødens Port“, Gyldendal 1899.

At jubeludgaven af Holbergs komedier, I-III, Ernst Bojesens Forlag 1885-88, fik bind i *rokostil*, var naturligtvis begrundet i stilens samtidighed med Holberg. De er udført af Immanuel Petersen efter tegning af Hans Tegner og averteredes i tre indbindingsmaterialer: shirting, læder og pergament.⁷³

6.

Fra omkring 1870 var til forgyldning og blindpresning kommet sort farve, og fra sidst i 1870'erne blev et større farvespektrum taget i brug, når et bind skulle have en særlig fin dekoration. Det kunne ske ved montering af farvede elementer, jvf. s. 232, eller ved emaljeagtige belægninger som f.eks. på Immanuel Petersens pragtbind til A. Munchs digt „Kongedatterens

⁷⁰ Eksempler herpå er afbildet i *Kunsthåndværkerens gamle Bogbind* (note 69), s. 77f samt i artiklen „Bogbind“, *Salmonsens Konversationsleksikon* bd. III, 1915.

⁷¹ Seriebindet er set om en udgave af H. Heines *Buch der Lieder*, Berlin 1889 (med en fortegnelse over serien).

⁷² Afbildet i *Bogvennen* 1901-03, s. 30.

⁷³ *Nordisk Boghandlertidende* 21. sept. 1888. To forskellige udførelser ses afbildet henholdsvis af Hendriksen (note 14), s. 8 og i *Bogvennen* 1901-03, s. 32.

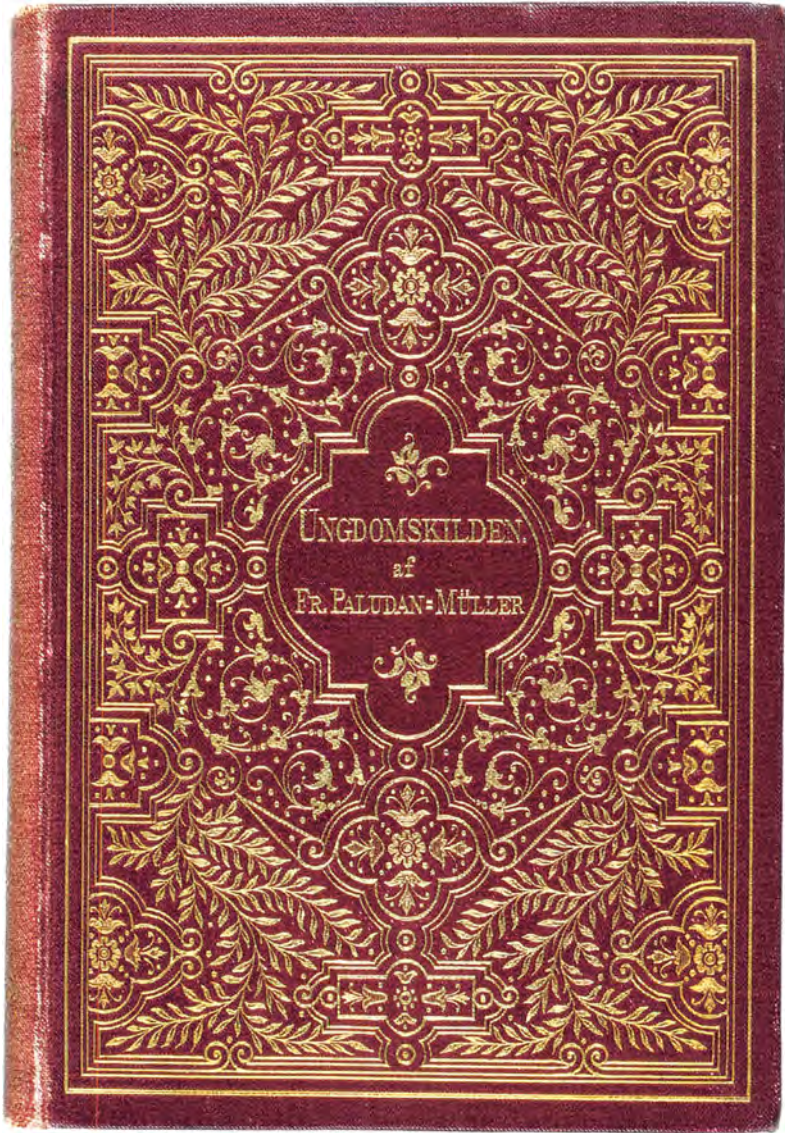

Fig. 47. Fr. Paludan-Müller: *Ungdomskilden*, 1883.

Bruddefart“, udgivet 1878 af Gads Forlag i stort kvartformat. I dekoratio-
nen, der er graveret af Chr. Danielsen efter tegning af Lorenz Frølich, står
forfatternavn og et ornament i hvid, rød eller anden farve skiftende efter
bindets bundfarve. Blå, hvid og rød farvebelægning findes i rammen på
Carl Bruuns „Pompeji“, Philipsens Forlag 1881, grå på Goethes „Faust“,
Gyldendal samme år, begge ligeledes indbundet af Petersen, men uden
bogbindermærke. „Pompeji“ er signeret af N. Fristrup og Chr. Dani-
elsen.⁷⁴

Farvetryk på bindet forekommer også tidligt på „Mirza-Schaffys Sange“,
Philipsens Forlag 1879, der er dekoreret med et slynget plantemønster i
tilnærmet orientalsk stil. To forskellige bindoplæg illustrerer udviklingen
mod en mere avanceret farvetechnik (*fig. 48a-b*). Det ældste bind (uden
forlagsmærke) er dekoreret med guld, sort og enkelte røde farvelægning-
er af den nævnte emaljeagtige karakter. Det yngste (med forlagsmærke)
udmærker sig frem for dette ved en fint fordelt dekoreret i farverne
guld, sort, rødt, grønt og blå, hvor shirtingens struktur skimtes neden-
under. Bagsiderammen på dette er en gentagelse af yderborten på forsi-
den af to tidligere omtalte bind fra Immanuel Petersens værksted (se *fig.*
4-5). Ligeledes værd at nævne er hans kønne bind til Henrik Wergelands
„Halvhundrede Digte“, Gad 1887, der på moiréret bund er dekoreret
med forgyldte grene med grønne blade, lyserøde blomster og blåsorte
bær.

Kollega *Beuchel* har lavet et farvemønstret bind til „Modne Frugter“,
1887 (signatur på bagsiden). Bogen var den dyreste i et udvalg af citat-
samlinger i mindre format, som Andr. Schous Forlag frem til ca. 1900 sør-
gede for at have på lager i „pragtbind“ eller „eleg. indb.“ til anvendelse
som konfirmationsgave.⁷⁵ Farver indgår yderligere i decorationen på
f.eks. „Romerske Dage“ (se ovenfor *fig. 26*) og på et flot bind om E. Løff-
lers „Haandbog i Geographien“, Gyldendal 1883-85, hvor forgyldte grave-

⁷⁴ *Kongedatterens Bruddefart* er afbildet i farver efter et grønt bind med rød farve i *På Papir etc.* (note 12), s. 339, og *Pompeji* i sort/hvidt i F. Hendriksen (note 14), s. 5. At Petersen har indbundet *Faust*, fremgår af den blindtrykte ramme på bagsiden, som også findes på *Fra Carmen Sylvas Kongerige*, Gad 1883, der er set med hans signatur. Løse bind til *Faust* avtererede han for „Kr. 1,40 ord., 1,25 netto“ i *Nordisk Boghandlertidende* 9. dec. 1881.

⁷⁵ Blandt andre titler var *Sjærneskud* (Første Samling forelå i 5. oplag 1891), *Sommer-
fugle* ([Første Samling] Fortsættelse af „Sjærneskud“, 1882), *Hjertesprog* af J. C. Lava-
ter (bl.a. i udgaver 1870 og 1882) og *Gyldne Sædekorn samlede af en Præstefrue* (1884), se
f.eks. annoncer i *Nordisk Boghandlertidende* 12. sept. 1890, 18. marts 1892, 24. marts
1893 og 18. marts 1898.

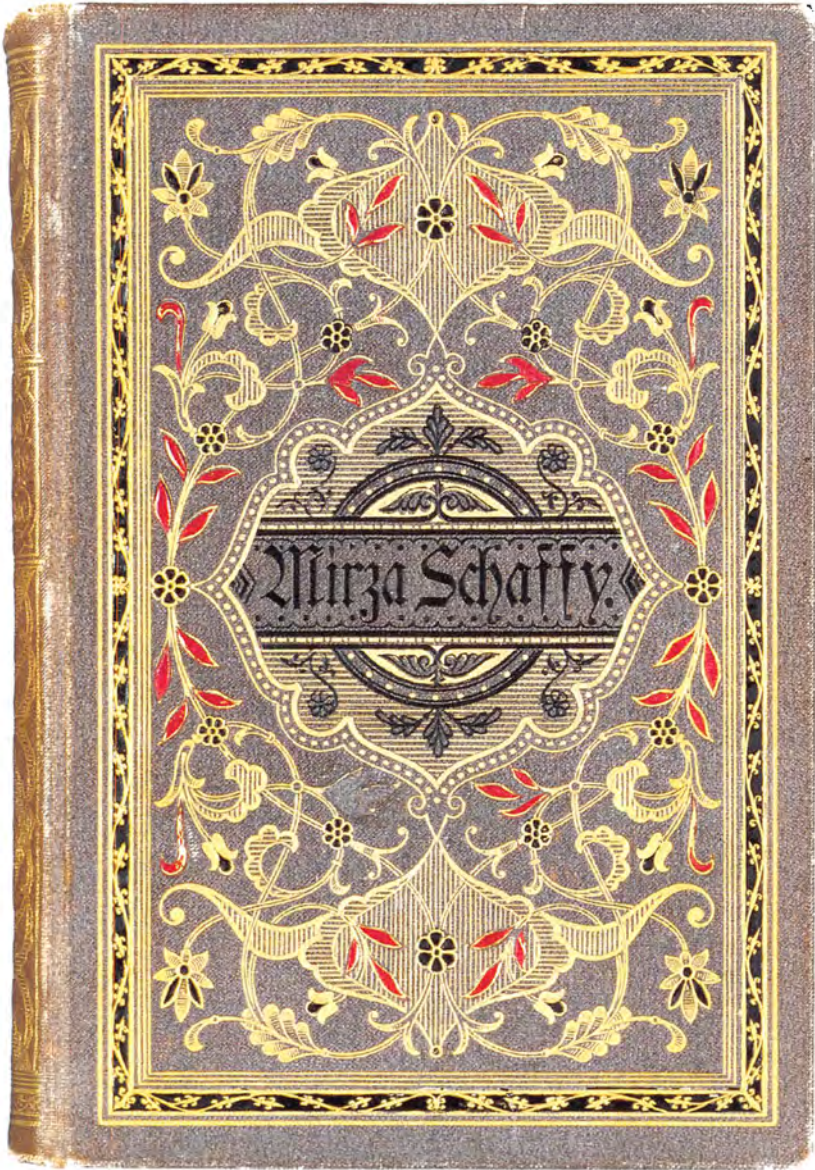

Fig. 48 a. Mirza-Schaffys Sange, 1879.

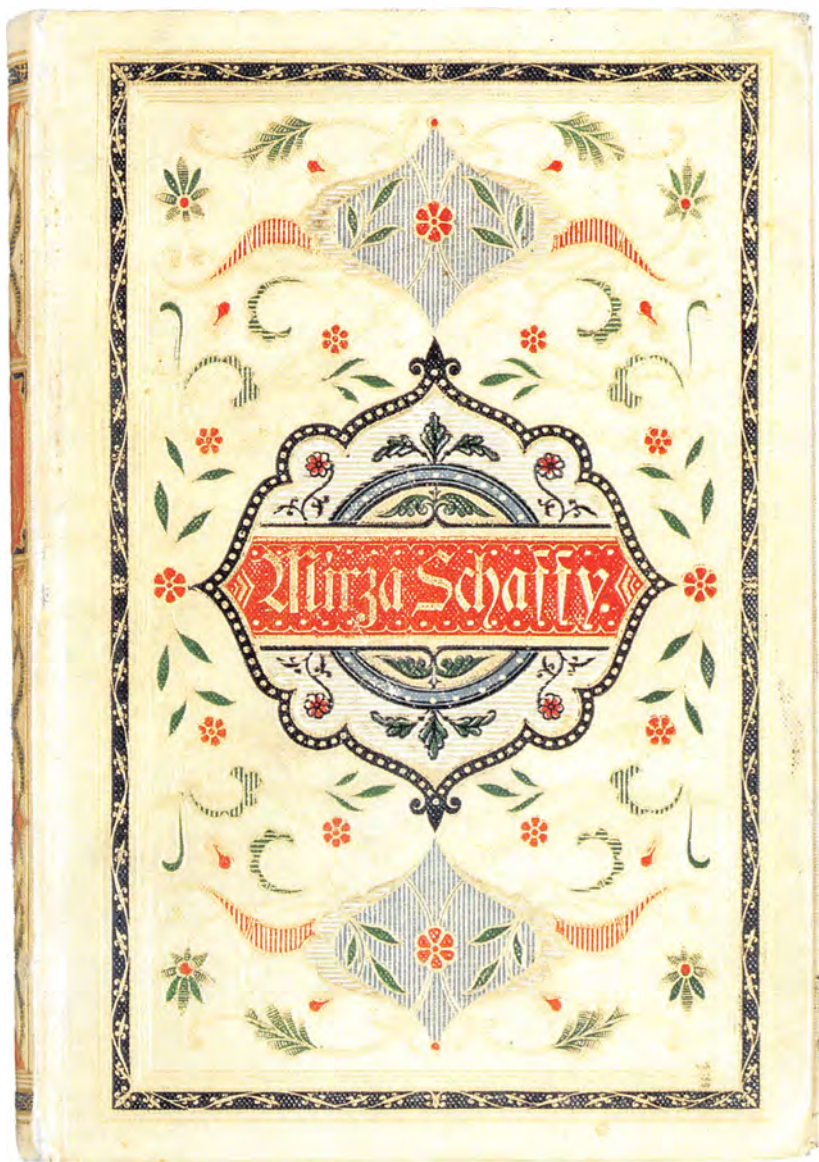

Fig. 48 b. Mirza-Schaffys *Sange*, 1879, i senere bindoplæg.

ringer af et kystlandskab og parvise sfinxer garneres af planter med brune stængler og grønne blade. Bindet er usigneret, men med samme blindramme på bagsiden som Richard Kauffmanns „Pariserliv i Firserne“, Gyldendal 1885, hvis forside er livfuldt dekoreret med farvelagte Parisermotiver i fri komposition. Bogen er i stort oktavformat, og bindet har foruden forlagsmærke Beuchels signatur (*fig. 49*). Uden angivelse af bogbinder er forlagsbindene om J.P. Jacobsens „Samlede Skrifter“, 1.-2. udgave, Gyldendal 1888-93. På Hans Nicolaj Hansens dekoration ses gule roser med grønne blade, der slynger sig op ad et gitter med forgyldte prydelser. „Der burde have været Roser“, skrev Jacobsen jo, „af de store, blege gule ...“ – men blomsterne er nu ikke store. Det blev de gule roser vist først på Petersen & Petersens bind om Jacobsens „Samlede Skrifter“, 1902.

Det var frem for alle Philipsens Forlag, der markerede sig på forlagsbindets område. Efter at brødrene Ludvig og Gustav Philipsen 1877 havde overtaget styret, sørgede de unge forlæggere for, at der i 1879 blev fremstillet et forlagsmærke, som anvendtes på titelblade og forlagsbind frem til 1889, da mærket blev nyttegnet. En mere ekspansiv kurs medførte, at den populære faglitteratur, som var forlagets traditionelle hovedgebet, i stigende grad suppleredes af skønlitteratur, og bindudstyret moderniseredes i samarbejde med Immanuel Petersen og kendte kunstnere. Betegnende var forlaget noget nær det eneste, som fandt det værd at avertere bindkunstnernes navne. F.eks. annonceredes J.C. Tuxens „Søfarten og Skibsbygningskunsten“, 1878, i „komponeret Pragtbind efter Tegning af C. Baagøe“, „Æsops Fabler“ ved Chr. Winther, 1880, med en „Bindtegning af Albert Hartwig“ og Carl Bruuns „Pompeji“, 1881, i „komponeret Bind efter Tegning af N. Frstrup“. En lignende avertering er kun set fra C.G. Iversens Forlag, der 1886 leverede „Saxo Runemester: Danmarks Krønike ved N.F.S. Grundtvig“, 4. udg. 1886, „i original komponeret Bind, tegnet af Konstantin Hansen“.⁷⁶ Konsekvens i markedsføringen var der dog ikke. Denne form for avertering synes ophørt, og som regel lød Philipsens annoncer blot på „elegant“ eller „smagfuldt“ komponerede bind, undertiden „Pragtbind“, selv når kunstnerisk medvirken er utvivlsom.

Da brødrene Philipsen på en auktion i april 1884 købte restoplagerne af Oehlenschlägers skrifter med tilhørende forlagsret til forfatterskabet frem til år 1900, var det for den betydelige sum af 20.000 kr. Der blev derfor sat alle sejl sat til for at gøre erhvervelsen indbringende. Med tekstre-

⁷⁶ *Ude og Hjemme*, 1878-79, s. 117; 1879-80, s. 136; 1881-82, s. 148; *Nordisk Boghandlertidende* 5. nov. 1886. Constantin Hansens tegning gjaldt oprindeligt bindet om 2. udg., 1855, afbildet i FF VIII, s. 161.

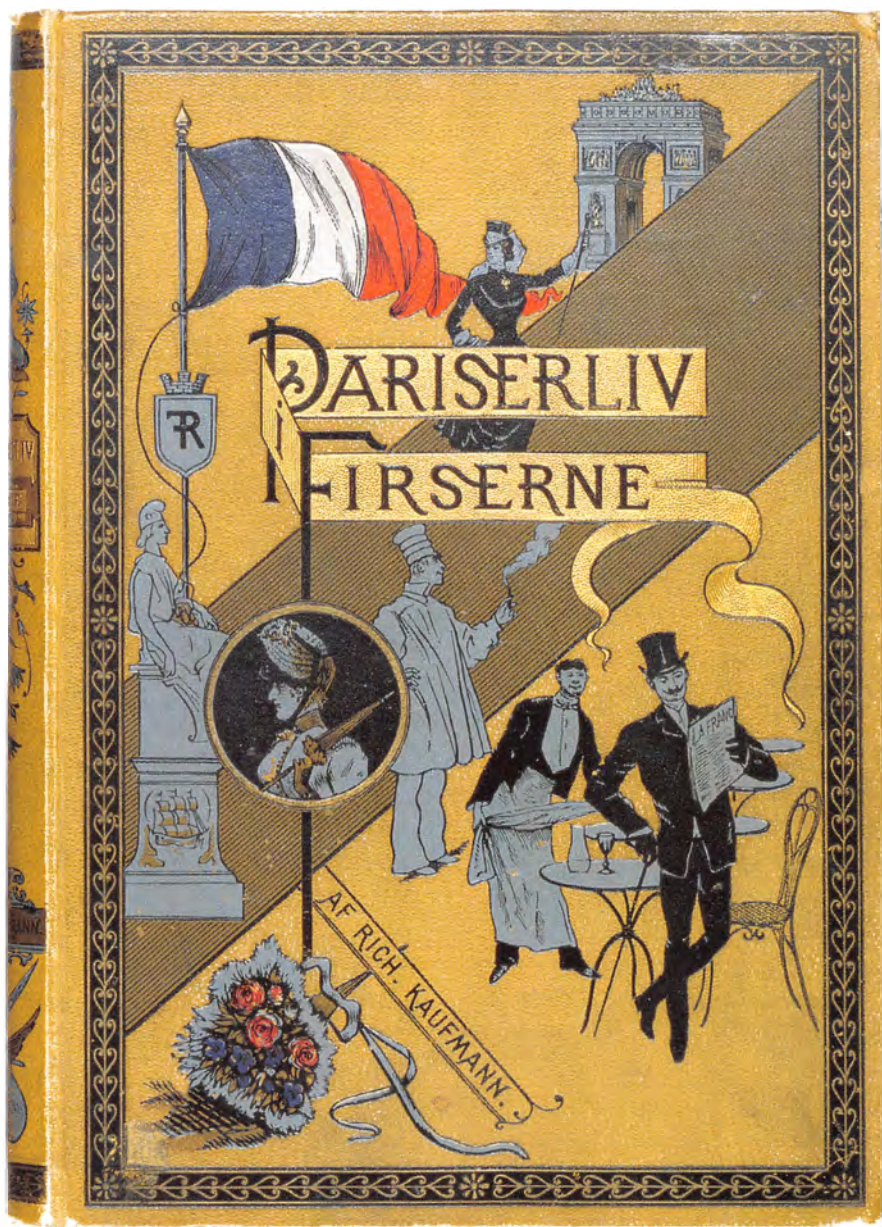

Fig. 49. Richard Kauffmann: *Pariserliv i Firserne*, 1885.

visioner af Oehlenschlägerkenderen F.L. Liebenberg udsendtes få måneder efter en række skrifter i en folkeudgave til 25 øre stykket, samme år påbegyndtes en lille række „miniaturudgaver“ i smukt udstyr, og der blev foranstaltet pragtudgaver af de mest yndede værker med tegninger af Hans Nicolaj Hansen, af „Sanct Hans Aften-Spil“ 1885, af „Aladdin“ 1893. Desuden blev nogle restoplæg genlanceret i nye bind udført af Immanuel Petersen⁷⁷.

Oehlenschlägers „Tragoedier“ I-IV, 1879, blev 1884 samlet i to bind med en særpræget bindedekoration i guld og sort signeret af N. Frstrup og Chr. Danielsen (*fig. 50*). Den tør betegnes som mere sjælden end køn. Et års tid senere blev derpå restoplægget af „Heltedigte og Sagaer“ I-IV, 1862, sendt på markedet i to bind med en forsidedekoration af store arabesker i guld og sort og de samme to borter på ryggen som på Bergsøes „Fra den gamle Fabrik“, 1887. Samme forsidedekoration findes helt i guld på Karl Gjellerups „Min Kjærligheds Bog“, Philipsen 1889 (også avterret i et dyrere pergamentbind).

Mest blev der gjort ud af de såkaldte miniaturudgaver. „Nordens Guder“, som forelå i et restoplæg fra 1870, fik en flot forsidedekoration i guld og hvid og blåsort farvelægning efter tegning af Lorenz Frølich med Freya til vogns og Fenrisulven i lænker.⁷⁸ Da restoplægget hurtigt blev udsolgt, genudsendtes bogen i samme udstyr 1885. „Aarets Evangelium i Naturen og Mennesket“ blev udgivet 1884 med tegninger af August Jerndorff, og efter hans tegning forsynedes forsiden med et indrammet maleri i flere farver og guld med jomfru Maria og Jesusbarnet som centrumsfigurer (*fig. 51*). Denne udgave solgtes kun indbunden. Samme år kom „Aladdin“ med orientalsk ornamentik i strålende guld og farver, ligesom på „Aarets Evangelium“ fortrykt på et underlag, som er monteret på bindet (*fig. 52*). Dekorationen er meget fint og sikkert udført, og æren herfor har formentlig Immanuel Petersens presseforgylde D.L. Clément, der ansås for byens bedste, dygtig til at forgyldte og farvetrykke selv meget udviklede bindedekorationer.⁷⁹ 1885 fik den tykke samling „Lyriske Digte og Romancer“ et bind med Oehlenschlägers portrætprofil påmonteret i gipsagtigt relief og i øvrigt dekoreret som Immanuel Petersens bind om

⁷⁷ Liebenberg havde inden auktionen tilbudt forlaget sin assistance uden vederlag for at støtte købet, da „det vilde have været mig en Hjertesorg at se Oehlenschläger paa ny komme i Hænderne paa det Høstske Forlag af Digterens egne Udgaver“, *Nogle Oplevelser om mit Levned*, 1894, s. 134.

⁷⁸ Afbildet i farver i *På Papir etc.* (note 12), s. 340.

⁷⁹ Nekrolog over Clément (bogbinderen D.L. Cléments nevø) af F. Hendriksen i *Bogvennen* 1925, s. 74.

Fig. 50. Oehlenschläger: *Tragoedier*, 1879.

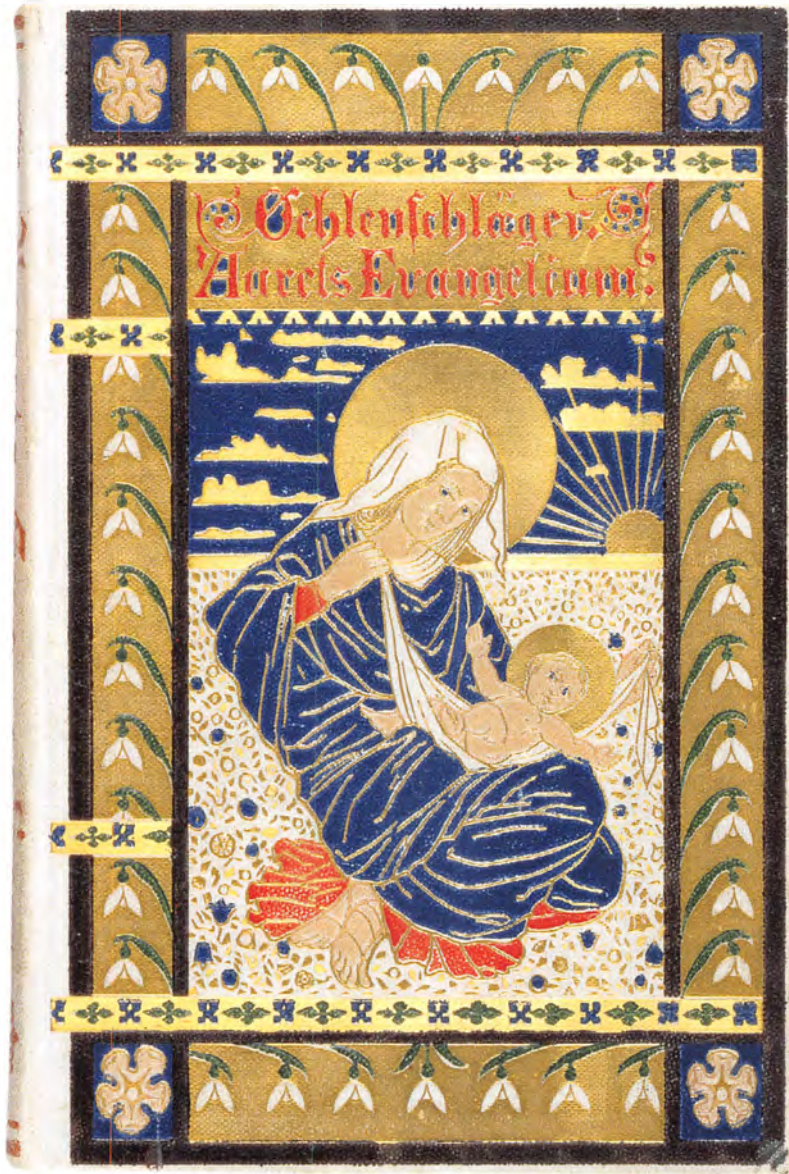

Fig. 51. Oehlenschläger: *Aarets Evangelium*, 1884.

Fig. 52. Oehlenschläger: *Aladdin*, 1884.

Chr. Winthers „Efterladte Digte“ udgivet af Philipsen 1879. Sluttelig kom 1886 „Helge“ i mere dæmpet pragt med forsidekomposition efter tegning af Lorenz Frølich, hvor titel i hvidt og bronzefarvede figurer står flettet sammen over et rødt bånd. Den anonyme gravør har sikkert været Chr. Danielsen, hvis signatur findes på en forsidedekoration efter en anden tegning af Lorenz Frølich til „Danmarks Folkeviser i Udvalg ved Svend Grundtvig“, Philipsen 1882.⁸⁰ Mærkelig nok synes forlaget ikke i sin annoncering at have fremhævet disse binds dekorative kvaliteter, for alene bindet om „Sanct Hans Aften-Spil“ averteredes som et komponeret pragtbind. Det har vel været for at fremme salget af denne dyrere billedudgave i kvart. Prisen var 9,75 kr. mod 3-3,50 kr. for en af miniatureudgaverne.⁸¹ Hans Nicolaj Hansens forsidetegning af Kirstens Piils Kilde i gråsort og mørkegrønt graveret af Chr. Danielsen er da meget pæn, men heller ikke mere.

7.

Chr. Danielsens gravørsignatur er den man hyppigst støder på, og fra 1860, da han etablerede sit værksted, til han 1910 trak sig tilbage, var han efter alt at dømme den mest benyttede gravør af bindstempler. Fra midten af 1880'erne og frem til århundredskiftet ses desuden *Valdemar Andersen* at have udført adskillige graveringer til binddekorationer. Han skal have etableret eget værksted 1884, og en signeret dekoration i traditionel stil med forgyldt ornamentik omkring et arabeskmønster på Martin Koks digtsamling „Under Fanen“, Valdemar Petersens Forlag 1883, er vel så udført senere end bogens trykår. Stilmæssigt hører den utvivlsomt hjemme i firserne, og den kan for så vidt godt stamme fra hans debutår.⁸² Bindet er som andre bøger fra dette lille forlag uden forlagsmærke. Bogbinderen har ikke tilkendegivet sig.

1885 medvirkede Andersen til udsmykningen af en kvartudgave af „Peder Paars“, Holbergs satiriske heltedigt, der trods sine mange år på bagen konstant var på markedet (tidligere udgaver 1863, 1865, 1878, 1879 og 1884). Kvartudgaven udkom på J.C. Stochholms Forlag med illu-

⁸⁰ Chr. Winthers *Efterladte Digte* og *Danmarks Folkeviser* er afbildet af F. Hendriksen (note 14), s. 5 og 6.

⁸¹ Annonce i *Nordisk Boghandlertidende* 11. dec. 1885.

⁸² Nekrolog over Valdemar Andersen af F. Hendriksen i *Bogøven* 1907-10, s. 55f. Valdemar Petersens Forlag averterede flere af Martin Koks bøger til nedsatte priser, „smukt indbundne“, i *Nordisk Boghandlertidende* 20. nov. 1885.

Fig. 53. Sophus Schandorph: *Samlede Digte*, 1882 (omtalt s. 192), Nicolai (Henrik Scharling): *Ved Nytaarstid i Nøddebo Præstegaard*, 1883 (jvf. fig. 14), Jonas Lic: *Gaa paa!*, 1882 (jvf. fig. 23), Chr. K.F. Molbech: *Ambrosius*, 1882 (omtalt s. 224), Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg, ved Johanne Luise Heiberg, 1883 (jvf. fig. 33).

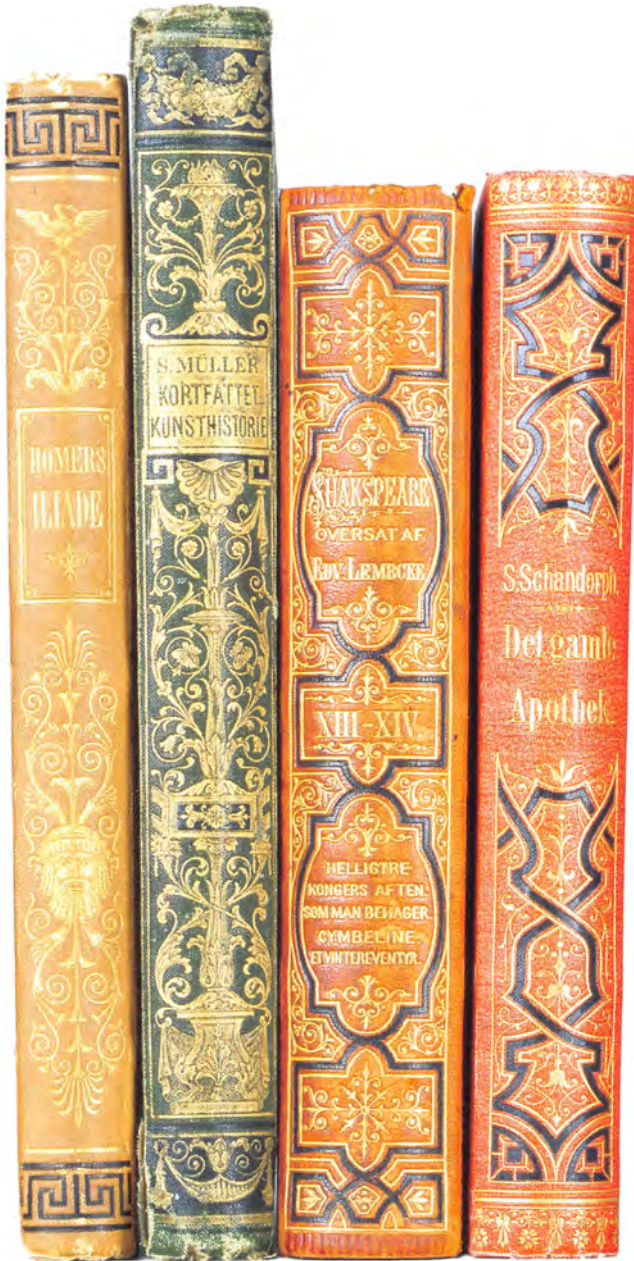

Fig. 54. Homers *Iliade*, 1878 (jvf. fig. 36), Sigurd Müller: *Kortfattet Kunsthistorie*, 1883 (jvf. fig. 42), William Shakespeares *Dramatiske Værker*, 1879 (jvf. fig. 40), Sophus Schandorph: *Det gamle Apothek*, 1885 (omtalt s. 255).

strationer af Hans Nicolaj Hansen, og denne har formentlig lagt tegning til Valdemar Andersens bindgravure: en nøgen kvinde med blomsterguirlande i svagt lyserød farve læner sig op ad et forgyldt skjold med forfatter og titel. Det er ikke nogen vellykket dekoration. En mere taknemmelig opgave havde Andersen, da han 1890 efter tegning af Hans Tegner fremstillede gravuren til P.F. Rists „Soldater“, jvf. ovenfor s. 242.

Side om side med dansk gravørarbejde blev der benyttet gravurer importeret fra Tyskland. Signeret af R. Gerhold i Leipzig er f.eks. forside-dekorationerne på W.J.J. Spry's „Korvetten Challenges Rejse omkring Jorden“, Philipsens Forlag 1879, og Jul. Chr. Gersons „Tre Livsmomenter“ 5.-6. udgave, Hempels Forlag i Odense 1881 og 1886, sidstnævnte gravuret efter titelbilledet signeret af Knud Gamborg. Forlagsbureauets illustrerede udgave af Holbergs komedier fra 1884 gengiver på forsiden en scene fra „Jeppe paa Bjerget“ tegnet af Marstrand, som er omgivet af en dekoration signeret F.A. Barthel i Leipzig, og samme signatur har forsiden på K. Prytz' bog om „Elektriciteten“ udgivet af Philipsens Forlag, også fra 1884. Immanuel Petersens mærke på bagsiden viser, at bogbinderarbejdet er dansk. Tilsvarende er gravørarbejde signeret Schüssler i Leipzig blevet importeret til de røde bind om Zacharias Topelius' „Feltlægens Historier“ I-VI, Philipsens Forlag 1880-82 og „Fra det høje Nord“ I-V, Eibes Forlag 1882-85. Bagsidernes blindtrykte ornamentering kendes fra f.eks. „Birger Jarls Sønner“, 1884 (jvf. s. 184) og bestemmer ligeledes disse bind som udgåede fra Petersens værksted.⁸³ Da Philipsen 1889 udgav Topelius' „Fra Dronning Kristinas Ungdomstid“, blev gravørarbejdet bestilt hos Valdemar Andersen. Hoveddekorationen på forsiden er en gravure af dronningen til hest, men som helhed ønskedes bindet tydeligvis udført i stil med „Feltlægens Historier“ og fik farve, ryg og bagside som disse (fig. 55). Andersens arbejde er ikke så rutineret udført, men står sig pænt ved sammenligning.

Når import fra Tyskland er nævnt, bør ikke forbigås, at der også kom tilførsler fra England. I god tid før forårets konfirmationer anbefalede en københavnsk importboghandler 1880 sine kolleger at forsyne sig med salmebøger: „Særlig tillader jeg mig at anbefale de i London indbundne Psalmebøger, der ved deres smagfulde og solide Indbindinger i nye Mønstre allerede er blevne solgte i et forholdsvis betydeligt Antal, siden jeg ifjor

⁸³ Jvf. FF 41, s. 206, hvor det nævnes at Erik Bøghs *Jonas Tvermoses Ærgrelser*, 1875, har forside-dekoration signeret af R. Gerhold i Leipzig. Ifølge notits i *Illustreret Tidende*, 1875-76, s. 127 skyldes bindet Clément. Bindet med samme dekoration om udgaven 1894 har Immanuel Petersens signatur.

Fig. 55. Zacharias Topelius: *Fra Dronning Kristinas Tid*, 1889.

Efteraar indførte dem her i Landet“.⁸⁴ Måske lykkes det engang at identificere disse blandt det brogede udbud af salmebogsbind. En avis anmelder kom med følgende spydighed: „Hvis en elegant Indbinding kan bidrage til at forhøje Andagten, kunde vi ubetinget anbefale de fra N.N. udstillede Salmebøger i Fløjl, Skildpadde og Elfenben“!⁸⁵

8.

Da xylograf F. Hendriksen anmeldte bogarbejdet, der var fremlagt på industriudstillingen 1888, udtalte han sig i almindelighed anerkendende om arbejder af Beuchel, Immanuel Petersen og Carl Petersen samt J.F. Flyges specialitet, bind i lædermosaik.⁸⁶ Men stærk kritisk over det dekorerede shirtingbind, som han var, gav Chr. Danielsens store udvalg af bogbindergravurer ham anledning til at lange ud efter dets svagheder. Uden navns nævnelse omtalte han Danielsen som den gravør, der herhjemme havde udført de fleste bogbinderstempler og derfor ikke var uden skyld i, at den gængse binddekoration for meget prægedes af sirlighed og pænhed i stedet for noget kækt og kraftigt. „Det hele virker dødt og tomt som Silhuet i Guld“.⁸⁷ Hendriksen ramte unægtelig en dominerende tendens, som kaldte på fornyelse, og en sådan meldte sig i halvfemsernerne, senere karakteriseret således: „Det sirlige, pilne, skraverede Guldtryk måtte vige for en massivere, enklere Virkning ... det gjaldt ... mere Linje og Flade i Gulddekorationen, modsat den foregaaende Tids skyggede, fint stiliserede, eller ofte naturalistisk detaljerede Pyntelighed“.⁸⁸

En lille forsmag på ændringen af virkemidler giver forlagsbindet om Karl Gjellerups „Hagbard og Signe. En erotisk Tragedie“, Philipsen 1888, hvor symbolske figurer er tegnet ind i titlen, vel ikke uden pyntelighed, men med udpræget brug af fladevirkning (*fig. 56*). Dekorationen er usigneret (af Hans Tegner?), bindet signeret af Immanuel Petersen.

⁸⁴ Annonce fra Georg Chr. Ursins Efterfølger i *Nordisk Boghandlertidende* 27. febr. 1880.

⁸⁵ Citeret i Andreas Dolleriis: *Den danske Provindsboghandels Historie*, 1916, s. 152. I *Nordisk Boghandlertidende* 14. aug. 1891 tilbød boghandler Johan Møller til stærkt nedsatte priser „elegante Salmebøger i Shirting, Chagrin, Skind, Fløil og Elfenben“.

⁸⁶ Lædermosaikbind af Flyge er afbildet i *Tidsskrift for Kunstindustri* IV, 1888, s. 119 og smst. V, 1889, s. 31.

⁸⁷ *Tidsskrift for Kunstindustri* IV, 1888, s. 236.

⁸⁸ F. Hendriksen i nekrologen over Valdemar Andersen (note 82), s. 56.

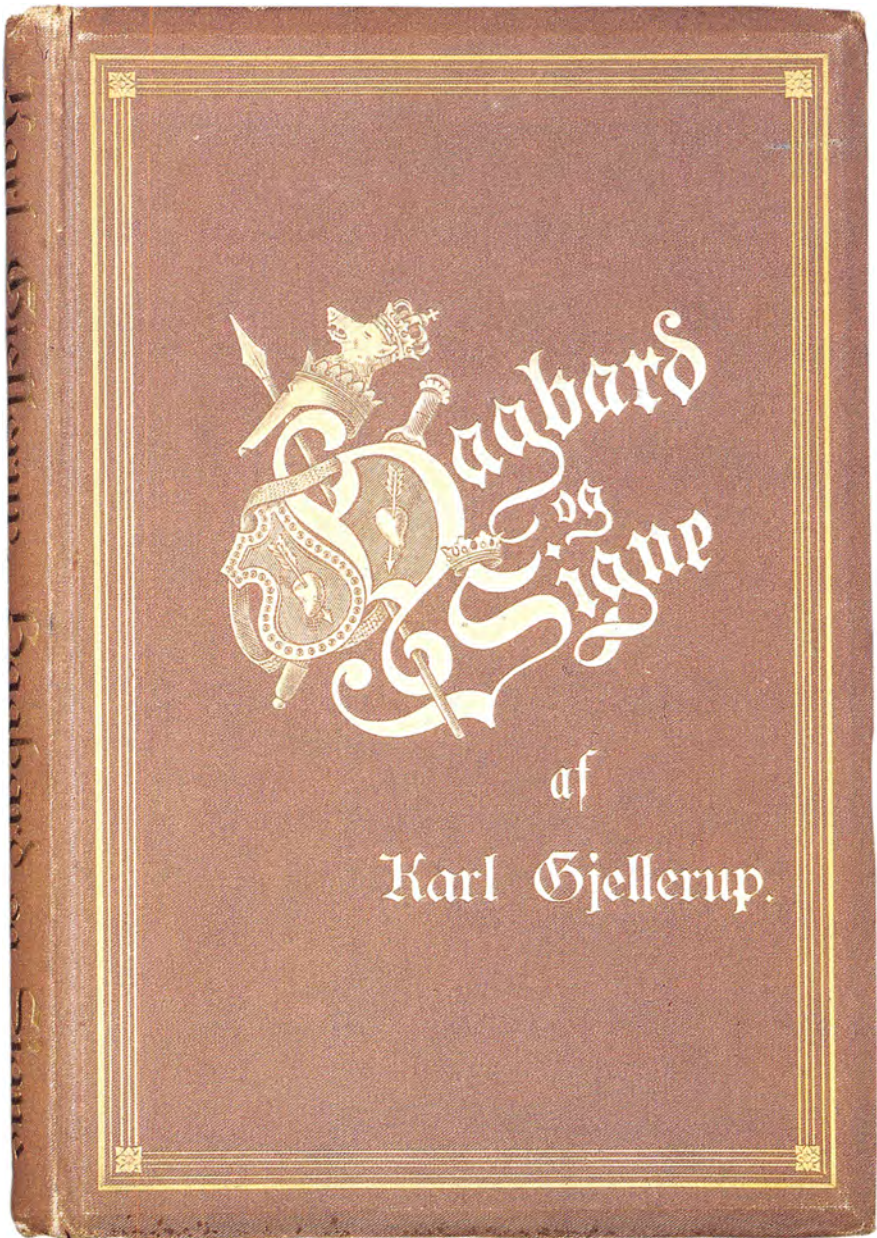

Fig. 56. Karl Gjellerup: *Hagbard og Signe*, 1888.

SUMMARY

HARALD ILSØE: *Danish press gilded publisher's bindings about 1877-1888. Contribution to a presentation.*

The bindings, about 1860-1877, are presented in *Fund og Forskning* 41, pp. 171-212, summary p. 212. In the following period the binding designs became richer and more varied, i.a. by introducing colour coatings. Some copies have a binder's label pasted in or from the mid-eighteen-eighties a bookbinder's stamp in blind tooling on the back cover. But as a rule this is not the case, and the bookbinders in question will have to be identified by comparing the ornamentation on unsigned volumes with that on signed volumes. This is often possible because the bookbinders each had their set of tools/stamps that were almost obligatorily used for frames and borders that were placed on the front cover in black or gilding or on the back cover in blind tooling. Thus many bindings can be traced to Copenhagen bookbinders Immanuel Petersen, Bernhard Beuchel and Carl Petersen. The most significant stamp engraver was Christian Danielsen who has signed several stamps for picture gravures. From the middle of the 1880s there also appear stamps signed by Valdemar Andersen.

DIRIGENTEN CARL NIELSEN OG MUSIKFORENINGEN

AF
NIELS BO FOLTMANN

„Naar vi ikke forandrer Vilkaarene og gør dem bedre,
saa forandrer Vilkaarene os og gør os ringere.
Carl Nielsen.“¹

Ovenstående aforisme af Carl Nielsen blev bragt i april-nummeret af *Dansk Musiker-Tidende* i 1915 – kun to måneder før han tiltrådte som dirigent for Musikforeningen. Citatet afspejler i høj grad den entusiasme og energi, hvormed Carl Nielsen gik til nye udfordringer og hans vilje til at sætte sit præg på omgivelserne, men samtidig skulle det vise sig at være næsten profetisk med hensyn til de problemer, som Musikforeningen kom til at stå over for i de følgende år.

Status over forskningssituationen

Den hidtidige litteratur om Musikforeningen er ganske overskuelig, idet den i hovedsagen udgøres af fire titler. Med Angul Hammerichs *Musikforeningens Historie 1836-1886* blev foreningen for første gang gjort til genstand for en omfattende skriftlig behandling. Værket udkom i 1886 som anden halvdel af *Festskrift i Anledning af Musikforeningens Halvhundredaarsdag*. Siden skulle der gå over hundrede år, før Musikforeningen atter var målet for en større skriftlig fremstilling, nemlig i Jan Falkencrones specialeafhandling *Musikforeningen 1886-1937* fra 1992, der dækker Musikforeningens historie frem til den endelige opløsning i 1937, et arbejde der er tænkt som et supplement til Hammerichs skrift. Hertil kommer endelig Inger Sørensens to store komponistmonografier *Hartmann. Et dansk komponistdynasti* (1999), som rummer et længere kapitel om Musikforeningen frem til omkring år 1900, samt *Niels W. Gade. Et dansk verdensnavn* (2002), der ligeledes behandler Musikforeningen frem til Gades død i 1890. Falkencrones arbejde er m.a.o. det eneste, der dækker Carl Nielsens tid som dirigent i Musikforeningen. Det siger sig selv, at nærværende artikel i visse henseender overlapper dele af Falkencrones arbejde

¹ *Dansk Musiker-Tidende* 5, 1915, s. 34.

hvad angår det faktuelle stof, al den stund der trækkes på det samme kilde materiale, nemlig Musikforeningens Arkiv, som i dag befinder sig i Musik- og Teaterafdelingen på Det Kongelige Bibliotek. Men hvor Falkencrones afhandling former sig som en generel indføring i Musikforeningens sidste godt og vel halvtreds år, så har denne artikels forfatter bestræbt sig på at beskrive og diskutere Carl Nielsens relation til Musikforeningen og den offentlige reception af Carl Nielsens koncerter, snare end at skrive en 'Musikforeningens historie i Carl Nielsens tid'.

Mht. bredere fremstillinger af den aktuelle periodes musikliv i København var Nils Schiørrings *Musikkens historie i Danmark*, bind 3 (1978) længe uden sidestykke. I de seneste år er perioden 1910-1940 blevet behandlet i to omfangsrige afhandlinger, nemlig Michael Fjeldsøes ph.d.-afhandling *Den fortvængte modernisme – den ny musik i dansk musikliv 1920-1940*, (1999) og Claus Røllum-Larsens *Impulser i Københavns koncertrepertoire 1900-1935. Studier i præsentationen af ny, især udenlandsk instrumental-musik* (2002), som begge fokuserer på receptionen af den nyere musik i Danmark og de institutioner, der knytter sig til den. Ikke mindst Røllum-Larsens arbejde har været af betydning for denne artikel, idet det herigenem har været muligt at sætte Musikforeningens koncertrepertoire i perspektiv i forhold til tidens øvrige musikliv.

I den hidtidige litteratur om Carl Nielsen har hans virksomhed som dirigent kun været berørt perifert. Langt de fleste udsagn om dirigenten Carl Nielsen findes i erindringslitteraturen, men en egentlig systematisk undersøgelse af dirigenten Carl Nielsen mangler endnu.

Musikforeningen før Carl Nielsen

Det var ikke uden en vis stolthed, at Carl Nielsen overtog ledelsen af Musikforeningens koncerter i 1915 efter den nyligt afdøde Franz Neruda. Der var en god portion prestige forbundet med denne stilling. Den hæderkronede forening var byens ældste aktive koncertforetagende, og endnu på dette tidspunkt havde den en særlig aura over sig fra tiden, hvor Carl Nielsens egen læremester, Niels W. Gade, dirigerede koncerterne. Men faktisk havde den i 1915 for længst passeret sin middagshøjde. Situationen er rammende beskrevet af Godtfred Skjerne i en artikel fra 1916 i *Illustreret Tidende*, hvor han, efter et kort rids af Musikforeningens hidtidige historie, konkluderer:

„Naturligvis kunde man i vore Dage hævde, at Musikforeningens gamle Plads i dansk Musikliv ikke længer lader sig opretholde. Dens Berettigelse var skabt af Tidsforhold, som ikke er mere. Værker, som tidligere alene lod sig opføre ved dens Hjælp, fremføres

nu Gang paa Gang udenfor og under ikke ringere Forudsætninger. Naar den alligevel endnu ikke kan siges at have overlevet sig selv, er det nærmest, fordi den er Udtryk for en Tradition, som ikke bør dø, som til enhver Tid sikrer os et Hjemsted for det store, som ikke er Tidens eget, for en Standard, vi ikke kan være foruden.“²

Musikforeningen var blevet grundlagt i 1836 med det formål at udgive danske musikværker „saadanne, hvis Ikke-Udgivelse skjønnedes at medføre Tab for Kunsten“.³ Endvidere skulle foreningen virke med udskrivelse af prisopgaver og afholdelse af koncerter. Efter nogle få år blev koncertvirksomheden dog den altoverskyggende del af foreningens aktiviteter, og op igennem anden halvdel af det 19. århundrede var Musikforeningen den førende koncertinstitution i København. I perioden 1850-90 forestod den magtfulde Niels W. Gade ledelsen af koncerterne. Efter Gades død i 1890 overtog J.P.E. Hartmanns søn, Emil Hartmann, dirigentposten i et par år, hvorefter Franz Neruda dirigerede koncerterne fra 1892 og frem til sin død i 1915. I Musikforeningens tidlige år repræsenterede foreningen det moderne, men allerede i Gades tid fremstod repertoirepolitikken som stadig mere og mere konservativ. I Nerudas periode blev repertoiret noget bredere, men foreningens adelsmærke var og blev det wienerklassiske repertoire.

I slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede udviklede det københavnske musikliv sig hastigt, og fra så at sige at have været den eneste institution, der gav orkesterkoncerter i vintersæsonen, fik Musikforeningen nu konkurrence af mange andre koncertforetagender. Her kan fx nævnes Koncertforeningen (1874-93), Det Kongelige Kapels Symfonikoncerter (1883-), Palæ-Koncerterne (1895-1931), Dansk Koncertforening (1901-40).⁴ Det var nok derfor snarere af navn end af gavn, at Musikforeningen bevarede sin status som byens førende koncertgiver et godt stykke ind i det 20. århundrede. Som privat forening var Musikforeningen helt afhængig af sine medlemmer, men i takt med de stærkt forøgede koncerttilbud faldt medlemstallet støt og roligt. Da Musikforeningen var på sit højeste i Gades tid, havde der været omkring 2500 medlemmer. Alle koncerter blev givet to gange – i en A- og en B-serie – og endvi-

² *Illustreret Tidende* 57, 1916, s. 334.

³ Angul Hanmerich: *Musikforeningens Historie 1836-1886* (= Festskrift i Anledning af Musikforeningens Halvhundredaarsdag, Anden Del), 1886, s. 3.

⁴ Claus Røllum-Larsen: *Impulser i Københavns koncertrepertoire 1900-1935. Studier i presentationen af ny, især udenlandsk instrumentalmusik*, 1, 2002, s. 30-32. Her findes endvidere en oversigt over koncertgivende institutioner i København i perioden 1836-1935.

dere var der en længere ekspektanceliste. Frem til sæsonen 1912/13 blev koncerterne endnu givet to gange, men fra og med sæsonen 1913/14 kunne medlemsskaren kun fylde koncertsalen én gang. I begyndelsen af sæsonen 1915/16 var medlemstallet helt nede på ca. 900, hvilket gav anledning til rygter om, at foreningen stod over for sin endelige lukning.⁵ Det var således en forening i dyb krise, som Franz Neruda efterlod ved sin død. Samtidig kom Nerudas død til at repræsentere en del af det generationsskifte, der prægede hele Københavns musikliv i disse år: Det Kongelige Kapels dirigent, Johan Svendsen, gik af i 1908 (han døde i 1911), Frederik Rung, der var såvel kongelig kapelmester som dirigent for Cæciliaforeningen, døde i 1914, Otto Malling, som var direktør for konservatoriet og organist ved Vor Frue Kirke, døde i 1915. På denne måde blev ledelsen i fire af musiklivets centrale institutioner skiftet ud i løbet af ganske få år.

Musikforeningens organisation og virksomhed

Før den egentlige redegørelse for og diskussion af Musikforeningens historie i de år Carl Nielsen ledede koncerterne følger her først en beskrivelse af foreningens almindelige organisation og virksomhed, således som den formede sig i årene 1915-27.

Som allerede nævnt var Musikforeningen en privat forening, og som sådan var dens koncerter at betragte som private ikke-offentlige begivenheder. Til trods herfor var der dog adgang for dagbladenes musikkritikere. Foreningens økonomiske grundlag var baseret på medlemskontingenter, et årligt statustilskud, samt indtægterne fra lejlighedsvis ekstrakoncerter. Foreningen drev et kor, som bestod af ikke-lønnede amatørkorsangere, der medvirkede ved alle koncerter. Orkestret, som blev engageret fra koncert til koncert, udgjordes af musikere fra Tivolis koncertsals orkester.

Der blev i reglen afholdt tre eller fire koncerter i løbet af hver sæson, som normalt strakte sig fra november til april. Undertiden arrangeredes ekstrakoncerter med offentligt billetsalg. Koncerterne fandt sted i det daværende Odd Fellow Palæ i Bredgade, på tirsdagsaftener kl. 20 med generalprøve den foregående søndag eftermiddag. Generalprøven var

⁵Jf. referat af plenarmøde den 10. april 1915. *Musikforeningens Administrations Møder October 1860 – Mai 1927* (Kgl. Bibl., Musikforeningens Arkiv, kapsel 58). Denne forhandlingsprotokol danner grundlaget for nærværende artikel mht. faktuelle forhold omkring foreningens daglige drift, økonomi, personforhold etc. Medmindre andet er anført stammer oplysningerne fra denne kilde.

lagt på dette tidspunkt af hensyn til koret, der ikke var i stand til at møde op i almindelig arbejdstid.

Musikforeningens ledelse udgjordes af et repræsentantskab på 12 medlemmer, der blev valgt på den årlige generalforsamling. Blandt repræsentantskabets medlemmer valgtes tre mand til en bestyrelse, der endvidere som det fjerde medlem havde den til enhver tid siddende dirigent. Bestyrelsen varetog den almindelige ledelse af foreningen i samarbejde med en forretningsfører. Større beslutninger blev truffet ved plenarmøder – nemlig bestyrelse og repræsentantskab i forening. Herudover havde foreningen tilknyttet en kordirigent, som forestod indstuderingen af korets opgaver. En oversigt over dette persongalleri som det så ud i Carl Niensens tid findes i et appendiks til denne artikel.

Musikforeningen 1915-1927

Det ovenfor nævnte generationsskifte i det københavnske musikliv gjaldt også Musikforeningens ledelse. Den 26. marts 1915 – dagen efter Nerudas begravelse – besluttede den hidtidige bestyrelse, at gå af, eller som det hedder i administrationsprotokollen: „Det bestemtes at Administrationen maatte trække sig tilbage. Medlemmerne ere fyldt henhv. 80 – 76 og 74 Aar,⁶ der maa yngre og friske Kræfter til for at tage fat og maaske søge nye Former og Ideer, som forhaabendtlig kan bevare Foren.“ Og ved plenarmødet den 10. april meddelte formanden, at administrationen „efter moden Overveielse havde besluttet at trække sig tilbage, henviste til de tre Medlemmers høie Alder og at de ihvorvel det havde kostet Kamp for hver især at tage denne Beslutning, havde gjort det for Musikforen.'s Skyld, da den absolut trængte til at ledes af yngre og friske Kræfter.“ Samtidig lod man forstå, at man ikke ønskede at deltage i forhandlingerne vedrørende valget af ny dirigent.

Ved plenarmødet den 27. maj valgtes en ny bestyrelse, der kom til at bestå af musikhistorikeren Angul Hammerich (formand, 67 år), violinisten Anton Svendsen (næstformand, 69 år) og overretssagfører Chr. F. Brorson (sekretær, 43 år). Foreningen havde således ladet „yngre og friske Kræfter“ komme til, om end man ikke ligefrem kan sige, at der var tale om en flok vårharer.

Som allerede nævnt var det en forening, der var ude i meget alvorlige

⁶ Oberst Hans Peter Caspersen (formand), grosserer Claus L. Smidt (næstformand), grosserer Hans Peter Johan Lyngbye (sekretær).

problemer, som den nye bestyrelse overtog. Først og fremmest var det klart, at valget af ny dirigent ville blive afgørende for foreningens fortsatte beståen.

Følgende kandidater havde meldt sig til den ledige dirigentpost:

- Paulus Bache (cellist)
- Louis Glass (komponist)
- Peder Gram (komponist)
- Roger Henrichsen (komponist)
- Peter Møller (cellist, USA)
- Carl Nielsen (komponist og kapelmester)
- Ludolf Nielsen (komponist)
- Vilhelm Poulsen (organist)

Herudover havde 71 medlemmer fra Musikforeningens kor den 1. april fremsendt en skrivelse, hvori man opfordrede foreningen til at rette henvendelse til den kongelige kapelmester Georg Høeberg vedrørende overtagelse af dirigenthvervet. I en anden skrivelse fra koret (dateret den 29. april) anbefalede valget af Vilhelm Poulsen. I egenskab af repræsentant anbefalede Carl Nielsen selv sit kandidatur. I foreningens administrationsprotokol hedder det: „Carl Nielsen anbefalede kort sit Kandidatur, idet han betonedede Vigtigheden af Sagen. Han forlod derefter Mødet.“ Georg Høeberg var den eneste alvorlige konkurrent til Carl Nielsen, men i og med at Høeberg ikke selv havde meldt sig som kandidat, var foreningen blevet sat i en vanskelig, ja næsten umulig, situation mht. til at bringe ham i betragtning. I administrationsprotokollen hedder det:

„Det oplystes, at Teatrets Chef havde stillet sig afvisende til at H. skulde overtage dette Hverv, idet denne var saa stærkt optaget af sin Teatergerning. Ligesaa havde Teatrets Direktør Hr. Johs. Nielsen udtalt sig. H. selv havde vel privat udtalt, at han nok skulde overvinde disse Vanskeligheder. Men naar han satte det som Betingelse, at Musikforen. først skulde henvende sig til ham om at overtage Dirigenthvervet, skabte han den mislige Situation, at Foren. paa Forhaand bandt sig til ham, og at den, hvis hans Kandidatur viste sig ikke at kunne gennemføres mod Teaterbestyrelsens Modstand, da stod uden Dirigent, idet næppe nogen af de passende Kandidater vilde finde sig i at være sat som No. 2 paa Listen.“

På denne baggrund viste der sig at være overvejende stemning for valget af Carl Nielsen, idet Louis Glass, Ludolf Nielsen og Paulus Bache også indgik i diskussionen. Carl Nielsen blev derefter valgt enstemmigt, hvorefter han udtrådte af repræsentantskabet og i egenskab af dirigent indtrådte i bestyrelsen.⁷ Tilsyneladende har valget af Carl Nielsen til dirigent

affødt nogle indre spændinger i foreningen. Det er i det mindste påfaldende, at korets faste repetitør, Chr. Møller, meddelte at han ønskede at fratræde sin stilling på selv samme dag (11. juni 1915), som bestyrelsen meddelte koret, hvorfor man ikke ønskede at bringe Høeberg i betragtning.

Med valget af Carl Nielsen så man nok mere på kandidatens almindelige position i musiklivet end hans evner som dirigent (om dirigenten Carl Nielsen vil der blive redegjort nærmere nedenfor). Carl Nielsen havde på dette tidspunkt befæstet sin position som en af landets førende, måske den førende musikpersonlighed, om end han på ingen måde fremstod uproblematisk – i manges øjne var han en ganske kontroversiel skikkelse. Som komponist havde han nået sin karrieres højde (han arbejdede på dette tidspunkt på sin fjerde symfoni *Det Uudslukkelige*). Som kapelmester havde han fra 1906 virket ved Det Kongelige Teater – men havde efter nogle opslidende konflikter valgt at tage sin afsked i foråret 1914. Han stod netop foran en ansættelse ved konservatoriet, hvor han kom til at undervise i musikteori, formlære, instrumentation og sammenspil foruden at han blev valgt ind i konservatoriets bestyrelse som Otto Mallings efterfølger.⁸ Endvidere sad han i flere bestyrelser i musiklivets institutioner – kort sagt, han indtog en position i det københavnske musikliv, som ingen siden Niels W. Gade havde gjort det. Det kan derfor ikke undre, at den skrantende forening valgte Carl Nielsen til sin kommende dirigent.

I øvrigt rakte Carl Niensens tilknytning til Musikforeningen mange år tilbage. Som ganske ung konservatoriestuderende har han antagelig oplevet adskillige generalprøver på Musikforeningens koncerter under Niels W. Gades ledelse.⁹ Det er heller ikke utænkeligt, at han har spillet med i foreningens orkester under Gades ledelse.¹⁰ Senere havde han fået uropført flere af sine værker ved foreningens koncerter, i øvrigt med sig selv som dirigent: *Hymnus amoris* (1897), *Sønnen* (1905) og *Saga-Drøm*

⁷ Iflg. Administrationsprotokollen skulle diskussionen vedrørende valg af dirigent være refereret i detaljer i repræsentantskabets protokol. Desværre er denne tilsyneladende ikke bevaret.

⁸ Torben Schousboe: *Carl Nielsen. Dagbøger og brevveksling med Anne Marie Carl-Nielsen*, 1983, s. 400.

⁹ Schousboe 1983 (note 8) s. 10, note 5. Gade havde foranlediget at der var gratis adgang for konservatoriets elever til Musikforeningens generalprøver.

¹⁰ Jf. Carl Niensens egen omtale af en orkesterprøve under Gades ledelse i et interview i *Ekstrabladet* 9.11.1905 (John Fellow (udg.): *Carl Nielsen til sin samtid*, 1999, 1, s. 59).

(1908). Endvidere blev hans strygekvartet op. 5 spillet i januar 1915. Ved generalforsamlingen den 26. maj 1905 blev han valgt til suppleant i foreningens repræsentantskab og allerede i løbet af sæsonen 1905/06 indtrådte han i repræsentantskabet pga. dødsfald. Det står ikke helt klart, hvornår han faktisk meldte sig ind i Musikforeningen. Han var i det mindste medlem fra sæsonen 1906/07, men ikke i sæsonen 1903/04.¹¹

Ved det første bestyrelsesmøde efter valget af Carl Nielsen, 16. juni 1915, fordeltes opgaverne således at Carl Nielsen og Anton Svendsen skulle tage sig af de musikalske forretninger, medens Chr. Brorson og forretningsfører Alfred Nielsen varetog de øvrige anliggender (det fremgår ikke af administrationsprotokollen hvilke opgaver der tilfaldt Angul Hammerich).

Foreningens økonomiske situation var alt andet end gunstig – en samlet gæld på 6503 kr., men takket være en kassekredit i Landmandsbanken kunne man fortsætte virksomheden indtil videre. Medlemstallet var på dette tidspunkt på omkring 900. Ikke mindst i tiden efter udbruddet af Første Verdenskrig havde mange medlemmer meldt sig ud. Situationen var kritisk og i administrationsprotokollen kan man læse, at

„Det forestaaende Koncertaar vil blive afgørende. Vor Opgave vil være at gøre et kunstnerisk Fremstød, som kunde bringe Medlemstallet op og derved Mulighed for at bringe Balance med Tiden i de finansielle Forhold. Om ikke dette Fremstød skulde lykkes eller Udsigterne ellers blive lysere, staar Foreningen, som det synes, ved Enden af sin Løbebane.“

Skønt fremtiden således tegnede sig noget dystert, kastede Carl Nielsen sig ud i arbejdet med at genoprette foreningen med en idealisme og energi, der rakte langt ud over hans forpligtelser på det musikalske område. I denne forbindelse meddelte han straks, at han ikke ville gøre krav på noget honorar (dirigentens årlige honorar havde hidtil været 2000 kr.), men af principielle grunde fandt han det ønskeligt, at dirigenten ville blive lønnet, når ellers de finansielle forhold igen tillod det.

Helt afgørende for Musikforeningens overlevelse var det at få standset afgang af medlemmer og som et af de første tiltag til en genopretning af foreningen, iværksatte bestyrelsen straks en hvervekampagne. Carl Nielsen deltog meget aktivt på dette område. Af hans korrespondance med forretningsfører Alfred Nielsen fremgår det, at Carl Nielsen tegnede sig for hvervningen af adskillige nye medlemmer.

I juli 1915 søgte Musikforeningen Kultusministeriet om fornyelse af et

¹¹ Kgl. Bibl., Musikforeningens Arkiv, kapsel 41, Medlemslister.

treårigt statstilskud, idet man bad om en forhøjelse fra de hidtidige 2000 kr. til 3000 kr. Carl Nielsen var direkte involveret i denne ansøgning og i september modtog han brev fra den daværende finansminister, Edvard Brandes, hvori denne, under hånden, bekræftede, at ansøgningen var blevet imødekommet.¹²

Den 15. september søgte man Københavns magistrat om et tilskud på 1500 kr. til afholdelse af koncerter for et bredt publikum til billige billetpriser. Dette initiativ kunne tyde på, at den i øvrigt meget konservative private forening nu søgte at tilpasse sig tidens forhold med et mere offentligt præg. Ansøgningen blev dog ikke efterkommet og idéen med at arrangere offentlige koncerter til billige billetpriser blev kun lejlighedsvis realiseret i de kommende år.

Mht. det 'kunstneriske Fremstød', altså at sammensætte nogle attraktive koncertprogrammer, plæderede Carl Nielsen for 'det monumentale', et synspunkt som resten af administrationen bakkede op om. Det er ikke helt klart hvad han mente med 'monumentalt', men sandsynligvis var det en fortale for at koncertprogrammerne kun skulle bestå af orkestermusik, ud fra den betragtning, at der var mere publikumsappel i orkesterkoncerter end i koncerter med kammermusik. I det mindste kan man konstatere, at fra og med Carl Niensens tiltrædelse forsvandt kammermusikken fra Musikforeningens programmer. Tidligere havde foreningen med jævne mellemrum givet koncerter med kammermusik.

Bestyrelsens nye tiltag skulle snart vise sig at bære frugt. Allerede efter sæsonen 1915/16 var økonomien i bedring, ligesom medlemstallet var øget med over 150 til 1062 i begyndelsen af sæsonen 1916/17. Ved plenarforsamlingen 12. april 1916 kunne der fremvises et regnskab, der for første gang i mange år udviste et overskud. I den anledning besluttedes det at bevilge Carl Nielsen et honorar på 1500 kr. Ved samme lejlighed præsenteredes en plan for indsamling af midler til oprettelse af en Grundfond for Musikforeningen. Målet var at indsamle en kapital på 150.000 kr., som med en årlig renteindtægt på 6000 ville kunne sikre foreningens overlevelse i vanskelige tider. I betragtning af at der netop i denne tid tilflød landet 'store Krigsindtægter' – som det hedder i administrationsprotokollen – mente man, at tiden ville være gunstig for et sådant projekt. Men indsamlingen gik trægt. I januar 1917 måtte Chr. Brorson meddele at der kun var indsamlet 10.000 kr., men han regnede med at kunne skaffe yderligere 10.000 kr. i løbet af kort tid. Det lykkedes dog aldrig at indsamle den ønskede kapital, og planen blev aldrig realiseret.

¹² Kgl. Bibl., CNA, LA.b.

ret. Til trods for det mislykkede grundfondsprojekt var Musikforeningen dog nu kommet ind i en gunstig udvikling og i de følgende år, frem til sæsonen 1921/22, gik medlemstallet støt frem ligesom foreningens økonomi var sund.

Helt uden problemer forløb perioden dog ikke. I december 1916 meddelte Københavns Orkesterforening at tariffjerne ville blive sat kraftigt op per 1. januar 1917. Dette ville betyde en forøgelse af udgifterne orkestret med ca. 40 %, og i betragtning af, at stigningen kom midt i sæsonen, hvor kontingenterne var betalt ville dette sprænge foreningens budget. Musikforeningen var ikke den eneste forening, der på denne måde ville komme økonomisk i klemme. Derfor gik Musikforeningen, Cæciliaforeningen og Dansk Koncert-Forening sammen om en protest, hvor det meddeltes, at man tidligst kunne acceptere en tarifforhøjelse ved begyndelsen af den kommende sæson. Det lykkedes at få forhandlet sig frem til en ordning, hvor forhøjelserne først trådte i kraft ved begyndelsen af den følgende sæson. Tarifforhøjelsen medførte en forhøjelse af medlemskontingentet fra 10 kr. til 11 kr. Samtidig lykkedes det at få forhøjet statstilskuddet fra 3000 kr. til 4000 kr. årligt med virkning fra sæsonen 1919/20.

Som ulønnet amatørkor var Musikforeningens kor ikke nogen økonomisk belastning for foreningen. Til gengæld var det noget aldersstegne og ikke særligt stabile kor en klods om benet på Carl Nielsen, når han skulle lægge repertoire. I januar 1917 besluttede bestyrelsen derfor at opløse koret ved udgangen af sæsonen, for derefter at indkalde til optagelsesprøve til et nyt kor med unge kræfter. Dette blev etableret i september 1917, og den 26. september kunne Carl Nielsen ved et plenarmøde aflægge beretning om det nye kor. Han havde fået nye unge stemmer, var meget glad over forandringen og syntes, at det tegnede udmærket. I denne forbindelse skal det nævnes, at koristernes rettigheder i foreningen var meget begrænsede:

„Korets Medlemmer faar gratis 1) To Billetter til Generalprøven. 2) Ethvert Kor-Medlem, der har medvirket uafbrudt i 5 Aar har for sin Person Ret til Billet til Generalprøven. 3) Naar et Kor-Medlem har medvirket uafbrudt i 20 Aar, erhverves Ret til Fribillet for sig til Koncerterne i Loge No. 2, Række 2-4.“

I anden sæson efter dannelsen af det nye kor programsatte Carl Nielsen i foråret 1919 Beethovens 9. symfoni med den meget krævende korfinale. Opførelsen gik godt og gav anledning til ikke mindre end to gentagelser ved ekstrakoncerter med almindeligt billetsalg. Med disse opførelser høstede Carl Nielsen den nok største publikumssucces i sin tid ved Musikforeningen og for de to ekstra-koncerter modtog han et honorar på 500 kr.

Det var Musikforeningens formand, Angul Hammerich, der førte administrationsprotokollen i perioden 1915-27. Man fornemmer tydeligt, hvordan han som musikhistoriker var meget omhyggelig med at dokumentere store og små begivenheder i foreningens historie. Referater af de løbende forretninger blander sig med bemærkninger om mærkedage o.l. I april 1919 noterer han sig således, at forretningsfører Alfred Nielsen meddeler, at foreningens ældste medlem, frøken Petrine Baagøe, er afgået ved døden – hun havde været medlem i 72 år, siden 1847! På samme side optræder den nok så væsentlige meddelelse, at foreningens gamle gæld fra 1915 nu er bragt helt ud af verden, godt hjulpet på vej af overskuddet fra de to ekstrakonserter med Beethovens 9. symfoni.

Samarbejdet mellem Carl Nielsen og Angul Hammerich forløb ikke altid helt gnidningsløst. Ganske vist fremgår dette ikke af foreningens administrationsprotokol, som Hammerich jo førte, men når man læser Carl Niensens omfangsrige korrespondance med forretningsfører Alfred Nielsen, bliver det klart, at der med jævne mellemrum var en kurre på tråden mellem formand og dirigent. I 1918 havde Hammerich tilsyneladende modsat sig, at sæsonprogrammet blev publiceret i pressen, ligesom han ikke brød sig om foramtale i aviserne før koncerterne. Den 26. august skrev Carl Nielsen til Alfred Nielsen:

„Jeg synes ganske som De, at vi ikke alene ikke behøver skamme os over at gøre Musikverdenen opmærksom paa vor Existens (hvilket aldrig kan kaldes fæl Reklame) men jeg mener at det ligefrem er vor Pligt. – Kan De faa dette ordentligt i Bladene saa vilde det være udmærket“.¹³

I 1923 var den gal igen. Den 2. august skrev Carl Nielsen til Alfred Nielsen fordi Hammerich havde bedt om at få spillet noget af sin broder Asger Hamerik i anledning af dennes 80-årsdag, hvilket ville forårsage ændringer i det allerede lagte sæsonprogram,

„og nu vil han [Hammerich] naturligvis at vi skal spille en hel Del af ham [Asger Hamerik]; men det vil jeg ikke, da 'Aarstiderne' ikke maa udskydes. Vi finder vel en [U]dvej. Ved De noget instrumentalt af ham som kunde spilles som Overture. Gid Fanden havde disse Fødselsdage! Vi kan næsten ikke bestille andet tilsidst“.¹⁴

Kontroversen fortsatte i 1924. Den 17. november skrev Carl Nielsen til Alfred Nielsen:

¹³ Kgl. Bibl., CNA, I.A.c.

¹⁴ Kgl. Bibl., CNA, I.A.c., Asger Hameriks *Requiem* var i øvrigt blevet spillet ved koncerten den 23.3.1921.

„Hammerich umulig! Alt var aftalt og jeg kan ikke forstaa dette [...] med Hensyn til Bestyrelsen maa der skee en Forandring til næste Saison“.¹⁵

Men Hammerich blev siddende i bestyrelsen i hele Carl Niensens periode. I korthed kan konflikten mellem Carl Nielsen og Hammerich sammenfattes som en konflikt mellem den gamle og den nye tid. Hammerich ville for enhver pris holde fast ved foreningens private karakter og værne om dens traditioner med markering af mærkedage for foreningens trofaste støtter, mens Carl Nielsen stod for den nye tid med lancering af koncerterne efter moderne markedsføringsprincipper.

De fortsat økonomisk gunstige forhold og den fortsatte medlemstilgang taget i betragtning besluttedes det i foråret 1919 at udvide foreningens koncertaktiviteter fra tre til fire koncerter per sæson med virkning fra sæsonen 1919/20. Samtidig kom dette dog også til at medføre en kontingentforhøjelse på tre kr. – fra 11 kr. til 14 kr. per sæson.

Det gik nu så godt for foreningen, at Carl Nielsen i efteråret 1920 kunne bede om orlov fra december 1920 og sæsonen ud for at få tid til at hellige sig sin komponistvirksomhed. Han stod selv for valget af sin stedfortræder, Emil Robert-Hansen,¹⁶ der skulle tage sig af sæsonens sidste tre koncerter. Denne ordning godkendtes af bestyrelsen den 28. september 1920. Ved et plenarmøde den 7. oktober foreslog Godfred Hartmann imidlertid, at Asger Hameriks *Requiem* dirigeredes af komponistens søn Ebbe Hamerik, hvilket dog ikke kom til at ske. Den 31. december meddelte Carl Nielsen ved et bestyrelsesmøde, at han muligvis alligevel godt ville kunne dirigere den sidste koncert i sæsonen, hvilket bestyrelsen fandt var en god idé, så de normale tilstande kunne indfinde sig igen inden sæsonens slutning. Man overlod det til Carl Nielsen at forhandle nærmere herom med Robert-Hansen. Det er ikke klart, hvilken aftale Carl Nielsen traf med Robert-Hansen, men den 31. marts 1921 skrev Carl Nielsen til sin hustru, Anne Marie:

„Jeg er nødt til at tage Prøverne til Musikforeningens sidste Konsert som jeg skal have den 26 April. Ved sidste Konsert gik det daarligt under Robert Hansen som blev nervøs og glemte at give dem Tegn, nu er der ogsaa i Bladene stor Halloj, saa jeg maa faa Sagerne paa ret Køl igen“.¹⁷

¹⁵ Kgl. Bibl., CNA, I.A.c.

¹⁶ Cellist, dirigent og komponist (1860-1926). Havde været solocellist ved Gewandhausorkestret i Leipzig. Siden 1919 virkede han i Århus som leder af det nyoprettede Aarhus Philharmoniske Selskab.

¹⁷ Schousboe 1983 (note 8) s. 443.

Det er lidt dunkelt, hvad der egentlig var foregået. En gennemgang af de københavnske aviser synes ikke at tyde på, at Robert-Hansen havde gjort sig uheldigt bemærket. Ganske vist havde korets præstation ved den famøse koncert været kritisabel, men at dømme efter dagbladsanmeldelserne forsvares Robert-Hansens dirigentpræstation. Det eneste 'Halleløj' det er lykkedes at finde, er følgende omtale i *B.T.* den 30. marts, som er signeret *Gustl.*:

„Der har i nogen Tid verseret Rygter om, at Komponisten Carl Nielsen vilde trække sig tilbage fra Ledelsen af Musikforeningens Koncerter. Rygterne tog særlig Fart efter den berømte – eller berygtede – Opførelse af Asger Hameriks 'Requiem' forrige Tirsdag, hvor det var overdraget Emil Robert-Hansen fra Aarhus at svinge Taktstokken, efter at de indledende Korprøver var foretaget under Emil Reesen.

Da Carl Nielsen nemlig paa dette Tidspunkt opholdt sig her i Byen og forlængst var kommet hjem efter sin Rejse, tog Forholdet sig jo for uindviede lidt ejendommeligt ud.

Sandheden turde imidlertid være den, at paa Grund af Carl Niensens Optagethed med Fuldførelsen af en ny stor symfonisk Komposition, tillod hans Tid ham ikke at ofre sig tilstrækkeligt for Indstuderingen af et saa stort og fordringsfuldt Værk som bemeldte Requiem. Derfor og udelukkende derfor, var Ledelsen denne Gang paa fremmede Hænder.

Carl Nielsen tænker aldeles ikke paa at trække sig tilbage, og Musikforeningen vil stadig fortsætte i de gamle Spor.“

Med sæsonen 1920/21 nåede Musikforeningen op på det magiske medlemstal 1250, hvilket betød, at man kunne fylde Odd Fellow Palæets store sal. Men samtidig skulle denne sæson vise sig at blive kulminationen på seks års stadigt stigende medlemstal. Fra nu af gik det uhjælpeligt ned ad bakke, Musikforeningens 'Indian summer', som Jan Falkencrone har kaldt det, var definitivt forbi. Følgende oversigt over medlemstilslutningen i perioden 1915-27 taler sit tydelige sprog:

SÆSON/ÅR	MEDLEMSTAL
1915/16 (sæsonbegyndelse)	ca. 900
1916/17 (sæsonbegyndelse)	1062
1917/18 (sæsonbegyndelse)	1081
1917/18 (sæsonslutning)	1072
1918/19 (sæsonslutning)	1162
1919/20 (sæsonslutning)	1199
1920/21	1250
1921	1150
1922	1059
1923	924
1924	950
1925	888
1926	ca. 800
1927	???

Årsagen til denne stagnation og senere afmatning i medlemstilslutningen skal findes i flere forskellige forhold. At tiden efterhånden var løbet fra Musikforeningens konservative lukkede rammer, kan der næppe være tvivl om. Men det har nok i lige så høj grad været ydre omstændigheder – den generelle lavkonjunktur i begyndelsen af 1920'erne – der skulle blive en katalysator for foreningens problemer.

De sidste seks sæsoner Carl Nielsen ledede foreningens koncerter kom til at forme sig som én lang og håbløs kamp mod en skæbne, som ikke lod sig ændre. I løbet af foråret 1922 stod det klart, at sæsonen 1921/22 ville komme til at give et underskud på hen ved 1000 kr. Til dækning af dette kunne Chr. Brorson dog meddele, at de tidligere indsamlede penge til den aldrig realiserede grundfond kunne anvendes til at dække underskuddet.¹⁸ Men dette kunne ikke ændre ved det faktum, at forudsætningen for en sund økonomi – medlemstallet – var vigende. Og til trods for velvillige donationer¹⁹ blev økonomien til stadighed mere stram, og i 1924 blev man nødt til at optage en kassekredit på 5000 kr. i Privatbanken. En

¹⁸ Brorson havde 1200 kr. til dette formål. I januar 1917 havde han imidlertid bekendtgjort at han havde indsamlet 10.000 kr. til grundfonden. Det må antages at denne udtalelse må have beroet på et meget optimistisk skøn, ellers er der grund til at formode, at overretssagføreren har gjort sig skyldig i et strafferetligt underslæb.

¹⁹ Repræsentantskabsmedlemmet skibsreder Johan Hansen gav i oktober 1922 afkald på en gæld på 1500 kr., og maj 1924 donerede han foreningen 2000 kr.

oversigt over nøgletallene i foreningens regnskab 1915-27 er gengivet i følgende tabel 1:²⁰

TABEL 1:

SÆSON	BUDGET-FORSLAG	BUDGETTERET OVERSKUD	SLUT-RESULTAT	OVERSKUD
1915/16	11.500	1.600	14.918,84	422,48 ²¹
1916/17	14.122,48	2.447,48	15.613	2.178,17
1917/18	17.628,17	3.328,17		3.453,31
1918/19	19.178,31	3.798,31		1.155,22 ²²
1919/20	22.755,22	2.085,22		2.210,66
1920/21	24.510,66	2.960,66		884,78
1921/22	23.284,78	1.634,78		552,90
1922/23	21.552,90	902,90		177,52
1923/24	21.477,52	127,52	24.777,13	-2.973,12 (760,39) ²³
1924/25	21.360,39	232,06		1.105,60 ²⁴
1925/26	21.105,60	477,27		212,88 (betegnet kassebeholdning)
1926/27	19.703,33	-1.289,45		

For at imødegå den truende økonomiske situation iværksatte bestyrelsen en række tiltag, som til forveksling minder om dem, der bragte foreningen på fode efter Carl Niensens tiltrædelse i 1915 – men denne gang uden held. Forhandlinger om nedsættelse af orkestertarifferne i 1922 førte ikke til noget resultat, en ansøgning i 1924 om forhøjelse af statstilskuddet fra 4000 kr. årligt til 5000 kr. blev afvist, og skønt der blev arbejdet ihærdigt på at hverve nye medlemmer, kunne det ikke opveje det stadige frafald. I 1924 fremkom Carl Nielsen med et forslag om at stifte en veneforening for Musikforeningen, hvor hvert medlem skulle indskyde 100 kr. årligt, men også dette initiativ løb ud i sandet.

I sæsonen 1922/23 var der overvejelser om en evt. sammenslutning

²⁰ Tabellen er opstillet på grundlag af ikke altid fyldestgørende informationer fra administrationsprotokollen.

²¹ 472,48 kr. ifølge referat fra generalforsamlingen den 16.5.1916.

²² Ifølge referat fra plenarmøde 30.4.1919 var overskuddet 1.172,22 kr. Foreningens tidligere gæld på 6.492,45 er nu bragt ud af verden.

²³ Kilderne er modstridende på denne post. Det hænger muligvis sammen med at der er hævet 3000 kr. på kassekrediten.

²⁴ Der er dog hævet 3.000 kr. på en kassekredit i Privatbanken.

med Dansk Koncert-Forening. Forslaget bortfaldt dog, da Dansk Koncert-Forening i stedet sluttede sig sammen med de Filharmoniske Koncerter.

I betragtning af den håbløse situation tyede man til samme taktik, som var med til at rette op på økonomien i 1919, nemlig en ekstrakoncert med Beethovens 9. symfoni, den 7. maj 1924. En koncert der oven i købet kunne lanceres som en jubilæumsopførelse på hundredårsdagen for værkets uropførelse. Koncerten gav ganske vist et pænt overskud på ca. 950 kr., men det kunne ikke engang opveje et underskud på 1143 kr. fra sæsonens anden ekstrakoncert med Händels *Acis og Galathea*.

For at begrænse udgifterne til orkestret tilrettelagde Carl Nielsen fra og med sæsonen 1922/23 bevidst repertoiret således, at orkesterstørrelsen som hovedregel ikke overskred den wienerklassiske besætning.

Ved plenarmødet den 27. maj 1926 stod det klart, at der skulle drastiske forholdsregler til, hvis foreningen skulle fortsætte. Det blev foreslået at koncerternes antal reduceredes fra fire til tre, heraf kun to med fuldt orkester mens den tredje skulle være i mindre format, fx kammermusik eller kor a cappella. Dette forslag blev dog aldrig realiseret. Endvidere vedtoges en nedsættelse af lønningerne, således at Carl Niensens honorar blev reduceret fra 2500 kr. til 1000 kr. (det blev dog til 1875 kr. jf. administrationsprotokollen) og Alfred Niensens fra 1000 kr. til 750 kr., mens Rudolph Simonsen fortsat skulle have 500 kr. i honorar for sin virksomhed som kordirigent. Endelig blev det foreslået, at man henlagde generalprøverne fra søndag til mandag, for at undgå at betale dobbelt takst til musikerne ved helligdagsprøverne.

I betragtning af den trængte økonomiske situation havde foreningen i løbet af 1920erne ført en mere liberal politik mht. til salg af enkeltbilletter, men først ved plenarmødet den 16. september 1926 blev det besluttet, at „Der gives ham [i.e. Alfred Nielsen] Indvilligelse i at der for enkelte Koncerter kan faas Billetter udenfor Medlemmernes Kreds.“

De sidste to sæsoner blev præget af Carl Niensens stadigt svagere helbred. Således måtte Rudolph Simonsen overtage ledelsen af to koncerter i februar og april 1926, og den 8. marts 1927 meddeltes det på et plenarmøde, at Carl Nielsen „paa grund af Svækkelse maa tage Afsked fra sin Post som Dirigent.“ Herefter blev det overladt til Christian Christiansen at dirigere sæsonens sidste to koncerter. Mht. Carl Niensens efterfølger drøftede man særligt Ebbe Hamerik (nevø til Angul Hammerich) og Emil Telmányi (Carl Niensens svigersøn), idet der blev stillet en dirigentkonkurrence i udsigt i den næste sæson. Men allerede ved et plenarmøde den 25. april vedtoges det, at Ebbe Hamerik skulle være foreningens nye dirigent. Af ansøgere til stillingen havde i øvrigt meldt sig Wilhelm

Poulsen (han søgte også stillingen i 1915), Axel Schiøler og Rued Langgaard; endvidere var Emil Telmányi og Victor Schiøler blevet bragt i forslag. Det lykkedes Ebbe Hamerik at videreføre Musikforeningens koncerter i yderligere fem år, men i 1932 blev den sidste koncert afholdt, kun fire år før hundredeårsdagen for foreningens stiftelse den 5. marts 1936.²⁵

Situationen ved Carl Nielsens afgang mindede i mangt og meget om forholdene omkring hans tiltrædelse i 1915. Den siddende bestyrelse udgjordes af tre herrer på hhv. 79, 81 og 55 år. Og blandt foreningens øvrige trofaste støtter havde der i flere år været et generationsskifte undervejs: Axel Gade, Niels W. Gades søn og medlem af repræsentantskabet, døde i 1921, repræsentantskabets mangeårige formand, Uffe Wöldike, døde i 1926 og samme år døde foreningens skattede kordirigent Salomon Levysohn.

Det er ofte blevet anført, at det skulle være fremkomsten af radioen og ikke mindst etableringen af Radiosymfoniorkestret, der var årsagen til Musikforeningens opløsning – og for den sags skyld også Cæciliaforeningens og andre musikforeningers endeligt. Der kan da heller ikke herske nogen tvivl om, at dette forhold har været en ikke uvæsentlig faktor i udviklingen, men samtidig er det vigtigt at gøre sig klart, at den udvikling, som satte de gamle musikforeninger ud af spillet var begyndt allerede omkring århundredskiftet, hvor musiklivet havde åbnet sig med konkurrence fra offentlige koncerter. Musikforeningen som institution hørte hjemme i det 19. århundredes musikliv.

Efter Musikforeningens generalforsamling den 14. maj 1925 skrev Ejnar Forchhammer²⁶ følgende opsats i dagbladet *København* (16. maj). I sin let humoristiske tone beskriver den på en rammende måde en forening, som tiden uhjælpeligt er løbet fra:

„Musikforeningen er en hyggelig gammel Forening. Langt fra Verdens Larm og Strid fører den sin stille tilbagetrukne Tilværelse, hvorfra den 4 Gange om Aaret dukker op i Dagslyset, giver sin Koncert og forsvinder igen i Dybet.

Og Medlemmerne, der har arvet deres Pladser fra Fædre og Bedstefædre, har ogsaa arvet en længst forsvunden Tids Aand. Ligesom

²⁵ For en nærmere redegørelse for de sidste år, se Jan Falkencrone: *Musikforeningen København 1886-1937*, s. 42-50 (upubliceret hovedfagsspeciale, Københavns Universitet, Musikvidenskabeligt Institut 1992) og Niels Krabbe: Ebbe Hameriks påståede korrumperring af Carl Nielsens første symfoni eller Om nytten af kildestudier, *Fund og Forskning* 39, 2000, s.121-147.

²⁶ Sanger (tenor) og musikkritiker, havde selv medvirket som solist ved en koncert i Musikforeningen i 1921.

det brave og loyale danske Folk paa Frederik den 6tes Tid med Tryghed overlod deres egen Skæbne og Landets Velfærd til den landsfaderlige Regerings Omsorg, saaledes kunde det heller ikke falde Musikforeningens Medlemmer ind, at blande sig i, hvad deres Bestyrelse foretager sig og beslutter.

Det var saaledes ganske naturligt, at den gamle Forenings Generalforsamling i Torsdags i Musikkonservatoriet formede sig som en lille Familie-Idyl. Omkring et aflangt Bord i et middelstort Værelse sad en 8-10 Herrer og drøftede Foreningens Forhold.

Størstedelen af Mødet optoges af Formanden, Prof. Angul Hammerichs Beretning, hvis enkelte Punkter jævnlig gav Anledning til Drøftelse. Saaledes da det kom paa Tale, om der burde sælges Enkeltbilletter til Koncerterne, eller ej. Et bestemt Forslag herom blev ikke fremsat, og man enedes snart om at udskyde Afgørelsen til det første Bestyrelsesmøde i næste Sæson.

De stigende Udgifter til Orkestret foraarsagede en Del Bekymring, uden at der dog øjnedes Mulighed for en væsentlig Bedring af dette Forhold, da Foreningen af hensyn til Koret ikke kunde komme bort fra Søndags-Prøverne, der jo honoreres dobbelt.

I overordentlig varme og sympatiske Ord mindedes Formanden gamle Oberst C a s p e r s e n, der døde i Vinter, og som var Foreningens Formand i Nerudas sidste Aar. Hans glødende Interesse for Musikforeningen, hans noble, retlinede Karakter, 'sans peur et sans reproche' havde hans Medarbejdere igennem en lang Række Aar lært at sætte Pris paa. Hans Minde hædredes ved at Forsamlingen rejste sig.

Formanden mindede endvidere om, at om kort Tid fylder Foreningens udmærkede og ungdomsfriske Dirigent, Carl Nielsen, 60, og han rettede i den Anledning i hjertelige Vendinger en Tak til ham for hans Virksomhed baade som skabende Kunstner og som Dirigent.

Og endelig omtalte Formanden den haarde Skæbne, der har ramt Operarepetitør Salomon Levysohn, den altid elskværdige, altid tjenstvillige og hjælpsomme, den beskedne og dog saa 'kna-gende dygtige', der har maattet lade sit ene Ben sætte af højt oppe ved Hoftens! Formanden fremhævede, i hvor høj Grad Korets betydelige Vækst og Udvikling skyldtes Levysohns energiske Arbejde, og foreslog, at Foreningen som Udtryk for sin Deltagelse og varme Sympati skulde sende ham Blomster. Hvilket vedtoges.

Efter at Formanden havde endt sin Beretning, gjorde Kontor-

chef Hother Ploug opmærksom paa, at Foreningens 700'de Koncert vilde falde i næste Sæson. Der var stor Enighed om, at denne Koncert burde formes særlig festlig, navnlig ogsaa hvad Programmet angaar. Den endelige Fastsættelse af dette vil dog først finde Sted senere.

Efter at de afgaaende Bestyrelsesmedlemmer, Revisorer og Decisor enstemmig var blevet genvalgt, var man naaet til 'Eventuelt', og her kom der en Overraskelse. Der var nemlig mødt een Repræsentant for de menige Medlemmer, Hr. Direktør Carl Michaelsen, der takkede Dirigenten og Bestyrelsen for den smukke Sæson, foreslog at der gjordes Skridt for at hverve flere Medlemmer, og stillede forskellige positive Forslag, der vel nok vil blive taget under velvillig Overvejelse af Bestyrelsen.

Roligt og harmonisk som den var begyndt, sluttede den idylliske Generalforsamling.

Når man sammenligner denne opsats med den karakteristiske af foreningen som Godtfred Skjerne gav i *Illustreret Tidende* 10 år tidligere, er det klart, at mens der i 1915 endnu stod en vis respekt omkring foreningen – man tog den alvorligt og ventede sig noget af den i fremtiden – så betragtedes den nu som et fortidslevn, der når som helst vil kunne forsvinde helt.

Repertoiret

Det repertoire som Carl Nielsen fremførte ved Musikforeningens koncerter er givetvis meget forskelligt fra hvad han ville have valgt, hvis han havde haft frie hænder. Men et komplekst samspil af mange indbyrdes modstridende interesser betød, at han ved tilrettelæggelsen af programmerne til stadighed måtte balancere mellem forskellige praktiske, personlige og økonomiske hensyn.

I forbindelse med sin tiltrædelse gav Carl Nielsen et interview i *Nationaltidende*, den 29. maj 1915, hvor han klogeligt udtalte sig i forsigtige vendinger mht. planer vedrørende det fremtidige repertoire. Han fortalte, at han til minde om Neruda ville fremføre dennes orkestersonate *Böhmerwald*, herudover havde han selv en ny symfoni på bedding (4. symfoni, *Det Uudslukkelige*), som han agtede at opføre. Endvidere hed det bl.a.:

„Ellers skal det være mig en Glæde at søge nye Værker og Navne, som jeg mener har Krav paa at komme frem – ogsaa fra Norge og Sverrig, hvor der er flere Unge, som bør høres. [...] Iøvrigt vil jeg naturligvis følge Foreningens smukke og store Traditioner, som jeg

er stolt over at skulle føre videre“.²⁷

Faktisk er disse udtalelser ganske dækkende for det repertoire, der kom til at karakterisere Carl Nielsens koncerter, nemlig: pligtopførelser i forbindelse med runde fødselsdage, dødsfald m.m., opførelser af Carl Nielsens egne værker, nyere ikke mindst nordisk musik samt endelig det wienerklassiske og klassisk-romantiske repertoire, som jo altid havde udgjort kernen i Musikforeningens repertoire. Der er ingen tvivl om, at Carl Nielsen var klar over, at der skulle fares med lempe, når det drejede sig om at introducere den nyere musik i den gamle forening. Publikums smag gik absolut i den klassiske retning. Men bortset fra dette var der flere ydre forhold, der lagde forholdsvis snævre rammer for repertoirevalget.

Dette gjaldt først og fremmest hensynet til koret. Koret havde krav på at medvirke ved alle koncerter, men dets begrænsede ydedygtighed taget i betragtning lagde det en naturlig begrænsning for repertoiret. Skønt Carl Nielsen, som allerede nævnt, lod koret reorganisere i 1917, forblev det Musikforeningens akilleshæl, og flere gange var det skyld i, at man måtte opgive at gennemføre eller udskyde opførelsen af et værk. Således fx i forbindelse med koncerten den 24. februar 1920, hvor en opførelse af Asger Hameriks *Requiem* måtte opgives til fordel for Beethovens korfantasi op. 80. Dette værk, hvis forholdsvis korte korsats koret bedre kunne klare, blev i øvrigt opført ikke mindre end tre gange i Carl Nielsens tid (1916, 1920, 1923).

En anden faktor, som virkede begrænsende på programplanlægningen, var de mange fødselsdags- og mindekoncerter. Carl Nielsens udtalte aversion mod disse er omtalt tidligere, men ikke desto mindre blev han gang på gang nødt til at programsætte den slags opførelser – ikke sjældent efter at sæsonprogrammet allerede var lagt. I denne forbindelse kan nævnes P.E. Lange-Müllers 70-års og 75-års dag i hhv. 1920 og 1925 og Victor Bendix' 70-års dag i 1921. Markeringen af Asger Hameriks 80-års dag fik Carl Nielsen dog afværget (jf. brevcitat ovenfor). Planerne om en ren Carl Nielsen koncert (10. november 1925) i anledning af komponist-dirigentens 60-års dag, blev ironisk nok ændret således at den blev delt op i en Carl Nielsen- og en Lange-Müller-afdeling.

Et tredje forhold, som begrænsede Carl Nielsens bevægelsesfrihed mht. programvalg, var dikteret af foreningens skrantende økonomi i de senere år. For at holde udgifterne til orkestret i ave, måtte han holde sig til værker, der så vidt muligt ikke overskred den wienerklassiske besætning.

²⁷ Citeret efter Fellow 1999 (note 10) s. 187.

De her omtalte omstændigheder havde til følge, at det langt fra altid lykkedes at gennemføre det planlagte sæsonprogram. Især i de senere år var ændringer i programmerne mere reglen end undtagelsen, fx blev en planlagt opførelse af Brahms' 4. symfoni ved koncerten den 23. november 1926 udskiftet med Saint-Saëns' klaverkoncert i c-mol op. 44 med den feterede pianist Alexander Brailowsky som solist. Det er ikke utænkeligt, at denne udskiftning skete ud fra ønsket om en let publikumssucces og dermed et tiltrængt tilskud til den slunkne kassebeholdning.

Undertiden var det dog Carl Nielsen selv, der med helt andre bevægelse grunde greb ind og foretog ændringer i programmerne. Således havde han – tilsyneladende ikke uden en vis modstand i bestyrelsen²⁸ – fået programsat Arnold Schönbergs *Verklärte Nacht* ved koncerten den 24. februar 1920. Men da Carl Nielsen i januar opdagede, at værket netop var blevet spillet i København, skrev han til Alfred Nielsen:

„Der skal ikke skrives efter [opførelsesmateriale til] 'Verklärte Nacht'. Breuning-Bache har trods min indstændige Anmodning og et halvt Løfte illoyalt spillet Stykket forleden Aften.²⁹ Saa spiller vi Sibelius: 'En Saga', som vi kan laane i Göteborg.“³⁰

Og dette var ikke det eneste eksempel på, hvorledes Carl Nielsen nidkært vogtede over aktualiteten i Musikforeningens programmer. I juli 1916 var han kommet under vejr med, at dirigenterne Oskar Fried og Max Fiedler vistnok planlagde at spille Brahms' 1. symfoni i København i den kommende sæson. Dette fik Carl Nielsen til prompte at lade Wilhelm Hansens koncertafdeling forstå, at Musikforeningen allerede havde programsat værket til november 1916, idet han håbede, at de to nævnte dirigenter så ville renoncere på deres opførelser.³¹

I sin meget omfattende korrespondance har Carl Nielsen flere gange gjort sig overvejelser omkring sammensætningen af koncertprogrammer. Således bl.a. i et brev fra den 12. maj 1918 til Musikforeningens repræsentantskabsformand, Frants Buhl, som havde sendt Carl Nielsen et forslag til den kommende sæsons program. Heri hedder det:

²⁸ Ved plenarmødet den 7.10.1919 havde Anton Svendsen udtalt, at valget af Schönbergs *Verklärte Nacht* helt stod for Carl Nielsens regning.

²⁹ Der må være tale om en opførelse den 12.1.1920 i Odd Fellow Palæets mindre sal (jf. Røllum-Larsen 2002 (note 4) 2, s.178).

³⁰ Kgl. Bibl., CNA, I.A.c.

³¹ Jf. brev fra Carl Nielsen til Alfred Nielsen, 22.7.1916 (Kgl. Bibl., CNA, I.A.c.). Iflg. Alfred Toffts anmeldelse i *Berlingske Tidende* 8.11.1916, ændrede Max Fiedler faktisk sit program, således at han i stedet spillede Brahms' 4. symfoni.

„Det er mig hvert Aar et stort Hovedbrud at stemme Programmerne for Saisonen nogenlunde sammen og i de enkelte Programmer at stille Værkerne saaledes imod hinanden at de ikke skader hinanden eller skrider mod hverandre. Jeg [har] gjort den Erfaring – ikke just som Dirigent i Musikforeningen, men som Tilhører ved Concerter overhovedet – at det værste man kan gjøre er at stille Romantikerne (Mendelssohn, Schumann, Gade o.s.v.) sammen med Brahms, Wagner eller moderne Komponister. Det er fuldkommen dræbende for Romantikerne. Derimod kan man godt tage klassiske og helt moderne Ting, eller Romantikerne og helt gamle klassiske Ting (Bach) paa samme Program. Men kunstnerisk set, er det jo det mest stilfulde at holde paa Tidsperioderne. Jeg tror nok man skal være varsom med Udtog af Operaer. Nu gik det godt sidst, men jeg mener vi skal vente noget inden vi gjør det igjen.

Dvorak er en meget vanskelig Komponist at faa vel anbragt paa et Program. Hans Farvegivning er allerede blegnet stærkt, synes jeg, og hans Symfonier er ikke stærke nok i Benbygningen, Skelletet eller hvad skal jeg kalde det som vi hos Beethoven, Klassikerne og Brahms føler som den bærende Form eller Grundplan for Bygningen.

Verdis Requiem er en god Ide som jeg vil tage op; men iaar har jeg tænkt følgende:

Iste Concert (højklassisk)

- 1 Hayden Symfoni C Dur
- 2 Mozart: Musikken til 'König Thomas'
- 3 Beethoven: Violinconcert (Telmanyi)

2den Concert

(nyere Musik)

- 1 Symfoni af Rangström, Robert Hansen eller – ? (vi har flere paa Stablen af andre Komponister)
- 2 Debussy: La Mèr
- 3 Bruckner: Te deum

3die Concert

- 1 Ouverture ? (af Beethoven)
- 2 Brandenburgische Concert for Fløjte, Pianoforte og Orkester i D-Dur³²

3 Beethoven: 9de Symfoni³²

Carl Niensens refleksioner over programsammensætning og selve programforslaget er i høj grad repræsentativt for Musikforeningens repertoire, som det formede sig under hans ledelse. Men det skal nævnes, at det kun til en vis grad lykkedes ham at efterleve sin intention om „at holde paa Tidsperioderne“. Især i de seneste år var programmerne nok noget mere mangfoldige end godt var, hvilket da også førte til bemærkninger i dagspressen, fx koncerten den 25. januar 1927, hvis noget blandede sammensætning med værker af Mozart, Milhaud, Bach, Carl Nielsen og Rudolph Simonsen fik anmelderen P.G. i avisen *København* til at kommentere koncerten som:

„En mærkelig Blanding af helt klassisk og helt moderne, der egentlig ikke havde megen Føling med hinanden. [...] Nogen fuldstøbt Aften blev det saaledes ikke. Musikforeningen maa stramme sig ganske anderledes an navnlig i Programvalget, om Publikum fortsat skal bevare Interessen for den gamle Institution.“

Ser man på det samlede repertoire, som Carl Nielsen opførte i sine godt og vel 13 sæsoner som Musikforeningens dirigent, viser det sig – ikke overraskende – at wienerklassikerne indtager en fremtrædende plads. Haydn, Mozart og Beethoven udgjorde så at sige fællesmængden for Carl Niensens smag og Musikforeningens tradition og med 12 forskellige værker af Mozart og 11 af Beethoven var de de hyppigst opførte komponister.³⁴ Hertil kom seks værker af Haydn.

Som det fremgår af det ovenfor citerede brev til Frants Buhl, havde Carl Nielsen store vanskeligheder med at få anbragt højromantiske komponister som Mendelssohn, Schumann og Niels W. Gade på koncertprogrammerne. Dette afspejler naturligvis hans velkendte afstandtagen til romantikken, og giver sig udslag i en stærk nedtoning af disse komponister i forhold til den position de tidligere havde haft i Musikforeningen. Men til trods herfor er Mendelssohn repræsenteret med to værker, Schumann med tre og Gade med hele seks værker. Til gengæld får klassicisten Brahms en plads som ingensinde tidligere i Musikforeningen. Af Brahms blev der således spillet ikke færre end ni værker, hvilket gjorde ham til den hyppigst opførte komponist efter Mozart og Beethoven.

³² Johann Sebastian Bach: *Brandenburgkoncert* nr. 5, D-dur BWV 1050.

³³ Citeret efter Irmelin Eggert Møller og Torben Meyer (udg.): *Carl Niensens Brev i Udvalg og med Kommentarer*, 1954, s. 174-175.

³⁴ I et appendiks til denne artikel gives en samlet oversigt over repertoireet dels ordnet kronologisk efter koncertdato, dels ordnet alfabetisk efter komponist.

Havde Carl Nielsen et køligt forhold til højromantikerne, så var hans antipati over for den tyske senromantik endnu mere udtalt. Alligevel er det påfaldende, at der af navne som Richard Wagner, Anton Bruckner, Gustav Mahler, Richard Strauß kun findes ét værk, nemlig Bruckners *Te Deum* (spillet i 1919). Den nyere musik fra det tysksprogede område er udelukkende repræsenteret ved et par værker af de ganske perifere, nu næsten glemte komponister, Paul Scheinpflug og Sigmund von Hausegger. Det skal i denne sammenhæng nævnes, at såvel Bruckners 4. symfoni, Mahlers 4. symfoni som nogle Richard Strauß-sange var blevet opført i Musikforeningen i Nerudas tid, så det konservative Musikforeningspublikum skulle nok have været i stand til at kapere disse komponister. I øvrigt blev både Mahlers symfonier og Strauß' orkesterværker jævnligt opført i København i disse år.³⁵ Nok så interessant er det imidlertid, at en komponist som Max Reger glimrer ved sit fravær på Carl Nielsens programmer. I modsætning til Mahler og Strauß harmonerede Regers æstetik i højere grad med Carl Nielsens, og Reger var en af de hyppigst opførte komponister i København på dette tidspunkt.³⁶

Ligesom der var tilfældet med de tyske senromantikere, er den østeuropæiske nationalromantik heller ikke til stede i Carl Nielsens tid, mens navne som Dvořák og Tjajkovskij med jævne mellemrum dukkede op på Musikforeningens programmer i Nerudas tid. Som det fremgår af ovenfor citerede brev til Frants Buhl, anså Carl Nielsen en komponist som Dvořák for at være blegnet med tiden. Dette betød dog ikke, at dirigenten Carl Nielsen helt undgik den slaviske nationalromantik. Da han i årene 1918-1922 vikarierede for Wilhelm Stenhammar som dirigent for Göteborgs symfoniorkester, dirigerede han flere værker af såvel Dvořák, Smetana som Tjajkovskij,³⁷ men det må formodes, at dette har været mere af pligt end af lyst.

Et markant nyt repertoireislæt ved Musikforeningens koncerter under Carl Nielsen udgjorde den franske musik, som er påfaldende stærkt repræsenteret, dels gennem lidt ældre værker af Berlioz og Franck, dels – hvad der er nok så interessant – af flere nyere værker af Debussy, Ravel og Milhaud.³⁸ Opførelsen af Debussys *La Mer* i 1919 var i øvrigt den første overhovedet i København.³⁹ Dette forhold afspejler den generelle interes-

³⁵ Røllum-Larsen 2002 (note 4) 2, s. 123-124 og s. 217-226.

³⁶ Røllum-Larsen (note 4) 2, s. 161-172.

³⁷ Jeg takker forskningsbibliotekar Peter Hauge for at have stillet sin oversigt over Carl Nielsens koncerter i Göteborg til rådighed.

se for fransk musik, som prægede dele af det danske musikliv i 1920erne og -30erne. Bemærkelsesværdigt er det også, at den nye engelske musik vandt indpas hos Carl Nielsen – en symfoni af Arnold Bax og to orkesterstykker af Frederick Delius. Derimod prøvede Carl Nielsen aldrig at programsætte værker af modernister som Stravinsky og Bartók – et forhold som ændrede sig kort tid efter at Carl Niensens efterfølger, Ebbe Hamerik, havde taget over.¹⁰

Carl Niensens varme interesse for sine danske og nordiske komponistkolleger løber som en rød tråd igennem så at sige alle sæsonprogrammer i Carl Niensens tid. Hans indsats for at fremme kendskabet til den samtidige nordiske musik førte således til opførelser med værker af danske komponister som Emilius Bangert, Rudolph Bergh, Jørgen Bentzon, Louis Glass, Laurids Lauridsen, Emil Robert-Hansen, Rudolph Simonsen og nordiske komponistkolleger som Kurt Atterberg, Natanael Berg, Jean Sibelius og Wilhelm Stenhammar.

Naturligvis anvendte Carl Nielsen Musikforeningen som et forum for opførelser af sine egne værker, men han var også klar over, at han skulle passe på ikke at misbruge sin position. Således skrev han fx følgende meget samvittighedsfulde overvejelser til Alfred Nielsen i september 1926:

„Synes De maaske det er egoistisk at sætte min nye Fløjte-Konsert op? Her har jeg haft lidt Katzenjammer. Sagen er, at den vil 'staa' godt i det Program, og vi har jo ikke Raad til at købe andre Nyheder og denne faar vi gratis, da jeg alligevel skal have en Fløjte i Bach og Nodeskrivningen er besørget forud da den skal gaa i Paris den 21 Oktbr. og i Oslo den 11 Novbr. Forresten er jeg – i Sammenligning med N.W. Gade – ikke slem til at opføre mine egne Ting i Musikforeningen; af mine 6 Symf. er kun opført to¹¹ o.s.v. Naa: den som undskylder sig anklager sig, siger man. Der siges saa meget, men jeg tror ikke Konserten vil skade“.¹²

¹⁰ Endvidere var der planer om en opførelse af Arthur Honeggers *Le Roi David* i sæsonen 1925/26.

¹¹ Røllum-Larsen 2002 (note 4) 1, s. 73.

¹² I årene 1929-31 opførte Ebbe Hamerik værker af såvel Bartók, Kodály, Prokofiev som Stravinsky.

¹¹ Her husker Carl Nielsen forkert, der var opført tre af hans symfonier.

¹² Kgl. Bibl., CNA, I.A.c.

Alt i alt blev det til følgende opførelser af Carl Niensens egne værker: Symfoni nr. 4 *Det Uudslukkelige* (1916), Violinkoncerten (1918), *Fynsk Foraar* (1922), Symfoni nr. 5 (1922), *Hymnus amoris* (1924), Symfoni nr. 3 *Sinfonia expansiva* (1925), Fløjtekoncerten (1927), hvortil kommer to mindre lejlighedskompositioner til hhv. Nerudas og Gades minde (1915, 1917).

Til slut hører det med til beretningen om Musikforeningens repertoire, at der tilsyneladende kun blev givet ét eneste ekstranummer i Carl Niensens tid, nemlig efter at Alexander Brailowsky havde været solist i Saint-Saëns' c-mol koncertkoncert, hvor Brailowsky kvitterede med at spille Chopins cis-mol vals. Det var i øvrigt efter samme koncert, at en anmelder bemærkede, at det vist nok var første gang i foreningens historie, at der blev klappet i takt!

Musikforeningens repertoire i Carl Niensens tid kan – set med nutidige øjne – måske forekomme noget snævert. Det virker frapperende at komponister som Wagner, Tsjajkovskij, Dvořák, Richard Strauß, Mahler, Schönberg, Stravinsky og Bartók overhovedet ikke er repræsenteret i programmerne. Men når man betænker, at de koncertgivende institutioner i København frem til dette tidspunkt så at sige havde delt repertoiret i mellem sig, således at Musikforeningens primære domæne var og blev det klassiske, forekommer repertoiret mere forståeligt. Tilbage står den tilsyneladende paradoksale kendsgerning, at modernisten Carl Nielsen kom til at repræsentere Musikforeningens konservative og traditionstynge repertoire. Men samtidig må det indrømmes, at Carl Nielsen, trods forskellige ydre vanskeligheder, var i stand til at balancere mellem egne interesser og foreningens tradition på en måde, hvor det alligevel lykkedes ham at sætte sit umiskendelige præg på foreningen.

Dirigenten Carl Nielsen

Igennem det meste af sin komponistkarriere virkede Carl Nielsen tillige som dirigent, dels som teaterkapelmester ved Det Kongelige Teater (1906-1914), dels som koncertdirigent. Denne virksomhed var nok for en dels vedkommende at betragte som en nødvendighed, for at han kunne underholde sin familie, men der er ingen tvivl om at dirigentgerningen – i det mindste på hans ældre dage – udsprang af et oprigtigt ønske om at formidle musikken til publikum. Carl Nielsen kan i denne henseende minde meget om sine to næsten jævnaldrende komponistkolleger Gustav Mahler og Richard Strauß. Men hvor Mahler og Strauß blev hyldet som to af deres samtids førende dirigenter, både når det angik fremførelse af egne og andres værker, så har meningerne været ganske anderledes

delte, når det drejer sig om Carl Nielsen. Skønt han levede langt ind i gramfonopladeæraen eksisterer der ikke nogen optagelser, hvor han dirigerer.⁴³ Når man vil søge at danne sig et billede af dirigenten Carl Nielsen, må man derfor ty til samtidige skildringer, som, på den mest forvirrende, ja næsten selvmodsigende måde, viser sig at rumme alt fra panegyriske lovtaler til sønderlemmende kritik. Herudover har Carl Nielsen selv bidraget til billedet af dirigenten Carl Nielsen, idet han gentagne gange har ytret sig om sine evner som dirigent og dirigentfaget i det hele taget.

Inden behandlingen af *dirigenten* Carl Nielsen ved Musikforeningens koncerter følger her nogle citater til belysning af Carl Niensens selvforståelse som dirigent og et par musikeres erindringer om Carl Niensens dirigentfærdigheder.

Carl Niensens svigersøn, violinisten Emil Telmányi, havde ved talrige lejligheder oplevet Carl Nielsen som dirigent. Han har i sine erindringer givet en længere, meget rosende, karakteristik af Carl Nielsen som dirigent, idet han bl.a. skriver om hans evner som akkompagnatør, at:

„Han var lige så følsom en ledsager i den virtuose og romantiske violinstil. Han havde altid en sikker, frisk tempofornemmelse, og han fulgte godt i det frigjorte foredrag, som altid præger solistens personlige formgivning. Af egen erfaring kan jeg kun sige, at han var en meget påpasselig og udmærket orkesterledsager“.⁴⁴

Telmányi stiller sig endvidere helt uforstående over for Carl Niensens dårlige renommé som dirigent, idet han mener, at det udelukkende skyldes misundelse, klikevæsen og intriger.⁴⁵ Skønt Telmányi i kraft af sit nære forhold til Carl Nielsen må betragtes som et vægtigt vidne i denne sammenhæng, så må det nok også indrømmes, at hans notorisk meget store beundring for svigerfaderen som komponist kan have farvet hans udlægning af ham som dirigent. I det mindste er der en skærende kon-

⁴³ Statens Mediesamling (Statsbiblioteket, Århus) råder over nogle fonografvalser med optagelser hvor Carl Nielsen på klaver spiller hhv. 'Dukke-Marsch' fra *Humoreske-Bagateller* op. 11 og 'Som en rejselysten Flaade'. Optagelserne, der er foretaget i Carl Johan Michaelsens hjem er for nylig blevet restaureret, men er endnu ikke offentliggjort. Det nærmeste man kommer en mekanisk gengivelse af Carl Nielsen som musiker er en amatør-filmoptagelse, hvor komponisten spiller klaver for et barn, ligeledes optaget i Carl Johan Michaelsens hjem i 1920'erne (gengivet på Jørgen Roos' portrætfilm om Carl Nielsen (Statens Filmcentral, 1978)).

⁴⁴ Citeret efter Emil Telmányi: *Af en musikers billedbog*, 1978, s. 104.

⁴⁵ Telmányi 1978 (note 44) s. 109.

trast imellem Telmányis udtalelser og et andet førstehåndsvidne, nemlig basunisten kgl. kapelmusicus Anton Hansen, som i sine erindringer ligeledes ofrer et længere afsnit om Carl Nielsens færdigheder som dirigent. Han skriver bl.a.:

„Foruden de mange Dirigenter, jeg gennem de forløbne Aar har spillet under, har jeg utallige Gange haft Lejlighed til, baade i Operaen og i Musikforeningen, at virke under Carl Nielsen. Af den Grund drister jeg mig til at mene mig værende kompetent til at udtale mig om ham som Orkesterleder.

Uagtet Carl Nielsen havde været ansat som Violinist i det kgl. Kapel og saaledes haft rig Lejlighed til at studere og tilegne sig Johan Svendsens Maade at dirigere paa, og navnlig dennes faste og tydelige Taktslag, saa viste det sig, da han begyndte sin Virksomhed som Dirigent, at han ikke kendte de mest elementære Regler for at haandtere en Taktstok. Todelte Taktarter kunde endda gaa an, skønt Slagene var meget vage, men tredelte Rytmer i langsomme Tempi blev han aldrig fortrolig med, medmindre hans utydelige Taktslag blev bibeholdt for at skjule hans manglende Sikkerhed. Dette i Forbindelse med, at han under hele sin Virksomhed i Teatret komponerede, gjorde, at han var en middelmaadig og navnlig upaalidelig Dirigent. Pudsigt for os indviede var det derfor at læse, hvad han i et aabent Brev til Schnedler-Petersen skrev i Politiken den (28.2.1931): ‘selve Dirigenttekniken er jo en ren Børneleg og kan læres i faa Timer.’

[...]

Under Prøverne slog Carl Nielsen ofte forkert, dog, i saadanne Tilfælde anvendte han det for mindre sikre Dirigenter kendte Kneb, at bryde af og rette en eller anden fingeret Fejl. Til Opførelser kunde dette Fif jo ikke hjælpe ham. Vi sad ofte med Livet i Hænderne, naar vi var klar over, at han ikke ‘var med’. En Aften, midt under en Opførelse af ‘Lohengrin’, var Orkestret paa et givet Tidspunkt i den Grad i Vildrede, at det truede med en Katastrofe. Vi Messingblæsere, navnlig Trompeter og Basuner, som netop i det kritiske Øjeblik sad og ventede paa Tegn til en vigtig Indsats, turde ikke falde ind, men, som ved en stiltiende Overenskomst brød vi os fejl om Carl Nielsen, satte ind og blæste den paagældende Sats med fuld Kraft; det øvrige Orkester fulgte os, Carl Nielsen ligeledes, og Akten var reddet. Efter Forestillingen kaldte han mig ind paa sit Værelse, omfavnede mig og takkede mig for min Aandsnærværelse. Jeg kunde roligt paa min Gruppes Vegne modtage hans Tak,

thi det var i Virkeligheden mine Sidekammerater og mig, der havde reddet Situationen for ham.

Men en Aften under en Opførelse af Op. 'Mignon' skete der det, vi længe havde frygtet og forudset. Under tidligere Opførelser af denne Opera, var den, under [Frederik] Rungs sikre Ledelse, altid gaaet glat. Carl Nielsen havde ganske vist holdt nogle enkelte Prøver paa den, men han gennemgik ved disse kun nogle faa Scener af Operaen, som han tilsyneladende regnede for en let Opgave. Til Opførelsen var der under I. Akt stadig meget pinlige Uoverensstemmelser mellem Dirigenten, Orkestret og Sangerne; og saa galt blev det, at Sangerne med kgl. Kammersanger Helge Nissen i Spidsen, efter Aktens Slutning, nægtede at fuldføre Operaen under Carl Niensens Ledelse. Der blev stor Opstandelse. Sporenstregs blev der sendt Bud efter Rung, som kom efter ca. en halv Times Forløb og paa sin ypperlige Maade, og med sin sædvanlige sikre Dygtighed og Rutine fuldendte Forestillingen. Næste Dag mødte Carl Nielsen til Prøve. Han saa meget lidende ud, og sagde, at han var blevet overfaldet af et Ildebefindende Aftenen forinden. Vi havde alle ondt af ham, han var jo – i Modsætning til Rung – saa rar; men vi vidste bedst, hvad der havde været i Vejen: Hans geniale Komponist-aand kunde ikke koncentrere sig om en Opera, der ikke interesse-rede ham, og 'Mignon' stod ikke hans Hjerter nær. Men – hvorfor havde han saa paataget sig Opgaven? Naar man tænker paa hans umaadelige Produktion og hans Skabertrang, maa man vel nærmest beklage, at han nogen Sinde lod sig overtale til at modtage Stillingen som Kapelmester ved det kgl. Teater.

[...]

Carl Nielsen havde for Vane – naar noget til en Prøve, som Følge af hans ubegribelige Taktslag vaklede – at sige til os: 'Se paa mig, saa skal vi nok komme ud af det.' – Og det passede!⁴⁶

Det er svært ikke at fæste lid til denne ganske nøgterne, lidenskabsløse, men samtidig elskværdige fremstilling af dirigenten Carl Nielsen.

I 1917 skrev Carl Nielsen i et brev til vennen Wilhelm Stenhammar en meget omfattende redegørelse om sine meritter som dirigent. Brevet er skrevet på et tidspunkt, hvor Carl Nielsen var meget opsat på at komme bort fra København en tid (pga. ægteskabelige problemer), så han gjor-

⁴⁶ Citeret efter Nils Schiørring: „Af Anton Hansens erindringer II“, *Fund og Forskning* XV, 1968, s. 126-128 (manuskript, Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 4606).

de alt hvad han kunne for at overbevise Stenhammar om sine kvalifikationer. Samtidig skinner det klart igennem, at Carl Nielsen følte sig forfulgt og ikke fuldt ud anerkendt som dirigent. Han skrev bl.a. (idet brevet er formuleret i tredje person):

„I Johan Svendsens Tid er det sket flere Gange at en Opera er gaaet galt i mange Snese Sekunder og engang (i ‘Götterdämmerung’) maatte Tæppet gaa ned og man maatte begynde forfra. I ‘Donna Annas’ Recitativ lærte han aldrig at slaa helt korrekt, men han indrømmede aldrig at han tog fejl. C.N. har aldrig taget i den Grad fejl som Svendsen, men han indrømmede øjeblikkelig naar han gjorde det“.¹⁷

Om selve dirigentprofessionen skrev Carl Nielsen i artiklen *Musikalske Problemer* (1922) følgende mildest talt bemærkelsesværdige og samtidig foruroligende betragtninger:

„Derfor er det fuldkommen Svindel, naar en Dirigent tager Elever i den Kunst at dirigere, thi det er ingen Kunst, ingen Disciplin, intet Studium – hvorfor ogsaa omtrent enhver habil Musiker med kort Varsel kan dirigere et Orkester – men det er et stærkt og fint Instinkt, som i et Øjeblik paa det bestemteste manifesterer sig for i det næste at begaa Selvmord og forsvinde. En Dirigent, der gennem et større Værk bestandig ‘dirigerer’, og som ikke er lydhør og forholder sig passiv, naar der ligesom ved en Naturlov er kommen Sving og Klang over Orkestret, han har ikke det nævnte Instinkt, og saaledes er det med de fleste, der kun har Sans for det momentane. Men det momentane er altid dødt og stift som et Øjebliksfotoграфи af Figurer i Bevægelse; derfor giver den sande organiske Rytmes inderste Liv sig først tilkende gennem et vist Tidsforløb, og saa nærmer vi os det, vi kalder Frasering ...“¹⁸

Med disse citater skulle det være klart, at Carl Nielsen som dirigent ikke er nogen helt nem størrelse at angribe for en musikhistoriker. Først og fremmest må man gøre sig klart, at de samtidige udsagn, der findes om Carl Nielsen som dirigent, afspejler et uhyre komplekst spil af ofte modstridende interesser. Lige fra Carl Niensens unge dage var komponisten Carl Nielsen – med hans egne ord – „et Stridens Æble“,¹⁹ der var omgivet

¹⁷ Citeret efter Møller og Meyer 1954 (note 33) s. 169.

¹⁸ Citeret efter Fellow 1999 (note 10) I, s. 268-69. Artiklen blev oprindeligt offentliggjort i *Tilskueren*, august 1922, og siden trykt i essaysamlingen *Levende Musik*, 1925.

¹⁹ Fellow 1999 (note 10) I, s. 124.

af dels fanatiske modstandere, dels glødende tilbedere. Det synes klart, at begge parter ofte ikke var i stand til eller ikke ønskede at skelne imellem en vurdering af komponisten og dirigenten Carl Nielsen. Hertil kom, at Carl Niensens selvopfattelse som dirigent – som det turde være fremgået af ovenstående citater – var noget problematisk. Hans selvopofrende engagement og ildhu var uomtvistelig, men samtidig afskar disse egenskaber ham (på en næsten rørende måde) fra at erkende sine egne begrænsninger på det direktionsteknisk håndværksmæssige område. Som komponist havde han rytmen, nerven, urkraften i sit hoved, men han var tilsyneladende ikke i stand til at indse, at det tillige kræver ganske særlige formidlingsmæssige evner at blive en god dirigent. I artiklen 'Musikalske problemer' beskrev Carl Nielsen den ideelle dirigent som værende instinktiv og intuitiv i sin direktionsmåde. Netop dette er en svaghed når det gælder operaopførelser, der i vid udstrækning afhænger af dirigentens rent tekniske formåen, dels pga. de sammensatte musikalske kræfter på scenen og i orkestergraven, dels pga. en ofte utilstrækkelig eller måske slet ingen prøvetid. Carl Niensens 'ikke-tekniske' direktionsform har dog på ingen måde været atypisk for sin tid. Der findes talrige beretninger om, hvordan mange af de helt store koryfæer inden for dirigentfaget i første halvdel af det 20. århundrede dirigerede mere med øjnene, ja deres blotte tilstedeværelse, end med en egentlig slagteknik, fx Hans Knappertsbusch og Wilhelm Furtwängler.

De samtidige udsagn om Carl Niensens dirigentvirksomhed omhandler stort set udelukkende hans arbejde under prøverne og ved koncerterne – først og fremmest i form af beskrivelser af hans direktionsteknik. Men man må i den forbindelse ikke glemme, at en væsentlig del af dirigentens arbejde foregår før prøverne overhovedet går i gang, her tænkes ikke mindst på tilrettelæggelsen af nodematerialet. En gennemgang af Musikforeningens partiturer og stemmemateriale viser klart, at Carl Nielsen ikke hørte til den dirigenttype, der omhyggeligt tilrettelagde ethvert værk mht. strøg, dynamik, slagmønstre etc. Kun sporadisk ses Carl Niensens karakteristiske håndskrift. En markant undtagelse herfra udgør dog partituret til Beethovens 9. symfoni. Med fem opførelser i perioden 1919-24 var denne symfoni det værk, som Carl Nielsen dirigerede flest gange i sin tid som Musikforeningens dirigent. Ud over at være det måske mest prestigefyldte værk inden for den klassiske symfonilitteratur, havde denne symfoni en ganske særlig opførelsestradition i Musikforeningen. Den blev første gang opført i foreningen i 1846 (uden finale) under ledelse af Franz Glæser, som havde haft personlig forbindelse med Beethoven. Siden havde Gade dirigeret symfonien adskillige gange. Gades tolkning

har uden tvivl været influeret af Wagner, idet Gade selv havde overværet Wagners berømte opførelse af symfonien i Dresden Palmesøndag 1846.⁵⁰ Der er ingen tvivl om at Carl Nielsen har kendt til denne tradition og han har været klar over, at der skulle ydes noget særligt for at løfte arven efter Glæser og Gade. Han valgte at lade sig vejlede af en af tidens førende Beethoven-fortolkere, Felix Weingartner, der i 1906 havde udgivet et omfattende værk om udførelsen af Beethovens symfonier.⁵¹ I et 90 sider langt kapitel om den 9. symfoni giver Weingartner udførlige forslag til forbedring af bl.a. instrumentation og dynamik. Carl Nielsen har indført stort set alle forslag i Musikforeningens partitur.⁵² Men som det vil fremgå af nedenstående, kan det diskuteres, om Carl Nielsens opførelser af symfonien stod mål med det omfattende forberedende arbejde.

Et andet område mht. til dirigentens forberedende arbejde inden koncerten er valget af orkesterbesætning. Normalt drejer det sig om strygerkorpsets størrelse, og om blæserstemmerne evt. skal fordobles. På dette felt foretog Carl Nielsen undertiden nogle – set med nutidige øjne – mildt sagt foruroligende dispositioner. Fx foreslog han i forbindelse med en opførelse af Ravels *Ma mere l'oye*, at man udelod et instrument, fordi han ikke mente det kunne høres!⁵³

I forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel har forfatteren gennemgået avis- og tidsskriftanmeldelserne til Carl Nielsens koncerter i Musikforeningen.⁵⁴ Ganske vist skal man ikke undervurdere de samtidige

⁵⁰ Torben Krogh og Sigurd Berg: *Beethovens 9. Symfoni og træk af dens historie i Danmark*, København 1949, s. 58ff, og Niels Krabbe: *Beethoven-receptionen i København i det 19. århundrede*, *Musik i København*, 1997, s. 181-187.

⁵¹ Felix Weingartner: *Ratschläge für Aufführungen der Symphonien Beethovens*, Leipzig 1906, 2. udg. 1916.

⁵² Kgl. Bibl., Mf. 56.

⁵³ Jf. brev fra Carl Nielsen til Rudolph Simonsen, 13.2.1922, (Kgl. Bibl., CNA, I.A.c.). Heri hedder det bl.a.: „Jeg har spillet Suiten her [Göteborg], det Instrument der kommer i sidste Sats høres ikke, saa det skal ikke besættes (piano).“ Det er lidt uklart hvilket instrument Carl Nielsen refererer til, idet der ikke dukker nogen nye instrumenter op i sidste sats, som ikke allerede har været anvendt i de foregående satser. Af orkesterregnskabet (Kgl. Bibl., Musikforeningens Arkiv, Kapsel 32, *Bilag til Regnskab 1920/21 – 1924/25*) synes det dog at fremgå, at det har drejet sig om klokkespillet, på fransk: *Jeu de timbre (à claviers)*.

⁵⁴ Henved 400 anmeldelser i følgende aviser og tidsskrifter er gennemgået: *Berlingske Tidende*, *Berlingske Aften*, *B.T.*, *Dagbladet*, *Børsen*, *Ekstrabladet*, *Hovedstaden*, *Kristeligt Dagblad*, *København*, *Nationaltidende*, *Politiken*, *Socialdemokraten* og *Vort Land*, samt tidsskrifterne: *Dansk Musiker-Tidende*, *Dansk Musiktidsskrift*, *Illustreret Tidende*, *Musik og Tilskueren*.

anmelderes partiskhed over for Carl Nielsen, men to forhold taler dog for at det på denne måde vil være muligt at tegne et mere nuanceret billede af dirigenten Carl Nielsen end i de ovenfor anførte citater: For det første er der tale om samtidige beretninger, i modsætning til erindringslitteraturen, der ofte er skrevet mange år efter Carl Niensens død. Faren for erindringsforskydninger skulle derfor være forholdsvis lille. For det andet giver de ofte 8-10 anmeldelser af hver koncert et ganske differentieret indblik i de faktiske begivenheder.

Efter Carl Niensens debutkoncert i Musikforeningen den 11. oktober 1915 var der overvejende rosende ord at læse i Charles Kjerulfs (Ch. K.) anmeldelse i *Politiken*,⁵⁵ hvor det bl.a. hed:

„Hr. Carl Nielsen havde aabenbart anvendt stor Omhu paa Indstuderingen af samtlige Stykker og holdt med fast og sikker Haand sammen paa det store Ensemble. Ikke usandsynligt, at Gades⁵⁶ og hans Skæbne kommer til at ligne hinanden deri, at deres Dirigent-Evner kun formaaede at trives i Koncertsalen, ikke i Teatret.“

Samme koncert kommenterede Alfred Tofft (A. T.) i *Berlingske Tidende* med følgende diplomatiske vendinger:

„Han [Carl Nielsen] har tydeligt nok sat ikke ringe Energi ind paa Løsningen af de forskelligartede Opgaver. Det mærkedes ogsaa, at han har gode Intentioner, og naar de ikke alle lykkedes helt, kan Skylden for en Del søges i, at baade Kor og Orkester maa have Tid til at vænne sig til hans Taktslag. De bedste Resultater kommer først ved indgaaende Samarbejde.“

Men allerede efter den næste koncert den 30. november, hvor Händels *Judas Maccabæus* stod på programmet, var kritikken dog mere skarp. I Axel Kjerulfs (Ax. K.) anmeldelse i *Politiken* hed det:

„At Carl Nielsen ubestridt er en af dansk Musiks Førstemænd og en fremragende skabende Musiker, skader ham jo ikke som Dirigent, men det gør ham mærkværdigt nok heller ikke bedre; han svømmer saa underligt i Taktslaget, og faar det dog til at gaa alligevel, maaske ikke lige akkurat saadan, som han sikkert gerne selv vilde have det, men i hvert Fald sammenhængende og med en vis Stigning paa de passende Steder.“

⁵⁵ Hvor intet andet er anført har anmeldelserne været bragt i avisen dagen efter koncerten.

⁵⁶ Niels W. Gade havde en kort periode i efteråret 1862 haft ansættelse som kapelmester ved Det Kongelige Teater, men teatermiljøet passede ham ikke.

Og i *København* havde Sophus Andersen (S. A.) denne kommentar til Carl Niensens direktion:

„Udførelsen var under Hr. Carl Niensens Ledelse gennemgaaende god. Orkester og Kor klang rent, og der var meget god Præcision i Indsatserne – men hvorledes disse to Faktorer, Instrumentisterne og Koristerne, forstaar hans Taktslag ... ja, det maa de jo om. For Tilhørerne eller maaske rettere Tilskuerne virker det desorienterende.“

Hovedstaden gav koncerten følgende ord med på vejen i en usigneret anmeldelse:⁵⁷

„Hr. Carl Nielsen havde Ære af sit Indstuderingsarbejde. Slutningkoret i første Del viste tilfulde, hvor smukt og plastisk han kan give Musikken Form, og Anslaget i Ouverturen var baade monumentalt og følsomt.“

Efter de første koncerter, hvor anmelderne naturligvis var optaget af at beskrive og vurdere den nytiltrådte dirigents evner, er der en overvejende tendens til at nyere værker hovedsageligt anmeldes som 'værker', mens det inden for det gængse Musikforeningsrepertoire – wienerklassikerne og romantikere som Schubert og Brahms – i højere grad er Carl Niensens præstation som dirigent, der står i centrum. Det er klart den sidste type anmeldelse, der her påkalder sig interesse.

De synspunkter der kom frem i de netop citerede anmeldelser skulle vise sig at blive ganske dækkende for hele Carl Niensens periode i Musikforeningen. Det var den almindelige opfattelse, at koncerterne, trods dirigentens åbenbare tekniske svagheder, blev afviklet uden de helt store katastrofer, men omvendt var det heller ikke opførelser, der prentede sig i erindringen, ofte savnedes præcision, glans og festivitas. Tilsyneladende havde Carl Nielsen bedst greb om værker i det mindre format som fx Bachs Brandenburgkoncerter og Haydns og Mozarts symfonier, mens det kneb mere med at holde sammen på det helt store apparat som fx i Beethovens 9. symfoni. Måske har Axel Kjerulf (Ax. K.) i *Politiken* givet den mest rammende karakteristik af dirigenten Carl Nielsen i en anmeldelse af koncerten den 25. januar 1927. Heri hed det bl.a. om Bachs 5. Brandenburgkoncert:

„Carl Nielsen er saa langt fra den virtuose Anfører, der evner at samle det store Ensemble og skabe de store musikalske Effekter, men her, hvor han er lige inde paa Livet af det rene Væsen, er han

⁵⁷ Sandsynligvis forfattet af Carl Niensens ven og elev Emilius Bangert, som anmeldte alle Musikforeningens øvrige koncerter i *Hovedstaden* på denne tid.

en sand Mester, en Musiker, hvis Kraft og Klarhed søger sin Lige. Det er synligt, saa lidt han gør ved den hele Sag, umærkeligt giver han Linjer og Farver, understreger aldrig det man med et svagt og intetsigende, næsten uundgaaeligt Ord kalder for Stil, men hans Førerskab sætter sit umiskendelige Præg paa Helheden, giver den en egen Vægt og Betydning.“

Noget kunne tyde på at der også var en vist robusthed over Carl Niensens fortolkninger. Således skrev Gunnar Hauch (-r-h.) følgende i *Nationaltidende* efter en opførelse af Mozarts 39. symfoni, den 19. januar 1926:

„Udførelsen fik her sit Tyngdepunkt i Andantens Karakteristik; ogsaa Finalen beaandede Carl Nielsen til et heldigt Musikmøde mellem ham og Mozart; derimod tog han lidt mere fynsk end wiensk paa Menuetten.“

Men når det kom til den store besætning ændrer billedet sig. Efter den første opførelse af Beethovens 9. symfoni, den 25. marts 1919, skrev Charles Kjerulf (Ch. K.) i *Politiken*:

„Orkestret spillede under Carl Nielsen dygtigt og anerkendelsesværdigt [...] Men der var ingen Glans over det, ingen Glæde, intet Lys og ingen Festivitas.“

Mens Sophus Andersen (S.A.) i *København* gav opførelsen følgende ord med på vejen:

„Udførelsen i Aftes var god, men heller ikke mere, ikke saa eftergaaet, som dette herlige Arbejde egentlig havde fortjent.“

Da Carl Nielsen efter fire år atter tog symfonien på programmet ved koncerten den 20. november 1923, var billedet stort set det samme. Gustav Hetsch (-st-ts-) skrev i *Nationaltidende* om Carl Niensens forhold til værket:

„Denne hans Kærlighed til ‘den niende’ er rørende, men næppe helt ‘lykkelig’. Hans Kunstner-Fysiognomi falder jo ikke altid sammen med hans Dirigent-Fysiognomi. At stille denne Kolos, navnlig Kor-Finalen, op og faa den til at staa plastisk, som en kunstnerisk Helhed, samtidig med at alle Enkeltheder, i Rytmik, Dynamik og Melos, behandles med minutiøs Omhu, er en Opgave, som fra Dirigentens Side kræver en særlig Form for Tilegnelse og Udtryksevne.“

I *Politiken* gav Axel Kjerulf (Ax. K.) ligeledes udtryk for et noget ambivalent forhold til opførelsen:

„En saa betydelig Personlighed som Carl Nielsen gaar aldrig umærket ud af en Kamp – han har Striden i sit Sind, hugger sig for hvert Taktslag gennem Noderne til Musikens inderste Væsen. Men han hører nu én Gang ikke til dem, der lader sig bære af saa flydende Begreber som Stemning eller Ekstase, han søger frem ad Forstaael-

sens stejle Vej. Med sin sikre klassiske Følelse opnaaede han vel ofte noget smukt, men han blev paa Jorden og kom i det Store og Hele til kort over for Fantasien, der her kræver en Flugt og et Vingefang som maaske intet andet Sted. Førstesatsens stejle og stridige Karakter lykkedes bedst, allerede anden Delens vilde Tummel var ikke helt ægte, den dejlige Adagio blev én uendelig Langsommelighed og selv Finalens storslåede Opbygning holdt sig paa det jævne.“

Ved jubilæumskoncerten den 7. maj 1924 i anledning af hundredåret for symfoniens uropførelse havde Ejnar Forchhammer i *København* kun følgende lakoniske kommentar:

„Over Opførelsen i Aftes vil jeg helst brede Glemselens skaanende Slør – den var ikke Anledningen værdig. Man troede at opleve en Prøve og ikke en færdig Opførelse.“

Retfærdigvis skal det også nævnes, at nogle anmeldere, der hørte til vennekredsen omkring Carl Nielsen – ikke mindst Emilius Bangert – skrev ofte meget rosende anmeldelser. På denne måde bekræfter den samtidige reception i høj grad de positioner som Anton Hansen og Emil Telmányi indtog i deres erindringer.

Sammenfatning

Carl Nielsens forhold til Musikforeningen kan under ét anskues som et spændingsfelt imellem nyt og gammelt – konservatisme og fremskridt. Dette udmønter sig i flere forskellige sammenhænge. I forholdet til foreningens bestyrelse – først og fremmest den indflydelsesrige Angul Hammerich – fremstår Carl Nielsen som det 20. århundredes mand, der søger at lancere Musikforeningen med moderne markedsføringsprincipper, medens den 17 år ældre Hammerich stædigt fastholder traditionen fra det 19. århundredes private musikforening, der så at sige lukkede sig om sig selv.

Mht. programplanlægning havde Carl Nielsen utvivlsomt nogle overordnede intentioner. Men mange forskellige ydre omstændigheder [‘Vilkaar’] bandt ham til stadighed til pragmatiske løsninger. Disse forhold kunne fx være: Koret, mærkedage for danske komponister, foreningens økonomi eller publikums ønsker.

I den periode, hvor Carl Nielsen virkede ved Musikforeningen, udviklede han sig til sin tids måske mest radikale, modernistiske danske komponist. Samtidig kom han paradoksalt nok i det udøvende musikliv til at stå som eksponent for den mest konservative retning inden for Københavns koncertliv.

I egenskab af orkesterdirigent var han fanget i den vildfarelse, at direktionshåndværket kunne udøves af enhver musiker, blot man havde den rette forståelse for musikken. Der var et eklatant misforhold imellem Carl Niensens intentioner på dirigentpodiet og hans håndslag for at realisere dem, når det drejer sig om værker for stor besætning, mens han lejlighedsvis opnåede glimrende resultater med værker for mindre orkester.

Som det vil være fremgået af denne artikel, forsøgte Carl Nielsen af al magt at leve op til budskabet i den sentens, der står som motto for denne artikel. Men tiden var ikke med ham og lidt efter lidt måtte han føje sig for de ydre 'Vilkaar'. Den 31. maj – mindre end et år før han fratrådte dirigentposten i Musikforeningen – skrev Carl Nielsen bl.a. følgende ganske bitre bemærkninger i et brev til sin ven og velgører Carl Johan Michælson:

„Jeg har saa godt som ikke, i de 11 Aar, jeg har været Dirigent i Musikforeningen, haft nogensomhelst Støtte fra de tre Herrer i Bestyrelsen (Hammerich, Anton Svendsen og Overretssagfører Brorson) og har maattet sørge for alting, hvoraf det meste laa udenfor min kunstneriske Del af Arbejdet, altsaa: spildt min Tid med uvedkommende Ting, f. Expl. passet paa Økonomien skaffet forhøjet Statsunderstøttelse (1916 Edv. Brandes) tigget nye Medlemmer ind og ofte skrevet Kopistemmer for at spare Foreningen for Udgifter o.s.v. Men det kunde altsammen være det samme, hvis man blot mærkede nogen Lyst og Evne til at gøre noget; dog – som du siger – de er jo for gamle. – Nu vil jeg have et Møde med Repræsentantskabet til Efteraaret og saa maa vi se at faa en ny Bestyrelse næste Aar, ellers vil jeg ikke mere. – ⁵⁸

⁵⁸ Kgl. Bibl., HA, acc. 1995/55.

APPENDIKS
MUSIKFORENINGENS PERSONALE 1915-1927

Hvor intet årstal er anført virkede personen i hele perioden 1915-1927.

DIRIGENT

Carl Nielsen (1865-1931)

ADMINISTRATION

Angul Hammerich (1848-1931), formand

Anton Svendsen (1846-1930), næstformand

Christian Frederik Brorson (1872-1944)

REPRÆSENTANTSKAB

Uffe Hroar Wöldike (1856-1926), formand 1915-1926

Frants Buhl (1850-1932), næstformand

Hother Ploug (1856-1932), sekretær 1915-16, herefter menigt medlem

Godfred Hartmann (1874-1956), suppleant 1915-16, herefter sekretær

Axel Gade (1860-1921), 1915-21

Emil Gigas (1849-1931), 1915-16

Andreas Hall (1845-1919), decisor 1915-1919

Jonas Wilhelm Hansen (1850-1919), 1915-18

Carl Lehmann (1858-1933), 1915-18

Andreas Peter Weis (1851-1935)

Salomon Levysohn (1858-1926), suppleant 1916-17, herefter menigt medlem 1918-1926

Elisabeth Schou (1872-1952), suppleant 1916-18, menigt medlem 1919-1926

Johan Hansen (1861-1943), suppleant 1919, menigt medlem 1920-

Asger Wilhelm Hansen (1889-1976), suppleant 1919-1922, herefter menigt medlem

Viggo Bentzon (1861-1937), suppleant 1920-1926, herefter menigt medlem

Johan Ludvig Nathansen (1870-1922), decisor 1920-1922

Henning Ebstrup (1868-1942), decisor 1922-

Carl Claudius (1855-1932), suppleant 1922-1926, herefter menigt medlem

Carl Johan Michaelsen (1885-1963), suppleant 1926-

Guy Shaw (1877-1948), suppleant maj-september 1926, herefter menigt medlem

Einar Giersing (ca. 1880-1947),⁵⁹ suppleant 1927-

⁵⁹ Iflg. Falkencrone 1992 (note 25) Bilag XVII.

REVISORER

U.N. Boyesen

Ernst Christian Valentiner (1854-1940)

FORRETNINGSFØRER

Alfred Nielsen (1862-1942)

MUSIKFORENINGENS KONCERTER 79. TIL 91. SÆSON

Nedenstående oversigt er udarbejdet på grundlag af de trykte koncertprogrammer og verificeret igennem dagbladsanmeldelser. Hvor intet andet er anført dirigerede Carl Nielsen. Fejlagtig angivelse af toneart, opusnummer m.m. i de trykte programmer er stiltiende rettet. Titler er ligeledes stiltiende normaliseret. I de trykte programmer markeres enkelte numre ofte med et '1. Gang' eller 'Ny'. Begge betegnelser kan henvise til, at det er første gang det pågældende værk opføres i Musikforeningen og at der kan være tale om en egentlig uropførelse. I denne oversigt anvendes betegnelsen '1. gang' om en førsteopførelse i Musikforeningen (men ikke en uropførelse), mens betegnelsen 'uropførelse' taler for sig selv.

79. SÆSON (1914-1915) KONCERT NR. 656

11.10.1915

Ludvig van Beethoven:

Missa solennis, D-dur op. 123, uddrag: KyrieSolister: Ellen Beck, Saima Neovi, Anders Brems og Nicolaus Lützhöft⁶⁰

Carl Nielsen:

Franz Neruda in memoriam for recitation med orkester (tekst af Julius Clausen)

Recitation: Peter Jerndorff

Franz Neruda:

Fra Bøhmerwald, suite for orkester op. 42

Hector Berlioz:

Le roi Lear, ouverture op. 4

Claude Debussy:

La damoiselle élue, kantate for sopran, alt, damekor og orkester (1. gang)

Solister: Saima Neovi, Ellen Beck

⁶⁰ Ikke anført i det trykte program, men fremgår af anmeldelsen i *Nationaltidende* 12.10.1915.

Ludvig van Beethoven:

Die Ruinen von Athen op. 113, uddrag: kor af grækere, indtogsmarch med kor

80. SÆSON (1915-1916) KONCERT NR. 657-659

30.11.1915

Georg Friedrich Händel:

Judas Maccabaeus, oratorium for soli, kor og orkester

Solister: Lilli Hoffmann, Gudrun Havsteen, Max Freuler, Vilhelm

Michelsen, Emil Holm

Ved flyglet: C.C. Gad, Mogens Wöldike

1.2.1916

E.L.Æ. Kunzen:

Overture til *Erik Ejegod*, (1. gang som koncertopførelse)

J.P.E. Hartmann:

Vølvens Spaadom for mandskor og orkester op. 71

Med assistance af Studentersangforeningen.

Niels W. Gade:

Die heilige Nacht for alt, kor og orkester op. 40

Solist: Inger Leth-Rasmussen

Carl Nielsen:

Symfoni nr. 4 op. 29 *Det uudslukkelige* (uopførelse)

21.3.1916

Johannes Brahms:

Akademische Festouverture, c-mol op. 80

Ave Maria for damekor og orkester op. 12 (1. gang)

Gesang der Parzen for kor og orkester op. 89 (1. gang)

Symfoni nr. 2, D-dur op. 73

81. SÆSON (1916-1917) KONCERT NR. 660-662

7.11.1916

Johannes Brahms:

Symfoni nr. 1, c-mol op. 68 (1. gang)

Wolfgang Amadeus Mozart:

Koncert for klaver og orkester nr. 20, d-mol KV 466

Solist: Johanne Stockmarr

Ludvig van Beethoven:

Fantasi for klaver, kor og orkester, c-mol op. 80

Klaversolist: Johanne Stockmarr

Vokalsolister: Lis Mogensen, Ebba Schiellerup, Harriet Vendelhaven, Vilhelm Michelsen, Niels Rudolph Gade, Nicolaus Lützhöft

16.1.1917

César Franck:

Les Éolides, symfonisk digt

La Procession for tenor og orkester

Solist: Vilhelm Michelsen

Jean Philipp Rameau:

Balletmusik for kor og orkester af *Les Fêtes d'Hébé* og *Les Indes galantes*

Hector Berlioz:

Roméo et Juliette. Symphonie dramatique for soli, kor og orkester op. 17 (1. gang)⁶¹

Solist: Nicolaus Lützhöft

22.2.1917

MINDEKONCERT FOR NIELS W. GADE

Niels W. Gade:

Efterklange af Ossian, ouverture op. 1

J.P.E. Hartmann / Carl Nielsen:

Mindedigt over Gade for deklamation og orkester (tekst af Christian Richardt), med *Slutningshymne* af Carl Nielsen (tekst af Poul Richardt)

Deklamation: Johannes Nielsen

Niels W. Gade:

Forårs-Fantasi for vokalsoli, klaver og orkester op. 23

Vokalsolister: Saima Neovi, Ellen Beck, Hans Kierulf, Emil Holm

Klaversolist: Agnes Adler

Elverskud for soli, kor og orkester op. 30

Solister: Saima Neovi, Ellen Beck, Anders Brems

⁶¹ Carl Nielsen har tilsyneladende foretaget nogle forkortelser i værket: I teksten i det trykte program er der flere udeladelser i forhold til Berlioz' original. Ligeledes anføres kun én vokalsolist (en bas), mens Berlioz foreskriver tre solister (alt, tenor og bas).

82. SÆSON (1917-1918) KONCERT NR. 663-665

13.11.1917

Johannes Brahms:

Symfoni nr. 3, F-dur op. 90

Wolfgang Amadeus Mozart:

Eine kleine Nachtmusik for strygere KV 525

Rudolph Simonsen:

Kyrie eleison, Gloria in excelsis Deo for kor og orkester (1. gang)

Hector Berlioz:

Le carnaval Romain, ouverture op. 9

22.1.1918

NYERE SVENSK MUSIK

Natanael Berg:

Traumgewalten, symfonisk digt (1. gang)

Wilhelm Stenhammar:

Folket i Nifelhem og *Vårnatt* for kor og orkester op. 30 (1. gang)

Kurt Atterberg:

Symfoni nr. 1, h-mol op. 3 (1. gang)

19.3.1918

J.P.E. Hartmann:

Hakon Jarl, ouverture op. 40

Carl Nielsen:

Koncert for violin og orkester op. 33

Solist: Peder Møller

Carl Maria von Weber:

Euryanthe, ouverture og 1. akt

Solister: Lis Mogensen, Lilli Hoffmann, Max Freuler, Holger Byrding

83. SÆSON (1918-1919) KONCERT NR. 666-670

26.11.1918

Joseph Haydn:

Symfoni nr. 97, C-dur Hob. I:97

Wolfgang Amadeus Mozart:

Thamos, König in Ägypten for kor og orkester KV 345 (336a) (uddrag)

Ludvig van Beethoven:

Koncert for violin og orkester, D-dur op. 61

Solist: Emil Telmányi

28.1.1919

Emil Robert-Hansen:

Symfoni i én sats, d-mol (1. gang)

Dirigent: Komponisten

Louis Glass:

Fantasi for klaver og orkester op. 47 (1. gang)

Solist: Komponisten

Claude Debussy:

La Mer (1. gang)

Anton Bruckner:

Te Deum for soli, kor og orkester

Solister: Ellen Margrethe Jensen, Karen Kayser, Gunder Knudsen,
Olaf Holm

25.3.1919⁶²

Johann Sebastian Bach:

Brandenburgkoncert nr. 5, D-dur BWV 1050

Solister: Anna Schytte (klaver), Peder Møller (violin), Paul Hagemann (fløjte)

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 9 for soli, kor og orkester, d-mol op. 125

Solister: Ida Møller, Sigrid Schøller, Marius Jørn-Nielsen, Albert Høeberg

8.4.1919

EKSTRAKONCERT

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 9 for soli, kor og orkester, d-mol op. 125

Solister: Ida Møller, Sigrid Schøller, Marius Jørn-Nielsen, Albert Høeberg

⁶² I det trykte program til denne koncert er de to værker anført i omvendt rækkefølge, men det fremgår af anmeldelserne, at koncerten blev afviklet med Bach som første programpunkt.

29.4.1919

EKSTRAKONCERT

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 9 for soli, kor og orkester, d-mol op. 125

Solister: Ida Møller, Sigrid Schøller, Marius Jørn-Nielsen, Albert Høeberg

84. SÆSON (1919-1920) KONCERT NR. 671-674

25.11.1919

Wilhelm Stenhammar:

Symfoni nr. 2, g-mol op. 34 (1. gang)

Dirigent: Komponisten

Folket i Nifelhem og *Vårnatt* for kor og orkester op. 30

Koncert for klaver og orkester nr. 2, d-mol op. 23

Solist: Wilhelm Stenhammar

27.1.1920

Wolfgang Amadeus Mozart:

Ouverture til *Die Zauberflöte* KV 620

Symfoni nr. 35, D-dur KV 385

Koncert for klaver og orkester nr. 24, c-mol KV 491

Solist: Elisabeth Hänflein

Messe for sopran, kor og orkester, c-mol KV 427 (uddrag)

Solist: Karin Lindholm

24.2.1920

Emilius Bangert:

Jeg vælger mig April, ouverture (1. gang)

Laurids Lauridsen:

Romance for violin og orkester op. 10 (1. gang)

Solist: Peder Møller

Jean Sibelius:

En Saga for orkester op. 9 (1. gang)

Ludvig van Beethoven:

Fantasi for klaver, kor og orkester, c-mol op. 80

Klaversolist: Haraldur Sigurdsson

Vokalsolister: Lis Mogensen Witte, Marie Krayenbühl, Harriet Vendelhaven, Vilhelm Michelsen, Olaf Holm, Nicolaus Lützhöft

23.3.1920

Joseph Haydn:

Symfoni nr. 94, G-dur Hob. I:94, *Paukeslaget**Die Schöpfung*, oratorium for soli, kor og orkester, Hob. XXI:2

Solister: Ida Møller, Gunder Knudsen, Aage Branner

85. SÆSON (1920-1921) KONCERT NR. 675-678

30.11.1920

Peter Erasmus Lange-Müller:

Symfoni nr. 1, d-mol op. 17 *Efteraar*

Sange med klaver:

Frisk Vej, op. 14, nr. 5*Det skumrer over Bølge*, op. 24, nr. 7*Farvel du Blomst*, op. 64, nr. 11*Bjørnen*, op. 23, nr. 1

Anders Brems (sang), Emil Reesen (klaver)

Romance for violin og orkester op. 63

Solist: Peder Møller

Kantate ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstillings Aabningsfest den 18. Maj 1888, for kor og orkester op. 37 (uddrag)**25.1.1921** (Dirigent: Emil Robert-Hansen)

Robert Schumann:

Symfoni nr. 4, d-mol op. 120

Rudolph Bergh:

Geister der Windstille for soli, kor og orkester op. 38 (1. gang)

Solister: Fränzi Bergh, Ejnar Forchhammer

Franz Liszt:

Die Ideale, symfonisk digt**22.3.1921** (Dirigent: Emil Robert-Hansen)

Niels W. Gade:

Symfoni nr. 2, E-dur op. 10

Asger Hamerik:

Requiem for alt, kor og orkester op. 34 (1. gang)

Solist: Dagny Grunnert

26.4.1921⁶³

Jean-Philippe Rameau:

Suite af *Les Indes galantes*

Giovanni Battista Viotti:

Koncert for violin og orkester nr. 22, a-mol

Solist: Gunna Breuning-Storm

Henry Purcell:

Lessons for the Hapsichord or Spinnet

Cembalo: Haraldur Sigurdsson

Johann Sebastian Bach:

Magnificat, D-dur BWV 243 (uddrag)

Solister: Irmelin Eggert-Møller, Etelka Barkany

86. SÆSON (1921-1922) KONCERT NR. 679-682

8.11.1921

Victor Bendix:

Symfoni nr. 1, C-dur op. 16, *Fjeldstigning*

Wolfgang Amadeus Mozart:

Koncert for klaver og orkester nr. 22, Es-dur KV 482 (med kadencer af August Winding)

Solist: Agnete Tobiesen

Felix Mendelssohn Bartholdy:

Finale af *Die Loreley*, operafragment for sopran, kor og orkester op. 98

Solist: Ingeborg Steffensen

24.1.1922

Ludvig van Beethoven:

Ouverture nr. 2 til *Leonore* op. 72 (1. gang)

Johann Sebastian Bach:

Brandenburgkoncert nr. 1, F-dur BWV 1046 (1. gang)

Soloviolin: Peder Møller

Christ lag in Todes Banden, kantate BWV 4 (1. gang)

Carl Nielsen:

Symfoni nr. 5 op. 50 (uopførelse)

⁶³ Dette er den første koncert, hvor det i det trykte program anføres, at Carl Nielsen dirigerer koncerten.

21.2.1922

J.P.E. Hartmann:

Yrsa, ouverture op. 78 (1. gang)

Rudolph Simonsen:

Symfoni nr. 2 *Hellas* (1. gang)

Dirigent: Komponisten

Maurice Ravel:

Ma mère l'oye for orkester (1. gang)

J.P.E. Hartmann:

I Provence for kor og orkester op. 68**28.3.1922**

Hector Berlioz:

Symphonie fantastique op. 14 (1. gang)

Enrico Bossi:

Canticum canticorum, kantate for sopran, baryton, kor og orkester op. 120

Solister: Ellen Beck, Vilhelm Michelsen

87. SÆSON (1922-1923) KONCERT NR. 683-686

21.11.1922

Georg Friedrich Händel:

Concerto grosso, g-mol op. 6 nr. 6

Giacomo Carissimi:

Jephta, oratorium for soli, kor, cembalo (klaver) og strygere. (instrumenteret og delvis bearbejdet af Carl Nielsen)

Wolfgang Amadeus Mozart:

Symfoni nr. 40, g-mol KV 550

Carl Nielsen:

Fynsk Foraar, lyrisk humoreske for soli, kor og orkester op. 42 (1. gang)Vokalsolister i *Jephta* og *Fynsk Foraar*: Sylvia Schierbeck, Poul Wiedemann, Albert Høeberg**23.1.1923**

Christoph Willibald Gluck:

Overture til *Iphigénie en Aulide*, antagelig med Wagners slutning⁶¹

⁶¹ I Musikforeningens stemmesæt (Kgl. Bibl., Mf. 151a) er Wagners slutning klæbet ind som alternativ slutning.

Johann Sebastian Bach:

Der zufriedengestellte Äeolus, dramma per musica, kantate BWV 205, uddrag: recitativ og arie for baryton

Solist: J. von Raatz-Brockmann

César Franck:

Variations symphoniques for klaver og orkester

Solist: Anders Rachlew

Giuseppe Verdi:

Stabat mater for kor og orkester

Georg Friedrich Händel:

Messias, oratorium for soli, kor og orkester, uddrag: 'Das Volk, das im Dunkel wandelt' (arie), 'Warum entbrennen die Heiden' (arie), 'Halleluja' (kor)

Solist: J. von Raatz-Brockmann

27.2.1923

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 5, c-mol op. 67

Koncert for klaver og orkester nr. 5, Es-dur op. 73

Solist: Evelyn Howard-Jones

Fantasi for klaver, kor og orkester, c-mol op. 80

Klaversolist: Evelyn Howard-Jones

Vokalsolister: Lis Mogensen Witte, Margrethe Petersen, Stella Helle-
mann Jensen, Kaj Abrahamsen, A. Wamberg, Otto Hänschell

24.4.1923

Joseph Haydn:

Sinfonia concertante for violin, violoncel, obo, fagot og orkester, Hob. I:105 (1. gang)

Solister: Thorvald Nielsen (violin), Axel Hildingsen (violoncel),
Svend Christian Felumb (obo), Thomas Larsen (fagot)

Die Jahreszeiten, oratorium for soli, kor og orkester Hob. XXI:3

Solister: Ellen Overgaard, Anders Brems, Holger Bruusgaard

88. SÆSON (1923-1924) KONCERT NR. 687-692

20.11.1923⁶⁵

Jørgen Bentzon:

Dramatisk ouverture op. 5 (uropførelse)

Johannes Brahms:

Rhapsodi for alt, mandskor og orkester op. 53 (1. gang)

Solist: Helga Weeke

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 9 for soli, kor og orkester, d-mol op. 125

Solister: Lis Mogensen Witte, Helga Weeke, Karl Johan Klinge, Otto Hänschell

22.1.1924

Jean Sibelius:

Symfoni nr. 2, D-dur op. 24 (1. gang)

Johannes Brahms:

Koncert for violin, violoncel og orkester, a-mol op. 102 (1. gang)

Solister: Peder Møller (violin), Louis Jensen (violoncel)

Franz Schubert:

Ständchen for alt, damekor og orkester D 920 op. posth. 135 (instrumenteret af August Winding)

Promeleus for alt og orkester (instrumenteret af Carl Nielsen) (1. gang)

Solist: Ragnhild Bro

Robert Schumann:

Zigeunerleben for kor og orkester op. 29 nr. 3 (instrumenteret af Niels W. Gade)

26.2.1924

Louis Glass:

Symfoni nr. 5, C-dur op. 57 *Sinfonia svastika* (1. gang)

Dirigent: Komponisten

Georg Friedrich Händel:

Acis og Galatea, pastorale for soli, kor og orkester (bearbejdet af Wolfgang Amadeus Mozart) (forkortet)

Solister: Thyra Larsen, Gunder Knudsen, Niels Rudolph Gade

⁶⁵ Koncerten er i det trykte program fejlagtigt angivet som nr. 688.

24.3.1924

EKSTRAKONCERT

Georg Friedrich Händel:

Acis og Galatea, pastorale for soli, kor og orkester (bearbejdet af Wolfgang Amadeus Mozart) (forkortet)

Solister: Thyra Larsen, Gunder Knudsen, Niels Rudolph Gade

8.4.1924

Arnold Bax:

Symfoni nr 1 i Es⁶⁶ (1. gang)

Robert Schumann:

Manfred for soli, kor og orkester med forbindende recitationer op. 115

Recitation: Svend Methling

Vokalsolister: Lilly von Bach, Ragnhild Bro, A. Wamberg, Henry Skjær

7.5.1924

EKSTRAKONCERT

JUBILEUMSOPFØRELSE PÅ HUNDREDÅRSDAGEN FOR UROPFØRELSEN

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 9 for soli, kor og orkester, d-mol op. 125

Solister: Ida Møller, Sigrild Schøller, Max Freutler, Albert Høeberg

89. SÆSON (1924-1925) KONCERT NR. 693-697

9.12.1924

Joseph Haydn:

Symfoni nr. 94 c-mol Hob. I:94

Johannes Brahms:

Koncert for violin og orkester, D-dur op. 77

Solist: Emil Telmányi

Carl Nielsen

Hymnus amoris for soli, mandskor, damekor, børnekor og orkester op. 12

Solist: Emily Thornfield

⁶⁶ I det trykte program anføres tonearten som es-mol. Den originale titel er *Symphony in E-flat*.

27.1.1925

Franz Schubert:

Symfoni nr. 8, h-mol D 759 *Den ufuldendte*

Edvard Grieg:

Landkjending for baryton, mandskor og orkester op. 31 (1. gang)

Solist: Holger Bruusgaard

Niels W. Gade:

Comala for soli, kor og orkester op. 12

Solister: Thyra Larsen, Holger Bruusgaard, Anna Hagen, Edith Schmidt

3.3.1925

Johannes Brahms:

Symfoni nr. 2, D-dur op. 73

Frederick Delius:

On Hearing the First Cuckoo in Spring og *Summer Night on the River*, to stykker for mindre orkester (1. gang)

Claude Debussy:

Prélude a l'après-midi d'un faune (1. gang)

J.P.E. Hartmann:

 Davids 115. Psalme for soli, kor og orkester

Solister: Ely Hjalmar, Poul Methling

31.3.1925

Wolfgang Amadeus Mozart:

Eine kleine Nachtmusik, strygere, G-dur KV 525

Joseph Haydn:

Die Schöpfung, oratorium for soli, kor og orkester, Hob. XXI:2 (1. og 2. del)

Solister: Birgit Engell, Gunder Knudsen, Helge Nissen

5.4.1925

EKSTRAKONCERT

Joseph Haydn:

Die Schöpfung, oratorium for soli, kor og orkester, Hob. XXI:2 (1. og 2. del)

Solister: Birgit Engell, Gunder Knudsen, Helge Nissen

90. SÆSON (1925-1926) KONCERT NR. 698-701

10.11.1925

Carl Nielsen:

Symfoni nr. 3 op. 27 *Sinfonia espansiva*

Peter Erasmus Lange-Müller:

Forspil til *Renaissance* op. 59

Romance for violin og orkester op. 63

Solist: Thorvald Nielsen

Kantate ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstillings Aabningsfest den 18. Maj 1888, for kor og orkester op. 37 (uddrag)

19.1.1926

Paul Scheinpflug:

Lustspiel-Ouverture op. 15 (1. gang)

Rudolph Bergh:

Requiem für Werther for alt, kor og orkester op. 32 (1. gang)

Solist: Fränzi Bergh

Wolfgang Amadeus Mozart:

Symfoni nr. 39, Es-dur KV 543

23.2.1926 (Dirigent: Rudolph Simonsen)

C.F.E. Horneman:

Aladdin, ouverture

Victor Bendix:

Symfoni nr. 3, a-mol op. 25

Wolfgang Amadeus Mozart:

Koncert for fløjte og orkester, G-dur KV 313 (285c) (1. gang)

Solist: Holger Gilbert-Jespersen

Siegmond von Hausegger:

Sonnenaufgang for kor og orkester (1. gang)

20.4.1926 (Dirigent: Rudolph Simonsen)

Felix Mendelssohn Bartholdy:

Elias, oratorium for soli, kor og orkester op. 70

Solister: Thyra Larsen, Gudrun Havsteen, Henry Skjær, Aage Thygesen (samt i mindre partier damerne fru von Bach, frk. Ross og frk. Wibe-Simonsen samt herrerne Wamberg, Kunstadt, Frederiksen og Højer)

91. SÆSON (1926-1927) KONCERT NR. 702-705

23.11.1926

Ludvig van Beethoven:

Ouverture til *Egmont* op. 84

Camille Saint-Saëns:

Koncert for klaver og orkester, c-mol op. 44

Solist: Alexander Brailowsky

Giacomo Rossini:

Stabat mater for soli, kor og orkester (1. gang)

Solister: Ida Møller; Stella Hellemann, Preben Røvsing, Ingvar Nielsen

25.1.1927

Wolfgang Amadeus Mozart:

Ouverture til *La clemenza di Tito* KV 621 (1. gang)

Darius Milhaud:

Sérénade (en trois parties) for mindre orkester op. 62 (1. gang)

Johann Sebastian Bach:

Brandenburgkoncert nr. 5, D-dur BWV 1050

Solister: Christian Christiansen (klaver), Thorvald Nielsen (violin), Holger Gilbert-Jespersen (fløjte)

Carl Nielsen:

Koncert for fløjte og orkester (1. gang)

Solist: Holger Gilbert-Jespersen

Rudolph Simonsen:

Vinter for sopran, kor og orkester (uopførelse)

Dirigent: Komponisten

Solist: Lis Mogensen Witte

28.3.1927 (Dirigent: Christian Christiansen)

KONCERT I ANLEDNING AF 100-ÅRET FOR BEETHOVENS DØD

Ludvig van Beethoven:

Symfoni nr. 4, B-dur op. 60

Koncert for klaver og orkester nr. 5, Es-dur op. 73

Solist: Victor Schiøler

Ouverture nr. 3 til *Leonore* op. 72

25.4.1927 (Dirigent: Christian Christiansen)

Georg Friedrich Händel:

Samson, oratorium for soli, kor og orkester (1. gang)

Vokalsolister: Signe Rappe, Helga Weeke, Aage Thygesen, Louis de la Cruz Frølich

Continuo: Folmer Jensen (cembalo (Burkhardt Tschudi, London 1729)), Carl Vorm (orgel-harmonium)

ALFABETISK OVERSIGT OVER VÆRKER OPFØRT I MUSIKFOR- ENINGEN I 79. TIL 91. SÆSON

Datoer i kursivskrift = opførelser som ikke blev dirigeret af Carl Nielsen

Kurt Atterberg:

Symfoni nr. 1, h-mol op. 3 (22.1.1918)

Johann Sebastian Bach:

Christ lag in Todes Banden, kantate BWV 4 (24.1.1922)

Der zufriedengestellte Äolus, *dramma per musica*, kantate BWV 205, uddrag: recitativ og arie for baryton (23.1.1923)

Magnificat, D-dur BWV 243 (uddrag) (26.4.1921)

Brandenburgkoncert nr. 1, F-dur BWV 1046 (24.1.1922)

Brandenburgkoncert nr. 5, D-dur BWV 1050 (25.3.1919, 25.1.1927)

Emilius Bangert:

Jeg vælger mig April, ouverture (24.2.1920)

Arnold Bax:

Symfoni nr. 1 i Es (8.4.1924)

Ludvig van Beethoven:

Die Ruinen von Athen op. 113, uddrag: kor af grækere, indtogsmarch med kor (11.10.1915)

Missa solemnis, D-dur op. 123, uddrag: Kyrie (11.10.1915)

Symfoni nr. 4, B-dur op. 60 (8.3.1927)

Symfoni nr. 5, c-mol op. 67 (27.2.1923)

Symfoni nr. 9 for soli, kor og orkester, d-mol op. 125 (25.3.1919, 8.4.1919, 29.4.1919, 20.11.1923, 7.5.1924)

Ouverture nr. 2 til *Leonore* op. 72 (24.1.1922)

Ouverture nr. 3 til *Leonore* op. 72 (8.3.1927)
Ouverture til *Egmont* op. 84 (23.11.1926)
Koncert for violin og orkester, D-dur op. 61 (26.11.1918)
Koncert for klaver og orkester nr. 5, Es-dur op. 73 (27.2.1923, 8.3.1927)
Fantasi for klaver, kor og orkester, c-mol op. 80 (7.11.1916, 24.2.1920, 27.2.1923)

Victor Bendix:

Symfoni nr. 1, C-dur op. 16, *Fjeldstigning* (8.11.1921)
Symfoni nr. 3, a-mol op. 25 (23.2.1926)

Jørgen Bentzon:

Dramatisk ouverture op. 5 (20.11.1923)

Natanael Berg:

Traumgewalten, symfonisk digt (22.1.1918)

Rudolph Bergh:

Requiem für Werther for alt, kor og orkester op. 32 (19.1.1926)
Geister der Windstille for soli, kor og orkester op. 38 (25.1.1921)

Hector Berlioz:

Symphonie fantastique op. 14 (28.3.1922)
Roméo et Juliette. Symphonie dramatique for soli, kor og orkester op. 17 (16.1.1917)
Le roi Lear, ouverture op. 4 (11.10.1915)
Le carnaval Romain, ouverture op. 9 (13.11.1917)

Enrico Bossi:

Canticum canticorum, kantate for sopran, baryton, kor og orkester op. 120 (28.3.1922)

Johannes Brahms:

Ave Maria for damekor og orkester op. 12 (21.3.1916)
Rhapsodi for alt, mandskor og orkester op. 53 (20.11.1923)
Gesang der Parzen for kor og orkester op. 89 (21.3.1916)
Symfoni nr. 1, c-mol op. ⁶⁸ (7.11.1916)
Symfoni nr. 2, D-dur op. 73 (21.3.1916, 3.3.1925)
Symfoni nr. 3, F-dur op. 90 (13.11.1917)
Akademische Festouverture, c-mol op. 80 (21.3.1916)

Koncert for violin og orkester, D-dur op. 77 (9.12.1924)
Koncert for violin, violoncel og orkester, a-mol op. 102 (22.1.1924)

Anton Bruckner:

Te Deum for soli, kor og orkester (28.1.1919)

Giacomo Carissimi:

Jephtha, oratorium (instrumenteret og delvis bearbejdet af Carl Nielsen)
(21.11.1922)

Claude Debussy:

La damoiselle élue, kantate for sopran, alt, damekor og orkester (11.10.1915)
Prélude a l'après-midi d'un faune (3.3.1925)
La Mer (28.1.1919)

Frederick Delius:

On Hearing the First Cuckoo in Spring og *Summer Night on the River*, to stykker for
mindre orkester (3.3.1925)

César Franck:

La Procession for tenor og orkester (16.1.1917)
Les Eolides, symfonisk digt (16.1.1917)
Variations symphoniques for klaver og orkester (23.1.1923)

Niels W. Gade:

Comala for soli, kor og orkester op. 12 (27.1.1925)
Foraars-Fantasi for vokalsoli, klaver og orkester op. 23 (22.2.1917)
Elverskud for soli, kor og orkester op. 30 (22.2.1917)
Die heilige Nacht for alt, kor og orkester op. 40 (1.2.1916)
Symfoni nr. 2, E-dur op. 10 (22.3.1921)
Efterklange af Ossian ouverture op. 1 (22.2.1917)

Louis Glass:

Symfoni nr. 5, C-dur op. 57, *Sinfonia svastika* (26.2.1924)
Fantasi for klaver og orkester op. 47 (28.1.1919)

Christoph Willibald Gluck:

Overture til *Iphigénie en Aulide* (antagelig med Wagners slutning)
(23.1.1923)

Edvard Grieg:

Landkjenning for baryton, mandskor og orkester op. 31 (27.1.1925)

Asger Hamerik:

Requiem for alt, kor og orkester op. 34 (22.3.1921)

J.P.E. Hartmann:

*Davids 115. Psalm*e for soli, kor og orkester (3.3.1925)

I Provence for kor og orkester op. 68 (21.2.1922)

Vølvens Spaadom for mandskor og orkester op. 71 (1.2.1916)

Hakon Jarl, ouverture op. 40 (19.3.1918)

Yrsa, ouverture op. 78 (21.2.1922)

J.P.E. Hartmann / Carl Nielsen:

Mindedigt over Gade for deklamation og orkester (tekst af Christian Richardt), med *Slutningshymne* af Carl Nielsen (tekst af Poul Richardt) (22.2.1917)

Siegfried von Hausegger:

Sonnenaufgang for kor og orkester (23.2.1926)

Joseph Haydn:

Die Schöpfung, oratorium og for soli, kor og orkester, Hob. XXI:2 (23.3.1920, 31.3.1925, 5.4.1925)

Die Jahreszeiten, oratorium for soli, kor og orkester, Hob. XXI:3 (24.4.1923)

Symfoni nr. 94, G-dur *Paukeslaget* Hob. I:94 (23.3.1920)

Symfoni nr. 95, c-mol Hob. I:95 (9.12.1924)

Symfoni nr. 97, C-dur Hob. I:97 (26.11.1918)

Sinfonia concertante for violin, violoncel, obo, fagot og orkester, Hob. I:105 (24.4.1923)

C.F.E. Horneman:

Aladdin, ouverture (23.2.1926)

Georg Friedrich Händel:

Acis og Galatea, pastorale for soli, kor og orkester (bearbejdet af Wolfgang Amadeus Mozart, forkortet) (26.2.1924, 24.3.1924)

Messias, oratorium for soli, kor og orkester, uddrag: 'Das Volk, das im Dunkel wandelt' (arie), 'Warum entbrennen die Heiden' (arie), 'Halleluja' (kor) (23.1.1923)

Samson, oratorium for soli, kor og orkester (25.4.1927)

Judas Maccabaeus, oratorium for soli, kor og orkester (30.11.1915)
 Concerto grosso, g-mol op. 6 nr. 6 (21.11.1922)

F.L.Æ. Kunzen:

Ouverture til *Erik Ejegod* (1.2.1916)

Peter Erasmus Lange-Müller:

Kantate ved den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstillings Aabningsfest den 18. Maj 1888, for soli, kor og orkester op. 37 (uddrag) (30.11.1920, 10.11.1925)

Symfoni nr. 1, d-mol op. 17 *Efteraar* (30.11.1920)

Forspil til *Renaissance* op. 59 (10.11.1925)

Romance for violin og orkester op. 63 (30.11.1920, 10.11.1925)

Sange med klaver:

Frisk Vej, op. 14, nr. 5 (30.11.1920)

Det skumrer over Bølge, op. 24, nr. 7 (30.11.1920)

Farvel, du Blomst, op. 64, nr. 11 (30.11.1920)

Bjørnen, op. 23, nr. 1 (30.11.1920)

Laurids Lauridsen:

Romance for violin og orkester op. 10 (24.2.1920)

Franz Liszt:

Die Ideale, symfonisk digt (25.1.1921)

Felix Mendelssohn Bartholdy:

Finale af *Die Loreley*, operafragment for sopran, kor og orkester op. 98 (8.11.1921)

Elias, oratorium for soli, kor og orkester op. 70 (20.4.1926)

Darius Milhaud:

Sérénade (en trois parties) for mindre orkester op. 62 (25.1.1927)

Wolfgang Amadeus Mozart:

Thamos, König in Ägypten for kor og orkester KV 345 (336a) (uddrag) (26.11.1918)

Messe for sopran, kor og orkester, c-mol KV 427 (417a) (uddrag) (27.1.1920)

Symfoni nr. 35, D-dur KV 385 (27.1.1920)

Symfoni nr. 39, Es-dur KV 543 (19.1.1926)

Symfoni nr. 40, g-mol KV 550 (21.11.1922)

Ouverture til *La clemenza di Tito* KV 621 (25.1.1927)

Ouverture til *Die Zauberflöte* KV 620 (27.1.1920)

Eine kleine Nachtmusik for strygere, G-dur KV 525 (13.11.1917, 31.3.1925)

Koncert for fløjte og orkester, G-dur KV 313 (285c) (1. gang) (23.2.1926)

Koncert for klaver og orkester nr. 20, d-mol KV 466 (7.11.1916)

Koncert for klaver og orkester, nr. 22, Es-dur KV 482 (med kadencer af August Winding) (8.11.1921)

Koncert for klaver og orkester nr. 24, c-mol KV 491 (27.1.1920)

Franz Neruda:

Fra Bøhmerwald, suite for orkester op. 42 (11.10.1915)

Carl Nielsen:

Hymnus amoris for soli, kor og orkester op. 12 (9.12.1924)

Franz Neruda in memoriam for recitation med orkester (tekst af Julius Clausen) (11.10.1915)

Slutningshymne til: *Mindedigt over Gade* for deklamation og orkester af J.P.E. Hartmann og Christian Richardt (22.2.1917)

Fynsk Foraar, lyrisk humoreske for soli, kor og orkester op. 42 (21.11.1922)

Koncert for violin og orkester op. 33 (19.3.1918)

Koncert for fløjte og orkester (25.1.1927)

Symfoni nr. 3 op. 27 *Sinfonia espansiva* (10.11.1925)

Symfoni nr. 4 op. 29 *Det uudslukkelige* (1.2.1916)

Symfoni nr. 5 op. 50 (24.1.1922)

Henry Purcell:

Lessons for the Hapsichord or Spinnet (26.4.1921)

Jean-Philippe Rameau:

Balletmusik for kor og orkester af *Les Fêtes d'Hébé* og *Les Indes galantes* (16.1.1917)

Suite af *Les Indes galantes* (26.4.1921)

Maurice Ravel:

Ma mère l'oye for orkester (21.2.1922)

Emil Robert-Hansen:

Symfoni i én sats, d-mol (28.1.1919)

Giacomo Rossini:

Stabat Mater for soli, kor og orkester (23.11.1926)

Camille Saint-Saëns:

Koncert for klaver og orkester nr. 4, c-mol op. 44 (23.11.1926)

Paul Scheinpflug:

Lustspiel-Ouvertüre op. 15 (19.1.1926)

Franz Schubert:

Symfoni nr. 8, h-mol D 759 *Den ufuldendte* (27.1.1925)

Prometeus for alt og orkester (instrumenteret af Carl Nielsen) D 674 (22.1.1924)

Ständchen for alt, damekor og orkester D 920 op. posth.135 (instrumenteret af August Winding) (22.1.1924)

Robert Schumann:

Zigeunerleben for kor og orkester op. 29 nr. 3 (instrumenteret af Niels W. Gade) (22.1.1924)

Manfred for soli, kor og orkester med forbindende recitationer op. 115 (8.4.1924)

Symfoni nr. 4, d-mol op. 120 (25.1.1921)

Jean Sibelius:

Symfoni nr. 2, D-dur op. 43 (22.1.1924)

En Saga for orkester op. 9 (24.2.1920)

Rudolph Simonsen:

Kyrie eleison, Gloria in excelsis Deo for kor og orkester (13.11.1917)

Vinter for sopran, kor og orkester (25.1.1927)

Symfoni nr. 2 *Hellas* (21.2.1922)

Wilhelm Stenhammar:

Folket i Nifelhem og *Vårnatt* for kor og orkester op. 30 (22.1.1918, 25.11.1919)

Symfoni nr. 2, g-mol op. 34 (25.11.1919)

Koncert for klaver og orkester nr. 2, d-mol op. 23 (25.11.1919)

Giuseppe Verdi:

Stabat mater for kor og orkester (23.1.1923)

Giovanni Battista Viotti:

Koncert for violin og orkester nr. 22, a-mol (26.4.1921)

Carl Maria von Weber:

Euryanthe, ouverture og 1. akt (19.3.1918)

SOLISTER I MUSIKFORENINGEN I 79. TIL 91. SÆSON

Datoer i kursivskrift = opførelser som ikke blev dirigeret af Carl Nielsen.

Recitation:

Jerndorff, Peter (11.10.1915)

Methling, Svend (8.4.1924)

Nielsen, Johannes (22.2.1917)

Vokalsolister:

Abrahamsen, Kaj (27.2.1923)

Bach, Lilly von (8.4.1924, 20.4.1926)

Barkany, Etelka (26.4.1921)

Beck, Ellen (11.10.1915, 22.2.1917, 28.3.1922)

Bergh, Fränzi (25.1.1921, 19.1.1926)

Branner, Aage (23.3.1920)

Brems, Anders (11.10.1915, 22.2.1917, 30.11.1920, 24.4.1923)

Bro, Ragnhild (22.1.1924, 8.4.1924)

Bruusgaard, Holger (24.4.1923, 27.1.1925)

Byrding, Holger (19.3.1918)

Eggert-Møller, Irmelin (26.4.1921)

Engell, Birgit (31.3.1925, 5.4.1925)

Forchhammer, Ejnar (25.1.1921)

Frederiksen, Hr. (20.4.1926)

Freuler, Max (30.11.1915, 19.3.1918, 7.5.1924)

Frølich, Louis de la Cruz (25.4.1927)

Gade, Niels Rudolph (7.11.1916, 26.2.1924, 24.3.1924)

Grunnert, Dagny (22.3.1921)

Hagen, Anna (27.1.1925)

Havsteen, Gudrun (30.11.1915, 20.4.1926)

Hellemann, se: Jensen, Stella Helleman

Hjalmar, Ely (3.3.1925)

Hoffmann, Lilli (30.11.1915, 19.3.1918)

- Holm, Emil (30.11.1915, 22.2.1917)
Holm, Olaf (28.1.1919, 24.2.1920)
Hänschell Otto (27.2.1923, 20.11.1923)
Høeberg, Albert (25.3.1919, 8.4.1919, 29.4.1919, 21.11.1922, 7.5.1924)
Højer, hr. (20.4.1926)
Jensen, Ellen Margrethe (28.1.1919)
Jensen, Stella Hellemann (27.2.1923, 23.11.1926)
Jørn-Nielsen, Marius (25.3.1919, 8.4.1919, 29.4.1919)
Kayser, Karen (28.1.1919)
Kierulf, Hans (22.2.1917)
Klinge, Karl Johan (20.11.1923)
Knudsen, Gunder (28.1.1919, 23.3.1920, 26.2.1924, 24.3.1924, 31.3.1925, 5.4.1925)
Krayenbühl, Marie (24.2.1920)
Kunstadt, hr. (20.6.1926)
Larsen, Thyra (26.2.1924, 24.3.1924, 27.1.1925, 20.4.1926)
Leth-Rasmussen, Inger (1.2.1916)
Lindholm, Karin (27.1.1920)
Lützhöft, Nicolaus (11.10.1915, 7.11.1916, 16.1.1917, 24.2.1920)
Methling, Poul (3.3.1925)
Michelsen, Vilhelm (30.11.1915, 7.11.1916, 16.1.1917, 24.2.1920, 28.3.1922)
Mogensen, Lis [Mogensen Witte fra 24.2.1920] (7.11.1916, 19.3.1918, 24.2.1920, 27.2.1923, 20.11.1923, 25.1.1927)
Møller, Ida (25.3.1919, 8.4.1919, 29.4.1919, 23.3.1920, 7.5.1924, 23.11.1926)
Neovi, Saima (11.10.1915, 22.2.1917)
Nielsen, Ingvar (23.11.1926)
Nissen, Helge (31.3.1925, 5.4.1925)
Overgaard, Ellen (24.4.1923)
Petersen, Margrethe (27.2.1923)
Raape, Signe (25.4.1927)
Raatz-Brockmann, J. von (23.1.1923)
Ross, frk. (20.4.1926)
Rovsing, Preben (23.11.1926)
Schiellerup, Ebba (7.11.1916)
Schierbeck, Sylvia (21.11.1922)
Schmidt, Edith (27.1.1925)
Schøller, Sigrid (25.3.1919, 8.4.1919, 29.4.1919, 7.5.1924)
Skjær, Henry (8.4.1924, 20.4.1926)
Steffensen, Ingeborg (8.11.1921)
Thornfield, Emily (9.12.1924)

Thygesen, Aage (20.4.1926, 25.4.1927)
Vendelhaven, Harriet (7.11.1916, 24.2.1920)
Wamberg, A. (27.2.1923, 8.4.1924, 20.4.1926)
Weeke, Helga (20.11.1923, 20.11.1923, 25.4.1927)
Wibe-Simonsen, frk. (20.4.1926)
Wiedemann, Poul (21.11.1922)

Klaver:

Adler, Agnes (22.2.1917)
Brailowsky, Alexander (23.11.1926)
Christiansen, Christian (25.1.1927)
Gad, C.C. (30.11.1915)
Glass, Louis (28.1.1919)
Howard-Jones, Evlyn (27.2.1923)
Hänflein, Elisabeth (27.1.1920)
Rachlew, Anders (23.1.1923)
Reesen, Emil (30.11.1920)
Schiøler, Victor (28.3.1927)
Schytte, Anna (25.3.1919)
Sigurdsson, Haraldur (24.2.1920)
Stenhammar, Wilhelm (25.11.1919)
Stockmarr, Johanne (7.11.1916)
Tobiesen, Agnete (8.11.1921)
Wöldike, Mogens (30.11.1915)

Cembalo:

Jensen, Folmer (25.4.1927)
Sigurdsson, Haraldur (26.4.1921)

Orgel-harmonium:

Vorm, Carl (25.4.1927)

Violin:

Breuning-Storm, Gunna (26.4.1921)
Møller, Peder (19.3.1918, 25.3.1919, 24.2.1920, 30.11.1920, 24.1.1922,
22.1.1924)
Nielsen, Thorvald (24.4.1923, 10.11.1925, 25.1.1927)
Telmányi, Emil (26.11.1918, 9.12.1924)

Violoncel:

Hildingsen, Axel (24.4.1923)

Jensen, Louis (22.1.1924)

Fløjte:

Gilbert-Jespersen, Holger (23.2.1926, 25.1.1927)

Hagemann, Paul (25.3.1919)

Obo:

Felumb, Svend Christian (24.4.1923)

Fagot:

Larsen, Thomas (24.4.1923)

SUMMARY

NIELS BO FOLTMANN: *The conduction Carl Nielsen and the Music Society.*

When Carl Nielsen in 1915 took over the management of the Music Society's concerts after the late Franz Neruda, it was already being contemplated to abolish the society (founded 1836), which since the great days under Niels W. Gade (1850-1890) had been steadily declining. Even so, Carl Nielsen managed to inject fresh life into the society. He reorganised the choir and to a certain extent also updated the repertoire in the conservative society (works by contemporary Nordic composers (Stenhammar, Atterberg) and contemporary French music (Debussy, Ravel, Milhaud), whereas the German late romantics such as Mahler and Richard Strauss are not featured at all). But from around 1922 things got decidedly worse, partly due to external circumstances (economic recession), partly because the old private society was clearly becoming outdated. Carl Nielsen left as the Musical Society's conductor in the spring of 1927 and was succeeded by Ebbe Hamerik, who was only able to carry on with the concerts for a few seasons, whereupon the society was dissolved. Carl Nielsen's position in the Musical Society was something of a paradox: As Denmark's perhaps most modern composer, he happened to become the manager of the most conservative concert institution. The standard of the concerts suffered to a certain extent under Carl Nielsen's limited professional expertise as a conductor. Looking through the reviews it seems that he was apparently most successful with the smaller forms such as for example the symphonies of Haydn and Mozart, while he was unable to manage works for a large choir and orchestra such as for example Beethoven's ninth symphony.

GLIMT AF GRØNLAND
JETTE BANGS FOTOGRAFIER SOM DANSKE
REPRÆSENTATIONER AF 1930'ERNES GRØNLAND

AF

NAJA ILLERIS

Leder man efter fotografier fra 1930'ernes Grønland, vil man uvægerligt falde over billeder af én bestemt fotograf: Jette Bang (1914-1964). Hun rejste mellem 1936 og 1939 langs de beboede grønlandske kyststrækninger og fotograferede og filmede, først på eget initiativ, siden ansat af Grønlands Styrelse til optagelsen af en film.¹ Det Kongelige Bibliotek (Fotomuseet) rummer 51 fotografier af Jette Bang, mens den egentlige samling – herunder over 4000 af Jette Bangs fotografier alene fra 1930'ernes Grønland – findes på Arktisk Institut i København. Omtrent 190 af dem samlede fotografen i fotobogen *Grønland*, som blev udgivet i 1940. Det er i disse fotografier, artiklen tager sit udgangspunkt.²

I stedet for at bruge fotografierne som kilde til studier af materielle forhold bruger jeg dem i undersøgelsen af de opfattelser af Grønland og grønlandere, som billederne er udtryk for. Med andre ord som danske repræsentationer af Grønland. Billederne repræsenterer på en bestemt måde – en måde, som er kulturelt og historisk forankret, og som har bestemte betydninger. Det er disse betydninger, vi må søge efter, med bevidstheden om risikoen for betydningsforskydninger lurende i baghovedet. Vi kan ikke ramme samtidens læsninger præcist, og med afstanden til nutiden skrider betydningerne endnu længere. Men forskydninger og skred er samtidig vores chancer for åbninger, flere mulige tolkninger. Overvejelser om fotografiets visuelle repræsentation og inddragelse af relevant kontekst må forhindre flertydigheden i at lede til den rene relativisme.

På nogle måder er Jette Bangs fotografiske repræsentationer forskellige fra periodens øvrige repræsentationer; de visuelle og enkeltstående 'stemmer' taler et andet 'sprog' med andre udtryksmuligheder. På andre

¹ Jette Bang fortsatte med at fotografere og filme i Grønland fra 1945 til begyndelsen af 1960'erne, men jeg begrænser mit fokus til 1930'erne. Arktisk Institut administrerer Jette Bangs billeder. Henvendelse kan ske til arctic@dpc.dk.

² Artiklen bygger på mit speciale *Glimt af Grønland. Jette Bangs fotografier som danske repræsentationer af 1930'ernes Grønland i historisk kontekst* (vejl. Christopher Ries), Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter 2000.

måder falder repræsentationerne i tråd med danske tekster, som handler om forandring i Grønland. Og dermed også om forandring i Danmark.

Indledningsvis gør jeg rede for hovedlinjerne i de teorier om repræsentation og fotografi, jeg arbejder med. Den metodiske tilgang (billedanalyse) bliver også berørt. Dernæst ridses noget af fotografiernes historiske og umiddelbare kontekst op: dels andre af periodens repræsentationer af Grønland, dels den tekst, som omgiver og indgår i fotobogen *Grønland*.

Den tredelte opbygning af artiklens centrale dele har rod i disse *Grønlands*-nære tekster. I sit forord til fotobogen skriver Jette Bang, at den skal vise „Grønlænderne, der under dansk Styre og Vejledning er ved at gøre Springet fra Stenalder til Nutid.“ Analyserne af Jette Bangs fotografier følger altså ikke rækkefølgen i *Grønland*, fotografens rejserute eller en striks emnemæssig opdeling, men i stedet en repræsentation, et mentalt billede af de grønlandske forhold: først det traditionelle, fortidige eller stenalderlige Grønland, dernæst forandringen eller springet og til slut nutiden.

Efter de tre billedanalytiske afsnit, som inddrager forskellige kontekster i forsøget på at fremmane og forstå repræsentationernes betydninger, diskuteres nogle af disse betydninger i mere overordnede perspektiver.

Repræsentation som praksis

Jeg har talt om fotografier som *betydende* og om betydningsforskydninger; vi betragter fotografier forskelligt og bruger dem på forskellige måder – og dermed betyder de noget forskelligt for os. Ligeså lidt som andre billeder er fotografier stabile fremstillinger, der objektivt afbilder en absolut virkelighed på en éngang fastlåst måde. I håndteringen af dette problem tager jeg udgangspunkt i den engelske sociolog Stuart Halls greb om repræsentation, som han forklarer det i en ‘cultural studies’-bog fra 1997.³

Hall lægger ud med en simpel model for menneskelig opfattelse med tre elementer: 1. ting eller personer, begivenheder, følelser osv. i verden; 2. begreber, eller rettere sæt af begreber; 3. tegn – det være sig lyde (talte ord), skrevne ord, billeder, osv. – der *står for* vores mentale begrebssæt. Det, der gør os i stand til at korrelere de tre elementer med hinanden, kalder Hall ‘systems of representation’, repræsentationssystemer.

³ Stuart Hall (ed.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London 1997.

Disse systemer opererer for det første mellem 'ting' og mentale begrebsæt og består her af „different ways of organizing, clustering, arranging and classifying concepts, and of establishing complex relations between them“.⁴ Medlemmer af den samme kultur har stort set samme 'conceptual maps' i hovedet.

For det andet opererer repræsentationssystemerne mellem de mentale begreber (og relationerne mellem dem) og de tegn, vi bruger til at udtrykke os og kommunikere om begreberne. Her har sprog i bred forstand en central rolle, for tegn er organiseret i sprog. Halls definition af sprog dækker bredt: „Any sound, word, image or object which functions as a sign, and is organized with other signs into a system which is capable of carrying and expressing meaning is, from this point of view, 'a language'“.⁵ Ifølge denne definition udgør fotografier altså også et sprog, et repræsentationssystem.

Det er ud fra denne model, Hall definerer 'representation' som „the production of the meaning of the concepts in our minds through language“.⁶ Betydning ligger nemlig hverken i tingene selv eller indbygget i de tegn, vi bruger til at betegne vores begreber om tingene. I stedet konstrueres betydning i „a signifying practice [...] that produces meaning, that makes things mean“.⁷ I denne praksis, denne proces, bruger vi repræsentationssystemer – begreber og tegn. Repræsentation er med andre ord en praksis, en slags arbejdsproces, hvori materielle elementer og effekter indgår – lyde, billeder, mærker osv. – men ikke i sig selv ved den materielle kvalitet betyder noget: „It is because a particular sound or word *stands for*, *symbolizes or represents* a concept that it can function, in language, as a sign and convey meaning – or [...] signify“.⁸

Når betydningen således hverken ligger fast forankret i tingene eller i tegnene, men konstrueres i repræsentationens praksis, er betydning aldrig endelig fastlagt. Et ord eller et billede kan have én eller flere betydninger indenfor en vis margen, men vi kan ikke være sikre på, at vi forstår det helt på samme måde; fastlæggelsen af betydning er en dialog, aldrig ensidig, aldrig helt entydig. Samtidig ændrer betydning sig i forhold til den kulturelle og historiske kontekst, fra sted til sted og fra periode til periode. Selv inden for den samme kultur cirkulerer flere betydninger på én gang. Der er altså mange muligheder for en betydningsglidning igen-

⁴ Hall 1997 (note 3), s. 17.

⁵ Hall 1997 (note 3), s. 19.

⁶ Hall 1997 (note 3), s. 17.

⁷ Hall 1997 (note 3), s. 24.

⁸ Hall 1997 (note 3), s. 25-26.

nem repræsentationsprocessen; Hall taler om, at denne tilgang til sprog „unfixes meaning“,⁹ idet repræsentation som betydningsskabende proces ikke er en refleks, der altid og hos alle foregår ens, men en kompleks, individuel proces inden for den kulturelle og historiske kontekst.

Med sit konstruktionistiske syn på repræsentation forsvare Hall repræsentationens centrale placering i kultur og samfund i det hele taget: „representation is conceived as entering into the very constitution of things; and thus culture is conceptualized as a primary or ‘constitutive’ process, as important as the economic or material ‘base’ in shaping social subjects and historical events – not merely a reflection of the world after the event.“¹⁰

Fotografi – essens, kontekst, mødested, citat

Forskellige måder at betragte eller tænke fotografier på udgør dét, man kan kalde forskellige fototeoretiske syn.¹¹ Uden at gå dybere ind i en teoretisk diskussion vil jeg ridse et par positioner op.

Roland Barthes konstaterer i *La chambre claire* (1980, da. *Det lyse kammer*), at ‘referenten klæber til fotografiet’; i sig selv er fotografiet usynligt.¹² For ham er fotografiets essens dén, at *tingen har været der* – fotografiet er på én gang bevis for realitet og for fortid. Derfor er grundlaget for fotografiet referencen.¹³ Dette er en grundantagelse, jeg deler i mine analyser af fotografier, idet jeg samtidig gør opmærksom på Barthes’ forbehold: Fotografiet kan godt lyve om *betydningen* af en ting, idet det af natur er tendentiøst, men ikke om en tings eksistens, skriver han.¹⁴ Et sådant syn medfører ikke, at man er blind overfor åbenlyse og skjulte manipulationsmuligheder i den fototekniske proces, men de kan netop siges at foregå enten foran kameraet, dvs. inden fotografiet, eller ved tekniske indgreb, og ligger altså udenfor fotografiets ‘natur’ eller ‘essens’ som sådan.

⁹ Hall 1997 (note 3), s. 32.

¹⁰ Hall 1997 (note 3), s. 5-6.

¹¹ For en oversigt over vigtige fototeoretiske strømninger, se f.eks. Jan-Erik Lundströms introduktion til antologien *Tänkar om fotografi*, Stockholm 1993: ‘Ethundrafemtio år av reproducerbarhet’.

¹² Roland Barthes: *La chambre claire*, Paris 1980, s. 18.

¹³ „Il y a double position conjointe : de réalité et de passé. [...] Ce que j’intentionnalise dans une photo [...], ce n’est ni l’Art, ni la Communication, c’est la Référence, qui est l’ordre fondateur de la Photographie.“ Barthes 1980 (note 12), s. 120.

¹⁴ „elle [la photographie] peut mentir sur le sens de la chose, étant par nature *tendancieuse*, jamais sur son existence.“ Barthes 1980 (note 12), s. 134-135.

For kunsthistorikeren John Tagg handler fotografiet ikke om essens, idet fotografiet ingen betydning har udenfor sin historiske kontekst; „Photography as such [h]as no identity“.¹⁵ Taggs centrale pointe handler om fotografiet og staten. Han mener, at „What gave photography its power to evoke a truth was [...] also its mobilisation within the emerging apparatuses of a new and more penetrating form of the state.“¹⁶ Med Foucaults diskursanalyse taler Tagg om en diffus og gennemtrængende magtens mikrofysik fra slutningen af det 19. århundrede, hvori nye ‘teknologier’ som f.eks. hospitaler, skoler og fængsler ‘producerer’ og træner lydige sociale subjekter, dvs. gode samfundsborgere og arbejdere til det kapitalistiske samfund, staten. Disse nye institutioners overvågning frembringer en ny form for viden om deres subjekter – en viden som igen frembringer nye magteffekter, og som bevares i et voksende dokumentationssystem, hvoraf fotografi kun er en del.¹⁷ Samtidig dannes, hvad Tagg ser som en tids- og systemkarakteristisk „social division between the power and privilege of *producing* and *possessing* and the burden of *being* meaning“.¹⁸

Den svenske fototeoretiker Jan-Erik Lundström lægger til forskel fra Tagg vægt på, at selv en nøje læsning af fotografiets kontekst aldrig endegyldigt afgør fotografiets indhold; dets mening (betydning) er en uafsluttet proces.¹⁹ Han taler for et mere nuanceret syn på fotografiet: „I stället för den dubbla bilden av fotografien som själlös mekanisk avbild och/eller magiskt/ mystisk/ intuitiv subjektivitet börjar vi se fotografier som en av de mötesplatser där betydelser skapas, ett av de rum där identiteter formas och formuleras, ett av de språk som vi talar med och som talar oss“.²⁰ Og i jagten efter betydninger i *Grønland* er det måske værd at lægge sig Lundströms ord på sinde: „Vi har i mötet med fotografier ofta felaktigt betraktat fakta och fiktion som motsatser. Den lärdom som fotografiet

¹⁵ John Tagg: *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, Basingstoke 1988, s. 63. Tagg fortsætter: „[Photography’s] status as a technology varies with the power relations which invest it. Its nature as a practice depends on the institutions and agents which define it and set it to work. Its function as a mode of cultural production is tied to definite conditions of existence, and its products are meaningful and legible only within the particular currencies they have. Its history has no unity. It is a flickering across a field of institutional spaces. It is this field we must study, not photography as such.“

¹⁶ Tagg 1988 (note 15), s. 61.

¹⁷ Tagg 1988 (note 15), s. 63.

¹⁸ Tagg 1988 (note 15), s. 6.

¹⁹ Lundström 1993 (note 11), s. 11.

²⁰ Lundström 1993 (note 11), s. 26.

förmedlar är snarare att fiktion alltid på något sätt är ett återbruk av fakta. Och tvärtom.²¹

Kunstkritikeren, forfatteren m.m. John Berger leverer i sit essay 'Appearances' et originalt og inspirerende bud på en fototeori.²² Det er vanskeligt at placere blandt andre fototeorier. Berger ser på én gang fotografiet som konstruktion og naturligt spor; både fotografen, som vælger tidspunkt, udsnit, fokus, materiale osv. og 'læseren' konstruerer. Men forholdet mellem fotografiet og det fotograferede er umiddelbart som et spor: hvor tegning og maleri 'oversætter' det synlige, mener Berger, at „Photographs do not translate from appearances. They quote from them“.²³

For Hall konstrueres betydning i repræsentationens praksis, for Tagg er den fuldstændigt afhængig af den samfundsmæssige kontekst. Berger søger snarere efter indre betingelser for betydning i repræsentationen og peger her på narrationen: „Meaning is discovered in what connects, and cannot exist without development. Without a story, without an unfolding, there is no meaning“.²⁴ Men fotografiets 'citat' er netop taget ud af sin sammenhæng; der er en afgrund mellem fotografiets øjeblik og det øjeblik, vi betragter det.²⁵ Umiddelbart bliver fotografiet derfor flertydigt, dunkelt (ambiguous), undtagen hvis vores personlige forhold til motivet giver kontinuitet til det. I andre tilfælde søger vi ofte at komme udenom flertydigheden og tillægge fotografiet betydning ved at læse en varighed, der går ud over dets øjeblik, ind i det. En god fotograf vælger sit øjeblik (sit citat), så det overbeviser os om at give billedet en passende fortid og fremtid.²⁶

I den offentlige brug af fotografier skjules flertydigheden tit af forklarende tekst. Det fungerer som regel glimrende: „The photograph, irrefutable as evidence but weak in meaning, is given a meaning by the words.

²¹ Lundström 1993 (note 11), s. 26.

²² John Berger: 'Appearances' i *Another Way of Telling*, New York 1982.

²³ Berger 1982 (note 22), s. 96. Berger tager omtrent samme forbehold som Barthes, idet han skriver, at dels kan det, der er foran kameraet lyve (som i reklame), dels kan fotografiets citat bruges bevidst eller ubevidst til at misinformere, f.eks. når underliggende ideologiske antagelser er på spil. Han giver som eksempel europæiske rejsendes og kolonistatorers fotografier fra det 19. århundrede af 'de indfødte' (s. 97): „[...] and these images, besides provoking amazement, were presented and read as proof of the justice of the imperial division of the world. The division between those who organised and rationalised and surveyed, and those who were surveyed.“ I det sidste er Berger på linje med Tagg.

²⁴ Berger 1982 (note 22), s. 89.

²⁵ Berger 1982 (note 22), s. 87.

²⁶ Berger 1982 (note 22), s. 89-90.

And the words, which by themselves remain at the level of generalisation, are given specific authenticity by the irrefutability of the photograph. Together the two then become very powerful; an open question appears to have been fully answered".²⁷

Men Berger peger på andre muligheder end en tillagt narrativ varighed eller forklarende billedtekst i fotografiet. Han finder en sammenhæng i selve tingenes fremtoning (appearance) – en sammenhæng, som får fotografiets motiv eller begivenhed til at række ud over sig selv og inddrage andre begivenheder eller mere generelle idéer: „The expressive photograph – whose expressiveness can contain its ambiguity of meaning and „give reason“ to it – is a long quotation from appearances: the length here to be measured not by time but by a greater extension of meaning. Such an extension is achieved by turning the photograph’s discontinuity to advantage. The narration is broken. [...] Yet the very same discontinuity, by preserving an instantaneous set of appearances, allows us to read across them and to find a synchronic coherence. A coherence which, instead of narrating, instigates ideas“.²⁸

Berger betragter et fotografi af en sovende ung mand med en avis på bordet foran sig og én på væggen bag sig og finder dets betydning i det synlige spil mellem læselighed og ulæselighed. Det er her, fotografiet ved at bruge et slags fremtoningernes sprog for Berger er ‘another way of telling’.

Teoretisk er artiklen altså inspireret fra flere sider. At betragte fotografier som et repræsentations-system og repræsentation som betydningskabende praksis (Hall) giver god mening, når man vil fortolke et fotografi fra flere vinkler – og stadig ikke kan tillægge det en endelig betydning. Og dét, selv om billedet med fotografisk skarphed refererer til noget, som har været der (Barthes). Konteksten spiller naturligvis en rolle – og ikke kun de (statslige og andre) magtrelationer, fotografierne er en del af (Tagg), men også andre, bl.a. kulturhistoriske elementer. Og som Berger gør opmærksom på, spiller selve det synlige (appearances) også en rolle – som citat, der kan fortælle på en anden måde trods den brudte kontinuitet.

²⁷ Berger 1982 (note 22), s. 92.

²⁸ Berger 1982 (note 22), s. 128.

Billedanalyse

Samtidig med at jeg trækker på teori om repræsentation og fotografi, samt på faglitteratur om grønlandsk historie, tager jeg udgangspunkt i værket *Grønland*, omtrent som man i en litterær værkanalyse kan gå fra værket og udefter. Kontekst og andre kilder inddrages, når det skønnes relevant for analysen, men jeg begynder med selve billedanalysen.

Her er kunsthistorikeren Erwin Panofskys artikel 'Ikonografi og ikonologi' fra 1939 god at have ved hånden.²⁹ Panofsky opererer med tre niveauer i analysen. Først kommer den præ-ikonografiske motivanalyse, som er en formanalyse. Her forudsættes kendskab til stilhistorien, i dette tilfælde forskellige strømninger indenfor fotografiet såsom fotojournalistik, pictorialisme, osv.

Andet niveau er en såkaldt ikonografisk (billedbeskrivende) analyse i snæver forstand; her analyseres det konventionelle indhold. Panofsky bruger betegnelserne 'billeder', 'historier' og 'allegorier' om det indhold, som stemmer overens med ophavsmandens bevidste intention. Panofskys eksempel er et middagsselskab, som er et billede af Den sidste Nadver. For at kunne beskrive billederne blot nogenlunde korrekt, må man foruden motivet både kende til historien (her Den sidste Nadver) og til den måde, historien i billedets samtid plejede at blive udtrykt på.

For at sætte mig ind i periodens 'historier' om Grønland og måden, hvorpå man 'fortalte' dem, har jeg foruden grønlandsk historie læst i bl.a. Det grønlandske Selskabs årsskrifter. Jette Bangs rejsekildring og dagbøger giver et indblik i fotografens tanker om disse historier. De begreber, jeg bruger til at beskrive 'billederne' eller 'historierne' i *Grønlands* fotografier med, er ord, som bruges i årsskrifterne og af både Jette Bang (bl.a. i billedteksterne) og Knud Oldenow; ord som f.eks. 'primitiv', 'oprindelig' og 'moderne'.

Men teksterne er også vigtige for tredje niveau i Panofskys analysemodel, som handler om det, han kalder 'ikonografi i dybere forstand', egentlig mening eller indhold i billedet – eller ikonologi (billedlære). Her gælder det om at konstatere „de grundlæggende principper, der afslører en nations, en periodes, en klasses, en religiøs eller filosofisk overbevisnings grundholdning – der ubevidst er modificeret af en personlighed og kondenseret i et værk.“³⁰ Det er altså en perspektivering, der forbinder det

²⁹ Erwin Panofsky: *Billedkunst & billedtolkning. Udvalgte artikler*, Kbh. 1983.

³⁰ Panofsky 1983 (note 29), s. 29.

enkelte billede med videre eller dybere emner i samtiden. Vi kan også kalde det 'betydning' i videre forstand.

Det er her, en Tagg-inspireret tolkning af magtrelationer indenfor kolonisering og repræsentationssystem finder sted. Det er også stedet for overvejelser om *Grønland* som led i et moderne kortlægningsprojekt. Og ikke mindst er det på dette niveau, en diskussion om *Grønland* som en anden slags fortælling om både grønlandsk og dansk moderne forandring foregår. Disse emner vil især blive behandlet i det diskuterende afsnit efter analyserne. Den historiske kontekst – kulturhistorie, politisk historie, mentalitetshistorie – gennemsviver naturligvis i varierende grad alle de tre niveauer, der i fremstillingen ikke vil være så adskilte, som de her er præsenteret.

„Danmarks koloniasatoriske indsats“ – kontekst

Afsnittet skitserer udvalgte dele af fotografiernes kontekst: For det første ganske kort de Grønlands-politiske (historiske) forhold. For det andet et par af de danske, officielle repræsentationer, der ligger fotobogen *Grønland* nærmest i tid, og som bogen derfor må formodes at forholde sig implicit eller eksplicit til. Og for det tredje fotografiernes helt umiddelbare kontekst, nemlig omstændighederne omkring bogens tilblivelse og udgivelse samt de indledende tekster i bogen.

Fra Hans Egedes landgang i 1721 til 1930'erne havde forholdene i Grønland naturligvis ændret sig. Men Grønland var fortsat en koloni under Danmark, et lukket land for danskere og andre, undtagen for den, der fik udtrykkelig tilladelse til indrejse. De første spæde forsøg på grønlandsk medbestemmelse kom med oprettelsen af de såkaldte forstanderskaber i 1862-63.³¹ Men frem til Styrelsesloven af 1908 var administrationen stort set i hænderne på Den Kongelige Grønlandske Handel (KGH),

³¹ Forstanderskaberne, de første officielle grønlandske rædsorganer, blev oprettet på bl.a. inspektør H. Rinks initiativ (1856). De bestod dels af fangere, valgt af og blandt 'husherrerne', dels af danske embedsmænd. Rink var bl.a. inspireret af de danske sogneforstanderskaber og af liberale, demokratiske, grundtvigianske idéer, og han håbede, forstanderskaberne kunne bøde på den umyndiggørelse og passivitet, han så omkring sig i kolonien Godthåb.

hvis handelsmonopol opfattedes som en beskyttelse.³² Den nye styrelseslov betød dannelsen af grønlandsk valgte kommune- og landsråd, og ved revisionen i 1912 fik Grønlands Styrelse (under Indenrigsministeriet) én direktør. Ved Styrelsesloven af 1925 føjedes blandede grønlandsk-danske sysselråd ind som et mellemed mellem kommune- og landsråd. Men de store og vigtige beslutninger angående Grønland blev stadig truffet i København.

De diskussioner, der gik forud for beslutningerne, kan bl.a. følges i Det grønlandske Selskabs årsskrifter.³³ Indimellem træder danskernes vilje til at definere grønlænderne klart frem: provst C. W. Schultz-Lorentzen stiller og diskuterer i 1918 spørgsmålet „Hvad ønsker vi, at Grønlænderne skal blive til?“ i et foredrag om folkeoplysning.³⁴ Hvad diskussionen ikke viser noget om, er, hvorvidt de koloniserede grønlændere faktisk lod sig definere og forme.

Udover at diskutere internt ville den danske Grønlandsadministration også gerne vise både danskerne og andre, hvad Grønland var og hvilket arbejde, den stod for dér. Efter udstillinger i Leipzig, Paris og Rom kom 'den store Grønlandsudstilling', som den kaldtes, til Industribygningen i København i februar 1932. Udstillingens officielle status slås fast af navne og titler i både æreskomitéen (bl.a. statsminister Stauning, professor Thalbitzer og Knud Rasmussen) og arbejdsudvalget (bl.a. direktør for Grønlands Styrelse, Jens Daugaard-Jensen). Trækplasterne på udstillingen er dels et stort kort med små lamper til at vise kolonier, kirker, videnskabelige stationer osv., dels tre store panoramaer fra en sommerboplads, et vinterlandskab og en snehytte. Derudover er der alskens materiale, statistikker, kort, tabeller og malerier. Besøgstallet angives til ca. 140.000 mennesker over de 3½ uge, udstillingen varede.

Mens panoramaer og malerier nok har slået på de romantiske strenge hos publikum, har oversigtskort, tal og teknik talt til den rationelle sans.

³² KGH havde monopol på både indhandling (køb af spæk, skind og andre fangstprodukter) og udhandling (salg af varer som rifler, krudt, kaffe, tobak osv.). Tankegangen bag en fastholdelse af monoopolet var at hjælpe grønlænderne og beskytte dem mod 'skadelig' påvirkning udefra. Men KGHs indflydelse var ikke begrænset til handelen, idet det også stod for en vis retspleje og anden forvaltning. Axel Kjær Sørensen konstaterer i *Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt*, Viborg 1983, s. 19, at man 'roligt' kan sige, at „KGH administrerede Grønland.“

³³ Det grønlandske Selskab dannedes i 1905-6 af en række embedsmænd og forhenværende embedsmænd i Grønlands Styrelse og skulle virke for „Udvikling, men kun paa en sund og fornuftig Maade, skridende frem gennem en naturlig Væxt ud fra de bestaaende Forhold. [...]“ *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift* 1906, s. III.

³⁴ *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift* 1918, s. 86-100.

Alt indgår i den moderne udstilling, som repræsenterer Grønland gennem flere forskellige moderne 'sprog'. – I omtalen i Det grønlandske Selskabs årsskrift slutter Henning Scheel med at fastslå, at „Sikkert er det, at alle disse Udstillinger har lært Folk baade her hjemme og i Udlandet, at Danmark har gjort et stort og fortjenstfuldt Arbejde paa Grønland“.³⁵

I forbindelse med udstillingen udgav Grønlands Styrelse fotohæftet *Grønland i Billeder*.³⁶ Tilsammen giver fotografier og tekst et for samtiden nok ganske oplysende billede af Grønland, fra naturforhold til mennesker, erhverv, 'kultur', videnskab og politik, afsluttende med fotografier fra kongefamiliens besøg i 1921. Men både fotografier og tekst er, som vi skal se, milevidt fra *Grønlands*. Begge dele spiller på modsætningerne 'ublandet', 'primitiv', 'oprindelig' kontra 'moderne', 'nutidig' med en vis valorisering. Her er et billede af en „Nutids Grønlænderfamilie“ overfor ét af „Ublandede Eskimoer“ (s. 8-9), angrebet fotografisk og sprogligt utilsløret antropologisk frontalt, her „Det indre af et primitivt Hus“ overfor „Familieidyl i et nutids Grønlænderhjem“ (s. 13).³⁷ Disse modsætninger holder hæftet igennem, i skildringen af sælfangst og fiskeri, hvalfangst og landbrug, kolonier, kirkeliv, uddannelse før og nu, sundhedsvæsen (nu), osv., med en vis overvægt på de 'moderne' forhold. Det 'moderne' Grønland vises som dansk præget i forskellig grad. Fotografierne bruges nærmest som illustration til teksten; kun få af dem er udtryksfulde nok til betydningsfuldt at stå alene.

I sin anmeldelse i Det grønlandske Selskabs årsskrift roser Kaj Birket-Smith fotohæftet for at vise Grønland „netop nu“, „vor tids arbejdende og fremadstræbende lille samfund“, i stedet for de ofte forældede billeder, man ellers ser derfra. Både billeder og billedtekst roses, hvorefter anmelderen slutter: „Det er et værk, som vil bringe bud om Danmarks kolonisationsindsats i Grønland ud til mange [...]“.³⁸ For både bog og udstilling er den store fortjeneste set fra samtiden altså at give et tidssvarende billede af Grønland og samtidig repræsentere det på en måde, så den danske (moderniserende, udviklende) indsats er tydelig, i hvert fald for en europæisk betragter.

³⁵ *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1931-32*, s. 59.

³⁶ *Grønland i Billeder*, København [1932], redigeret af Styrelsens medicinkonsulent Alfred Bertelsen og Kristjan Bure, Udenrigsministeriets Pressebureau; 47 sider, 95 fotografier uden angivelse af fotografier, grundige billedtekster.

³⁷ Billedet af „Ublandede Eskimoer“ er et udsnit af Alfred Bertelsens fotografi fra Angmagssalik ca. 1902; de fuldt påklædte mennesker på det oprindelige fotografi er her skåret fra, så kun de halvnøgne „vilde“ er tilbage.

³⁸ *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1931-32*, s. 93.

Denne indsats beskrives ved en festlig lejlighed nogle år senere af kon-torchef (senere direktør) i Grønlands Styrelse Knud Oldenow: „Loyal mod Koloni som mod Moderland har *dansk Indflydelse i Grønland* alene søgt mod eet stort og smukt Maal: at hjælpe en lille, afsondret og primitiv Befolkning frem til en Plads i Solen jævnsides andre Nationer.“³⁹ Man bemærker den underliggende idé om en evolutionens stige – en idé, som er udbredt i tiden og miljøet sammen med fremskridts- og oplysningstro i et nationalt (dansk og grønlandsk) perspektiv.

Jette Bang: Grønland

Det er i dette miljø, Jette Bang præsenterer sig. Jette Bang (1914-1964) var datter af Margrethe Laub Bang og Thomas Bang og voksede op på Christianshavn.⁴⁰ Efter nysproglig studentereksamen og filosofikum gik hun 1933-35 i lære som fotograf, altimens hun færdedes i progressive, kulturradikale kredse.⁴¹ Lærestedet var reklamefotografifirmaet Jonals Co., som var grundlagt i 1926 af Herman Bente (1881-1947) og herefter hurtigt blev førende indenfor især fotografering af kunsthåndværk og -industri.⁴² I de følgende år bevarede Bang et tæt samarbejde med Jonals Co., som fremkaldte hendes film og sendte korrigerende kommentarer retur. Først senere (efter hjemkomsten) gik hun selv i mørkekammeret og arbejdede med nogle af fotografierne.

I februar 1936 henvendte Bang sig til direktør for Grønlands Styrelse, Daugaard-Jensen for at komme til Grønland og „udføre fotografiske Studier“. ⁴³ Efter tilladelse – på hendes kreditiv står til „kunstfotografiske Studier“⁴⁴ – drog hun første gang til Grønland fra april til november 1936, i alt knap 8 måneders rejse op og ned ad vestkysten fra Nanortalik til Kraulshavn og med skib til Thule. Studierne resulterede i en fotoudstilling på Kunstindustrimuseet i februar 1937. I sommeren 1937 rejste Bang

³⁹ *Det grønlandske Selskabs Aarsskrift* 1938, s. 6. Anledningen til Oldenows tale er en 25-års jubilæumsfest for Styrelsens direktør Daugaard-Jensen i oktober 1937.

⁴⁰ Dåbsnavnet er Jytte Bang, men hun blev aldrig kaldt andet end Jette. Samtale med Anne Bang 10.11.2000

⁴¹ Samtale med Anne Bang 5. 9. 2000.

⁴² Hølge Mette Kia Krabbe Meyer: *Fra sortekunst til sagfotografi. Jonals Co. og det moderne fotografis gennembrud i Danmark*, speciale, Københavns Universitet 1999, s. 7, stod Jonals Co. „allerede i slutningen af 1920'erne og i begyndelsen af 1930'erne [...] for en radikal fornyelse i dansk fotografi.“

⁴³ jvf. brev fra Bang af 9/2-36 og ansøgning om indrejsetilladelse af 12/3-36, Grønlands Styrelse 449/-36.

⁴⁴ Kreditiv for Frøken Jytte Bang, Grønlands Styrelse 449/-36.

to måneder til den grønlandske østkyst. Året efter ansatte Grønlands Styrelse hende til at lave en film, som skulle vises på en international polarudstilling i Bergen i 1940. Den næsten 1 1/2 år lange rejse på film-opgave gik fra juli 1938 til december 1939, og bragte fotografen rundt på vestkysten fra Frederiksdal i syd til Thule-distriktets Siorapaluk i nord med et to-måneders midvinterophold på vinterbopladsen Ikerasak syd for Upernavik.⁴⁵

Jette Bangs farvefilm *Inuit* (1940) repræsenterer det 'traditionelle' grønlandske boplads-liv. Mere facetteret er fotobogen *Grønland*, som udkom 14. december 1940 med billeder fra alle fotografens rejser frem til 1940.⁴⁶ Bogen blev tillagt en halvofficiel status; det ses dels af de økonomiske bidrag, Det grønlandske Selskab og Grønlands Styrelse gav til udgivelsen,⁴⁷ dels af, at Styrelsen i foråret 1941 sendte bogen både til de fleste eller alle udenlandske repræsentationer i København, og til 17 danske repræsentationer i udlandet.⁴⁸

At Styrelsens direktør Oldenow skrev en godt 11 sider lang indledning til *Grønland* gav den kun yderligere vægt. I den løst strukturerede tekst tegner Oldenow flere billeder op: det 'primitive' Grønland, det nutidige og 'udviklingen', 'fremgangen'. Det overordnede synspunkt er, at Danmark kan være stolt af den danske kolonisationsindsats – en indsats, som adskiller sig fra andre koloniseringer ved sin varsomhed og forståelse.

Resultatet af denne varsomme, forstående kolonisering er en helt anden levevis, som beskrives positivt med vægt på bl.a. det politiske sam-

⁴⁵ Skriftlige kilder til rejserne udgøres dels af Jette Bangs rejseskildring *30.000 Kilometer med Sæglefart*, Kbh. 1941, dels af hendes syv rejsedagbøger, som Anne Bang velvilligt har udlånt.

⁴⁶ Jette Bang: *Grønland*, København 1940. Bogen måler ca. 22,7 x 26,3 cm, er på 189 sider og indeholder 190 fotografier, forsynet med billedtekster skrevet af fotografen. De forskellige forord optager 16 sider tilsammen.

⁴⁷ Noter 30.7. 1940, brev af 10. september 1940 fra Oldenow til Ejnar Mikkelsen, udkast til overenskomst 17. september 1940, overenskomst af 19. september 1940; Grønlands Styrelse 2234/-40. Af brevet og udkastet fremgår det desuden, at direktør Oldenow muligvis har skullet godkende bogens billedtekster; dette er dog ikke skrevet ind i den endelige kontrakt.

⁴⁸ Takkebreve fra udenlandske repræsentationer i København, dateret omkring 2.-3. april 1941, samt liste over danske repræsentationer i udlandet, dateret 26.3.41; Grønlands Styrelse 2234/-40. Også institutioner og personer i Grønland fik tilstilet bogen i foråret 1941, men på grund af den manglende direkte forbindelse mellem Grønland og Danmark i besættelsestiden måtte de vente noget længere på forsendelsen. Liste og brev dat. 26. marts 1941 med tilføjlet note dat. 14. nov. 1942. Grønlands Styrelse 2234/-40.

arbejde og kristningen. Alt i alt er det vigtigste ved den nyere danske indsats, at „den grønlandske Borger har fundet sig trygt til Rette under de nye og forandrede Forhold“ (s. 10). Oldenow fremhæver, at „Vort danske Arbejde foregaar *for* og *med* Grønlænderne, udelukkende for at styrke og bevare denne isolerede Skare under Danmarks Flag.“ (s. 13) Han konkluderer: „Vi har [...] udforsket Grønlands Fortid, har givet Grønlænderne deres Nutid og lagt deres Fremtid til Rette derved, at vi har koloniseret, civiliseret og kristnet Folket, der ønsker fremdeles at forblive hos Danmark, dets Moder“ (s. 16).⁴⁹

Stats- og Grønlandsminister Staunings korte forord taler samme sprog. Stauning skriver bl.a.: „man vil igennem de smukke Billeder faa den Beskrivelse, som maaske netop tiltrænges i denne vanskelige Tid“, og runder af med følgende sætning: „Udviklingen i Grønland er et Hædersminde for dansk Forvaltning, og dette Billedværk vil fremhæve dette og give Verden en sand og smuk Lære om det store danske Koloni højt mod Nord.“

Jette Bangs eget forord fokuserer ikke i samme grad på den danske indsats. Skønt hun har rejst langt i Grønland, kan hun ikke beskrive det i kort og kategorisere det i statistikker, men udtrykker i stedet sit engagement: „For mig vil Grønland altid være et Land, jeg aldrig lærer at kende til Bunds, og maaske netop af den Grund blev det mit forjættede Land.“ Jette Bang understreger, at grønlænderne har deres egen kultur, som imidlertid er i voldsom forandring. Bogen skal vise Grønlands „Mangfoldighed. Den skal vise Istidslandet med dets varmbloedige, næsten sydlandske Folkefærd, der har forstaaet at skabe sin egen Kultur, - Grønlænderne, der under dansk Styre og Vejledning er ved at gøre Springet fra Stenalder til Nutid. Maatte de i Kraft af deres Oprindelighed redde sig lykkeligt over i Civilisationen.“

Når danskere, der mener at have forstand på sagen, taler om Grønland i 1900-tallets fire første årtier, kan det handle om alt muligt; faktisk om omtrent lige så mange og vidtfaavnende emner, som havde de talt om Danmark. Og det kan udtrykkes gennem såvel traditionelle som mere moderne midler. Det særlige ved de sproglige og visuelle repræsentationer af Grønland er det begreb om udvikling, der ligger under og strukturerer dem. Ifølge dette begreb eller begrebssæt følger ethvert samfund en udvikling, der bringer det fra en oprindelig, primitiv, traditionel og

⁴⁹ Man må uvægerligt tænke på Kiplings digt 'The White Man's Burden' (1899), som handler om den hvide mands ofre i det koloniserings-arbejde, der ses som hans ansvar og pligt som det højere udviklede og oplyste menneske.

usammensat tilstand mod en mere fremskreden, oplyst, moderne og sammensat tilstand. I denne tankegang befinder Grønland sig på et lavt trin af udviklingsstigen og Danmark på et højt. At 'Danmarks kolonisationsindsats' er en hjælp, er derfor næsten uden for diskussion.

„Stenalder“ – fotografier fra et 'oprindeligt' Grønland

Grønland indeholder mange fotografier, der repræsenterer de 'primitive og oprindelige forhold', altså billede fra de nederste trin af den udviklingsstige, der hører til samtidens begrebsramme. Jette Bang lægger ikke skjul på, at hun holder mest af det 'oprindelige' Grønland. Hun fryder sig over sin tørvehytte i Ikerasak og slædefærden over Melvillebugten, trives med teltliv og kogt sæl og imponeres over fangstfærdigheder og fuglefjelde. Afsnittet viser, hvordan hun repræsenterer dette forsvindende Grønland i fotografierne.

Nærhed og afstand

Nærhed og indlevelse er karakteristisk for mange af Jette Bangs fotografier, ikke mindst i forhold til tidligere fotografiske repræsentationer af Grønland (f.eks. *Grønland i Billeder*). Således kommer vi ganske tæt på Kangivane, en gammel østgrønlandsk kvinde (fig.1).⁵⁰ Close-up-fotografiet af Kangivanes ansigt og det øverste af den mørke anorak, taget lidt nedefra og en face, fylder hele siden. Hendes øjne ser ind i kameraet, ansigtet har et lidt alvorligt udtryk. Det er en meget moderne måde at portrættere på; alt uvæsentligt, forstyrrende er skåret væk, selv det øverste af kvindens hoved (måske en hårtop?). Et close-up med en så taktile nærhed ville ikke forekomme i tidligere perioder, men ofte i senere. I sig selv repræsenterer billedet snarere etniciteten 'eskimo'/'inuit' end udviklingstrinnet 'traditionel'/'primitiv', fordi det fokuserer på ansigt, øjne, træk, og ikke på klæder, omgivelser eller andre 'forstyrrende' udenoms-elementer. Som portræt af et menneske er fotografiet efter min mening fantastisk flot og meget tæt på. Samtidig kommer billedet så tæt på, at det kan give en visuel chokeffekt. De 'fremmede' etniske ansigtstræk kan i anden række konnotere til begreber som 'primitiv', 'oprindeligt', osv. – begreber, som skaber afstand mellem Kangivane og den danske beskuer.

Hvor fotografiet åbner for fortolkninger, f.eks. i retning af 'det eskimoiske' med dets eventuelle konnotationer, eller af et mere almengyldigt

⁵⁰ Bang 1940 (note 46), s. 185; Jette Bang (herefter JB) nr. 2945, Arktisk Inst.

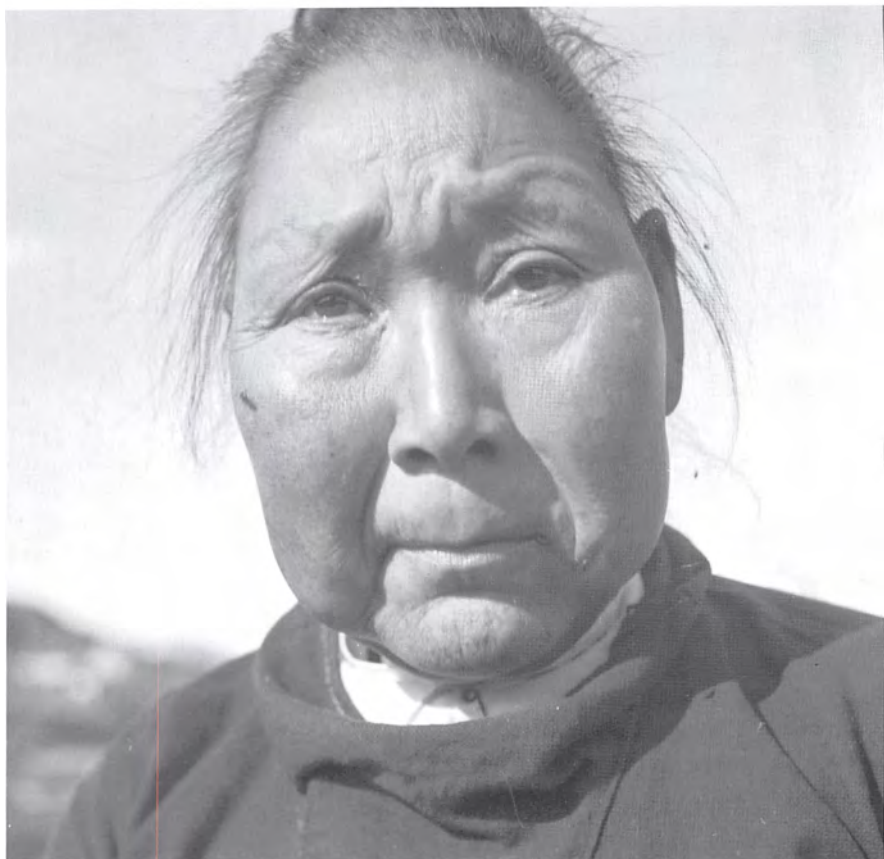

Fig. 1 „En gammel Kvinde, kaldet Kangivane, som i Daaben fik Navnet Amanda.“
© Arktisk Institut.

udtryk, fanger billedteksten billedet ind og binder det til en bestemt kontekst; fortolkningen styres i retning af en mere præcis betydning. „En gammel Kvinde, kaldet Kangivane, som i Daaben fik Navnet Amanda“, lyder den. Sammen med de omgivende billeder placerer teksten os på et bestemt sted i en bestemt periode, nemlig i Østgrønland ikke så længe efter, at de sidste østgrønlændere er blevet døbt. Teksten viser til begreber som ‘hedenskab’, ‘kristendom’ og ‘mission’. Den *kan* tolkes som en kritisk kommentar til den danske mission; kvinden kaldes et, og fik (blot) i dåben et andet navn – men det er naturligvis en nutidig tolkning, som muligvis er anakronistisk. Sikkert er det i hvert fald, at billedet i sig selv giver et spil af nærhed og afstand, mens teksten mere ensidigt bringer

Fig. 2 „Om Sommeren overholder man ikke Nattesøvnen i Nordgrønland, eftersom Midnatssolen gør Nat til Dag. Naar Øjnene ikke længere vil holde sig aabne, tager man sig fuldt paaklædt et Blund.“ © Arkisk Institut.

afstand mellem den danske jagttager og den grønlandske kvinde.

Som socialt interesseret fotograf har Bang næsten systematisk villet vise hele det grønlandske livs skiftende rytmer, både årstidernes og døgnets. Fotobogen *Grønland* indeholder derfor også et par billeder af sovende mennesker. Her er vi med kameraet invaderende tæt på de sovende mennesker, men samtidig på den anden side af en uoverskridelig grænse til de sovendes fjerne indre. De sovende kan ikke selv skabe distance ved f.eks. blikretning eller ansigtsudtryk. Men de kan heller ikke give udtryk for deres indre liv og medvirke til nærhed; de fotograferede er både sårbare og helt lukkede, og kameraet er på den måde – mere end normalt – henvist til den synlige overflade.

En anden sag er det, at billederne også fremstiller en bestemt måde at sove på. På fotografiet (fig.2) fra Nordgrønland ved sommertide sover folk påklædt, tæt sammen i briksens hjørne.⁵¹ Billedteksten forklarer, at

⁵¹ Bang 1940 (note 46), s. 65; JB nr. 889, Arkisk Inst.

Fig. 3

søvn i perioden med midnatssol ikke nødvendigvis foregår om natten: „Naar Øjnene ikke længere vil holde sig aabne, tager man sig fuldt paa-klædt et Blund.“ Billedet repræsenterer altså også en søvn, som hverken retter sig efter klokketimer eller naturens lysforhold (som er helt anderledes end de danske), men efter et slags ‘naturligt’ kroppens indre ur. Selv i søvnen repræsenteres grønlænderne som ‘oprindelige’, ‘naturlige’ og fremfor alt anderledes end danskerne.⁵²

I nogle få af bogens billeder fra det traditionelle Grønland findes i stedet for nærhed og intimitet en stor distance til motivet. I flere tilfælde er det fotografier taget på lidt længere afstand, men det er ikke det afgørende. Det afstandsskabende synes at ligge i forholdet mellem fotograf og

⁵² Dette og andre af Jette Bangs fotografier (særligt boplads-billeder med fælles aktiviteter) leder tanken hen på andre fotografier, hvis billeder repræsenterer indfødte folk i et positivt samspil med naturen. Således f.eks. amerikaneren Edward S. Curtis og canadierne Robert og Frances Flaherty, hvis fotoprojekter (ca. 1895-1910) om hhv. amerikanske indianere og canadiske inuit „were designed to play up the positive aspects of tribal life, in particular the sense of community and the oneness of the individual Native American with nature.“ Naomi Rosenblum: *A World History of Photography*, New York 1984, s. 348.

motiv, en villet afstand, så at sige. Et af billederne i KBs samling er et godt eksempel. Her står to børn og en mand med pibe foran en tørvehytte, mens en kone bukker sig på vej ud af hytten, alle med front mod kameraet (fig.3).⁵³ Bang betyder i en kronik, at „Etnografens frontale Billede af en Negerpige, der holder Armene ned langs Siden, eller Antropologens Portræt af en stirrende bredkindet Eskimo duer ikke til almindelig Undervisningsbrug“.⁵⁴ Men over dette fotografi er der en etnografisk distance; motivet skal eller kan i hvert fald *studeres* på ‘videnskabelig’ vis, detalje for detalje, fra klæderne til tørvekonstruktionen med glasruden. Et lignende billede med en anden familie foran tørvehytte i bogen bruger hyttens tarmskindsrude som ‘påskud’ på trods af, at glasvinduer på det tidspunkt tydeligvis har været det almindeligste. På begge billeder er detaljerne registreret til analyse, men som taget ud af den naturlige sammenhæng – bopladsaktiviteter eller hvile – og udstillet for den undrende fremmede.

Oprindeligheden og enheden med naturen

Enheden eller harmonien med naturen går igen på mange af Bangs fotografier fra det ‘oprindelige’, ‘primitive’ Grønland. På fotografiet af skindskrabning er kvinden tæt på skind og spæk, og samtidig på hunden, der sidder ved siden af (fig.4).⁵⁵ Som hun sidder på knæ på jorden er hun er også tæt på den. Og fotografen er tæt på arbejdsprocessen, fokuserer fuldstændigt på den sociale aktivitet, som skal dokumenteres. Iagttagere opmærksomhed fanges, også fordi fotografiet er godt og moderne i formsproget: tæt på, som så ofte vinklet lidt fra nedenunder, skarpt og detaljerigt – se f.eks. kvindens ansigt og koncentrerede udtryk – og med bevægelse i hånden med ulo’en, den traditionelle kvindekniv. Tydningen af den traditionelle, ‘oprindelige’, ‘naturlige’ aktivitet hjælpes på vej af det fotojournalistiske træk, som lader ‘handlingen’ fortsætte på det modstående fotografi af skindets udspænding.

Selv om hun var uddannet hos en reklamefotograf, fremstår Jette Bangs fotografier ikke sjældent som fotojournalistik, nogle gange endda med små billedserier. Fotojournalistikken fik sit gennembrud i mellemkrigstiden, bl.a. i kølvandet af de nye reproduktionsteknikker (halvtone) og tæt knyttet til de trykte ugemagasiner. Netop den lidt grovere, fotogra-

⁵³ Foto Mus. BANE C3, acc. 1971-1174/103, Kgl.Bibl.

⁵⁴ Kronik i Berlingske Aftenavis, 16.12. 1940 – i forbindelse med udgivelsen af *Grønland*.

⁵⁵ Bang 1940 (note 46), s. 54; Foto Mus. udst., acc. 1971-1178/179, Kgl.Bibl.

Fig. 4 „Skindtilberedningen er Kvindearbejde. – Naar Sælen er flaaet, skræbes Spækket af Skindet med en Ulo – Kvindekniven, der bruges til alt, men som aldrig benyttes af Mænd.“

fiske æstetik var en del af forudsætningen for fotobøger som *Grønland*; idet læserne blev vant til bladenes fotojournalistik og den stedvise lavere trykkes tekniske kvalitet, åbnedes vejen for fotobøger med tilsvarende teknik og idé. Det var tematisk opbyggede bøger om f.eks. steder, kunst, sociale klasser og deres livsstil.⁵⁶

Et andet karakteristisk træk ved Jette Bangs arbejde er, at hun insisterer på at repræsentere tingene så autentisk som muligt. Fotografen lærte selv at sætte garn og flænse sæl i vinteren 1938/39, mens hun boede på

⁵⁶ Rosenblum 1984 (note 52), s. 488. Rosenblum taler om en ny æstetik blandt de ‘unge’ fotografer, som i stedet for selv at fremkalde deres billeder (taget med de nye, små kameraer) brugte professionelle laboratorier (s. 484): „With the separation of the act of seeing from the craft of making, there emerged a new aesthetic posture that accepted grainy textures, limited tonal scale, and strong, often harsh contrasts as qualities intrinsic to the photographic medium.“

*Fig. 5 „Lækker Flænsesbid. En lille Pige spiser raa Narhvalhud, som hun skærer i Stykker lige foran Læberne med et Mordvaaben af en Kniv.“
© Arktisk Institut.*

bopladsen Ikerasak, ikke mindst for at kunne „fotografere Tingene korrekt“.⁵⁷

At der ikke er langt fra fangst til måltid viser et opslag med narhvalfangst og flænsning i en fotojournalistisk serie på den ene side og lille piges fortæring af en „Lækker Flænsesbid“ fra narhvalen på den anden (fig.5).⁵⁸ Den ‘oprindelige’ nærkontakt mellem dyr og menneske repræsenteres på begge sider. ‘Civilisationens’ bordskikke og hæmninger er ikke nået hertil med gaffler og tallerkener; pigen skærer sig et stykke mat-tak (rå narhvalhud) med en stor kniv. At det oven i købet er rå mad, gør det blot mere ‘primitivt’. Samtidig er kameraet nu igen tæt på pigen, som er taget i halv figur med stor skarphed, direkte en face, mens hun ser ind i kameraet og skærer. Det er en hverdagssituation, som for den danske iagttager er fuldstændig fremmed, ‘oprindelig’ og ‘primitiv’.

I kajakbillederne er det igen samspillet med, eller snarere afhængighe-den af naturen, der understreges. Mennesket er ganske tæt på havet med dets isfjelde og helt afhængigt af det. Billedteksten til et af billederne fremhæver enheden mellem menneske og kajak: „En Grønlander i Kajak er som en Kentaur, i den Grad er han eet med Fartøj og Fangstredskaber, der gennem Aartusinders Erfaring har naaet Fuldkommenheden i deres

⁵⁷ Bang 1941 (note 45), s. 34

⁵⁸ Bang 1940 (note 46), s. 149; JB nr. 1316, Arktisk Inst.

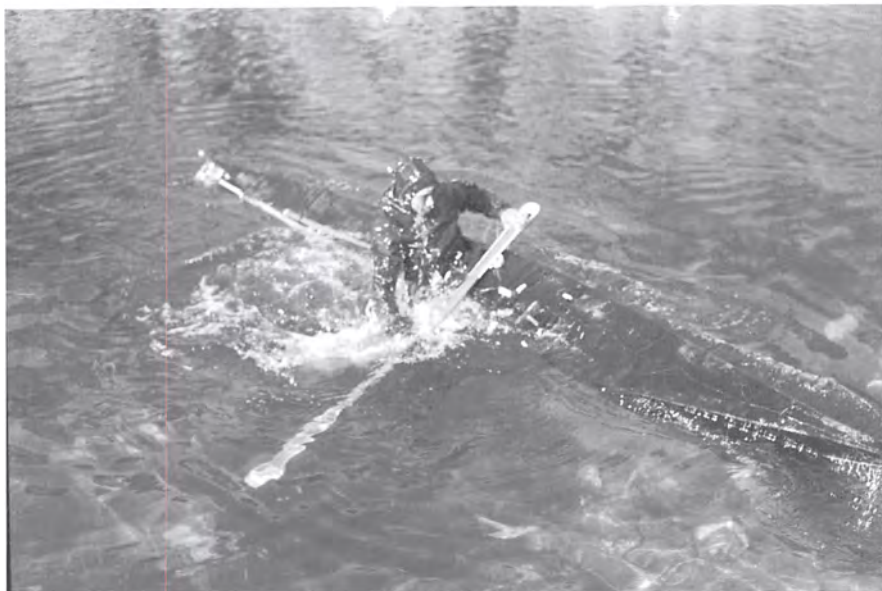

Fig. 6 „Kajakvending er en vanskelig og betydningsfuld Færdighed, der formindsker Risikoen ved Kajakroning. Især i Sydgrønland, hvor Sødyrjagten foregaar fra Kajak alle Aarets Maaneder, er det vigtigt at kunne komme paa ret Køl ved egen Hjælp efter en Kæntring.“ © Arktisk Instituit.

simple Konstruktion“.⁵⁹ Et udsagn, der måske i endnu højere grad illustreres af billedet af en grønlandervending: kajakkens og kajakpelsens mørke farve løber fuldstændigt sammen – i en monokrom gengivelse også med det mørke vand – ligesom håndens og kajakårens lysere farve går i ét (fig.6).⁶⁰ Grønlandereren repræsenteres her og i teksten som et mytisk væsen, ét med sin kajak, som fortidens kentaur var ét med sin hest; men samtidig er kajakken en menneskelig konstruktion, skabt gennem stor erfaring. Menneske, myte, natur og kultur væves sammen til en spillende repræsentation – en repræsentation, som gør det konstruerede til naturligt, eller i hvert fald så gammelt (årtusindgammelt), at det bliver mytisk og dermed uforanderligt. Grønlandereren mestrer kajakken så godt, fordi mand og kajak egentlig er ét og samme stof, ligesom kentauren; der er en mytisk-naturlig forklaring på menneskets overlevelse ved hjælp af kajakken her blandt isfjeldene.

⁵⁹ Bang 1940 (note 46), s. 70.

⁶⁰ Bang 1940 (note 46), s. 72; JB nr. 1754, Arktisk Inst.

En lignende 'enhed' med naturen findes i billedet af en badende „Ung Angmagssalikdreng“ på en isskosse (fig.7).⁶¹ Billedet af den nøgne dreng og det glitrende vand med en baggrund af is og fjelde leder desuden tanker hen på det pictorialistiske fotografi. Mens både det etnografiske og det fotojournalistiske fotografi vægter fotografiets potentiale for registrering, dokumentation og bevis, hvadenten det er som led i en videnskabelig undersøgelse eller i en fortælling, fremhæver pictorialismen (fra slutningen af det 19. århundrede) fotografiet som kunstnerisk udtryksmiddel.⁶² At Bang kendte til pictorialismen turde være sikkert nok; bl.a. bruger hun ikke så sjældent ordet 'pictorialisere' i dagbøgerne.⁶³

På billedet her er æstetikken tydeligvis i højsædet med den nøgne, solbeskinnede krop, det glitrende vand og spejleffekterne i en omhyggelig komposition. Samtidig repræsenterer billedet en uhørt nærhed mellem det varme, levende menneske og den kolde natur.

Polarheltens sejr over naturen

Et par af fotobogens billedserier skiller sig ud fra resten af billederne: her er snarere tale om modsætninger end om samspil mellem mennesker og natur, særligt i serien fra starten af en ekspedition over Indlandsisen i 1936. Både motiv- og emnemæssigt er interessen et helt andet sted end hos de 'oprindelige' og 'naturlige' grønlandere. Her er det nemlig de danske (og franske) polarhelte og deres færd, der er i fokus; på én gang mændenes betvingelse af naturen og indrømmelsen af, hvor lille mennesket er i is-landskaberne. Billedet af „Gletscherspalter i Indlandsisens Randzone“ får i mindre grad sin kraft fra den mørke forgrund af is end fra den ensomme, mørkt tegnede skikkelse et stykke borte på isen

⁶¹ Bang 1940 (note 46), s. 180; JB nr. 2920, Arktisk Inst.

⁶² Ved hjælp af forskellige teknikker som f.eks. gummitrykket blev fotografierne i stand til i løbet af fremkaldelsesprocessen at styre og manipulere fotografiet i forskellig retning (lys og skygge, farvenuancer, retouchering m.m.) og dermed opnå en individuel stil. Rosenblum 1984 (note 52), s. 297.

⁶³ F.eks. 31. maj 1936, dagbog I: „[...] og var derefter gaaet Tur og havde pictorialiseret til kl. 6.“ Et andet eksempel findes på bagsiden af et fotografi af hunde og mennesker på isen, hvor hun har noteret: „glimrende Billede men indeholder ikke de ortodokse pictorialistiske Linjer i Samling.“ Foto Mus. 8° (kuvert), acc. 1981-903/30, KB. Herman Bente, Jette Bangs læremester i Jonals Co., yrede sig ved flere lejligheder kritisk om pictorialismen, og fremhævede i stedet det moderne, 'rene' fotografi, der bl.a. brugte utraditionel synsvinkel og beskæring som virkemidler. Herman Bente „Fotografiske Kruseduller“ i *Nyt Tidsskrift for Kunstindustri* 1928 s. 226, citeret af Meyer 1999 (note 42), s. 61.

Fig. 7 „Ung Angmagssalikdreng tager Bad mellem Fjordens Isskasser. – Østgrønland-
ske Børn springer gerne ud i det iskolde Havvand, mens Grønlanderne paa Vestkyst-
en kun bader i de forholdsvis lunere Indsøer.“ © Arktisk Institut.

Fig. 8 "Gletscherspalter i Indlandsisens Randzone." © Arktisk Institut.

(fig.8).⁶¹ (Det er Eigil Knuth, der sammen med franskmanden Paul-Émile Victor drog over isen.⁶⁵)

Jeg henter her inspiration fra antropologen Werner Sperschneiders afhandling om Grønland på film gennem 100 år og springer samtidig til et mere overordnet niveau i analysen. Blandt de fire generelle diskursfelter, Sperschneider finder i filmene, er heltediskursersfeltet. Helte-diskursen i polarfilm handler enten om polarforskningen eller om de fremragende eksponenter for den, polarforskerne, der skildres som helte. Samtidig fejrer filmene dels de maskuline kvaliteter hos disse natur-betvingere, dels det Vesten – den vestlige, europæiske kultur – som har formået at betvinge naturkræfterne.⁶⁶ Det er en diskurs, som er tilstede fra de tidligste dokumentariske ekspeditionsfilm i 1920'erne og 1930'erne og fremover, både i danske og andre vestlige film. Ikke mindst i film om Knud Rasmussen findes den, men Sperschneider nævner også film om/af andre danskere som Eigil Knuth og Lauge Koch samt franske forskere som Paul-Émile Victor.⁶⁷ Billedet af Knuth som den ensomme (og mand-(l)ige, vestlige) ekspeditionshelt ligger pænt på linje med en sådan diskurs.

Også motivmæssigt falder Bangs ekspeditionsfotos med de store lyse is- og sneflader i tråd med disse film. Sperschneider konstaterer, at åndeløst smukke landskaber af 'det store hvide stille' er påfaldende i filmene; panorama-indstillinger af landskabet dominerer fremfor nærindstillinger af menneskene, som næsten ikke ses – bortset fra 'vores' (vestlige) helte.⁶⁸ Bangs få nærbilleder på disse fotos er af hunde, ikke mennesker; resten lader hunde, slæder og mennesker være de små i de store landskaber. Som mørke pletter danner de kontrast til de lyse flader: her gælder det hunde og mænd mod det kolde øde.

Jette Bang har været grundig i sit arbejde med at fotografere det 'oprindelige' Grønland. Som en etnograf har hun delt de fotograferedes liv. Det er nok en af grundene til den menneskelige indlevelse, hendes fotografier repræsenterer. I de fleste tilfælde har de fotograferede tydeligvis følt sig trygge ved fotografen og bidraget til nærheden – undtagen for de sovendes vedkommende, hvor en skarp grænse skiller iagttagere og

⁶¹ Bang 1940 (note 46), s. 166; Foto Mus. BANE A2, acc. 1981-903/58, Kgl.Bibl.

⁶⁵ Bang: Dagbog, bd. I. Privateje.

⁶⁶ Werner Sperschneider: *Der fremde Blick – Eskimos im Film. Eine vergleichende Untersuchung zu Darstellen und Verstehen des Fremden im Film am Beispiel der Inuit Grönlands*, Ph.D.-afhandling, Århus Universitet 1998, s. 222 hhv. 204.

⁶⁷ Sperschneider 1998 (note 66), s. 137-138.

⁶⁸ Sperschneider 1998 (note 66), s. 220.

motiv. Som oftest har den afstand, fotografierne trods nærheden også sætter i spil, dog snarere sin baggrund i den danske iagttagers (og fotografens) mentale distance og fremmedhed overfor det grønlandske motiv.

En del af fotografierne repræsenterer fangerkulturens tætte forhold til (eller enhed med) naturen – et forhold, som i hvert fald for danske bymennesker var tabt, men måske ikke mindre attråværdigt af den grund. Boplads-grønlændernes ‘oprindelige’ og ‘naturlige’ liv er også et aktivt liv, fuld af bevægelse og arbejde, enten det nu er kajaksejladsen, flænsningen eller rejserne, det gælder. Erfaringen er vigtig, men som Jette Bangs fotografier repræsenterer det, står hverken tiden eller verden stille i det ‘oprindelige’ Grønland.

„Springet“ – fotografier fra et Grønland på ‘udviklings vej’

Grønland repræsenterer gennem mange fotografier „alt det, der er sket paa Udviklings Vej“, som Stauning formulerer det. Det er ikke småting; her er forandringer i erhverv, levevilkår, styre, uddannelse, socialforsorg, kort sagt i hele den grønlandske kultur. Oldenow taler om en „Udvikling i voldsom Forkortning“. Jette Bang om det ‘spring’, grønlænderne er ved at gøre „under dansk Styre og Vejledning“. Vist er det, at den danske indflydelse er synlig i repræsentationerne. Hvordan fotografierne repræsenterer forandringen uddybes i dette afsnit.

Fiskeri og forandring

Billeder behøver ikke formmæssigt at være stærkt dynamiske for at repræsentere forandring. De betydninger, vi ‘læser’ ind i billedet, kan dannes af andre billedlige eller kontekstuelle forhold. Her kigger kvinden op på kameraet med et let bekymret udtryk, mens hænderne med ulo’en er standsede i bevægelsen over den hvide fiskefilet (fig.9).⁶⁹ Let foroverbøj- et sidder hun med strakte ben i kamikkerne, der indrammer de tre hvide fileter, mens hun selv indrammes af mørke trævægge på to sider. Til forskel fra de mange billeder vinklet lidt nedefra er dette taget skråt ovenfra og ned, og det er ikke helt skarpt. Men fokus er helt tydeligt på konen og hendes arbejde, fiskerensning; der er ikke mange forstyrrende elementer i sådan et nærbillede. Én anden ting end ansigtsudtrykket fanger dog opmærksomheden: til højre for kvinden ligger en krøllet avisside, som lader bogstaverne ‘POLI’ komme til syne øverst. Her ligger en forside fra

⁶⁹ Bang 1940 (note 46), s. 34; JB nr. 224, Arktisk Inst.

Fig. 9. „En gammel Kone renser Hellefisk til Nedsaltning og Eksport. Langlinefiskeriet har medvirket til at ændre Grønklændernes Levevis i moderne Retning. Dette Fiskeri har taget Fart i de sidste Aartier paa Styrelsens Initiativ. Størstedelen af Sydgrønlands nye Generation er nu Fiskere, men ogsaa de gamle er kommet med, trods nedarvet Ringagt for dette „umandige“ Erhverv.“ © Arktisk Institut.

det danske dagblad Politiken et sted i Grønland. Bevæger vi os fra motiv til begrebsniveau i analysen, kan vi sige, at billedet indeholder noget meget 'grønlandsk' (en grønlandsk kvinde, der rensar fisk med den traditionelle kvindekniv) og noget meget 'dansk' (en radikal københavneravis). De samme elementer repræsenterer noget materielt eller stoffigt (menneske arbejder med dyr) og noget ikke-stoffigt eller symbolsk: ord og billeder (tegn), der kan tolkes som meninger, idéer, information, men dog samtidig ogsaa hænger sammen med stof, nemlig papir, som kan bru-

ges til at tørre fingre i eller pakke fisk ind i. Denne tolkning finder billedets betydning i det synlige (appearances), i det, Berger kalder synkron sammenhæng, som her bliver et spil mellem grønlandsk og dansk og mellem stofligt og symbolsk.

Men vi kan også læse en bredere kontekst og kontinuitet ind i billedet, og det opfordrer billedteksten til: „En gammel Kone renses Hellefisk til Nedsaltning og Eksport.“ Videre: „Langlinefiskeriet har medvirket til at ændre Grønlændernes Levevis i moderne Retning. Dette Fiskeri har taget Fart i de sidste Aartier paa Styrelsens Initiativ. Størstedelen af Sydgrønlands nye Generation er nu Fiskere, men ogsaa de gamle er kommet med, trods nedarvet Ringeagt for dette „umandige“ Erhverv.“

Teksten handler ikke om Politiken, men man kan sige, at både teksten i billedet (implicit, ved sin henvisning til noget 'moderne', 'dansk') og den udenfor billedet (eksplicit) handler om forandring i det 'grønlandske', om en modernisering, foranlediget af Grønlands Styrelse og vigtig for mange mennesker. Den gamle kone er beskæftiget på en 'moderne' måde som led i fiskeriet. Hvad er betydningen af det?

Overgangen fra fangst til fiskeri var en vigtig forandring i perioden.⁷⁰ Den skubbede på udviklingen fra subsistensøkonomi til pengeøkonomi, ligesom lønarbejde blev mere udbredt. Fiskeren og hans familie blev mere afhængig af kolonien eller det større udsted, hvor der dels var indhandling og forarbejdning af fisken, dels butik.⁷¹ Afhængigheden betød en „kulturel omstillings-proces“, ligesom erhvervsskiftet bl.a. medførte en „ny dagsrytme, hvor fiskehusets indhandlingstid opdelte dagen i fisketid-indhandlingstid-forarbejdningstid og fritid; svækkelse af favoriseringen af sælfangerne; forældelse af den gamle generations viden; overflødiggørelse af en stor del af kvindernes skindarbejde; udbygningen af den samfundsmæssige arbejdsdeling“.⁷²

⁷⁰ For en undersøgelse af overgangen og dens betydning for levevilkår, se Vinnie Andersens speciale: *Fra fangst til fiskeri. Erhvervsskiftet og dets betydning for husstandsstruktur og bosættelse i Sydprøvens distrikt i Sydvestgrønland 1900-1940*, Københavns Universitet 1993.

⁷¹ Dette falder i tråd med den begyndende befolkningsforskydning, statistikken viser. Mellem 1921 og 1938 faldt befolkningen på bopladserne ca. 17 % fra 5376 til 4479, mens den ved kolonistederne steg ca. 65 % fra 3068 til 5075. Befolkningsfordelingen var i 1921: ca. 23 % kolonisteder, ca. 37 % udsteder, ca. 40 % bopladser. I alt boede ca. 13.000 mennesker i Grønland i 1921; i 1938 var de blevet til knap 17.000, og da fordelte de sig på ca. 30 % på kolonisteder, 43 % udsteder, 27 % bopladser. Trods forskydningen boede de allerfleste altså stadig på udsteder og bopladser. *Sammendrag af statistiske Oplysninger om Grønland*, Kbh. 1942-47, s. 39-41.

⁷² Andersen 1993 (note 70), s. 86.

I denne kontekst kan fotografi og tekst sammen repræsentere 'forandring', 'modernisering', det gamles møde med nye vilkår. Nærbilledet af den måske lidt bekymrede kvinde i arbejde giver forandringen et konkret, individuelt udtryk i stedet for billedtekstens generelle, abstrakte niveau. Men dette er naturligvis en nutidig tolkning; betydningen af billede og tekst skrider under repræsentationsprocessen fra tegn til begreb, og vi kan kun forsøge at fæstne den. Hvor vi først så på billedets 'synkronne sammenhæng', har vi nu sat det ind i en kontinuitet, en bred fortælling om fiskeri og forandring, modernisering. Havde vi kendt mere til kvinden, kunne vi også have fundet en betydning af fotografiets øjebliksbillede i hendes livshistorie.

Elementer af et grønlandsk dokumentarfotografi?

Levevilkår snarere end livshistorie repræsenteres af fotografier fra de grønlandske butikker. Som her ét, som er taget på langs af disken med kunderne på den ene side og butiksbestyrelsen i kasket på den anden (fig.10).⁷³ Den uddybende billedtekst: „Selv i den haardeste Frost er den grønlandske Butik uopvarmet, af Hensyn til Brandfaren. Luksus er bandlyst, Service et ukendt Begreb, indbydende Reklamer eller Emballager findes ikke. Men for Grønlænderne er Butikken Indbegrebet af Overdaadighed og Hygge, og de nyder at gøre deres daglige, beskedne Indkøb: For 10 Øre Kandis, for 20 Øre Tobak o. s. v.“

Billedteksten kan let tolkes som en kritisk kommentar til KGH om standarden (ingen varme, ingen luksus, ingen service og ingen reklamer) – også selv om forholdene accepteres af grønlænderne, for hvem butikken repræsenterer 'overdådighed'. At samtiden har opfattet kritikken, vidner en passage i Peter Freuchens anmeldelse af bogen om: „Der er en vis Agitation i mange Billeder. Man lægger mærke til et Billede fra en Butik deroppe. I den korte Tekst faar vi at vide, at Butiken er uden Varme om Vinteren – i Verdens koldeste Land – og Indpakning findes ikke. [...] Dette maa afhjælpes, det forekommer heller ikke i Baffinsland eller Alaska for ikke at tale om Sibirien, hvor Butikerne er fine Bygninger med elektrisk Lys. I Grønland har man endnu Systemet fra Hans Egedes Tid. Jette Bangs Billeder afdækker forskelligt, som Folk nu selv kan dømme om“.⁷⁴

⁷³ Bang 1940 (note 46), s. 88; JB nr. 4089, Arktisk Inst.

⁷⁴ Peter Freuchen: „Et nationalt Værk, en Gave til Danmark“ – anmeldelse af *Grønland* i Politiken 14.12. 1940.

Fig. 10 „Butikken i Kangatsiak, et nordgrønlandsk Udsted. Selv i den haardeste Frost er den grønlandske Butik uopvarmet, af Hensyn til Brandfaren. Luksus er bandlyst, Service et ukendt Begreb, indbydende Reklamer eller Emballager findes ikke. Men for Grønlænderne er Butikken Indbegrebet af Overdaadighed og Hygge, og de nyder at gøre deres daglige, beskedne Indkøb: For 10 Øre Kandis, for 20 Øre Tobak o. s. v.“ © Arktisk Institut.

Afhængigheden af butiksvare er skabt af det danske styre, og derfor må et dansk initiativ også forbedre de utidssvarende forhold. Butiksbilleder, billedtekst og respons leder tanken hen på dokumentarfotografiet, som netop i disse år var en vigtig genre.⁷⁵ Som andre af tidens fotografer er Jette Bang formentlig blevet inspireret til at dokumentere med fotografiet som medie, også de mindre lyse sider. At det er lykkedes, vidner bl.a. Freuchens kommentar om. Selv om albummene på Arktisk Institut ikke giver indtryk af, at Bang konsekvent har opsøgt de usleste steder og forsøgt at skildre de fattigste mennesker på en måde, der kunne få andre til at vågne til dåd, har hun taget billeder, der er mere tydeligt kritiske end dem, bogen omfatter.⁷⁶

Magt og landkort – dansk styre i Grønland

I en række af *Grønlands* billeder er det ikke dokumentationen af vanskelige forhold, men repræsentationen af opdragelse, uddannelse, behandling og det danske styre, som træder i forgrunden. Hvad angår den danske tilstedeværelse, ses den særligt på et par billeder af et inspektionsskib og af et lille 'marinefly' til kortlægning ved Skjoldungen.

Panoramabilledet af den lille flyver og et par skibe, omgivet af fjord og fjelde, gør flyveren lille og naturen stor, men teksten fortæller, at naturen bliver underlagt flyverens kontrol via dens overblik: „En interimistisk Flyvebasis ved Øen Skjoldungen paa Østkysten. Danske Marineflyvere udfører det store fotografiske Kortlægningsarbejde over Grønland, der foretages under Geodætisk Instituts Ledelse“ (fig.11).⁷⁷ Tekst og billede slår flere temaer an. For det første fremhæver formuleringen, at det netop er *danske* flyvere, der udfører feltarbejdet. Det dansk-nationale moment omfatter både flyvernes dygtighed og mod og den moderne teknik, flyvingen. Yderligere knyttes de steder, der kortlægges, til Danmark med

⁷⁵ Blandt andet i det amerikanske såkaldte FSA-projekt, hvor elleve fotografer under The Historical Section i The Farm Security Administration dokumenterede især fattige landmænds og landarbejders leve- og arbejdsvilkår. Dorothea Langes berømte billede *Migrant Mother* fra 1936 stammer fra dette projekt. Se f.eks. Halla Beloff: *Camera Culture*, Oxford 1985, s. 120 og Rosenblum 1984 (note 52), s. 366-369, 379-383.

⁷⁶ En lille serie (album 6, nr. 752-56, Arktisk Inst.) viser en laset medhjælper, der slæber sække; en anden viser en gammel kone, der samler kvas (album 8, nr. 1075-77); og flere serier fra bopladser (f.eks. fra Igdlølavik, album 15, nr. 2113-26) viser tørvehytter og mange børn i et fattigt miljø på en måde, der ikke lader i hvert fald en nutidig betragter tvivle på fotografiernes sociale kritik. Ingen af disse fotos, der for et nutidigt øje i sig selv kalder på reform, har fundet vej til bogen.

⁷⁷ Bang 1940 (note 46), s. 125; JB nr. 2689, Arktisk Inst.

Fig. 11 „En interimistisk Flyvebasis ved Øen Skjoldungen paa Østkysten. Danske Marineflyvere udfører det store fotografiske Kortlægningsarbejde over Grønland, der foretages under Geodætisk Instituts Ledelse.“ © Arktisk Institut.

endnu en tråd, når det er danske flyvere og en dansk videnskabelig institution, som udfører arbejdet.

For det andet er der selve arbejdet, en rationel opmåling, registrering af Grønland, som munder ud i en repræsentation i form af landkortet med dets læselige koder. Det er et fotografisk arbejde, hvor kameraet ikke alene er i videnskabens tjeneste, men også på en mere direkte måde i statsmagtens. Tager vi et trin mod det abstrakte på analysestigen, kan vi sige, at det er en statsmagt, der vil kunne overskue hele riget i dets mindste detaljer, kaste lys i gemte kroge og fæstne dem til papiret (det fotografiske) ved kameraets tekniske hjælp for siden at lade det repræsentere på et overskueligt landkort til brug for sine embedsmænd, præcis som det er tilfældet i landsrådets mødelokale (se nedenfor). Kortlægningsfotografiet bidrager til den rationelle, moderne administration af kolonien eller med andre ord til overblik og kontrol af landet. Det repræsenterer en udvikling i forhold til tidligere tiders administrative redskaber. Samtidig er det en af forudsætningerne for en effektiv dansk suverænitetsbevarelse; staten må jo vide, nøjagtig hvad suveræniteten dækker. Det 'danske' eller den danske statsmagt repræsenteres altså også tydeligt.

Men tolkningen leder desuden videre til at betragte billede og tekst

Fig. 12 „Befolkningens Udvalgte drøfter alle Forslag til Love og vigtigere Bestemmelser, der angaar Grønland, inden disse endeligt udfærdiges i Danmark. Landsrådets Møde finder Sted een Gang aarlig i Godthaab og Godhavn under Forsæde af Landsfogeden for den paagældende Landsdel.“ © Arktisk Institut.

som en kommentar om repræsentation og om Bangs eget arbejde – for det kan også ses som en registrering. Hun bruger ikke flyfotografiets fugleperspektiv, men hendes gennemfotografering af de beboede kyststrækningers liv er omtrent ligeså systematisk som marineflyvernes er det af landskaberne. Vinkling, blænde, afstand; teknikken er grundlæggende den samme. Flyvernes fotos forarbejdes til landkort, repræsentationer med andre tegn og koder, som bruges af embedsmændene, mens Bang fotograferer med en anderledes ‘uvidenskabelig’ indlevelse. I hvor høj grad kan hendes fotografier – enkeltstående eller samlet i en bog – bruges som et redskab af koloniadministrationen?

Det danske politiske styre med dets administration og råd er repræsenteret i billedet fra det nordgrønlandske landsrådsmøde (fig.12).⁷⁸ Fotografiet viser medlemmerne samlet rundt om bordet under forsæde af landsfogeden for Nordgrønland i et lokale med et stort grønlandskort og flere kortudsnit på væggene. Fotografiet er taget fra landsfogedens ende af bordet, så han ses skråt bagfra. Placeringen og påklædningen skiller landsfogeden fra de andre; han har bedre plads, og hans mørke uniformsjakke stikker af fra de andres anorakker. Her repræsenteres 'magt' og 'dansk styre' ganske konkret, kropsligt.

På væggene hænger landkortene som den udefrakommendes nødvendige hjælpemiddel til at lære landet at kende, og samtidig som et redskab til kontrol over det. Hele landet ses på ét kort, og i større målestok Diskobugten samt området omkring Ummannaq. Det er den vestlige måde at beskrive det fysiske rum på, som bruges i korttegningen; rationelt, (positivistisk) systematisk er landskabet fæstnet til papiret, så det bliver overskueligt, læseligt, kontrollerbart for kolonimagten. Derimod er det langt fra sikkert, at det beskriver forhold, som er vigtige for lokalbefolkningen – fangstforhold, isforhold, osv. I dette rum defineres Grønland af danske normer.

Billedteksten oplyser: „Befolkningens Udvalgte drøfter alle Forslag til Love og vigtigere Bestemmelser, der angaar Grønland, inden disse endeligt udfærdiges i Danmark. [...]“ Teksten understreger det demokratiske i landsrådsinstitutionen – kolonimagten hersker ikke diktatorisk uden at høre befolkningen – og som sådan en udvikling i forhold til en fortid uden folkevalgte forsamlinger. Men i sidste ende defineres rummet af den danske kolonimagt, både de lovmæssige rammer – Styrelsesloven af 1925 – og det fysiske rum, som er hvidmalet og dansk møbleret. Derfor kan man på et andet niveau af analysen tale om de tydelige, asymmetriske magtrelationer i billedet. Her er den danske kolonimagts repræsentant overfor de koloniserede grønlandere.

Hverken billede eller billedtekst repræsenterer dog helt entydigt 'undertrykkelse' eller 'repressiv magt'. I billedfladen kunne man se landsfogeden som ensom, isoleret i forhold til den tættere flok af grønlandske rådsmedlemmer. Snarere end selv at tage sig plads, ser det ud til at han er sat på stedet (måske uden at fylde det helt ud), hvad han jo også kan siges at være som udnævnt landsfoged. Samtidig ser manden til venstre for landsfogeden ganske magtfuld ud, som han sidder let tilbagelænet og ser frem – det kunne se ud til, at han har mindst ligeså meget kon-

⁷⁸ Bang 1940 (note 46), s. 33; JB nr. 4023, Arktisk Inst.

trol over situationen som landsfogeden.⁷⁹ Disse forhold ændrer naturligvis ikke ved de grundlæggende magtrelationer, som i det koloniale system gav de danske politikere og embedsmænd (her den danske landsfoged) den effektive magt i sidste ende. Men de peger på muligheder, som trods alt blev udnyttet, sprækker i repræsentationerne.⁸⁰

Til time, ren og punktlig – grønlandsk skoleliv

Den grønlandske skole var ikke noget nyt i mellemkrigstiden, men naturligvis var den opdragelse og uddannelse, grønlandske børn og unge fik her, vigtig for 'udviklingen'. Knud Rasmussen fremfører i 1918 ligefrem, at „Grønlændernes eneste Redning [laa] i Fremskridt, maalbevidst Opdragelse, der for hver Menneskealder, der gik, kunde føre dem nærmere og nærmere hen mod den dem overlegne Nation [...]“.⁸¹ Man ser, det i hvert fald delvist må være en uddannelse på danske præmisser og under dansk vejledning; men som Søren Thuesen viser i sin afhandling om den grønlandske kateketinstitution, blev den også grønlandsk formet og tilpasset. Fotobogens repræsentation af det grønlandske skoleliv i dets mangfoldighed fra seminariet i Nuuk til en lille udstedsskole vægter vejledning og (ud)dannelse til gode borgere.

Nogle af skolebillederne er traditionelle, forstået på den måde, at de viser den tidstypiske undervisningssituation, som fandtes overalt i den

⁷⁹ På samme vis er noget af det vigtige i en diskussion mellem den daværende landsfoged i Sydgrønland Knud Oldenow og den grønlandske provst Mathias Storch i Det grønlandske Selskabs årsskrifter 1931-32, at den overhovedet finder sted. Diskussionen følger efter udgivelsen af Storchs bog *Strejflys over Grønland* (1930), og landsfogeden slår bl.a. fast, at „Det er jo den danske Regering, der styrer Grønland med grønlandsk *raadgivende Medvirken* [...]“ (Oldenows kursivering, *Det grønlandske Selskabs Aarskrift* 1930-31, s. 119) De asymmetriske relationer er tydelige. Men trods mange forbehold viser diskussionen, at danskerne ikke længere får lov til at repræsentere grønlænderne uden at få svar på tiltale. Den kan ses som en kamp om repræsentationer, om forskellige opfattelser af den samme 'virkelighed'.

⁸⁰ Jette Bangs egen holdning til den danske administration, som hun giver udtryk for den i dagbøgerne, er svingende, men ofte ret kritisk. I maj 1936 irriteres hun over danskernes „Grønlandssladder“ og mener, at hele „Indretningen“ er „bundfårdig“; kolonidanskerne er kun optaget af „hinandens Skandaler og Fadæser“ osv. – „men tror I, de skænker Grønlænderne en Tanke? Intet er dem fjernere end Grønlænderne. [...] Det er sørgeligt og meningsløst, for Idéen med Styrelsen er god nok.“ (17. maj 1936, Dagbog, bd. I).

⁸¹ I diskussionen efter Schultz-Lorentzens foredrag om folkeoplysning i Det grønlandske Selskab; *Det grønlandske Selskabs Aarskrift* 1918, s. 95.

vestlige verden: læreren overfor eleverne – og de tilhørende asymmetriske magtrelationer. Da de er taget i kolonien Grønland, findes yderligere et kolonialt aspekt i nogle af dem: den danske lærer overfor de grønlandske elever – som på et billede af klasseundervisning, hvor læreren fra sin position ved tavlen ser ud over de bænkede elever på Julianehaab Efterskole. At det drejer sig om danskundervisning i Grønland lægger endnu et lag til repræsentationen. Udover forholdet mellem (dansk) lærer og (grønlandske) elever kan den sættes ind i den historiske kontekst om danskundervisningens vej ind i den grønlandske skole – og dermed om det danske sprogs rolle i Grønland.⁸²

Bangs skolebilleder repræsenterer dog andet end dette ellers knusende typiske koloniale system. Et nærbillede fra fysikundervisningen bringer således moderne naturvidenskab og teknik på bane (fig. 13).⁸³ En grønlandsk lærer viser en elev en elektromagnet. På tavlen bagved er apparatets principper tegnet. Billedet er taget skråt fra siden ret tæt på, så begge personers blikretning ned mod apparatet ses. Sammen studerer de den moderne teknik. Som billedteksten oplyser, sker det med dansk hjælp (læreren har „dansk Seminaristeksamen“), ligesom lokalets udstyr er dansk.

Til dette udstyr hører også det store ur over tavlen. Det peger på forhold både i den umiddelbare kontekst og i fotografiet som repræsentation. På højskolen og seminariet viser uret, hvordan man indretter sig efter faste klokkeslæt. Thuesen konstaterer, at seminarielivet i 1930'erne

⁸² Både på efter-, højskole og seminarium blev der undervist i dansk, men der havde ikke været tradition for danskundervisning i børneskolen, ligesom sproget i kirken altid havde været grønlandsk. Men i hvert fald fra 1914 og frem blev der rejst krav om danskundervisning i børneskolen fra grønlandsk side, og det blev indført med den nye skolelov af 1925. På sprogområdet blev virkningen af loven dog i praksis stort set begrænset til koloniernes børneskoler, fordi der ikke var nok dansk-kyndige lærere eller kateketer til at dække alle steder. Argumentet for danskundervisning var især, at man så dansk som et altafgørende redskab til videre uddannelse og dygtiggørelse i det hele taget, også f.eks. indenfor moderne fiskeri. Se Daniel Thorleifsen: *Politikeren Augo Lyngø – Augo Lynges idé om ligestilling mellem danske og grønlandere ca. 1930-1950*, speciale, Århus Universitet 1991, s. 52. Se samme, særligt afsnit II og III, for en diskussion af grønlandske forhold, herunder sprogdebatten, ud fra en synsvinkel om dominans fra den danske kolonimagts side.

⁸³ Bang 1940 (note 46), s. 37; JB nr. 2472, Arktisk Inst.

Fig. 13 „En grønlandsk Lærer med dansk Seminaristeksamen underviser i Fysik ved Højskolen i Godthaab. Højskolen og Seminariet er den højeste grønlandske Skole. Herfra kan Eleverne indstilles til en videre Uddannelse i Danmark.“ © Arktisk Institut.

til forskel fra tidligere struktureres af tid.⁸⁴ Dagen er ikke struktureret af lys, vejr, årstid og fangstforhold e.l., men af klokketimer, som er udmålt til gymnastik, fysik og andre fag samt fritid og sovetid. Uret repræsenterer en menneskeligt og kulturelt arbitrært struktureret (konstrueret) tid, som er fulgt med det 'moderne' samfund, i modsætning til den 'naturlige' tid, der findes på billederne af sovende mennesker.

Samtidig peger fotografiets ur på et af fotografiets grundvilkår, nemlig standsningen af tid. Fotografiet er taget netop kl. 2 den dag. Tiden og uret gik selvfølgelig videre, personerne på billedet bevægede sig, og fotografiet er et led i en diakron fortælling. Men det er taget ud af denne fortælling som en skive af tid, der nu lader os studere billedets elementer synkront langt grundigere, end vi kan studere 'virkelighedens' bevægelige øjeblikke. På fotografiet vil klokken altid være to, og lærer og elev altid være stoppet i deres bevægelse, mens begge i vores øjeblik er gamle eller døde.

Fotobogen *Grønland* indeholder også billeder fra udstedsskoler, og de peger på de store forskelle, der findes i den grønlandske skole. Der er langt fra seminariets veludstyrede lokaler til udstedets kombinerede kirke og skole, både geografisk, niveaumæssigt og materielt.

Blandt de mindre traditionelle skolebilleder i fotobogen er et par fotografier, som repræsenterer hygiejne og dermed placerer sig i periodens tale om renlighed og orden.⁸⁵ Det ene er fra sovesalen på pigernes efterskole i Aasiaat, hvor tre pyjamasklædte piger gør sig klar til at gå til ro; én børster tænder, de to andre kigger på hende og væk fra fotografen – den ene fra overkøjen, den anden idet hun fletter sit hår. Ud over renlighed kan man altså let læse en fortælling om pigernes indbyrdes relationer ind i billedet.

⁸⁴ Søren Thuesen undersøger i sin Ph.D.-afhandling *Fremmed blandt landsmænd. Kateketinstitutionen i Grønland*, Århus Universitet 1991, s. 81-82, seminariets ordensregler fra hhv. 1913 og 1934. Det første regelsæt går hovedsageligt ud fra en rumlig opdeling, det andet klart fra en tidsmæssig, hvor selv minutterne tæller i dagsskemaet, og hvor skift mellem de forskellige aktiviteter på klokkeslæt markeres ved klokkeringning. Den frie tid udenfor læsningen bliver efterhånden til selvforvaltet fritid for eleverne.

⁸⁵ I sin analyse af seminariereformen 1905 og de nye seminariebygninger fra 1907 konstaterer Thuesen: „Den nye tids kateketer skulle være 'moderne'. De skulle være oplyste og praktiske, de skulle være selvstændige, men socialt bevidste, og først og fremmest skulle de være forbilleder for deres landsmænd, hvad angår flid, orden og renlighed.“ Thuesen 1991 (note 84), s. 76.

Fig. 14 „Fra Elevernes ugentlige Bad i Umanaks Børneskole.“ © Arktisk Institut.

Billedet „Fra Elevernes ugentlige Bad i Umanaks Børneskole“ viser nøgne piger og to kvinder, som skrubber og hjælper, og det er vel ikke den mest almindelige måde at repræsentere Uumannaqs børneskole på (fig. 14).⁸⁶ Her er der humor over renligheden med den ene piges smil – og en lille snert af æstetiserende pictorialisme er der måske også i at fotografere de nøgne kroppe, den ene vandglinsende. Men hvilken forskel mellem dette bad og det, den østgrønlandske dreng tog blandt isskosterne! Uumannaq-børnenes er noget mere ‘organiseret’ af den moderne, opdragende skole, måske lidt mere omsorgsfuldt og grundige-

⁸⁶ Bang 1940 (note 46), s 41; JB nr. 481, Arktisk Inst.

re, hvilket jo ikke er at foragte i tuberkulose-tider – og så er det helt sikkert varmere.

Sygdom og sundhed

En forandring skete udover i den grønlandske skole også i udbygningen af sygehusvæsenet. I 1938 var der ti læger mod fire i 1900, ligesom flere sygeplejersker og jordemødre hjalp, og flere sengepladser på sygehusene var til rådighed.⁸⁷ Men manglen på almindelig hygiejne tillod stadig tuberkulosen at hærge voldsomt; godt 31 % af alle dødsfald skyldtes tuberkulose fra 1924-33, mens ulykkestilfælde, den næstfølgende dødsårsag, 'kun' stod for 10,4 %.⁸⁸ Influenza kunne også spredes langs kysten visse år. Lægehjælp og medicin var gratis.

Fem billeder fungerer som en fotojournalistisk serie og viser sygehusvæsenet i Grønland fra indlæggelse over undersøgelse og operation til „Tidkort paa Sygestuen“. To billeder af den samme mand udgør temmelig forskellige repræsentationer. Ved indskrivningen står manden solidt og roligt, mens den grønlandske tolk og den danske sygeplejerske sidder ved skrivebordet (fig.15).⁸⁹ Bag manden hænger et stort billede af Knud Rasmussen (1879-1933) med teksten „Fæ dør, Frænde dør, selv dør vi tilsidst, ét vi ved, som aldrig dør, Mindet om død Mands Daad.“ Det er (polar)helten Knud, der således mindes. Nedenunder står en levende, men syg mand – en almindelig mand, eller måske en af hverdagens helte? I hvert fald slås temaet udødelighed-dødelighed an i billedet, som samtidig repræsenterer et møde mellem grønlandsk og dansk. Dels i mødet mellem patient og sygeplejerske (hospital, sundhedssystem), hvor tolken er mellemløbet mellem (mundtlig) grønlandsk og (skriftlig) dansk. Og dels i det grønlandsk-danske møde, Knud Rasmussen – eller Kunuungu-aq (lille Knud), som han kaldes på grønlandsk – personificerer med sin baggrund og sit værk. Selv om patienten kan siges at befinde sig på sygeplejerskens 'territorium' sygehuset, ser han ikke ud til at være umyndiggjort af den grund.

Anderledes virker det på seriens tredje billede, hvor den samme mand røntgenfotograferes, omgivet af den danske læge og sygeplejerske samt den grønlandske tolk (fig.16).⁹⁰ Hvor det første billede nok fremhæver

⁸⁷ Kjær Sørensen 1983 (note 32), s. 51.

⁸⁸ Finn Gad: *Grønland i Politikens Danmarkshistorie*, Kbh. 1984, s. 258.

⁸⁹ Bang 1940 (note 46), s. 109; Foto Mus. udst., acc. 1965-573/11, Kgl.Bibl.

⁹⁰ Bang 1940 (note 46), s. 110 nederst; JB nr. 2213, Arktisk Inst.

Fig. 15 „Journaloptagelse paa Sygehuset over en nyindlagt Patient.“ © Arktisk Institut.

Fig. 16 „Røntgenfotografering.“ © Arktisk Institut.

den særlige grønlandske kontekst, flyttes fokus her delvist til røntgenfotograferingen, som formentlig har set lige sådan ud på et hospital i Danmark: stående med apparatet omkring overkroppen er patienten ganske magtesløs, overgivet til lægen og teknikken. En teknik, som lader lægen se det ellers skjulte indre af kroppen. Men både apparat og læge vil ham det godt, vil helbrede. Billederne repræsenterer et led i ‘udviklingen’ eller ‘forandringen’, et møde mellem ‘traditionelt’ og ‘moderne’ (rationel videnskab) og mellem ‘grønlandsk’ og ‘dansk’ – et møde, som fra et nutidigt synspunkt er fuld af asymmetriske (magt)relationer; den grønlandske krop, der umyndiggøres og underlægges den moderne, vestlige teknik. Elementer, som også ville være til stede ved en samtidig tilsvarende undersøgelse på Kommunehospitalet i København, eksponeres særlig tydeligt, når de koloniale relationer mellem læge og patient yderligere kommer til.

En privat forening, stiftet i 1924, byggede og drev tre børnesanatorier i Grønland. Deres velmenende behandling var både udvortes og indvortes; et opslag viser fire børn, der får kvartslysbehandling samt en lille risengrødsspisende pige. Hun er fotograferet tæt på, næsten i close-up

(fig.17).⁹¹ Fotografens skygge anes i forgrunden, mens baggrunden er helt sløret. I fotobogen er billedet foruden at være kraftigt beskåret som noget ret usædvanligt for bogens fotografier grundigt retoucheret. Baggrunden til højre er befriet for forstyrrende mørkere elementer (en dør) og gjort lys, mens en tydelig lys linje (en bygning) er fjernet fra venstre del af baggrunden. Det æstetiske element har tydeligvis været vigtigt i repræsentationen af den gode, moderne børneforsorg. Den sker på en moderne, æstetisk 'redigeret' måde, som lader billedet fremtræde rent i en enkel, afbalanceret komposition af lyse og mørke felter.

Et andet vigtigt aspekt ved repræsentationen er det individuelle udtryk, børneforsorgen her får. Den bare lidt fantasifulde betragter kan næsten se helt ind i den lille piges sjæl gennem de mørke øjne og digte med på hendes livshistorie. Nærheden, intimiteten har billedet til fælles med et andet måltidsbillede, nemlig det af pigen med flænsebiddene. Men sikke en forskel på den anorakklædte piges 'oprindelige' fortæring af rå mat-tak ved hjælp af en drabelig kniv og den hagesmækkede piges 'civiliserede' fortæring af kogt risengrød med ske. Der er sandelig forandring på vej.

Fotografierne i *Grønland* repræsenterer forandring på mange felter. Repræsentationerne er kun i portrætbillederne så indlevende og nær på som i billederne fra det 'oprindelige' Grønland. Generelt træder fotojournalistens let distancerede, reporterende og til tider dokumentarfoto-grafens kritiske holdning i stedet for indlevelsen. Skildringen af de mest konkrete udtryk for det danske styre – kortlægningen og de øverste danske embedsmænd – udpensles ikke, men den danske indflydelse og påvirkning er tydelig på flere andre områder: Danske læger og sygeplejersker sætter deres viden ind overfor grønlandernes sygdomme, og danskere medvirker til uddannelsen i den grønlandske skole, som skal oplyse grønlanderne ved boglig lærdom og hvad angår orden og hygiejne. Her må grønlanderne lære at følge urenes klokke-tid i stedet for – eller rettere måske: samtidig med – årstidernes og vejrets tider. At dømmе efter de fotografiske repræsentationer går det relativt let. Den grønland-ske deltagelse repræsenteres da også i næsten alle led, fra fiskeri og rådsarbejde til sygepleje og uddannelse. Trods omkostningerne sniger forandringen sig umærkeligt ind i detaljerne.

⁹¹ Bang 1940 (note 46), s. 117; JB nr. 460, Arktisk Inst.

Fig. 17 „Fra Børnesanatoriet i Umának. Risengrøden bliver fortærret med viljefast Energi.“ © Arktisk Institut.

„Nutid“ – fotografier fra et ‘moderne’ Grønland

Fotografierne fra den ‘nutid’, grønlænderne er i færd med at ‘springe’ frem til, er færre i *Grønland* end billederne fra det ‘oprindelige’ Grønland og det, der forandres. Men de ‘nutidige’ fotografier sætter bestemt deres præg på bogen, blandt andet netop ved at danne kontrast til de øvrige billeder. Også Jette Bang repræsenterede „vor tids arbejdende og fremadstræbende lille samfund“, som Birket-Smith skrev i forbindelse med Styrelsens fotohæfte fra 1932. Her er byer, maskineri, teknik og moderne arbejdende mennesker med en ‘moderne kultur’. Afsnittet ser nærmere på repræsentationerne af denne ‘civiliserede’ og ‘moderne’ nutid.

Fig. 18 „Kajen ved Ivigtût. Gennem godt 80 Aar har Kryolitbruddet ved Ivigtût været i Gang, og gennem Tiderne har her Hundreder af danske Arbejdere og Funktionærer samlet de Penge, der har givet dem Mulighed for Start af Virksomhed herhjemme i Danmark.“ © Arktisk Institut.

Et stykke hypermoderne Europa' – industri og grønlandsk håndværk

Den moderne, industrielle udnyttelse af råstoffer repræsenteres tydeligt af de to billeder fra kryolit-bruddet ved Ivittuut. Jernbaneskinner, tipvogne, kraner og høje master taler et udpræget moderne visuelt sprog med mønstre af rette linjer og skarpskårne vinkler i stål og jern.⁹² Fotografierne er valgt ud af en lang serie fra Ivittuut (album 26-27, nr. 4222-46), taget i november 1939 lige før Jette Bangs hjemrejse.

De skarpe linjer på billedet her skaber en distance, som kun uddybes af billedteksten (fig.18).⁹³ Midt i forgrunden fører en dansk arbejder det lange tog af tipvogne, og til venstre ligger et skib ved kajen, tydeligt markeret med dansk flag både vajende og malet på siden. – Den overtydelige nationalitetsmarkering skyldes det nylige krigsudbrud.⁹⁴ – Begge dele understreger det danske ved dette moderne sted, trods den grønlandske fjeld-baggrund. Billedteksten uddyber: „Gennem godt 80 Aar har Kryolit-bruddet ved Ivigtut været i Gang, og gennem Tiderne har her Hundreder af danske Arbejdere og Funktionærer samlet de Penge, der har givet dem Mulighed for Start af Virksomhed herhjemme i Danmark.“ I hvert fald i en nutidig tolkning giver teksten den samlede repræsentation et kun slet skjult kritisk, dokumentarfotografisk præg; grønlandske ressourcer, her kryolitten, burde gavne grønlandske og ikke danske arbejdere (som har „samlet“, ikke f.eks. 'tjent' eller 'arbejdet for' pengene). Det er et forhold, der burde ændres! Den danske togfører kunne symbolsk repræsentere en dansk styret industrialisering. Fotografen har ikke stillet skarpt på ham, hans ansigt er utydeligt, og det tyder på en vis distance i billedet. Også Jette Bangs beskrivelse af stedet i rejseskildringen er kritisk: grønlændernes levevis kan forbavse, men den er „dog skabt af de arktiske Forhold og gaar ud paa at faa Menneskene til at smelte sammen med deres Land, men Ivigtut er et Stykke hypermoderne Europa med amerikanske Bekvemmeligheder – et lille Stykke Storstad, der er revet løs fra sin Moderby og lever videre paa et snævert Omraade mellem Klipper og Is uden Hensyn til Landets Fattigdom“.⁹⁵

Selve kryolit-bruddet og den omgivende by er langt fra at være ét med

⁹² I det moderne sprog og motiv kan billederne minde om amerikanerne Charles Sheelers og Margaret Bourke-Whites maskin- og industrifotografier, der bl.a. blev trykt i det amerikanske magasin *Life* fra 1936 og frem.

⁹³ Bang 1940 (note 46), s. 104; JB nr. 4235, Arktisk Inst.

⁹⁴ I hvert fald blev „Disko“ forsynet med nationalitetsmærker straks ved krigsudbruddet i september 1939; Bang 1941 (note 45), s. 157.

⁹⁵ Bang 1941 (note 45), s. 185-186.

naturen, sådan som de 'oprindelige' grønlandere repræsenteres, f.eks. kajakmanden, men tværtimod i direkte modsætning til den; den løsevnevne 'storstad' tager ikke 'hensyn'. Bang lægger klart afstand til stedets aldeles 'ugrønlandske' (ligefrem 'amerikanske'!) luksus: „Her skulde man tro, at Civilisationen havde naaet sit Maal: at beherske Naturen [...]“.⁹⁶ Arbejderne hårde, men godt betalte kår skildres dog med en vis forståelse.

Det er ikke sikkert, at man har lagt samme kritiske betydning i billedet i 1940 som min nutidige. Måske har man tværtimod set det som positivt, at Grønland kunne bidrage økonomisk til kongeriget, når der nu også gik så meget den anden vej. Her er mange muligheder for betydningsforskydninger under repræsentationsprocessen fra fotograf til fotografi og fra fotografi til begreber.

Den spæde moderne grønlandske industri repræsenteres i fotobogen af billeder fra Sisimiuts „moderne Henkogningsfabrik“ og det nye maskinhus i samme by, fuldt af maskiner og instrumenter, hvori et par mænd helt synes at forsvinde. Bogens billeder af håndværkere taler i sagens natur ikke et helt så 'moderne' sprog, men de bidrager til billedet af et moderne land med en moderne arbejdsdeling.⁹⁷

Et fotografi, som ikke er med i fotobogen, viser fisk som stakkes i en lagerbygning af to kasketklædte mænd (fig.19).⁹⁸ Lyset falder ind gennem vindueshullerne i store bundter. For en dansk betragter refererer billedet umiddelbart til danske eller europæiske arbejdere i kraft af de tidstypiske arbejderkasketter. En spirende grønlandsk arbejderklasse? Som ikke skulle med i fotobogen, måske netop på grund af de for tydelige konnotationer; det københavnske borgerskab skulle vel ikke forskrækkes unødigt.⁹⁹

⁹⁶ Bang 1941 (note 45), s. 186.

⁹⁷ De leder i nogen grad tankerne hen på den tyske fotograf August Sanders arbejde fra 1910 til begyndelsen af 1930'erne, kæmpeprojektet 'Det 20. århundredes menneske i Tyskland'. Sander (1876-1964) fotograferede med stor præcision mennesker fra ethvert socialt lag og ethvert fag i deres naturlige omgivelser, på arbejde eller hjemme, som oftest en face. Den form for objektivitet, Sanders billeder kan siges at udstråle, har Bangs billeder ikke; i stedet har hun vægtet et autentisk udtryk, hvor håndværkerne arbejder uden at se ind i kameraet, altså med fotografen som 'flue på væggen', og dermed en illusion af realisme.

⁹⁸ Foto Mus. udst., acc. 1965-573/3, Kgl.Bibl.

⁹⁹ For en diskussion af klassebegrebet og social ulighed i grønlandsk sammenhæng, se Thuesen 1991 (note 84), s. 8-11.

Fig. 19. © Arktisk Institut.

Bang noterer i billedteksten til håndværkerbillederne, at håndværkerne „hører ogsaa med i Kolonibilledet“ (s. 30), de har altså en bestemt (faglig) rolle. Men der er ingen implikationer af samfundets eventuelle klasser. I stedet er Bang optaget af ligeværdigheden og ligheden mellem grønlandske og danske/europæiske håndværkere – underforstået: trods de nationale (evt. etniske eller kulturelle) forskelle. Smed og bager „svinger Hammeren og slaar Brødet op med samme Færdighed som deres europæiske Kolleger“, hedder det s. 30, og s. 29: „Fangerfolkets medfødte Fingernemhed skaber dygtige Haandværkere og Specialarbejdere [...]“. Den eksplicite eller implicite sammenligning er tydeligvis foretaget for at repræsentere de grønlandske håndværkere på samme (underforstået høje) niveau som de europæiske eller danske. For et nuti-

digt blik kommer sammenligningen til at pege på den nationale, kulturelle og etniske forskel, og på selve sammenligningen som et tidstypisk træk: 'de andre' er ligeså gode som 'os'; 'vi' er den standard, hvormed verden måles.

Grønlandske skrifter – en grønlandsk national bevidsthed

Både håndværket og bredere, moderne temaer bliver slået an af et billede fra Nuuks trykkeri (fig.20).¹⁰⁰ To grønlandske sættere er fotograferet ved arbejdet. Sættekassernes mange små firkanter udfylder en stor del af billedfladen, med to høje vinduers lyse felter i baggrunden. Et væld af emner ansås fra dette 'quote from appearances'. Selve formerne, de mange ordnende rum i sættekasserne, kan ses som symbol på det moderne projekt, som i høj grad går ud på at betegne, kategorisere og klassificere ting og fænomener for at komme tvetydigheder til livs og skabe analytisk klarhed; hvorved man dog blot opnår at danne endnu flere tvetydigheder mellem de finere og finere kategorier.¹⁰¹ Kun med den forskel, at sætterne tager bogstaverne *op* af kasserne i stedet for at lægge dem i; med andre ord danner de (syntaktisk) sammenhæng i stedet for at skille tingene (analytisk) ad. De danner bogstavelig talt (!) betydning.

På fotografiet af den fiskerensende kvinde kan avissiden overfor det stoffligt-materielle repræsentere noget symbolsk læseligt og dansk, der samtidig er færdigt udtrykt i de trykte bogstavtegn. Billedet fra trykkeriet repræsenterer i stedet en grønlandsk betydnings-'dannelse', hvori hvert bogstav stadig er en ting, et stykke metal, foruden et tegn. Det stofflige og det symbolske spiller sammen på en ny måde.

Dernæst kan billedet sige noget om repræsentation. I det øjeblik, fotografen repræsenterer scenen ved at fæstne den til kameraets filmstrimmel, er sætterne i gang med omtrent samme led i repræsentationsprocessen som hende, bare med et andet repræsentationssystem: de samler bogstaver til ord, der skal trykkes, ligesom negativet skal fremkaldes og kopieres. Begge arbejder med tegn, som skal repræsentere ting, idéer, begreber. Der er forskelle på de to systemer – men måske også ligheder; arbejdet med fotografi kunne også ses som en omhyggelig konstruktion, hvor

¹⁰⁰ Bang 1940 (note 46), s. 31; JB nr. 1861, Arktisk Inst.

¹⁰¹ Jeg refererer her løst til Zygmunt Baumans begreb om det moderne projekt i *Modernity and Ambivalence*, Oxford 1991.

Fig. 20 „Der findes 3 Bogtrykkerier i Grønland, og heraf er Godthaabs, hvorfra Billedet viser Sætteriet, det største og ældste. Det grundlagdes 1861. Her trykkes Størstedelen af de grønlandske Skrifter, baade Oversættelser, Lærebøger og Bøger af Grønlændernes egne Forfattere. Aviser udkommer ogsaa.“ © Arktisk Institut.

hvert billede bygges op.¹⁰² At se en sammenhæng mellem dette og fotografiet fra trykkeriet er naturligvis min konstruktion af betydning. Men en kommentar til repræsentationsprocessen kan billedet godt være.

Men ikke mindst handler billedet selvfølgelig om skrift, om et grønlandsk skriftsprog i brug. Den første grønlandske avis, *atuagadliutit*, startede allerede i 1861. Fra begyndelsen af 1900-tallet skete der øjensynligt en vældig fremgang i den skriftlige kommunikation. Flere andre blade begyndte at udkomme.¹⁰³ Særligt kateketerne, men også andre, blev vant til at udtrykke sig skriftligt, og et andet, nærmere forhold til skrevne tek-

¹⁰² Bangs lærekammerat, den svenske fotograf Lennart af Petersén, mener, at Bangs Grønlands-projekt bl.a. bundede i trangen til at 'bygge' billeder; man 'tager' ikke et billede, man 'bygger' det [som periodens (kubistiske og andre) kunstnere konstruerede malerier]. Interview ved Finn Larsen 25.1.1995.

¹⁰³ Søren Thuesen: *Fremad, opad*, København 1988, s. 119-122.

ster vandt frem, fordi der nu var andet end religiøse tekster at læse – og vel at mærke tekster, som behandlede aktuelle emner og problemer.

Med sine oplysninger om trykkeriets produktion („Her trykkes Størstedelen af de grønlandske Skrifter [...]“) er det denne betydning af billedet, billedteksten fremhæver. Det kommer til at repræsentere produktionen af grønlandsk tekst, litterær såvel som faglig og nyhedspræget. En produktion, som dels kan siges at være ‘moderne’ i klassisk forstand, dvs. uden specielt at høre til det 20. århundrede, men til den moderne europæiske kultur (fra Gutenberg og Renæssancen), med alle de muligheder, trykkekunsten rummer.¹⁰¹ Dels er en større udbredelse af tekster på et ‘nationalt’ skriftsprog en vigtig del i udviklingen af en national bevidsthed og identitet – tættere og mere kommunikation af idéer mellem folk på et konstrueret standard-sprog – og på den måde sætter bogtrykkeriet også ‘det nationale’ i spil.

En af dem, der for alvor tegnede og udnyttede den nye grønlandske skriftlighed, er portrætteret sammen med sin kone (fig.21).¹⁰⁵ Det er „En af det moderne Grønlands mest fremtrædende Personligheder, Præsten Henrik Lund, og hans Kone Malene Egede“ – formentlig den, der for Oldenow i højeste grad personificerer „den videstkomne, den fremadstræbende Grønlænder, der er naaet til at beklæde ansvarlige Stillinger i Landet, og som er Ætling af vort Kulturindslag“, som han skriver i bogens forord. Billedet er et grundigt portrætarbejde fra fotografens side. Kun med himlen som baggrund viser nærbilledet (halvtotal, buste) lidt nedefra Henrik Lund stående til venstre bag Malene Egede. Han kniber øjnene sammen og stirrer frem, henover kameraet, mens hun med hovedet lidt drejet ser skråt ned og ud af billedet.¹⁰⁶ Billedteksten fortæller videre, at „Henrik Lund er Forfatter til Grønlands Nationalsang, Tegner og Maler, udpræget Artist.“ Selv uden denne tekst havde billedet tydeligt repræsenteret en visionær personlighed samt hans kone, som mere

¹⁰¹ Den Store Danske Encyklopædi skriver bl.a.: „Teknisk set betegner bogtryk historiens tidligste eksempel på industriel massefremstilling vha. genanvendeligt udstyr.“ Bogtrykkeriet på Bangs fotografi er ikke særlig moderne i forhold til samtidens europæiske trykkerier, som fra omkring år 1900 var gået fra den tidskrævende håndsetsning til maskinsats.

¹⁰⁵ Bang 1940 (note 46), s. 97; JB nr. 4187, Arktisk Inst.

¹⁰⁶ Man kan her (med et udtryk hentet fra Beloff 1985 (note 75), s. 169) tale om ‘identity work’ fra motivets side; Henrik Lund spiller rollen som visionær kunstner og national personlighed. For fotografen gælder det om at frembringe en balance mellem personen og den rolle, personen spiller, mellem naturlig ærlighed og ‘performance’.

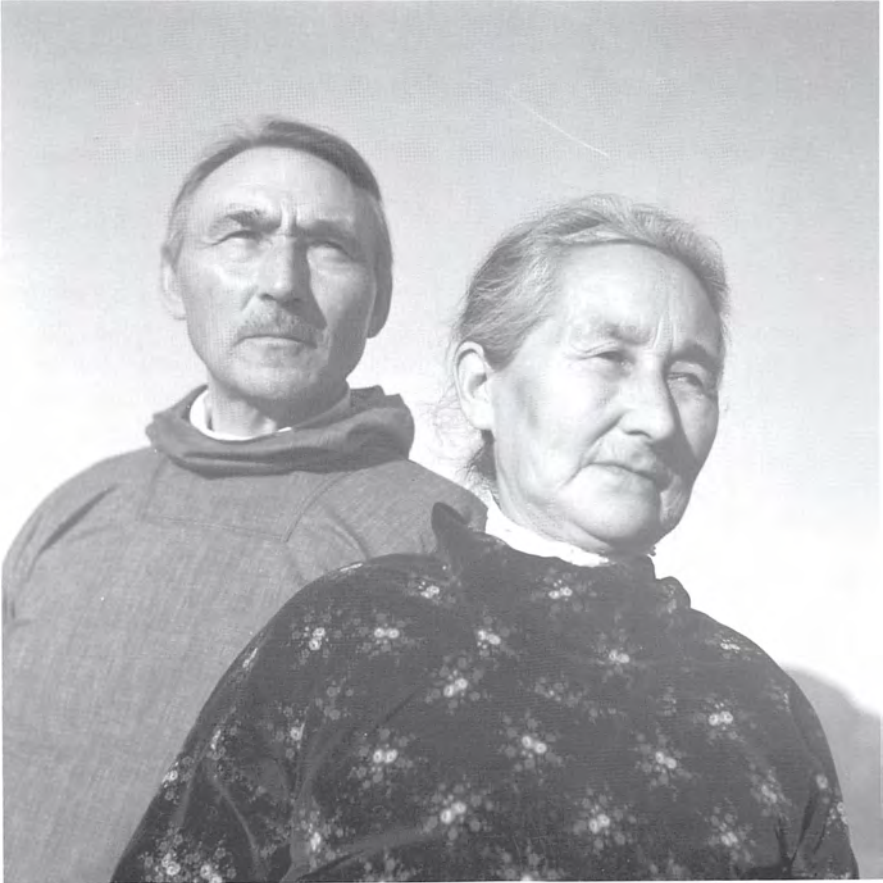

Fig. 21 „En af det moderne Grønlands mest fremtrædende Personligheder, Præsten Henrik Lund, og hans Kone Malene Egede. Henrik Lund er Forfatter til Grønlands Nationalsang, Tegner og Maler, udpræget Artist.“ © Arktisk Institut.

beskedent og jordbunden retter blikket lavere. I den grønlandske nationalsang udtrykker Lund både sin kærlighed til Grønland og sit ønske om udvikling 'fremad', idet det grønlandsk-nationale knyttes sammen med udvikling og initiativ.¹⁰⁷

På den modstående side har Bang sat et billede af en læsende, 'moderne' familie i et fåreholderhjem (fig.22).¹⁰⁸ Børn og bedstemoder læser omkring bordet med lampen på lysedugen. Deres tøj er af europæisk snit. På væggene hænger fotografier og små indrammede religiøse skilderier, og døren er åben til et andet rum bagest til venstre. Billedet repræsenterer to generationer, som ser 'moderne' eller 'europæiske' ud og er beskæftiget med en 'moderne' aktivitet (læsning) i noget, der ligeså godt kunne have været et dansk hjem.

Den verdslige 'oplysning', læsningen kan repræsentere, sker på eget (grønlandsk) initiativ; her er ingen direkte dansk styring som på nogle af skolebillederne. Det er en grønlandsk nutid, billedet repræsenterer, men én, der kunne ligne den danske. Billederne på væggen kæder symbolsk nutiden sammen med dels den kristne tro, dels med fortiden i form af familiens forfædre. Måske fungerer motiverne som pejlemærker i fortid og samtid.

Udover at pege på lighederne med et dansk hjem gør billedet opmærksom på både regionale og sociale forskelle i Grønland, i hvert fald i et nutidigt perspektiv. Der er langt i levevis og levevilkår fra de nordgrønlandske fangersamfund til sydgrønlandske fåreholdere.¹⁰⁹ Ikke alene klima og erhverv er forskelligt – og dermed stort set alle de ydre rammer – men også graden af modernisering, af dansk/europæisk påvirkning og af materiel velstand.

¹⁰⁷ I den debat om identitet, om 'det at være grønlander' (kalaaliussuseq), der foregik i årene omkring 1. Verdenskrig, ytrede Henrik Lund (1875-1948) sig også: Lund og nogle af de andre kateketer pegede på sproget fremfor et bestemt erhverv (fangererhvervet) som det afgørende moment for den nationale identitet. For en diskussion af identitetsdebatten, se f.eks. Thuesen 1991 (note 84), s. 118-120.

¹⁰⁸ Bang 1940 (note 46), s. 96; JB nr. 4171, Arktisk Inst.

¹⁰⁹ Fåreavlen var et relativt nyt erhverv, som især fik betydning efter 1915, hvor en fåreavlsstation blev anlagt ved Qaqortoq. Fra 1929 til 1936 fordobledes antallet af får fra 5.000 til 10.000, og der var efterhånden 200 fåreholdere – dog havde kun ca. 50 fåreavl som hovederhverv. Kjær Sørensen 1983 (note 32), s. 48.

Fig. 22 „Interiør fra velstaaende, selvstændig Faareholders Hjem. Faarcavlens er efter grønlandske Forhold en sikker og meget indbringende Næringsvej.“ © Arktisk Institut.

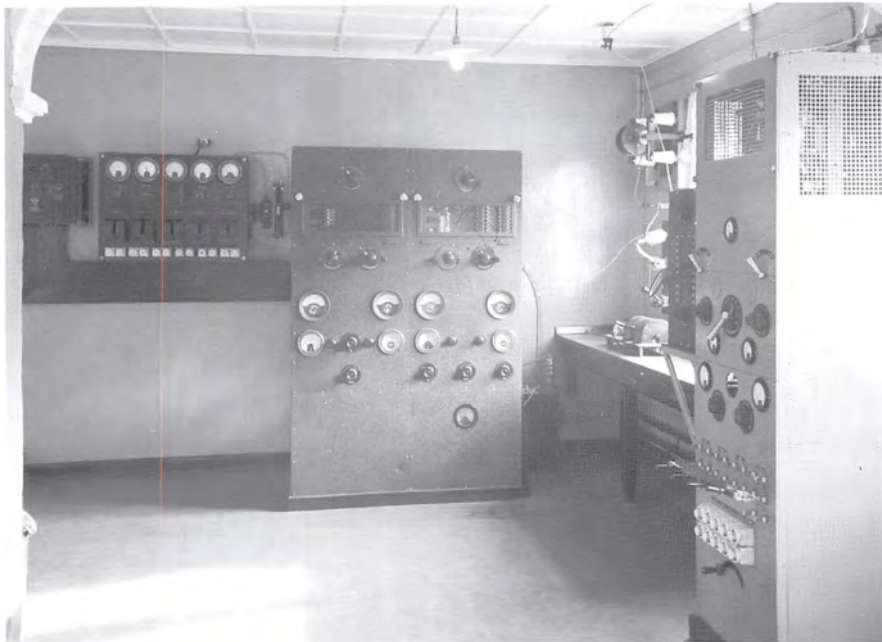

Fig. 23 „Interiør fra Julianchaab Radiostation, der er anlagt i 1925. Radioen har haft en næsten revolutionerende Betydning for Grønland. Den Afsondrethed, der før gjorde Landet til en Verden for sig, er brudt, og man er dagligt i Føling med Begivenhederne Jorden over.“ © Arktisk Institut.

Moderne kommunikation i et moderne samfund

Man nøjedes ikke med at læse eller forsamles i afgrænsede grupper. Radio og telegraf blev næsten revolutionerende faktorer for kommunikationen langs kysten og til og fra Danmark. Fra de første tre stationer blev i oprettet i 1925 i Qeqertarsuaq (Godhavn), Nuuk og Qaqortoq øgedes antallet af stationer til 27 i 1939, spredt over hele Grønland.¹¹⁰ Ligesom man hurtigt kunne komme i kontakt med nabolikdistriktet eller den anden ende af landet, skulle man ikke længere undvære kontakten med omverdenen hele vinteren – men kunne altså heller ikke være i fred for telegrammerne, der fløj frem og tilbage over Atlanten med den trådløse telegraf. De gav ordrer og nyheder fra Danmark og fra den store verden udenom. Simultaniteten holdt sit indtog; omtrent samtidig med at tinge-

¹¹⁰ Kjær Sørensen 1983 (note 32), s. 53.

ne skete, fik man besked om dem, selv på førhen så 'afsondrede' steder som Grønland, og kunne reagere om nødvendigt. Man 'nøjedes' ikke med de grønlandske aviser og skrifter, men fulgte levende med i den politiske udvikling i Europa og f.eks. optakten til krigen.¹¹¹

Den moderne radiokommunikation repræsenteres ved et billede fra det indre af „Julianehaab Radiostation“, hvor en grønlandsk mand sidder foran en tavle med måleinstrumenter (fig.23).¹¹² Den hurtige radiokommunikation hører med til et moderne samfund, som er afhængigt af sin omverden - om den så befinder sig 4000 km væk - ved bestilling af varer, udveksling af nyheder, idéer, ord. Den repræsenterer en direkte modsætning til det 'primitive', 'afsondrede' boplads-Grønland, hvor afhængigheden af (og enheden med) naturen er stor, både hvad angår fangstmuligheder og transport. Radiobølgerne går langs kysten og over Atlanten (næsten) uanset vejr- og strømforhold, uafhængigt af naturen.

Flere bybilleder repræsenterer det 'moderne' Grønland med en begyndende urbanisering, bl.a. fra Nuuk, Paamiut (Frederikshåb) og Uummannaq. På billedet af Qaqortoq (Julianehåb) set fra oven giver perspektivet overblik over veje og bygninger, men lader menneskene forsvinde helt - det kunne næsten illudere luftfotografi og give kortlægningsassociationer (fig.24).¹¹³ Moderniteten understreges yderligere i billedteksten: „Julianehaab er Centret for grønlandsk Faareavl, og af Udseende Landets mest moderne Koloni.“ Fåreavl var på det tidspunkt et nyt og 'moderne' erhverv i Grønland. Det moderne erhverv og byens udseende kædes sammen; modernisering af bybilledet bliver implicit afhængig af modernisering i arbejdslivet. Modsætningen må vel være sælfangst og 'oprindelige' bopladser.

Men teksten er tvetydig, den åbner for andre tolkninger; kolonien er „af Udseende“ den mest moderne. Er det kun den synlige overflade af Qaqortoq, der er moderne, mens byen 'indeni' er 'traditionel' eller 'oprindelig'? Og er det så godt eller skidt? Formuleringen kunne tyde på en modsætning mellem udseende og indhold, overflade og essens, hvor sandheden ikke findes ved alene at granske det synlige, men snarere i en indre essens. Men det er vel netop et af fotografiets grundvilkår, Bang her har fat i - at være dømt til kun at vise det synlige. Hvis hun tvivler på beret-

¹¹¹ Bang beskriver i rejseskildringen, hvordan radioen gik overalt i Grønland i dage-
ne omkring den tyske invasion af Polen og f.eks. i Aasiaat smittede „hele Kolonien
med en frygtelig Nervøsitet“. Bang 1941 (note 45), s. 156-158.

¹¹² Bang 1940 (note 46), s. 26 øverst; JB nr. 2218, Arktisk Inst.

¹¹³ Bang 1940 (note 46), s. 92; JB nr. 2557, Arktisk Inst.

Fig. 24 „Julianchaab er Centret for grønlandsk Faareavl, og af Udseende Landets mest moderne Koloni.“ © Arktisk Institut.

tigelsen af i det mindste *også* at vise det synlige som en del af virkeligheden (sandheden), sætter det i yderste konsekvens indirekte hele *Grønlands* berettigelse på spil. – Men naturligvis er det at drive tolkningen af en enkelt, måske lidt tilfældig formulering vidt.

På sin første Grønlandsrejse noterer fotografen: „Grønland er et vidunderligt Land. Hverken Malerier, Fot.[ografer] eller Digtning kan gengive al den Dejlighed.“ (25. juni 1936, Dagbog, bd. I – på sejltur i Upernavik-distriktet) Bang siger direkte, at fotografier ikke yder Grønland retfærdighed; der er noget, som kameraet ikke kan fange. Men det kan malerier eller digtning heller ikke. Snarere end en tvivl på fotografiet er der altså tale om en tvivl på al repræsentation af ‘virkeligheden’, om den så er billedlig eller sproglig: re-præsentationen er mindre ‘virkelig’ end ‘selve virkeligheden’. Her skelner fotografen ikke mellem fortolkende eller oversættende malerier, (digter)sprog og det fotografi, det ‘quote from appearances’, som hun ellers gør alt for at få til at fremstå ‘autentisk’; fotografiet har ikke et særligt privilegeret forhold til det synlige, ingen særstilling i forhold til andre repræsentationsformer. Tværtimod placeres det på linje med nogle af de mest personligt fortolkende former. – Igen kan man næppe lægge en hel filosofi i en enkelt sætning. Men det er svært ikke at se ytringen som en skæv sidebemærkning til den dokumenterende reportage, en sprække i repræsentationens ‘autentiske’ ‘realisme’.

Det ‘moderne’ og ‘civiliserede’ Grønland repræsenteres snarere i form af maskiner end mennesker. Fotografen føler det, som om ‘civilisationen overvinder naturen’ – den natur, menneskene i *Grønland* ellers lever harmonisk i – og fotograferer mennesketomme byer og maskinhaller. De mennesker, der ser ud til at finde sig hjemme blandt stålskinnerne, er danskere som i Ivittuut. Og ‘civiliserede’ grønlændere som fåreholderfamilien indretter sig helt dansk.

Nogle grønlændere er der dog, som arbejder på ‘moderne’ vis: håndværkere, hvis ligeværd med europæiske håndværkere understreges, samt ‘åndens arbejder’, den grønlandske nationale digter, som repræsenteres med beundring. Både skriftsprog og moderne kommunikationsmidler hører med til dette lidt mere oplyste og urbaniserede Grønland, der i øvrigt primært befinder sig på den sydligste vestkyst. Bekvem er det, tættere på danske forhold også, men måske netop derfor er indlevelsen erstattet af distance.

Et illustreret eventyr eller fotografiet i nationalstatens tjeneste?

Grønland fortæller ikke bare én historie, men mange. Ja, hvert fotografi i bogen kan, som vi har set, repræsentere flere betydninger, nogle gange modsatrettede, andre gange med samme strømretning. At fremdrage nogle betydninger frem for andre er naturligvis at konstruere sin egen fortælling ud fra egne forudsætninger og samtidig, at forsøge at fæstne bestemte betydninger blandt alle de mange mulige betydninger.

En strømpil til tydingen kan man hente i de begreber, fotografiernes samtidig bruger, og som jeg har brugt igennem analyserne. Nogle af begreberne kan sættes sammen i dikotomier: primitiv-moderne, oprindeligt-civiliseret, gammeldags-nutidig, traditionel-fremskreden, ublandet-sammensat, natur-kultur, grønlandsk-dansk. Andre af begreberne er nation (national bevidsthed), koloni (koloniasatorisk indsats), udvikling, fremskridt, oplysning. At nogle af begreberne nu har en forældet eller politisk ukorrekt klang, gør dem ikke med tilbagevirkende kraft suspekter i 1930'erne. Vi kan placere dem på andet niveau i Panofskys tolkningsmodel – det, som handler om, hvad ophavsmanden til et billede bevidst søger at fremstille gennem 'billeder', 'allegorier' eller 'historier'.

En af de historier, *Grønland* kan fortælle, kan vi kalde et illustreret eventyr. Her fortælles om grønlanderens, der i begyndelsen lever et enkelt liv som fanger i harmoni med den barske natur. Efter mødet med kristendommen og den europæiske civilisation forandrer grønlanderens liv sig, først langsomt, siden hurtigere. I denne proces optræder den forstandige danske embedsmand som faderlig vejleder og beskytter mod moderniseringens uheldige følgevirkninger. Den danske kolonimagt påtager sig lidt efter lidt ansvaret for at oplyse koloniens befolkning (skolegang) og højne levestandarden (sundhedsvæsen, hygiejne, vandforsyning). Moderniseringen slår igennem på flere områder: kommunikationen lettes (radio, motorskibe), fiskeriet begynder at blive industrialiseret, minedriften systematiseres, pengeøkonomien vinder frem. Som forsinkede svar på demokratiets udvikling i Danmark etableres folkevalgte rådgivende forsamlinger i Grønland, men landet styres stadig økonomisk og politisk fra Danmark. Målet for moderniseringen er at bringe kolonien op på samme høje kulturelle og civilisatoriske stade som moderlandet. Her vil grønlanderens genvinde fortidens orienteringssans. Forholdet til danskerne vil blive ligeværdigt, ligesom Grønland ville blive en nation på lige fod med andre nationer.

I denne form kan fotografierne fortælle eventyret, eller de kan illustrere det. De kan dokumentere, bære vidnesbyrd om udviklingen og foran-

dringen, som ubetinget er af det gode her, trods de problemer, der følger i dens kølvand – en udvikling fra dikotomiernes første del (primitiv, oprindelig, traditionel) til anden del (moderne, civiliseret, fremskreden). I en sådan fortælling tvivles der ikke på fotografiets bevisværdi. *Det*, fotografiet viser, *har været dér*, som Barthes skriver. Heller ikke de 'læsere', der som Peter Freuchen fanger en underforstået kritik af forholdene, tvivler på fotografiets dokumentation.

Ud fra et nutidigt synspunkt kan man foretage en modlæsning af *Grønland*. Så skifter genren fra eventyr til nøgtern realisme, og historien handler snarere om nationalstaten end om grønlænderen. Staten samler sine borgere til en nation i kraft af både sit tekniske, sociale og bureaukratiske apparat og dannelsen (konstruktionen) af en 'national kultur' med fælles nationalsprog, historie, litteratur, osv. I opbygningen af nationen og dannelsen af en national kultur indgår de fysiske og mentale grænser, der sættes overfor andre nationalstater, deres kultur og borgere.

I det moderne, nationalstatslige projekt indgår fotografiet ifølge Tagg også. Det bruges af staten som redskab til at dokumentere bestemte forhold eller kategorier af borgere. Staten har både brug for og magt til at udføre kortlægning – såvel den kartografiske af det fysiske landskab som fotografiets af befolkningen, hvori alle dens særpræg skildres. Ikke alene overfor statens 'egne' borgere, men også i forhold til 'de andre, fremmede' i de fjerne kolonier gælder det om at fungere effektivt i kontrol og forsyng. Samtidig kan hjembragte fotografier af 'de fremmede' indgå i den nationale konstruktion, fordi de repræsenterer 'den anden', noget helt modsat og fremmed; mennesker og ting, der kan betegnes som primitive, oprindelige og traditionelle i modsætning til nationalstatens moderne, civiliserede og fremskredne kultur, som dermed fremhæves. Kortlægningen er altså vigtig af flere grunde. Men bl.a. på grund af den byrde – 'the burden of being meaning' – som de fotograferede må bære, opfattes udviklingen her som negativ.

Glimt af Grønland: det synliges fortællinger

I analyserne af Bangs fotografier har jeg hverken forsøgt konsekvent at læse fotografierne som en eventyrfortællings naive illustrationer eller konsekvent (marxistisk) kritisk at se dem som udtryk for nationalstatens magt, men snarere at veksle og at åbne repræsentationerne for forskellige betydninger. Og efterhånden at finde de tråde, der tilsammen væver et flimrende billede af dén periodens grundholdning, som Panofsky taler om.

I forhold til en del af periodens og særligt tidligere tiders danske repræ-

sentationer af Grønland giver *Grønland* et mere nuanceret billede. Her er ikke bare jordhytter og det 'oprindelige Grønland' med 'skær af patentromantik', men – som analyserne har vist – også foranderlige og nutidige forhold.¹¹¹ Det 'oprindelige', 'naturlige' og 'primitive' Grønland er på én gang nært, indlevende og distanceret repræsenteret – på sin vis i tråd med fotografens romantiske, men dog reflekterede forhold til dette Grønland. Holdningen til forandringen, 'moderniseringen', er svingende. I repræsentationen af 1930'ernes 'moderne' grønlandske nutid afløses indlevelsen i menneskelivet af distance til maskiner og byliv, men de 'moderne' grønlænderne skildres dog med en vis beundring.

Fotografierne repræsenterer store regionale forskelle og forskelle mellem boplads- og byliv, ligesom forskellige erhverv, arbejdsprocesser og sociale sammenhænge skildres. Uanset sammenhængen er her megen aktivitet. Enkelte fotografier nærmer sig en kritisk skildring, om ikke af sociale uligheder så af reformtrængende forhold. De mange portrætter går tæt på menneskene, ikke mindst kvindernes rolle er synlig. I det hele taget kan *Grønland* betragtes som et etnografisk grundet forsøg på at beskrive og forstå det enkelte menneskes rolle i samfundet og på at udfolde dette samfunds mangfoldighed for den danske læser. Mangfoldigheden i repræsentationen har ganske vist sine grænser; den omfatter f.eks. dåben af den nysødte, men ikke begravelsen af de døde. Og repræsentationen er situeret i sin tid; der er måder at fotografere på – uformelle, provokerende, afslørende – som simpelthen er utænkelige i en bog som *Grønland* fra 1940.

Trods disse forbehold repræsenterer *Grønland* for mig at se ikke kun 'det gamle Grønland'. Blandt meget andet repræsenterer den en periode med begyndende befolkningsforskydning fra små til store steder og stigende beskæftigelse i de såkaldte europæiske erhverv. Alene derved handler den i høj grad også om forandring og modernisering.

Den vekslende og samtidige oplevelse af nærhed og afstand, og den skiftevis indlevende og kritisk distancerede holdning til Grønland, som repræsenteres af Jette Bangs fotografier og tekster, spejler samtidens tve-tydige danske holdninger til moderniseringen. I det Danmark, som stadig i 1940 overvejende er et landbrugsland, er de moderne tiders urbanisering og industrialisering ikke groet fast som noget 'naturgivent'. Nogle længes mod de gode gamle dage eller flygter (symbolsk eller konkret) til-

¹¹¹ Bang var blevet kritiseret af en ung grønlænder for 'kun at vise jordhytter' på sin fotoudstilling i 1937, hvilket fik hende til at tænke over det noget ensidige billede af landet, danskere og andre havde. Bang 1941 (note 45), s. 147-148.

bage til 'den tabte tid', nogle begejstres over den moderne teknik eller glædes over kortere arbejdstid og kvindelig valgret, mange gør måske begge dele.

Grønland repræsenterer både det 'oprindelige' og 'naturlige' grønlandske, 'den tabte tid', og de nye grønlandske 'moderne' tider med deres ure og industri. Det Danmark, *Grønland* implicit refererer til, er det moderne. Elementer, som også er at finde i 1930'ernes Danmark, eksponeres og repræsenteres endnu klarere i *Grønland*; i fotografiernes sort-hvide, detaljerede og skarpe repræsentation, komponeret og tilskåret, bliver de tydeligere – lettere at tyde – for den danske læser end den danske hverdags mange tågede, spredte signaler. Det ser virkelig ud til, at grønlænderne 'springer fra stenalder til nutid', i stedet for møjsommeligt at kravle frem til næste lønforhandling. *Grønland* giver altså den danske læser mulighed for (bevidst eller ubevidst) at bearbejde den danske modernisering.

I lyset af 1930'ernes forsigtige danske udenrigspolitik og ikke mindst den tyske besættelse af Danmark kan bogen samtidig styrke en dansk national identitet med sin repræsentation af Danmark som en *human* kolonimagt; den 'taler Danmarks sag i hårde tider', som Oldenow skriver; i modsætning til andre koloni- for ikke at tale om besættelsesmagter.

Fotobogen *Grønland* kan fremstå som én fortælling, der især får sin syntaktiske sammenhæng af billedteksterne. Men den kan også fremstå som først og fremmest en fotografisk repræsentation. Hvert fotografi taler med sin egen semantisk stærke stemme, snart i samklang med andre fotografier, snart med en dissonerende skurren. Måske opfattes helheden som fragmentarisk, et polyfont kor af flyvske betydninger: i stedet for den klassiske fortællings eller eventyrets kontinuitet, enhed og overblik opleves hvert fotografi som et brud, et på én gang distanceret fjernt og påtrængende nært sanseindtryk, hvor tavshed er ligeså højroset som tale.

Men måske står nogle billeder tilbage i erindringen: fangeren i sin kajak, kvinden der renser fisk, sætterne på trykkeriet... Billeder, som ikke blot har fået betydning i kraft af konteksten, men i kraft af deres evne til at citere fra 'fremtoningernes sprog': i stedet for den flertydighed, som bunder i afstanden mellem dengang og nu, har vi set en sammenhæng mellem billedets elementer i spillet af lys og skygger – mellem natur og kultur, mellem ro og foranderlighed, mellem det stoflige og det symboliske. Fotografierne har fortalt på en anden måde.

Utrykte Kilder

Arktisk Institut, Dansk Polarcenter, København

Bang, Jette: Fotografier fra Grønland, 1936-39, album 1-27.

Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen, København

Bang, Jette: Fotografier fra Grønland.

Anne Bang, København

Bang, Jette: Dagbøger fra rejser i Grønland, 1936-39, bind I-VII.

Rigsarkivet, København

Grønlands Styrelse, læg 449/-36 (dvs. fra 1936).

Grønlands Styrelse, læg 475/-38 (dvs. fra 1938).

Grønlands Styrelse, læg 2234/-40 (dvs. fra 1940).

Narsaq Katersugaasivia/ Narsaq Museum

Interview af Lennart af Petersén ved Finn Larsen, kasettebånd, 25.1. 1995.

SUMMARY

NAJA ILLERIS: *Glimpses of Greenland. Jette Bang's photographs as Danish representations of Greenland in the 1930s.*

The article takes its point of departure in photographicies from the illustrated book *Grønland (Greenland)* (1940) by Jette Bang. Rather than using the photos as sources in the study of material conditions, they are used to examine the perceptions of Greenland and Greenlandic people expressed in the pictures. In other words as Danish representations of Greenland. Theories of representation and of photography are used as tools in analyses of the pictures, with Greenlandic-Danish history forming the context. The variety of possible interpretations of each photograph is an important point. At the same time, the photographs are seen as representations in a framework of three broad sections: At first an 'original' and 'traditional' Greenlandic past in which both nearness and distance shows in the representations, as well as unity between man and nature. A second section tells of the 'leap' (in Bang's words) in development that Greenland is beginning to take. Such topics as fishery, education, healthcare, and colonial rule are presented in photographs sometimes bordering the documentary style. Modern Greenland is represented in the third section, which is characterised by more distanced attitudes. Industry, modern forms of communication, and the beginnings of a Greenlandic national consciousness are some of the issues here. In conclusion it is argued that the photographs of Jette Bang represent a rather more varied picture of Greenland and Greenlandic people than other contemporary representations. The attitude towards modernization in general and Greenlandic modernization in particular is ambivalent.

VILLY SØRENSEN OG FILOSOFIEN I DANMARK, EN DRØFTELSE

AF

SØREN GOSVIG OLESEN

Det følgende er et bidrag til historien om Villy Sørensen og filosofien med særligt henblik på forholdene i Danmark. Når denne historie bør skrives, er det fordi den viser noget om, hvor svært institutionen („fagfilosofien“, de „professionelle“ filosoffer) har det i mødet med en tænker. En pinlig, men også ekstraordinær historie: Hvor tit er det sket, at en filosofistuderende uden eksamen har skrevet værker, som er blevet skolende for senere studerende? Eller at den selv samme institution, som ville tage den studerende i skole og sætte ham på plads, senere tildeler ham æresdoktorgraden?

Men hvad angår muligheden for at skrive denne historie, så er det mindre oplagt. Da Villy Sørensens papirer i 2002 blev overdraget til Det Kongelige Bibliotek, skete det med krav om absolut klausulering. Papirerne er således utilgængelige, også for evt. forskere, helt indtil 2052. Derfor må det understreges, at det følgende kun er et bidrag til historien. Ikke fordi Villy Sørensens papirer kan forventes at rumme den endegyldige historie, men fordi fremstillingen måske var faldet anderledes ud, hvis papirerne havde været tilgængelige. Hvad der siges i det følgende, skal sikkert revideres engang.

Ud over mundtlig overlevering fra venner og bekendte af Villy Sørensen har forfatteren til nærværende kun haft adgang til to utrykte, skriftlige kilder, nemlig korrespondancen mellem Villy Sørensen og Niels Barfoed¹ og indstilling vedr. Æresdoktorgrad til Villy Sørensen i 500-året for Københavns Universitets grundlæggelse.²

Til indledning skal endvidere siges, at det følgende handler om Villy Sørensen og filosofien, ikke om Villy Sørensens filosofi. Rent bortset fra det anakronistiske i at tale om, at nogen „har en filosofi“ efter Hegel, den sidste systematiker – og Villy Sørensen taler da også højst spøgefuldt om

¹ KB-signatur Ut. 703; venligst stillet til rådighed af Niels Barfoed.

² Venligst stillet til rådighed af Karsten Friis Johansen, professor i filosofi og formand for bedømmelsesudvalget.

„sin“ filosofi – så er det en anden sag end forholdet til filosofien. Man kan naturligvis godt se forfatterskaber som bidrag til filosofien stadigvæk, for tænkningen er ikke ophørt med at gøre erfaringer. Men hvor filosofien har opgivet sit systemkrav (partout at skulle forklare alt, som Kierkegaard sagde om Hegel), gælder det, at filosofferne hver især koncentrerer sig nok så meget om et enkelt felt. I Sørensens tilfælde kunne det være undersøgelsen af det spaltede menneske, og *Digtene og dæmoner* fra 1959 måtte så blive det banebrydende værk. Men temaet er ikke forbeholdt et enkelt af hans værker og er heller ikke kun et tema; Sørensens stil, hans tænkning i sprogets dobbelte og for så vidt spaltede betydninger er genkendelig på et hvilket som helst sted i forfatterskabet. Hvor har han lært at tænke sådan? Så meget er klart, at i Danmark er det ikke.

„Man kan ikke studere filosofi i Danmark, man kan kun læse filosofi“,³ siger han frustreret ironisk. Efter at have forsøgt sig på Københavns Universitet med så vel filosofi og nordisk filologi som psykologi, tager Sørensen til Freiburg, hvor han i 1952-1953 studerer hos Walther Rehm. I Freiburg hører Villy Sørensen en enkelt gang også Heidegger.

Allerede i 1950erne er Sørensen da også tilpas fortrolig med Heideggers tænkning til, at han kan skrive en lille, behændig introduktion.⁴ Han er tiltrukket af filosofien, men frastødt af personen.⁵ Det første så meget, at han i Freiburg drømmer om Heidegger om natten, det sidste så meget, at drømmene ikke er behagelige.⁶

Hvad en sådan drømmeagtig indflydelse skal betyde, er svært at afgøre, men det kunne være, at den er betegnende for et vist, spaltet forhold til Heidegger. For den tyske mester er som oftest fraværende som reference, hvorimod han er nok så meget til stede i Villy Sørensens stil. Til illustra-

³ Til Lars Jakob Muschinsky, der i sin tid læste med Villy Sørensen (ifølge meddelelse fra Muschinsky).

⁴ Cfr. *Hverken – eller*, 1961, s. 211-217. Oprindeligt offentliggjort som kronik i *Information* i 1961.

⁵ Allerede i den lille introduktion fra 1961 hedder det, at Heidegger er „så humorløs, at det er ganske komisk“ (*Hverken – eller*, s. 216). I *Tilløb. Dagbog 1949-53*, Kbh. 1988, siges det om det foredrag af Heidegger, Villy Sørensen var tilhører til, at: „Hvis han ikke havde sat det på sine højtidelige skruer havde det været utilsløret banalt“. I *Talt*, 2002, at Heidegger „opførte sig som en nar“ (s. 73). Af Villy Sørensens fremstilling i *Tilløb* fremgår det i øvrigt, at det foredrag, han overværede, må være „Wissenschaft und Besinnung“, nu tilgængeligt i *Vorträge und Aufsätze*, Martin Heidegger: *Gesamtausgabe* Bd. 7, Frankfurt am Main 2000, s. 37-65.

⁶ Villy Sørensen: Brev til Niels Barfoed, dateret Freiburg 23.7.1953.

tion et citat fra korrespondancen med Barfoed,⁷ hvor man er vidne til, at Sørensens stil nærmest vikler-sig-ud af Heideggers:

„... Til gengæld er jeg på min filosofiske skovvej kommet til en slags lysning hvor forskellige stier løber sammen. Desværre har jeg jo ikke tid til at dvæle ved dette sted og iværksætte en detaljeret filosofisk kortlægning; for at være sikker i min sag måtte jeg gå tilbage ad gamle stier i mine egne fodspor – eller rent ud sagt: læse en masse om, og også læse en masse, jeg ikke har læst før, thi tingene forstår man jo ikke før man har et synspunkt at se dem fra, og det erhverver man først efter megen omgang med tingene.“

På dette tidspunkt har Villy Sørensen allerede erhvervet sig lidt af en position i offentligheden som forfatter og filosof. Som sådan har han gjort sig fri af systemet og som sådan er han en anden end den person, der er i clinch med det – og som er emnet for det følgende. For det er en anden historie.

I stedet for at se på Sørensens resultater, det færdige forfatterskab og dets forvaltning af filosofiens opgave, skal vi m.a.o. snarere følge Sørensens vej ud af den institutionaliserede filosofi (ovf. kaldet „systemet“). For måske er denne udvej lærerig for andre. Spørgsmålet, vi vil drøfte, er: Hvad er det for en måde at drive filosofi på, den unge Villy Sørensen møder, og hvad er det, han foreslår i stedet? Drøftelsen skal dog ikke være en ukritisk besvarelse af det stillede spørgsmål. Drøftelsen må tage stilling til en række forhold, både hvad Villy Sørensens konfrontation siger om filosofien i Danmark og hvad den ikke siger, både hvad denne konfrontation siger om Sørensen og hvad den siger om filosofien.

Filosofien som institution

„Man kan ikke studere filosofi i Danmark, man kan kun læse filosofi.“ Hvad Villy Sørensen lægger afstand til med sin bemærkning, er filosofien, ikke som sådan, men som institution, „universitetsfilosofien“, som han kalder den, eller „fagfilosofien“ i Danmark. Og institutionen, det primært gælder, er den examen philosophicum (eller blot: filosofikum), som studerende ved danske universiteter skulle aflægge ifølge en ordning, som gjaldt helt fra 1847 til 1971.

Denne alment dannende filosofiske forprøve er, såvidt Sørensens analyse, blevet stadig mindre almen og mindre dannende, efterhånden som filosofien har bestrebt sig på at blive fag og at blive videnskabelig. Villy

⁷ Brev dateret København 14.11.1958.

Sørensen ytrer sig da også kulturpessimistisk om den danske kultur i almindelighed: „Vi har krævet for lidt af os selv og hinanden på det intellektuelle plan“⁸. Men altså i særdeleshed pessimistisk om forvaltningen af filosofien på universiteterne: „Der er ingen universitetslærere, der har haft så god lejlighed til at overbevise så mange om deres fags væsentlighed som filosofikumprædikanterne [sic!], der gennem menneskealdre har overbevist stadig flere studenter om deres fags grinagtighed“.⁹

Villy Sørensen benævner den filosofi, der mødte ham på universitetet, positivisme eller neopositivisme, så vel som analytisk filosofi eller sprog-analytisk filosofi. Hans karakteristik af denne er for det meste kortfattet og skarp, ikke sjældent parodierende. I *Den gyldne middelvej* betegnes „den analytiske filosofi“ som den vej, „Wittgenstein som den første betrådte fra sin blindgyde, og som sidenhen har været meget befærdet, det korte stykke den når“.¹⁰ I *Mellem fortid og fremtid* hedder det: „Som bekendt løser man nu filosofiske problemer ved at sige at visse udtryk ikke hører til en logisk kategori, men til en anden“.¹¹ Som eksempel på et filosofisk problem med behov for slig behandling anføres det meinong-russellske paradoks: „Det gyldne bjerg eksisterer ikke“. Og som baggrund for behandlingen af sådanne filosofiske problemer anføres den opfattelse, at når filosofiske problemer kræver behandling, er det fordi de udgør „sygdomme“, der må helbredes. Men „er de da ikke blevet helbredt endnu... efter alle disse års analytisk filosofi“,¹² spørger Villy Sørensen forundret. I 1966.

Hvor skarp og skrap Sørensen end er i sin karakteristik, fortegnende bliver han dog aldrig. For at konstatere det er det tilstrækkeligt at sammenligne med andre samtidiges karakteristik eller at konsultere de kilder, som foreligger i form af lærebøger eller udgivne forelæsningsmanuskripter.

Således har Oskar Borgman Hansen, tidligere lektor i filosofi ved Aarhus Universitet, som læste under professor Jørgen Jørgensen i 1940'erne, spøgefuldt rost sig selv af at være en mønsterelev af denne, i det mindste hvad angik den tyske idealisme. Oskar Borgman Hansen har nemlig (efter eget udsagn) noteret alt ned, som blev sagt i Jørgensens forelæs-

⁸ *Talt*, s. 177. I *Digtere og dæmoner* siges det om Hermann Brochs verdensberømmelse, at denne „måske med tiden vil brede sig endog til Danmark“ (s. 108). Og i *Mellem fortid og fremtid*, 1969, karakteriseres det danske sprog et enkelt sted – ironisk – som „ufilosofisk“ (s. 72).

⁹ *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 161.

¹⁰ *Den gyldne middelvej*, 1979, s. 18.

¹¹ *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 158.

¹² *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 159.

ninger om Fichte, Schelling og Hegel. Det beløb sig til følgende: „Det er svært at finde ud af, hvad de har ment. Men noget må de vel have ment“.¹³ I den trykte udgave af Jørgensens forelæsninger bruges der dog 4 (af 561) sider på den tyske idealisme. Efter behandlingen af Fichte, Schelling, Hegel siges det afsluttende og advarende, at: „de store naturvidenskabelige Fremskridt afslørede de romantiske Systemer som blotte spekulative Fantasier“.¹⁴

Justus Hartnack, af Villy Sørensen kaldet „de sproganalytiske filosofers nestor her i landet“,¹⁵ viderefører i *sin* lærebog til filosofikumbrug, *Filosofiens historie*, Jørgensens oversigt over tysk og omtaler endda for fuldstændighedens skyld fransk filosofi; Husserl og Merleau-Ponty behandles over hver en halv side. I forbindelse med Husserl konkluderes, at „fænomenologien har ikke *qua* fænomenologi bidraget på nogen betydningsfuld måde til løsningen af de filosofiske problemer“.¹⁶ Mod Merleau-Ponty indvendes, at „henvisninger til psykologiske eksperimenter er fremherskende“.¹⁷ Og hvad man ikke kunne lære hos professorerne i København og Århus, det kunne man lære hos professoren i Odense, David Favrholt. I dennes bog *Filosofi og samfund* pointeres det, at „Heideggers ontologi“ er „dårlig filosofi“, baseret på „yderst tvivlsomme postulater“.¹⁸

Men nok om Jørgensen, Hartnack, Favrholt, the founding fathers hvad angår fagfilosofien i København, Århus, Odense. Hvad angår Villy Sørensens karakteristik, så interesserer den for indeværende mindre på grund af den bestemte retning, hans kritik (om man så må sige) går ud over, end på grund af den bestemte opfattelse og forvaltning af filosofien, som det lykkes denne retning at gennemtrumfe. I denne sammenhæng er det karakteristikkens pointe, at filosofien under denne bestemte retnings (lad den så hedde den analytiske eller den positivistiske) hegemoni bliver komplet ahistorisk. Den filosofiske diskussion, som kan føres med og opsøges i filosofiens klassikere, dør ud i Danmark, fordi klassiker-

¹³ *Exil* N° 2, 1971, s. 41. Gentaget i Oskar Borgman Hansen: *Erindringer og refleksioner*, 2001, s. 47, med næsten samme ordlyd.

¹⁴ Jørgen Jørgensen: *Filosofiske forelæsninger som indledning til videnskabelige studier*, 1926, s. 519 (betegnelsen „blotte Fantasiprodukter“ anvendes allerede s. 469 i forb. med den tyske idealisme).

¹⁵ *Den gyldne middelvej*, 1979 (note 10), s. 18.

¹⁶ Justus Hartnack: „Analytisk filosofi“, Jørgen K. Bukdahl (red.): *Filosofien efter Hegel*, 1979, s. 219.

¹⁷ Hartnack 1979 (note 16), s. 220.

¹⁸ David Favrholt: *Filosofi og samfund*, 1967, s. 61 og 62. (Så er det sagt! noterer Villy Søren i denne forbindelse, *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 163.

ne ikke spiller nogen rolle i den „specielle fagfilosofiske“ debat dér¹⁹. Fagfilosofferne underviser kun i fagfilosofi og lader så evt. i deres forelæsninger de større filosoffer „optræde som klovne“²⁰. Netop denne forvaltning af en diskussion, hvis styrke er at have været i gang i 2500 år, bliver afgørende for, at Villy Sørensens opgør med filosofien som institution kommer til at gå heftigst ud over den institutionaliserede filosofihistorie – sådan som det fremgår af Sørensens dagbøger²¹. Som forfatterskabet med dets fortløbende diskussion med filosofiens klassikere senere skulle vise, handler det til syvende og sidst for Villy Sørensen om forholdet til filosofiens historie:

„Alt er vand, alt er Gud, alt er stof – slige rummelige sætninger kan man finde i de gamle facitlister som er filosofiens historie. Dog, hvis man opgiver at finde et facit i filosofien, må man også få et andet forhold til filosofiens historie“²².

Hermed gives der ord til forhåbningen om, at man en dag også i Danmark ville kunne *studere* og ikke blot læse filosofi, dvs. de studerende på universiteterne blive befordret og ikke mere forhindret i at *læse* filosofi.

Den herskende ideologi

Midt i al kritikken bør kritikeren ikke selv unddrage sig kritik. Lad Villy Sørensens kritik være nok så træffende – er der alligevel ikke noget, han har overset? På i det mindste et enkelt punkt må det vel siges at være tilfældet: Villy Sørensen lader til at forudsætte, at filosofien som institution er til for at pleje talenterne og sørge for at fremme tænkningen. Men det er tvivlsomt, om denne forudsætning holder, når man ser på filosofiens historie netop *som institution*. Og selv om man ser kritisk på nutidens of-

¹⁹ *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 127-128.

²⁰ *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 163.

²¹ se: *Tilløb. Dagbog 1949-53* (note 5), optegnelse for 13. februar 1951, som beretter om en samtale med Frithiof Brandt (s. 53-54). Den følgende dag skriver Villy Sørensen, at han har ringet til professor Jørgensen for at bekende sit uheld hos Brandt („eller dennes uheld hos mig“). Derefter hedder det, med en ordlyd, som nærmer sig den ovf. citerede (p. 318 og p. 319) mdl. overlevering: „Jeg har dog aldrig selv troet på at jeg kunne studere filosofi – men jeg har været mig sørgelig bevidst at jeg var *tvunget* til at læse det.“ (s. 54, tekstens kursiv). I *Talt*, 2002 (note 5), siges det mere lige ud af posen, at Frithiof Brandt var „en nar“ – og Jørgensen ligeså. „Det var de begge to, men det er noget, der har ligget til filosoffer siden Molières tid ; s. 63.

²² *Mellem fortid og fremtid* (note 8), s. 86.

fentligt ansatte filosoffer, så må man dog indse, at de som ansatte også er andet end filosoffer, nemlig funktionærer.

Tænkning er ikke nogen ufarlig sag, den udfordrer magthaverne og bringer tænkeren selv i fare. Sokrates' død er det store eksempel på dette i filosofiens historie. Hvad om vi anskuede filosofiens institution som opbygget netop til værn mod en ny Sokrates? En vis legende har dog trods alt præsenteret os for Kirken som værn mod en ny Kristus? Når det gælder at tækkes magthaverne, kan filosofierne ikke opføre sig som Sokrates. Så bliver opgaven snarere at besværges tænkningens fare: At glatte ud og være til behag.

Man har sagt, at de herskende tanker er de herskendes tanker. Men hvem siger, at herskere overhovedet tænker eller ønsker sig tænkning dér, hvor de skal herske? I talemåden om de herskendes tanker er tænkningen kun taget i vag betydning, i betydningen ideologi. Formuleringen har ikke til opgave at bestemme tænkningens sag, men at bestemme filosofiens funktion som ideologi. Netop i den funktion *kan* denne nok gøres til genstand for en ideologikritik à la Villy Sørensens. Men så må filosofiens opgave anskues som en anden end tænkningens, nemlig at udtrykke sin tids forhold på en sådan måde, at disse fremstår som gyldige til alle tider; at naturalisere. Og det må erindres, så paradoksalt det end er, at det under forskellige forhold er vidt forskellige typer filosofi, der er egnet til at fremstå som gyldige under alle forhold.

I de latinske og latinamerikanske lande har det ofte været en form for katolsk eller neothomistisk filosofi, der har vist sig bedst egnet. I de østeuropæiske staters forsøg på kommunisme var det marxismen-leninismen, doceret af partiets apparatjunker. De østeuropæiske eller latinamerikanske lande er eksempler på ret gammeldags, mere eller mindre diktatoriske magtformer; dogmatikken er tilsvarende håndfast. Anderledes i de rige, vestlige demokratier. Her er magten anonym og måden at være autoritær på mere subtil.

Bortset fra de banale, empiriske grunde, som har at gøre med kulturens amerikanisering siden Anden Verdenskrig, er dette grunden til, at den såkaldt analytiske filosofi har kunnet importeres fra den angelsaksiske verden i et sådant omfang, at den i nogle lande, og da specielt de skandinaviske, har taget monopol på at definere, hvad filosofi (overhovedet, til alle tider) er: Hvor denne filosofiske retning en sjælden gang optræder i eget navn, er den så beskeden og anonym, at det bliver påfaldende.

Til illustration af det anonyme hegemoni skal citeres to definitioner. Den første er hentet fra den meget udbredte *Vor tids filosofi*. Den anden fra den næsten lige så udbredte *Filosofien efter Hegel*. Teksterne findes

under overskrifterne „Hvad er analytisk filosofi?“ hhv. „Analytisk filosofi“; de skyldes hhv. Jan Riis Flor og Justus Hartnack. Understregningerne skyldes nærværende artikels forfatter.

„Med udtrykket „analytisk filosofi“ tænkes hverken på en bestemt retning eller skole. Derimod henvises der i bred forstand til en form for filosofi, der går ud fra, at vi kun kan gøre os håb om at forstå og eventuelt (op)løse de traditionelle filosofiske problemer, hvis vi undersøger betydningen af de udtryk, som indgår i vore problemformuleringer. Det er endvidere et gennemgående træk ved megen analytisk filosofi, at den er præget af en erfaringsorienteret (empiristisk) grundholdning – ofte forbundet med en ide om, at al egentlig erkendelse er af (natur)videnskabelig art.“²³

„Med udtrykket analytisk filosofi menes normalt en filosofisk opfattelse der lægger hovedvægten på en analyse af den logiske struktur af det sprog – de udtryk og de sætninger – ved hjælp af hvilke filosofiske, ikke mindst metafysiske, problemer formuleres. *Den analytiske filosofi anser det derimod ikke for opgaven at bevise (eller modbevise) eller at argumentere for eller imod sandheden af filosofiske påstande*“.²⁴

Altså: Den analytiske filosofi er ganske neutral. Den er endda uimodsigelig, eftersom den ingenting siger. Alle påstande kan rummes af den, eftersom den selv intet påstår, alle skoler eller retninger vil i dette rige uden skole eller retning blive retfærdigt dømt: Således kan den analytiske filosofi, når den definerer sig som her, med en sand perlerække af Verneinungen vende sin beskedenhed til det modsatte og i sit afkald på at udgøre en filosofisk retning hævde sig som filosofien.

Når man nu, som Villy Sørensen, og med ham de fleste andre, melder sig på filosofistudiet, fordi man selv har læst lidt Platon eller Kierkegaard eller Nietzsche eller selv har forsøgt sig så godt man kan med problemer af den art, som diskuteres af dem, så skuffes man (naturligt), når man ser alle problemer behandlet som øvelser, oversat til spørgsmål af typen, hvorvidt sætningen „Det gyldne bjerg eksisterer ikke“ kan eller ikke kan omskrives til en beskrivelse. Og i sin skuffelse vender man sig da som Villy Sørensen til filosofiens historie med håbet om, at filosofien har bevaret sin alvor der, hvor de store filosoffer dog stadig må være på tale.

Problemet er bare, at i et miljø, hvor filosofien gør en dyd ud af sin neu-

²³ Jan Riis Flor: *Hvad er analytisk filosofi?* Poul Lübecke (red.): *Vår tids filosofi*, 1982, s. 40.

²⁴ Justus Hartnack: *Analytisk filosofi, Filosofien efter Hegel / med bidrag af Jørgen K. Bukdahl ... [et al.]*, 1980, s. 155.

tralitet, der må disciplinen filosofihistorie også være dydigt neutral. Filosofiens historie skal så være en museumsrundvisning, hvor den studerende guides fra sal til sal, idet guiden nok viser rundt, men strengt afholder sig fra at mene noget som helst om noget. Resultatet bliver en disciplin, som, nu blot med hensyn til filosofiens historie i stedet for dens problemer, giver sig til at mime en videnskabelighed, nu blot en anden eller andre end de af de problemorienterede filosoffer foretrukne; i stedet for naturvidenskab eller lingvistik her psykologi eller historievitenskaber. Men da filosofiens „historikere“ lige så sjældent er uddannede historikere osv. som deres kolleger „systematikere“ er uddannede lingvister osv., befinder „filosofiens historie“ sig for det meste på et niveau af metodebevidsthed, som ikke hæver sig meget over den illustrerede presses.²⁵

Nu er det dog stadigvæk sådan, som Aristoteles påpegede, at den som siger noget, siger dét og ikke noget andet, hvorfor han ikke er hævet over enhver modsigelse. Selv ikke den analytiske filosofi er helt intetsigende. Hvad den har sagt, er også blevet modsagt. Oven i købet af den selv.

Den „analytiske“ filosofis historie

Af de givne definitioner fra *Vor tids filosofi* og *Filosofien efter Hegel* fremgår, at den analytiske filosofi kalder sig „analytisk“, fordi den forstår sig selv som analyse af det sprog, hvori filosofiske, „ikke mindst metafysiske“, problemer formuleres. Den analytiske filosofi vil som så mange andre af det 20. århundredes filosofiske retninger gøre op med metafysikken, men den vil gøre det ved at analysere metafysikkens sprog. Med en formulering, som blev gængs, vil den undgå, at vi tager fejl med hensyn til virkelighedens struktur på grund af sprogets struktur.

Derfor er de tidligste analytiske filosoffer, Frege og Russell, optaget af spørgsmålet om reference, dvs. om sprogets reference til virkeligheden. Målet er at bygge en teori, evt. et særligt sprog, som kan undgå at henviser til noget uvirkeligt eller ikke-eksisterende. Heraf f.eks. Gottlob Freges bestræbelse på at skelne mellem udtryk, som har mening (Sinn) og udtryk, som har betydning (Bedeutung). Det giver mening at omtale det fænomen, vi ser på morgenhimlen, som Morgenstjernen, og det fæno-

²⁵ Forkærligheden for illustrationerne ufortalt kan man overbevise sig om dette ved at læse billedteksterne i *Vor tids filosofi* eller ved at slå op i *Politikens filosofihåndbog*. Sidstnævnte publikation (fra år 2001) demonstrerer desuden, hvilken forandring der er sket inden for lærebogsgenren i det halve århundrede, der er forløbet, siden Villy Sørensen kritiserede sine lærere. Nemlig ingen.

men, vi ser på aftenhimlen, som Aftenstjernen, men hvad der refereres til, betydningen, er planeten Venus. Ligeledes af denne tilvirkning, med samme mål, Bertrand Russells teori for omskrivelse af eksistensudsagn til beskrivelser; med sådanne udsagn skal det kunne afgøres, om udsagnene beskriver én størrelse, eller om de beskriver ingen eller flere størrelser, hvorved undgås, at eksistens prædiceres som en slags egenskab. I den forbindelse er metafysikken genstand for opgøret – det gyldne bjerg med samt andre kimærer er formaliserede eller neutraliserede udtryk for Gud, sjælen og lign. Derfor kan naturvidenskaben bruges som forbundsfælle.

Men påstanden om, at vi kan tage fejl af virkelighedens struktur på grund af sprogets struktur, har en lang række forudsætninger. F.eks. at vi kan skelne mellem sproget og en virkelighed uden for sproget. Og at sproget kan referere til virkeligheden. Og at det kan referere rigtigt eller forkert. Det er en bestemt opfattelse af sproget – ikke en hvilken som helst. Man går ud fra, at sproget refererer eller repræsenterer, uden at diskutere, hvad sproget i øvrigt er, og om dette, som sproget også kan være, kunne være afgørende for den bestemte type sprog, som man har gjort til sproget. Som man måtte gøre til sproget, al den stund man inden for en ren sprogfilosofi ikke kan stille spørgsmålet: Hvad er sprog? For det er ikke et sprogfilosofisk spørgsmål, men et metafysisk (nogle vil foretrække at sige: et ontologisk, men det er i denne sammenhæng lige så slemt).

Alligevel bliver sprogfilosofferne nødt til at stille spørgsmålet, hvad sproget er, da en filosof som Austin begynder at interessere sig for en ganske anden type sprog end den, som står i centrum for en repræsentationel opfattelse af sproget. J.L. Austins overvejelser gælder de ytringer, som ikke refererer, men som realiserer en handling, og som han kalder *performativer*; ytringer af typen: „Jeg døber dette skib Kammerat Stalin“ (dåben), „Jeg lover at komme til mødet“ (løftet), „Du må undskylde, at jeg kom til at skyde din hest“ (undskyldningen), osv. Denne teori, som tilsyneladende kun angår et begrænset antal ret specielle ytringer, urgeres af Austin til at være fundamental set i relation til mere almindelige ytringer. For *konstativerne*, ytringer af den beskrivende type, som: „Det er dejligt vejr“, kan jo heller ikke forstås uden at blive tildelt en vis valør. De er allerede performativer: „Jeg konstaterer hermed, at det er dejligt vejr“ – dvs. jeg kommer med et statement.²⁶ Dermed er der sket et brud i forhold til den fastgroede opdeling mellem sprog og virkelighed.

²⁶ Cfr. J.L. Austin: *Performative Utterances*, *Philosophical Papers*, Oxford 1979, s. 247 og 250.

I virkeligheden er det begyndelsen til enden på den analytiske filosofi. Helt slut er det, da Saul A. Kripke påviser, at sproget kun refererer, fordi vi vedtager, at det refererer. Hvis vi som Russell opfatter navnet Aristoteles som en, forkortet, beskrivelse („Aleksander den Stores lærer“, osv.), så må vi, hvis vi opdager, at det ikke var Aristoteles, som var Aleksander den Stores lærer, indrømme, at Aristoteles ikke var Aristoteles. Men det giver naturligvis ingen mening. Altså: Navne er ikke beskrivelser, men referencer, vi har fastsat.²⁷ Vi kalder X sådan, vi kunne også have kaldt det noget andet, men nu, hvor vi har kaldt det sådan, kan vi ikke lade, som om vi ikke har gjort det; vi kan ikke lige så godt kalde det noget andet eller kalde noget andet for X. Når vi tror, vi konstaterer (som i Freges hævdvundne eksempel), at Aftenstjernen er Morgenstjernen, konstaterer vi egentlig blot, at den stjerne, vi kalder Aftenstjernen, og den stjerne, vi kalder Morgenstjernen, er en planet, vi herefter kan kalde Venus.

Disse nybrud, som udefra set kan ligne ubetydelige nuanceringer, har efterhånden betydet, at den analytiske filosofis oprindelige skel mellem sprog og virkelighed og dens heraf betingede oprindelige systemprogram ikke længere kan opretholdes. Lad en analytisk filosof selv konkludere:

„Analytisk filosofi prætenderer i dag ikke blot at være blot en stor bevægelse i filosofiens historie, hvad den så afgjort var, men at være filosofien selv. Denne selvopfattelse tvinger analytiske filosoffer ... til at fremkomme med stadig nye løsninger ... løsninger, som bliver mere og mere bizarre, og som har mistet enhver interesse uden for filosofiens eget miljø. Således er der opstået et paradoks: netop på det tidspunkt, hvor analytisk filosofi anerkendes som dominerende bevægelse på den filosofiske verdensscene, er den nået til enden af sit eget projekt – enden af en blind vej, ikke fuldendelsen“.²⁸

Filosofien og filosofiens historie

Hvor en bestemt retning har taget monopol på at definere, hvad filosofi er – så at „den“ filosofiske diskussion forfusker alle andre med sit universalsprog – er der ikke meget andet at gøre end at vente, til det går over. Mens vi venter, har vi dog filosofiens klassiske tekster; de bestod før og vil også bestå efter den aktuelle misère de la philosophie. Men de vil ikke kunne bidrage til andet end tidsfordriv, så længe de læses ifølge konven-

²⁷ Cfr. Saul A. Kripke: *Naming and Necessity*, Oxford 1980, s. 49 og s. 58 etc.

²⁸ Hilary Putnam: *Realism with a Human Face*, Harvard 1990, s. 51. Jeg er min ven og kollega Dan Zahavi tak skyldig for denne henvisning.

tionen blandt dem, der har deres virke som filosofihistorikere. Hvis de skal kunne bidrage til *den* filosofiske diskussion, som ikke lider under den nugældende begrænsning, må konventionalismen modarbejdes. Det gælder – med Villy Sørensens ord – om at finde „et andet forhold til filosofiens historie“.²⁹ Men hvilket? Det spørgsmål skal optage os her til sidst, for det er det vigtigste i denne sammenhæng.

Lad det være gentaget, at den konventionelle filosofihistories fornemste kendetegn, som den deler med konventionel diskussion af aktuelle, filosofiske problemer, er dens neutralitet. Det forhold til filosofiens historie, Villy Sørensen foreslår og selv står for, er ikke neutralt. I bedømmelsen til æresdoktorgraden understreges det flere gange, hvorledes Villy Sørensens produktion forener saglighed og engagement.³⁰ Og det er så sandt, som det er sagt. Men der kan godt siges mere. For det er værd at understrege, at der netop er tale om en forening af de to ting; Villy Sørensen er ikke først saglig og så engageret, engagementet er indarbejdet i sagen selv. Dvs. det er nødvendigt.

Appellen om et andet forhold til filosofiens historie vil skabe distance til det forhold, som først møder os: Man vil ikke finde noget facit eller svar i filosofiens historie. Alligevel er det netop, hvad man (partout) *vil* finde i den officielle filosofihistorie, for det er som regel det, man holder eksamen i – positionerne, systemerne, resultaterne. De studerende skal vide, at Parmenides og Heraklit var modstandere og ligeså Platon og Aristoteles, de skal kunne Aristoteles' 4 årsager eller Thomas Aquinas' 5 jeve til Gud eller Kants 12 kategorier. Og rigtigt, der er ingen tvivl om, at Kant og de andre har sagt sådan eller sådan. Hvad der kan være tvivl om, er hvad det betyder. Man er m.a.o. nødt til at inklude sig på spørgsmål som, hvordan eksempelvis „årsag“ eller „kategori“ skal forstås.

Her kan der udfoldes megen lærdom og det bliver der, for man kan ikke eksaminere i spørgsmål, men kun i svar. Gives der sikre svar i filosofiens historie? Nej, sikkert er kun, at ikke et eneste af de svar, vi finder i filosofiens historie, holder (måske bortset fra kontradiktionsprincippet, som Aristoteles opdagede, og som kun holder for en bestemt form for erkendelse). Men derfor kan det godt lade sig gøre – for studenten så vel som forskeren – at holde sig til det sikre: inden for Kant-forskningen er dette god latin, inden for Husserl-forskningen dette, osv. Problemet er bare, at denne sikkerhed aldrig kan være andet end institutionel. Et koncil, en centralkomité eller, i vores del af verden, en administration, kan i

²⁹ *Mellem fortid og fremtid* (note 8), p. 86. Se ovl. s. 322.

³⁰ Ang. Æresdoktorgrad til Villy Sørensen i 500-året.... s. 4 og s. 11.

sidste ende stå inde for den. Men en sådan autoritet har ingen filosofisk autoritet. Denne kan enhver kun selv have. Enhver må selv svare for sin forståelse af de filosofiske spørgsmål. Om man gør det, eller man lader institutionen gøre det for sig, er forskellen mellem engageret og konventionel udøvelse af filosofiens historie.

Opfattelsen af filosofiens historie som en facitliste (men desværre til en regnebog, der er gået af brug) giver den analytiske filosofi medhold, for hvis det var sådan, kunne vi snildt undvære filosofiens historie. Så kunne man med rette give sig til at opfatte filosofien som en kumulativ videnskab på linje med fysikken eller medicinen, der for så vidt er kumulative som fortidens resultater fastholdes i nutidens praksis. Og så kunne man anbringe filosofiens fortid på museum eller lade fortidens filosoffer spille klovne i nutidens diskussioner. Men filosofien er ikke på linje med de positive videnskaber og den skal anstrenge sig ganske meget, hvis den engang imellem skal komme på højde med sin fortid. For dens fortid består ikke af svar, men af spørgsmål; filosofien har ingen positivitet, den må derimod holde spørgsmålene åbne. Vil den trods al tilpasning stadig kunne det, som den har kunnet det i de momenter, der er blevet stående? Det er spørgsmålet om filosofiens ansvar, som filosofihistorien med sin konventionalisme gerne vil løbe fra. I ethvert af filosofihistoriens (eller filosofiens) forsøg på at være neutral, er det ansvaret, der søges neutraliseret.

Filosofiens svar må forstås ud fra de spørgsmål, de forsøger at svare på, ellers forstår man dem overhovedet ikke: Det er Villy Sørensen ikke alene om at have tænkt, men han står ret alene med sin markering af ansvaret, der ligger i at søge spørgsmålet formuleret. Hvilket passer meget godt med, at det ikke kan overtages af nogen, men kun forflygtiges; følger man ikke ortodoksien, der vil have Kant læst sådan og Husserl sådan, eller Nietzsche og Heidegger sådan (om overhovedet), ja så bliver man alene. Det bliver op til én selv at udarbejde spørgsmålet. Men kan man det? Bliver man så ikke bare personlig?

Det forekommer mig, at det personlige hører med, når man vil tale om Villy Sørensen som „engageret“ filosof. Et engagement er altid personligt. Men det er ikke „bare“ personligt. Engagementet har ikke megen interesse, hvis det kun har personlig interesse; det må også angå andre end én selv. På dansk skelner man i denne forbindelse af og til mellem det personlige og det private, men den skelnen er ikke til megen hjælp, for en person er jo i reglen en privatperson. Det er snarere udlægningen af det personlige, det er galt med. Er det personlige nu også personligt, eller er det bare hvad man kalder sådan i medfør af en vis udlægning? Kunne det

ikke tænkes, at den måde, man er personlig på, slet ikke har fat i personen, men kun promoverer en vis opfattelse af det personlige? Hvis man på den måde opfatter personen som en fast kerne, der „er“ noget, og opfatter en bestemt sag som en lige så fast størrelse „uden for“ personen, bliver det vanskeligt at se, hvordan saglighed og engagement skal forenes. For i et sådant neutralt forhold kan personen ikke udvikles, og sagen heller ikke.

Hvis sagen skal vedkomme mig, er det fordi jeg kan lære noget, som jeg ikke vidste i forvejen. Men når jeg har lært det, er jeg ikke helt den samme som før, og det er sagen heller ikke, i det mindste ikke for mig. Det er denne proces, Villy Sørensens engagement er engageret i. Sådan beskriver han i ethvert af sine værker et forløb, en tankegang, som det hedder i hans *Nietzsche*-bog³¹. Han skriver m.a.o. vedkommende. Det havde han ikke behøvet, hvis han bare var ude på at blive anerkendt for sin forskning. Men det var rigtigt at anerkende ham for det. At kunne det, Villy Sørensen viste, at han kunne, repræsenterer i den universitetsverden, som til syvende og sidst tilkendte ham æresdoktorgraden, et overskud i forhold til hvad man skal kunne som underviser.

Der er ikke mange, der har sådan et overskud at give af, og det er vanskeligt at sige, hvad det består i. Og dog. Henvisningen til læreprocessen er et vink: Mon ikke mange trods alt i en sådan proces har mødt en lærer, der har betydet det for dem, at de er blevet, hvad de er, ved valget af deres profession eller ved dannelsen af deres personlighed, eller begge dele? En sådan lærer har så gjort mere end at formidle et stof – og han har selvfølgelig et stort ansvar. Som Povl Dalsgård-Hansen, i sin tid lektor i filosofi ved Aarhus Universitet, gerne sagde til sine studerende: „Jeg kan ikke lære jer noget; jeg kan kun lære jer at lære noget.“ Formuleringen rammer meget godt det overskud, der skal til for at komme fra undervisning til egentlig tilegnelse. Hvis man har lært fortidens systemer op og ned ad stolper, hvad har man så lært? Nej jeg må lære, at filosofiens historie ikke er fortid, at de store filosoffer er mine samtidige, for så vidt jeg må formulere deres tanker i min tids sprog. Enhver må gøre det, så godt han kan; en filosofilærer må gøre det i fuld offentlighed og har dermed det fulde ansvar.

I sjældne tilfælde kan en bog gøre det samme. En bog som får det samme tag i sin læser som den gode lærer i sin elev. Fordi den har et overskud i forhold til det stof, den formidler – forfatteren skal ikke frem med

³¹ Villy Sørensen: *Nietzsche*, 1963, s. 7 (fremhævet i „Ang. æresdoktorgrad til Villy Sørensen“, s. 5).

en bestemt lære eller demonstrere sine evner; det handler snarere om selve gaven. Nogle af de store lærere, vidt forskellige, har skrevet den slags bøger – Vilh. Grønbech, Andreas Simonsen, Knud Hansen, Johs. Sløk, for at nævne nogle af de hjemlige. Internationalt er Alain (Emile Chartier) vel hovedeksemplet. Det er bemærkelsesværdigt, at filosoffer, som først og fremmest havde *dette* format, i offentligheden er blevet overdøvet af de doktriner, man har villet have dem til at stå for, sådan som det er sket med f.eks. Gilles Deleuze eller Jean-François Lyotard. Det vil næppe ske med Villy Sørensen, for det bemærkelsesværdige i hans tilfælde er, at vi kun har bøgerne – de er på en vis måde hans undervisning. I dem møder læseren det overskud, dvs. den åbenhed, der ikke kan rummes af nogen doktrin.

Under doktrinerne er det da også dette livselement, der har holdt filosofien i gang siden Sokrates. Så på den måde har Villy Sørensen vist, hvad filosofien handler om, så godt som nogen internationalt berømt filosof. „Ikke opnåede resultater, men veje som tænkningen stadig føler sig forpligtet til at gå på ny“.³²

³² Gianni Vattimo: *Le avventure della differenza*, Milano 1980, s. 151.

ANMELDELSER

Vello Helk: *Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. Med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki.* (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 237). Odense Universitetsforlag 2001. 416 s.

En stambog var ofte med i bagagen når danske studenter rejste udenlands i de første par århundreder efter Reformationen, ja helt ind i det 19. årh. Heri samlede de håndskrevne hilsner fra jævnaldrende venner og fra ældre beundrede – og måske berømte – lærere. Skikken var af tysk oprindelse. Den bredte sig efterhånden til andre samfundsgrupper, såsom rejsende soldater, håndværkere og købmænd. Efter en nedgangsperiode blomstrede stambøgerne op igen midt i det 18. årh., og blandt stambogsejerne var der nu også mange kvinder. Rejseaspektet blev mindre udtalt, og en udløber af skikken i det 19. årh. var poesibogen.

Stambøger er især et nordeuropæisk fænomen. De har været genstand for opmærksomhed og diskussion i udlandet, men først med Vello Helks bog *Stambogsskikken i det dansk-norske monarki indtil 1800* får vi en monografi om de danske stambøger – og dem er der bevaret mange af.

Vello Helks afhandling er resultatet af mange års energisk indsamlingsarbejde. Den er udsprunget dels af forfatterens tidligere artikler om stambøger i Det Kongelige Bibliotek (publiceret i *Fund og Forskning* i 1970erne med en ajourføring i 1994), dels af hans undersøgelser af dansk-norske studierejser, der udmøntede sig i værkerne *Dansk-norske studierejser 1536-1660* (1987) og *Dansk-norske studierejser 1661-1813 (I-II)* (1991). Disse kortlægninger af de rejsende studenters færden er allerede blevet standardværkerne om dette emne.

Den foreliggende bog er, som disse forgængere, på én gang et opslagsværk og en alsidig præsentation af et aspekt af rejselivet i den tidlige moderne periode. Det er lykkedes Vello Helk at opspore et væld af danske stambøger rundt omkring i biblioteker, arkiver og privateje. „Danske stambøger“ vil i denne sammenhæng sige stambøger som har været ejet af personer fra Danmark, Norge, Island og Slesvig-Holsten samt „fremmede stambøger, som har været i brug under ejerens rejser og ophold i dette område“ (s. 297). Et katalog over disse stambøger, ialt 879, hvoraf de fleste stadig er bevaret, udgør den sidste del af bogen, alfabetisk ordnet efter ejernavn (s. 297-370). Her finder man, naturligvis i lapidarisk form, oplys-

ninger om ejer, stambogens størrelse, de steder som stambogsejeren ses at have besøgt, oplysninger om bogens historie sidenhen og dens nuværende lokalisering, samt litteraturhenvisninger. Det fremgår at stambøgerne ligger i mange forskellige samlinger, og man forstår til fulde at forfatteren indledningsvis føler trang til at nævne den rejsevirkosomhed som stambogsstudierne har affødt: rundt i Skandinavien, England, Holland, Schweiz, Østrig – og især i stambøgernes hjemland Tyskland. Til kataloget er knyttet en kronologisk oversigt med angivelse af begyndelsesåret for hver enkelt indehavers stambog (s. 371-80).

Dette værdifulde katalog udgør den sidste og mindste af bogens tre hoveddele. I den første del – *Om stambøgerne og stambogsskikken i almindelighed* (s. 9-134) – har Vello Helk sammenfattet og systematiseret sin store viden både om de enkelte stambøger og om den internationale forskning på feltet til en fremstilling af stambogsskikken fra oprindelsen midt i det 16. årh. og frem til ca 1800. Resultatet er en imponerende og velskrevet fremstilling af et fænomen der med forfatterens indledende ord er en „kulturhistorisk niche, hvor tidens strømninger afspejles“ (s. 7).

Dette aspekt, tidens strømninger, træder umiddelbart tydeligst frem for den senere periode, stambøgernes anden storhedstid, i sidste del af det 18. årh. Hvor stambogsindførslerne fra det 16. og 17. årh. virker temmelig stereotype – korte og moraliserende, ofte med fyndordets prægnans, af typen: *virescit vulnere virtus* (omtrent: „modgang modner“, s. 37) – er der anderledes variation over de senere bidrag, både i form og indhold. Her finder man fx Carsten Niebuhr, hjemvendt fra Arabien-ekspeditionen, i 1774 give detaljerede råd om kosthold i tropiske lande i en stambog, hvis ejer Anna Margrethe Lindemann stod for at skulle rejse til Afrika (s. 108). Digteren Knud Lyne Rahbek, som var en flittig stambogsskriver, underskrev sig i P. A. Heibergs stambog: „Din Ven, Medstrider og Medliden, Medlem af Selskabet for Sandhed“ (s. 97); denne hilsen, ledsaget af bl.a. et Voltaire-citat, er skrevet den 5. februar 1800, dvs. to dage før Heiberg måtte forlade Danmark og gå i landflygtighed. Tidens nationalfølelse og frihedsideer præger mange stambogsindførsler – i en grad så Helk har kunnet tildele disse emner særlige kapitler. At stambøger også var et sted hvor litterære ambitioner kunne udfoldes, får man indtryk af ved at læse at Baggesen, Ewald og Staffeldt har nedfældet længere digte i bekendtes stambøger.

Men selv om de senere stambøger tydeligvis rummer mere varierede bidrag – der er også flere sprog repræsenteret – og bidrag af højere litterær kvalitet, peger Helk på andre aspekter ved de tidlige stambøger, dem fra det 16. og 17. årh., der er nok så interessante. Det drejer sig ikke

mindst om stambogens opståen. Helk gør rede for hvordan forskere har peget på forskellige forløbere og forudsætninger for stambogsskikken, og det fremgår af hans fremstilling at der er enighed om at lokalisere den egentlige stambogs oprindelse til Luthers og Melanchthons Wittenberg lidt før midten af det 16. årh. Luther og andre fremtrædende reformatorer skrev deres navne ledsaget af små sentenser i trykte bøger på opfordring af bøgernes ejermænd. For at kunne samle disse reformatoriske „relikvier“ lod ejermændene ofte blanke blade indsætte i en bog ved indbindingen. Her blev det så skik at samle hilsner fra medstuderende og lærere, og dermed havde man hvad der på latin – bl.a. – gik under betegnelsen *album amicorum*, „vennekatalog“, på tysk *Stamm- und Gesellenbuch*. Egentlige stambøger med lutter blanke blade blev snart en handelsvare.

De bøger hvori man lod indsætte tomme blade, var meget ofte de populære emblembøger, dvs. samlinger af emblemer. Et emblem bestod af et billede med ledsagende motto og digt, der tilsammen udtrykte et sindbillede, et abstrakt tema, ofte af moraliserende art. Og faktisk anvendtes sådanne emblembilleder og -tekster også i vid udstrækning som hilsner i stambøgerne. En yndet emblemdevise som også fandt vej til stambøgerne var: *Non est mortale quod opto* („Hvad jeg ønsker mig, er ikke forgængeligt“) (s. 37).

Helk lægger særlig vægt på disse to forhold ved stambogens opståen, lokaliseringen til det protestantiske Wittenberg og den tætte forbindelse til emblembogen, hvad der virker helt overbevisende. Med hensyn til den litterære side, kunne der også peges på andre aspekter: Når stambogshilsner i det 16. og 17. årh. typisk har haft form af eviggyldige sentenser fra Bibelen og klassisk litteratur, er der tale om et helt centralt fænomen i periodens litterære liv. Man øste af det fælles reservoir af visdom der lå i de gamle tekster – og brugte det både som direkte citater og som udgangspunkt for nye tekster. Et markant udtryk for denne tankegang er *the commonplace books*, antologier af efterlignelsesværdige citater arrangeret efter emner – og måske ville det være udbytterigt at studere forholdet mellem stambogshilsner og sådanne citatsamlinger (Et moderne standardværk om denne genre er Ann Moss: *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford: Clarendon Press 1996). Derudover vil man formodentlig kunne finde en sammenhæng, også på det personlige plan, mellem de tidlige stambøger og den helt samtidige latinpose i samme protestantiske Wittenberg-miljø. Også i disse digtsamlinger dyrkedes venskabet mellem studenterne i skriftlig form, ovenikøbet i samme epigrammatiske og emblematiske-moraliserende stil som i stambøgerne.

Helk går ikke nærmere ind på årsagerne til den venskabsdyrkelse som stambøgerne er udtryk for. Han foreslår forsigtigt at stambogsskikken bl.a. udspringer af en større vægt på venskabet, måske påvirket af trængslerne under krigens og hungerens hærgen (s. 16). Men mon ikke man snarere skulle understrege den nye „laugsbevidsthed“ blandt studerende og lærde i det hele taget, den nye lærde republik som var ved at tegne sig som et europæisk fællesskab med en fælles referenceramme i de gamle tekster, et fællesskab der til en vis grad gik på tværs af konfessionsgrænser og af gamle standsskel? Stambøger – venskabslister – har vel også fungeret som en bekræftelse på at man var medlem af dette store netværk. Selv om stambogsskikken bredte sig til andre dele af samfundet i løbet af det 17. årh., er det jo bemærkelsesværdigt at dens levetid stort set falder sammen med fænomenet den lærde republik.

Midt i det 17. årh. begyndte stambøgerne at miste anseelse. Helk kæder det sammen med at fattige studerende tilsyneladende brugte stambøgerne ved indsamling af almisser, og han kan henvise til flere samtidige der harcelerer over dette tiggeri. Et udtryk for det negative syn på stambøger finder Helk (s. 35) i Holbergs Peder Paars, da helten efter at have lidt skibbrud ved Anholt besigtiger sine ejendele:

Hans Stammebog hand saae og ubeskaart var bleven

Hand efther Tydsk Maner derudi havde skreven

En hoben Navne ...

– hvad der altså implicerer at bogens navne var indført af Peder Paars selv. En stambog kunne tydeligvis i Holbergs og andres øjne degenerere til ren skilten med betydningsfulde bekendtskaber – og hos Peder Paars er det ovenikøbet tomt pral. Men ikke desto mindre oplevede stambogen altså en fornyet storhedstid i sidste halvdel af det 18. årh. Helk kæder det sammen med tidens dyrkelse af venskab og samhørighed (s. 19), hvad der afspejles i stambogsindførslernes indhold (s. 69). Han afholder sig iøvrigt fra at diskutere grundene til denne nye storhedstid, men nøjes med at beskrive den variation der nu kom til at præge stambøgerne – og lade den træde frem gennem mangfoldige citater. Mens det 16. årh.s bidrag for en stor del var på latin og som sagt typisk var korte og sentensprægede, vandt folkesprogene efterhånden terræn, bidragene voksede i længde, ligesom indholdet kom til at spænde fra det meget folkelige til det højliterære. (Helk stiller iøvrigt alsidige krav til sine læses sprogekundskaber, for citaterne – på tysk, italiensk, norrønt og, især, latin – bringes i langt de fleste tilfælde uden oversættelse).

De mange citater fra de enkelte stambogsbidrag gør denne første hoveddel af Helks bog til underholdende læsning – hvad forfatterens

egne stilfærdigt humoristiske kommentarer også bidrager til. Han citerer fx (s. 46) Tage Thott for at skrive i en stambog i London 1605: *A touts les dames servir / Mais pour une seule mourir*. Efter denne kavalerbekendelse, som Helk skriver, lod Thott følge en mere nøgtern betragtning på dansk: *Maadelig Pølse er bedst*.

Bogens anden hoveddel bærer titlen *De enkelte stambøger* (s. 135-296). Her får man demonstreret – næsten til overflod – at stambøger er en personallhistorisk guldgrube. Rejseruter og kontaktnet træder frem, og det bliver tydeligt hvordan stambøger kan bidrage til viden om personlige kontakter mellem lærde, diplomater og andre i denne tidlige moderne periode, kontakter der naturligvis også har lærdomshistoriske perspektiver. Det kan dog ikke nægtes at den stadige personallhistoriske synsvinkel giver denne del et noget opremsende præg. Men personregistret bagest i bogen giver også mulighed for at finde direkte frem til en person, om han så er stambogsejer eller „stambogsgæst“.

Der er ikke her tale om at de enkelte stambøger bliver genstand for nærmere litterær behandling – ligesom bogens første del også er fokuseret på enkelte stambogsbidrag, ikke på en stambog som helhed. Variationen inden for de enkelte stambøger får man ikke så meget indtryk af – afstemte bidragyderne deres indlæg efter hinanden, fx? På dette punkt kan man sige at Helks bog ansporer til videre studier.

Det er vel rimeligt, som Helk gør, at kalde stambøger for en kulturhistorisk niche. Men denne beskedenhed skal ikke dække over at man faktisk gennem denne fremstilling får en fornemmelse af at disse små, håndskrevne *bon mot*-samlinger kan bringe én tæt på tidens personer, på deres omgangsformer og konventioner og deres halvprivate kommunikation. Vello Helks værk om stambogskikken i det danske monarki er på én gang et nyttigt forskningsredskab og en lærd og underholdende præsentation af et emne i krydsningsfeltet mellem litteratur-, lærdoms-, og socialhistorie.

Karen Skovgaard-Petersen

Ole Rømer. Korrespondance og afhandlinger samt et udvalg af dokumenter samlet, oversat og udgivet af Per Friedrichsen og Chr. Gorm Tortzen. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2001. 738 s.

Ole Rømer (1644-1710) udgør sammen med Tyge Brahe, H.C. Ørsted og Niels Bohr gruppen af verdensberømte danske naturvidenskabsfolk, der har været med til at skabe den vestlige civilisation. De fleste kender Rømer bedst for hans bevis for, at lyset bruger tid på at udbredes, „lysets tøven“, som det hed i tidens sprog, og det er spændende og vigtigt, men der er meget mere gods i Ole Rømer. Nu har vi fået den første samlede udgivelse af hans videnskabelige produktion ledsaget af breve til og fra Rømer og et udvalg af supplerende dokumenter. Den store, statelige bog indeholder desuden en Rømerbiografi og hvad der ellers skal til, når den slags skal gøres ordentlig: redegørelse for tekstoverleveringen og tekstgrundlaget, en ikonografi (ved Steffen Heiberg) og en bibliografi. Rømer skrev naturligvis sine afhandlinger på latin, andre af teksterne er skrevet på tysk og fransk, nogle på dansk. De fremmedsprogede tekster er oversat, og de danske har heldigvis fået lov til at beholde deres oprindelige sprogdragt. Her nu først lidt mere om selve udgivelsen, og derefter vil vi se på, hvorfor også humanister, som måske ikke har et nært forhold til de naturvidenskabelige sager, men som interesserer sig bredere for den civilisatoriske og kulturelle historie, kan blive klogere ved at fordybe sig i denne bog.

Det har hidtil været almindelig antaget, at Rømers skriftlige arbejder næsten alle gik til ved Københavns brand i 1728, og at han i øvrigt ikke havde været særlig litterært produktiv. De to udgivere fandt snart ud af, at begge antagelser er forkerte, og de fortjener megen ros for det store arbejde, de så gik i gang med: at opspore og gennemgå de biblioteker og arkiver, hvori Rømers efterladte arbejder kunne tænkes at befinde sig. Resultatet er, at de nu kan præsentere os for 33 større og mindre afhandlinger, alle 69 kendte breve til og fra Rømer, 13 skitser (mindre, ikke gennemarbejdede afhandlinger) samt 81 supplerende dokumenter, omfattende omtale af Rømer i andres breve, i dagbøger, erindringer m.m., oversigter over Rømers videnskabelige aktiviteter som de fremgår af forhandlingsprotokollerne i Det Kongelige Videnskabernes Akademi i Paris, og i korrespondance mellem andre videnskabsmænd, regnskaber osv. Udvælgelsen, som tydeligvis har voldt de to grundige forskere svære kvaler, er foretaget ud fra ønsket om fortrinsvis at belyse Rømers videnskabelige arbejde. Det betyder, at vi bliver godt informeret om sager som skibsmåling, reformen af mål og vægt, kalenderreformen og Rømers virke ved

Universitetet, mens de beklager at have måttet udelade vigtige dele af kilderne til hans virke som administrator, politimester og højesteretsdommer. De to udgivere skal ikke lastes, fordi de har måttet begrænse sig, men det viser blot, at der stadig er meget at gøre for tilvejebringelsen af grundlaget for videre forskning i Rømers liv og indsats.

Biografien (54 s.) er også noget præget af, at forfatterne primært har fokuseret på den naturvidenskabelige side af sagen. Der er henvisninger til kilderne i bogen, og den tjener således også til at skabe en slags oversigt over dem. Forfatternes henvisninger til litteraturen indeholder overraskelser. Som dokumentation for Frederik 3.s køb i 1655 af Tyge Brahes originale observationsprotokoller, hvorefter de blev indlemmet i kongens bibliotek (s. 20), henvises til Gassendis bog fra 1658! Nu er det i og for sig banal viden, men sagen, som hvad det økonomiske angår, var noget kompliceret, er dog behandlet udførligt i nyere tid, bl.a. af Victor E. Thoren (*The Lord of Uraniborg*, 1990), og man kan også læse om den i *Fund og Forskning* 2 (Harald Mortensen) og 17 (John R. Christianson). Der er med dette ikke sagt, at Gassendis bog er uden værdi. Han var radikal empiriker, og det var den side af Tyge Brahe, han havde sans for, mens han ikke havde øje for det i det længere løb endnu vigtigere: at Tyge Brahe var den første, der udviklede en egentlig *teori* om observationer og observationsteknik. Gassendi har især interesse for os i dag, fordi hans bog er den første fuldstændige biografi, der er skrevet om nogen videnskabsmand, og fordi han kontaktede de sidste overlevende af Tyge Brahes nære familie og kan berette om de forestillinger, der havde dannet sig i familie kredsen.

Ole Rømer havde derimod et klart blik for Tyge Brahes betydning som skaber af det moderne videnskabs syn, og udgiverne karakteriserer ham med rette som Tyge Brahes posthume elev. I et brev (nr. 58) til vennen Leibniz fra 1703 skriver han:

Siden jeg var blevet fuldstændig fortrolig med Tychos principper i de fire år, som jeg havde brugt på forberedelsen af en udgave på baggrund af hans manuskripter, har jeg haft den del af astronomien for øje, som drejer sig om at finde og så præcist som muligt at bestemme fiksstjernerne og planeternes placeringer og bevægelser. ...

Derfor har jeg arbejdet på at tilpasse alle det forrige århundredes kunstfærdige opfindelser til brug for en kraftfuld astronomi.

De kunstfærdige opfindelser, der var kommet til siden Tyge Brahes tid, var først og fremmest kikkerten, penduluret og mikrometeret. De var i

høj grad en del af forudsætningerne for at komme videre ad den vej, Tyge Brahe havde anvist. Der er måske en god del sandhed i det, som en af de nye nobelpristagere i fysik for nylig udtalte som en spøg: at forskningens sande helte er instrumentmagerne!

Ole Rømer var også heldig på anden vis. I 1671 kom franskmænden Jean Picard til Danmark udsendt af det kongelige franske videnskabsakademi. Hensigten med at besøge disse Europas frosne yderkanter var at bestemme Uranienborgs længdeforskel fra Paris ved at observere tidspunktet for Jupitermånernes indtræden i og udtræden fra den skygge, Jupiter kaster ud i verdensrummet. Det samme bestemtes af hans kollega Cassini i Paris, og tidsforskellen kunne derefter let omsættes til forskel i længdegrad. Ved denne mere præcise fastlæggelse af Uranienborgs meridian kunne man bedre udnytte Tyge Brahes hidtil uovertrufne observationer. Man kunne f.eks. forbedre længdebestemmelserne og skaffe bedre landkort. Metoden – udnyttelsen af Jupitersystemet til præcisionsmålinger – havde desuden stor teoretisk interesse.

Den unge Ole Rømer blev Picards assistent ved dette projekt. Han blev mere og mere inddraget i det omfattende arbejde, fordi Picard blev syg og foretrak at opholde sig i København i stedet for på øen i Øresund, som efter hans mening var hjem søgt af „ubehageligt blæsende vinde“. Efter ca. otte måneders utrætteligt arbejde fastlagde Picard forskellen i tid mellem Pariserobservatoriet og Uranienborg til at være 42 minutter og 8 sekunder.

Denne mesterlære blev bestemmende for Rømers videre liv. Da Picard rejste hjem til Paris i maj 1672, fulgte den nu 27-årige Ole Rømer med for at han kunne være med til det store projekt, at få trykt Tyge Brahes observationer i det kongelige trykkeri i Louvre. I dokument 1-3 har vi oplysningerne om omstændighederne bag disse planer: en redegørelse udarbejdet af Rasmus Bartholin til Christian 5. og ordre udstedt af kongen og Griffenfeld.

Rømer blev nu medlem af Det Kongelige Franske Videnskabernes Akademi og kom dermed ind i det nok mest avancerede og stimulerende miljø i Europa. Akademiet var blevet grundlagt af Colbert i 1666 med henblik på fremme af statens „pragt og lykke“. Astronomien blev et af de vigtigste områder, og den skulle tjene både teoretiske og praktiske formål: den almindelige udvidelse af erkendelsen skulle kaste glans over kongemagten og samtidig tjene praktiske og nyttige formål til gavn for samfundet, f.eks. kartografien. Teknik og mekanik, arkitektur og hydraulik var andre praktiske områder, der skulle tjene samfundet.

Og Rømer var ikke blot den modtagende lærling. Afhandlinger og skit-

ser fra disse år viser ham som et meget energisk medlem af det lærde selskab, som leverede vægtige bidrag til både den teoretiske astronomi og de astronomiske hjælpemidler, til mekanik og hydraulik. Til sidstnævnte område hører konstruktionen af fontænerne i Versailles.

Mest berømt i verdenshistorien er naturligvis afhandling nr.6, hvis titel i oversættelse lyder *Påvisning vedrørende lysets bevægelse, fundet af hr. Rømer fra Det kongelige Videnskabernes Akademi*, fremlagt for akademiet den 21. november 1676 og trykt på fransk den 7. december samme år. Det smukke ræsonnement skal ikke forbigås her.

Galilei havde med sin kikkert holdt Jupiters måner under næsten konstant observation i ni år og fik nogenlunde hold på hovedtrækkene i deres bevægelser. Ved hjælp af månernes formørkelser var det lykkedes Galilei at bestemme ret præcise omløbstider for alle de da kendte fire måner. Meningen var, at han ville lave tabeller over månernes bevægelser og især formørkelserne. Men omkring 1619 opgav han dette forsøg. Han havde indset, at Jupitersystemet fungerede som et himmelsk urværk, men han var ikke i stand til at redegøre for de uregelmæssigheder, der forekom i dette urværk.

Ovennævnte Cassini havde i 1668 publiceret tabeller for Jupitermånerne omløbstider. Picards og hans koordinerede observationer var det første organiserede projekt til fastlæggelse af længdegraden ved hjælp af observationer af Jupitermånerne. Det vellykkede udfald bevirkede, at metoden også blev anvendt ved den opmåling af Frankrig, som blev påbegyndt i 1672.

Cassini var godt klar over, at Jupitermånerne omløbstider udviste uregelmæssigheder, men det blev altså Rømer, der blev i stand til at fremlægge argumenter for, at de tilsyneladende uregelmæssigheder i den inderste månens bevægelser skyldes „lysens tøven“ – at lyset bruger tid til at tilbagelægge strækningen fra denne måne til Jorden.

Sagen var, at Rømer konstaterede en systematisk uregelmæssighed i den inderste månens bevægelse, idet det så ud til, at dens omløbstid afhang af Jordens position i forhold til Jupiter. Månens omløb tog kortere tid, „hvor Jorden, idet den nærmer sig, vil komme lyset i møde“ og omvendt: når afstanden mellem Jupiter og Jorden blev større, så måneomløbet ud til at tage længere tid. Det var ikke troligt, at Jorden skulle øver en eller anden skjult kraft på Jupitersystemet, og Rømer måtte efter en lang række observationer af fænomenet konkludere, at forskellen skyldes „lysens tøven“ – at det tager længere tid for lyset at udbrede sig over længere afstande end over kortere. Han beregnede den tid, lyset bruger til at gennemløbe en jordbanediameter, til ca. 22 minutter. Det svarer til en lyshas-

tighed på 227.000 km pr. sekund, ikke langt fra den værdi, vi nu regner med, tæt ved 300.000 km pr. sekund. I 1678 kunne Rømer for akademiet fremlægge endnu en lang række observationer, og „i alle disse er perioderne uden undtagelse kortere, når Jorden nærmer sig, og længere, når den fjerner sig“ (afhandling 13).

René Descartes, som var tidens store videnskabelige autoritet, havde hævdet, at lyset udbreder sig instantant d.v.s. uden brug af tid. De fleste af akademiets medlemmer mente derfor det samme. Men Rømers teori vandt langsomt frem. Det hjalp, at det gik op for Huygens, at en endelig lyshastighed harmonerede smukt med den teori om lysets bølgebevægelse, han selv puslede med, og også Newton støttede Rømers forklaring. Men diskussionerne fortsatte til 1729, da Bradley fremlagde sine resultater vedrørende forskydninger i fiksstjernen Gamma Draconis' position (det der på astronomisprog hedder aberrationen), hvilket kun kunne forklares „ud fra lysets fremadskridende bevægelse og Jordens årlige bevægelse i sin bane.“

Dette lille, men vigtige stykke astronomihistorie er her omtalt med nogen udførlighed som et eksempel på den tankeverden, man kommer tæt på ved at fordybe sig i denne bog. Der er vistnok stadig blandt humanister en vis håndskyhed over for naturvidenskabens arbejdsmåde, selv om det bredt erkendes, at dens resultater har været afgørende for udviklingen af den vestlige verdens civilisation, især derved, at den rationalitet, der her er på færde, har sat sig igennem som et grundlag for al forholden sig til viden og forståelse. Og sagt i fortrolighed: bogen med Ole Rømers værker kan sagtens forstås, selv om man ikke kender til ord som immersion, emersion eller aberration for at nævne et par begreber, der har været nævnt eller ligget implicit i det foregående. Hertil bidrager ikke blot Rømers egen måde at udtrykke sig på og de to udgiveres oversættelser, men i høj grad også samme udgiveres evne til i deres kommentarer at gøre tingene fattelige. Nu skal der nævnes nogle eksempler på, hvordan bogen også har noget at sige humanister inden for deres egne fagområder.

Kalenderreformen, hvorved landet i år 1700 overgik fra den julianske til den gregorianske kalender, fra „gammel til ny stil“, havde mange forudgående forhandlinger og forslag og udgør en stor del af korrespondancen og afhandlingerne. Det var en af de mange opgaver, kongen pålagde Rømer efter hans hjemkomst i 1681. Disse kilder bringer os tæt på beslutningsprocesser og hvad der måtte tages hensyn til i enevældens måde at fungere på.

Den dansk-norske kalender var efterhånden kommet 11 døgn bag efter

Solen, og det kunne mærkes. Det var yderst upraktisk. Lige siden de katolske lande i 1582 indførte den af pave Gregor XIII sponsorerede nye kalender, havde dobbeltdateringen besværliggjort udenrigshandelen og den øvrige forbindelse mellem de katolske og protestantiske dele af det tyske kejserrige og mellem de nordiske lande og det sydlige udland. Det stod Christian 5. og hans rådgivere klart, at problemerne måtte løses, men også at det var svært, ikke mindst på grund af teologerne og ændringerne i beregningen af deres påske. Udgiverne refererer og citerer den danske astronom Peder Nielsen Horrebøws detaljerede beskrivelse fra 1741 af den gregorianske kalenders indførelse i Danmark-Norge, hvor man får hele handlingsforløbet resumeret. Det er praktisk nok. Men det er i kilderne selv man kan hente ny indsigt.

Interessant er den næsten konspiratoriske overensstemmelse, der synes at råde mellem kongen og Ole Rømer med hensyn til at manipulere teologerne. Påskeberegningen, der enten kunne foregå efter den gregorianske kalenders cykliske metode eller efter astronomisk bestemmelse af hver enkelt påskefuldmåne, var den stor anstødssten for teologerne. Teologerne gik ind for det sidste, for de ville ikke vide af nogen afhængighed af de pavelige i denne vigtige sag. Det måtte ikke engang ligne. Rømer forklarer i 1699 kongen (det er nu Frederik 4.), at „i det århundrede, som vi venter på, vil der med sikkerhed næppe findes fem år, hvori astronomien giver os en påske, der afviger fra den gregorianske metode“. „Under disse omstændigheder er det næppe sandsynligt, at teologerne, der ved en gunstig skæbne har skrevet under på fjernelsen af de 11 dage til almenhedens bedste, med sindsro vil se til, at den foreslåede påskekorrektur efter matematisk beregning vil nærme sig den gregorianske beregning så meget“ (afhandling 29). Problemet var nu, at med en streng overholdelse af de nikæanske regler, efter at de 11 dage var fjernet, „er det umuligt at finde en ny påskefastsættelse, som afviger fra de paveliges beregning, undtagen i nogle ganske få tilfælde“. Man kunne lave nogle kunstgreb ved forandring af søndagsbogstaverne, gyldentallet og epakterne, så man fik en ny cyklisk beregning, der ikke lignede papisternes – „det er kort sagt muligt at skabe en ny og indviklet besværlighed i en yderst enkel sag“ (afhandling 30).

Det forholdt sig imidlertid tilfældigvis så heldigt, at for året 1700 faldt påsken på samme dag, nemlig efter gammel stil den 31. marts, og efter ny stil den 11. april, „og da den 31. marts bliver den 11. april, når de 11 dage er fjernet, kan sagen blive ved det i år“. Rømer rådede derfor kongen til at indføre den ny kalender nu, så kunne man få sagen gennemført med ro på den teologiske bagsmæk og se tiden an. Sådan blev det som

bekendt. Påskeberegningen blev ved med at optage de teologiske sind. Den blev først endelig fastlagt i 1820erne.

Disse træk fra kalenderreformens historie er et eksempel blandt mange andre på, hvor vanskelig den mentale omstillingsproces for nogle har været fra en bibeltro forestillingsverden til den nye rationelle tankegang, det vi plejer at kalde sekulariseringen. Men kildesamlingen her rummer også stof, der viser, at teologerne ikke kan anskues som én gruppe.

Sjællands biskop siden 1693, Henrik Bornemann, der hørte til den gamle ortodokse skole, var inderlig modstander af hele kalenderprojektet. Han advarede kongen imod dette knæfald for paven, der jo ifølge Luther var selveste antikrist. Men der er et brev til Ole Rømer fra præsten ved Vartov hospital i København, Johan Brunsmann, som også var luthersk ortodoks, men uddrog en ganske anden lære heraf end biskop Bornemann. Brunsmann vil i øvrigt være dette tidskrifts lærde læsere bekendt som manden, der forsøgte at bringe den frafaldne Niels Steensen tilbage på dydens lutherske vej i et skrift, der bugner af lærdom og en temmelig rå polemik. Det var også ham, der skrev en bestseller om „Køge huskors“ i 1674.

I kalendersagen er hans udgangspunkt Luthers lære om *lov contra evangelium*. I sit brev til Rømer (brev 48) forklarer han: „Tidspunkterne for fester – bortset fra søndagen, som er approberet af Kristus og apostlene – er overladt til den kristne kirkes frie bestemmelse; det gælder også, hvordan de holdes, når blot det sker uden forstyrrelse for kirken. Det vedrører nemlig Det Gamle Testaments lov om fester, som er ophævet og gjort ugyldig i Det Nye Testamente.“ Og han citerer så bl.a. Kolossenserbrevet 2, 16: „Ingen skal dømmе jer på spørgsmålet om festdag eller nymåne eller sabbat, som er en skygge af det, som skal komme.“ Hans konklusion bliver derfor, at man sagtens kan bruge den simple metode, Rømer har anbefalet, nemlig at den søndag, der følger umiddelbart efter den 4. april, er påskefesten. Man kan også godt bruge solmåneder i stedet for jødernes månemåneder og så regne den fuldmåne, som i den nye kalender følger efter forårsjævndøgn, for påskefuldmånen. Den kristne frihed for Moselovens bånd er for ham det afgørende, og desuden at beregningen er så enkel, at en hvilken som helst præst i Danmark og Norge, på Island og Grønland eller i Vestindien selv kan beregne påsken, hvis kalenderne ikke når frem til dem i tide. Det har næppe været uvelkomment for kongen og Ole Rømer at få disse lutherske argumenter serveret. Rømer er selv inde på tilsvarende tanker i sit forslag om påsken (afhandling 30).

Således finder man i materialet adskillige udtryk for tidens tankegange,

hvor det naturvidenskabelige rækker ind over og hænger sammen med helt andre emneområder. Og Ole Rømers virke indgår også på anden vis i en civilisationshistorisk sammenhæng. Enevælden ville se resultater, og det stadige samvirke mellem videnskabelige teorier og indsigter og deres anvendelse i praksis er et karakteristisk træk ved denne periode, som fører direkte frem til Oplysningstiden. Grundforskningens resultater blev til stadighed demonstreret i praktiske projekter, der synliggjorde den nye tilgang til viden og virkelighed. Det nyttede efterhånden mindre og mindre, at der stod dette eller hint i Bibelen eller hos Aristoteles, når det umiddelbart blev demonstreret for både lærde folk og menigmand, at virkeligheden var anderledes indrettet. Naturvidenskabens forklaringsmåder fik kød og blod og skaffede sig efterhånden plads i den almene bevidsthed på religionens bekostning. Religion blev i vores del af verden en privatsag, hvor den tidligere havde været det videnssystem, der bestemte eller øvede indflydelse på alle sider af erkendelsen.

I denne lange, seje proces er Ole Rømer en hovedskikkelse. I tiden i Paris lærte han at lade det videnskabelige og det praktiske gå hånd i hånd. Han påviste f.eks. den rationelle form for et tandhjuls tænder, og han var som nævnt med til at beregne og anlægge de store springvand i Versailles. Da Christian 5. kaldte ham hjem i 1681, blev han leder af en række samfundsvigtige reformer af teknisk art.

Rømer ordnede landets opmåling og matrikulering, gennemførte et rationelt system for mål og vægt, ordnede Københavns byggeforhold, gadernes brolægning og belysning, vandforsyning og skadeligt vands afledning, brandvæsen, vægter- og politiforhold og mange mindre reformer. Alle disse tekniske reformer blev udført efter samme systematiske metode som ved et videnskabeligt eksperiment. Rømer virkede samtidig som professor i matematik og astronomi, hvor hans opgave var at uddanne nyttige samfundsborgere, der kunne anvende deres færdigheder ved praktiske projekter. Den tid var forbi, da Universitetet først og fremmest var en præsteskoie.

Som udgiverne siger (s. 64), kan Rømers virke i Danmark sammenfattes i et af datidens nøglebegreber, „politie“, som omtrent svarer til det moderne ord infrastruktur, d.v.s. etableringen af institutioner, strukturer og lovgivning som forudsætning for, at et samfund kan fungere. Det er lige noget for historikere og andre samfundsforskere – også dem, der ellers ikke er nære venner af naturvidenskab.

C.F. Brickas litterære dagbog 1873-1878. Udgivet af Claus Bjørn og Christian Larsen. Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2002. 196 s.

Det er glædeligt, at historikeren C.F. Brickas (1845-1903) litterære dagbog nu er blevet udgivet. Glædeligt fordi Dagbogen kan bidrage til at give et bredere og mere nuanceret billede af en vigtig periode i dansk historievindenskabs historie, og fordi Bricka selv fortjener det. Forordet kalder Bricka „en kæmpe blandt danske historikere“; i hvert fald var han en af fagets stilfærdige slidere, organisator, redaktør og udgiver, medstifter af Kildeskriftsselskabet. Fremfor alt var han redaktør af *Dansk biografisk Lexions* første udgave fra 1885 og fremefter. Da han skrev Dagbogen, var han assistent ved Det Kongelige Bibliotek, fra 1897 til sin død var han rigsarkivar.

Claus Bjørn har skrevet en på flere måder positiv, velafbalanceret og oplysende *Introduktion*. Med udgangspunkt i Birgitta Odéns udtryk „forskingsamfundet“ beskrives en lille, men aktiv kreds af historikere, knyttet til institutioner som Københavns Universitet og Det Kongelige Bibliotek, med *en øget bevidsthed om historiefagets faglighed* (s. 6f.) som hovedtema, ligesom det skildres som et generationsopgør (s. 21). Det er positivt, at de skildres som en kreds, uden overdreven fremhævelse af Kr. Erslev, men den faglighed, som fremstillingen betoner, er vel underforstået kildekritikken, som i særlig grad var hans projekt. Introduktionen gør opmærksom på, at Bricka ikke skriver om metode og videnskabelighedens indhold, men derimod om personer og sammenslutninger. Bricka selv skildres som historikeren, der i begyndelsen havde mod på større projekter i retningen af selvstændigt forfatterskab, men efterhånden lidt skuffet koncentrerede sig om rollen som organisator.

Brickas konservative synspunkter og holdning til samtidens angreb på dem omtales nedladende; „skræmtes“, „nærmest peb han“, „sukkede han“, alle s. 13, og s. 21: ... *i hvilken han trods sin erklærede politisk-konservative holdning til stadighed spillede en aktiv og konstruktiv rolle*. Her mærkes tydeligt, at det er sejrherrenes historieskrivning. Der havde ellers været grund til at gøre opmærksom på den vanskelige situation, Bricka, ligesom vennen Johannes Steenstrup, stod i overfor en aggressivt fremstormende radikalisme også blandt historikere, som det fremgår af et mødereferat s. 32. Når Claus Bjørn taler om „skævhederne“ i første udgave af *Dansk biografisk Lexikon* og nævner „den store overvægt af kirkens og åndslivets folk“, kan man hertil spørge, om det tyvende århundredes historikere har interesseret sig tilstrækkeligt for kirkens og åndslivets folk. „Skævhed“ og „overvægt“ er altid et spørgsmål om vurdering, hvad den enkelte eller en bestemt kreds anser for væsentligt.

Introduktionen bruger betegnelsen „det moderne gennembrud“ om udviklingen i dansk historievidenskab i 1870'erne og 80'erne og hævder s. 25, at dette er den nu i dansk historiografi klassiske betegnelse. Man plejer dog ellers at sige „det kritiske gennembrud“ eller „det kildekritiske gennembrud“.¹ Men publikationen er knyttet til den femte Golden Days-festival, som har haft „det moderne gennembrud“ som sit tema. Terminologien er for så vidt forbavsende, som beskrivelsen er udpræget fagintern. Moderne betyder egentlig blot det, som er nu. Men ved at udtrykket bringes ind i denne sammenhæng, knyttes emnet sammen med en ideologi, der betegnede sig selv som „det moderne“. Hermed køres Bricka, hvis grundopfattelse var en anden, på forhånd ud på et sidespor. Når der s. 24 står: *Johs. Steenstrup betegnede ham som generationens „højre sløjmand“, men han hørte dog klart – det fremgår til overmål af dagbogen og bekræftes af hans videre virksomhed – ikke desto mindre hjemme i den kreds, der bar gennembruddet frem og igennem.* – er der for mig at se tale om en misforståelse af Steenstrups udtryk, som går på Brickas organisatoriske evner, hans formåen at holde sammen på *Dansk biografisk Lexikon*.

Mærkeligt nok nævner Introduktionen intet om, at en række af Kildeskriftsselskabets stiftere, herunder Bricka og Johannes Steenstrup, forlod selskabet i 1890'erne;² det må da sætte Dagbogens forløb i perspektiv og forlene Introduktionens egne ord om „en afgrænsning og en udgrænsning“ (s. 25) med en uddybet betydning. Af nyere historiografiske værker nævnes Leo Tandrup's *Ravn*, derimod ikke Jens Chr. Manniches *Den radikale Historikertradition*, heller ikke Kai Hørby's fremstilling i *Københavns Universitet 1479-1979*. Dette drejer fokus noget mere ind på Brickas person i forhold til kredsen af datidens yngre historikere.

Introduktionen indeholder enkelte sprogfejl, „blandt de“ (s. 8), „en nogle“ (s. 25). Bogen er smukt indbundet i mørkeblåt med et fotografi af Bricka på forsiden. Introduktionen indeholder adskillige fotografier af tidens danske historikere. Henvisningen s. 15 til 23. august 1874 skulle være 29. august. Noter og register udarbejdet af Christian Larsen giver en række nyttige oplysninger. Når der s. 192 om C. Liebe står, at han var højesteretsadvokat, er det naturligvis fuldstændig rigtigt, men man havde dog også kunnet nævne, at han var formand for Landstinget 1869-1894. I gengivelsen af selve Brickas tekst er der nogle afskrivnings- og dermed sprogfejl: S. 83 „min“ for „mine“, s. 84 „han“ for „har“, s. 96 „os“ for „hos“, s. 112 „Tittels“ for „Titels“ og „komen“ for „kommen“.

Bricka skriver selv i et lille forord, at han hovedsagelig vil fortælle om litterære sager; det må dog siges, at det alene er historiske skildringer i bred forstand, han omtaler. En sang til broderens bryllup er lige nævnt

(s. 78f.), læseselskabet *Athenæum* nævnes en gang imellem, en russisk museumsmands besøg på Det Kongelige Bibliotek anføres (s. 82). Dagbogen indeholder nogle bidrag til Det Kongelige Biblioteks historie, især Brickas forhold til Chr. Bruun, også forhandlinger om et nyt manuskriptkatalog (s. 94f., 110f.), forslag om en ny bygning (s. 151). Carl Brosbøll (=Carit Etlar) og hans *Gjøngehøveding* omtales (s. 119), men vist alene fordi han var udlånsinspektør ved Det kongelige Bibliotek.

Et hjertesuk som: *Den litterære Vej er en fed Levevej, man slipper ikke engang med at arbejde gratis* (s. 30), vil mange nok kunne nikke genkendende til; honorarer spiller en betydelig rolle. Det er forfattere som Chr. Bruun, chef ved Det Kongelige Bibliotek, rådstuearkivar Oluf Nielsen, vennen, historikeren Johannes Steenstrup og dennes fader, naturforskeren Japetus Steenstrup, bibliotekarerne E. Elberling, S. Birket Smith og S.M. Gjellerup samt historikeren J.A. Fridericia, der omtales. Sidstnævnte arbejdede sammen med Bricka om udgaven af Christian IV's breve og omtales mere end Kr. Erslev. Da en lille historisk forening, nærmest en diskussionsklub, først omtales 15.1.1873 (s. 32), optræder hverken Johannes Steenstrup eller Kr. Erslev. Foreningen smuldrede i løbet af 1874 og blev ophævet i begyndelsen af 1875 (s. 90-92). I 1876 kommer så grundlæggelsen af et Selskab for historiske Kildeskrifters Udgivelse (s. 126ff.). Fel-tet af emner for de bøger, der omtales i Dagbogen, er bredt, fra litteraturhistorie over adelshistorie til sygdomshistorie; noget primat for den politiske historie får man ikke indtryk af. Brickas bemærkning om sig selv, at han *har vendt min Opmærksomhed mod Detailundersøgelserne og aldeles ikke tracter efter at vinde Læsere udenfor Faget*, viser, at han for sit eget vedkommende i høj grad har forstået begrænsningens kunst. Sammenhængen viser i øvrigt, at det ikke skyldes, at han ikke har ønsket populære fremstillinger, forudsat at forskeren evner at give dem. I et referat af et historisk møde skriver han i samme retning: *... at jeg vel vidste, at Historikerne have langt større Opgaver, men at de smaa derfor ikke bør forsømmes, men overlades til dem, hvis Interesse og Evner de særlig tillale* (s. 57). Disse udtalelser tegner omridset af et beskedent menneske, som vel har set sit arbejde som udgiver og redaktør på samme måde og ikke har villet kaste sig ud i større historiske fremstillinger. Til gengæld er han blevet stødt, hvis nogen overtog hans planer for små udgivelser: *Det er imidlertid anden Gang, at Fr. [=Fridericia] falder mig i Næringen*, skriver Bricka s. 77, og mon ikke der ligger en del bitterhed bag den bemærkning. Det virker da også karakteristisk for Brickas skæbne, at Dagbogens to sidste notitser angår det forhold, at en anmelder udelukkende tilskrev Fridericia æren for anmærkningerne i *Christian IV's Brève*. Bricka har næppe sluttet Dagbogen i noget godt

humør. Dette er den anden mulige forklaring på, at Bricka holder op med at skrive, at han er skuffet. Den første er, at han fik stadig flere opgaver. Ordenssans havde Bricka, og Dagbogen gengiver en udførlig kritik af en efter hans mening forvirret fortegnelse over historisk litteratur af W. Møllerup til *Historisk Tidsskrift* (s. 167).

Japetus Steenstrup virker som den af den ældre generation, som Bricka har bedst og måske også mest kontakt med; de drøfter en afhandling af Steenstrup om Limfjorden og sønnen, Johannes Steenstrups værker. Også den gamle historiker Caspar Paludan-Müller taler Bricka med (s. 83): *Han raadede mig til at samle mine Arbejder og udgive dem samlede, da man for at bevare sit Navn i Litteraturen maa udgive idet mindste én tyk Bog*. Det havde Paludan-Müller nok ret i, og Bricka fik det aldrig gjort, men bemærkningen viser også, at vi befinder os i en kultur, hvor det at bevare sit navn i litteraturen er en afgørende sag. Ind imellem ytrer Bricka skepsis overfor Paludan-Müllers meninger (s. 163).

Dagbogens interesse ligger bl.a. i, at man kan se tilløbnes historie, planer om værker, der aldrig blev til noget, eller som blev til noget i en anden form: I 1874 opfordrer den gamle Wegener Bricka til at udgive *Christian IV's Dagbøger*, senere tænker Bricka på at udgive denne konges breve og dagbøger, atter senere taler han med Fridericia om udgivelse af *Christ. IV's Breve* (s. 81). I betragtning af, at Brickas hovedindsats på et senere tidspunkt kom til at ligge som redaktør af *Dansk biografisk Lexikon*, er det påfaldende at se ham omtale (s. 33) en plan af Bruun 1873 om et biografisk leksikon over adelen; noget, som Bruun mente, at Bricka skulle påtage sig. Det blev ikke til noget, men har vel medvirket til, at det har „ligget i luften“, at der var brug for et større biografisk værk til dansk historie. Tanken om et almindeligt biografisk leksikon nævnes først 6. juni 1874 i den ovennævnte forening af yngre historikere; tredive år senere var den virkeliggjort, men Bricka død. På mødet er der masser af uenighed, og Bricka skriver som afslutning: *Jeg troer ikke, at Foretagendet var gaaet, selv om vi vare blevne enige; for at det kan lykkes, maa en enkelt Mand gribe Sagen an og tage den i sin Haand og foruden at ofre den alle sine Kræfter tillige være i Besiddelse af megen Anseelse og Myndighed. Vi mangle først og fremmest en saadan Mand, og vi mangle dernæst Medarbejdere* (s. 80). Paludan-Müller tilskyndte til et biografisk leksikon (s. 83), 29. juni 1875 nævnes Bricka første gang som den, der skulle stå for det (s. 102). Således kan man følge sagens gang i Dagbogen (og det fremgår, at der er blevet forhandlet frem og tilbage i én uendelighed), men vi kan kun få sammenhæng i det, fordi vi ved, hvad det senere blev til. Det ser altså ud til, at tilskyndelser fra de ældre har spillet en ikke helt ubetydelig rolle i de yngres planer. Også

Wegeners interesse for det nystiftede Kildeskriftsselskab og omtalen af hans smukke anbefaling af støtte til udgivelsen af *Christian IV's Breve* (s. 156) er et eksempel på et godt forhold mellem ældre og yngre historieinteresserede.

I korte glimt får man indtryk af spændingerne mellem historikerne; som da Bricka 1876 er på visit hos Wegener, og Joh. Steenstrup bliver udenfor, mens Paludan-Müller er inde hos Wegener (s. 121). Det var efter Paludan-Müllers og Steenstrups skarpe strid om Kong Valdemars Jordebog. Vi får også glimt af historikernes forhold til pressen: S. 77 fortælles det, at Fridericia har fået et tilbud om at blive historisk anmelder ved *Dagbladet*, men ikke havde mod på det, bl.a. fordi *han ikke kunde lide at skrive anonymt*; det var avisens skik, at anmeldelser overvejende var anonyme; s. 177 hører vi, at Steenstrup har fået opfordringen og bedt om Brickas hjælp. Hans mange anmeldelser i *Dagbladet* er ganske rigtig anonyme. I de to samtaler fremstår Bricka som rådgiveren blandt danske historikere, den som ikke selv kastede sig ud i store selvstændige værker eller udadvendte aktiviteter, men som blev konsulteret af dem, der gjorde det.

Brickas dagbog er selv et tilløb, den når aldrig at folde sig helt ud, men slutter brat 11.12.1878 uden nogen forklaring. I en tid, som blev stadig mere optaget af fragmenter, er den selv et fragment. Som et brudstykke af en sammenhæng kan den fortolkes forskelligt, efter hvilken sammenhæng man sætter den ind i. Dagbogen viser, at der ved historiefagets professionalisering var flere mulige veje, flere seriøse muligheder i situationen end dem, som Kr. Erslev og den radikale skole anviste. Og dette er netop tilløbets fortjeneste, at de viser mulighedernes mangfoldighed. Men man får et godt indtryk af den form for viden, Dagbogen repræsenterer; det er udpræget en skriftlig kulturs viden, med bøger og bogudgivelse og tilhørende trakasserier i centrum. Et skrift som dette må nødvendigvis give et ensidigt billede af personen og det livs- og kulturmønster, han bevæger sig i, men den side der kommer frem, må være væsentlig. Livsholdning drøftes ikke, om end uenigheder nævnes s. 32, men man får indtryk af, at bogudgivelsen i sig selv er et livsformål. Forløbet tyder på, at jo dybere Bricka er kommet ind i redaktionelle opgaver, jo mere har det taget kræfter. Bricka fremstår som borger i en *république des lettres*, men en sådan hvor historiske studier er i centrum. Han virker, som om han er forpligtet på noget, der er større end han selv. Den lille kreds af historisk interesserede samt Biblioteket er for ham det nære og dermed en etisk ramme. Hans dannelse, som den fremtræder her, er knyttet til ansvarlighed overfor denne sammenhæng. Det er et fællesskab med et indhold, som ikke udtrykkes i så mange ord, men som må være det samvittigheds-

fulde arbejde med historien. Om retorik kan man vel ikke tale i dette skrift, så sandt som der ikke er noget egentligt element af overtalelse. Men Bricka henvender sig i sit lille forord til mulige fremtidige læsere, og det vil sige, at udover ham selv, er vi hans tilsigtede læsere. Stilen er prunkløs, flest oplysninger i kortest mulig form, næsten uden metaforer. Der mærkes ingen anden struktur end datoerne, men som enhver anden forfatter har Bricka måttet foretage valg, som at referere et møde forholdsvis indgående eller blot skrive, at han har besøgt den og den. Sådant indeholder Dagbogen alligevel prioriteringer. Også Brickas interesse for personalhistorie må repræsentere en særlig form for viden; det er en historieforståelse, hvori mennesket spiller en vigtig og væsentlig rolle og ikke kun er et element i en „struktur“. Hvad der ikke er skriftligt i Dagbogen, er personernes stadige besøg hos hinanden; i lange samtaler, af og til måske en hel aften, som ofte kun nævnes, men ikke uddybes i teksten, udformes ideerne. Man får også indtryk af, i hvilken grad forskningens historie drives af forholdet mellem personer, i dette tilfælde især den konservative Bricka og den radikale Fridericia, modpoler og samarbejdspartnere.

Jon A.P. Gissel

Claus Røllum-Larsen: *Impulser i Københavns koncertrepertoire 1900-1935. Studier i præsentationen af ny, især udenlandsk instrumentalmusik, I-II*. Danish Humanist Texts and Studies, vol. 25. Kbh., Museum Tusulanums Forlag 2002. 310 + 382 s. Ill.

Musikhistorie skrives og forstås for det meste ud fra et produktivt hovedaspekt, som musikværkernes historie på grundlag af deres strukturelle egenart og indbyrdes relationer, med deraf følgende vurderinger af komponisternes status i et udviklingsbetonet perspektiv. Men til erkendelsen af musikkulturer hører ligeledes en række omstændigheder der knytter sig til indførelsen af værker, deres gennemslagskraft – større eller mindre (evt. helt manglende) – og til de institutionelle forhold som betinger dyrkelsen eller negligeringen af de forskellige afskygninger af det foreliggende repertoire. Et sådant stykke receptionshistorie, med hovedvægt på de musiksociologiske, specielt institutionsfunktionelle aspekter, foreligger der her med forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek Claus Røllum-Larsens omfattende tobindsværk om det københavnske koncert-

liv gennem fire årtier frem til midten af 1930'erne. Faktisk omfatter bogen – hvormed specielt menes bind I der indeholder den egentlige beretning – et noget videre tidsrum end det der angives i titlen, idet der indledes med et rids af koncert-institutionernes „forhistorie“ i København fra midten af 1800-tallet. Og årstallet 1900 har da heller ikke nogen ekskluderende funktion i forbindelse med værkets andet tyngdepunkt, den detaljerede og systematiske dokumentation af koncertrepertoiret: Som det fremgår med umiddelbar, grafisk anskuelighed af de opførelsesdiagrammer som forfatteren har udarbejdet (bd. 2 s. 13 ff.), er synsfeltet bagud i tid snarere afgrænset ved året 1890 end ved 1900.

Bogen baserer sig ifølge forordet på den første del af ph.d.-afhandlingen *Dansk instrumentalmusik ca. 1910-1935: En stilhistorisk studie på baggrund af undersøgelser om den ny musiks repræsentation i periodens københavnske koncertliv* (1995). Den nu foreliggende delpublikation har altså, som forlæggeren røber, forskudt hovedvægten til receptionen af udenlandsk musik i tiden. Forfatteren opdeler koncertrepertoiret i to hovedgrupper: det „almene koncertliv (Koncertrepertoire A)“ samt „foreninger og selskaber for ny musik (Koncertrepertoire B)“. Hertil har han haft sine grunde (anført i bd. 1 s. 14 f.), men denne sondring er alligevel ikke helt igennem indlysende: mens A-repertoiret her alene omfatter opførelser af udenlandsk musik skrevet af komponister født 1860 og derefter, oplister B-repertoiret såvel udenlandsk som dansk musik og her også ældre værker, helt uden nogen tidskriterier. B-fortegnelsens karakter af et „ny musikrepertoire“ gælder derfor kun med modifikationer, men dog som en klar hovedtendens. Og denne inkonsistens mellem de to programkategorier fortøner sig yderligere som følge af de forskellige måder hvorpå forfatteren selekterer det katalogiserede materiale i sin analyse af stoffet: A-repertoiret, den nyere udenlandske musik, er kommenteret primært som en gennemgang af 58 komponister i alfabetisk rækkefølge (bd. I s. 177-248), mens repertoiret for de mere specialiserede koncertrækker særligt er vurderet på grundlag af omtaler af otte koncertforetagender (s. 115-174), hvoraf de vigtigste er: Dansk Koncertforening (1901-40, medsamtdennes to kortlivede forløbere: Symphonia og Musikselskabet af 14. Marts 1896), Dansk filharmonisk Selskab (1920-32), Unge Tonekunstneres Selskab (1920-30), Foreningen „Ny Musik“ (1921-30) og Det unge Tonekunstnerselskab (1930-93).

Når jeg alligevel vil beklage at forfatteren har udeladt – eller været nødt til at eksilere – den nærmere stilhistoriske omtale af den danske instrumentalmusik i perioden, så skyldes det ikke bare at vi fortsat stærkt savner publikationer af monografisk karakter om en del af Carl Niensens genera-

tionsfæller: komponister som Victor Bendix, Gustav Helsted, Louis Glass og Ludolf Nielsen. Det forklares i denne sammenhæng også af at en anden – ubeskåret publiceret – ph.d.-afhandling, Michael Fjeldsøes *Den fortrængte modernisme – den ny musik i dansk musikliv 1920-1940* (Kbh. 1999), lader sig forstå som en komplettering af Røllum-Larsens få år ældre fremstilling, en konsekvent tidsmæssig opfølgning af denne. Nu må de to emnemæssigt nært beslægtede afhandlinger i højere grad nøjes med at stå komplementært overfor hinanden: Røllum-Larsens som den solideste dokumentation, Fjeldsøes som det mere udpræget ræsonnerende bidrag. Men hvis læseren ikke helt kan frigøre sig fra et indtryk af afhandlingen som resultatet af en amputation, bliver det dog i praksis mest som følge af forfatterens oplysning om baggrunden for udgivelsen.

Enhver, der har gjort erfaring med at bearbejde et materiale af den art og det omfang som danner grundlag for det anmeldte værk, vil kende til dets udfordringer: Først det seje og systematiske gravearbejde i arkiver og biblioteker, og dernæst den kamp der ligger i at bearbejde det tørre statistiske materiale til en historisk fremstilling, at give selve datamaterialet liv. Af al denne møjle er det jo i alt væsentligt kun det sidste der i læserens bevidsthed gælder som informativt, og også som kriterium for videnskabeligt bidrag er det først og fremmest dét der tæller.

Med sin begrænsning af undersøgelsen til det instrumentalmusikalske felt har Røllum-Larsen indirekte tilkendegivet at det ikke er en fuldstændighed i stoflig henseende han har tilstræbt, men at anvende dette – i forhold til vokalmusikken ganske vist både meget større og for udviklingen langt vigtigste – repertoire i belysende øjemed, som kilde til en musikhistorisk interpretation. Det virker som om forfatteren har haft en ganske heldig hånd i dette ærinde; det er lykkedes ham at belyse de mange repræsenterede komponisters introduktion i det københavnske musikliv på en velovervejet måde, enten i forhold til deres respektive gennemslagskraft i samtiden eller vurderet ud fra deres særlige betydning ud over denne samtid. I intet tilfælde er der levnet plads til mere end en receptionshistorisk skitse – således udvises der en udpræget sparsomhed m.h.t. anførelsen af kritikerstemmer – men de fremlagte skitser er for det meste tegnet markant op, med en prægnans som ganske vist hælder mere til den nøgterne side end til brillerende detaljer i formidlingsmæssig henseende. Som en art hovedfacit, ikke mindst i lyset af den efterhånden velkendte fordom at „senromantikens“ musik fandt en ret ufrugtbar jordbund i Danmark, viser Røllum-Larsens studier at københavnerne var ikke så lidt mere eklektiske i deres koncertmæssige konsum, med Richard Wagner som én af de helt store favoriter og med vedvarende stærk repræ-

sensation også af Richard Strauss, Max Reger, Jean Sibelius, Alexander Glasunov m.fl., foruden naturligvis af Claude Debussy og, navnlig efter den 1. verdenskrig, andre yngre franskmænd.

I tilgift til belysningen af den orkestermæssige og kammermusikalske programflade, og med forfriskende virkning for tilegnelsen af bogens stofflige mylder, har forfatteren også interesseret sig for de tidligste stadier af den „mekaniske“ musiks indførelse i Danmark med grammfonens og radioens musikspredning. Her, som i skildringen af institutionerne i Københavns koncertliv, fremlægges i højere grad end i forbindelse med omtalen af receptionen af komponisterne og deres musik dokumentarisk materiale hentet fra pressens og andre samtidige dagsaktuelle kilder. Og så gælder det da forresten for alle dele af fremstillingen at et fyldigt fodnoteapparat supplerer med mange detailoplysninger om både stort og småt.

Bind 1 er med sin vekslen imellem ræsonnerende og primært dokumentarisk stof (sidstnævnte kategori optager hele bind 2) ikke altid helt let at finde rundt i. Visse vanskeligheder i den retning opstår, hvis man efter læsning over længere stræk vil søge bestemte oplysninger. Det skyldes anbringelsen af nogle kortere repertoirelister og sekundære „opstillinger“ også i bind 1 (f.eks. s. 88-99 og s. 100 f., foruden på siderne 108-114). Navnlig det første her anførte tekstvolumen afbryder læsningen; disse lister og optællinger (jvf. også s. 159 ff. og 166 ff.) kunne mere naturligt være henlagt til det øvrige registerstof i bind 2 – programfortegnelser og tabeller har det med at ligne hinanden lidt for meget og gøre læserne småt forvirrede m.h.t. hvor det nu lige var der stod noget om dette eller hint.

Bogen er iøvrigt skrevet i et klart og let forståeligt sprog, med en svag hældning til en lidt ældre sprogbrug (f.eks. ‘varetoges’ i stedet for ‘blev varetaget’). Den samlede tekst forekommer kemisk renset for korrekturføj, og også i filologisk henseende er der tale om stor grundighed, f.eks. med brugen af den nyeste, standardiserede transkriptionsmåde i forbindelse med russiske ord. Udenlandske værktitler er anført i original ordlyd „til og med“ fransk, mens de „fra og med“ italiensk også angives i oversættelse. Enkelte inkonsekvenser er det dog lykkedes anmelderen at fange: i bind 1 s. 206 en oversat fransk titel, s. 219 en uoversat italiensk; i bind 2 s. 305 en dobbelt, fuld anførelse af det samme værk af J.S. Bach og s. 343 f. en kronologisk ombytning af to opførelser af det samme Wagner-værk (med den danske førsteopførelse angivet sidst). Man kan også undre sig over hvorfor den – nødvendigvis – lange liste over anvendte forkortelser er grupperet bl.a. i en afdeling a: „lokaliteter, institutioner, orga-

nisationer, koncertrækker og orkestre“ (43 signaturer) og b: „musikforeninger og selskaber“ (18 signaturer), eller at signaturer for musikinstrumenter angives i to omgange, henholdsvis uden punktum i forkortelsen vedrørende bind 1 og med punktum (i bind 2)!

I grafisk henseende glæder man sig, foruden ved bind 1's righoldige og ofte alternativt prægede billedmateriale, ikke mindst over de klare og meget anskuelige „opførelses“- og „præsentationsdiagrammer“ (hhv. 36 og 18 stk.). At de førstnævnte alle udgår fra årstallet 1885 (jvf. bogtitlens tidsrum: 1900-1935) må skyldes at den tidligst forekommende førsteopførelse relaterer sig til året 1888 (Gabriel Pierné, i hvis diagram forresten årstalsrækken – anført med hvert femte år – undtagesesvis er faldet bort). Bøgernes slidstærke hardcover-bind er forsynet med hvert sit fine maleri af Edvard Weie – på forsiden temmelig maltrakteret af et klavertangentmønster i omslagets mørkeblå grundfarve, men heldigvis også gengivet og kommenteret på bagsiden, i mindre format. Bindenes inderside viser – såvel for som bag – en kortskitse over det centrale København med angivelse af 70 nummererede koncertlokalteter hvortil der henvises i form af et alfabetisk register. Men hvorfor er det dog ikke blevet ordnet sådan at der i stedet for disse fire helt identiske kort og registre er anført en numerisk fortegnelse i de to tilfælde – intet havde været lettere og mere naturligt. Nu sidder man istedet, som ikke lokalkendt, ligesom foran en julekalender og leder måske længe efter hvor f.eks. nr. 20: „Bethesda“, Rømersgade 17, befinder sig på kortet.

Claus Røllum-Larsens værk er et særdeles velkomment bidrag til vores kendskab til dansk musikhistorie „i praksis“ i årtierne omkring det forrige århundredskifte. Og skulle resten af hans ph.d.-afhandling udkomme en skønne dag, så vil lakunen i dette stykke musikhistorie være i endnu højere grad lukket.

Bo Marschner

OM FORFATTERNE

LOUIS CHRISTENSEN, f. 1928, Ph.D i musik 1961, professor i musik ved Seattle Universitet 1972-1996.

BJØRN WESTERBEEK DAHL, f. 1952, exam. art. (historie) 1974, bibliotekar (Sektion 2) fra Danmarks Biblioteksskole 1978. Fra 1986 afdelingsbibliotekar ved Københavns Rådhusbibliotek. Har bl. a. udgivet *Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970 1-2*, 1979; *Kortets historie i Vejle Amt*, 1993; *Vor kongelige fæstning Nyborg*, 1995; *Geddes elverede kort over København*, 2002, samt talrige artikler i danske og udenlandske tidsskrifter om dansk kortlægning og fæstningshistorie i 1600- og 1700-tallet.

NIELS BO FOLTMANN, f. 1958, mag. art. i musikvidenskab fra Københavns Universitet 1991. Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek fra 2002. Redaktør ved hhv. Niels W. Gade Udgaven og Carl Nielsen Udgaven.

JENS GLEBE-MØLLER, f. 1933, dr. theol. 1966. Professor ved Københavns Universitet. Blandt talrige udgivelser kan nævnes *Doctrina secundum peitatem. Holger Rosenkrantz den lævdes teologi*, 1966, *Marx og kristendommen*, 1971, *Om religion*, 1977, *Jesus og teologien*, 1984, og *Jürgen Habermas*, 1997.

SØREN GOSVIG OLESEN, f. 1956, dr. phil. 1999 (filosofi). Lektor ved Institut for Filosofi, Pædagogik og Retorik ved Københavns Universitet. Forfatter til bl.a. *La philosophie dans le texte*, 1982, *Tid og Kritik*, 1987, *At læse filosofi*, 1992, *Wissen und Phänomen*, 1999, og *Transcendental Historie*, 2000.

HENRIK HORSTBØLL, f. 1952, dr. phil. 1999 (historie). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek fra 1994. Har bl.a. skrevet om dansk historiografi og kultur- og mediehistorie, har senest publiceret disputatsen *Menigmands medie*, 1999.

NAJA ILLERIS, f. 1972, cand.mag. i historie og dansk fra Roskilde Universitetscenter (2000). Forskningsfelt: nyere grønlandsk kulturhistorie, historiebevidsthed samt lokalmuseer, særligt i Grønland. Artikel: „Lokalmuseerne i Grønland“ in: *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2002*, Ilimatusarfik/Atuakkiorfik (i trykken).

HARALD ILSØE, f. 1933, cand. mag. 1960 (historie og latin). Fhv. seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700*, 1963; *555 danske selvbiografier og erindringer*, 1987; *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992; *Det Kongelige Bibliotek i støbeskeen 1-2*, 1999.

EVA-MARIA JANSSON, f. 1963, forskningsbibliotekar ved Orientalisk og Judaistisk Afdeling. Fil. dr. i judaistik ved Lunds Universitet 1999 med afhandlingen *The Message of a Mitsuah. The mezuzah in Rabbinic Literature*.

OLE KONGSTED, f. 1943, cand. phil. (musik). Fhv. museumsinspektør ved Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling. Siden 1994 tilknyttet Det Kongelige Bibliotek som seniorstipendiat med projektet "Hofmusikken under Christian 3. og Frederik 2.". Har publiceret talrige artikler i forbindelse hermed.

KATHE KRAGH, f. 1962, BA i tibetansk fra Københavns Universitet 2003; studerer til Master og Theological Studies ved Harvard University, USA.

JOHN T. LAURIDSEN, f. 1951, dr. phil. 1988 (historie). Forskningschef ved Det Kongelige Bibliotek fra 1993. Har bl.a. udgivet *Marselis-konsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark*, 1987; *Klatterup. Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990*, 1992; *Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier*, 1999; *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*, 2002, *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, 2002, „*Føreren har ordet!*“. *Frits Clausen om sig selv og DNSAP*, 2003.

ERIK PETERSEN, f. 1948, dr. phil. 1998 (klassisk filologi). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet om forskellige aspekter af den latinske litteratur indtil nyere tid, om vesterlandsk kodikologi og om den klassiske filologis historie. Har bl.a. udg. disputatsen *Intellectum liberare. Johann Albert Fabricius – en humanist i Europa 1-2*, 1998, og *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark*, 1. katalog & 2. Essays, 1999.

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN, f. 1962, dr. philos. (latin). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek fra 2001. Har arbejdet med nordisk latinlitteratur fra middelalder og nyere tid og har senest udgivet bogen *Historiography at the Court of Christian IV. Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius*, 2002.

PERSONREGISTER

A

Aagesen, Andreas 61
Aakjær, Jeppe 184
Abel, konge 26
Abrahamsen, Kaj 324, 337
Absalon, biskop 32
Adler, Agnes 317, 339
Ancher, Peder Kofod 157
Andersen, Carl 186, 192, 196, 198
Andersen, H.C. 190, 192, 242, 247
Andersen, Sophus 310f.
Andersen, Valdemar 268, 271
Ansgar, missionær 38
Aristoteles 415, 417f., 435
Arlaud, Oscar 196
Arnold, Gottfried 72-75
Arnoldi, Petrus 55, 58, 61
Asmussen, Sophus 246
Atterberg, Kurt 301, 318, 330
Austin, J.L. 416

B

Baagø, C. 202, 210, 215, 262
Baagøe, Petrine 287
Bach, Johan Sebastian 298f., 310, 319,
322, 324, 329f.
Bach, Lilly von 326, 337
Bache, Paulus 282
Baggesen, Jens 240, 424
Bang, Jette 341-405
Bang, Margrethe Laub 352
Bang, Thomas 352
Bangert, Emilius 301, 310, 312, 320, 330
Barfod, Frederik 186
Barfoed, Niels 407, 409
Barkany, Etelka 322, 337
Barthel, F.A. 271
Barthes, Roland 344, 347
Bartholin, Rasmus 430

Bartholin, Thomas 166
Bartók, Bela 301f.
Baston, Josquin 65
Battista Viotti, Giovanni 322, 337
Bax, Arnold 301, 326, 330
Beck, Ellen 315, 317, 337
Beethoven, Ludvig van 286f., 292, 296,
298f., 307f., 311, 315-317, 319f., 322,
324-326, 339f.
Bendix, Victor 296, 322, 328f., 331, 443
Benedicht, Lorentz 62
Benítez, Miguel 70
Bente, Herman 352
Bentzon, Jørgen 301, 325, 331
Bentzon, Viggo 314
Berg, Natanael 301, 318, 331
Berger, John 346f., 369
Bergh, Franz 321, 328, 337
Bergh, Rudolph 301, 321, 328, 331
Bergsagel, John 64
Bergsøe, Vilhelm 190, 196, 198, 253,
255, 264
Berlioz, Hector 300, 315, 317f., 323, 331
Bernhard, Carl 178, 228, 244, 257
Bernstorff, A.P. 153
Bernstorff, J.H.E. 153f.
Bertelsen, Alfred 351
Beuchel, Bernhard 177, 205, 207, 210,
213, 215, 217, 220, 224, 226, 228, 232,
234, 240, 242, 244, 247, 249, 255, 259,
262, 273
Bille, C. St.A. 190
Bindesbøll, Thorvald 242
Birket Smith, S. 438
Birket-Smith, Kaj 351, 385
Bissen, H.V. 202
Bjørn, Claus 436
Bjørnson, Bjørnstjerne 192, 196, 198,
202, 234

Blicher, St. St. 242
 Bobé, Louis 63
 Bøggild Johannsen, Birgitte 63
 Bøgh, Nicolai 232
 Bohr, Niels 428
 Borch, Ole 105f.
 Borchgrevinck, Melchior 61
 Borgman Hansen, Oskar 410
 Bornemann, Henrik 434
 Bossi, Enrico 323, 331
 Both, L. 255
 Bourke-White, Margaret 387
 Boyesen, U.N. 315
 Brachrogge, Hans 58f.
 Bradley, James 432
 Brahe, Tyge 428-430
 Brahms, Johannes Brahms 297-299, 310,
 316, 318, 325-327, 331
 Brailowsky, Alexander 297, 302, 329,
 339
 Brandes, Edvard 285, 313
 Brandes, Georg 234
 Branner, Aage 321, 337
 Branner, Povl 255
 Breitkopf, J.G.I. 103
 Brems, Adam 315, 317, 321, 324, 337
 Breuning-Bache 297
 Breuning-Storm, Gunna 322, 339
 Bricka, C.F. 436-441
 Bro, Ragnhild 325f., 337
 Brorson, Chr. F. 281, 284f., 290, 313f.
 Brosbøll, Carl 438
 Bruckner, Anton 298, 300, 319, 322
 'brug pa kun legs 88
 'brug sde srid bstan 'dzin rab rgyas 88
 Brunsmand, Johan 434
 Bruun, Carl 259, 262
 Bruun, Chr. 438f.
 Bruusgaard, Holger 324, 327, 337
 bstan 'dzin rab rgyas 89
 Buhl, Frants 297, 299, 300, 314
 Bure, Kristjan 351
 Burnet, Gilbert 70, 73
 Byrding, Holger 318, 337
 Bysser, Georg 116

C

Carissimi, Giacomo 323, 332
 Caspersen, Hans Peter 281, 294
 Cassini, Giovanni 430f.
 Chartier, Emile 421
 Cherbuliez, Victor 196, 255
 Chopin, Frédéric 302
 Christian 2. 228
 Christian 3. 51
 Christian 4. 51
 Christian 5. 430, 433, 435
 Christian 7. 127, 131, 162-164, 173
 Christiansen, Christian 292, 329f., 339
 Christiansen, Einar 246
 Clareties, Jules 226
 Clausen, Julius 315, 335
 Clément, D.L. 180, 205, 264, 271
 Colbert, Jean-Baptiste 430
 Curtis, Edward S. 358

D

Dalai Lama 84
 Dalin, Olof 166f.
 Dalsgård-Hansen, Povl 420
 Danielsen, Chr. 184, 234, 236, 242f.,
 247, 249, 259, 264, 268, 273
 Daudet, Alphonse 207
 Daugaard-Jensen, Jens 350, 352
 Davidsen, J. 182
 dbu mdzad bstan 'dzin 'brug rgyal 94
 de la Cruz Frølich, Louis 330
 Debussy, Claude 298, 300, 315, 319, 327,
 332, 444
 Deleuze, Gilles 421
 Delius, Frederick 327, 332, 301
 Descartes, René 432
 dge 'dun rin chen 92, 95, 101
 dge slong 'jam dpal rgya mtsho 88
 Dickens, Charles 178
 dpal rdo rje 'dzin pa sbyin pa'i rgyal
 mtshan 88
 dpon slob rig 'dzin snying po 99
 Drachmann, Holger 184, 192, 196, 198,
 213, 215, 220, 226, 228, 240
 drag shos sangs rgyas rdo rje 96
 Dudo, normannisk historiker 9

Dvorak, Antonin 300, 302
Dyveke 228

E

Ebers, Georg 207, 226
Ebstrup, Henning 314
Eckstein, Ernst 217
Egeberg, Edv. 257
Egede, Hans 349, 370
Egede, Malene 392f.
Eggers, Olga 190
Eggert-Møller, Irmelin 322, 337
Elberling, E. 438
Eller, Poul 63
Elsebeth, dronning 228
Emden, Jakob 125
Engell, Birgit 327, 337
Erasmus af Rotterdam 70
Erik af Jylland, hertug 26
Erik Ejegod 39
Erslev, Kr. 436, 438, 440
Etlar, Carit 217
Ewald, H.F. 184, 210, 217, 224, 247
Ewald, Johs. 228, 424
Eybeschütz, Jonatan 125

F

Faber, Peter 240
Fabre, Ferdinand 226
Falke, Jacob 202, 255
Falkencrone, Jan 277, 278
Favrholdt, David 411
Felumb, Svend Christian 324, 340
Fichte, Johan G. 411
Fiedler, Max 297
Figuier, Louis 255
Fine, Arnoldus de 55, 58, 61, 66
Fjeldsøe, Michael 278, 443
Flaherty, Frances 358
Flaherty, Robert 358
Flyge, J.F. 246, 273
Forchhammer, Ejnar 293, 312, 321, 337
Foucault, Michel 345
Franck, César 300, 317, 324, 332
Franzos, K.E. 215
Frederik 2. 51

Frederik 3. 103f., 106, 429
Frederik 4. 433
Frederik 5. 124, 131, 149, 163
Frederiksen, Hr. 337
Frege, Gottlob 415, 417
Freuchen, Peter 370, 401
Freuler, Max 316, 318, 326, 337
Fridericia, J.A. 438, 441
Fried, Oskar 297
Friedrich 5. af Pfalz 66
Friis, J.J.F. 217
Frstrup, N. 259, 262, 264
Frølich, Lorenz 205, 249, 259, 264, 268
Frølich, Louis de la Cruz 337
Furst, Chaim 127-129, 131f.

G

Gad, C.C. 316, 339
Gade, Axel 293, 314
Gade, Niels Rudolph 317, 325f., 337
Gade, Niels W. 277-279, 283, 293, 298f.,
302, 307-309, 316f., 321, 325, 327, 332
Galilei, Galileo 431
Galschiøt, M. 247
Gamborg, Knud 184, 224, 242, 271
Gassendi, Pierre 429
gcung rin po che 100
Geelkerck, Isak 112, 115
Gerhold, R. 255, 271
Gerson, Jul. Chr. 271
Gibbon, Edward 169, 174
Giersing, Einar 314
Giessing, Christopher 53f.
Gigas, Emil 314
Gilbert-Jespersen, Holger 328f., 340
Gjellerup, Karl 264, 273
Gjellerup, S.M. 438
Glæser, Franz 307, 308
Glahn, Henrik 64
Glass, Louis 282, 301, 319, 325, 332,
339, 443
Glasunov, Alexander 444
Gluck, Christoph Willibald 323, 332
Goethe, Johann Wolfgang von 259
Goldschmidt, M. 196, 202
Gram, Peder 282

Gregor 13., pave 433
 Gregor 9., pave 45
 Greville, Henry 217
 Grieg, Edvard 327, 333
 Griffenfeld, Peder 430
 Grolier, Jean 255
 Grønbech, Vilh. 421
 Grotefend, H. 45
 Grundtvig, N.F.S. 262
 Grundtvig, Svend 184, 268
 Grunnert, Dagny 321, 337
 gtsang mkhan chen 'jam dbyangs dpal
 ldan rgya mtsho 99
 gtsang mkhan chen 85f., 89, 101
 Guido, Bernardus 40
 Gyllembourg, Thomasine 240

H

Habich, Theodor 57, 61
 Haelwegh, Albert 62f.
 Hagemann, Paul 319, 340
 Hagen, Anna 327, 337
 Haggard, Rider 232
 Hall, Andreas 314
 Hall, Stuart 342-344, 346f.
 Hamerik, Asger 287-289, 296, 321, 333
 Hamerik, Ebbe 288, 292f., 301
 Hammerich, Angul 61, 277, 281, 284,
 287f., 292, 294, 312-314
 Hammerich, Martin 198
 Händel, Georg Fridrich 292, 309, 316,
 323-326, 330, 333
 Hänflein, Elisabeth 320, 339
 Hänschell, Otto 324f., 338
 Hansen, Anton 304, 312
 Hansen, Asger Wilhelm 314
 Hansen, Hans Nikolaj 200, 217, 262,
 264, 268, 271
 Hansen, Johan 290, 314
 Hansen, Jonas Wilhelm 314
 Hansen, Knud 421
 Hansen, Konstantin 262
 Hansen, Robert 298
 Hansen, Victor 190
 Harte, Bret 243, 244, 246
 Hartmann, Emil 279

Hartmann, Godfred 288, 314
 Hartmann, J.P.E. 279, 316-318, 323, 327,
 333, 335
 Hartnack, Justus 411, 414
 Hartwig, Albert 184, 262
 Hauch, Gunnar 311
 Hauff, Wilhelm 200
 Hausegger, Siegmund von 300, 328, 333
 Havsteen, Gudrun 316, 328, 337
 Haydn, Joseph 298f., 310, 318, 321, 324,
 326f., 333
 Heer, Christoph 104-108, 116-118
 Hegel, Frederik 177
 Hegel, Georg W.F. 407f., 411
 Heiberg, Johanne Luise 232
 Heiberg, P.A. 424
 Heiberg, Steffen 428
 Heidegger, Martin 408f., 419
 Helk, Vello 423-427
 Hellemann Jensen, Stella 324, 329
 Helms, Johannes 236
 Helsted, Gustav 43
 Hendriksen, F. 273
 Hennings, Simon 63
 Henningsen, Frants 240
 Henningsen, J. 246
 Henrichsen, Roger 282
 Heraklit 418
 Hermannsen, O.A. 202
 Hertz, Henrik 257
 Hetsch, Gustav 311
 Heyde, Jørgen 64
 Hildingsen, Axel 324, 340
 Hjalmar, Ely 327, 337
 Høeberg, Albert 319f., 323, 326, 338
 Høeberg, Georg 282, 283
 Høegh-Guldberg, Ove 173
 Hoffmann, Georg 104-107, 109, 112,
 116-118
 Hoffmann, Gottfried 104f., 107, 109,
 111f., 115-118
 Hoffmann, Lilli 316, 318, 337
 Højer, hr. 338
 Holberg, Ludvig 246f., 257, 268, 271,
 426
 Holm, Edvard 155

- Holm, Emil 316f., 338
 Holm, Olaf 319f., 338
 Holst, H.P. 184
 Honegger, Arthur 301
 Hørby, Kai 437
 Horneman, C.F.E. 328, 333
 Horrebow, Peder Nielsen 433
 Hostrup, Chr. 182, 192
 Howard-Jones, Evelyn 324, 339
 Hugo, Victor 198
 Husserl, Edmund 411, 418f.
 Huygens, Christiaan 432
- I**
- Ibsen, Henrik 184, 200, 213
 Ingeborg, fransk dronning 26
 Ingemann, B.S. 242
 Ipsen, Alfred 220
- J**
- Jacobsen, J.P. 228, 255, 262
 ཇམདཔལ་རང་ལྷན་པོ་ 98
 Jensen, Ellen Margrethe 319, 338
 Jensen, Folmer 330, 339
 Jensen, Louis 325, 340
 Jensen, Stella Hellemann 338
 Jerndorff, August 202, 264
 Jerndorff, Peter 315, 337
 ཇིག་མཚན་གྱི་སྐད་ཀྱི་ལྷན་པོ་ 92, 95
 Jonsson, Arngrimur 166, 168
 Jørgensen, Ellen 53
 Jørgensen, Jørgen 410-412
 Jørn-Nielsen, Marius 319f., 338
 Juel-Hansen, N. 205, 210
 Julius 2., pave 70
 Juul, Hans 224
- K**
- Kaahund, H.V. 236
 Kangivane, grøn. kvinde 355f.
 Kant, Immanuel 418
 Karl d. Store 10
 Kaufmann, Richard 192, 202, 262
 Kayser, Karen 319, 338
 Keller, Gottfried 202
 Kielland, Alexander 215
- Kierkegaard, Søren 408, 414
 Kierulf, Hans 317, 338
 Kipling, R. 190
 Kjerulf, Axel 309, 310, 311
 Kjerulf, Charles 309, 311
 Kluge, Karl Johan 325, 338
 Knud d. Hellige 24, 31
 Knud d. Store 38
 Knud Lavard 24, 31
 Knudsen, Gunder 319, 321, 325-327, 338
 Knuth, Eigil 366
 Knutzen, Matthias 75f.
 Koch, Lauge 366
 Kodály, Zoltán 301
 Kok, Jens 240
 Kok, Martin 213, 268
 Kondrup, Cathinka 190
 Konstantin d. Store 31
 Krayenbühl, Marie 320, 338
 Kripke, Saul A. 417
 Kristensen, Mikael 234
 Kunstadt, hr. 338
 Kunzen, F.L.E. 316, 334
 Kyster, Anker 246
- L**
- la Beaumelle 153
 Lange, Dorothea 372
 Lange, Julius 249
 Lange, Thor 196
 Lange-Müller, Peter Erasmus 321, 328, 334
 Langebek, Jacob 51f., 54, 61f.
 Lange-Müller, P.E. 296
 Langgaard, Rued 293
 Larsen, Christian 437
 Larsen, Thomas 324, 340
 Larsen, Thyra 325-328, 338
 Laschky 236
 Lauridsen, Laurids 301, 320, 334
 Layard, Jean-Francois 421
 Lehmann, Carl 314
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 429
 Lembcke, Edv. 226
 Leo 3., pave 10

Leth-Rasmussen, Inger 316, 338
 Levy, Josef 125-129, 131-134, 150
 Leysohn, Salomon 293f., 314
 Lie, Jonas 192, 198, 210, 213, 215, 220,
 240, 243, 255
 Liebe, C. 437
 Liebenberg, F.L. 264
 Lindemann, Anna Margrethe 424
 Lindholm, Karin 320, 338
 Liszt, Franz 321, 334
 Locke, John 170
 Longfellow, Henry 184
 Lord, Albert 9, 11f., 16
 Lorentz, Johann 60
 Loti, Pierre 224
 Louise, dronning 124, 149
 Lübke, Wilhelm 249, 253
 Ludewich, Freitagk 58, 61
 Lund, Anker 247
 Lund, Henrik 392-394
 Lundegård, Axel 200, 253
 Lundström, Jan.Erik 345
 Luther, Martin 425, 434
 Lützhöft, Nicolaus 315, 317, 320, 338
 Lync Rahbek, Knud 424
 Lyngbye, Hans Peter Johan 281

M

Machiavelli, Niccoló 75, 162
 Mahler, Gustav 300, 302
 Mallet, Paul-Henri 153-155, 161, 164-
 173, 175
 Malling, Otto 280, 283
 Malmström, A. 226
 Mancinus, Thomas 64
 Manniche, Jens Chr. 437
 Mariager, P. 182, 253
 Marryat, kaptajn 198
 Marsrand, Vilh. 271
 Maure, Marcus 130
 Maximilian, hertug 66
 Mechtilde, dronning 26
 Meier, Bernt (Bernhard) 63
 Mejer, Johannes 109, 112, 115
 Melanchton, Philipp 425
 Mendelssohn Bartholdy, Felix 298f.,

322, 328, 334
 Merleau-Ponty, Maurice 411
 Methling, Poul 327, 338
 Methling, Svend 326, 337
 Michaelsen, Carl Johan 295, 303, 313f.
 Michelangelo Buonarotti 249
 Michelsen, Vilhelm 316f., 320, 323, 338
 Mikkelsen, Ejnar 353
 Milarepa 82
 Milhaud, Darius 299f., 329, 334
 Mogensen Witte, Lis 317f., 320, 324f.,
 329, 338
 Molbech, Chr. K.F. 186, 220, 224
 Molesworth, Robert 158, 160f., 172
 Molière, Jean-Baptiste 244
 Møller, Chr. 283
 Møller, Ida 319-221, 326, 329, 338
 Møller, Peder 282, 318-322, 325, 339
 Møller-Holst 202
 Mollerup, W. 439
 Moltke, Adam Gottlob 154
 Montesquieu, Charles-Louis de Secon-
 dat 157, 163, 166, 170f.
 Mozart, Wolfgang Amadeus 298f., 310f.,
 316, 318-320, 322f., 325-329, 334
 Müller, Sigurd 226, 249
 Munch, A. 205, 257

N

Nansen, Peter 186, 198, 247
 Nathansen, Johan Ludvig 314
 Necker, Jacques 153
 Neovi, Saima 315, 317, 338
 Neruda, Franz 278, 279, 280, 281, 294f.,
 300, 302, 315, 334
 Newton, Isac 432
 ngag dbang 'phrin las 92
 ngag dbang pad dkar 100
 ngag dbang puō óa ri ka 97, 100f.
 Nicolaus, biskop 24
 Niebuhr, Carsten 424
 Nielsen, Alfred 284, 287, 292, 297, 301,
 315
 Nielsen, Anne Marie 288
 Nielsen, Carl 277-340, 442
 Nielsen, Hans 65

Nielsen, Ingvar 329 , 338
 Nielsen, Johannes 282, 317, 337
 Nielsen, Ludolf 282, 443
 Nielsen, Oluf 438
 Nielsen, Thorvald 324, 328f., 339
 Nietzsche, Friedrich 414, 419
 Nissen, Helge 305, 327, 338
 Nyblom, Helene 196
 Nyerup, Rasmus 173
 Nyrop, C. 243

O

Odén, Birgitta 436
 Oehlenschläger, Adam 262, 264
 Olav d. Hellige, norsk konge 31
 Oldenow, Knud 348, 352-354, 367, 376,
 403
 Olrik, Henrik 190
 Olsen, P.O. 246
 Ørn (Aquilinus), Jacob 57, 64
 Ørsted, H.C. 428
 Otto, Alfred 52f.
 Overgaard, Ellen 324, 338
 Overskou, Thomas 224
 Oxe, Torben 228

P

padma dkar po 87, 91, 93
 Paludan-Müller, Caspar 439f.
 Paludan-Müller, Fr. 184, 240, 257
 Panofsky, Erwin 348
 Parmenides 418
 Parry, Milman 9, 12
 Paulsen, John 240
 Pedersøn, Mogens 59, 64
 Percy, Thomas 169f.
 Petersen, A.M. 244, 246
 Petersen, Carl 205, 234, 240, 242, 244,
 247, 253, 255, 273
 Petersen, Immanuel 177, 180, 182, 184,
 186, 190, 192, 202, 205, 207, 217, 220,
 234, 236, 246f., 249, 257, 259, 262,
 264, 271, 273
 Petersen, Johs. 196
 Petersén, Lennart af 391
 Petersen, Margrethe 324, 338

Petri, Magnus 59
 Philibert, Claude 153f., 159
 Philip August, fransk konge 26
 Philippen, Gustav 262
 Philippen, Ludvig 262
 Phillip, Jenkin Thomas 72
 Picard, Jean 430f.
 Pierné, Gabriel 445
 Platon 414, 418
 Ploug, Hother 295, 314
 Poulsen, Emil 186
 Poulsen, Vilhelm 282, 293
 Präger, Josef, se Levy, Josef
 Prokofiev, Sergej 301
 Prytz, K. 271
 Pufendorf, Samuel 72-74
 Purcell, Henry 322,335

R

Raape, Signe 338
 Raatz-Brockmann, J. von 324, 338
 Rachlew, Anders 324, 339
 Radeck, Johann Martin 60f.
 Radeck, Johann Rudolf 61
 Rafael Santio 249
 Rameau, Jean-Philippe 317, 322, 335
 Rangstrøm, Ture 298
 Rappe, Signe 330
 Rasch, Jørgen 61
 Rasmussen, Knud 350, 366, 376, 381
 Ravel, Maurice 300, 308, 323, 335
 Recke, Ernst von der 220
 Reesen, Emil 290, 321, 339
 Reger, Max 300, 444
 Rehm, Walther 408
 Reichelt, Julius 107
 Reimann, Jakob Friedrich 72
 Rein, Conrad 66
 Reitzel, C.A. 178, 236, 240, 242, 247
 Reuter, Frits 217, 220, 224, 226
 Reverdil, Elie-Salomon-François 154,
 161-164, 175
 Richardt, Christian 186, 198, 200, 317,
 333, 335
 Richardt, Poul 317, 333
 Riis Flor, Jan 414

- Ring, Ivar 224
 Rink, H. 349
 Rist, P.F. 242, 271
 Robert-Hansen, Emil 288, 289, 301, 319, 321, 335
 Rode, J.V. 246
 Roger, André 153-159, 161f., 164, 168, 175
 Røllum-Larsen, Claus 278, 441-445
 Rømer, Ole 428-435
 Røse, Vilhelm 246
 Ross, frk. 338
 Rossini, Giacomo 329, 336
 Rothe, Tyge 172-175
 Roving, Preben 329, 338
 rta mgrin rgyal mtshan 88
 Rubens, Peter Paul 249
 Rung, Frederik 280, 305
 Ruse, Hendrick 107, 109
 Russell, Bertrand 415-417
 Rydberg, Viktor 207, 217, 220
- S**
- Saint-Saëns, Camille 297, 329, 336
 Sander, August 388
 Sangay Dorji 101
 sangs rgyas rdo rje 97
 Saxo 8, 17f., 20f., 166f., 262
 Schack, Hans 107, 109, 112
 Schandorph, Sophus 192, 215, 253, 255
 Scharling, Henrik 200
 Scheel, Henning 351
 Scheinpflug, Paul 300, 328, 336
 Schelling, Freidrich von 411
 Schepelern, H.D. 105
 Schiellerup, Ebba 317, 338
 Schierbeck, Sylvia 323, 338
 Schimmer, Georg 73-76, 78
 Schiøler, Axel 293
 Schiøler, Victor 329, 339
 Schiørring, Nils 278
 Schjørring, Johanne 178, 228, 232, 257
 Schmidt, Edith 327, 338
 Schmidt, Rudolf 224
 Schnedler-Petersen 304
 Schoener, R. 210
 Schøller, Sigrid 319, 326, 338
 Schönberg, Arnold 297, 302
 Schou, Andr. 205, 207
 Schou, Elisabeth 314
 Schubert, Franz 310, 325, 327, 336
 Schubotho, Johan Heinrich 178, 224, 228, 232
 Schultz, Christopher Johansen 52-54
 Schultz-Lorentzen, C.W. 350, 376
 Schumann, Robert 298f., 321, 325f., 336
 Schüssler, gravør 271
 Schwab, Heinrich W. 51
 Schweiger-Lerchnefeldt, A. von 234
 Schytte, Anna 319, 339
 Scott, Walter 184
 sde srid gtsang pa 93f., 98
 Shakespeare, William 243, 244, 255
 sh_kya rin chen 89, 91, 101
 Shaw, Guy 314
 Sheeler, Charles 387
 Sibelius, Jean 297, 301, 320, 325, 336, 444
 Sigurdsson, Haraldur 320, 322, 339
 Simonsen, Andreas 421
 Simonsen, Rudolph 292, 299, 301, 318, 323, 328f., 336
 Skjær, Henry 326, 328, 338
 Skjerne, Godtfred 278, 295
 Sløk, Johs. 421
 Smetana, Bedrich 300
 Smidt, Claus L. 281
 Smollet, Tobias 198
 Sneedorf, Jens Shielderup 170-172
 Sofia, dronning 26
 Sokrates 413, 421
 Soldin, Eljakim Jakob 130
 Sørensen, Inger 277
 Sørensen, Søren 64
 Sørensen, Villy 407-421
 Sperschneider, Werner 366
 Spinoza, Benedict de 77f.
 Spry, W.J.J. 271
 Staffeldt, Adolph Schack von 424
 Stalin, Josef 416
 Stampe, Henrik 157
 Stauning, Th. 350, 354, 367

Steensen, Niels 105f., 434
 Steenstrup, Japetus 439
 Steenstrup, Johannes 436-440
 Steffensen, Ingeborg 322, 338
 Stenhammar, Wilhelm 300f., 305, 318,
 320, 336, 339
 Stephanius, Stephan 166
 Sthyr, Jørgen 63
 Stochholm, J.C. 186
 Stockmarr, Johanne 316f., 339
 Storch, Mathias 376
 Strauss, Richard 300, 302, 444
 Stravinsky, Igor 301f.
 Struensee, Johann Friedrich 164, 173
 Stub, Ambrosius 186, 190
 Sturluson, Snorri 8, 16, 18, 168, 171,
 173
 Suhm, Peter Frederik 53f., 172-175
 Svendsen, Anton 281, 284, 297, 313f.
 Svendsen, Johan 280, 304, 306
 Swinburne, Algernon Charles 236

T

Tacitus 75, 167, 171
 Tagg, John 345-347, 349, 401
 Tandrup, Leo 437
 Tegnér, Esaias 226
 Tegner, Hans 242f., 257, 271, 273
 Telmányi, Emil 292, 293, 303f., 312, 319,
 326, 339
 Thalbitzer, professor 350
 Thøger fra Vestervig 24
 Thomas Aquinas 47, 418
 Thomsen, Carl 200, 220
 Thornfield, Emily 326, 338
 Thorvaldsen, Bertel 249
 Thott, Tage 427
 Thuesen, Søren 376f.
 Thygesen, Aage 328, 330, 339
 Thyra, prinsesse 182, 236
 Tjajkovskij, Pjotr Iljij 300, 302
 Tobiesen, Agnete 322, 339
 Tofft, Alfred 297, 309
 Topelius, Zacharias 271
 Topsøe, V.C.S. 253
 Torfæus, Thormod 166

Trehou, Gregorius 55, 65-67
 Trolle, H. 217
 Tshen dbang bstan 'dzin 88
 Tuxen, J.C. 202, 262
 Twain, Mark 236, 243

V

Valdemar d. Store 26
 Valentiner, Ernst Christian 315
 Vendelhaven, Harriet 317, 320, 339
 Verdi, Giuseppe 298, 324, 336
 Verne, Jules 205, 207
 Vernet, Jacob 153
 Victor, Paul-Émile 366
 Villhelm af Æbelholt 24
 Voltaire, Francois de 70
 Vorm, Carl 330, 339

W

Wade, Ira O. 69
 Wagner, Richard 298, 300, 302, 308, 443
 Wamberg, A. 324, 326, 339
 Webb, J.B. 240
 Weber, Carl Maria von 318, 337
 Weeke, Helga 325, 327, 330, 339
 Wegener, C.F. 439f.
 Weie, Edvard 445
 Weingartner, Felix 308
 Weis, Andreas Peter 314
 Wergeland, Henrik 184, 200, 202, 240,
 259
 Wibe-Simonsen, frk. 339
 Wichamm, F. 242-245, 255
 Wiedemann, Poul 323, 339
 Wilster, Chr. 236
 Winding, August 322, 325
 Winther, Chr. 186, 236, 262, 268
 Wittgenstein, Ludwig 410
 Wöldike, Mogens 316, 339
 Wöldike, Uffe 293, 314
 Worm, Ole 166f.

Z

Zhabs drung ngag dbang rnam rgyal 81

SAMARBEJDE OG MODSTAND
DANMARK UNDER DEN TYSKE BESÆTTELSE 1940-45
EN BIBLIOGRAFI

TILLÆG 4

TITLER TILKOMMET
NOVEMBER 2001-AGUGUST 2003.

AF

JOHN T. LAURIDSEN

TILLÆG TIL *FUND OG FORSKNING* 42, 2003

Indledning

Den første trykte udgave af *Samarbejde og modstand*, der tillige indeholder Tillæg 1-3, udkom i 2002. Tillæg 4, som nu udsendes, rummer titler, der er kommet til, siden redaktionen blev afsluttet i november 2001. De nye titler er fremkommet på følgende tre måder:

1. Titler trykt inden for de seneste år, som først er kommet til mit kendskab efter november 2001. Da hovedregistreringen hviler på det materiale, der kommer til Det Kongelige Bibliotek via pligtafleveringen, varer det i sagens natur en vis tid, før det når frem til bibliografering. Derfor er der sideløbende gjort brug af dagspressens anmeldelser og omtaler af nyt materiale inden for perioden. Redaktionen af det nye materiale er ført frem til 29. august 2003.

2. En systematisk gennemgang af *Dansk Historisk Bibliografis* trykte udgaver inden for alle fagområder med henblik på tiden 1940-45, idet kun muligvis relevante titler på over 50 sider er blevet gennemset. Denne gennemgang har givet nogle hundrede nye titler inden for sider af samfundslivet, der for det meste ellers ikke er blevet nøjere studeret. Oftest drejer det sig kun om et færre antal sider i det enkelte værk, men lejlighedsvis er fremkommet større fremstillinger. Deres relevans afhænger helt af den problemstilling, benytteren arbejder med. Det er dog også af denne gennemgang åbenbart, at der ligger meget materiale om tiden 1940-45 og venter for den, der vil påtage sig en fuldstændig gennemgang af hele bog-

produktionen siden maj 1945. Det er det eneste alternativ, indtil *Dansk Historisk Bibliografi* får bibliograferet perioderne 1948-66 og 1977-89, og selv derefter skal f.eks. skønlitteraturen fortsat opsøges på anden vis.

3. Ved en systematisk gennemgang af følgende udgivelser:

Frit Danmark 1956-82

Fønixs Posten 1992ff.

Højesteretstidende 1951-57

Tidsskrift for Rettsvitenskap 1945-51

Ugeskrift for Retsvæsen 1950-57.

Retsopgøret fortsatte langt op i 1950'erne og kan fortsat følges i både *Højesteretstidende* og *Ugeskrift for Retsvæsen*, der aftrykker eller refererer et stort antal domme. I *Tidsskrift for Rettsvitenskap* er der adskillige bidrag til diskussion af det danske retsopgør. Endelig er *Frit Danmark* gennemgået helt frem til tidsskriftets ophør ud fra en betragtning af, at det ud over veterantidsskrifterne var det eneste forum for en fortsat specifik interesse for besættelsestiden. Her findes f.eks. en anmeldelse af Jørgen Hæstrups hovedværk *Hemmelig Alliance*. 1-2. 1959, som ikke blev behandlet i et eneste af de historiske fagtidsskrifter, og eksemplet er ikke enestående.

Dette tillæg rummer også rettelser og tilføjelser til den trykte bibliografi. Hvad enten der er tale om det ene eller det andet eller en kombination af begge, er hele den pågældende titel trykt på ny. Når der f.eks. i *Frit Danmark* er fundet en anmeldelse af *Hemmelig Alliance*, der allerede optræder som nr. 3471 i bibliografien, så optrykkes hele nr. 3471 med tilføjelse af anmeldelsen. I visse tilfælde er en titel blevet fejlplaceret eller en antologi opløst på forfattere, hvilket resulterer i dels nyplaceringer, del nye poster.

Tillægget er udarbejdet med bistand af bibliotekar Grethe Larsen, stud. mag. Henrik Lundtofte og stud. mag. Jakob Meile.

Der skal rettes en særlig tak til Svend Aage Kegel og Vøgg for bidrag til rettelser og tilføjelser.

Om hele systematikken, de anvendte bibliografiske principper og afgrænsninger henvises til indledningen i hovedbindet. Bibliografien opdateres online (p.t. ikke tilgængelig). Oplysninger om rettelser, tilføjelser og ikke mindst nye titler kan fortsat sendes til

Forskningsafdelingen
Det Kongelige Bibliotek
Postboks 2149, 1016 København K
e-mail: jtl@kb.dk

INDHOLD

Tilføjelser til nr. 1-7322

1.0. Bibliografi. Historiografi. Arkiver. Hjælpemidler	11
1.2. Tidsskrifter	11
1.5. Historieforskning og historieskrivning. Kilde- og metodeproblemer.....	11
1.7.0. Dokumentariske billedsamlinger, lyd og film	11
2.0. Samlede fremstillinger	11
3.0. Forhandlings- og samarbejdspolitikken	12
3.1.1. Forspillet og 9. april 1940. Generelt.....	12
3.1.2. Militær planlægning. De militære begivenheder	12
3.2. Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt	12
3.3.1.0. De samarbejdende politiske partier	13
3.3.1.2. Det Konservative Folkeparti.....	13
3.3.1.3. Venstre	13
3.3.1.4. Det Radikale Venstre	13
3.6.2. Politi – Retshåndhævelse – Kriminalitet	13
3.6.3.1. Hæren.....	13
3.6.3.2. Flåden.....	14
3.7. „Krigsøkonomi“ – Tysklandseksperten	14
3.10. Kommunistinterneringen. Horsørød-lejren	14
3.11.2. Frivillige på østfronten	14
3.14.0. Besættelsesmagten – Besættelsespolitik – Generelt.....	15
3.14.4. Terrorgrupper – Terrorpolitik. Gestapo.....	15
3.15.1. Fængsler og lejre i Danmark.....	15
3.15.2. Tyske fængsler og koncentrationslejre.....	15
3.15.3. Hjælpearbejde og hjemtransport. De hvide busser.....	15
3.18. Det tyske og danske mindretal.....	16
3.19. Økonomiske og sociale forhold. Erhvervslivet	16
3.21.0. Kulturlivet generelt.....	16
3.21.1. Skønlitteraturen.....	16
3.21.4. Teater. Revy. Ballet.....	16
3.21.6. Videnskaberne	16

4.0. Partier og antiparlamentariske kredse uden for samlingsregeringen.....	16
4.2. (Det legale) Dansk Samling	16
5.0. Forholdet til de allierede og Sverige.	
Danske i den frie verden.....	17
5.4. Sovjetunionen	17
5.5.1. Flygtninge til og andre danske i Sverige	17
5.6. Grønland.....	17
5.9. Luftkrigen over Danmark, luftbombardementer	17
5.12. Søfolkene på neutrale og allierede skibe. Handelsflåden. Krigsforlis	17
6.0. Modstandsbevægelsen.....	18
6.1. Modstandsbevægelsen. Generelt	18
6.2. Frihedsrådet.....	19
6.3.0. Enkelte modstandsgrupper og organisationer	19
6.3.1. (Det illegale) Danmarks Kommunistiske Parti.....	19
6.3.4. Frit Danmark.....	19
6.5.1. Genudgivelser og genoptryk.....	20
6.6. Sabotage	20
6.8. Stikkere og likvideringer	20
6.12. Enkelte modstandsfolk.....	21
6.14. Hjemmefronten. Modstandens bagland	21
7.0. Samarbejde og modstand i enkelte byer og egne	21
8.0. Exil og flygtninge i Danmark	22
8.1. Exil i Danmark	22
8.3. Andre flygtninge.....	22
9.0. Befrielsen. Retsopgør og udrensning	22
9.2.0. Det retlige opgør	22
9.2.1. Trykte domme. Generelt.....	22
9.2.2. Domme i værnemagersager	23
9.4.0. De interneredes, dømtes og udrensedes vilkår og holdninger	24
10.0. Traditionsudvikling og fortidsforvaltning	24
10.3. Udstillinger. Museer	24

10.4.0. Besættelsen i litteraturen	25
10.4.2.0. Litteraturen. Enkelte forfattere og titler.....	25
10.4.2.2. Romaner, noveller, skuespil, hørespil, tegneserier	25

Tilføjelser til Tillæg 2

Artikler i <i>Salmonsens Leksikon-Tidsskrift</i> 1945-55.....	25

Tilføjelser til nr. 7396-7525 (Tillæg 3)

2.0. Samlede fremstillinger	25

3.0. Forhandlings- og samarbejdspolitikken	25

3.2. Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt	25

3.3.1.0. De samarbejdende politiske partier	25

3.3.1.1. Socialdemokratiet.....	25

3.14.4. Terrorgrupper – Terrorpolitik. Gestapo	26

6.0. Modstandsbevægelsen	26

6.3.0. Enkelte modstandsgrupper og organisationer	26

6.3.5. Holger Danske	26

8.0. Exil og flygtninge i Danmark	26

8.2. Tyske krigsflygtninge i Danmark. Desertører	26

Nytilkomne monografier og artikler

1.0. Bibliografi. Historiografi. Arkiver. Hjælpemidler	27

1.1. Bibliografier	27

1.3. Opslagsværker.....	27

1.4. Arkiver. Samlinger	27

1.5. Historieforskning og historieskrivning. Kilde- og metodeproblemer.....	27

1.7.0. Dokumentariske billedsamlinger, lyd og film	30

1.7.1. Billedsamlinger og om de dokumentariske film	30

1.7.2. Dokumentariske film.....	30

2.0. Samlede fremstillinger	30

3.0. Forhandlings- og samarbejdspolitikken	30
3.1.1. Forspillet og 9. april 1940. Generelt.....	30
3.1.2. Militær planlægning. De militære begivenheder	32
3.1.3. Civiles oplevelser 9. april.....	32
3.2. Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt	33
3.3.1.0. De samarbejdende politiske partier	34
3.3.1.1. Socialdemokratiet.....	34
3.3.1.2. Det Konservative Folkeparti.....	35
3.3.1.3. Venstre.....	35
3.3.1.4. Det Radikale Venstre	35
3.3.1.5. Retsforbundet	35
3.5. Arbejdsmarkedets interesseorganisationer	35
3.6.1. Centraladministrationen	37
3.6.2. Politi – Retshåndhævelse – Kriminalitet	37
3.6.3.0. Værnene generelt.....	39
3.6.3.1. Hæren.....	39
3.6.3.2. Flåden.....	39
3.6.3.3. Luftvåben, gendarmer, gardere, m.v.	40
3.6.4.0. De statslige „etater“: DSB, Postvæsen, Toldvæsen, m.v.....	40
3.6.4.1. Privatbanerne.....	41
3.6.5. Folkekirken	42
3.6.6. De statslige „væsen“: Hospitalsvæsen, sundhedsvæsen	42
3.7. „Krigsøkonomi“ – Tysklandseksporten	42
3.8. Dansk erhvervsliv i „Østrummet“	43
3.10. Kommunistinterneringen. Horsørød-lejren	43
3.11.1. I tysk krigstjeneste – Vagtfolk.....	44
3.11.2. Frivillige på østfronten	44
3.12. Finlandsfrivillige og dansk-finske relationer.....	44
3.13. Tysklandsarbejdere	45
3.14.0. Besættelsesmagten – Besættelsespolitik – Generelt	45
3.14.1. Tysk kulturpropaganda	45
3.14.3.0. Jødeforfølgelsen	45
3.14.3.1. Theresienstadt	47
3.14.4. Terrorgrupper – Terrorpolitik. Gestapo.....	47
3.14.6. Befæstningsanlæg. Militære installationer. Våben.....	48
3.14.7. Tyske enheder.....	50
3.15.1. Fængsler og lejre i Danmark.....	50
3.15.2. Tyske fængsler og koncentrationslejre.....	51
3.15.3. Hjælpearbejde og hjemtransport. De hvide busser.....	53
3.16. Civile danske hos aksemagterne	55

3.17. Krigsdødsfald. Faldne og ofre.....	56
3.18. Det tyske og danske mindretal.....	56
3.19. Økonomiske og sociale forhold. Erhvervslivet	58
3.20.0. Legale massemedier. Radio. Aviser. Blade	62
3.20.1. Danske korrespondenter i Tyskland	63
3.21.0. Kulturlivet generelt.....	63
3.21.1. Skønlitteraturen.....	64
3.21.2. Billedkunst. Skulptur.....	65
3.21.3. Musik. Sang.....	65
3.21.4. Teater. Revy. Ballet.....	66
3.21.5. Film.....	67
3.21.6. Videnskaberne	67
3.22. Sport – Idræt	68
3.23. Hverdagsforhold. Generelt	69
3.24. Foreningsliv. Andre trossamfund.....	70
3.25. Skole og undervisning.....	71
4.0. Partier og antiparlamentariske kredse uden for samlingsregeringen.....	71
4.2. (Det legale) Dansk Samling.....	71
4.3. (Det legale) Danmarks Kommunistiske Parti.....	71
4.4. Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti (DNSAP).....	72
4.5. Andre partier, grupper og antiparlamentariske kredse	72
5.0. Forholdet til de allierede og Sverige. Danske i den frie verden.....	73
5.1. Forholdet til de allierede og Sverige. Generelt	73
5.2.0. England	73
5.2.1. BBCs radioudsendelser til Danmark	73
5.3. De Forenede Stater.....	73
5.5.1. Flygtninge til og andre danske i Sverige	73
5.5.2. Den Danske Brigade.....	74
5.6. Grønland.....	74
5.7. Færøerne	75
5.8. Island	75
5.9. Luftkrigen over Danmark, luftbombardementer	76
5.11. Allieret krigstjeneste	76
5.12. Søfolkene på neutrale og allierede skibe. Handelsflåden. Krigsforlis	77

6.0. Modstandsbevægelsen	78
6.1. Modstandsbevægelsen. Generelt	78
6.2. Frihedsrådet.....	78
6.3.0. Enkelte modstandsgrupper og organisationer	78
6.3.1. (Det illegale) Danmarks Kommunistiske Parti.....	78
6.3.2. BOPA.....	79
6.3.4. Frit Danmark.....	79
6.3.6. Hvidsten-gruppen.....	79
6.3.7. Ringen	79
6.3.8. Andre grupper.....	79
6.4. Illegale kommunikation. Radio. Efterretningsvirksomhed	80
6.5.0. Den illegale presse.....	80
6.6. Sabotage	80
6.7.0. SOE. Våbenedkastninger. Agenter.....	81
6.7.1. Illegale transport og transportgrupper.....	81
6.8. Stikkere og likvideringer	81
6.9. Strejker mod samarbejdspolitik og besættelsesmagt.....	82
6.10. Rekrutteringen til modstandsbevægelsen.....	82
6.12. Enkelte modstandsfolk.....	82
6.13. Våben og materiel	82
6.14. Hjemmefronten. Modstandens bagland	82
7.0. Samarbejde og modstand i enkelte byer og egne	83
8.0. Exil og flygtninge i Danmark	107
8.1. Exil i Danmark.....	107
8.2. Tyske krigsflygtninge i Danmark. Desertører	108
8.3. Andre flygtninge.....	109
9.0. Befrielsen. Retsopgør og udrensning	109
9.1.0 Majdagene. Befrielses- og opgørstemning og interneringer... ..	109
9.1.1. Befrielsesregeringen.....	110
9.2.0. Det retlige opgør	110
9.2.1. Trykte domme. Generelt.....	113
9.2.2. Domme i værnemagersager	120
9.3.0. Udrensninger hos offentlige og private	128
9.4.0. De interneredes, dømtes og udrensedes vilkår og holdninger ..	128
9.4.1. Køn, seksualitet og besættelse.....	128
9.5. Debatten om likvideringerne.....	129
9.6. Den Parlamentariske Kommission	129

9.7. Krigsskadeserstatninger. Konfiskation. Faderskabssager. Hjælp til forskellige grupper og personer	129
10.0. Traditionsudvikling og fortidsforvaltning	131
10.1. Monumenter. Mindesmærker. Medaljer	131
10.2. Jubilæer. Mindedage. Tilbageblik.....	131
10.3. Udstillinger. Museer	132
10.4.0. Besættelsen i litteraturen	133
10.4.1. Litteratur om litteraturen	133
10.4.2.0. Litteraturen. Enkelte forfattere og titler.....	135
10.4.2.1. Poesi og prosa. Antologier	135
10.4.2.2. Romaner, noveller, skuespil, hørespil, tegneserier	135
10.4.2.3. Digte	138
10.5.0 Besættelsen i spillefilm, på TV eller CD	139
10.5.1. Litteratur om filmene.....	139
10.7.0. Skole- og gymnasielærebøger	139
10.7.2. Skole- og gymnasielærebøger	139
Personregister	141
Stedregister	160

TILLÆG 4

Tilføjelser til nr. 1-7322: rettelser, anmeldelser og optryk

1.0. Bibliografi. Historiografi. Arkiver. Hjælpemidler

1.2. Tidsskrifter

13 Udgår. Se nr. 14.

14 *FV. Frihedskampens Veteraner*. 1959ff.

Varianttitel: *FV-Bladet*.

1.5 Historieforskning og historiskrivning. Kilde- og metodeproblemer

76 Bryld, Claus og Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. 1998. 561 s.

(Historieformidling 5).

Anm. af Jørgen Kieler i *FV. Frihedskampens Veteraner* 155, 1998, s. 5-10.

Claus Bryld og Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. [Replik til nogle anmeldere]. *Årsberetning 1998. Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter*, s. 12-22.

Anm. af Henning Poulsen i *Historie* 1999:1, s. 86-89.

Anm. af Niels Wiium Olesen i *Den jyske Historiker* 85, 1999, s. 175-188.

Anm. af Peter Scharff Smith i *Fortid og Nutid* 1999, s. 81-83.

Claus Bryld og Anette Warring: *Kollektiv erindring – hvad er det? Et korrektiv til nogle anmeldelser af Besættelsestiden som kollektiv erindring*. *Fortid og Nutid* 1999, s. 227-235.

Anm. af Joachim Lund i *1066. Tidsskrift for historisk forskning* 30:1, 2000, s. 36-41.

1.7.0. Dokumentariske billedsamlinger, lyd og film

135a *Fra Danmarks Frihedskamp – „33“ long playing*. 1955.

Side 1: Mogens Fog, Børge Thing, A. H. Vedel, Åge Bertelsen. Side 2: Andreas Stenz, Tulle Fiil, Ellen Larsson, Christen Lyst Hansen, Aage Schoch, Johanne Hansen.

Johanne Hansens beretning er optrykt i *Dialog* 5:4, 1955, s. 31-32.

2.0 Samlede fremstillinger

235a Poulsen, Henning: *2. verdenskrig*. Steen Busck og Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*. 2000, s. 312-336.

Anm. af Niels Thomsen i *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 472-479.

3.0. Forhandlings- og samarbejdspolitikken

3.1.1. Forspillet og 9. april 1940. Generelt

283a Helstrup, Søren: *Truslen mod Danmark*. 2000. 208 s.

Anm. af Henrik S. Nissen i *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 230-233.

Anm. af Palle Roslyng-Jensen i *1066. Tidsskrift for Historie* 32:1, 2002, s. 46-47.

Anm. af Sofie Lene Bak i *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 74-76.

3.1.2. Militær planlægning. De militære begivenheder

404 Isgaard Olsen, Ole: *Planlægningen af det Sjællandske Landforsvar 1922-1940*. 1987. V, 165 s.

Kap. V: Kriserne og krigen, Efterskrift: Begivenhederne den 9. april.

460a Schrøder, Hans A.: *Angrebet på Værløse flyveplads den 9. april 1940*. 1999. 145 s. 2. udg. 2002. 146, 16 s.

2. udg. med tillæg om hvad der skete Hærens flyvemaskiner under resten af krigen.

3.2. Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt

559 Kirchhoff, Hans: *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb. En studie i kolaboration og modstand*. 1-3. 1979. 299, 493, 386 s.

Opposition ved H. P. Clausen: Historie som fortælling. *Historie Ny Rk.*, 13:3, 1980, s. 113-132.

Ex auditorio opponerede folketingsformand K. B. Andersen i forbindelse med forsvaret af Hans Kirchhoffs afhandling. *Historie Ny Rk.*, 13:3, 1980, s. 133-142.

Ib Nørlund: Opposition ex auditorio til H. Kirchhoff: Augustoprøret 1943. *Tiden* 40:9, 1979-80, s. 242-247.

K. B. Andersen og Hans Kirchhoff: Debat. *Historie Ny Rk.*, 14:1, 1981, s. 133-159.

Anm. af Elias Breddsdorff i *Frit Danmark* 38:9, 1979, s. 11-13.

Anm. af Jørgen Hæstrup i *Historisk Tidsskrift* 80, 1980, s. 570-577.

Anm. af Palle Roslyng-Jensen i *1066. Tidsskrift for historisk Forskning* 9:6, 1979, s. 3-14.

Anm. af Steen Bille Larsen i *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie* 17, 1981, s. 89-91.

566 Udgår her. Se nr. 7607.

598 Sjøqvist, Viggo: *Erik Scavenius. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942-1945*. 1-2. 1973. 332, 368 s.

Bd. 2 om tiden 1920-62.

Anm. af Tage Kaarsted i *Historie Ny Rk.*, 10:3, 1973, s. 504-509.

Anm. af Bjørn Svensson i *Sønderjysk Månedsskrift* 49, 1973, s. 405-417.

Anm. af Carl Madsen i *Frit Danmark* 32:10, 1974, s. 10-11.

Anm. af Inga Floto og Hans Kirchhoff i *Historisk Tidsskrift* 78, 1978, s. 315-334.

3.3.1.0. De samarbejdende politiske partier

3.3.1.2. Det Konservative Folkeparti

685 Kraft, Ole Bjørn: *En konservativ politikers erindringer 1936-1945*. 1971. 292 s.

S. 144-286 om besættelsestiden.

Anm. af Vagn Dybdahl i *Historie Ny Rk.*, 10:1, s. 150.

Anm. af Carl Madsen i *Frit Danmark* 31:1, 1972, s. 3-4.

3.3.1.3 Venstre

700 Holst, Carl (red.): *Drevet af ideen. Historier om Venstres Ungdom*. 1996. 133 s.

S. 16-17, 26-27, 29-30, 94-98 om besættelsestiden.

3.3.1.4. Det Radikale Venstre

706 Munch, P.: *Erindringer. Optegnelser fra og om besættelsestiden*. 1-2. 1967. 443, 431 s.

(*Erindringer* 7-8. Red. af Povl Bagge under medvirken af Torben Damsholt og Erik Stig Jørgensen).

Anm. af Aage Schoch i *Frit Danmark* 26:12, 1967-1968, s. 3-5.

Anm. af Ole Karup Pedersen i *Historisk Tidsskrift* 78, 1978, s. 305-311.

3.6.2. Politi – Retshåndhævelse – Kriminalitet

887 Nørgaard, Erik: *Den usynlige krig. Historien om Ernst Wollwebers sabotageorganisation*. 1975. 240 s.

S. 163-232 om arrestation af Gestapo og fængselsophold.

Anm. af Kai Moltke i *Frit Danmark* 34:12, 1976, s. 12-13.

Anm. af Michael Seidelin Hansen i *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie* 10, 1978, s. 78-79.

916 Sørensen, H. E.: *Døden i Kastellet. Bogen om Viggo Lausten-sagen*. 1971. 160 s.

Anklaget for spionage mod Tyskland, arresteret af Gestapo april 1940, selvmord 2.5.1940.

Anm. af Kate Fleron i *Frit Danmark* 30:8, 1971, s. 12-13.

3.6.3.1. Hæren

952 Udgår her. Se nr. 4293.

953 Bennike, Helge: *Soldaterære. Erindringer fra Krigsårene og Tiden der fulgte*. 1949. 226 s.

Anm. af Stig Jensen i *Frit Danmark* 7:12, 1949, s. 4.

Mindre del optrykt i *Frit Danmark* 19:3, 1960, s. 12, 16.

1010 Nørgaard, Erik: *Generalens fald. Striden mellem den civile og militære modstandsbevægelse under besættelsen*. 1-3. Bd. 1: Forræderiet mod sabotørerne. 1972. 108 s. Bd. 2: Processen mod Land og Folk.

1973. 148 s. Bd. 3: Mordet på Løjtnant Skov. 1974. 106 s.

Bd. 2 anm. af Børge Houmann i *Frit Danmark* 33:3, 1974, s. 3-4.

1018 Roslyng-Jensen, Palle: *Værnenes politik – politikernes værn. Studier i dansk militærpolitik under besættelsen 1940-45*. 1980. 541 s.

Opposition ved Tage Kaarsted: Værnenes politik – politikernes værn. *Historie Ny Rk.*, 14:1, 1981, s. 99-129.

Anm. af Johs. Rasmussen i *Pigtraad-Gestapofangen* 1981, s. 142-144.

Leif Larsen: Hærens infami under besættelsen. *Frit Danmark* 39:11, 1981, s. 3-5.

Frode Jakobsen: Ved Palle Roslyng-Jensens doktordisputats den 14. november 1980. *Historisk Tidsskrift* 81, 1981, s. 226-234.

Frode Jakobsen: Frihedsrådets aftale med værneene. *Historie Ny Rk.*, 14:1, 1981, s. 131-132. (Stillingtagen til Tage Kaarstedts opposition).

Anm. af Henning Poulsen i *Historisk Tidsskrift* 82, 1982, s. 402-405.

Frode Jakobsen: Var vi chauvinister og kommunister. Samme: *Om to krige*. 1989, s. 44-65.

3.6.3.2. Flåden

1029a Barfod, Jørgen H.: *Ikamp for flåden. En levedsskildring af kommandør Halvdan B. Barfod 1880-1947*. Fortalt af Jørgen H. Barfod. 1999. 202 s.

(Maritim Kontakt 21).

S. 168-189 om besættelsestiden.

Anm. af Peter Hertel Rasmussen i *Personalhistorisk Tidsskrift* 2000, s. 304-305.

Anm. af Allan Vestergaard i *Historie* 2001:2, s. 415-416.

3.7. „Krigsøkonomi“ – Tysklandseksporten

1233 Skade, Rigmor: *Danmark under Krigen. Økonomiske Foranstaltninger i Aaret 1945*. 1947. 106 s.

(Tillæg til *Økonomi og Politik* 20:3, 1946. Særskilt udgave).

3.10. Kommunistinterneringen. Hørsørd-lejren

1259 Kirk, Hans: *Fange nr. 6 Hans Kirk. Breve fra Hørsørd*. Udg. af Børge Houmann. 1967. 132 s. Ny udg. 1985.

Anm. af Kate Fleron i *Frit Danmark* 26:9, 1967-1968, s. 7.

1262a Leer Sørensen, Leif: *Edvard Heiberg og dansk funktionalisme. En arkitekt og hans samtid*. 2000. 401 s. S. 236-254 om besættelsestid og landflygtighed i Sverige.

Anm. af Anne-Lise Walsted i *Arbejderhistorie* 2002:2, s. 73.

1267 Madsen, Carl: *Vi skrev loven. Fire og tredive fortællinger af fædrelandets historie*. 1968. 414 s. 3. opl. 1969.

Anm. af Kate Fleron i *Frit Danmark* 27:11, 1969, s. 7-9.

3.11.2. Frivillige på østfronten

1309 Nielsen, Bjørn Schouw: *Slambert – altid slambert*. 1958. 208 s. 2. udg. 1971. 223 s.

Senere kendt og dømt som "hypnosemorderen".

Anm. af Palle Schmidt i *Frit Danmark* 30:4-5, 1971, s. 16-17.

3.14.0. Besættelsesmagten – Besættelsespolitik – Generelt

1364a Udgår her. Se nr. 7731.

1408 Poulsen, Henning: *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*. 1970. 498 s.

Nils Svenningsen: Nogle bemærkninger til Henning Poulsens doktordisputats vedrørende besættelsesårene 1940-1943. *Historie Ny Rk.*, 9:2, 1971, s. 296-315. Med svar af Henning Poulsen s. 316-317 og replik s. 318.

Anm. af Ib Damgaard Petersen i *Historisk Tidsskrift* 12. Rk., 5, 1971, s. 748-756.

Anm. af Troels Fink i *Historie Ny Rk.*, 9:2, 1971, s. 347-354.

Anm. af Carl Madsen i *Frit Danmark* 29:11, 1971, s. 11-13.

3.14.4. Terrorgrupper – Terrorpolitik. Gestapo

1676a Pedersen, Andreas Monrad: *Schalburgkorpsset – historien om korpsset og dets medlemmer 1943-45*. 2000. 225 s.

Anm. af Henrik Lundtofte i *Personallistorisk Tidsskrift* 2000, s. 311-312.

Anm. af Peter Scharff Smith i *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 626-627.

Anm. af Frank Weber i *Fortid og Nutid* 2002, s. 244-245.

3.15.1. Fængsler og lejre i Danmark

1897 Mågård, Jørgen (red. og medforf.): *Frøslev, tysk fangelejr i Danmark*. 1964. 168 s.

Ny udg. med titlen: *Fanger i Frøslevlejren 1944-45*. 1974. 203 s. Rev. udg. 1988. Med nyt bidrag af Jørgen Røjel.

1929a Udgår her. Se nr. 8679.

1929b Udgår her. Se nr. 8680.

3.15.2. Tyske fængsler og koncentrationslejre

1954 *Beretning om Dommerfuldmægtig af Aabenraa Erik Bondo Svane's illegale Arbejde, Fangenskab og Død under tysk Tvangsarbejde*. 1946. 8 s. Neuengamme. Dessauer Ufer.

2050 Jørgensen, Niels: *På det tyske Slavemarked. Dansk Journalists Oplevelser i tysk Koncentrationslejr*. 1945. 206 s. Ny udg. 1964. 168 s. 1945-udg. med tegninger af V. Glysing-Jensen og med liste over 565 danske, døde i tyske koncentrationslejre. 1964-udg. uden illustrationer, men med revideret dødsliste. Neuengamme.

3.15.3. Hjælpearbejde og hjemtransport. De hvide busser

2181a Fleming, Gerald: Die Herkunft des "Bernadotte-Briefs" an

Himmler vom 10. März 1945. Walter Schellenberg: *Aufzeichnungen*. 1979, s. 392-425. Også trykt i *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 26, 1978, s. 571-600.

3.18. Det tyske og danske mindretal

2296b Kühl, Jørgen: Heinrich Himmler; Søren Telling og Danevirke. *Sønderjyske Årbøger* 1999, s. 153-178.

Replik af H. E. Sørensen i *Sønderjyske Årbøger* 2000, s. 345-346.

3.19. Økonomiske og sociale forhold. Erhvervslivet

2388 Jensen, Sigurd: *Levevilkår under besættelsen. Træk af den økonomiske og sociale udvikling under den tyske besættelse 1940-45*. 1971. 325 s.

Anm. af Chr. R. Jansen i *Historie Ny Rk.*, 9:3, 1971, s. 470-471.

Anm. af Leif Larsen i *Frit Danmark* 30:2, 1971, s. 7-8.

3.21.0. Kulturlivet generelt

2563a Skak-Nielsen, Luise: *Tivoli og verden udenfor*. 2000. 304 s.

S. 189-212 om besættelsestiden.

Anm. af Margit Mogensen i *Fortid og Nutid* 2002, s. 73-75.

2566 Thorsen, Leif: *De danske folkebiblioteker 1940-1983*. 1992. 228 s.

S. 18-22 m.m. om besættelsestiden.

3.21.1. Skønlitteraturen

2597 Thing, Morten: *Hans Kirks mange ansigter*. 1997. 384 s.

S. 229-263 om besættelsestiden.

3.21.4. Teater. Revy. Ballet

2618 Engberg, Jens: *Til hver mands nytte. Det Kongelige Teaters historie 1722-1995*. 2. 1995. 575 s. 2. udg. med titlen: *Det Kongelige Teater i 250 år. Til hver mands nytte*. 1998.

S. 65-129 om tiden 1938-1951.

3.21.6. Videnskaberne

2657c Moore, Ruth: *Niels Bohr. Ein Mann und sein Werk verändern die Welt*. München 1970. 423 s.

Oversættelse af *Niels Bohr. The Man, his Science, and the World they changed*. 1966.

S. 258-352 om besættelse og befrielse.

4.0. Partier og antiparlamentariske kredse uden for samlingsregeringen

4.2. (Det legale) Dansk Samling

2765a Lundbak, Henrik: *Staten stærk og folket frit. Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47*. 2001. 728 s.

Anm. af John T. Lauridsen i *FV. Frihedskampens Veteraner* 166, 2001, s. 37-43.

Anm. af Niels Thomsen i *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 584-603.

5.0. Forholdet til de allierede og Sverige. Danske i den frie verden

5.4. Sovjetunionen

2969a Jensen, Bent: *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*. 1999. 684 s.

(Odense University Slavic Studies 12).

S. 39-126 om besættelsestiden og befrielsen.

Anm. af Thorsten Borring Olesen og Nils Arne Sørensen i *Historie* 2000:2, s. 358-366.

5.5.1. Flygtninge til og andre danske i Sverige

3015a Eriksen, Gerhardt: *Erik Seidensfaden. En biografi*. 2000. 362 s.

S. 77-140 om den 2. verdenskrig. Dansk Pressetjeneste.

3015b Udgår her. Se nr. 8043.

3018 Foss, Erling: *På eget ansvar. 1944-45*. 1958. 263 s.

Anm. af Aage Schoch i *Frit Danmark* 17:9, 1958, s. 14-15.

Anm. af Vagn Dybdahl i *Jyske Samlinger* Ny Rk., 5:1, 1959, s. 114-115.

5.6. Grønland

3158 Howarth, David: *Fodspor i sneen*. 1957. 194 s.

Oversættelse af *The Sledge Patrol*. 1957. (Originaltitlen tidligere anført som *A Footprint in the Snow* som oplyst i bogens kolofon).

5.9 Luftkrigen over Danmark, luftbombardementer

3284 Reilly, Robin: *The sixth Floor*. London 1969. 223 s. Genudg. med titlen: *The sixth Floor. The Danish resistance movement and the RAF raid on Gestapo headquarters, March 1945*. London 2002. 224 s.

Angrebet på Shellhuset 21.3.1945.

3301 Skov Kristensen, Henrik, Claus Kofoed og Frank Weber: *Vest-allierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig. 1-2*. 1988. 861 s.

Anm. af Hans Kirchhoff i *Historisk Tidsskrift* 89, 1989, s. 470-472.

Anm. af Aage Trommer i *Historie* Ny Rk., 18:1, 1989, s. 125-128. Henrik Skov Kristensen og Aage Trommer: Debat sst. Ny Rk., 19:1, 1991, s. 92-114.

Anm. af Esben Kjeldbæk i *Fortid og Nutid* 36:2, 1989, s. 136-139.

5.12. Søfolkene på neutrale og allierede skibe. Handelsflåden. Krigsforlis

3407a Rasmussen, Frank A., Bent Vedsted Rønne og Hans Chr. Johansen: *Dansk Søfarts Historie 6: Damp og Diesel 1920-1960*. 2000. 256 s.

Anm. af Benny Christensen i *Historisk Tidsskrift* 100, 2000, s. 554-562.

Anm. af Dan H. Andersen i *Fortid og Nutid* 2002, s. 156-158.

6.0. Modstandsbevægelsen**6.1. Modstandsbevægelsen. Generelt**

3444a Birkelund, Peter: *De loyale oprørere*. 472 s. 2000.

(Odense University Studies in History and Social Sciences 233).

Anm. af Jørgen Kieler i *FV. Frihedskampens Veteraner* 163, 2000, s. 16-19.

Anm. af Finn Løkkegaard i *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 239-242.

Anm. af Peter Hertel Rasmussen i *Personalthistorisk Tidsskrift* 2002, s. 354-355.

Anm. af Frank Weber i *Fortid og Nutid* 2002, s. 158-159.

3471 Hæstrup, Jørgen: *Hemmelig alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945*. 1-2. 1959. 342, 346 s. Ny udg. uden noteapparat 1-2, 1968.

Udkom 16.9.1959 og blev anmeldt i en snes dagblade på dagen. Endvidere af Viggo Hjalp i *Berlingske Tidende* 20.2. og 13.3.1960 med svar af Hæstrup i *Information* 23.2. og 17. og 23.3.1960.

Anm. af Aage Schoch i *Frit Danmark* 18:7, 1959, s. 4-5, 10.

Anm. af M. Amtrup i *Militært Tidsskrift* 89, 1960, s. 52-56.

Anm. af Erik Seidenfaden i samme: *Frederiksholms Kanal og verdenshavet*. 1982, s. 146-160. (Første gang tryk i *Information* 16. september 1959).

3478 Hæstrup, Jørgen: *Den 4. våbenart. Hovedtræk af de europæiske modstandsbevægelser historie 1939-45*. 1976. 540 s. 2. opl. 1977.

(Odense University Studies in History and Social Sciences 34).

Anm. af Vagn Dybdahl i *Historie Ny Rk.*, 12:1-2, 1977, s. 231.

Anm. af Arno Behrisch i *Frit Danmark* 37:2, 1978, s. 14-15.

3499 Lampe, David: *The Savage Canary. The Story of Resistance in Denmark*. London 1957. XVI, 236 s. Ny udg. London 1959. 283 s. Ny udg. med titlen: *The Danish Resistance*. New York 1960. XII, 179 s.

3500 Lampe, David: *Den utæmmede kanarieflugt. Skildringer fra Danmarks frihedskamp*. 1957. 213 s. 2. udg. 1971.

Oversættelse af *The Savage Canary*. 1957.

Anm. af Aage Schoch i *Frit Danmark* 16:8, 1957, s. 3.

3501 Lembourn, Hans Jørgen (red.): *Gå til modstand. Beretninger fra besættelsen*. 1961. 227 s.

Anm. af Børge Houmann i *Frit Danmark* 20:11, 1962, s. 13.

3526 Teglers, Hans Edvard: *Sabotage. Amatørernes oprør*. 1961. 164 s.

Heri beretninger af Otto Christian Brøndum (s. 10-13 om 9. april, s. 51-61 om tiden op til 29. aug. 1943), Anton Jensen (s. 13-15 om 9. april), Haakon Pedersen (s. 15 om 9. april, s. 61-63 om tiden op til 29. aug. 1943), Johannes Stefan Jørgensen (s. 16-18 om en bedre 9. april, s. 38-42 om sabotage, s. 74-84 om Bopa, s. 158-164 om den sidste aktion), Egil Barfod (s. 18-22 om illegalt arbejde i Dansk Samling, s. 70-73 om overgang fra Dansk Samling til Holger Danske), Hans Edvard Teglers (s. 23-37 dagbog 1941-42, s. 42-50 om Østre Borgerdydgruppen, s. 86-89 om Holger Danske), Torben Ast (s. 64-65 om Livgarden, s. 113-116 om aktion

mod Nordwerk og sabotageforsøg, s. 122-125 om angreb på Lundtofte flyveplads), Erling Reck Magnussen (s. 67-69 om Holger Danske), Henning Winther (s. 85-86, 90-91 om sabotage i København, s. 125-127 om angreb på Lundtofte flyveplads, s. 136 om illegal våbenproduktion), anonym (s. 92-95 om likvideringer), Johannes Kristian Nielsen (s. 96-101 om jernbanesabotage ved Varde, s. 149-157 om fængselsophold), Viggo Schantz Christensen (s. 101-109 om jernbanesabotage ved Varde), Sven Røtnæs Nielsen (s. 110-111 jernbanesabotage nær Skodborghus), Eigil Hauch Hatting (s. 117-121 om kapring af storebæltsfærge), Eigil Skov Jørgensen (s. 129-132, 133-136, 137 om illegal våbenproduktion, s. 142-148 om indsamling af informationer), Edith Thurrøe Aller (s. 132-133 om illegal våbenproduktion) og Jørgen Jespersen (s. 138-141 om Bopa).
Anm. af Børge Thing i *Frit Danmark* 20:3, 1961, s. 12.

6.2. Frihedsrådet

3551 Fog, Mogens: *Sine meningers mod*. 1964. 246 s. 2. opl. 1964.
Anm. af Erik Skinhøj i *Frit Danmark* 23:4-5, 1964, s. 8-9.

3552 Fog, Mogens: *Efterskrift 1904-1945*. 1976. 313 s.
Anm. af Villum Hansen i *Frit Danmark* 35:9, 1976, s. 7-8.
Anm. af Ole Stender-Petersen i *Frit Danmark* 35:10, 1977, s. 12-13. Replik af Mogens Fog sst. s. 13.
Anm. af Mogens Nielsen i *Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie* 10, 1978, s. 67-68.

3564 Jakobsen, Frode: *I Danmarks*

Frihedsråd. 1-2. 1975. 237, 231 s.

2. udg. 1985.

Anm. af Jørgen Hæstrup i *Historie Ny Rk.*, 11:2, 1975, s. 280-283.

Anm. af Niels Banke i *Frit Danmark* 34:2, 1975, s. 4.

6.3.0. Enkelte modstandsgrupper og organisationer

6.3.1. (Det illegale) Danmarks Kommunistiske Parti

3580a Kirchhoff, Hans og Aage Trommer (red.): *"Vor Kamp vil vokse og styrkes!" Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44*. 2001. 658 s.

Anm. af Henning Poulsen i *Historie* 2002:1, s. 228-229.

3594a *DKP og frihedskampen. En materialesamling*. Ved Tage Revsgård Andersen. 1999.

3594 som cd-rom.

Anm. af Niels Wium Olesen i *Arbejderhistorie* 2003:1, s. 52-54.

6.3.4. Frit Danmark

3711 Snitker, Hans: *Det illegale Frit Danmark – bladet og organisationen*. 1977. 190 s.

(Odense University Studies in History and Social Sciences 42).

Anm. af Carl Erik Bay i *Frit Danmark* 36:4-5,

1977, s. 3-6. Replik af Mogens Fog sst. 36:6, 1977, s. 5.

6.5.1. Genudgivelser og genoptryk

3940 *Det illegale Land og Folk 1941-45*. 1-5. 1979-96. 200, 205, 171, 175, 105 s. 1-4. Red. af Børge Houmann. Bd. 5 med register 1941-45 af John T. Lauridsen.

Bd. 1 anm. af Kate Fleron i *Frit Danmark* 38:11, 1980, s. 5-8.

Bd. 5 anm. af Morten Thing i *Fortid og Nutid* 1998, s. 76-77.

Bd. 5 anm. af Palle Roslyng-Jensen i *Historisk Tidsskrift* 98, 1998, s. 466-468.

Bd. 5 anm. af Henrik Skov Kristensen i *Historie* 1999:1, s. 182-183.

6.6. Sabotage

4007 Overgaard Nielsen, Poul: ... *men aldrig kan et Folk forgå. Om danske Sabotørers Indsats*. 1945. 228 s.

Talrige senere oplag. Ny udg. 1971.

Nyt oplag 1973. Ny udg. med titlen: *Men aldrig kan et folk forgå. Om danske frihedskæmperes indsats under besættelsen*. 2002. 205 s.

4020 Trommer, Aage: *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse*. 1971. 323 s.

(Odense University Studies in History and Social Sciences 3).

Weibull, Jörgen: *Järnvägssabotaget i Danmark under andra världskriget. En opposi-*

tion. Scandia 37, Stockholm 1971, s. 466-484. Replik af Aage Trommer sst. 38, 1972, s. 242-243.

Anm. af Tage Kaarsted i *Historie Ny Rk.*, 9:3, 1971, s. 472-484.

Anm. af Leif Larsen i *Frit Danmark* 34:9, 1971, s. 9-10.

Anm. af Paul Holt i *Pigtraad* 27, 1972, s. 31-33.

Anm. af Carl Axel Gemzell i *Historisk Tidsskrift* 74, 1974, s. 487-498.

4023 Udgår her. Se nr. 8240.

6.8. Stikkere og likvideringer

4170b Emkjær, Stefan: *Stikkerdrab. Modstandsbevægelsens likvideringer af danske under besættelsen*. 2000. 224 s.

Anm. af Palle Roslyng-Jensen i *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 265-266.

Anm. af Peter Birkelund i *Fortid og Nutid* 2001, s. 322-323.

Anm. af Claus Bundgård Christensen i *Historie* 2001:2, s. 416-418.

4179b Singer, Kurt: *Spioner og Forrædere*. 1947. 251 s. 2. opl. 1974.

Oversættelse af *Spies and Traitors of World War II*. Ukendt år.

S. 137-146 om Hedvig Delbo.

4180b Øvig Knudsen, Peter: *Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer*. 2001. 379 s.

Anm. af Peter Birkelund i *Fortid og Nutid* 2001, s. 322-323.

Anm. af Arnfinn Moland i *FV. Frihedskampens Veteraner* 165, 2001, s. 43-47.

Anm. af Henning Poulsen i *Historie* 2002:1, s. 229.

6.12. Enkelte modstandsfolk

4237 Bisgaard, Nina: *Kvinder i modstandskampen*. 1986. 211 s.

Om bl.a. Lizzie Hansen, Agnethe Hansen, Anne Louise Kjeldsen, Else Brun de Neergaard, Signe Sand, Musse Hartig, Oda Bjørnholt, Kate Fleron, Edith Bonnesen, Ina Rohde, Else Klingberg, Maud Gerlow, Iris Weibull, Martha Uldall Jensen, Monica Wichfeld, Gudrun Johansen (frk. Lange), Johanne Hansen.

4293 Thorborg, C. G.: *Erik Bennike. 19. Januar 1918-18. April 1945*. 1946. 93 s.

6.14. Hjemmefronten. Modstandens bagland

4313 Warring, Anette: *Illegalitetens hule. Hjemmets funktion i modstandskampen. Årbog for arbejderbevægelsens historie* 1994, s. 139-158.

7.0. Samarbejde og modstand i enkelte byer og egne

Framlev

4469 Lampe, Jens: *Karl Laursen (1920-44). En frihedskæmper fra Framlev sogn. FV. Frihedskampens Veteraner* 96, 1984, s. 13-25. Også trykt i *Århus Stifts Årbøger* 2001, s. 74-79.

Helsingør

4586 Wickholm, Lennart: *Rastløse erindringer. Med minder fra den tyske besættelse 1940-45. Selvbibliografi over min barndom og ungdom, med start i Helsingør*. 1996. 112 s.

S. 47-90 om besættelsestiden.

Århus. Bornholm.

Horsens

4631a Rimestad, Chr.: *Horsens går til modstand: modstandskampen i Horsens 1940-1945*. Bd. 1: *April 1940-foråret 1944*. Bd. 2: *Foråret 1944-december 1944*. Bd. 3: *Januar 1945-september 1945*. 1998-2000. 189, 174, 191 s.

København

4802 Udgår her. Se nr. 8413.

Rødning

5006 Fog Pedersen, Mette: *25 år på højskole*. 1969. 144 s. Talrige senere oplag.

S. 36-71 om besættelsestiden.

Rødning Højskole.

Vanløse

5174a Udgår her. Se nr. 8895.

Vedersø

5198a Møller, Per Stig: *Munk*. 2000. 568 s.

S. 13-50, 263-332 om besættelsestiden.

Ann. af Henning Koch i *Arbejderhistorie* 2002:1, s. 49-53.

Århus

5338 Rohde, Peter P.: *Midt i en ismetid*. 1970. 252 s.

Frit Danmark. Århus.

Ann. af Kate Fleron i *Frit Danmark* 29:9, 1970, s. 7-8.

Ann. af Vagn Dybdahl i *Historie Ny Rk.*, 9:2, 1971, s. 345-346.

Ann. af Hans Kirchhoff i *Årbog for arbejderbevægelsens historie I*, 1971, s. 150-154.

5678 Christiansen, Karl O.: *Mandlige landssvigerere i Danmark under besættelsen*. 1950. 174 s.

Ann. af Kate Fleron i *Frit Danmark*, 9:7, 1950, s. 4-6.

Ann. af Carl Torkild-Hansen i *Sagførerbladet* 20, 1950, s. 414-416.

Ann. af Johs. Andenæs i *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 64, 1951, s. 284-291.

Ann. af W. E. von Eyben i *Juristen* 1955, s. 269-282.

8.0. Exil og flygtninge i Danmark

8.1. Exil i Danmark

5378 Udgår her. Se nr. 8628.

5384 Madsen, Carl: *Flygtning 33. Strejflys over Hitlers Danmark*. 1972. 399 s.

Ann. af Kate Fleron i *Frit Danmark* 31:8, 1972, s. 5-6.

8.3. Andre flygtninge

5499 Petersen, Conny: Ungarerne i Hvalsø kommune. *Roskilde amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 198-203.

(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).

9.0. Befrielsen. Retsopgør og udrensning

9.2.0. Det retlige opgør

5679 Christiansen, Karl O.: *Landsvigerkriminaliteten i sociologisk belysning*. 1955. 348 s. og tabelbilag.

Ann. af Jørgen Trolle i *Socialt Tidsskrift* 1955, s. 167-170.

Ann. af W. E. von Eyben i *Juristen* 1955, s. 269-282.

9.2.1. Trykte domme. Generelt

5924 Justitsministeriet; Otto Friedrich Alexander Schwerdt og Hans Oscar Rudolf Wäsche klager over bestemmelse om afsoning af straf for krigsforbrydelser i Tyskland, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 134-135.

Højesteretstidende 94, 1950, s. 1156-1158.

Højesterets kæremålsudvalgs kendelse 19. dec. 1950: Sagen kan indbringes til afgørelse ved domstolene*.

Ankesag. Kendelse ved Københavns Byret 30. okt. 1950: Klagerne afvises. Kendelse ved Østre Landsret 11. nov. 1950: Sagen kan indbringes til afgørelse ved domstolene.

*Det understreges at samtlige strafalsonere udleveres til de britiske besættelsesmyndigheder og skal afsone i fængslet i Ramm, uanset i hvilken besættelseszone de er hjemmehørende.

5943 Larsen, Axel Gunnar. Fhv. minister. Tiltalt for: 1) Værnemageri i.f.a. salg af geværrensebørster, 2) økonomisk støtte til *Fædrelandet* 1940-41, 3) månedlig understøttelse til stikkeren "Hestetyven", Chr. Marius Rudolf Christiansen, 4) støtte til antikommunistisk arbejde i "Foreningen for danske Arbejdere i Udlandet", 5) støtte til "Den nationale Aktion", 6) udbetaling af rejsepenge til frivillige på den finske front af *Barbarossa*, 7) støtte til det økonomiske ugeskrift "Europa-Kabel", *Højesteretstidende* 90, 1946, s. 356-359.

Den Parlamentariske Kommissions Beretning, 10, Bilag, s. 154-176.

HD 18. juni 1948: Frifindelse for forhold 1 og 2.

Ankesag. Københavns Byret 13. dec. 1946: 1) 10 mdr. Konfiskation. Tab af borgerlige rettigheder i 5 år. 2) Frifindelse. ØLD 27. aug. 1947: Frifindelse for begge forhold.

Forinden havde domstolene behandlet spørgsmålet om, hvorvidt Gunnar Larsen som minister kunne tiltales ved de ordinære domstole: Københavns Byrets kendelse 2. marts 1946: Den rejste sag kan kun fremmes til dom hvad angår forhold 1. ØL kendelse 21. marts 1946: Kendelsen ophæves; hele sagskomplekset bør prøves ved domstol for at fastslå, hvorvidt tiltalte handlede i sin egenskab af minister. Højesterets kendelse 29. juni 1946: Både forhold 1 og 2

anses for hørende under de ordinære domstole. De øvrige anses derimod for udført i hans egenskab af minister for offentlige arbejder, og kan dermed ikke pådømmes ved de ordinære retter.

9.2.2. Domme i værnemager-sager

6049 1) Løwe, Sven, 2) Løwe, Carl Schultzberg. Værnemageri som skibsmæglere og befragtningsagenter, etablering af kontakt og kontrakter til tyske firmaer og myndigheder (bl.a. Oberkommando der Kriegsmarine), *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 91-92.

Højesteretstidende 94, 1950, s. 1088-1102.

HD 11. dec. 1950: Hhv. 80 dage og 30 dage. Konfiskation (nedsat beløb) og tab af rettigheder i fem år (begge).

Ankesag. Københavns Byrets dom 12. dec. 1947: Hhv. 1 år og 60 dage. Konfiskation. Tillægsbøde for bedrageri. ØLD 25. marts 1949: Hhv. 80 dage og 30 dage. Konfiskation.

6051 Mathiesen, Svend Aage. Chefingeniør/adm. direktør for A/S „Nordværk“, leder af A/S „Jeko“. Begge virksomheder beskæftiget med produktion af materiel til den tyske krigsindustri, levering af granstammer til besættelsesmagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 242.

Højesteretstidende 94, 1950, s. 1230-1247.

HD 12. jan. 1951: 80 dage. Konfiskation.

Ankesag. Københavns Byrets dom 2. marts 1948: Frifindelse. ØLD 4. maj 1949: 80 dage. Konfiskation.

6058 Pedersen, Marinus. Værnemageri i.f.a. reparationsarbejder og levering af biler og reservedele, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 294.

Højesteretstidende 94, 1950, s. 1332-1340.

HD 5. feb. 1951: 3 mdr. Konfiskation.

Ankesag. Retten for Ålborg Købstad 2. okt. 1946: 8 mdr. Konfiskation. VLD 24. juni 1948: 3 mdr. Konfiskation.

6066 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren civilingeniør A. Thorning-Christensen modsætter sig et øget tilbagebetalingskrav som skyldes revisionsudvalgets anvendelse af et nyt mål for branchens sædvanlige fortjeneste før krigen, m.m., *Ugeskrift for Retsvæsen* 84, 1950, s. 415-422.

HD 26. jan. 1950: Det nye avance-mål kan ikke anvendes til at kræve større tilbagebetalingskrav.

Se også nr. 8758.

6071 1) Schneider, Carl August Vilhelm,
2) Rasmussen, Niels Peter.
Værnemageri i.f.a. installationsar-

bejde bl.a. på Ålborg flyveplads, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 298-299.

Højesteretstidende 94, 1950, s. 1345-1360.

HD 7. feb. 1951: Frifindelse.

Ankesag. Retten for Ålborg Købstad 3. sept. 1947: 3 mdr. Konfiskation. VLD 24. sept. 1948: Hhv. 60 dage og 30 dage. Konfiskation.

9.4.0. De interneredes, dømtes og udrensedes vilkår og holdninger

6252 *Revision* 1945-72. Udg. af Svend Koefoed-Jensen 1945-48 og Aksel Olesen 1948-72.

10.0. Traditionsudvikling og fortidsforvaltning

10.3. Udstillinger. Museer

6824 Mågård, Jørgen: *Frøselevejren*. 1970. 32 s. 8. opl. 1980. 31 s. 2. udg. 2000. 31 s.

10.4.0. Besættelsen i litteraturen

10.4.2.0. Litteraturen. Enkelte forfattere og titler

10.4.2.2. Romaner, noveller, skuespil, hørespil, tegneserier

6919a Bengtsson, Else: *Eventyrets Land*. 1948. 90 s. 2. udg. med titlen: *Pigen og piloten. Roman fra besættelsestiden*. 1966. 100 s.

Else Bengtsson er pseud. for Georg V. Bengtsson. 2. udg. udk. under sidstnævnte. I sommeren 1944 holder en gymnasiepige ferie ved Vesterhavet, hvor hun hjælper en RAF-flyver og forelsker sig i ham.

Tilføjelser til Tillæg 2

Artikler i Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1945-55

Forsyning, produktion og forbrug i Danmark under besættelsen 50/51 321-325

Lystmorderens lille kanariefugl 50/51 123-126, 226

Nielsen, Martin 50/51 348-349

Tilføjelser til nr. 7396-7525: rettelser, anmeldelser og optryk

2.0. Samlede fremstillinger

7399 Poulsen, Henning: *Besættelsesårene 1940-45*. 2002. 182 s.

7401 Trommer, Aage: *Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45*. 2001. 167 s.

(Odense University Studies in History and Social Sciences 240).

Anm. af Steen Andersen i *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 491-498.

3.0. Forhandlings- og samarbejdspolitikken

3.2. Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt

7405 Kirchhoff, Hans: *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. 2001. 367 s.

Anm. af Steen Andersen i *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 491-498.

Anm. af Peter Birkelund i *1066. Tidsskrift for Historie* 32:4, 2002, s. 38-40.

3.3.1.0. De samarbejdende politiske partier

3.3.1.1. Socialdemokratiet

7408 Lidegaard, Bo: *Jens Otto Krag. 1914-1961*. 2001. 750 s.

S. 117-219 om besættelsestiden.

Anm. af Niels Finn Christiansen i *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 65-71.

Anm. af Lisa Elsbøll og Tommy P. Christensen i *Personallhistorisk Tidsskrift* 2002, s. 366-370.

Anm. af Niels Thomsen i *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 498-508.

3.14.4. Terrorgrupper – terrorpolitik. Gestapo

7433 Wagner-Augustenburg, Bjarne: *Den vildfarne. Historien om gestapomanden Frantz Toft, der valgte side – den forkerte – og blev henrettet.* 2000. 150 s.

Ålborg.

Anm. af Henrik Gjøde Nielsen i *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 627-629.

6.0. Modstandsbevægelsen

6.3.0. Enkelte modstandsgrupper og organisationer

6.3.5. Holger Danske

7472 Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det? Personlige erindringer fra besættelsestiden i historisk belysning.* 1-2. 2001. 410, 381 s

8.0. Exil og flygtninge i Danmark

8.2. Tyske krigsflygtninge i Danmark. Desertører

7499 Frederiksen, Thorkild: Om lægeløftet. *Historisk Tidsskrift* 100, 2000, s. 229-232.

Svar af Kirsten Lyloff sst. s. 233-237.

7502 Udgår. Se nr. 7499.

Nytilkomne monografier og artikler

1.0. Bibliografi. Historiografi. Arkiver. Hjælpemidler

1.1. Bibliografier

7526 Lauridsen, John T.: *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*. 2002. 683 s.

(Danish Humanist Texts and Studies 24).

Anm. af Peter Birkelund i *1066. Tidsskrift for Historie* 32:2, 2002, s. 46-47.

Anm. af Jørgen H. Barfod i *FV-Bladet* 168 2002, s. 42-43.

Anm. af Peter Hertel Rasmussen i *Personalthistorisk Tidsskrift* 2003, s. 113-114.

1.3. Opslagsværker

7527 Kirchhoff, Hans, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. 2002. 550 s.

Anm. af Kasper Elmquist Jørgensen i *1066. Tidsskrift for Historie* 32:4, 2002, s. 32-33.

7528 Lundström, Ragnvald (red.): *Verdenskrigen 1939-1945. 4. Krigens Leksikon og Dokumenter*. 1948. 319 s.

1.4. Arkiver. Samlinger

7529 *Arkiver i Ribe Amt – En vejviser*. 1998. 126 s.

S. 54-55 om Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945. Esbjerg.

1.5. Historieforskning og historieskrivning. Kilde- og metodeproblemer

7530 Alenius, Marianne: *Efterskrift. Hedda Lundh: Ikke noget theselskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen*. 2002, s. 171-190.

7531 Andersen, Steen: *Det store bombeangreb på Danmark. Den 2. april 1945: "Den blodige tirsdag"*. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 229-250.

7532 Bjørnvad, Anders: *Et håndtryk i en fodgængerovergang*. 2001. 87 s.

7533 Brunbech, Peter: *Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie besættelsestidsprojekt. En casestudie i forholdet mellem politik og videnskab*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2001.

7534 Brunbech, Peter: *Politiske og videnskabelige mål – bagom stiftelsen af Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie (DNH)*. *Den*

jyske Historiker 97, 2002, s. 160-185.

Claus Bryld: DNH og Hjalb-sagen – et svar til Peter Brunbech. Sst. 100, 2003, s. 164-172.

Peter Brunbech: Et svar til Claus Bryld. Sst. 100, 2003, s. 173-177.

7535 Bundgård Christensen, Claus og Niels Bo Poulsen: Den allierede landgang i 1944. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 209-228.

7536 Dahl, Hans Fredrik: Besættelse, dansk og norsk. *Historie* 2001:2, s. 386-397.

Bla. ann. af bidragene i Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigs-tid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*. 1998, og Johnny Laursen m.fl. (red.): *I tradition og kans. Festskrift til Henning Poulsen*. 2000.

7537 Emkjær, Stefan: Modstandsbevægelsen som partisanbevægelse. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 188-208.

7538 Hansen, Peer Henrik: 9. april 1940 – den planlagte besættelse. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 30-45.

7539 Helstrup, Søren: Da Danmark sagde nej. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 11-29.

7540 Jensen, Bent: Sovjetunionens befrielse af Danmark. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 290-308.

7541 Johansen, Gert: *Brud eller kontinuitet? En studie i den danske historiskeskribering om besættelsestiden med det formål at søge efter brud eller kontinuitet*. Urykt speciale, Københavns Universitet 2002.

7542 Kirchhoff, Hans: H. O. Lange-Prisen 2002 – Takketale. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15:4, 2002, s. 11-15. Også trykt i *Bogens Verden* 84:5, 2002, s. 11-13.

7543 Kirchhoff, Hans: *Festforelæsning i anledning af indvielsen af Historisk Samling fra Besættelsestidens nye lokaler 21. maj 2003*. 2003. 14 s.

7544 Kirchhoff, Hans: Fra triumf til tragedie. Alternative handlingslinier i den danske Holocaust oktober 1943. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 137-164.

7545 Kolding Nielsen, Erland: Samarbejde og modstand under besættelsen. H. O. Lange-Prisen 2002 til samtidshistorikeren Hans Kirchhoff. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15:4, 2002, s. 3-9. Også trykt i *Bogens Verden* 84:5, 2002, s. 8-10.

- 7546** Lauridsen, John T.: "Frihedskæmperbilleder" – essay om historisk billeddannelse. *Bogens Verden* 1995, s. 109-118.
- 7547** Lund, Joachim: Danmark: Nyordningens Spydspids i det nordiske Rum. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 165-187.
- 7548** Lundbak, Henrik: De nationale regeringer 1941-43. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 94-121.
- 7549** Poulsen, Henning: Brug og misbrug af besættelsestidshistorien. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15:4, 2002, s. 17-23.
- 7550** Poulsen, Henning: Kongens død. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 122-136.
- 7551** Rasmussen, René: Nord-schleswig heim ins Reich! Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 46-93.
- 7552** Roslyng-Jensen, Palle: Besættelsesforskningen 1995-2001. En national eller en ideologisk historisk beskrivelse. *Historisk Tidsskrift* 101, 2001, s. 480-530.
- 7553** Roslyng-Jensen, Palle: Krigens sidste anstændige slag. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 266-289.
- 7554** Skov, Niels Aage: The Use of historical Myth: Denmark's World War II Experience made to serve practical Goals. *Scandinavian Studies* 72:1, 2000, s. 89-110.
- 7555** Stender-Petersen, Ole: Skuffelsen anno 1945. En genspejling i nyere værker. *Frit Danmark* 38:3, 1979, s. 9-10.
- 7556** Sørensen, Jakob (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003. 317 s.
- 7557** Sørensen, Jakob: SS-transport 1744. Samme (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 251-265.
- 7558** Tamm, Ditlev: Et andet opgør. Jakob Sørensen (red.): *Besættelsen – Hvad nu hvis? En kontrafaktisk antologi*. 2003, s. 309-318.
- 7559** Wagner, Marc-Christoph: Ein fremdes Land. Dänemark entdeckt seine Weltkriegsvergangenheit neu. *Grenzfriedenshefte* 2002, s. 53-55.
Optryk fra *Neue Zürcher Zeitung* 23.11.2001.

1.7.0. Dokumentariske billedsamlinger, lyd og film

7560 *Befrielsens sange*. CD udg. af YES/Værn om Danmark Ungdom 1995.

1.7.1. Billedsamlinger og om de dokumentariske film

7561 *Besættelsestiden i Billeder 1940-45*. Udg. af Frihedsmuseet ved Henrik Lundbak. 2000. cd-rom.

Ann. af Niels Wium Olesen i *Arbejderhistorie* 2003:1, s. 52-54.

7562 Davidsen, Leif og Karsten Lindhardt: *Danske øjeblikke – Danske pressefotos i 100 år*. 1998. 159 s. S. 64-77 om besættelsestiden.

7563 Det var i maj ... *NB* 1970:19, s. 29-44.

Billedreportage i farver fra befrielsedagene. Tekst af Leif Panduro.

7564 Dyrbye, Holger og Jørgen Thomsen: Dokumentarfilm om Odense under besættelsen 1940-45. *Rødder. Fynboers historie i arbejde og fritid* 16, 1993, s. 24-25.

7565 Lindeberg, Lars: *I dette øjeblik. De så det ske – befrielsen maj 1945*. 1995. 140 s.

7566 Næsh-Hendriksen, C. (red.): *Danmark gennem 35 Aar under een Konge*. 1947-49. 925 s. S. 804-905 om besættelsestid og befrielse.

7567 *Udvalg af Billed-Bilag til Dansk Politi Efterretninger*. Udg. af Rigspolitichefen. 1945. 65 s.

Fotografier af et udvalg af personer efterlyst for landsskadelig virksomhed.

1.7.2. Dokumentariske film

7568 *Carl Peter Værnet ... en skæbne*. 2002. Instr.: Ib Makwarth.

2.0. Samlede fremstillinger

7569 Bjerg, Hans Chr.: *Medgang og modstand. En oversigt over den tyske besættelse af Danmark 1940-45*. 1995. 48 s.

7570 Brix, Carl Otto: *Dansk i verden. Demokratiets danmarkshistorie: Fra Grundloven 1849 til EU Unionen*. 1999. 221 s.

S. 148-159 om besættelsestiden.

7571 Christensen, Steffen: *Det tyvende århundrede. Hvad skete hvornår – år for år*. 1999. 2. udg. 2000. 223 s.

S. 94-107 om besættelsestiden.

7572 Christian den X.s Danmark 1912-1947. J. Byskov (red.): *Christian den X.s Danmark. Udvikling og*

Fremdrift i Tiden 1912-1947. 1947, s. 65-375.

Tidstavle. S. 311-375 om besættelsestid og efterkrigstid.

7573 *Danmarkshistoriens hvornår skete det. Fra istiden til 1960 år for år*. 5. udg. 1969. Talrige udgaver. S. 329-340 om besættelsestiden.

7574 Hatting, Jørgen: Danmarks politiske Historie 1939-1945. Aksel Møller (red.): *Konservativ Ungdom 1904-1944*. 1944-1947. 2, s. 519-546.

7575 Loft, Palle: Besættelsen. Anders Gemmer og Hakon Müller (red.): *En Konge og et Folk gennem to Verdenskrige*. 2. 1946, s. 205-250.

7576 Mørkvig, Svend Aage: *Besættelsestiden 1940-45 – oplevet af en samtidig*. *Kortfattet kronologisk beretning*. 2002. 194 s.

7577 Nissen, Henrik S.: Nationalstaten og folket. 1920-1990. Flemming Lundgreen-Nielsen (red.): *På sporet af dansk identitet*. 1992, s. 257-281. S. 270-277 om besættelsestiden.

7578 Rich, Norman: The Nordics: Scandinavia. *Hitler's War Aims*. 2. New York 1974, s. 106-140. S. 106-121 om Danmark.

7579 Taaning, Tage: Af Døgnets Nyheder og Tidens Tendenser

1933-1945. Aksel Møller (red.): *Konservativ Ungdom 1904-1944*. 1944-1947. 2, s. 547-588. S. 566-588 om besættelsestiden.

3.0. Forhandlings- og samarbejdspolitikken

3.1.1. Forspillet og 9. april 1940. Generelt

7580 Bracher, Ulrich: Die nordischen Staaten Schweden, Dänemark, Finnland, Norwegen – Sicherheitspolitik angesichts des Nationalsozialismus. Erhard Fomdran, Frank Golczewski und Dieter Riesenberger (Hg.): *Innen- und Außenpolitik unter national-sozialistischer Bedrohung. Determinanten internationaler Beziehungen in historischen Fallstudien*. Opladen 1977, s. 176-191.

7581 Kjølser, F. H.: Krigstrusler og spejlæg. Susanne Bernth (red.): *Danskere i Berlin. Fra Brandes til Sonnergaard – en antologi*. 1999, s. 132-136.

Uddrag af *Mit livs logbog. En søofficers og diplomats erindringer før og efter 9. april 1940*. 1957.

7582 Kjølser, F. H.: Kriegsdrohungen und Spiegeleier. Susanne Bernth (red.): *Jenseits von Berlin. Dänen und die deutsche Metropole – Eine Anthologie*. 1999, s. 143-148. Oversættelse af foranstående.

- 7583** Rasmussen, René: 9. april 1940 var aftalt spil – Rostock-myten. *19 myter i Sønderjyllands historie*. 2002, s. 229-240.
(Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland 88).
- 7584** Rich, Norman: Security in the North: The Attack on Denmark and Norway. *Hiller's War Aims*. 1. New York 1973, s. 132-145.
- 7585** Salmon, Patrick: *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940*. 1997. 421 s.
- 7586** Tang, Jens: Da neutralitetsillusionerne brast. 1-2. *Venstres Månedsskrift* 18:3, 1965, s. 120-130; 18:4, 1965, s. 185-198.
- 3.1.2. Militær planlægning. De militære begivenheder
- 7587** Fagerlind, Sven: Og det hændte den 9. april. *Våbenhistorisk Tidsskrift* 35:3, 2002, s. 76-79.
- 7588** Jørgensen, Knud: Holger Steffensen – sådan oplevede han 9. april 1940. Samme: *En mosaik om Vester Hassing*. 1999, s. 44-46.
- 7589** Kieler, S. S. v. F.: April 1940, søværnet og Rechnitzer. *Tidsskrift for Søvaesen* 2000, s. 6-64.
- 7590** Stegemann, Bernd: Das Unternehmen „Weserübung“. Klaus A. Maier m.fl. (red.): *Das deutsche Reich. 2. Die Errichtung der Hegemonie auf dem Europäischen Kontinent*. 1979, s. 212-225.
- 7591** Winther, K.: 9. april 1940 – Læren og arven. *Tidsskrift for Søvaesen* 2000, s. 1-5.
- 3.1.3. Civile oplevelser 9. april
- 7592** Brandt, Jørgen Gustava: *Mit indre marked*. 1990. 353 s.
S. 291-296 om 9. april i København.
- 7593** Hagemann, Helge: Besættelsen af Falster den 9. april 1940. *Årbog. Lolland-Falsters Historiske Samfund* 2002, s. 5- 21.
- 7594** Jensen, Edith: Mine oplevelser den 9. april 1940 og min hverdag som husmor. *Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 159-164.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- 7595** Petersen, Peter: Soldater og befolkning i Kværns-Tørsbøl den 9. april 1940. *Sønderjysk Månedsskrift* 57, 1981, s. 137-143.
- 7596** Rømø den 9. april. *Zise* 2001:1, s. 15-22.

3.2. Forhandlings- og samarbejdspolitikken generelt

7597 Adriansen, Inge: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*.

1. *Fra fyrstestat til nationalstater*. 2003. 480 s.

S. 155-160, 198-200 om besættelsestiden.

7598 Andersen, Claus E.: Modstand eller kollaboration. Besættelsen 1940-1945. *Militært Tidsskrift* 130:3, 2001, s. 274-288.

7599 Bjørn, Claus: Landbrugets fortsatte virksomhed var et afgørende grundlag for samarbejdspolitikken. *Andelsbladet* 96:9, 1995, s. 186-189.

7600 Elmstrøm Nielsen, Puk: *Alsangen i 1940*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2002.

7601 Hartling, Søren Christian: *De danske jøders placering i samarbejdspolitikken april 1940 til august 1943*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 2002.

7602 Hedegaard, Ole A.: Den dansk-tyske hilsepligt 1940-43. En gordisk knude. *Militært Tidsskrift* 125:2, 1996, s. 160-170.

7603 Knutzen, Ole: Regeringskrisen 1940-41 og „den almindeligt herskende opfattelse“. *Historie* 2001:2, s. 373-378.

7604 Krogh Thomassen, Kristina: *Gunnar Larsen. Minister for offentlige arbejder 1940-45*. Utrykt speciale, Syddansk Universitet 2001.

7605 Lidegaard, Bo: Erik Scavenius. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark*. 1999, s. 352-355.

7606 Madsen, Henrik: *Folketingsvalget 23. marts 1943 – en valganalyse*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2002.

7607 Pontoppidan, Axel: *Kong Christian under Besættelsen*. 1947. 80 s. 10 tvl.

7608 Reumert, Elisabeth: *Erik Scavenius som udenrigsminister 1940-1942*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2002.

7609 Thaulow, Th.: Kong Christian i Besættelsesårene. J. Byskov (red.): *Christian den X.s Danmark. Udvikling og Fremdrift i Tiden 1912-1947*. 1947, s. 45-67.

7610 Thomsen, Niels: Det politiske rodnet. Jørgen Goul Andersen m.fl. (red.): *Vi og vore politikere*. 1992, s. 26-97.
S. 37-40 om besættelsestiden.

- 7611** Ueberschär, Gerd R.: Kriegs-führung und Politik in Nordeuropa. Horst Boog, Jürgen Förster und Joachim Hoffmann (Hg.): *Der Angriff auf die Sowjetunion*. Frankfurt am Main 1991, s. 965-1050.
- 7612** Wolden-Ræthinge, Anne: *Jeg er dansk. Dronning Ingrid fortæller erindringer fra Graasten Slot*. 1999. 66 s.
S. 36-43 om besættelsestiden.
- 3.3.1.0. De samarbejdende politiske partier
- 3.3.1.1. Socialdemokratiet
- 7613** Bomholt, Jul.: Hartvig Frisch. H. P. Sørensen (red.): *Fra folket de kom*. 1962, s. 101-111.
- 7614** Brix, Carl Otto: "Jeg kunne have holdt min kæft". *Frøde Jacobsens forhold til Socialdemokratiet*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 2001.
- 7615** Dahlgaard, Bertel: Th. Stauning. H. P. Sørensen (red.): *Fra folket de kom*. 1962, s. 188-202.
- 7616** Dalgaard, Niels: *Den industrielle parlamentarisme. Arbejdslivets demokratisering som teoretisk og politisk problem*. 1992. 451 s.
S. 225-252 om besættelsestiden. "Fremtidens Danmark".
- 7617** Hansen, Poul: Den socialdemokratiske Ungdomsbevægelses Historie. Jørgen Bukdahl (red.): *Politisk Ungdom*. 1945, s. 125-159.
S. 155-159 om besættelsestiden.
- 7618** Houmann, Børge: Nogle selvbestaltede herrer i København. *Frit Danmark* 27:6, 1968-1969, s. 3-4.
- 7619** Kristensen, Sigvald: H. C. Hansen. H. P. Sørensen (red.): *Fra folket de kom*. 1962, s. 219-228.
- 7620** Lidegaard, Bo: Thorvald Stauning. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark*. 1999, s. 376-379.
- 7621** Thorsen, Svend: Hans Hedtoft. H. P. Sørensen (red.): *Fra folket de kom*. 1962, 203-218.
- 7622** Villumsen, Holger: *Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-1949*. 1991. 145 s.
(Odense University Studies in History and Social Sciences 144).
S. 27-47 om besættelsestiden.
- 7623** Wium Olesen, Niels: Fremtidens Danmark – tilbage på plads. *Arbejderhistorie* 1995:1, s. 35-50.

3.3.1.2. Det Konservative Folkeparti

7624 Hastrup, Aage: *Konservativ Ungdom under Krigen 1939-1945*. Aksel Møller (red.): *Konservativ Ungdom 1904-1944*. 1944-1947. 2, s. 399-518.

7625 Hedegaard, Connie: John Christmas Møller. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark*. 1999, s. 68-71.

7626 Krarup, Johannes: *Mit tøjslag*. 1972. 192 s.
S. 120-132 om besættelsestiden.

7627 Møller, Poul: *Konservativ Ungdom*. Jørgen Bukdahl (red.): *Politisk Ungdom*. 1945, s. 15-47.
S. 44-47 om besættelsestiden.

7628 Raft, Carsten: *Landslejrene*. Aksel Møller (red.): *Konservativ Ungdom 1904-1944*. 1944-1947. 2, s. 359-398.
S. 385-398 om besættelsestiden.

7629 Svendstorp, Aage: *Konservativ Ungdoms Medlemsblad gennem 40 Aar*. Aksel Møller (red.): *Konservativ Ungdom 1904-1944*. 1944-1947. 1, s. 321-357.
S. 350-357 om besættelsestiden.

7630 Winding, Kjeld: *Konservatismen i Danmark*. 1946. 150 s.
S. 131-140 om besættelsestiden.

3.3.1.3. Venstre

7631 Bagge, Hans: *Venstres Ungdom*. Jørgen Bukdahl (red.): *Politisk Ungdom*. 1945, s. 163-190.
S. 186-188 om besættelsestiden.

7632 Hauch, Henrik: *Landbrugsmi- nister Henrik Hauchs erindringer*. Ved Tage Kaarsted. 1978. 162 s.
S. 123-133 om besættelsestiden.

7633 Svensson, Bjørn: *Knud Kristensen og hans Politik*. 1949. 249 s.
S. 52-87 om besættelsestid og befrielsesre- gering.

3.3.1.4. Det Radikale Venstre

7634 Helveg Petersen, K.: *Radikal Ungdom*. Jørgen Bukdahl (red.): *Politisk Ungdom*. 1945, s. 51-85.
S. 81-85 om besættelsestiden.

3.3.1.5. Retsforbundet

7635 Starcke, Viggo: *Retsforbun- dets Ungdom*. Jørgen Bukdahl (red.): *Politisk Ungdom*. 1945, s. 89-121.
S. 119-120 om besættelsestiden.

3.5. Arbejdsmarkedets interes- seorganisationer

7636 Behrendt, K. og R. Strasen: *Murersvendenes Fagforening af 1919 for København og Omegn. 25 år: 1919 - 4. februar - 1944*. 1969. 100 s.

Genoptryk af udg. 1944.

S. 89-100 om besættelsestiden.

7636a Behrendt, K. og R. Strasen: *Murersvendenes Fagforening af 1919 for København og Omegn. 50 år. 1919 – 4. februar – 1969.* 1969. S. 101-151.

Forsat pag. fra foranstående.

S. 103-109 om besættelsestiden.

7637 Bergh, Ole: *100 år med mindre skibe. Rederiforeningen for mindre skibe 1897-1997.* 1997. 96 s.

S. 18-25 om besættelsestiden.

Jødeforfølgelsen.

7638 Christiansen, Niels Finn: *Fagbevægelsens historie.* Udg. af Fagbevægelsens Interne Uddannelser. 1999. 59 s.

S. 40-41 om besættelsen.

7639 *Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejder Forbund. Beretning om Kongres- og Regnskabsperioden April 1943-Marts 1947.* 1948. 173 s.

S. 7-11, 33-37 m.m. om besættelsestid og udrensning.

7640 *Dansk Handels- og Kontormedhjælper-Forbunds Kamp mod Nazismen under Besættelsen.* 1945. 38 s.

7641 Duch Christensen, Jonna og Søren Federspiel: *Værsgo, der er serveret. Tjenernes organisationshistorie 1898-1998.* 1999. 185 s.

S. 62-71 om besættelsen.

7642 Federspiel, Søren: *Murersvendenes Aktieselskab gennem 100 år. 1899-1999.* 1999. 136 s.

S. 47-55 om besættelsestiden.

København.

7643 Forlæggerrådets Stilling under Besættelsen. *Dansk Boghandlertidende* 23, 1945, s. 160.

7644 Højgaard, Eskild: *Sjældent sig selv nok – om fiskerne fra Tambøhus og Jegindø og deres forening.* 1998. 72 s.

S. 25-31 om besættelsestiden.

7645 Krogh, Torben: *Den danske arbejderbevægelses historie.* 2. 1982. 194 s.

S. 52-83 om besættelse og befrielse.

7646 Larsen, Elvig: *Hammerum Herveds Landboforening 1846-1946.* 1946. 266 s.

S. 165-178 om besættelsestiden.

7647 Larsen, Grethe: *Respekt for fortiden – mod på fremtiden.* Nordre Birks Vognmandsforening gennem 100 år. 1997. 80 s.

S. 45-48 om besættelsestiden.

7648 Lindholm, Oscar: *Livsfor sikringsselskabernes Forening 1898-1948.* 1948. 205 s.

S. 168-178 om besættelsestiden.

7649 *Lædervarefabrikantforeningen 1919-1994.* 1994. 109 s.

S. 24-28 om besættelsestiden.

- 7650** Petersen, Arne: *Elektrikernes Fagforening Afd. 1 80 år*. 1973. 169 s. S. 97-120 om besættelsestiden. København.
- 7651** Rønne, Bent Vedsted: *Metalarbejdere på godt og ondt gennem 100 år i Haderslev. Dansk Metal Haderslevs 100-års jubilæum 1999*. 1999. 81 s. S. 42-47 om besættelsestiden.
- 7652** Schiott, Åge: *Sanitets-, Gas- og Vandmesterforeningen af 1919 gennem 50 år*. 1969. 119 s. S. 95-96, 104-109 om besættelsestiden.
- 7653** Thing, Morten: *Intel er umuligt for Vorherre og en blikkenslager. Træk af Rør- og Blikkenslagerernes Fagforenings historie 1873-1998*. 1998. 223 s. S. 87-109 om besættelsestiden.
- 7654** Villadsen, Kjeld Simon og Hans-Henrik Siig: *Jernbanens folk. Dansk Jernbaneforbund 1899-1999*. 1999. 256 s. S. 174-188 om besættelsestiden.
- 7655** Wiborg, Annette: *Glimt fra 100 år med Frederiksberglærerne*. 1999. 96 s. S. 27-32 om besættelsestid og retsopgør.
- 7656** Wingender, Nete Balslev: *Firkløveret og ildsjælene. Dansk Sygeplejeråds historie 1899-1999*. 1. 1999. 249 s.
- 7657** Øgendahl, Claus: *Socialpædagogernes historie*. 2000. 335 s. S. 161-164 om besættelsestiden.
- 3.6.1. Centraladministrationen
- 7658** Barfod, A.: *Departementschefstyret i Danmark*. J. Byskov (red.): *Christian den X.s Danmark. Udvikling og Fremdrift i Tiden 1912-1947*. 1947, s. 99-131.
- 7659** Mau, Mark: "Business as usual?" *De dansk-tyske handelsrelationer under besættelsen. En analyse af Udenrigsministeriets embedsmænds politik i regeringsudvalget*. Utryk speciale, Københavns Universitet 2002.
- 7660** Møller, Lis: 8 samtaler om Danmark under besættelsen. Samme: *Mennesker på skærmen*. 1978, s. 42-50. Nils Svenningsen.
- 7661** Willumsen, Hanne: *Folkeregistreringen 75 år i 1999*. 1999. 202 s. S. 28-35 om besættelsestiden.
- 3.6.2. Politi – Retshåndhævelse – Kriminalitet
- 7662** 19. september 1944-1994. *Dansk Politi* 9, 1994. Særtryk. 16 s.

- 7663** Beck Nygaard, Frede: Et landpolitidistrikt præget af krigen. *Dansk Landpolitiforening. 50 års jubilæumsskrift*. 1985, s. 21-24. Skave. Grove.
- 7664** Bentzon, A. Drachmann og O. Krarup: Fra den danske Højesterets Praksis i 1943. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 59, 1946, s. 94-114.
- 7665** Bentzon, A. Drachmann: Fra den danske Højesterets Praksis i 1944. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 59, 1946, s. 451-464.
- 7666** Boest, Erik: Politiledelsens anholdelse og internering. *Dansk Politi* 8, 1994, s. 23-27.
- 7667** Bundgård Christensen, Claus: Krisekriminalitet i Danmark – En undersøgelse af domsudskrifter fra Københavns Byret 1939-1944. "Kriminaliteten er ikke hva' den var" – *Avviket i historisk lys. Rapport fra NSJKs 42. forskerseminar*. Bergen 2000, s. 67-75.
- 7668** Bundgård Christensen, Claus: Sortbørskriminalitet i Danmark fra besættelse til efterkrigstid. *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 338-363.
- 7669** Bundgård Christensen, Claus: *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid*. 2003. 396 s.
- 7670** „Edderkoppesagen.“ *Beretning fra Justitsministeriets kontroludvalg vedrørende sagen mod Hasselstrøm, Linde m.fl.* 1979. 106 bl.
- 7671** Larsen, Dan: *På sporet af folkestyrets politiske politi. Min Danmarks-historie*. 2002. 314 s. S. 15-174 om besættelsestiden.
- 7672** Marcher, Olaf: Politiet og den danske befolkning. *Frit Danmark* 28:8, 1969, s. 10-11. Med replik af Carl Madsen s. 11-12.
- 7673** Olesen, Svend Aage: En politibetjents oplevelser under besættelsen. *Årsskrift for Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Forening* 2002, s. 28-38.
- 7674** Petersen, Niels Chr.: Udvikling og livsvilkår omkring Vildbjerg. *Livet i byen. Hardsysselfolk* 1, 1981, s. 114-128. S. 117-123 om besættelsestiden. Landbejnt.
- 7675** Schütter, Jørgen: *Rejsende i kriminalitet*. 1975. 176 s. Rejscholdet.
- 7676** Sørensen, Axel V.: Arresthuset i Århus under besættelsen. *Arresthusene i provinsen 1938-1988*. 1988, s. 43-53.
- 7677** Sørensen, Felix: Kystbevogtningen i Grenå. *Grenaa og omegn før og nu* 1989, s. 108-111. Kystpolitiet 1942-1944.

7678 Thorbek, Ole: "Føl" i Lyngby C.B. 328. *Lyngby-bogen* 1988, s. 175-186.
Civilbeskyttelseskorpset.

3.6.3.0. Værnene generelt

7679 Laub, Søren: Operation Safari. *Tidsskrift for Søvaesen* 1993, s. 81-102.

3.6.3.1. Hæren

7680 Fog, Mogens: Hjalf-sagen og "rettens pleje". *Frit Danmark* 19:3, 1960, s. 5.

7681 Foss, P. J. m.fl. (red.): *Telegrafens krønike*. 1998. 216 s.
S. 27-31 om besættelsestiden.

7682 Hansen, Peter Frede: *Husar, tolder og jæger – levnedberetning*. 1998. 304 s.
S. 53-94 om besættelsestiden.
Senere i Næstved og København.
Toldvæsenet.

7683 Hedegaard, Ole A.: General-løjtnant Prior og Generalkommandoen's „varme“ sommer 1941. *Militært Tidsskrift* 125:3, 1996, s. 206-224.

7684 Hvis Hjalf nu –. *Frit Danmark* 19:4-5, 1960, s. 1.

7685 Hærens Saarede. *Haandbog for Hæren*. 1946, s. 15-18.

7686 Mollo, Andrew: *Hæruniformer 1939-1945*. 1979. 156 s.
S. 14-16 om danske uniformer.

7687 Nørgaard, Erik: Den skæve våbenfordeling. Samme: *Gyldne tider. Erindringer*. 1998, s. 271-282.

7688 Rasmussen, O. og J. C. Andreassen: 29. august 1943. En skæbne-dag for den danske hær. *Krigshistorisk Tidsskrift* 29:2, 1993, s. 3-42.

7689 Skaarup, H. E.: Oberst Waagepetersens dagbøger. Fra 1. september 1939 til 15. december 1945. *Bornholmske Samlinger* 3. rk., 16, 2002, s. 77-149.

7690 Timmermann, Knud: Et afvekslende soldaterliv. 1997. 189 s.
S. 46-59 om besættelsestid og befrielse.

3.6.3.2. Flåden

7691 Busk, Thøger: Sænkningen af H.M.S. „Hvidbjørnen“. *Numismatisk rapport* 16:2, 1993, s. 90-97.

7692 Lund, Christian: Artilleriskibet Peder Skrams sidste 10 år – 1939/1949. *Marinehistorisk tidsskrift* 30:2, 1997, s. 33-47.

7693 Nørby, Søren: Med orlogsflaget på halv. Udlevering af søværnets torpedobåde i foråret 1941. *Marinehistorisk Tidsskrift* 35:4, 2002, s. 89-116.

- 7694** Steensen, R. Steen: Vore Panzerskibe 1863-1943. *Tidsskrift for Søvaesen* 1967, s. 421-459.
- 7695** Thostrup, S.: Erindringer om beredskab, sikringsstyrke og besættelse. *Tidsskrift for Søvaesen* 1990, s. 283-311.
- 7696** Thostrup, S.: Om Søværnet 1940-1949. 1-2. *Tidsskrift for Søvaesen* 1997, s. 84-102, s. 137-148.
- 3.6.3.3. Luftvåben, gendarmer, gardere, m.v.
- 7697** Buch, Hans Anker: Gendarm under besættelsen. En beretning. *Zise* 15:3, 1992, s. 116-121. Padborg Toldkammer.
- 7698** Gjørup, N. E.: Flyvertropperne Baby'er. *Føniks Posten* 18, 1999, s.10-21.
- 7699** Møller, A. P.: Oberst Svend Bartholin Paludan-Müller. *Grænseforeningens Almanak* 1946, s. 94-95.
- 7700** Rasmussen, René: Oberst S. B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943. *Sønderjyske Årbøger* 2001, s. 181-220.
- 3.6.4.0. De statslige „etater“: DSB, Postvæsen, Toldvæsen, m.v.
- 7701** Birch, Jens: *Privatbanerne som rutebilselskaber. Vestbanen*. 1993. 30 s. S. 7-9 om besættelsestiden.
- 7702** Bjerre Jakobsen, Bo: Post fra Vestre Fængsels tyske afdeling – endnu engang. *PHT. Posthistorisk Tidsskrift* 26:2, 1998, s. 58-62.
- 7703** Bjerre Jakobsen, Bo: Brevsamlingsstedet Hansted under 2. verdenskrig. *PHT. Posthistorisk Tidsskrift* 30:2, 2002, s. 56-60.
- 7704** Bjerre Jakobsen, Bo og E. Menne Larsen: *Danske censurstempler 1914-18 og 1939-49. Håndbog og katalog*. 1979. 96 s.
- 7705** Bruun-Petersen, Jens og John Poulsen: *Internationale tog via Øresund*. 2000. 96 s. S. 20-22 om besættelsestiden.
- 7706** Christensen, Eigil m.fl.: *Vestegnen og jernbanen gennem 150 år. København-Roskilde banen 1847-1997*. 1997. 312 s. S. 89-94 om besættelsestiden.
- 7707** Engelbrecht Nielsen, H. C.: Ung tolder i Skanderborg under besættelsen. *Zise* 20:2, 1997, s. 75-78.

- 7708** Frederiksen, Bent: Flyveradiotjenesten i 60 år. *Fra morse til megabyte – glimt fra Statens Luftfartsvæsenes flyveradiotjenestes historie*. 1987, s. 5-19.
S. 8-9 om besættelsestiden.
- 7709** Guldvang, S. A. og Eigil Christensen: Køreplansindskrænkninger under 2. verdenskrig (1939-1946). *Jernbanehistorisk Årbog* 1993, s. 43-49.
- 7710** Heimbürger, Hans: *Nordiskt samarbejde på telekommunikationsområdet under 50 år: 1917-1967*. 1968. 259 s.
S. 45-47 om besættelsestiden.
- 7711** Lauritsen, V.: Glimt fra en svunden tid i provinsen. Ove Hermansen og Bo Strøyerberg (red.): *Statens Luftfartsvæsen. Flyveledertjenesten*. 1986, s. 51-59.
Rønne. Ålborg.
- 7712** Menne Larsen, E.: *Dansk posthistorie. Kilder til postcensurens historie 1940-45 med en indledning*. 1977. 53 s.
- 7713** Menne Larsen, E.: *Postforbindelsen med udlandet 1940-45. Røde Kors brev POB, 506, Lissabon m.m.* 1978. 30 s.
- 7714** Nørgaard Olesen, Mogens: *Over Storebælt i 1000 år*. 2000. 383 s.
S. 123-142 om besættelsestiden.
- 7715** Rudbeck, Anker Block: Den tyske postcensur i Sønderborg 1944-1945. *PHT. Posthistorisk Tidsskrift* 29:3, 2001, s. 194-201.
- 7716** Sørensen, M.: Postvæsenet i Lufthavnen 1939-1946. *Spredte Træk og Oplevelser. Aarboeg for det danske Post- og Telegrafvæsen*. 1947, s. 251-254.
Københavns Lufthavn.
- ### 3.6.4.1. Privatbanerne
- 7717** Andersen, Arnold: *Sæbybanen. Historiske træk og fortællinger. I hundredåret for banens åbning 1899-1999*. 1999. 144 s.
S. 46-48 om besættelsestiden.
Sabotager.
- 7718** Kristensen, Leif: *Vodskov-Østervraa-Banen. Om en jernbanestrækning, der kom så sent på banen, at toget var kørt. Ole Torp Andersen m.fl. (red.): Til lands, til vands – og på skinner. Dronninglund Kommune*. 1999, s. 183-238.
S. 219-221 om besættelsestiden.
- 7719** Plum, Ole-Chr. Munk: *Lenvighbanen 1879-1899-1999*. 1999. 156 s.
S. 61-64 om besættelsestiden.
- 7720** Plum, Ole-Chr. M.: *Odsherreds Jernbane 1899-1999*. 1999. 240 s.
S. 165-167, 199-200 om besættelsestiden.

7721 Plum, Ole-Chr. Munk: *Nærumbanen 1900-2000*. 2000. 179 s.

S. 73-77 om besættelsestiden.

3.6.5. Folkekirken

7722 Murtorinne, Eino: Die nordischen Kirchen im zweiten Weltkrieg. Carsten Nicolaisen (Hg.): *Nordische und deutsche Kirchen im 20. Jahrhundert. Referate auf der Internationalen Arbeitstagung in Sandbjerg/Dänemark 1981*. Göttingen 1981, s. 212-227.

3.6.6. De statslige „væsener“: Hospitalsvæsen, sundhedsvæsen

7723 Clemmensen, Johannes: *En kræftforskers oplevelser 1908-1948*. 1986. 325 s.

S. 224-291 om besættelsestiden.

7724 Duedahl, Poul: *Billeder fra en anden verden. Den kellerske Anstalt i Bredning 1899-1999*. 1999. 128 s.

S. 97-101 om besættelsestiden.

7725 Gram, Jens: *Amts- og Bysygehuset i Frederiksværk gennem 100 år i tekst og billeder. 1867 – 11. februar – 1967*. 1967. 81 s.

S. 69-70 om besættelsestiden.

7726 *Grænseløs sygepleje. Begivenheder og beretninger om sygeplejen og syge-*

plejersker i Sønderjylland og Sydslesvig gennem 100 år. 142 s.

Statshospitalet i Sønderborg.

7727 Kirkebæk, Birgit: *Normaliseringsperioden. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N. E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970*. 2001. 365 s.

7728 Koch, Lene: *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*. 2000. 414 s.

7729 Lykke Sørensen, J. Michael: *Danske racehygiejniskere 1933-45. Med særligt henblik på de tyske relationer*. Utrykt speciale, Syddansk Universitet 2002.

3.7. „Krigsøkonomi“ – Tysklandseksporten

7730 Andersen, Steen: *Danmark i det tyske Storrøm. Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41*. 2003. 315 s.

7731 Giltner, Philip: *„In the friendliest manner“. German-Danish economic cooperation during the Nazi occupation of 1940-45*. New York 1998. XII, 258 s.

(Studies in modern European history 27).

Anm. af Joachim Lund i *Scandinavian Journal of History* 4, 2001, s. 350-353.

- 7732** Giltner, Philip: The Success of Collaboration: Denmark's Self-Assessment of its Economic Position after five Years of Nazi Occupation. *Journal of Contemporary History* 36:3, 2001, s. 485-506.
- 7733** Johansen, Hans Christian: *The Danish Economy in the Twentieth Century*. 1987. 220 s. S. 70-90 om besættelsestiden.
- 7734** Lund, Joachim: *Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Grossraumwirtschaft 1940-42*. Utrykt ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 1999.
- 7735** Mau, Mark: „Af politiske grunde“. Økonomiens funktionalisering for politiske formål under besættelsen. *1066. Tidsskrift for Historie* 33:2, 2003, s. 14-23.
- 7736** Skade, Rigmor: *Danmark under Krigen. Økonomiske Foranstaltninger i Perioden Sept.-Decbr. 1939-Oktober-December 1944*. 1939-1944. (Tillæg til *Økonomi og Politik* 13:4-18:4). I alt 937 s.
- 7737** Topp, Niels-Henrik: Fiscal Policy in Denmark 1930-1945. *European Economic Review* 32, 1988, s. 512-518. S. 516-518 om besættelsestiden.
- 3.8. Dansk erhvervsliv i „Øst-rummet“
- 7738** Jessen, Lisbeth: F. L. Smidth i Estland. Tvangsarbejdere. Erik Valeur m.fl. (red.): *Magtens bog*. 2002, s. 876-896.
- 7739** Lund, Joachim: F. L. Smidth & Co. og spørgsmålet om den gamle, konsekvente linie. Port Kunda Cement fra mønsterfabrik til tvangsarbejde 1893-1944. *Arbejderhistorie* 2001: 4, s. 94-120.
- 7740** Lund, Joachim: Port Kunda Cement mellem forretning og folkemord. F. L. Smidth & Co. i Estland 1893-1944. *Fortællinger i tiden. Venneskift til Dorthe Gert Simonsen*. 2001, s. 69-86.
- 3.10. Kommunistinterneringen. Hørsørød-lejren
- 7741** Madsen, Carl: Arthur Andersen. Samme: *Den gode læge og andre fortællinger*. 1966, s. 173-181. 4. opl. 1967. Stig Vendelkærs udg.
- 7742** Madsen, Carl: Er de klasse-dommere? Samme: *Den gode læge og andre fortællinger*. 1966, s. 182-205. 4. opl. 1967. Stig Vendelkærs udg.
- 7743** Madsen, Carl: Hans Kirk i Hørsørød. Samme: *Den gode læge og*

andre fortællinger: 1966, s. 231-249.
4. opl. 1967.
Stig Vendelkærs udg.

3.11.1. I tysk krigstjeneste – Vagtfolk

7744 Fjelde, Helge: *Berlin 1945 – en dansk frivilligs øjenvideberetning*. Forord af Ditlev Tamm. Efterskrift af Jens Fjelde. 2001. 175 s.
Om Helge Fjelde.

7745 Mercedes, Ina: *Niels Sigrids-søns saga. Et livsløb fra det tyvende århundrede*. 2000. 121 s.
S. 16-48 om besættelse og retsopgør.”

3.11.2. Frivillige på østfronten

7746 Bøggild, Hansaage: *Norresåns rummelige Hus. En Ole Høst-biografi*. 1998. 139 s.
S. 87-102 om Ole Høst (1915-1943).

7747 Engelhardt, Poul Rantzau: *Frikorps Danmarks historie*. 1970.

7748 Ueberschär, Gerd R.: *Freiwillige aus Nordeuropa zu Beginn des Krieges gegen die Sowjetunion*. Horst Boog, Jürgen Förster und Joachim Hoffmann (Hg.): *Der Angriff auf die Sowjetunion*. Frankfurt am Main 1991, s. 1100-1115.

3.12. Finlandsfrivillige og dansk-finske relationer

7749 Ahtola Nielsen, Jan: *Dansk Frikorps til Finland i sommeren 1941?* *Historie* 2001:1, s. 1-31.

7750 Ahtola Nielsen, Jan: *Broderfolk i krigstid. Dansk-finske relationer 1941-45*. Utrykt ph.d.-afhandling, Århus Universitet 2002.

7751 Andersen, Erik: *Finlandshjælpen. Beretning fra Centralkomiteen for Finlandshjælpen. 1941-1949*. 1949. 63 s.

7752 Clement Larsen, Marianne og Jesper Boysen: *Finnebørn – et stykke Danmarkshistorie*. 1999. 161 s.

7753 Hansen, Marie: *De finske børn under besættelsen. Skrift for Historisk Forening for Sundeved* 1994, s. 14-23.
Anvo Rantala hos Nikolaj Hansen i Sandbjerg.

7754 Kjær, Børge: *Finlandshjælp og finnebørn på Djursland. Grenaa og omegn før og nu* 2001, s. 86-98.

7755 Schildt, Mila og Arne Runeberg (red.): *Finlandsbarnen i Danmark*. Helsingfors 1960. 233 s.

3.13. Tysklandsarbejdere

7756 Andersen, Thormod: *I arbejde. Fra bondedreng til industriarbejder 1918-1949*. 1998. 139 s.

S. 60-117 om besættelsestiden.
Espenhain.

7757 Knudsen, Jytte: Fynske tysklandsarbejdere – en efterlysning. *Rødder. Arbejderhistorie på Fyn* 6, 1989, s. 20-22.

7758 Raun, Jytte: Fynske tysklandsarbejdere. *Rødder. Arbejderhistorie på Fyn* 8, 1989, s. 4-11.

7759 Raun, Jytte: I fjendens land. Tysklandsarbejdere fra Odense. *Odensebogen* 2001, s. 132-154.

3.14.0. Besættelsesmagten – Besættelsespolitik – Generelt

7760 Hansen, Reimer: *Das Ende des Dritten Reiches. Die deutsche Kapitulation 1945*. Stuttgart 1966. 247 s.

S. 80-84 og 137-146 om kapitulationen i Danmark.

7761 Kirchhoff, Hans: Georg Ferdinand Duckwitz. *Tyskere imod Hitler. Fem diplomater i København*. 1999, s. 7-24.

7762 Loock, Hans-Dietrich: Zur "Großgermanischen Politik" des Dritten Reiches. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 8, 1960, s. 37-63.

7763 Schoch, Aage: Best og hans profet Hitler. *Frit Danmark* 25:7, 1966-1967, s. 13-15.

3.14.1. Tysk kulturpropaganda

7764 Hausmann, Frank Rutger: "Auch im Krieg schweigen die Musen nicht". *Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg*. Göttingen 2001. 400 s.

S. 183-210 om instituttet i København.

7765 Schreiber Pedersen, Lars: En SS-arkæolog i Vendsyssel. *Vendsyssel Årbog* 2002, s. 95-106.

3.14.3.0. Jødeforfølgelsen

7766 Bak, Sofie Lene: Historiografien om antisemitismen i Danmark i 1930erne og under besættelsen. Betragtninger over en dansk antisemitismeforskning. Michael Mogens (red.): *Antisemitisme i Danmark?* 2002, s. 80-90.

(Arbejdsrapporter fra DCHF 5, 2002).

7767 Mogens, Michael: *Danske aspekter af holocaust. Oktober 1943*. www.dchf.dk
Bibliografi.

7768 Arnheim, Arthur: Det mosaiske Troessamfund under besæt-

- telsen. Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, s. 25-36.
- 7769** Arnheim, Arthur: September 1943. *Rambam. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning* 11, 2002, s. 94-109.
- 7770** Bak, Sofie Lene: Jødepoliti i Danmark: Deportation eller uddrivelse? Den tyske faktor i redningen af jøderne i oktober 1943. Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, s. 15-23.
- 7771** Beilin, Lui: *Min jiddische far*. 2001. 190 s.
S. 109-174 om besættelsestid, flugt og befrielse.
- 7772** Blüdnikow, Bent: De gode historier. Jøderne og Danmark under krigen. *Alef. Tidsskrift for Jødisk Kultur* 7, 1991, s. 68-72.
Hugo Rothenberg.
- 7773** Blüdnikow, Bent: *Som om de slet ikke eksisterede. Hugo Rothenberg og kampen for de tyske jøder*. 1991. 312 s. 2. udg. 1993.
- 7774** Esbo, Aage: *Blandt Danmarks Jøder. En Missionærs Tilbageblik over 35 Aars Virke blandt Jøder*. 1946. 172 s.
S. 152-168: Oktoberdagene 1943.
- 7775** Fenger, Rigmor: *Jeg ser tilbage. Erindringer*. 1979. 129 s.
S. 66-67 om besættelsestiden.
Rosa Marcus.
- 7776** Goodman, Myrna: *Foundations of Resistance in German-Occupied Denmark*. Ruby Rohlich (red.): *Resisting the Holocaust*. 1998, s. 213-237.
- 7777** Kirchhoff, Hans: Den glemte interneringsplan. Samme (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, s. 37-48.
- 7778** Kirchhoff, Hans (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002. 97 s.
- 7779** Kjærgaard, Grethe: Sygeplejerskerne. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 62-66.
Bispebjerg Hospital.
- 7780** Levine, Ellen: *The Danish Resistance and the Rescue of the Jews*. 2000. 164 s.
- 7781** Mikkelsen, Birger: *Espergærde – et fiskerlejes historie*. 1994. 83 s. 2. opl. 1996.
S. 63-68 om transporter over Øresund.
- 7782** Mogensen, Michael: Hvad fortæller de svenske arkiver om redningsaktionen? Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, 49-57.
- 7783** Ruge, Morten (red.) for Fru Bodil K.: Verden er tabt for os for stedse. Betty Durczyn – nogle breve fra Østerbro, Berlin, Warszawa og Warschau – men ikke Treblinka. *Rambam. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning* 11, 2002, s. 48-83.

7784 Samson, Joseph: *En speditørs historie*. 1990. 79 s.

S. 33-37 om besættelsestiden.

7785 Schjørring, Jens Holger: Protestantisme og antisemitisme. Overvejelser om udviklingen 1933-1945 i hhv. Tyskland og Danmark.

Michael Mogensen (red.): *Antisemitisme i Danmark?* 2002, s. 56-61.

(Arbejdsrapporter fra DCHF 5).

7786 Stræde, Therkel: Ny tendenser i udforskningen af Holocaust.

Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, s. 81-93.

7787 Svanberg, Ingvar og Mattias Tydén: *Sverige och Förintelsen*. Stockholm 1997. 451 s.

S. 312-325 om de danske jøders flugt og svenske reaktioner.

7788 Weiss, Hermann: Die Rettung der Juden in Dänemark während der deutschen Besatzung 1940-1945. Wolfgang Benz und Juliane Wetzel (Hg.): *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 3: Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weissrussland*. Berlin 1996, s. 11-86.

(Solidarität und Hilfe 3).

3.14.3.1. Theresienstadt

7789 Friediger, Hanka og Heinz Hess: Som jeg husker Theresien-

stadt. Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, s. 73-80.

7790 Levin, Elias: *Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt*. 2001. 71 s.

(Arbejdsrapporter fra DCHF 3, 2001)

7791 Sode-Madsen, Hans: De deporterede i Theresienstadt. Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. 2002, s. 59-72.

3.14.4. Terrorgrupper – Terrorpolitik. Gestapo

7792 Bisgaard, Nina: Anna Lund Lorentzen. Samme: *Kvinder i modstandskampen*. 1986, s. 195-202.

7793 Bogø, Dines: *Dræbt af Gestapo*. 2003. 36 s.

Om Lucjan Maslocha og hans hustru Lone, f. Mogensen, dræbt 3.1.1945.

7794 Gjøde Nielsen, Henrik: En forsvundet krigsforbryder. *Vendsyssel nu og da* 2002, s. 54-59.

Om Hauptsturmführer Fritz Bolle ved Gestapohovedkvarteret i Ålborg fra 1944 og hans forsvinden i Tyskland efter befrielsen.

7795 Hvad vort Fag maatte bøde. *Dansk Boghandlertidende* 21, 1945, s. 141-143.

Boghandlernes tab og arresterede.

7796 Larsen, Poul: Den tilfældige tragedie. *Historisk Aarbog for Ran-*

ders Amt 2000, s. 54-63.

Randers. Kaj Henning Bothildsen Nielsen.

7797 Lundtofte, Henrik: *Gestapo. En undersøgelse af Gestapo i Danmark 1943-45 med henblik på personel og radikaliserings*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 2002.

7798 Lundtofte, Henrik: Gestapo på Staldgården. *Koldingbogen* 2002, s. 37-48.

7799 Lundtofte, Henrik: Europas Chicago. København 1944-45. *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 16:2, 2003, s. 35-44.

7800 Næsselund Nielsen, N. V.: Da Gestapo kom til Horne. *Stavn* 1995, s. 3-10.

7801 Plum, Ruth: Stefan Jørgensen 1887-1944. Et clearing-mord. *Dansk Medicinhistorisk Årbog* 2001, s. 110-124.

7802 Tresoglavic, Adrian: *Nazistisk kriminalitetsbekæmpelse i Danmark. Forfølgelsen af „asociale“ og „vaneeforbrydere“ efter 19. september 1944*. Utrykt speciale, Syddansk Universitet 2002.

3.14.6. Befæstningsanlæg. Militære installationer. Våben

7803 Andersen, Jens: De første tyske kanoner på Hanstholm.

Susanne B. Petersen (red.): *Dansk Fæstningsselskab. Konferencerapport*. 1998, s. 35-44.

7804 Andersen, Jens: *Der Atlantikwall von Agger bis Bulbjerg*. 1999. 136 s.

Oversættelse af *Atlantvolden fra Agger til Bulbjerg*. 1999.

7805 Andersen, Jens: *The Atlantic Wall from Agger to Bulbjerg*. 1999. 136 s.

Oversættelse af *Atlantvolden fra Agger til Bulbjerg*. 1999.

7806 Andersen, O.: Nogle eksempler på tyskbyggede flakbunkere – nær alfarvej og i terrænet. *Krigshistorisk Tidsskrift* 2002:1, s. 19-33.

7807 Bak, Frede: Tyske efterladenskaber på Læsø. *Museumsforeningen for Læsø, Læsø Museum* 1995, s. 23-28.

7808 Bendix-Almgreen, Svend Erik: Om BLOHM og VOSS 138 og andre søfly: Erindringer og refleksioner. *Flyvehistorisk Tidsskrift* 2002:4, s. 3-13.

7809 Bødker, Knud: Tirstrup Flyveplads. *Folk og liv på Røndeegnen* 7, 1985, s. 36-48.

7810 Christensen, Jens Ole: *Registrant over tyske befæstningsanlæg i Skagen Kommune*. 1990. 158 bl.

- 7811** Christiansen, Jens Erik: Spor i Falsters kulturlandskab efter tysk aktivitet under besættelsen. *Årbog. Lolland-Falsters Historiske Samfund* 1996, s. 107-110.
- 7812** Ervald, H. C.: Rydningsentrepriser. *Koldingbogen* 1995, s. 39-45. Tankgrave og bunkers i Kolding efter besættelsen.
- 7813** Fisker, E.: Fæstningen i Vestkystens Sand. *Folk og Værn* 1945, s. 251-255. Luftværn. Mørklægningsteknik. Beskyttelsesrum.
- 7814** Gjøde Nielsen, Henrik: *Hals Skanse. Stykker af historien siden 1625*. 2001. 72 s. S. 61-67 om besættelsestid og befrielse. Ann. af Torben Hansgaard i *Fortid og Nutid* 2002:4, s. 327-328.
- 7815** Helldén, Bengt: *Fra Hede til Flyvestation. En bog om Flyvestation Karup – gennem 60 år*. 2000. 317 s. S. 10-92 om besættelsestiden. Gedhuslejren. Grovelejren.
- 7816** Helldén, Bengt: *Die Geschichte des Bunkers 1137. Fliegerhorst Grove*. 2002. 11 s.
- 7817** Helldén, S. B.: Den store bunker i Karup. *Flyv* 68:8, 1995, s. 32-34.
- 7818** Jacobsen, Tommy B.: Vestkystens grå mastodonter er godt arbejde. Myterne om de tyske bunkere holder ikke. Bunkernes holdbarhed skyldes kort og godt effektiv kvalitetsstyring. *Dansk beton* 17:4, 2000, s. 5-7.
- 7819** Lumbye, Jørgen: Forsknin-gen i Hanstholms befæstning. Om registreringen af tysk befæstningsbyggeri i og omkring Hanstholm. Susanne B. Petersen (red.): *Dansk Fæstningsselskab. Konferencerapport*. 1998, s. 13-20.
- 7820** Løwe, Georg: *Tilintetgøvelsen af Luftwaaffe i Danmark 1945*. 2000. 163 s.
- 7821** Møllegaard, Aage: Stützpunkt Beldringe. Anlæg af militær flyveplads i Beldringe – et personligt minde. *Sletten. Årsskrift for nordfynsk lokal- og kulturhistorie. Bogense* 1995, s. 65-72.
- 7822** Neimann, Ole: De tyske besættelsesstyrkers bevæbning i Nordjylland og deres efterladte materiel. *Våbenhistorisk Tidsskrift* 31:8, 1998, s. 294-298.
- 7823** Nyholm Anthonisen, Peter: *Thyborøn-fæstningen og „Skildpadde-spionen“*. *Agger Tange, Helligsø, Harboøre Tange, Langerhuse, Tørring, Lemvig, Rom Flyveplads og Oddesundbroen*. 2001. 96 s.
- 7824** Nørgaard, Erik: *Kampen om U 843. Et stykke journalistik*. 1970. 85 s.

- 7825** Petersen, C.: *Fliegerhorst Grove*. U.å. 82 s.
- 7826** Rolf, Rudi: *Der Atlantikwall. Die Bauten der deutschen Küstenbefestigungen 1940-1945*. 1998. 416 s.
- 7827** Scott Hansen, Mogens: Sicherungsstellung Nord. Susanne B. Petersen (red.): *Dansk Fæstnings-selskab. Konferencerapport*. 1998, s. 45-64.
- 7828** Steenberg, Odd: Demontering af de tyske forsvarsanlæg i Thy 1945. *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred* 2001, s. 123-130.
- 7829** Thomsen, Peter: Tiden i Kragelund under 2. verdenskrig. *Fra Bov Museum. Historisk Forening for Visherred* 8, 1985, s. 57-61. Feldflugplatz Kragelund.
- 7830** Thomsen, Peter: Tiden i Kragelund under 2. verdenskrig. En tilføjelse. *Historisk Forening for Visherred. Bov Museum* 16, 1993, s. 67-69.
- 7831** Toubro, Jørgen: Det kunne være en Århus-historie. Samme: *13 gode historier*. 1999, s. 37-48. Om tyske u-både.
- 7832** Toubro, Jørgen: Tys-tys, tys-tys. Samme: *13 gode historier*. 1999, s. 22-29. Om tyske u-både.
- 3.14.7. Tyske enheder**
- 7833** Mollo, Andrew: *Hæruniformer 1939-1945*. 1979. 156 s. S. 42-45 om tyske uniformer.
- 7834** Spangsgård, Helmuth: Dømt til døden. *Fra Viborg Amt* 2002, s. 82-92. Om Erich Liebmann, tysk soldat i Danmark 1944-1945. dødsdømt marts 1945 efter anklage for desertering, men reddet af befrielsen.
- 7835** Svejgaard, M.: *Der Luftnachrichten Dienst in Denmark 9. April 1940 – 7. July 1945. Post „post mortem“*. 1. 2002. 134 s.
- 7836** Wulff, Jens: Indkvarteringer i Grenå under besættelsen. *Grenå og omegn før og nu* 1983, s. 100-105.
- 3.15.1. Fængsler og lejre i Danmark**
- 7837** Brieg, Paula: Dagbogsnotater fra Frøslevlejren. Hedda Lundh: *Ikke noget theselskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen*. 2002, s. 153-170.
- 7838** Heide, Paula: Mine oplevelser under besættelsen. Hedda Lundh: *Ikke noget theselskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen*. 2002, s. 125-151. Frøslevlejren.
- 7839** Holten, Cai: Om Lægearbej-

det i tysk Arrest i Aarhus. *Ugeskrift for Læger* 107, 1945, s. 680-681.

7840 Mørch, Palle: 40 dage i spjældet. En antihelts beretning fra Vestre Fængsel i besættelsestiden. *Jul på Falster* 2000, s. 27-29.

7841 Mågård, Jørgen: *The Froeslev Camp 1944-45*. 1978. 31 s. Oversættelse af *Frøslevlejren*. 1970.

7842 Pade, Else Marie: Det er Gestapo. Referat af en arrestation 13.09.44 og efterfølgende dage i Århus Arrest, enecelle. Hedda Lundh: *Ikke noget theseskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen*. 2002, s. 95-123.

7843 Ruby, Thorkild: Thorkild Rubys dagbog fra Vestre Fængsels tyske Afdeling. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter, Ulfborg-Vemb* 1995, s. 6-21.

7844 Rudbeck, Anker Bloch: Post til/fra Vestre fængsels tyske afdeling og censuren af denne. *PHT. Posthistorisk Tidsskrift* 23:2, 1995, s. 71-75.

7845 Røjel, Jørgen: En vellykket flugt. Jørgen Mågård (red.): *Fanger i Frøslevlejren 1944-45*. 1988, s. 172-176.

7846 Skov Kristensen, Henrik: *En station på vej til helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske*

fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre. 2002, s. 8-126.

Dansk tekst s. 73-126, tysk under titlen *Eine Station auf dem Weg in die Hölle* s. 8-72.

7847 *Smil og andet fra Dovrestuen*. 1946. 22 s. Frøslevlejren.

3.15.2. Tyske fængsler og koncentrationslejre

7848 Andreassen, Arne: *Fange nr. 69109 i Neuengamme*. 2003. 84 s.

7849 Andreassen, Arne: *Fange nr. 69109 i Neuengamme. Samme: Fange nr. 69109 i Neuengamme*. 2003, s. 11-56.

7850 Bøjlund Sørensen, H.: En KZ-fange fortæller. V. Eriksen (red.): *Midtjyske CF-kolonnen gennem 40 år*. 1981, s. 52-59.

7851 Davidsen-Nielsen, Hans, Niels Høiby, Niels-Birger Danielsen og Jakob Rubin: *Værnet. Den danske SS-læge i Buchenwald*. 2002. 283 s. Carl Peter Værnet.

7852 Eiber, Ludwig: *Neuengamme und die Folgen. Grenzfriedenshefte* 1984:2, s. 112-122.

7853 Feilberg, Kjeld: *Flygtet, fanget og fængslet. Gestapofange K. Feilberg – en dansk officers skæbne efter*

29.august 1943. 2001. 187 s.
Dreibergen. Frøslev.

7854 Hertel, Hans: Flaskepost til eftertiden. Andreassen, Arne: *Fange nr. 69109 i Neuengamme*. 2003, s. 7-9.

7855 Hess Thaysen, Jørn Christian: *Glimt fra mit liv*. 1998. 115 s. S. 34-78 om besættelsestiden. Vestre Fængsel. Frøslevlejren. Dachau. Neuengamme. Møgelkærlejren.

7856 Høy, Sigurd: *Luftkaptajn Sigurd Høy – byder velkommen om bord*. 1999. 87 s. S. 41-56 om besættelsestiden. Neuengamme. Buchenwald. Mühlberg.

7857 [Jakobsen, Karl V.] Karl V. Jakobsen. *Sprogforeningens Almanak* 1946, s. 90-91. Overgendarm. Død 6.11.1944 i Neuengamme.

7858 Julsgaard-Larsen, S.: *Buchenwaldsangen. Danmarks Politis Slagsang i Tekst og Tegninger*. 1945. Upag.

7859 Jørgensen, Knud: Politiassistent Carl Liltorp og hans oplevelser i tysk fangenskab. Samme: *En mosaik om Vester Hassing*. 1999, 51-58. Buchenwald. Mühlberg. Leipzig.

7860 Jørgensen, Knud: Politiassistent Lars Haukrogh og hans oplevelser i tysk fangenskab. Samme:

En mosaik om Vester Hassing. 1999, s. 59-62.

Mühlberg. Leipzig. Wittenberg.

7861 Kamphøener, Morten: Erik Bondo Svane. *Sprogforeningens Almanak* 1946, s. 96-97. Død i Neuengamme 5.3.1945.

7862 Kamphøener, Morten: Aage Agersted. *Sprogforeningens Almanak* 1946, s. 106-107. Porta Westfalica. Død i Neuengamme 2.12.1944.

7863 Leppien, Jörn-Peter: Das KZ Ladelund 1944. Zur Konzeption einer Ausstellung. *Grenzfriedenshefte* 1984:2, s. 123-132.

7864 Nerving, Dorthe: Fange nr. 67.055. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 58-61. Også trykt i *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter, Ulfborg-Vemb* 1995, s. 26-30. Mogens Henrik Nielsen. Neuengamme.

7865 [Nielsen, Ellen W.] Tema: Ellen W. Nielsen fra Dragør – fange nr. 94.315 i kz-lejren Ravensbrück. *Nyt fra lokalhistorien. Nyhedsblad fra Dragør Lokalkiv* 2001, s. 1-28.

7866 Riise, Karl: *Blandt levende Lig. Tre Aar i Koncentrationslejr*. 1946. 112 s. Danskfødt. Oranienburg. Sachsenhausen. Tidligere udk. på svensk, norsk og finsk.

- 7867** Thygesen, Paul: K-Z syndromet. Jørgen Therkelsen (red.): *Festskrift. Dansk Neurologisk Selskab 1900-2000*. 2000, s. 246-256.
- 7868** Vesterdal, Anne: Behandlingen. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 46-49.
- 7869** Vesterdal, Anne: Häftling 67.978. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 17-27.
Morten. Neuengamme. Osnabrück. Hasbergen.
- 7870** Vesterdal, Anne: KZ-lejrene. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 12-16.
- 7871** Vesterdal, Anne: KZ-syndromet. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 50-52.
- 7872** Vesterdal, Anne: Revier. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 28-30.
Neuengamme. Husum. Dalum.
- 7873** Weiser, Helene: *Mine erindringer fra fem koncentrationslejre under 2. verdenskrig*. 1969. 30 s.
Auschwitz. Krakau-Plasau. Guben. Bergen-Belsen.
- 7874** Willumsen, Holger: Modstandsmanden Arne Andreasen. Andreasen, Arne: *Fange nr. 69109 i Neuengamme*. 2003, s. 57-84.
- 3.15.3. Hjælpearbejde og hjemtransport. De hvide busser
- 7875** Bohnsen, Anne Marie: Grænsen. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 42-45.
- 7876** Eriksen, V. (red.): *Midtjyske CF-kolonne gennem 40 år*. 1981. 96 s. S. 38-52 om hjemtransport. Bergen-Belsen. Neuengamme.
- 7877** Ipsen, Johannes: Hvide mennesker og busser. *Prosaalmanak* 1990. *Spejlinger af virkeligheden*. 1990, s. 24-45.
- 7878** Jensen, Bjarne: Bag Transporterne. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Koncentrationslejre*. 1945, s. 173-178.
- 7879** Kjerulf-Jensen, Kaj: Det store Træk fra Neuengamme. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Koncentrationslejre*. 1945, s. 85-99.
- 7880** Kjerulf-Jensen, Kaj: Karantænestationen i Padborg. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Koncentrationslejre*. 1945, s. 30-56.
- 7881** Kjerulf-Jensen, Kaj: Kvindene fra Ravensbrück. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Koncentrationslejre*. 1945, s. 143-156.

- 7882** Kjerulf-Jensen, Kaj: „Spørgelsestoget“. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 156-164.
- 7883** Korte, Detlef und Rolf Schwarz: Die Bernadotte-Aktion. Eine Fotodokumentation. *Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein* 2, 1987, s. 263-283.
- 7884** Krarup, Niels B.: Omkring Kapitulationen. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 165-172.
- 7885** Lehmann, Karl: Danske Lægers Hjælp til de under Krigen i Tyskland internerede norske Studenter. *Ugeskrift for Læger* 107, 1945, s. 771-772.
- 7886** Lous, Per: Lübeck-Schwerin-Wismar. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 130-142.
- 7887** Lous, Per: Ravensbrück. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 112-130.
- 7888** Moi, Arne: *Leiren*. Oslo 1977. 129 s.
S. 125-129 om rekningsaktionen. De grå fiskebiler.
- 7889** Mørch, Ernst Trier: Det første danske Lazarettog. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 21-29.
- 7890** Mørch, Ernst Trier: Friedrichsruh. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 57-73.
- 7891** Mørch, Ernst Trier: København-Padborg. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 13-20.
- 7892** Mørch, Ernst Trier: Neuen-gamme. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 73-79.
- 7893** Mørch, Ernst Trier: Neuen-gamme-Padborg. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 79-84.
- 7894** Mørch, Ernst Trier: Sidste Bus fra Friedrichsruh. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Konzentrationslejre*. 1945, s. 100-104.

- 7895** Mørch, Ernst Trier: Sygehuset i Bad Segeberg. Kaj Kjerulf-Jensen og Ernst Trier Mørch: *Saadan kom de Hjem fra tyske Koncentrationslejre*. 1945, s. 104-111.
- 7896** Skadhauge, Knud: *Hvorfor – fordi. Tilfælde eller tanke*. 1993. 220 s. S. 116-147 om besættelsestiden. Rigshospitalet. Statens Seruminstitut. Neuengamme.
- 7897** Stræde, Therkel: Die "Aktion Weiße Busse". Günther Morsch und Alfred Reckendrees (Hg.): *Befreiung Sachsenhausen 1945*. Berlin 1996, s. 42-52. (Schriftenreihe der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten 7).
- 7898** Thomsen, Alexander: ... *aber die Liebe war stärker*. Darmstadt 1962. 364 s. Oversættelse af *I menneskelighedens navn*. 1960.
- 7899** Thomsen, Alexander: *In the Name of Humanity*. New York 1963. 229 s. Oversættelse af *I menneskelighedens navn*. 1960.
- 7900** Vesterdal, Anne: Karantænestationerne. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 37-41.
- 7901** Vesterdal, Anne: Redningen. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 31-36.
- 7902** Wilhelmus, Wolfgang: Die Rettung der skandinavischen Häftlinge im Frühjahr 1945 aus Deutschland – Motive und Resultate. *Nord-europa. Studien* 18, 1984, s. 77-87.
- 7903** Zalewski, Barbara: *Den nærsynede barmhjertighed. Dansk Røde Kors' rolle i dansk udenrigspolitik 1876-1945, set i forhold til Røde Kors' principper om neutralitet, upartiskhed og uafhængighed*. Utrykt ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 1997. 285 bl. S. 228-285 om besættelsestiden.
- 3.16. Civile danske hos akse-magterne
- 7904** Bernth, Susanne (red.): *Jenseits von Berlin. Dänen und die deutsche Metropole – Eine Anthologie*. 1999. 261 s.
- 7905** Blixen, Karen: Breve fra et land i krig. *Heretica* 1. 1948, 264-287, 332-355. Tyskland 1940.
- 7906** Blixen, Karen: Breve fra et land i krig. Samme: *Essays*. 1965, s. 118-166. 2. udg. med titlen: *Mit livs mottoer og andre essays*. 1978. 3. udg. med titlen: *Samlede essays*. 1985. 4. udgave 1992. 5. udg. 1997. Tyskland 1940.
- 7907** Blixen, Karen: Breve fra et land i krig. Erling Nielsen (red.): *Dansk skrivekunst*. 2. udg. Oslo 1958, s. 1-33. Tyskland 1940.

- 7908** Blixen, Karen: Kraft og glæde. Susanne Bernth (red.): *Danskere i Berlin. Fra Brandes til Sonnergaard – en antologi*. 1999, s. 124-131.
Berlin marts 1940.
Uddrag af *Breve fra et land i krig*. 1948.
- 7909** Blixen, Karen: Kraft und Freude. Susanne Bernth (red.): *Jenseits von Berlin. Dänen und die deutsche Metropole – Eine Anthologie*. 1999, s. 134-142.
Berlin marts 1940.
Oversættelse af foranstående.
- 7910** *Det danske Selskab i Hamborg. 150 år*. 1992. Upag.
- 7911** Günther, Martin: Karen Blixen i Hitlers Berlin. *Cras* 1985:27, s. 56-72.
1940.
- 7912** Hardvendel, Ulf: *Fra Japan til Litauen*. 1998. 160 s.
S. 21-48 om 2. verdenskrig.
Japan. Manchuriet.
- 7913** Kjar, Emanuel: *En danskers oplevelser i Malaya*. 1-3.
Bd. 1: *Dagligt liv i 1941-1942 under japansk besættelse*. 1988. 153 s. Bd. 2: *Dagligt liv i 1942-1944 under japansk besættelse*. 1988. 181 s. Bd. 3: *Dagligt liv i 1944-1946 under japansk besættelse og britisk administration*. 1989. 215 s.
- 3.17. Krigsdødsfald. Faldne og ofre
- 7914** Afgaaede ved Døden. *Haandbog for Hæren*. 1946, s. 263-266.
- 7915** Hærens Faldne 1940-45. *Haandbog for Hæren*. 1946, s. 9-14.
- 3.18. Det tyske og danske mindretal
-
- 7916** Schultz Hansen, Hans: *Det tyske mindretals arkiver 1920-1945*. 1993. 137 s.
-
- 7917** Appel, Erik: *Det tyske Mindretals Stilling gennem 25 Aar*. 1946. 24 s.
S. 10-14 om besættelsestiden.
- 7918** Beyer, Jürgen og Johannes Jensen (udg.): *Sankt Petri København 1575-2000. 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien*. 2000. 192 s.
S. 149-157 om besættelsen.
- 7919** Det bevæbnede tyske Mindretal. *Grænsevagten* 28, 1946, s. 12-14.
Opryk af artikel i *Hejmdal* 15.12.1945.
- 7920** *Dansk Spejderkorps Sydslesvig. 1919 – 10. August – 1969*. Udg. af Korpsrådet. 1969. 64 s.
S. 30-35 om besættelsestiden.

- 7921** Hansen, Gynther: *Det var så det. BarndomsErindringer fra grænselandet*. 2002. 198 s.
- 7922** Hunger, Hermann: *Sydslesvig under Nazistyre*. 1945. Upag.
- 7923** Justsen, Jens Frederik: *De sønderjyske Danske Samfund 1933-45 – en analyse af deres organisation, opgaver og betydning i den grænsepolitiske kamp*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2001.
- 7924** La Cour, Vilh. og Niels Petersen: *Sydslesvig i Krigens og Forventningens Tegn. 1939-1949*. Morten Kamphøener (red.): *Sydslesvig gennem Tiderne*. 3. 1949, s. 1259-1365.
- 7925** Larsen, Kai Edvard: *Et halvt århundrede i grænselandet. Begivenheder og episoder*. 1969. 231 s. S. 141-151 om besættelsestiden.
- 7926** Lorenzen, Siegfried (red.): *Livsstationer. Sønderjysk Månedsskrift* 2002:7/8, s. 187-191.
- 7927** Lund, Hans m.fl.: *Grænsen*. 1955. 191 s.
- 7928** Madsen, Carl: *De urolige hændelser omkring Flensborg Avis. Frit Danmark* 28:12, 1970, s. 14-17. Ernst Christiansen. Viggo Lausten.
- 7929** Meyer, Karl Otto: *Frihed, lig-*
- hed og grænseland. Erindringer*. 2001. 232 s. S. 38-114 om besættelsestiden.
- 7930** Meyer, Marie: *Hjertesprog. Erindringer fra grænselandet*. 1999. 295 s. S. 81-217 om 2. verdenskrig.
- 7931** Moes, Paul: *De stjal fem år af mit liv*. 1-8. *Det nye Ugeblad* 1949 nr. 20, s. 10-12, nr. 21, s. 12-14, nr. 22, s. 8-9 og 16, nr. 23, s. 8-9 og 16, nr. 24, s. 10-11 og 16, nr. 25, s. 10-11 og 16, nr. 26, s. 10-11 og 23. Jakob Meyer.
- 7932** Münchow, Johs. S.: *Sydslesvigere i Krigens. Sydslesvigske Aarbøger* 1946-1947, s. 54-72.
- 7933** Nielsen, Hans: *Streifzüge durch mein Leben*. 1994. 219 s. S. 96-169 om tiden under 2. verdenskrig.
- 7934** Schultz Hansen, Hans: *"Dansk jord på danske hænder." Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. 2002. 226 s. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland 84). S. 113-116 om besættelsestiden.
- 7935** Svensson, A.: *Tiden, der fulgte. Spredte Indlæg fra Femaaret efter Danmarks Befrielse*. 1950. 140 s.
- 7936** Svensson, Bjørn: *Hjemmetysk historiepynteri. Sønderjysk Månedsskrift* 52, 1976, s. 310-317.

Om Gerd Callesens kritik af Åbenrå bys historie 3, 1974 i *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft* 31/32, 1975.

7937 Sørensen, H. E.: De tyske privatskoler i Skærbæk og Gånsager 1930-45. *Sønderjyske Årbøger* 2000, s. 191-250.
S. 239-245 om besættelsestiden.

7938 Telling, Søren: Danevirkes Ødelæggelser i sidste Krig. *Sønderjysk Maanedskrift* 22, 1946, s. 21-27.
Optrykt fra *Jyllandsposten* 25.11.1945.

7939 Thiele, Kai: *Spændetrøjen*. 1948. 106 s.
Tysk krigstjeneste. Flensborg. Kiel. Rusland. Alsace. Silkeborg. Norge.

3.19. Økonomiske og sociale forhold. Erhvervslivet

7940 Aktieselskabet Nordiske Kabel- og Traadfabrikker 1898-1948. 1948. 58 s.
S. 52-54 om besættelsestiden.

7941 Antonsen, Poul m.fl.: *Bryggerne og de tre store udfordringer*. 1999. 216 s.
S. 78-88 om besættelsestiden.

7942 Belmark, Frank: *Mayday – Kastrup – Vi styrter. Lykkelige og ulykkelige hændelser i lufthavnens historie set gennem kontrollårnets vinduer*. 1999. 238 s.
S. 39-51 om besættelsestiden.

7943 Birch, Jens: *Jensens Turisttrafik Ringsted*. 1999. 127 s.
S. 19-22 om besættelsestiden.

7944 Bjørn, Claus: *Fyens Andels-Foderstofforretning gennem 75 år 1901-1976*. 1976. 127 s.
S. 77-82 om tiden under 2. verdenskrig.

7945 Boje, Per og Hans Chr. Johansen: *En iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss*. 1994. 287 s.
S. 66-83 om besættelsestiden.

7946 Buraas, Anders: *Fly over fly. Historien om SAS*. 1972. 311 s.
S. 39-46 om besættelsestiden.

7947 Christensen, Jørgen Peter: *Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972*. 2002. 500 s.

7948 Cortzen, Jan: *Til vejrs. Københavns Lufthavn i 75 år*. 2000. 279 s.
S. 96-113 om besættelsestiden.

7949 Dannesboe, Erik: *D/S Hel-land. A.H. Basse & Co. Rederi A/S. 1925-1975*. 1975. 72 s.

7950 *Det Danske Travelskab 1891-1966*. 1971. 73 s.
S. 27-31 om besættelsestiden.

7951 *Det forenede danske Livsforsikrings-Aktieselskab Hafnia 1922-1947*. 1947. 304 s.
S. 146-155 om besættelsestiden.

- 7952** Dyrbye, Holger og Jørgen Thomsen: *Spænding i fællesskab. I/S Fynsværket 50 år*. 1999. 304 s.
S. 48-52 om besættelsestiden.
- 7953** Eriksen, Egon: *Krudtværket på Frederiksværk 1758-1958*. 1958. 241 s.
S. 225-227 om besættelsestiden.
- 7954** Evert, Eigil: *Industriens århundrede 1900-2000*. 2000. 162 s.
S. 67-75 om besættelsestiden.
- 7955** Ewald, Jesper: *Københavnernes Mælk*. 1945. 64 s.
S. 56-62 om besættelsestiden.
Det Danske Mælke-Compagni.
- 7956** Faaborg, Svend Aage: *Aabenraa Motorfabrik. Heinrich Callesen A/S gennem ni artier 1899-1989*. 1989. 192 s.
S. 95-104 om besættelsestiden.
- 7957** Faaborg, Svend Aage: *Aabenraa Motorfabrik. Heinrich Callesen A/S*. 1999. 60 s.
S. 22-26 om besættelsestid og retsoppgør.
- 7958** *Firmaet Laur. Knudsen's historie*. 1968. 120 s.
S. 75-89 om besættelsestiden.
- 7959** Fonsmark, Henning: *Brændselshandleren – historien om en dansk iværksætter*. 1995. 230 s.
S. 25-30 om besættelsestiden.
Kai Dige Bach.
- 7960** Forlæggerrådets Stilling under Besættelsen. *Dansk Boghandlertidende* 23, 1945, s. 160.
- 7961** Frølund, Aleks.: *Dansk boghandels historie 1482-1945*. 1974. 372 s.
S. 336-338 om besættelsestiden.
- 7962** Gjøde Nielsen, Henrik: *Fra tørv til natur*. 2003. 64 s.
S. 42-48 om besættelsestiden.
Hals Kommune.
- 7963** Haar, Kirsten og Mogens Haar: *Bukkehave fra lokal til global. 1925-2000*. 2000. 235 s.
S. 65-77 om besættelsestiden.
- 7964** Haar, Kirsten og Mogens Haar: *Bukkehave from local to global. 1925-2000*. 2000. 235 s.
S. 65-77 om besættelsestiden.
- 7965** Henriksen, Mette: *Kemisk Værk Køge 1933-46. Køge Studier* 1999, s. 31-56.
S. 48-50 om besættelsestiden.
- 7966** Holm Hansen, Dorte Anette: *Det sorte guld. En beretning om tørvbearbejdet på Fyn under anden verdenskrig*. Utrykt speciale, Syddansk Universitet 2002.
- 7967** Holst, Erik: *GETAMA. 100 års jubilæum*. 1999. 1999. 71 s.
S. 23-31 om besættelsestiden.
Gedsted.

- 7968** Holst, Poul: *Antikvarboghandel i Danmark 1640-1980*. 1980. 151 s.
S. 114-119 om besættelsestiden.
- 7969** Holst, S. M.: *Vendsyssels landbrug under besættelsen*. H. Baltzer Nielsen (red.): *Hjørring Amts Landøkonomiske Selskab 1845-1995*. 1995, s. 96-102.
- 7970** Iversen, Christen: *Lys og kraft gennem 75 år: 1923-1998*. Udg. i anledning af Nordvestjysk Elforsynings 75 års jubilæum. 1999. 47 s.
S. 9-10 om besættelsestiden.
- 7971** Jacobsen, Kurt: *The Great Northern Telegraph Company and the British Empire 1869-1945*. Jørgen Sevaldsen, Bo Bjørke og Claus Bjørn (red.): *Britain and Denmark. Political, Economic and Cultural Relations in the 19th and 20th Centuries*. 2003, s. 199-230.
S. 218-224 om virksomhedens forhold til Storbritannien 1940-45.
- 7972** Jensen, Ernst: *Tørvegravning. Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 184-187.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- 7973** Jespersen, Gunnar: *Hundrede års Herning-spind*. 1976. 181 s.
S. 133-143 om verdenskrig og besættelse.
Herning Klædefabrik.
- 7974** Jespersen, Olaf: *Arbejdsløshed under Besættelsen betød for*
- unge: statsungdomslejr. Rødder Fynboers historie i arbejde og fritid* 19, 1994, s. 19-25.
Klosterheden.
- 7975** *Jydsk Telefon-Aktieselskab 1895-1945*. 1945.
S. 166-167 om besættelsestiden.
- 7976** Kjølby, Vilhelm: *Det Østbornholmske Dampskibsselskab 1876-1976. En beretning om sej indsats mod økonomi, elementer, krig og forlis*. 1976. 75 s.
S. 33-46 om besættelsestiden.
- 7977** *Krigsfinansiering under den anden Verdenskrig. Økonomi og Politik* 21, 1947, s. 217-226.
- 7978** *Københavns Lufthavn 1925-1975*. 1975. 159 s.
S. 31-43 om besættelsestiden.
- 7979** Lange, Willy: *Tur retur Rask Mølle. Barndom – ungdom – og et langt liv med rutebiler. Willy Langes liv og leved, fortalt af ham selv*. Frit refereret af Niels R. Danielsen. 1999. 130 bl.
S. 51-72 om besættelsestiden.
- 7980** Larsen, Arne: *Produktiviteten i landbruget 1927-1966*. 1968. 43 s.
- 7981** Larsen, Ejner: *En lastbilchaufførs arbejdsvilkår. Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 180-183.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).

- 7982** Lindholm, Oscar: *Andels-Anstalten Tryg. Gensidigt Livsforsikringselskab 1903-1953*. 1953. S. 242-253 om besættelsestiden.
- 7983** *Liv og pension i 150 år – Fra Livrente- og Forsørgelsesanstalten til Danica*. 1992. 116 s. S. 73-76 om besættelsestiden.
- 7984** Lundbak, Henrik: Nordværk. En tysk rustningsfabrik i Danmark 1943-44. Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener*. 2002, s. 319-354.
- 7985** Madsen-Mygdal, Johs. m.fl. (red.): *Danmark i 100 år*. 1998. 123 s. S. 65-68 om besættelsestiden. Konvolutfabrikken Danmark A/S.
- 7986** Mylius Thomsen, Allan: *Da reklamen var ung. Historien om Sylvester-Hvid & Partners A/S og dermed historien om den danske reklamebranche*. 1999. 86 s. S. 69-71 om besættelsestiden.
- 7987** Nielsen, Kaj E.: *KEN's historie*. 1995. 32 s. S. 13-21 om besættelsestiden. Nil-Bro. Brobyværk. KEN Maskinfabrik.
- 7988** Pedersen, Robert: *Bianco Luno 1831-1991. Skildringer af mennesker og miljø i og omkring et københavnsk bogtrykkeri*. 1991. 270 s. S. 209-210, 217 om besættelsestiden.
- 7989** Pedersen, Sigrud: *Tobaksarbejder i Karlslunde. Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 175-176. (Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- 7990** Qvistorff, Helge V.: *Nordjyske Tidsbilleder. Spar Nords jubilæumsbog 1824-1999*. 1999. 251 s. S. 147-161 om besættelse og befrielse.
- 7991** Skouvig, Bente: *Tørvebørn på Vinderupegnen i tiden omkring 2. verdenskrig*. *Journalen* 2003:1, s. 13-20.
- 7992** *Statsanstalten for Livsforsikring 1842-1967*. 1967. 68 s. S. 5-10 om besættelsestiden.
- 7993** Stigø, Sven: *Mellem linierne – om entreprenørerne Monberg & Thorsen*. 1994. 236 s. S. 70-92, 124 om besættelsestiden.
- 7994** Svarc, P. J.: *De samvirkende danske Andels-Svineslagteriers gensidige Sø- og Krigsforsikringselskab 1914-1964*. 1964. 74 s. S. 47-58 om besættelsestiden.
- 7995** Tamm, Ditlev: *Danfoss under besættelsen*. 2001. 101 s.
- 7996** Viting Andersen, H. (red.): *Landbrugets økonomi i 50 år: 1918-1968*. 1968. 148 s.

7997 Westphall, Povl: *Det Danske Luftfartselskab 1918-1968*. 1968. 99 s.

S. 33-63 om besættelsestiden.

3.20.0. Legale massemedier. Radio. Aviser. Blade

7998 Holst, Benjamin m.fl. (red.): *Krigsaviserne. En samling af originale dagblade 1940-1945*. 1-52. 1999-2000.

Hver del indeholder en historisk introduktion og optryk af to dagblade og andet materiale vedrørende den givne periode.

Hele besættelsestiden samt retsopgøret er dækket.

7999 *Kronika, Jacob (1897-1982)*. Redaktør, korrespondent, mindretalsmand m.m. Private personarkiver. Arkiv P29. Foreløbig arkivfortegnelse udg. af Arkivet og Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1998. 92 s.

8000 Dyrbye, Holger og Jørgen Thomsen: *Trolig skildre hvad i verden sker. Fyns Stiftstidende gennem 225 år*. 1997. 272 s.

S. 112-126 om besættelsestiden.

8001 Halvorsen, Erik: 1937-1950. Et ønske om alsidighed. Felix Nørgaard m.fl. (red.): *Radioteater, musik, TVteater. De musiske udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*.

1975, s. 217-226.

S. 220-224 om besættelsestiden.

8002 Holm, Kai: *Jyden han æ stærk aa sej. Erindringer*. 1972. 167 s.

S. 80-84 om besættelsestiden.

8003 Irgens Hansen, Svend: *Journalist fra Hækkerup til Haderslev*. 1999. 190 s.

S. 125-138 om besættelsestiden.

8004 Jespersen, Kr.: *Et liv uden sikkerhedsnet*. 1976. 277.

S. 182-183 om Besættelsestiden.
Roskilde.

8005 Petersen, Chr.: *Dannevirke: Et rids af bladets historie*. 1971. 30 s.

S. 28-30 om besættelsestiden.

8006 Rasmussen, René: Flensborg Avis og den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940. *Pluk fra forskning i Sønderjylland* 1999:1, s. 12-24.

Ernst Christiansen.

8007 Scocozza, Benito: *Overskrifter fra det 20. århundrede*. 2000. 460 s.

S. 163-189 om besættelsestiden.

8008 Stenbæk, H. (red.): *I bornholmernes tjeneste. Bornholms Tidende gennem hundrede år, 1866-1966*. 1966. 191 s.

S. 102-122 om besættelsestiden.

8009 Strøm, Karen: *Redaktøren, som ikke kunne få sig selv til at tie stille: Gunnar Helweg-Larsen journalist og*

dagbladsredaktør: 2001. 200 s.

Rev. udg. af speciale fra Københavns Universitet 1999.

3.20.1. Danske korrespondenter i Tyskland

8010 Kronika, Jacob: Andersen fra Fyn. Berlin-slaget og danske „desertører“. Susanne Bernth (red.): *Danskere i Berlin. Fra Brandes til Sonnergaard – en antologi*. 1999, s. 145-149.

Uddrag af *Oplevelser i krig og fred*. 1981.

8011 Kronika, Jacob: Andersen von Fünen. Die Schlacht um Berlin und dänische „Deserteure“. Susanne Bernth (red.): *Jenseits von Berlin. Dänen und die deutsche Metropole – Eine Anthologie*. 1999, s. 157-161.

Oversættelse af foranstående.

8012 Rasmussen, René: Jacob Kronika i Berlin 1939-1945. *Grenzfriedenshefte* 2002, s. 25-42.

8013 Ringsted, Henrik V.: Istedløven retur. Susanne Bernth (red.): *Danskere i Berlin. Fra Brandes til Sonnergaard – en antologi*. 1999, s. 150-155.

Uddrag af *Erindringer* 2. 1979.

8014 Ringsted, Henrik V.: Die Rückkehr des Isted-Löwen. Susanne Bernth (red.): *Jenseits von Berlin. Dänen und die deutsche Metropole – Eine Anthologie*. 1999, 162-168.

Oversættelse af foranstående.

3.21.0. Kulturlivet generelt

8015 Abitz, Oluf: Nogle træk fra bibliotekerne under besættelsen. *Bogens verden* 1986, s. 78-83.

8016 Andersen, Hanne m.fl.: *Danske folkebiblioteker under besættelsen*. Utrykt hovedopgave, Danmarks Biblioteksskole 1975.

8017 *At tænke sig – Den „illegale“ Carlo Cartophelmoos*. 3. Samling. 1945. Upag.

1.-2. Samling udkom illegalt på Danskerens Forlag.

Tegninger af Valdemar Møller.

8018 Bredsted, Åge: *100 år med Århus Folkebibliotek. 1869-1969*. 1969. 118 s.

S. 62-67 om besættelsestiden.

8019 Dahl, Svend: Bibliotekerne og Krigen. *Bogvennen* 1945, s. 125-127.

8020 Frimodt, Emil H.: Forlæggerforeningen under den tyske Besættelse 1940-45. *Det danske Bogmarked* 1962, s. 121-130.

8021 Harsløf, Olav: *Lysår. Kunstens kulturhistorie i Danmark i det 20. århundrede*. 2000. 646 s.

S. 297-335 om besættelsestiden.

8022 Hedegaard, Connie: Hal Koch. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydnings-*

- fulde personer i Danmark*. 1999, s. 204-207.
- 8023** Larsen, Knud: Samfund, politik og kulturdebat. Felix Nørgaard m.fl. (red.): *Radioteater, musik, TVteater. De musiske udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*. 1975, s. 23-34.
S. 30-32 om besættelsestiden.
- 8024** Lind, Th.: Bornholms Museum 1939-1947. *Bornholmske Samlinger* 31, 1947, s. 141-156.
- 8025** Nielsen, Svend: Samtale om Medicinsk-historisk Museums Virksomhed under Krigen. *Farmaceutisk Tidende* 1946, s. 279-284.
- 8026** Olsen, Johan: Foreningen for Boghaandværk. Beretning for 1944-45. *Bogvænnen* 1945, s. 128-131.
- 8027** Rasch, Aage: *Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre*. 1968. 219 s.
S. 160-162 om besættelsestiden.
- 8028** Rosenkilde, Volmer: Bibliofilien og Krigen. *Bogvænnen* 1945, s. 121-124.
- 3.21.1. Skønlitteraturen
- 8029** Blixen, Karen: *Samtaler med Karen Blixen*. Udg. af Else Brund-
- bjerg. 2000. 409 s.
S. 70-118 udtalelser fra besættelsestiden.
- 8030** Borup Jensen, Thorkild: Danskhed i litteraturens kalejdoskop. 1920-1990. Flemming Lundgreen-Nielsen (red.): *På sporet af dansk identitet*. 1992, s. 207-255.
S. 220-226 om besættelsestiden.
- 8031** Brovst, Bjarne Nielsen: Martin A. Hansen og modstandskampen. *Dansk Udsyn* 69:3, 1989, s. 161-185.
- 8032** Faldborg, Hanne: *Thit, et skæbneportræt*. 1998. 336 s.
S. 250-264 om tiden under verdenskrig.
- 8033** Fibæk Jensen, Henrik: *Det egentlige liv. En bog om Johannes Buchholtz*. 1995. 240 s.
S. 202-208 om besættelsestiden.
Struer.
- 8034** Haugan, Jørgen: *All er som bekendt erotik*. 1998. 487 s.
S. 437-445 om besættelsestiden.
Martin Andersen Nexø.
- 8035** Houmann, Børge: Martin Andersen Nexø under Danmarks besættelse. *Frit Danmark* 28:3, 1969, s. 8-11.
- 8036** Mogensen, Harald: *Mord og mysterier. Den danske krimis historie*. 1983. 157 s.
S. 74-90 om litteraturen under besættelsen.

8037 Nielsen, Knud: *De nyere kulørte hæfter*. 1994. 63 s.

8038 Swane, Gerda: *Swanerne på Malergården. Erindringer*. 2000. 508 s.

S. 106-110 om Valdemar Rørdam under besættelsen og retsopgøret.

8039 Thing, Morten: *Pornografiens historie i Danmark*. 1999. 256 s.

S. 126-129 om besættelsestiden.

3.21.2. Billedkunst. Skulptur

8040 Andersen, Troels: *Asger Jorn – en biografi. Årene 1914-1953*. 1994. 271 s.

S. 65-132 om besættelsestiden.

8041 Andersen, Ulla: *Buttadeo. En biografi om maleren Asger Jorn*. 1998. 321 s.

S. 70-108 om besættelsestiden.

8042 Hovdenakk, Per: *Dansk kunst 1930-50*. 1999. 191 s.

S. 42-58 om besættelsestiden.

8043 Monies, Finn og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999. 119 s.

8044 Nørregaard, Kurt m.fl.: *Fra PH lampen til PH 5. Variationer over et princip 1926-67*. Tina Jørstian og Poul Erik Munk Nielsen (red.): *Tænd! PH lampens historie*. 1994, s. 229-292. 2. udg. 2000.

S. 255-259 om besættelsestiden.

8045 Staur, Carsten: *De tidligere danske gesandtskabsbygninger i Berlin*. Susanne Bernth (red.): *Danskere i Berlin. Fra Brandes til Sonnergaard – en antologi*. 1999, s. 11-36.

S. 23-27 om besættelsestiden.

8046 Staur, Carsten: *Die früheren dänischen Gesandtschaftsgebäude in Berlin*. Susanne Bernth (red.): *Jenseits von Berlin. Dänen und die deutsche Metropole – Eine Anthologie*. 1999, s. 11-39.

S. 25-29 om besættelsestiden.
Oversættelse af foranstående.

8047 Würtz Frandsen, Jan: *Richard Mortensen. Afklaringens år 1940-1958. Besættelse og rekonstruktion*. 1992. 824 s.

S. 11-288 om besættelsestid og første efterkrigsår.

3.21.3. Musik. Sang

8048 Brøndsholm, Annie: *„Jeg mærkede suset“*. En biografi om Grete Kolbe (1910-1997). *Den første kvindelige orkesterdirigent*. 1999. 272 s.

S. 73-93 om besættelsestiden.

8049 Hansen, Hans: *Grammofonen*. Felix Nørregaard m.fl. (red.): *Radioteater, musik, TVteater. De musikke udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*. 1975, s. 364-370.

S. 368-370 om besættelsestiden.

- 8050** Schrøder, Jens: Om radiomusikken 1925-1950. Felix Nørgaard m.fl. (red.): *Radioteater; musik, TVteater. De musiske udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*. 1975, s. 248-351.
S. 318-334 om besættelsestiden.
- 8051** Schønberg, Knud: Radiokoret. Felix Nørgaard m.fl. (red.): *Radioteater; musik, TVteater. De musiske udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*. 1975, s. 352-363.
S. 358-361 om besættelsestiden.
- 8052** Wiedemann, Erik: *Jazz i Danmark – i tyverne, trediveerne og fyrrerne*. 1. 1982. 467 s.
S. 245-326 om besættelsestiden.
- 3.21.4. Teater. Revy. Ballet
- 8053** Fog, Mogens: Kjeld Abell i Frihedskampen. *Frit Danmark* 20:1, 1961, s. 3-4.
- 8054** Helmuth, Osvald: *Lev stærkt – dø gammel*. 1963. 175 s.
S. 71-74 om besættelsestiden.
Apolloteatret.
- 8055** Kaae, Peer: *Kæmpen Karl. En biografi om Karl Stegger*. 2002. 195 s.
S. 42-44 om besættelsestiden.
- 8056** Kristensen, Ejner Gert: *Hørspillene i studiet*. Felix Nørgaard m.fl. (red.): *Radioteater; musik, TVteater. De musiske udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*. 1975, s. 126-136.
S. 132-136 om besættelsestiden.
- 8057** Leicht, Georg og Marianne Hallar: *Det kongelige Teaters repertoire 1889-1975*. 1977. 436 s.
S. 72-78, 306 om besættelsestiden.
- 8058** Malmkjær, Poul: *Okkenej Okkeja. Komikeren Chr. Arhoff – en biografi*. 2000. 211 s.
S. 73-94 om besættelsestid og retsopgør.
- 8059** Marott, Emil: *Dansk Revy*. 1-2. *150 år dokumenteret i tekst og billeder*. 1991. 873 s. 3. *Annaler 1833-1983. En registrant over 150 års danske revyer*. 1991. 790 s.
- 8060** Mørk, Ebbe: *Marguerite Viby – Det var sjovt at være til*. 2001. 252 s.
S. 85-151 om besættelsestiden.
- 8061** Plenov, Leif: *Dansk revy 1850-2000*. 2000. 149 s.
S. 80-88 om besættelsestiden.
- 8062** Roger-Henrichsen, Gudmund: *Perioden, der aldrig må glemmes*. Felix Nørgaard m.fl. (red.): *Radioteater; musik, TVteater. De musiske udsendelser DR 1925-1975*. 1. *Et nyt medium skaber nye kunstneriske muligheder*. 1975, s. 157-177.
S. 163-175 om besættelsestiden. Hørspil.

8063 Virkner, Helle: *Hils fra mig og kongen*. 1994. 427 s. Flere senere udgaver.
S. 68-74 om besættelsestiden.

8064 Volmer-Sørensen, Sejr: *Stjerneglimt og nullermænd*. 1974. 183 s.
S: 43-55 om besættelsestiden.
København.

8065 Østergaard, Søren Duus: *Kongelig Mayestails Acteurs – den danske studenterkomedies historie*. 2000. 199 s.
S. 59-70 om besættelsestiden.

3.21.5. Film

8066 Alsted, Christian: Dansk film under Besættelsen. *Humaniora* 6, 1983, s. 166-172.

8067 Alsted, Christian: Dansk kulturfilm under besættelsen. Christian Alsted og Carl Nørrested (red.): *Kortfilmen og staten*. 1987, s. 163-174.

8068 Alsted, Christian: Ministeriernes Fimudvalg under besættelsen. Christian Alsted og Carl Nørrested (red.): *Kortfilmen og staten*. 1987, s. 175-224.

8069 Alsted, Christian og Carl Nørrested: Resume og udviklingshistorie. Samme (red.): *Kortfilmen og staten*. 1987, s. 12-34.
S. 21-23 om besættelsestiden.

8070 Boisen, Ingolf: *Klip fra en filmmands liv*. 1977. 317 s.
S. 169-226 om besættelsestiden.

8071 Nørrested, Carl: Statens Filmcentrals første år. Christian Alsted og Carl Nørrested (red.): *Kortfilmen og staten*. 1987, s. 148-158.
S. 150-154 om besættelsestiden.

3.21.6. Videnskaberne

8072 Aaserud, Finn: The Scientist and the Statesmen: Niels Bohr's Political Crusade during World War II. *Historical Studies in the Physical and Biological Sciences* 30:1, 1999, s. 1-47.

8073 Andersen, Per: *Slægten Roos fra Sønderjylland*. 2000. 309 s.
S. 222-224 om Carl Roos.

8074 Bohr, Aage: Krigens år og atomvåbnenes perspektiver. *Niels Bohr: Hans Liv og virke fortalt af en kreds af venner og medarbejdere*. 1964, s. 184-206.

8075 Gowing, Margaret: *Britain and atomic energy 1935-1945*. 1964. XVI, 464 s. Reprint 1965.
Niels Bohr omtalt flere steder.

8076 Lauridsen, Hanne og Inge Kabell: The Future Postponed: English at the University of Copenhagen during the 2nd World War. Jørgen Sevaldsen, Bo Bjørke og

Claus Bjørn (red.): *Britain and Denmark. Political, Economic and Cultural Relations during the 19th and 20th Centuries*. 2003, s. 477-492.

8077 Rozental, Stefan: Fyrreerne og halvtredserne. *Niels Bohr: Hans Liv og virke fortalt af en kreds af venner og medarbejdere*. 1964, s. 145-183.

8078 Rozental, Stefan: *NB. Erindringer om Niels Bohr*. 1985. 135 s. S. 37-53 om besættelsestiden.

8079 Sherwin, Martin J.: The Atomic Bomb and the Origins of the Cold War: U.S. Atomic-Energy Policy and Diplomacy, 1941-45. *The American Historical Review* 78:4, 1973, s. 945-968.
Om Niels Bohr s. 954f.

3.22. Sport – Idræt

8080 Bonde, Hans: Dansk idræt under hagekorsets tegn. *Idrætshistorisk Årbog* 2001, s. 39-49.

8081 Bonde, Hans: *Niels Bukh. Danmarks store ungdomsfører – en politisk-ideologisk biografi*. 2001. 910 s.
S. 493-656 om besættelsestid og retsoppgør.
Opposition af John T. Lauridsen i *Historie* 2001:2, s. 352-372. Replik af Hans Bonde sst. 2002:1, s. 157-159.
Anm. af Henrik Lundbak i *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 219-227. Replik af Hans Bonde sst. s. 228-235.
Anm. af Anette Warring i *1066. Tidsskrift for Historie* 32:4, 2002, s. 35-38.

8082 Bonde, Hans: *Niels Bukh and the Creation of Modern Gymnastics*. 2003. 260 s.
Forkortet oversættelse af ovenstående.

8083 *Dansk militært Idrætsforbund gennem 50 år: 1918-1968*. 1968. 115 s.
S. 38-44, 64-67 om besættelsestiden.

8084 *Dansk Ride-Forbund 1917 – 23. juli – 1967*. 1967. 118 s.
S. 26-31 om besættelsestiden.

8085 Gjøde Nielsen, Henrik: Hanstholm Boldklub i medvind og modvind. Samme: *Sportens spor. Gymnastik- og idrætshistorie fra Viborg Amt*. 1994, s. 59-66.
S. 62-66 om besættelsestiden.

8086 Gjøde Nielsen, Henrik: Høgild Gymnastik- og Idrætsforening. Samme: *Sportens spor. Gymnastik- og idrætshistorie fra Viborg Amt*. 1994, s. 67-74.
S. 67-72 om besættelsestiden.

8087 Hansen, S. P.: Sønderjydske Idrætsforening. *Dansk Idræt i Grøn-selandet. Sønderjydske Idrætsforening 1903-1953*. 1957, s. 96-131.
S. 123-127 om besættelsestiden.

8088 Hemmingsen, Ove: *Frederiksborg Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening 1867 – 28. april – 1967*. 63 s.
S. 17-21 om besættelsestiden.

- 8089** Idorn, John (red.): *Dansk Idræts-Forbund's jubilæumsskrift. 1896-1971. En kavalkade*. 1971. 324 s.
S. 113-125 om besættelsestiden.
- 8090** Jensen, C. Gotlieb (red.): *Vejle Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening. 100 års jubilæum 21. maj 1968. 1868-1968*. 1968. 136 s.
S. 31-37 om besættelsestiden.
- 8091** Michaelsen, Bertel: Skytterne i Krigs- og Efterkrigstid. *Dansk Idræt i Grænselandet. Sønderjydske Idrætsforening 1903-1953*. 1957, s. 215-220.
- 8092** Olesen, Kaj: Sådan gik de 50 år. Kaj Olesen og Axel Eriksen (red.): *Halvtreds år der svandt. Jydske Amatør Bokse-Unions jubilæum 1968*. 1968, s. 29-62.
S. 38-42 om besættelsestiden.
- 8093** Olsen, Ib Svend (red.): *Dansk Sport. Danmarks Styrke. I Billeder og Ord gennem 50 Aar*. 1946-49. 896 s.
S. 509-630 om besættelsestiden.
- 8094** Pedersen, K. M. V.: *Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening gennem 100 år*. 1968. 263 s.
S. 88-99 om besættelsestiden.
- 8095** Prip, Holger: *Kjøbenhavns Boldklub 1876 - 26. - april. 1976*. 1976. 223 s.
S. 103-105 om besættelsestiden.
- 8096** Rasmussen, Steen: *Dansk Idræts Forbund og forholdet til Tyskland 1940-45. Idræthistorisk Årbog 1*, 1985, s. 109-124.
- 8097** Thinesen, Johannes: *Bøtø lejren 1944. Dansk svæveflyvnings hidtil største arrangement. Fønixs Posten 10*, 1995, s. 22-26.
Trykt første gang i *Luftsport* okt. 1944.
- 3.23. Hverdagsforhold. Generelt
- 8098** *Danmarks papir penge*. 3. 1993. 154 s.
S. 143-147 om rationeringsmærker og købekort fra besættelsestiden.
- 8099** Finsen, Helge: *Ung dansk arkitektur 1930-1945*. 1947. 239 s.
- 8100** *Fogtdals Illustreret Tidende 11*, Danmark besat, 1996. 35 s.
- 8101** *Fogtdals Illustreret Tidende 12*, [1941-42], 1996. 35 s.
- 8102** *Fogtdals Illustreret Tidende 1*, Hele folkets konge, 1997. 35 s.
- 8103** *Fogtdals Illustreret Tidende 2*, [1943-44], 1997. 35 s.
- 8104** *Fogtdals Illustreret Tidende 3*, Danmark befriet, 1997. 35 s.
- 8105** *Fogtdals Illustreret Tidende 4*, [1945], 1997. 35 s.

- 8106** Fogtdals Illustreret Tidende 5, Nyt kongepar indfører ny stil, 1997. 35 s.
- 8107** Roholte, Gudrun: Et gartnerihushold i krigstider. *Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 177-179.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- 8108** Sigsgaard, Erik: *Om børn og deres virkelighed – før og nu*. 2. rev. udg. 1995. 310 s.
S. 162-167 om besættelsestiden.
- 8109** Zachariassen, Sophie: Forsyningssituationen under og efter krigsårene 1940-45. *Skrift for Historisk Forening for Sundeved* 1997, s. 21-25.
- 3.24. Foreningsliv. Andre trosamfund
- 8110** Begtrup, Bodil: *Kvinde i et verdenssamfund. Erindringer*. 1986. 192 s.
S. 45-46 om besættelsestiden.
Danske Kvinders Samfundstjeneste. Det Danske Selskab.
- 8111** Bukdahl, Jørgen: Epilog. Samme (red.): *Politisk Ungdom*. 1945, s. 191-201.
Dansk Ungdomssamvirke.
- 8112** *Det danske Spejderkorps' Nørre-jyske Division*. 1-2. 1947-48. 456 s.
- 8113** Ehlers Olsen, Henning: *Indre Mission i Viborg gennem 100 år. I anledning af 50 års jubilæet for Hans Tausens Hus den 13. juni 1969*. 1969. 155 s.
S. 98-102 om besættelsestiden og befrielsen.
- 8114** Fanø, Knud: Heimdal 1896-1946. *Studenterforeningen „Heimdal“s Jubilæumsskrift 1896-1946*. 1946, s. 26-57.
S. 53-57 om besættelsestiden.
- 8115** Feldthusen, P. A.: *Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København*. 1945. 72 s.
S. 33-37 om besættelsestiden.
- 8116** Foged, Harly (red.): *Motorbådene i centrum*. 2000. 144 s.
S. 61-65 om besættelsestiden.
- 8117** Hermann, Annesofie: *Pigespejderliv. Det danske pigespejderkorps' korpskrønike*. 1973. 259 s.
S. 85-107 om besættelsestiden.
- 8118** Jørgensen, Keld: *Initiatives for Change. Denmark 1938-55*. 2000. 55 s.
S. 23-38 om besættelsestiden.
Oxfordbevægelsen. Moralsk Oprustning.
- 8119** Kjær Sørensen, Axel: *Landsforeningen til arbejdsløshedens bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965. Erhvervshistorisk årbog* 1971, s. 145-261.

8120 Mogensen, A. og K. Vagn Olsen: *Aarhus Nordre Rotary Klub. 1923 – 5. december – 1973*. 1973. 101 s.
S. 44-51 om besættelsestiden.

8121 Qvortrup, Helge: ... til støtte for danskheden. Grænseforeningen 1920-1990. *Grænseforeningens årbog* 1991, s. 5-34.
S. 15-17 om besættelsestiden.

8122 Stenbæk, Jørgen: *Præsternes forening gennem 100 år*. 1999. 441 s.
S. 175-191 om besættelsestiden.

8123 Sørensen, Henning: *Ned med den fordømte snaps! En biografi om Lars Larsen-Ledet*. 1998. 212 s.
S. 185-197 om besættelsen.

8124 Tjalve, Gunner: *Syvogtyve kapiller af FDFs historie. Landsforbundet Frivilligt Dreng-Forbund 1902-1967*. 1969. 283 s.
S. 175-197 om besættelsestiden.

3.25. Skole og undervisning

8125 Jensen, Erik: *I fordums tid. Fortællinger fra de første hundrede år af Lærerhøjskolens historie*. 1999. 316 s.
S. 209-260 om besættelsestiden.

8126 Pedersen, Ole: *Derfra vor verden går – skoleminder gennem 60 år*. 2001. 323 s.

8127 Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske Folkehøjskole*. 1946. 221 s.
S.161-168 om besættelsestiden.

4.0. Partier og antiparlamentariske kredse uden for samlingsregeringen

4.2. (Det legale) Dansk Samling

8128 Lundbak, Henrik: *Danish Unity. A Political Party between Facism and Resistance 1936-1947*. 2003. 312 s.
Forkortet oversættelse af nr. 2765a.

4.3. (Det legale) Danmarks Kommunistiske Parti

8129 Bindsbøll Larsen, Thomas: *Komintern, de kommunistiske partier og ikke angrebspagten 1939-41*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1995.

8130 Jepsen, Lars og Thomas Bindsbøll Larsen: "Det vil komme til en national befrielseskamp." Kommunisterne og ikke angrebspagten 1939-41. *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 1-22.

8131 Thing, Morten: Danmark. Kommunisternes kapital. Samme (red.): *Guldet fra Moskva – Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*. 2001, s. 165-186.
S. 174-175 om besættelsestiden.

Ann. af Sigurd Rambusch i *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 81-82.

4.4. Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti (DNSAP)

8132 Bjerregaard, Karen Steller: *Det nye Danmarks kvinder: Køn og politik i dansk nationalsocialisme 1930-1945*. Utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter 2001.

8133 Harbo, Ole: I kamp mod systemet. *Bibliotekspressen* 2002, s. 696-697.

Om Viggo von Holstein-Rathlou.

8134 Harbo, Ole: Troldmanden og hans lærling. *Bibliotekspressen* 2002, s. 732-733.

Om Knud Hansen og Arne Hansen.

8135 Kirkebæk, Mikkel og Rune Holm Andersen: *NSU – Nationalsocialistisk Ungdom 1932-45. Om den nationalsocialistiske ungdomsopdragelse, der foregik i NSU*. Utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter 2002.

8136 Kofoed Pedersen, Jens: Kommunist, socialdemokrat og nazist. Aage Jørgensens rolle i dansk arbejderbevægelse. *Arbejderhistorie* 34, 1990, s. 43-54.

8137 Larsen, Martin: *Nazismen i Aalborg 1931-45*. Utrykt speciale, Aalborg Universitet 2002.

8138 Lauridsen, John T.: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*. 2002. 677 s.

Ann. af Jørgen H. Barfod i *FV. Frihedskampens Veteraner* 171, 2002, s. 34-37.

8139 Lauridsen, John T.: Kulturkamp! DNSAP's opgør med moderne kunst og kultur. *Fortid og Nutid* 2002, s. 27-50.

8140 Siig, Hans-Henrik: Uden om arbejderklassen kommer man ikke. De danske nazisters faglige organisationer 1940-43. *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 23-43.

8141 Wagner, Thorsten: Ein vergebliches Unterfangen? Der Antisemitismus und das Scheitern des dänischen Nationalsozialismus. Angelika Königseder m.fl. (red.): *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas*. Berlin 2001, s. 275-296.

4.5. Andre partier, grupper og antiparlamentariske kredse

8142 Andersen, Steen: Globuskredsens diskussion af planøkonomi i skyggen af den tyske nyordning af Europa. *Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Årsskrift* 2000, s. 29-38.

8143 Thykjær, Tina: *Vilhelm la Cours politiske virksomhed i besættelsesårene 1940 til august 1943*. Utrykt

speciale, Københavns Universitet 2001.

5.0. Forholdet til de allierede og Sverige. Danske i den frie verden

5.1. Forholdet til de allierede og Sverige. Generelt

8144 Harboe, Jørgen: *Tigeren i sit leje. Henning Holck-Larsen og hans virksomhed i Indien*. 1999. 346 s. S. 93-145 om 2. verdenskrig. Larsen & Toubro.

8145 Willumsen, J. F.: *Mine Erindringer fortalt til Ernst Mentze*. 1953. 336 s. S. 275-291 om 2. verdenskrig. Frankrig.

5.2.0. England

8146 J. C. Wulff: Mine første år hos C&N. Chr. Ostfeldt (udg.): *Christiani & Nielsen. Jernbetonens danske pionerer*. 1976, s. 180-194. S. 189-194 om besættelsestiden.

5.2.1. BBCs radioudsendelser til Danmark

8147 Dyhr, Peter: *Propagandalinjen i BBC's danske udsendelser august 1943-maj 1945*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2002.

5.3. De Forenede Stater

8148 Bendix, Hans: *Afsked med Frihedsgudinden*. 1946. 201 s.

8149 Lidegaard, Bo: Henrik Kauffmann. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark*. 1999, s. 184-187.

8150 Meisl, Karin: *Nærmere solen. Holcha og William H. Johnsons liv*. 1998. 44 s. S. 31-34 om besættelsestiden.

5.5.1. Flygtninge til og andre danske i Sverige

8151 Faber, Tobias: Min Stockholmstid. Finn Monies og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999, s. 78-93.

8152 Faber, Tobias: Stockholm som Nordens Mekka. Finn Monies og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999, s. 8-23.

8153 Gregersen, Torben: *En værre bolsjevik. Erindringsglimt*. 1990. 128 s. S. 49-62, 98-99 om besættelsestiden. Medlem af DKP.

8154 Helweg, Ole: Unge arkitekter i Stockholm 1938-1945. Finn Monies og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999, s. 24-47.

8155 Kaiser, Niels-Jørgen: *Henning Koppels verden*. 2000. 120 s. S. 22-40 om besættelsestiden.

8156 Koppel, Eva og Nils Koppel: Arkitektstuderende hos Alvar Aalto. Finn Monies og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999, s. 62-77.

8157 Lyckeberg, Richard: 25 år i Sverige med C&N. Chr. Ostfeld (udg.): *Christiani & Nielsen. Jernbetonens danske pionerer*. 1976, s. 217-226. S. 222-225 om besættelsestiden.

8158 Melchior, Arne: *Gave og opgave*. 2002. 303 s. S. 18-25 o. fl. steder om besættelsestiden.

8159 Mogensen, Michael: Antisemitisme i det danske flygtningesamfund i Sverige 1943-45? Samme (red.): *Antisemitisme i Danmark?* 2002, s. 101-114. (Arbejdsrapporter fra DCHF 5).

8160 Monies, Finn: Arkitektstuderende, arkitekt og soldat i Sverige. Finn Monies og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999, s. 48-61.

8161 Revsgård Andersen, Tage (red.): *Stockholm-papirer (fra anerkendelsesudvalget)*. 1977. Flere pag.

8162 Sørensen, Erik Christian: Arkitekt næsten og næsten svensk. Finn Monies og Karen Zahle (red.): *Tiden i Stockholm*. 1999, s. 94-117.

5.5.2. Den Danske Brigade

8163 Den danske Brigade (Danforce). *Haandbog for Hæren*. 1946, tillæg 3.

8164 Jespersen, Knud J. V.: Antisemitisme i Den danske Brigade i Sverige? Michael Mogensen (red.): *Antisemitisme i Danmark?* 2002, s. 115-118. (Arbejdsrapporter fra DCHF 5).

8165 Lyng, J. M. J.: Den feltportmæssige Uddannelse ved Den danske Brigade. *Militært Tidsskrift* 75, 1946, s. 399-403.

8166 Overgaard, J. S.: En ufrivillig Rejse. *Næsgaards-Bogen* 1945, s. 30-38. Danforce. Sverige. England. Tyskland.

5.6. Grønland

8167 Brandt, Troels: *Dagbog fra Grønland*. 1999. 199 s. S. 99-196 om 2. verdenskrig.

- 8168** Brun, Eske: Grønland under 2. verdenskrig. *kgh orientering* 16. maj 1974 [Jubilæumsnummer], s. 83-89.
- 8169** Dunbar, Max: *Essays from a Life. Scotland, Canada, Greenland, Denmark*. 1995. X, 190 s. S. 65-72 om besættelsestiden.
- 8170** Kristiansen, Ulloriannquaq: Sorsunnersuaq – Den store Krig. Bent Gynther og Aqigssiaq Møller (red.): *Kalaallit Nunaat. Gyldendals bog om Grønland*. 1999, s. 249-255.
- 8171** Odsbjerg, Anders: *Operation Resolut. Slædepatruljen Sirius og dens grundlægger*. 2000. 111 s. S. 30-60 om besættelsestiden og befrielsen.
- 8172** Piekalkiewicz, Janusz: Die Wetterfront. *Spione. Agenten. Soldaten. Geheime Kommandos im Zweiten Weltkrieg*. Nach der TV-Dokumentarserie von Janusz Piekalkiewicz. 1969, s. 466-485.
- 8173** Piekalkiewicz, Janusz: Vejrfronten. *Spændende beretninger fra 2. verdenskrig*. Genfortalt af Janusz Piekalkiewicz. 1973, s. 193-212. Oversættelse af foranstående.
- 8174** Schmidt Mikkelsen, Peter: Det handler om suveræniteten. Peter Schmidt Mikkelsen (red.): *Sirius gennem 50 år*. 2000, s. 12-25. S. 19-24 om besættelsestiden.
- 8175** Schmidt Mikkelsen, Peter: *Nordøstgrønland 1908-1960*. 2001. 398 s. S. 62-64 om 2. verdenskrig.
- 8176** Singer, Kurt: *Spioner og Forrædere*. 1947. 251 s. 2. opl. 1974. Oversættelse af *Spies and Traitors of World War II*. Ukendt år. S. 57-69: Kampen om Vejrstationerne.
- 8177** Taagholt, Jørgen: Grønland under 2. verdenskrig. Bent Gynther og Aqigssiaq Møller (red.): *Kalaallit Nunaat. Gyldendals bog om Grønland*. 1999, s. 243-248.

5.7. Færøerne

- 8178** Madsen, Heini: *Færøernes hvornår skete det*. 1999. 347 s. S. 196-215 om 2. verdenskrig.

5.8. Island

- 8179** Gislason, Bjarni M.: *Island under Besættelsen og Unionssagen*. 1946. 112 s.
- 8180** Hardarson, Sólrún B. Jensdóttir: "The Republic of Iceland" 1940-44: Anglo-American attitudes and influences. *Journal of Contemporary History* 4, 1974, s. 27-56.

5.9. Luftkrigen over Danmark, luftbombardementer

8181 Christensen, Dan Ch.: *The Crash. The Story of seven RAF-flyers' Escape after the Shooting down of a Halifax Aircraft in 1945 in Denmark told by five of them.* 2000. 116 s.

Oversættelse af nr. 3215a.

8182 Daugaard, Bent: *Han døde for friheden – en Lancaster-pilots skæbne.* 2001. 200 s.

Arthur Vincent Plante.

8183 Gibson, Guy: *Enemy Coast Ahead.* 1946. 302 s.

8184 Gibson, Guy: *Mål i sigte.* 1963. 296 s.

Oversættelse af foranstående.

S. 46-52 om mineudlægning i danske farvande, 52-55 om angreb på Ålborg Flyveplads.

8185 Jensen, Verner, Ole Rønne og Jørgen Peder Clausager: Rowland Williams' Danmarksbesøg i foråret 1944. *Sæby Museum* 5, 1992, s. 31-48.

Nødlandet jagerfly 17.5.

8186 Petersen, Carsten: *Nætter i august 1944. Bomber Commands angreb på Kiel, Stettin og Königsberg i august 1944 og Luftwaffes modforanstaltninger.* 2001. 130 s.

8187 Rislund, Søren: *Besættelse, beredskab og brandbiler. Det civile luftværns virke indtil 1949.* 2002. 225 s.

8188 Schreiber Pedersen, Bjørn og Thomas Bendixen: Faren fra luften. En udstilling om det civile luftværn i Danmark under 2. verdenskrig. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2002, s. 27-36.

8189 Skov, Henning: Nødlandingen ved Rosvang 4. maj 1945 er opklaret. *Jul i Thy*, 1995, s. 3-8.

Om piloten Arthur Kührt.

8190 Skov Kristensen, Henrik: British Air Raids in Denmark during World War II. Jørgen Sevaldsen, Bo Bjørke og Claus Bjørn (red.): *Britain and Denmark. Political, Economic and Cultural Relations in the 19th and 20th Centuries.* 2003, s. 311-342.

8191 Toubro, Jørgen: „Luftkamp“ over Mariager Fjord. Genfundet efter 57 år. *Historisk årbog fra Randers Amt* 2001, s. 47-56.

8192 Worm, Thorkild: *Vejle. Minder fra gamle dage.* 1999. 143 s.

S. 102-109 om besættelsestiden.

5.11. Allieret krigstjeneste

8193 Heimann Olsen, Erik: "Paolo il Danese" blev brigadefører i den italienske partisanerkrig 1943-1945. *FV. Frihedskampens Veteraner* 171, 2002, s. 14-17.

Arndt Lauritzen.

- 8194** Melchior, Ib: *Spionjæger – en dansk kontraspions bedrifter i den amerikanske hær under 2. verdenskrig*. 2002. 472 s.
Oversættelse af *Case by case*. 1993.
- 8195** Shaw, J. W.: Lassen VC, the Dane. *The American-Scandinavian Review* 35, 1947, s. 329-334.
Reprinted from *Soldier*.
- 8196** Simonsen, Henning: *Jeg har også moret mig herligt*. 1999. 177 s.
S. 70-100 om besættelsestid og befrielse af Danmark.
- 5.12. Søfolkene på neutrale og allierede skibe. Handelsflåden. Krigsforlis
- 8197** Borg, Svend: *Hvem torpederede Hilma Lau. Hjemmesejlere 1940-45*. 2001. 74 s.
- 8198** Friborg Jakobsen, Claus: Søfolk i Marstal 1925-1963. Karsten Hermansen (red.): *Marstal Søfart 1925-2000*. 2001, s. 173-184.
S. 183-184 om 2. verdenskrig.
- 8199** Hansen, Jørn: *Svitzer-aktionen i 1945*. 2000. 80 s.
- 8200** Hermansen, Karsten: Rederier og skibsfart 1925-1963. Samme (red.): *Marstal Søfart 1925-2000*. 2001, s. 89-146.
S. 118-129, 132-136 om besættelsestiden.
- 8201** Hermansen, Karsten: Søassurance 1925-1963. Samme (red.): *Marstal Søfart 1925-2000*. 2001, s. 147-159.
S. 152-154 om besættelsestiden.
- 8202** Jørgensen, Hans: *Den glemte modstand*. 2001. 120 s.
- 8203** Larsen, Bernhard David: Erindringer fra et liv til søs 1900-1946. *Maritim Kontakt* 23, 2001, s. 9-146.
S. 131-146 om 2. verdenskrig.
Rederiet Dannebrog.
- 8204** Lund, Kaj: Gibraltarstrædet fra august 1939 til april 1940. *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog* 2002, s. 91-118.
- 8205** Sørensen, Henrik: Krigssejlersyndromet. Jørgen Therkelsen (red.): *Festskrift. Dansk Neurologisk Selskab 1900-2000*. 2000, s. 257-262.
- 8206** Tortzen, Christian: Danish Merchant Seamen and their Ships in British Service 1940-1945. Jørgen Sevaldsen, Bo Bjørke og Claus Bjørn (red.): *Britain and Denmark. Political, Economic and Cultural Relations in the 19th and 20th Centuries*. 2003, s. 291-310.

6.0. Modstandsbevægelsen**6.1. Modstandsbevægelsen. Generelt**

8207 Adriansen, Inge: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000. 2. Fra undersåtter til nation.* 2003. 718 s.
S. 277-308, 431-436 o. fl. steder om besættelsestiden.

8208 Lauridsen, John T.: *Terror og frihedskamp i Danmark 1940-45. Noter. Historielærereforeningen for Gymnasiet og HF* 154, 2002, s. 36-43.

8209 Mundt, Gerda: *Har vi lært vor Lektie?* 1946. 96 s.
Hvidstengruppen. Kim Malthe-Bruun. Oberst Paludan-Müller. Christian Ulrik Hansen. Monica Wichfeldt. Anders Lassen. Kaj Ole Hammerich. Frits Johan Blichfeldt Møller.

8210 Schøller, Carl-Gustav Grüner: *Træk af Modstandskampen 1940-1945. Redegørelse for virksomheden i Region I.* 1956. 78 s.

8211 Skov, Andreas: *Oprør. Da danskerne sagde nej til den tyske besættelsesmagt.* 2003. 188 s.

6.2. Frihedsrådet

8212 Fog, Mogens: Aage Schoch. *Fril Danmark* 27:9, 1968-1969, s. 2.

8213 Lunn, Villars: Mogens Fog. Jørgen Therkelsen (red.): *Festskrift. Dansk Neurologisk Selskab 1900-2000.* 2000, s. 67-74.

8214 Petersen, Carl Heinrich: Mogens Fog – beundret og omstridt. Samme: *Agitatorer og Martyrer.* 1966, s. 131-136.

6.3.0. Enkelte modstandsgrupper og organisationer**6.3.1. (Det illegale) Danmarks Kommunistiske Parti**

8215 Barfoed, Niels: *I unåde – Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen.* 2001. 460 s.
S. 98-131 om besættelsestid og befrielse.
Anm. af Peter Hertel Rasmussen i *Personalthistorisk Tidsskrift* 2002, s. 352-353.
Anm. af Morten Thing i *Arbejderhistorie* 2002:1, s. 70-73.

8216 Lidegaard, Bo: Aksel Larsen. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark.* 1999, s. 236-239.

8217 Sohn, Ole: *Et liv i kamp og kærlighed. Om sygeplejerske Elna Hiort-Lorenzen.* 1993. 158 s.
S. 110-122 om besættelsestiden.

6.3.2. BOPA

8218 Revsgård Andersen, Tage: *Noget om frihedskampen på Amager 1940-1945. DKP. BOPA. AMPA.* 2002. 148 s.

8219 Staffe, Aage: *En smedebreng går til modstand. Modstandsmanden „Lille Johns“ erindringer og opgør.* 2001. 335 s.

6.3.4. Frit Danmark

8220 Snitker, Hans: Det illegale Frit Danmark – vor oprindelse og fortid. *Frit Danmark* 26:1, 1967-1968, s. 4-7.

6.3.6. Hvidsten-gruppen

8221 Jensen, Helge Mikél: Dyrlæggen i Spentrup. *Purhus Lokalkiv* 1999, s. 7-20.
Albert Iversen.

8222 Jensen, Helge Mikél: Dyrlægge Albert Carlo Iversen 1895-1944. *Dansk Veterinærhistorisk Årbog* 2001, s. 33-44.

8223 Skytte-Rasmussen, Kaj: Gudrun og Marius på Hvidsten Kro. *Historisk årbog fra Randers Amt* 1991, s. 83-92.
Om Gudrun og Marius Fiil.

8224 Toubro, Jørgen: Da heden skrev sig i danmarkshistorien. Samme: *13 gode historier.* 1999, s. 30-36.

6.3.7. Ringen

8225 *Fra Prøvelsens Aar.* 1947. 19 s.
Herning.

6.3.8. Andre grupper

8226 Carlé, Erik: I begyndelsen var ordet. Søstrene Schrøder eller et eksempel på, hvordan modstand begyndte med ord og skrift. *Søllerødbogen* 2002, s. 58-94.
Dansk Samling.
Holte.

8227 Hanamura, Haruki: *Niels Erik Bank-Mikkelsen. Father of the Normalization Principle.* 1998. 103 s.
S. 32-34 om besættelsestiden.
Dansk Samling.

8228 Lundh, Hedda: Ikke noget theseskab. Samme: *Ikke noget theseskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen.* 2002, s. 9-94.
Århus.

8229 Thorndahl, R. Hardi: Thorsted-gruppen. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter; Ulfborg-Vemb* 1995, s. 73-96.

6.4. Illegal kommunikation. Radio. Efterretningsvirksomhed

8230 Engholm, Carl: *Fremmedlegionær og dansk oberst. Oberst Carl Engholms erindringer i krig og fred 1913-1979*. 1996. 267 s.

S. 92-145 om besættelsestiden. Neuengamme.

8231 Tillisch, Frits G.: Modstandsarbejde i Jylland. *Militært Tidsskrift* 124:2, 1995, s. 109-116. Militær efterretnings tjeneste.

6.5.0. Den illegale presse

8232 Aaboer, Anders Malling: *Det illegale „Frit Danmark“ og dets lokaludgave „Sydvestjylland“ i Esbjerg og omegn 1942-45*. Utrykt speciale, Århus Universitet 2001.

8233 Engberg, Einer: Det illegale DJØFblad under besættelsen. *DJØF-bladet* 24:24, 2000, s. 22-24. Frit Danmarks Tjenestegrupper.

8234 Fellow Larsen, John: Besættelsens illegale tryk. Fra den første famlen til den problematiske sejr. *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 13:2, 1998, s. 3-25.

8235 Hammer, Chr. Houmark: Klokken er fem minutter før tolv. *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred* 2002, s. 125-128. Thy.

8236 Jacobsen, Jørgen: *Leve mens man lever. Erindringer og meninger*. 1991. 205 s.

S. 49-80 om besættelsestid og retsopgør. De Danske Studenter. Flygtning i Sverige. Carl Madsen.

8237 Neergaard, Ebbe: Kaj Munk, hans Bogtrykkere og Bøger. J. Smith (red.): *Bøger og Byer. Træk af jysk Kulturliv*. 1949, s. 31-64.

S. 49-58 om Kaj Munks illegale bøger.

6.6. Sabotage

8238 Christensen, Eigil V.: Jernbanesabotagen under 2. verdenskrig. *Jernbanehistorisk Årbog* 1994, s. 49-55.

8239 Olden-Jørgensen, Sebastian: *Sankt Andreas Kirke 1873-1998. Strejflys over livet i og omkring kirken i 125 år*. 1998. 71 s.

S. 40-43 om sprængningen af Torotor.

8240 Skov Kristensen, Henrik: Jernbanesabotagen – havde den militær betydning? En debat mellem Henrik Skov Kristensen og Aage Trommer. *Historie Ny Rk.*, 19:1, 1991, s. 92-114.

8241 Skov Kristensen, Henrik: Jernbanesabotagen i Sønderjylland. *19 myter i Sønderjyllands historie*. 2002, s. 241-253.

(Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland 88).

6.7.0. SOE. Våbenedkastninger. Agenter

8242 Christensen, Robert: *Gennem ild og vand. Robert Frømands erindringer*. 2003. 295 s.

8243 Hansen, Peter T.: Allierede våbenedkastninger i Vendsyssel. September 1944-april 1945. *Vendsyssel Årbog* 1995, s. 25-40.

8244 Jespersen, Knud J. V.: *No Small Achievement. Special Operations Executive and the Danish Resistance 1940-45*. 2002. 591 s.
Oversættelse af nr. 4068.

8245 Jespersen, Knud J. V.: From Arsonist to Fire Brigade: Special Operations Executive and Danish Resistance 1940-1945. Jørgen Sevaldsen, Bo Børke og Claus Bjørn (red.): *Britain and Denmark. Political, Economic and Cultural Relations in the 19th and 20th Centuries*. 2003, s. 279-290.

8246 Thuesen, Sigvard: Våben fra luften. Erindringer fra besættelsen. *Folk og liv på Røndeegnen* 7, 1985, s. 29-35.

8247 Østergaard, Martin og Frank Weber: Våbenmodtagelse og sabotage. *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred* 1999, s. 129-138.

6.7.1. Illegal transport og transportgrupper

8248 Algreen-Petersen, Chr.: *Illegale transportere på Øresund. Autentisk beretning om tyskernes internering af danske soldater og om flygtningetransporter til Sverige*. 2002. 126 s.

8249 Mikkelsen, Birger: *Espergærde – et fiskerlejes historie*. 1980. 84 s. [Ny udg.] 1994. 2. opl. 1996.
S. 63-68 om tiden 1943-45.

8250 Nielsen, Tove: *Frygt og mod*. 1999. 441 s.
S. 13-56 om Thormod Larsen.

6.8. Stikkere og likvideringer

8251 Bisgaard, Nina: Stikkerlikvideringer. Samme: *Kvinder i modstandskampen*. 1986, s. 120-124.
Om modstandskvinden Gudrun Johansen (frk. Lange) og om den likviderede Hedvig Delbo.

8252 Bisgaard, Nina: Grethe Bartram. Samme: *Kvinder i modstandskampen*. 1986, s. 189-194.

8253 Foged, Harly: Min mor var stand-in for Jane Horney. *FV. Frihedskampens Veteraner* 170, 2002, s. 14-18.

8254 Hagelsten, Johannes O.: For 50 år siden – en likvidering og et stikkerbrev. *Jul i Frederikssund* 1995, s. 23-25.

Om Marianne Lund.

8255 Øvig Knudsen, Peter: Modstandsbevægelsens likvideringer under besættelsen. Foredrag i udskrift ved Arne Øland. *Rødder* 2002:1, s. 7-12.

6.9. Strejker mod samarbejds-politik og besættelsesmagt

8256 Kjeldsen, Michael: *Da københavnerne rejste sig. Folkestrejken juni-juli 1944.* 1994. 32 s.

6.10. Rekrutteringen til modstandsbevægelsen

8257 Damgaard Petersen, Ib: Træk af den danske modstandsbevægelses opståen og udvikling. Palle Roslyng-Jensen: *Synspunkter på besættelsestiden.* 1978, s. 104-115.

6.12. Enkelte modstandsfolk

8258 Blædel, Gert: Erik Briand-Clausen i det illegale arbejde. *Næs-gaards-Bogen* 1945, s. 83-84.

8259 Blædel, Leif: Børge Outze. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundre-*

de. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark. 1999, s. 328-331.

8260 Borgaa, Børge: Frihedskæmperen Lærer Herman Boye til Minde. *Den danske Kommuneskole i Sønderborg 1920-1945.* 1945, s. 49.

8261 Hedegaard, Connie: Frode Jakobsen. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark.* 1999, s. 156-159.

8262 Lauridsen, K. P.: Erik Briand-Clausen. *Næs-gaards-Bogen* 1945, s. 80-83.

Henrettet 29.3.1945.

8263 Møller, Lis: 8 samtaler om Danmark under besættelsen. Samme: *Mennesker på skærmen.* 1978, s. 9-41.

Benjamin Mørch. Edith Bonnesen. Knud Børge Jensen. Arthur Gravesen. Hans Erik Christiansen. Martin Evald Jensen.

8264 Ruby, Jenny: Thorkild Ruby 4.11.1925-24.12.1944. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter; Ulfborg-Vemb* 1995, s. 22-24.

Ulfborg.

6.13. Våben og materiel

8265 Fisker, E.: Sabotørens værktøj. *Folk og Værn* 1945, s. 191-193.

8266 Knarrström, Bo W.: Den danske modstandsbevægelses hjelme. 1. *Våbenhistorisk Tidsskrift* 33:6, 2000, s. 202-204.

8267 Knarrström, Bo W.: Den danske modstandsbevægelses hjelme. 2. *Våbenhistorisk Tidsskrift* 34:2, 2001, s. 42-45.

8268 Knarrström, Bo W.: Den danske modstandsbevægelses hjelme. 3. *Våbenhistorisk Tidsskrift* 34:7, 2001, s. 248-251.

6.14 Hjemmefronten. Modstandens bagland

8269 Steen-Knudsen, Ib: Uønskede tyskerbesøg. Den usikre dagligdag for pårørende under besættelsen. *Journalen* 1995:4, s. 8-13.

7.0. Samarbejde og modstand i enkelte byer og egne

Albuen, Lolland

8270 Nellemann, George: *Lollands Albue – kystkultur i historisk perspektiv*. 2000. 96 s.

S. 77-78 om besættelsestiden.

Allingåbro

8271 Friis, Sigrid: *Allingåbro på kryds og tværs*. 2000. 184 s.

S. 33-36, 90-91, 93-94, 147-163 om besættelsestid og befrielse.

Alrum

8272 Knudsgaard, Ove Lund: En dreng i Alrum 1940-45. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 5-24. Stadil.

Amager

8273 Olsen, Kirsten G.: *Lykkehjulet*. 1994. 49 s.
S. 6-32 om besættelsestiden.

8274 Taarnby, Gerhard: *Amagerlands Skytteforenings historie gennem 100 år: 1868 – 1. marts – 1968*. 100 s.
S. 52-62 om besættelsestiden.

Antvorskov

8275 Nissen, Erik B.: Aarets Gang. *Antvorskov Højskoles Aarsskrift* 1945, s. 66-77.

8276 Nissen, Erik B.: Fra Frihedskamp og Befrielse. *Antvorskov Højskoles Aarsskrift* 1945, s. 42-48.
Anker Hedemark. Kristian Petersen.

Askov

8277 Engberg, Poul: *Poesi og livshistorie*. 2000. 135 s.
S. 77-81 om besættelsestiden.
Askov Højskole.

Astrup

8278 Møller, Aksel: *Møllerfamiliens slægtshistorie*. 1998. 171 s.
S. 76-89 om besættelsestiden.
Landbofamilie.

Barsmark

8279 Iversen, Henry: Den 9. april 1940 og de efterfølgende krigsåret set fra lav højde i Barsmark. *Det gamle Løjt* 13, 1990, s. 113-115.

Birkelse

8280 Skovlund Hansen, O.: *Fortællinger om folk i et sogn*. 1997. 157 s. S. 78-83 om besættelsestiden.

Blenstrup

8281 Christensen, Inger Marie: *En blandet landhandel. Blenstrup og Omegns Brugsforening 1898-1998*. 1998. 40 s. S. 22-26 om besættelsestiden.

Blokhus

8282 Svenningsen, Severin: Dagbogsblade om besættelsen af Blokhus. *Egnssamlingen. Lokalthistorisk Arkiv og Museum for Pandrup Kommune* 1995, s. 5-66. Kommenteret af Grietje Klitgaard.

Borbjerg

8283 Hedegaard, Jens Peder og Marie Hedegaard: Erindringer fra ungdomstiden. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 67-74. Vinderup.

Bording

8284 Thomsen, Hans: Bording-humor under besættelsen. *Egnsbogen, Bording/Engesvang/Ikast*, 2000, s. 13-20.

Om "Pølseavisen" 1941 og 1942.

8285 Thomsen, Hans: *Tre Bordingbrødre i Anden Verdenskrig*. 2003. 209 s.

Bornholm

8286 Jensen, Bent: Soviet Occupation of a new Type: The long Liberation of the Danish Island of Bornholm 1944-1946. *Scandinavian Journal of History* 25:3, 2000, s. 219-237.

8287 Jørgensen, H. V.: De sidste skud i Anden Verdenskrig. *Jul på Bornholm* 1999, s. 54-58. Om søtræfningen på Rønne Banke.

8288 Løvgreen, Axel og Sten Erik Løvgreen: Ungarske soldater på Bornholm. En øjenvidneskildring fra maj 1945. *Jul på Bornholm* 2001, s. 15-20.

8289 Nicolaisen, Asta: *Pigen fra øen*. 1998. 87 s. S. 58-70 om 1940-46.

8290 Nicolaisen, Asta: *Stenhuggerens datter*. 1999. 119 s. S. 56-74 om 1940-46.

Bov

8291 Lampe, Jens Kongsted: To frihedskæmpere med tilknytning til Bov sogn. *Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne* 23, 2000, s. 5-15. Om Anker Hansen (1917-1944) og Karl Marius Laursen (1920-1944).

8292 Lorenzen, Hans: Min deltagelse i modstandskampen. *Fra Bov Museum. Historisk Forening for Visherred* 8, 1985, s. 37-40.

8293 Poulsen, Ingeborg: Erindringer fra Bov sogn 1923-45. *Sønderjysk Månedsskrift* 52, 1976, s. 334-346.

Brejning

8294 Nielsen, Asger Gyntner: Besættelsen set fra Brejninggaard. Om at bo sammen med tyske soldater og flygtninge september 1944 - juni 1945. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 36, 2002, s. 75-94.

Broager

8295 Korse, Aug.: *Broager Spare- og Laanekasse og dens Mænd gennem 100 Aar: 13. April 1845-13. April 1945*. 1945. 138 s. Ny udg. 1995. 114 s.
S. 102-107 om besættelsestiden.

Brylle

8296 Andersen, Rasmus: *Brylle sogn i 1900-tallet*. 1999. 96 s.
S. 40-48 om besættelsestiden.

Brøndby Strand

8297 Tverskov, Kim og Henning Sørensen (red.): *Fra fiskerleje til højhus - historien om Brøndby Strand*. 2000. 93 s.
S. 43-46 om besættelsestiden.

Brørup

8298 Clausen, Laurits: Fra besættelse til befrielse. *Årsskrift. Historisk Arkiv for Brørup og Omegn* 1984, s. 24-28.

Bække Sogn

8299 Andersen, Vald.: *Bække Sogn*. 2. 1973. 203 s.
S. 153-146 om besættelsestiden.

Bøvling

8300 Rahbek, Hakon: Leg bliver til alvor under besættelsen 1940-45. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 45-66.
Rysensteen.

Christiansfeld

8301 *Christiansfeld Idrætsforening. 75 års jubilæum 1924-1999*. 1999. 54 s.
S. 12-13 om besættelsestiden.

8302 Dall, Bent: Min tid på Christiansfeld Realskole. Lorenz Asmussen og Ellen Hansen (red.): *Christiansfeld Mellem- og Realskole 1920-1970*. 1999, s. 80-82.

8303 Hertz, Elna: Erindringer fra skoleårene 1936-1945. Lorenz Asmussen og Ellen Hansen (red.): *Christiansfeld Mellem- og Realskole 1920-1970*. 1999, s. 78-79.

- 8304** Kappel, Jens Julius: Christiansfeld Realskole 1941-46. Lorenz Asmussen og Ellen Hansen (red.): *Christiansfeld Mellem- og Realskole 1920-1970*. 1999, s. 63-77.
- 8305** Sørensen, Ruth: Krigsfanger i skolegården. Lorenz Asmussen og Ellen Hansen (red.): *Christiansfeld Mellem- og Realskole 1920-1970*. 1999, s. 83-84.
- Dianalund
- 8306** Mogensen, Jørgen: *Langs landevej 255. Stationskvarteret og Karsholte*. 1998. 68 s.
(Dianalund Kommunes historie på tværs 5).
S. 13-19 om besættelsestiden.
- 8307** Schou, H. I.: *Oversigt over Kolonien Filadelfias Historie. 1897-1947*. 1947. 126 s.
S. 87-98 om besættelsestiden.
- Dragør
- 8308** Bogø, Dines: *Dragør Badehotel*. 1999. 97 s.
S. 46-51 om besættelsestiden og befrielsen.
- Dronninglund
- 8309** Dalsgaard, Elmer: *I århundrers spor. Dronninglunds historie*. 1973. 119 s.
S. 91-93 om besættelsestiden.
- Ebeltoft
- 8310** Jensen, Knud Chr. og Jakob Vedsted: *Ebeltoft – købstadsliv i 700 år*. 2001. 360 s.
S. 278-283 og 298-299 om besættelsestiden.
- Egense
- 8311** Jensen, Knud Erik: *Egense sogns historie*. 2000. 120 s.
S. 41-43 om besættelsestiden.
- Ejstrup
- 8312** Haahr, Betty: En skolepiges glimt af livet i et marketenderi. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 75-80.
Ejstrup kulleje.
- Engesvang
- 8313** Nedergaard, J. C.: *Erindringer fra et langt liv*. 1966. 91 s.
S. 47-52 om besættelsestiden.
- Esbjerg
- 8314** Bertelsen, Søren: *Min Esbjerg-tid*. 1998. 75 s.
S. 39-51 om besættelsestiden.
- 8315** Enevoldsen, Iver: *Basishavn Esbjerg. Sejlads og Modstand*. 2000. 129 s.
- 8316** Iversen, Anders: Hugo Holm – Esbjergs første svæveflyver. *Fønicks Posten* 11, 1995, s. 7-10.
- 8317** Jensen, Aksel m.fl. (red.): *Esbjerg Roklub gennem 50 år*. 1976. 56 s.
S. 14-15 om besættelsestiden.
- 8318** Johansson, Lars: *Udsatte egne – det er mig. Samtaler med Per Højholt*. 1998. 136 s.
S. 13-17 om besættelsestiden.

8319 Sund Nielsen, N. J.: *Esbjerg Brandvæsen gennem 50 Aar*. 1946. 48 s.
S. 29-45 om 2. verdenskrig.

8320 Sørensen, Tage: *KFUM-Spejderne i Esbjerg 1920-1970*. 1970. 351 s.
S. 152-175 om besættelsestiden.

8321 Sørensen, Tage: *Esbjerg indtil 1989 i malerkunst og farver*. 1989. 584 s.
S. 105-125, 435-439, 558-562 om besættelsestiden.

Farsø

8322 Sonne, Bent: Erindringsbilleder fra Dyrlægsgården i Farsø under besættelsen. *Dansk Veterinærhistorisk Årbog* 2001, s. 45-63.

Feldballe

8323 Bødker, Knud: Præst i Feldballe under besættelsen. *Folk og liv på Rønedeegnen* 7, 1985, s. 49-54.

Fredericia

8324 Clausager, Jørgen Peder, Søren Kyed Jakobsen og Bodil G. Schelde-Jensen: *Fredericia 1650-1970*. 2000. 303 s.
S. 239-242 om besættelsestiden.

8325 Holst, Erik: Maskinlærling på Voss i Fredericia under besættelsen. Ole Berner (red.): *Alt lykkes i en Voss-ovn. En virksomhedsberetning fra omkring 50'erne, da Voss var "en blandet landhandel"*. 2001, s. 71-75.

Frederikshavn

8326 Jørgensen, Ingemann: *Med glædesbud til havets folk*. 1992. 197 s.
S. 70-116 om besættelsestiden.
Læsø. Kerteminde.

Frederikssund

8327 Bjørner, Leif: Et kapitel i lokalhistorien. *Jul i Frederikssund* 1979, s. 13-15.

8328 Christoffersen, Knud B.: *Købstaden Frederikssunds historie 1801-1970*. 2. 1993. 512 s.
S. 325-339 om besættelsestid og befrielse.

8329 Dahl, Ivar: Mit ophold i Frederikssund Arrest. *Jul i Frederikssund* 1983, s. 3-6.

Fyn

8330 Larsen, Kaj E. M.: *25 år med dengse. Erindringsbilleder gennem barndom og ungdom fra 1924 til 1949*. 1999. 59 s.
S. 38-50 om besættelsestiden.
Flere opholdsteder, også i Østjylland.

Gilleleje

8331 Christensen, Per: Black Prince. Luksuslineren, der dukkede op som skydemål på Gilleleje Flak under Anden Verdenskrig. *Årbog 97 for Gilleleje og omegns museumsforening samt Helsinge Arkiv og museer*, 1997, s. 82-91.

Gimming

8332 Gimming Historiegruppe: *Gimming bys historie*. 1999. 224 s.
S. 185-189 om besættelsestiden.

Give

8333 Tromborg, Esther: Udsigt fra Ikærgårds pige-kammer 1944. *Årsskrift. Give Egnens Museum* 1995, s. 9-13.

Gladsaxe

8334 Hermann, Arne J.: Gladsaxe Kommune under besættelsen 1940-45. *Årbog. Historisk-topografisk selskab for Gladsaxe kommune* 22, 1995, s. 7-95.

8335 Juul Sørensen, Karen og Per Boje: *Fra klondyke til moderne velfærds-kommune. Gladsaxes politiske historie 1900-2000*. 2001. 267 s. S. 90-103 om besættelsestiden.

Gram

8336 Petersen, Aage: *Fra børnehjem til dronningebesøg*. 1998. 117 s. S. 23-29 om besættelsestiden. Smed.

Grene

8337 Nielsen, Linda: Brunkulsgavningen i Grene Sogn. *Egnsbogen. Grindsted/Billund/Give* 2001, s. 28-31.

Greve

8338 Rydahl, Inge: At være barn under krigen. *Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 165-170. (Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990.) Korskildegård.

Grindsted

8339 Willer, H.: Grindsted i årene 1940-1945. *Egnsbogen. Grindsted/Billund* 1983, s. 5-10.

Grove

8340 Bendtsen, Amy: Mine barndoms-minder fra krigstiden. *Hard-syssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 181-183.

Grønholt

8341 Andersen, Inger: Mine år i Grønholt. *Fra Frederiksborg Amt* 1991, s. 5-12.

Gråsten

8342 Andersen, Poul: *Graasten – et slot og et sogn*. 1986. 279 s. S. 247-253 om besættelsestiden.

8343 Busch, Ulla: Barn i 40'ernes Gråsten. *Årsskrift/Historisk Forening for Gråsten By og Egn* 2000, s. 46-63.

Haderslev

8344 Christensen, Olav: *Haderslev Bys Spare- og Laanekasse med billeder til Haderslev bys historie 1819-1969*. 1969. 191 s. S. 148-153 om besættelsestiden.

8345 Favrholt, M.: *Haderslev Latinskoles historie 1567-1967*. 1966. 380 s. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland 36). S. 280-289 om besættelsestiden.

- 8346** Hans, Annelise Wagner: *En pige fra Slotsgade og Vestergade*. 2000. 119 s.
S. 69-84 om besættelsestid og befrielse.
- 8347** Jacobsen, N. H.: Haderslev Katedralskole 1920-1945. *Haderslev Katedralskole 1920-1945*. 1946, s. 9-46.
S. 41-46 om besættelsestiden.
- 8348** Mårup, Egon: Besættelsestiden oplevet af en 13-17-årig. *Sønderjysk Månedsskrift* 1976, s. 293-309.
- 8349** Rønne, Bent Vedsted: *Haderslev i det 20. århundrede. Set gennem ord og billeder*. 2001. 128 s.
S. 55-62 om besættelsestiden.
- Hadsund
- 8350** Pedersen, Axel: *Typografers liv og arbejde*. 1994, s. 131-163.
S. 140-147 om besættelsestiden.
- Hanstholm
- 8351** Christensen, Holger m.fl. (red.): *Hanstholm år 2000 – fra Hanstholms historie*. 2000. 121 s.
S. 27-30, 40-48 om besættelsestiden.
- Harre
- 8352** Tang Jørgensen, Børge: *Erindringer fra 2. Verdenskrig. Skiveeg-nens jul* 1995, s. 41-44.
- Haslev
- 8353** Jensen, Emil: *Emil fortæller. Erindringer fra Haslev og omegn*. 1999. 72 s.
S. 45-67 om besættelsestiden.
Modstandsarbejde.
- Hasseris
- 8354** Elsøe-Jensen, Jørgen: *Hasseris – fra landsby til forstad*. 2000. 180 s.
- Haubro
- 8355** *Himmerlands Ungdomsskole 1920-1970*. 1970. 168 s.
S. 81-91, 93-95 om besættelsestiden og befrielsen.
- Helsingør
- 8356** Hartz, Brita: *Næsten et århundrede*. 2002. 239 s.
S. 227-236 om besættelsestiden og befrielsen.
- Herborg
- 8357** Clemmensen, Else Marie: *Nogle oplevelser fra besættelsestiden. Hardsyssels Årbog* 2. rk., 36, 2002, s. 95-98.
- Herning
- 8358** Bendixsen, Mogens: *Brandvæsen og brande i Herning*. 1984. 48 s.
S. 28-29 om besættelsestiden.
- 8359** Bendixsen, Mogens: *Vejen til en grøn kommune*. 1985. 119 s.
S. 63-64 om besættelsestiden.
- 8360** Eriksen, V. (red.): *Midtjyske CF-kolonnen gennem 40 år*. 1981. 96 s.

S. 5-29, 33-38, 59-79 om Midtjyske Udrykningskolonne under besættelsen.

8361 Hagedorn, Finn: „*Mindegades Skræk*“. 1996. 162 s.
(Herning-bogen 1996).

8362 *Herning Gymnasium 1923-1948*. 1948. 47 s.
S. 44-47 om besættelsestiden.

8363 Herreborg Thomsen, Sven: Krig eller fred. *Herning Gymnasium 1923-1973*. 1973, s. 49-53.

8364 Isen, Chr. (red.): *Notater i en kulbunke. Registratur over meddelelser fra de midt- og vestsjyske brunkulslejer i Herning Folkeblad 1914-1918 og 1939-1950*. 1981. Upag.

8365 Lauridsen, Eigil: Levevilkår i Herning under besættelsen. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 133-138.

8366 Møller Jensen, Tage Uffe: 9. april 1940 og nogle oplevelser i tiden derefter. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 81-104.
Trælund. CBU-tjeneste på Bernstorff Slot og Herningsholm.

8367 Pedersen, Ove: *Der var engang et Højskolehjem*. 1990. 111 s.
(Herning-bogen 1990).
S. 72-77 om besættelsestiden.

Hersom

8368 Finsen, Jens Chr., Marie Larsen og Lydia Kristensen: En mod-

standsmand fra Sandbækgruppen fortæller. *Årsskrift. Møldrup kommunes lokalhistoriske arkiv* 1992, s. 98-100.

Om Jens Chr. Finsen og Marie Larsen.

Herstederne

8369 Lassen, M.: *En skole fylder 100 år*. 1972. 173 s.
S. 98-102 om besættelsestiden.

8370 Sørensen, Henning: *Albertslund i tusind år*. 2000. 253 s.
S. 144-149 m.m. om besættelsestiden.

Hirtshals

8371 Postkontorets dagligdag under den anden verdenskrig. *Fra egnens fortid. Lokalhistorisk årbog*. Udg. af Lokalhistorisk Selskab for Hirtshals kommune 1991, s. 57-62.

8372 Poulsen, Knud: Den poetiske postmester eller en frihedshelt, der blev skældt ud. *Fra egnens fortid. Lokalhistorisk årbog*. Udg. af Lokalhistorisk Selskab for Hirtshals kommune 1991, s. 63-66.

Holbæk

8373 Falster, Lars Barger: Dyr læge i Holbæk under besættelsen. *Dansk Veterinærhistorisk Årbog* 2001, s. 9-32.
RAF-angreb. Henning Brøndum.

Holme

8374 Nielsen, Hans: Tobakssituationen under krigen 1940-45. *Nørre Djurs Egnsarkiv* 1988, s. 38-40.

Holstebro

8375 Bjerregård, Kristian: *Holstebro – hvornår skete det?* 1999. 311 s.
S. 168-175 om besættelsestiden.

8376 Møller Nielsen, Kristian: Erindringer fra min tid som dreng under krigen i Holstebro 1940-45. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 184-196.

8377 Nornbak, Axel: Episoder fra Holstebro under besættelsen og i tiden derefter. 1985. 80 s.

8378 Ramskou, Thorkild, Steffen Linvald og Jens Johansen: *Bro og by – en folkebog om Holstebro*. 1974. 134 s.
S. 102-104 om besættelsestiden.

Hornbæk

8379 Jensen, Holger: *Niels Hermans fortæller om sit 90-årige liv og om dagligdagen i det gamle Over Hornbæk*. 1999. 101 s.
S. 72-79 om besættelsestiden.

Horne

8380 Kelleman, Bo: Dyrslægeliv i Horne – uddrag af en usædvanlig slægtsbog. *Fra egnens fortid. Lokalhistorisk årbog*. Udg. af Lokalhistorisk Selskab for Hirtshals kommune 1989, s. 65-83.
S. 69-78 om besættelsestiden.
Jens Kjeldsen-Kragh.

Horsens

8381 Jørgensen, Carl Th.: *Hundrede Horsens-år 1870-1970. Tiden mel-*

lem fortid og nutid. 1977. 250 s.
S. 158-162 om besættelsestiden.

Hover Sogn

8382 Geertsen, A. Th.: *I gryets time*. 1970. 94 s.
Muldbjerg Skole.

Hurup

8383 Andersen, Herluf: Smedens erindringer. *Sydthy Årbog* 1993, s. 6-9.

Husby

8384 Andersen, Jens: Besættelsestiden 9. april til 5. maj 1945 i Husby. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter, Ulfborg-Vemb* 1995, s. 54-63.

8385 Bækly Olesen, Elva: Erindringer fra besættelsen og befrielsen d. 5. maj 1945. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter, Ulfborg-Vemb* 1995, s. 67-71.

Hvidovre

8386 Thomsen, Hans Chr. (red.): *Ud af Glemmebogen*. 1998. 50 s.

8387 Thomsen, Hans Chr.: *Omkring Holmegården*. 2000. 80 s.
S. 54-56 om besættelsestiden.

Hørup

8388 *Hørup UI. 75-års jubilæum 1995*. 1995. 54 s.
S. 17-21 om besættelsestiden.

Ikast

8389 Thøgersen, Chr.: Ung under besættelsens vilkår i Ikast. *Ung i*

Vestjylland. Hardsysselfolk 4, 1984, s. 116-123.

Ingstrup Sogn

8390 Nielsen, Morten: *Uden om-svøb. Beboerne i Hvorup Klit. – Af fjord er du kommet. Filosofiske betragtninger.* 1996. 196 s.

S. 100-101 om besættelsestiden.
En last smør er strandet.

Jegindø

8391 Madsen, Peter: *80 år på Jegindø.* 1973. 87 s.

S. 77-78 om besættelsestiden.

Kaas

8392 Frederiksen, Thorkild: *Årgang 1927. Barn af trediveerne og ung under krigen.* 1982. 191 s.

S. 113-187 om besættelsestiden.
Ålborg Katedralskole.

Kerteminde

8393 Filsøe Petersen, Erik: En kerteminde-families vilkår under besættelsen. *Cartha. Årsskrift for Kertemindeegnens Museer* 1998/99, s. 23-43.

8394 Porsmose, Erland: *Johannes Larsen – menneske, kunstner og natur-oplever.* 2001. 375 s.

S. 308-322 om besættelsestiden.

8395 Risskov Sørensen, Kurt: *Kerteminde Bys Historie.* 3. 2001. 248 s.

S. 134-137 om besættelsestiden.

Anm. af Jørgen og Stella Borne Mikkelsen i *Fortid og Nutid* 2002, s. 327.

Kjellerup

8396 Sørensen, Ejnar W.: Kjellerup kommuneskole i besættelsestiden, som jeg mindes det efter de mange år. Erling Kristensen og Villy Bach Rasmussen (red.): *Kjellerup Skole 1901-1976.* 1976. s. 43-46.

Kolding

8397 Bollerup, N. J.: Episoder fra besættelsen i Kolding. *Koldingbogen* 2002, s. 77-81.

8398 Brøns, Daniel: Modstandsfolk havde borgmesteren i ryggen. *Danske Kommuner* 26:16, 1995, s. 24-26.

8399 Due, Gunhild: Kolding Vagt-værn 1944-45. *Koldingbogen* 2001, s. 87-93.

8400 Hansen, Kirsten: Besættelsestiden og befrielsen i børnehøjde. *Koldingbogen* 2001, s. 76-86.

8401 Jørgensen, Line: Danske hjerter – Kolding 1943-45. *Koldingbogen* 1990, s. 67-69.

Korning Sogn

8402 Johansen, Terkel: *Korning Kirkes historie og Sognets menighedsliv gennem 200 år.* 2000. 134 s.

S. 78-79 om sabotage.

Trykt første gang i *Horsens Folkeblad* 22.4.1995.

Kværs

8403 Petersen, Peter: *Grænseland,*

grænsesind, grænsekamp. Erindringer 1918-1964. 1989. 393 s.

S. 234-310 om besættelsestiden.

Tørshøl. Krabbesholm Højskole. Tønder.

København

Med Frederiksberg og visse forstæder.

8404 *København fra Absalon til i dag.* 1953. 239 s.

(Kraks Tidstavler).

S. 166-188 om besættelsestiden.

8405 *Københavns hvornår skete det. Fra Absalon til nutiden.* Udarbejdet på grundlag af Kraks tidstavler. 1979. 288 s.

S. 170-197 om besættelsestid og befrielse.

8406 Ammundsen, Esther: *Amanda fortæller. Tidsbilleder fra det 20. århundrede.* 1990. 196 s.

S. 56-72 om besættelsestiden.

Kommunchospitalet. Blegdamshospitalet.

8407 Andersen, Ib Tage: *I hine dage 1933-1951.* Jakob Jensen (red.): *Ordrup Gymnasium gennem 100 år 1873-1973.* 1973, s. 105-126. S. 116-122 om besættelsestiden og befrielsen.

8408 Andersen, O.: *Hvorfor jeg gik fra Stillingen som Borgmester.* 1945. 50 s.

8409 Bastiansen, Charlotte: *Alle tiders skole. Rundt om Christianshavns Døttreskole gennem 200 år.* 1999. 119

s.

S. 87-92 om besættelsestiden.

8410 Biilmann, Chr. Holm: *Strejfflys og glimt. Københavns Kommunes Aftenskole og Aftenhøjskole 1897-1972.* 1972. 84 s.

S. 18-22 om besættelsestiden.

8411 Bilde Rasmussen, Marie og Bent Jørgensen (red.): *Studentergården 75 år.* 1998. Upag.

8412 Dahlin, Ulrik: *Fortidens vidne.* *Press* 56/57, 1990, s. 60-67.

Interview med Hans Rasmussen. Christianshavn.

8413 Esbech, Svend: *April - 44.* 1994. 79 s.

Om Frederiksberg i april 1944.

8414 Falk Hansen, Aage: *Skæbner og skæbnetider. Minder fra en lang livsgerning.* 1971. 249 s.

S. 184-223 om besættelsestid og befrielse. KFUM. Horserød.

8415 Freudenthal, Poul: *Fra mit Livs Kaleidoskop.* 1967. 182 s.

S. 92-98 om besættelsestiden.

Læge.

8416 Gudmundsen, Ulf: *Spontane rids. En håndfuld erindrings-konfetti.* 2000. 58 s.

S. 21-28 om besættelsestiden.

8417 Hammerich, Paul: *Og husk smørmærker! En 1.g'ers dag i efteråret 1944.* Jakob Jensen

- (red.): *Ordrup Gymnasium gennem 100 år 1873-1973*. 1973, s. 134-143.
- 8418** Hansen, Mogens: Volden i Brønshøj. Ole Pedersen (red.): *Derfra vor verden går: Skoleminder gennem 60 år*. 2001, s. 83-90. S. 83-85 om besættelsestiden.
- 8419** Hertel, Hans: *Vor tids Reitzel. En pionerforlægger og hans samtid 1949-99*. 1999. 194 s. S. 9-11 om besættelsestiden. Illegal presse. Forlægger.
- 8420** Hess Thaysen, Jørn Christian: *Glimt fra mit liv*. 1998. 115 s. S. 34-78, 96-98 om besættelsestiden. Stud. med. Modstandsarbejde. Frøslevlejren. Dachau. Neuengamme.
- 8421** Holst Andersen, Knud (red.): *Onkel Theodors hest. Karen Margrethe Friis, født Schøller: Erindringer 1897-1977*. 1986. 261 s. S. 172-195 om besættelsestiden.
- 8422** Houmøller, Sven: *Med flid, kunst og vand*. 1970. 217 s. S. 69-74 om brandvæsenet under besættelsen.
- 8423** Ipsen, Anne: *A Child's Tapestry of War: Denmark 1940-1945*. 1998. 239 s.
- 8424** Jensen, Hugo: *Legenden Ejler Jørgensen. Ikke en kagebog, men en bog om mad*. 1994. 182 s. S. 22-49 om besættelsestiden. Hotel Nordland.
- 8425** Jensen, Johannes: Die St.-Petri-Schule in Kopenhagen 1932-1949. *Grenzfriedenshefte* 1986:3, s. 131-155.
- 8426** Jensen, Johannes: Peter de Vos und Werner Görnandt. Warum die Sankt-Petri-Schule nach dem Zweiten Weltkrieg nicht geschlossen wurde. Jürgen Beyer og Johannes Jensen: *Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000*. 2000, s. 133-157. S. 149-157 om besættelsestiden.
- 8427** KVL den 5. maj 1945. *Dansk Veterinærhistorisk Årbog* 2001, s. 64-67. Professor Aage Jepsens fotografier fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.
- 8428** Larsen, Alex Frank: *Anker. Mennesket. Magten. Meningerne*. 1999. 419 s. 2. udg. 1. opl. 2000. S. 51-99 om besættelsestiden.
- 8429** Lynder, Henrik: *Københavns Sporvejes omnibuslinie 22*. 1998. 71 s. S. 15-20, 52-57 om besættelsestiden.
- 8430** Moltke, Else: *Krisetid og Stjernerunder*. 1985. 161 s. S. 41-161 om besættelse og befrielse.
- 8431** Nathan, Ove: Den inspirerende provokatør. Johannes Riis (red.): *Min bedste lærer. Fjorten essays*. 2000, s. 64-74. Om Johan Rosing.
- 8432** Nielsen, Niels: Nordisk Kollegium. Oprettelse og igangsættelse

- 1938-1948. Johs. Brøndum-Nielsen, Peter Skautrup og Allan Kariker (red.): *Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen*. 1975, s. 179-194.
- 8433** Nielsen, Poul Robert: *Drenge-år: Østerbrodreng i 30'erne og under besættelsen*. 2000. 146 s.
- 8434** Petersen, Børge: *Farfars Krønike 1925-1951*. 1999. 168 s.
S. 38-69 om besættelsestiden.
Studerende. Illegalt bladarbejde m.m.
- 8435** Spang Olsen, Ib: *Fra purløgsbed til skrumpelskud. Erindringer*. 1993. 203 s.
S. 120-137 om besættelsestiden.
- 8436** Spang Olsen, Ib: *Ung mand i fyrreerne. Erindringer*. 2003. 260 s.
Udvidet udgave af foranstående.
S. 135-180 om besættelsestiden.
- 8437** Sporvejsfolk i modstandsbevægelsen. *Sporvognen* 4, 1990, s. 5-9.
Poul H. Jensen. Arthur Thomsen. Villy Fjeldsted.
- 8438** Stegelmann, Jørgen (red.): *Højt til Vejrs gik Dannebrog. Krebs' Skole i 100 år*. 1972. 340 s.
S. 252-264 om besættelsestiden.
- 8439** Stilling, Herman: *En dreng ved navn Herman*. 1974. 125 s.
S. 89-108 om besættelsestiden.
Skotøjsarbejder.
- 8440** Thomsen, Hans-Henrik: *Ambulancerne 1898-1998*. 1998. 198 s.
S. 51-60 om besættelsestiden.
- Køge
- 8441** Bjerg Møller, G.: *Værnemagten og politimester Vagn Bro. Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 204-207.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- 8442** Hartvigsen, Mogens: *Tøxens Skole i krigsårene. Glimt fra besættelsestidens skolehverdag. Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 195-197.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- 8443** Nielsen, Knud: *Brochmands Skole i Køge under besættelsen. Glimt fra besættelsestidens skolehverdag. Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 193-194.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).
- Langå
- 8444** Borch-Jensen, Marton: *En beretning fra krigens tid. Langå. Lokalthistorisk Årbog* 1996, s. 47-51.
- Lillerød
- 8445** Jacobsen, Hans Henrik: *Bogen om Sigfred Pedersen*. 1999. 174 s.
S. 82-84 om besættelsestiden.

Lolland-Falster

8446 Bjørn, Claus: *Den Classenske Agerbrugsskole på Næsgaard 1799-1999*. 1999. 200 s.

S. 119-128 om besættelsestiden.

8447 Gaardmand, P. N.: Næsgaard. Virksomheden i Skole og Avlsbrug 1944-45. *Næsgaards-Bogen* 1945, s. 13-22.

8448 Hansen, Lindhard: *Et liv med mange fugle og få penge. Slotsvægteren fortæller*. 1997. 135 s.

S. 82-95 om besættelsestiden.

Krenkerup.

8449 Hansen, Marius: Den lollandske Landbostands Sparekasse 1924-1945. *Den lollandske Landbostands Sparekasse gennem 75 Aar*. 1945, s. 221-234.

8450 Hansen, Marius: Gennem Krise og Krig. *Den lollandske Landbostands Sparekasse gennem 75 Aar*. 1945, s. 193-220.

8451 Hovmand, Chr.: *Min barndom på landet. Et menneske dannes. En fortælling fra et mindre landbrug på Vestlolland 1930-1945*. 1999. 97 s.

S. 91-97 om besættelsestiden.

8452 Mørch, Palle: Frihedskampen på Lolland-Falster. *Årbog. Lolland-Falsters Historiske Samfund* 1995, s. 63-73.

8453 Mørch, Palle: Johan Siboska – en af hverdagens helte fra besættelsen. *Jul på Falster* 2002, s. 72-74.

8454 Nielsen, Valborg: *Mens tiderne skifter med tider! En falstersk piges liv*. 1999. 208 s.

S. 54-64 om besættelsestiden.

Lunde Sogn

8455 Jacobsen, Hans Henrik: *Træk af Lunde sogns historie*. 1997. 192 s.

S. 169-178 om besættelsestiden.

Lyngby

8456 Naabye, Rita: *To drosler sad ...* 1994. 142 s.

S. 9-21 om besættelsestiden.

8457 Sveistrup, Poul: Erindringer og indtryk fra min skoletid 38-43. Sv. E. Klausen m.fl. (red.): *... en skole gennem hundrede år 1871-1971*. 1971, s. 53-54.

Løgumkloster

8458 Skovmand, Holger: Krigsaarene. *Løgumkloster Kommuneskole 1920-1945*. 1946, s. 104-106.

Løjt Sogn

8459 Hansen, Kirsten og Gunner Kjer Hansen: For 40 år siden. *Det gamle Løjt* 8. 1985, s. 154-158.

Mariager

8460 Toubro, Jørgen: *13 gode historier*. 1999. 95 s.

S. 22-48, 66, 72-79 om besættelsestiden.

Marstal

8461 Hermansen, Karsten: Marstal Havn 1925-1945. Samme (red.): *Marstal Søfart 1925-2000*. 2001, s. 14-29.

S. 28-29 om besættelsestiden.

Middelfart

8462 Ankjær Nielsen, Svend (red.): *Vestre Skole 100 år – en levende skole i centrum*. 1997. 84 s.

S. 30-42 om besættelsestiden.

8463 Dragsbo, Peter: *Bogen om Grimmerhus*. 1996. 72 s.

S. 50-53 om besættelsestiden.

8464 Hansen, Anna: *Middelfart Krøniker 1925-1945*. 2001. 65 s.

S. 57-65 om besættelsestiden.

8465 Skræppenborg-Nielsen, Johs.: *Vi som troede ... Johs. Skræppenborg-Nielsen fortæller om sit liv*. Ved Otto Rasmussen. 1999. 160 s.

S. 18-37 om besættelsestiden.

Midtjylland

8466 Kristensen, Niels Kr.: *Erindringer*. 1999. 98 s.

S. 89-95 om besættelsestid og pengeombytning.

Neksø

8467 Kjøller, Anne Marie: Neksø Sygehus i maj 1945. Erindringer om en voldsom "befrielse". *Jul på Bornholm* 2000, s. 53-56.

Nibe

8468 Søndergaard, Poul: Barn i

Nibe i en mørk tid. *Barn af Himmerland* 9, 1997, s. 187-211.

Nykøbing Falster

8469 Brandt, Palle: Det er her det foregår. 1998. 48 s.

S. 33-37 om verdenskrig og besættelsestid.

Odense

8470 Berthelsen, Anders W.: *Bolbro-bogen*. 1994. 112 s.

S. 75-80 om besættelsestiden.

8471 Berthelsen, Anders W.: *Hunderup Munkebjerg bogen*. 1997. 104 s. 2. udg. 1999.

S. 68-72 om besættelsestiden.

8472 Godske, Poul: Min debut som musiker – midt i 4. mellem. Hans Henrik Jacobsen (red.): *Husker du vor skoletid på OK? Odense Katedralskole i Jernbanegade 1894-1994*. 1994, s. 56-58.

8473 Jørgensen, Frederik: Nerverne sad uden på tøjet. Erindringer fra 2. verdenskrigs afslutning. *Odensebogen* 1999, s. 115-126.

8474 Nykjær, Thorkild: Om sommeren lysnede det. Erindringer 1938-42. *Odensebogen* 2001, s. 155-171.

S. 166-171 om besættelsestiden.

8475 Rasmussen, Erik Bill: Krig – demonstration og modstandsbevægelse på OK. Hans Henrik Jacobsen (red.): *Husker du vor skoletid på OK? Odense Katedralskole i Jernbane-*

gade 1894-1994. 1994, s. 50-55.
Frøslev.

8476 Rix, M. (red.): *Odense Brandvæsen 1920-1945*. 1945. 29 s.
S. 22-29 om besættelsestiden. Desuden upag. billedserie fra besættelsestiden.

Ollerup

8477 Brandt, Jens K.: *Som led i en kæde ...* 1994. 207 s.
S. 59-69 om besættelsestiden.
Landbrugselev på forskellige gårde spredt over landet.

8478 Hedegaard, Jens Peter: Da Ollerup Folkehøjskole flyttede til Faaborg. Erindringsbillede fra besættelsestiden. *Stavn* 1994, s. 33-36.

Over Jerstal

8479 Lund, Laurids: Som jeg oplevede dagene omkring befrielsen. *Årbog for Lokalthistorisk Forening for Vojens Kommune* 1995, s. 20-23.

Paarup

8480 Ramskov Andersen, Peter: *I Odenses skygge. Paarup Sogn og Kommune indtil 1970*. 1999. 327 s.
S. 222-232 om besættelsestiden.

Pandrup

8481 Møller, Børge: Barn i Pandrup 1940-45. *Egnssamlingen. Lokalthistorisk Arkiv og Museum for Pandrup Kommune* 2001, s. 50-61.

8482 Nørgaard, O.: Erindringer – på grundlag af Kaas beretningen.

Egnssamlingen. Lokalthistorisk Arkiv og Museum for Pandrup Kommune 1992, s. 7-17.

Ramsø

8483 Johansen, Marianne: *Ramsøbogen. En kommunekrønike 1940-98*. 1999. 212 s.
S. 16-22 om besættelsestiden.

Randers

8484 Hjorth-Møller, Jørgen: Lidt om forlystelseslivet i Randers under anden verdenskrig. *Historisk årbog fra Randers Amt* 1999, s. 46-57.

8485 Larsen, Kaj: *Typografers liv og arbejde*. 1994, s. 75-99.
S. 79-83 om besættelsestiden.

8486 Smidt-Jensen, Jørgen: Krigens dagligdag. *Dansk tidsskrift for museumsformidling* 15, 1995, s. 33-38.

Rens

8487 Jensen, N.A.: Rens Efterskoles Historie fra 1940. *Rens Efterskoles Årsskrift* 1946, s. 57-61.

Ringe

8488 Havelund Rasmussen, Børge: Espe gruppens bevogtningsopgaver i 1945. *Ræthinge-Posten. Årsskrift for Ringe Museumsforening og Ringe lokalhistoriske Forening* 1995, s. 19-21.

8489 Juul Kristensen, C. E.: Fra dreng til voksen med rødder i

Ringe. *Ræthinge-Posten. Årsskrift for Ringe Museumsforening og Ringe lokalhistoriske Forening* 1995, s. 23-36.

8490 Schrøder, Ulrik: Intet at bemærke ... om det private og kommunale vagtværn i Ringe 1944-45. *Ræthinge-Posten. Årsskrift for Ringe Museumsforening og Ringe lokalhistoriske Forening* 1995, s. 3-18.

Ringkøbing

8491 Anthonisen, Bent Bågø: Da russerne overgav sig ved Røgind Kro. *Mennesker og hændelser i Vestjylland. Hardsysselfolk* 3, 1983, s. 111-118.

8492 Bork-Larsen, H.: *Modstandsbevægelsen i Ringkøbing*. 2001. 24 s.

Roskilde Amt

8493 Hjorth Rasmussen, Alan: Krogsnæb-affæren. *Romu* 1998, s. 105-138.
Väbentransport.

Roskilde

8494 Bjerg Hansen, Søren: Mit cykelhjul. *Roskilde Amt under besættelsen 1940-45*. 1990, s. 188-191.
(Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1990).

8495 Feilberg, Jytte: Erindringsglimt fra en mørklægningstid. *Jul i Roskilde* 57, 1983, s. 29-33.

8496 Jacobsen, Ole: Roskilde under besættelsen. *Jul i Roskilde* 69, 1995, s. 18-23.

8497 Westergaard, Ole: *Baptistmission i Roskilde 1899-1999*. 1999. 111 s.
S. 46-50 om og fra besættelsestiden.

Rougsø

8498 Skriver, Poul Ladefoged: Besættelsesårene 1940-45. *Rougsø Lokalhistoriske Forening* 2001, s. 6-14.

Rungsted

8499 Bengtsson, Carl: Krigens år. Carl Bengtsson (red.): *Rungsted private Realskole 1920-1970*. 1970, s. 19-24.

Rynkeby

8500 Andreassen, Dagmar: *Mosteren – et liv med udfordringer*. 1998. 183 s.
S. 56-65 om besættelsestiden.

Rødning

8501 Kragh Nielsen, Niels H.: Besættelsestiden 1940-45 i Rødning kommune. *Historisk Årbog for Rødning Kommune* 1985, s. 41-77.

8502 Madsen, Thora: Pedel på Rødning Skole under 2. verdenskrig. *Historisk Årbog for Rødningegnen* 1998, s. 63-74.

Rødovre

8503 Jensen, Arne Vagn: *Falcks Brand- & Redningskorps i Rødovre. 1931-1986*. 1999. 42 s.
S. 17-22 om besættelsestiden.

Rønde

8504 Kristoffersen, Arne: Rønde Højskole under besættelsen. *Folk og liv på Røndeegnen* 7, 1985, s. 55-61.

Rønne

8505 Jørgensen, Carsten: Den flyvende træsko. Sabotageaktion på tyske flyvebåde i Rønne samt BV 138's historie kort fortalt. *Flyvehistorisk Tidsskrift* 2001:2, s. 2-6.

Saltholm

8506 Zimling, Hans: En anderledes barndom. Inger Kjær Jansen (red.): *Saltholm*. 1999, s. 58-93.
S. 83-89 om besættelsestiden.

Sevel

8507 Munch Madsen, Jørn: Besættelsen. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 139-148.

Silkeborg

8508 Frost, Niels: Mellem politistation og vandrehjem. Lise Andersen m.fl. (red.): *Barn af Silkeborg*. 2. 1999, s. 129-138.
S. 130-134 om besættelsestiden.

8509 Hansen, Tove: *Silkeborg Bad. Historie*. 1999. 32 s.

S. 24-26 om besættelsestiden.

8510 Horskjær, Jan: *Silkeborg 1845-1982 – en by i billeder*. 1982. 231 s.
S. 147-153 om besættelsestiden.

8511 Kamphøener, Mogens (red.): *Fra et spirende frø til et blomstrende træ. Loge 56, Silkeborg 1924 – 75 år – 1999*. 147 s.

S. 34-40 om tiden under verdenskrig og besættelse.

8512 *Silkeborg i Billeder gennem 100 Aar. 1846-1946*. 1946. 174 s.

S. 140-147 om besættelse og befrielse.

Sindal

8513 Andersen, Alfred: Sindal Hvilehjem i fem mørke år. *Vore rødder* 2, 2001, s. 5-14.

8514 Bang, Frode: En sindaldreng 1940-1949. *Vore rødder* 2, 2001, s. 97-122.

Sjælland

8515 Obdrup, Carl Otto: *Helge. En skildring af Helge fra hans fødsel i 1931 til faderværdighed i 1958*. 1999. 351 s.

S. 173-244 om besættelsestiden.

Flere opholdssteder.

Skagen

8516 Bindslev, Sven Hauge: Det var en dyster tid. *Barn af Vendsyssel*. 7. 1989, s. 167-179.

8517 Jespersen, Gunnar: *Go'dag til i går*. 1984. 194 s.

S. 24-29 om tiden som minør i Marinen i 1943.

8518 Ålefiskeren i Skagen, Nordjyllands første sabotør. *Den danske Brigadeforening (Danforce)* 1963:5, s. 3-13.

Svend Marling. Kjeld Marling. Knud Marling.

Skive

8519 Sørensen, Elsa Steen: Sådan oplevede Skive befrielsen for 40 år siden. *Skiveegnens jul* 1985, s. 26-29.

Skjern

8520 Abildtrup, Marie: *Tider skal komme*. 1998. 175 s.

S. 53-87 om besættelsestiden.

Sygeplejeclev. Ribe. Holstebro.

Skodsborg

8521 Kjøller, Aksel: Den hvide by ved Øresund. Træk af Skodsborg Badesanatoriums historie. *Søllerødbogen* 1983, s. 105-152.

S. 127-132 om besættelsestiden.

Sorø

8522 Ahlefeldt, Claus: *Du finder sgu' nok ud af det, Claus! Erindringer 1932-1954*. 1998. 307 s.

S. 98-132 om besættelse og befrielse.

Sorø Akademi. Fjellebro.

8523 Nielsen, Ib og Jørgen Kristoffersen: Sorø Ungdomsskole i besættelsesårene. *Jul i Sorø* 49, 2001, s. 45-49.

8524 Olsen, Hans Chr.: Barn i Sorø under besættelsen. *Jul i Sorø* 43, 1995, s. 16-24.

Sottrup

8525 Lampe, Jens: Den 28. august 1943 i Sottrup. *Skrift for Historisk Forening for Sundeved* 1993, s. 72-75.

Struer

8526 Nielsen, Knud Erik: Hin påskelørdag 1945. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 161-176.

Sundby

8527 Scheur Nielsen, Helge: *Sundby 1920-1960*. 1999. 146 s.

S. 87-89 om besættelsestiden.

Sydfyn

8528 *Træk af historien om Hjemmeværnet på Sydfyn 1949-1999*. 1999. 320 s.

S. 14-29 om besættelsestiden.

8529 Syd- og Sønderjylland 1944. 1945. 21 s.

Begivenheder i Sønderjylland 1944.

8530 Bech, Ole og Eskild Bram (red.): *Nordslesvig 1920-1970. Historisk billedbog*. 1970. 212 s.

S. 80-114 om besættelsestiden.

8531 Hansen, Axel: Den slagne Hær paa Marchen hjem. *Sprogforeningens Almanak* 1946, s. 70-78.

8532 Hansen, Hans: Under den anden Verdenskrig. Samme (red.): *Den nordsleviske Landboforening. I Storm og Magsvejr gennem hundrede Aar*. 1946, s. 203-222.

- 8533** Hansen, Niels: 1945. 1946. 32 s.
Begivenheder i Sønderjylland 1945.
- 8534** Larsen, Kai Edvard: Fra Genforeningen til Kapitulationen. *Danmark* 5, 1945, s. 369-376.
S. 372-376 om besættelsestiden.
- 8535** Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten efter 1830*. 1982. 449 s. Supplementsbind til *Danmarks Historie*. Red. af Svend Ellehøj og Kristof Glamann.
S. 361-426 om besættelsestid og retsopgør.
- Sæby
- 8536** Bertelsen, Signe: Sæby Skole under besættelsen. *Sæby Museum* 6, 1993, s. 12-14.
- Søborg
- 8537** Beilin, Lui: Civilbeskyttelsestjenesten i Søborg under anden verdenskrig. *Årbog. Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune* 22, 1995, s. 96-113.
- Søby
- 8538** Isen, Christian: Hverdag og vilkår i brunkulsejerne. *Gamle vestjyske erhverv. Hardsysselfolk* 2, 1982, s. 90-100.
- 8539** Kristensen, Helge: Barn i Danmark – på randen af en verdenskrig. *Hardsyssel Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 105-132.
Fasterholt.
- Sønder Felding
- 8540** Bendixsen, Mogens: Singapore faldt, men Sdr. Felding holdt. *Mennesker og hændelser i Vestjylland. Hardsysselfolk* 3, 1983, s. 7-18.
DNSAP's møde 10.2.1942.
- 8541** Nielsen, Richard N.: *En træmands erindringer*. 1991. 62 s.
S. 30-39 om verdenskrig og besættelse.
- Sønderborg
- 8542** Brøndahl, Peter (red.): *Sønderborg FDF i 50 år. Fra Kejsertid til månefærd*. 1969. 73 s.
S. 26-29 om besættelsestiden.
- 8543** Gerald, P. M.: I Krigens Skygge. *Den danske Kommuneskole i Sønderborg 1920-1945*. 1945, s. 21-25.
- 8544** Larsen, Kai Edvard: *Sønderborg Bys Sparekasse*. 1945. 131 s.
S. 110-115 om besættelsestiden.
- Søndersø
- 8545** Rask, Sven m.fl.: *Øjeblikke i Søndersø Kommune*. 1999. 96 s.
S. 89: Fotografier af sabotage.
- Tanderup
- 8546** Thorsen, Sven Åge: På mejeri under krigen. *Rødder. Arbejderhistorie på Fyn* 13, 1991, s. 11-14.
- Taulov
- 8547** Lebech, Mogens: *Taulov det dejligste sogn i Danmark*. 1970. 531 s.
S. 453-457 om besættelsestiden.

Them

8548 *Historier fra Them Kommune gennem 100 år*. 1999. 144 s.
S. 117-124 om besættelsen og befrielsen.

Thisted

8549 Melchiorson, Knud Egon: *Knud den Heldige. Erindringer*. 1999. 282 s.
S. 39-59 om besættelsestid og befrielse.

Thorsager-Bregnet

8550 Friborg Hansen, Vilfred: Thorsager-Bregnet sogneråd og besættelsen. *Folk og liv på Røndeegnen* 7, 1985, s. 62-69.

Thy

8551 Mardal, Elly: Besættelsen i Thy den 9. april 1940. *Sydthy Årbog* 1990, s. 95-97.
Dagligliv.

8552 Poulsen, Orla og Flemming Skipper: „Hr. Lærer O. Frederiksen ...“ *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred* 2001, s. 131-137.
Om idræt.

8553 Rolighed, Bent: To heldige og en svipser – modstandsarbejde i Nordthy. *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred* 2002, s. 117-124.

Tikøb

8554 Nielsen, Grethe: Små kår under besættelsen. *Helsingør Kommunes Museer* 1998, s. 110-117.

Tim

8555 Nørgaard, Erna: Landhusmoder under besættelsen. *Hardsysels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 177-180.

Tjele

8556 Mellerup, Hildegaard, Inger Damm og Inge Gade Poulsen: Forskellige var vore oplevelser – hyggelige og dramatiske. Jul anno 1935-1950. Livet på Lynderupgård. Min barndoms jul på Tjele. *Fra Viborg Amt* 2002, s. 93-98.

Tjørring

8557 Nielsen, Laurits: *Tjørring sogns historie*. 1980. 230 s.
S. 181-185 om besættelsestiden.

Tømmerby

8558 Bakkær, Frede: *Livets mangfoldighed – på strejftog i min erindringsverden*. 1999. 151 s.
S. 13-27 om besættelsestiden.

Tønder

8559 Hansen, Hans: Statsskolens Bygninger under Beslaglæggelsen. *Tønder Statsskole 1920-1945*. 1945, s. 142-144.

8560 Randrup, Jakob: Tønder Statsskoles Historie 1920-1945. *Tønder Statsskole 1920-1945*. 1945, s. 7-61.
S. 49-61 om besættelsestiden.

Tørring

8561 Henriksen, Alfred: Tørring under besættelsen. *Træk af Tørring*

sogns historie. 2. udg. 1974, s. 222-226.

Ulfborg

8562 Bro, Kristen: Frihedskæmpe-re i Ulfborg Kirkeby. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter; Ulfborg-Vemb* 1995, s. 47-52.

8563 Kaae, Alfred: Alfred Kaae og krigen. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter; Ulfborg-Vemb* 1995, s. 35-46.
Dagbog 10.4.1940-20.9.1944.

8564 Nielsen, Mogens Henrik: Ulfborg Realskole under besættelsen 1940-45. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter; Ulfborg-Vemb* 1997, s. 86-97.

Ullerup Sogn

8565 Skov Kristensen, Henrik: Carl Warncke: De kirkelige forhold i Ullerup sogn under Besættelsen 1940-45. *Sønderjyske Årbøger* 2002, s. 199-226.

Tillige som særtryk.

Varde

8566 Bennike Jakobsen, Håkon: Om drengeleg og min flugt til Sverige. Birthe Nordentoft Feilberg (red.): *Vardeminder: 15 beretninger fra årene 1930-1950*. 1997, s. 111-124.

8567 Feilberg, Birthe Nordentoft (red.): *Vardeminder: 15 beretninger fra årene 1930-1950*. 1997. 129 s.
S. 25-28, 33-36, 42-43, 49-51, 61-63 om besættelsestiden.

Vedersø

8568 Brix, Hans: – *Hurtig svandt den byse Sommer! Kaj Munk 1924-44*. 1946. 297 s.
S. 210-291 om besættelsestiden.

8569 Gribsø, Erik: Den nat de myrdede Kaj Munk. *Det nye Ugeblad* 1949:1, s. 5-7.

8570 Kistrup, Jens: Kaj Munk. Claus Hagen Petersen og Connie Hedegaard (red.): *Det 20. århundrede. De 100 mest betydningsfulde personer i Danmark*. 1999, s. 288-291.

8571 Rasmussen, Louis: Kaj Munk og bogtrykkeren. *Ringkjøbing Aar-bog* 1969-70, s. 3-10.
Bogtrykkeren var Louis Rasmussen.

8572 Sandfeld, Gunnar: Kaj Munk oplevet. *Hardsysseles Årbog* 2. rk., 20, 1986, s. 5-28.

Vejle

8573 Worm, Thorkild: *Vejle. Minder fra gamle dage*. 1999. 143 s.
S. 102-109 om besættelsestiden.

Vejstrup

8574 Bukh, Peder: *Vejstrup Højskoles og Ungdomsskoles historie 1867-1967*. 1967. 111 s.
S. 79-87 om besættelsestiden.

Viborg

8575 Bavngaard, Knud: *Ikke noget særligt ...* 1993. 166 s.

S. 59-65, 97-99, 128-133 om besættelsestiden.

Silvanus. Ålborg.

Videbæk

8576 Nørlund Christensen, Valdemar: *Videbæk bogen*. 1974. 323 s.

S. 307-308 om besættelsestiden.

Vissenbjerg

8577 Wielandt, Henriette (red.): *Barndom i Vissenbjerg*. 1996. 199 s.

S. 97-100 om besættelsestiden.

Vojens

8578 Jensen, S.: Vojens skoles udvikling i tiden 1920-1960. Andreas Michaelsen (red.): *Vojens skole 1868-1968*. 1968, s. 55-64.

S. 60-62 om besættelsestiden.

Voldby

8579 Gleeerup, Karl: *Fra et hjørne på Djursland. Erindringer*. 1999. 74 s.

S. 24-37 om besættelsestiden.

Vostrup

8580 Brogaard, Ruth: Sådan oplevede jeg besættelsesårene. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 25-44.

Spjald.

Vrads Sogn

8581 Kousgaard, Palle: *Hvor heden før var gold, nu skov og læhegn findes. St. Hjøllund Plantage i 125 år*. 2000. 128 s.

S. 74-77 om besættelsestiden.

Vrensted

8582 Stevns, Povl: Barn under besættelsen. Et stævne-møde med barndoms- og ungdomsår. *Barn af Vendsyssel. Vendelboere fortæller erindringer fra deres barndom i Vendsyssel*. 12. 1999, s. 199-218.

S. 206-212 om besættelsestiden.

Vrå

8583 Lilbæk, Aage (red.): *Vrå gennem 100 år. 1871-1971*. 1971. 105 s.

S. 102-104 om besættelsestiden.

Ølgod

8584 Andersen, Børge O.: Peer Perch. Modstandsmand uden kamp. *Ølgod Museum* 30, 1996, s. 36-54.

1906-1986. Om flugt til England.

Ørnhøj

8585 Munk, Thorkild: *Ørnhøj by og land – før og nu*. 1998. 276 s.

S. 268-271 om besættelsestiden.

8586 Munk, Thorkild: Ung i Ørnhøj under besættelsen. *Hardsyssels Årbog* 2. rk., 35, 2001, s. 149-160.

Ørum

8587 Hansen, Willy B.: *Livet i Ørum gennem 100 år*. 1999. 45 s.

S. 12, 17-18, 41-43 om besættelsestiden.

Åbenrå Amt

8588 Caspersen, Jes: Brændelsesfor- syningen under krigen. *Skrift for Historisk Forening for Sundevad* 1996, s. 18-22.

Åbenrå

8589 Becker-Christensen, Henrik: Fra købstad til storkommune – nogle hovedtræk. Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: *Fra købstad til storkommune. Aabenraa bys historie*. 4. 1985, s. 11-32. S. 11-16 om befrielse og retsopgør.

8590 Henriksen, Holger: Husker jeg min skoletid? Ole Pedersen (red.): *Derfra vor verden går: Skoleminder gennem 60 år*. 2001, s. 71-81. S. 72-77 om besættelsestiden.

Ålborg

8591 Kjærgaard, Grethe: Oskar. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 67-70. Oskar Nørgaard Hansen. Modstandsmand.

8592 Nicolaisen, Kurt m.fl.: *Aalborg Sejlkлуб gennem 100 år*. 1999. 120 s. S. 91-100 om besættelsestiden.

8593 Qvistorff, Helge V: *Nordjyske tidsbilleder. Spar Nords jubilæumsbog 1824-1999*. 1999. 251 s. S. 147-158 om besættelsestiden.

8594 Topholm, Jens: *Vestbyen i Aalborg*. 2001. 137 s. (Ålborg-bogen 2001). S. 70-73 om besættelsestiden.

Århus

8595 Beyerholm, Jørgen: *Aarhus Bane-Klub gennem 25 Aar*. 1946. 157 s. S. 92-116 om besættelsestiden.

8596 Boisen, Ingolf: *Klip fra en filmmands liv*. 1977. 317 s. S. 169-226 om besættelsestiden.

8597 Eriksen, V.: Havnekatastrofen i Aarhus den 4. juli 1944. Samme (red.): *Midtjyske CF-kolonnen gennem 40 år*. 1981, s. 30-33.

8598 Esmann, Knud: *Thorkild. Vendelboen der fik Danmark til at spørge Århus*. 1992. 186 s. S. 36-38 om besættelsestiden. Thorkild Simonsen.

8599 Gejl, Ib (red): *Århus. Byens borgere 1165-2000*. 2000. 404 s.

8600 Hansen, Hans Jørgen: "Skraldet" – historien om Arbejdernes Forsamlingsbygning i Amaliegade. 1999. 111 s. S. 64-74 om besættelsestiden.

8601 *Logen Janus Vesta 1920-2000. Et historisk tilbageblik i anledning af Logens 80-års-dag den 28. maj 2000*. 2000. 79 s. S. 37-43 om besættelsestiden.

8602 Nielsen, Holger: Århus Svæveflyveklub. *Føniks Posten* 1, 1990, s. 13-15 og 2, 1991, s. 10-12.

8603 Nyboe Andersen, Poul: *Danmark i mands minde. Foredrag på Lise-lund 5. august 1998*. 1998. 36 s. S. 18-20 om besættelsestiden.

8604 Poulsen, Robert: Et nøjsomt liv på Trøjborg under krigen. *Østjysk Hjemstavn* 67, 2002, s. 95-106.

8605 Ryolf, Per: *Falck i Århus. Redningsarbejde i by og omegn gennem 75 år*. 2002. 224 s.

S. 63-102 om besættelsestiden.

8606 Skytte, Karen: *En børnehave under krigen*. 1990. 14 s.

8607 Weibøl, Kai. *Typografers liv og arbejde*. 1994, s. 11-44.

S. 21-27 om besættelsestiden.

Års

8608 Beiter, Morten: Ånden i flasken. *Nordisk Kriminalreportage* 1995, s. 413-422.

Leder af den nazistiske Kristen Samling i Danmark.

8.0. Exil og flygtninge i Danmark

8.1. Exil i Danmark

8609 Bøggild, Hansaage: I læ for nazismen. *Bornholmske Samlinger* 3. rk., 16, 2002, s. 9-76.

8610 Esbo, Aage: *Blandt Danmarks Jøder. En Missionærs Tilbageblik over 35 Aars Virke blandt Jøder*. 1946. 172 s.

S. 120-146: Emigranter.

8611 Gantriis Sørensen, Trine: *Danmark som nærområde. En undersøgelse af emigranthjælpekomitéernes rolle i dansk flygtningepolitik 1933-1941, med et afsluttende udblik på hjælpekomitéer i enkelte udvalgte lande i Europa*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 2001.

8612 Knudsen, Pia: *Kommunistiske og socialdemokratiske flygtninge i Danmark 1933-1941*. Utrykt speciale, Syddansk Universitet 2002.

8613 Meyer, Frank: *Schreiben für die Fremde. Politische und kulturelle Publizistik des deutschsprachigen Exils in Norwegen und Skandinavien 1933-1940*. Essen 2000. 348 s.

8614 Müssener, Helmut: *Deutschsprachiges Exil in Skandinavien: "Im Abseits ...". Die Gastländer Dänemark, Norwegen, Schweden. German Life and Letters* 51:2, 1998, s. 302-323.

8615 Nelles, Dieter: *Gewerkschaftlicher Widerstand in Skandinavien. Einhart Lorenz et al. (Hg.): Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*. Hamburg 1998, s. 157-180.

8616 Obenaus, Herbert og Sibylle Obenaus: *Karl Raloff og Karl Rowold. Tyskere imod Hitler. Fem diplomater i København*. 1999, s. 25-42.

8.2. Tyske krigsflygtninge i Danmark. Desertører

8617 Jørgensen, Erik Stig: Klittegaard-arkivet. En studie i et administrativt samlingsarkiv vedrørende flygtninge 1940-49. *Arkiv* 1, 1966-67, s. 147-159.

8618 *50 år i den yderste klit*. 1998. 55 s.
S. 4-13 om flygtningelejren i Skallerup Klit.

8619 Ammundsen, Esther: *Amanda fortæller. Tidsskildringer fra det 20. århundrede*. 1990. 196 s.
S. 76-87 om tyske og andre flygtninge.

8620 Andreasen, Jan og Dorte Jungersen: Lægeløftning. *Ugeskrift for læger* 161:23, 1999, s. 3486-3489.
Interview med Kirsten Lylloff og Ole Hartling.

8621 Gammelgaard, Arne: Viden, videnskab og bedreviden. Om de tyske flygtninge i Danmark, specielt dem på Kraglund ved Hammel. *Århus Stifts Årbøger* 2000, s. 42-54.

8622 Havrehed, Henrik: *Die deutschen Flüchtlinge in Dänemark 1945-1949*. Heide 1989. 379 s.
Oversættelse af nr. 5438.

8623 Hove, Peder: *Terminus. Dragsbæklejren og de sidste flygtninge fra anden verdenskrigs tid i Danmark*. 2002. 146 s.

8624 Ipsen, Leif G.: *Mennesker bag pigtråd. Flygtningelejren i Oksbøl 1945-1949*. 2002. 117 s.

8625 Ipsen, Leif G.: *Menschen hinter Stacheldraht. Das Flüchtlingslager in Oksbøl 1945-1949*. 2002. 117 s.
Oversættelse af *foranstående*.

8626 Klatt, Martin: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse efter krigen. *Pluk fra forskning i Sønderjylland* 2001:4, s. 11-24.

8627 Klatt, Martin: „... und sich nicht mit den Flüchtlingen zu vermischen“. Ein wenig bekannter Aspekt des dänischen Grenzkampfes nach 1945. *Grenzfriedenshefte* 2002, s. 43-52.

8628 Langberg, Knud: *Flüchtlingsleben in Dänemark*. Stuttgart 1951. 134 s.

8629 Lylloff, Kirsten: Dødsårsager for tyske flygtningebørn i 1945. *Ugeskrift for læger* 162:9, 2000, s. 1227-1230.

Debat: Hans Haase sst. 162:16, 2000, s. 2359.

Kirsten Lylloff sst. 162:16, 2000, s. 2359-2360.

Thorkild Frederiksen sst. 162:19, 2000, s. 2765.

Arne Gammelgaard sst. 162:19, 2000, s. 2765-2766.

Kirsten Lylloff sst. 162:19, 2000, s. 2766-2767.

Arne Gammelgaard sst. 162:27, 2000, s. 3877-3878.

Henrik Haase sst. 162:28, 2000, s. 3950-

3951.

Kirsten Lylloff sst. 162:28, 2000, s. 3951.

8630 Lylloff, Kirsten: Inter Arma Caritas. Røde Kors og forvaltningen af de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 97-124.

8631 Mortensen, Tage: *Flygtninge i Sydslesvig*. 1946. 31 s.

8632 Møldrup, Torben: Da verdenskrigen og tyske flygtninge kom til Sønder Vissing og Ry. *Årsskrift. Brædstrupegnens Hjemstavnforening* 1987, s. 45-50.

Om flygtningelejren i Ry, Gammel Ry.

8633 Møller, Poul: Flygtningelejren ved Lyngs. *Egnshistorisk Forening, Thyholm og Jegindø* 11, 1984, s. 29-47.

8634 Pedersen, Kåre: Fårhuslejren 1945-1949. Sønderjysk posthistorie 1. *PHT. Medlemsblad for Dansk Posthistorisk Selskab* 2002, s. 195-202.

8635 Rasmussen, Troels og Lene Wul: *Flygtning 38. Baggrunden og rammerne for de sudetertyske flygtninges ophold i Danmark 1938-45*. 1999. 243 s.

8636 Riber Kristensen, S.: Kommentarer til overlæge Kirsten Lylloffs afhandling „Kan lægeløftet gradbøjes?“. *Historisk Tidsskrift* 103, 2003, s. 216-224.

8637 Thomsen, Hans: Flygtninge i 2. verdenskrig! *Historisk Årbog for Felsted Sogn* 11, 1993, s. 59-61.

8638 Wul, Lene: De sudetertyske flygtninge i Odense. Münchenforliget og fredens pris. *Odensebogen* 1995, s. 71-85.

8639 Wul, Lene: Fortællinger om en flygtning i Danmark: „Den lille doktor David med den store praksis“. *Den jyske Historiker* 85, 1999, s. 99-131,201.

8.3. Andre flygtninge

8640 Birg.: Det sidste sogn før grænsen. *Det nye Ugeblad* 1949:1, s. 16-18.

Thisted-lejren.

8641 Thomsen, Bente: Russerne i Jægerspris 1945. *Jul i Frederikssund* 1987, s. 10-13.

9.0. Befrielsen. Retsopgør og udrensning

9.1.0. Majdagene. Befrielses- og opgørstemning og interne-ringer

8642 Andresen, Martin Just: Fredden, der blev forsinket. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter, Ulfborg-Vemb* 1995, s. 64-66.
Vemb.

8643 Blæsild, Benno: Sommeren på Tåsinge – for 50 år siden. *Tåsinge Årbog* 1994, s. 29-37. Befrielsessommeren 1945.

8644 Helmuth, Osvald: *Visen om Montgomery*. 1945. 2 s. Revyise fra befrielsessommeren.

8645 Lo-Johansson, Ivar: *Proletärförfattaren*. Stockholm 1960. 273 s. S. 9-31 om om tiden umiddelbart efter befrielsen.

8646 Lo-Johansson, Ivar: *Vandrerens. En selvbiografisk beretning*. 1961. 165 s. Oversættelse af foranstående. S. 10-25 om tiden umiddelbart efter befrielsen.

8647 Pedersen, Hans: Befrielsesdage i Ballerup. *Byhornet* 30, 2001, s. 5-12.

8648 Sahl, Hans: Dagen efter befrielsen. *Årskrift/Historisk Forening for Graasten By og Egn* 1995, s. 33-39. Gråsten.

8649 Schrøder, Tommy: 4. maj 1945. Nogle erindringer om befrielsesaftenen. *Jul i Kalundborg og omegn* 1994, s. 30-33.

9.1.1. Befrielsesregeringen

8650 Torpe, Chr.: Danmark er atter frit. Rigsdagen efter Befri-

elsen. Anders Gemmer og Hakon Müller (red.): *En Konge og et Folk gennem to Verdenskrige*. 2. 1946, s. 251-276.

9.2.0. Det retlige opgør

8651 Love fra retsopgøret. W. E. v. Eyben: *Thi kendes for ret. Retsopgøret efter besættelsen*. 1968, s. 96-117.

8652 Lundgren, Kjeld: *Lov Nr. 406 af 28. August 1945 om Tillæg til Lov Nr. 259 af 1. Juni 1945 om Tillæg til Borgerlig Straffelov angaaende Forræderi og anden landsskadelig Virksomhed. Med Noter, Henvísninger og Sagregister*. 1945. 49 s. (Værnemagerlov 2).

8653 Lundgren, Kjeld: *Lov om Tillæg til Lov om Rettens Pleje vedrørende Behandling af Sager angaaende Forræderi og anden landsskadelig virksomhed m.v. Lov nr. 260 af 1. Juni 1945. Med Noter, Henvísninger og Sagregister*. 1945. 22 s.

8654 Andenæs, Johs.: Rettsoppgjøret etter besættelsen. Foredrag i Juridisk Forening, København 24. april 1995. *Juristen* 1995, s. 341-351. Retsopgøret i Norge sammenlignet med opgøret i Danmark.

8655 Bentzon, A. Drachmann: Fra den danske Højesterets Praksis i

1945. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 60, 1947, s. 220-239.
- 8656** Bentzon, A. Drachmann: Fra den danske Højesterets Praksis i 1946. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 60, 1947, s. 343-359.
- 8657** Bentzon, A. Drachmann: Fra den danske Højesterets Praksis i 1947. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 61, 1948, s. 311-343.
- 8658** Bentzon, A. Drachmann: Fra den danske Højesterets Praksis i 1948. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 62, 1949, s. 181-212.
- 8659** Bogensee, J.: Pastor Schmidt-Vodder. Betragtninger i Anledning af hans Arrestation. *Folkung Bladet* 1946, s. 69-71.
- 8660** Caspersen, J. P.: Betragtninger over Udrensningsproblemet i Nordslesvig. *Grænsevagten* 28, 1946, s. 300-305.
- 8661** Caspersen, Jes Peter: Landsforræderiprocesserne i Nordslesvig. *Grænsevagten* 29, 1947, s. 84-91.
- 8662** Christiansen: Karl O.: Recidivism among Collaborators – A Follow-up Study of 2946 Danish Men Convicted of Collaboration with the Germans during World War II. Marvin E. Wolfgang (red.): *Crime and Culture. Essays in Honor of Torsten Sellin*. New York 1968, s. 245-283.
- 8663** Eyben, W. E. v.: Retsopgøret. *Karnous Lovsamling* 2, 1995, s. 1-2. Tilblivelsen af landssvigerloven 1945.
- 8664** Frost, J. L.: Fra den danske Højesterets Praksis i 1949. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 63, 1950, s. 404-436.
- 8665** Frost, J. L.: Fra den danske Højesterets Praksis i Aaret 1950. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 64, 1951, s. 488-532.
- 8666** Hart Hansen, J. P.: *Drab i Danmark 1946-70. En retsmedicinsk undersøgelse*. 1977. 514 s. S. 129-134 om drabsmænd, som havde været aktive på dansk eller tysk side 1940-45.
- 8667** Holm, Hakon: *Ene mod tinden*. 1961. 351 s. S. 192-238, 266-278 om retsopgør; 9. april og stikkerlikvideringer. Jon Galster.
- 8668** Hye-Knudsen, Axel: Principperne for straffuldbyrdsen i henhold til straffelovstillæggene (s. 270-289). Med diskussionsindlæg af Georg K. Stürup (s. 289-297), Hardy Göransson (s. 297-299), Stephan Hurwitz (s. 299-300), *De Nordiska Kriminalistföreningarnas Årsbok* 1944-1945, 1947, s. 270-300. Forhandlingerne på Dansk Kriminalistforenings årsmøde i København den 20. og 21.11.1945.
- 8669** Høeg-Sørensen, Erik: Danmark på vej til at afslutte retsopgør-

- ret – 58 år efter befrielsen. *FV. Frihedskampens Veteraner* 173, 2003, s. 18-21.
- 8670** *Injuriesagen Prof. Dr. Jur. Vinding Kruse mod Frit Danmark ved Redaktør Kate Fleron*. Dom afsagt 14.12.1945 af Østre Landsrets 7. Afd. 1946. 15 s.
- 8671** Larsen, Kai Edvard: Det tyske Mindretals Ledere paa Anklagebænken. *Grænsevagten* 28, 1946, s. 38-44.
- 8672** Larsen, Kai Edvard: Det tyske Mindretals Grænseflytningsbestræbelser. Den sidste Tids Afsløringer angaaende Ledernes illoyale Holdning. *Folkung Bladet* 1946, s. 64-65.
- 8673** Lucas, F.: Retsspørgsmål vedrørende straffelovstillæggene av 1945 (s. 207-212). Med diskussionsindlæg af J. Hartvig Jacobsen (s. 212-223 og 265-268), Th. Roepstorff (s. 223-231 og 268-269), N. Busch-Jensen (s. 231-236), A. H. L. Elmquist (s. 237-238), Johs. Andersen (s. 238-241), Ejvind Møller (s. 241-243), Ove Rasmussen (s. 243-245), Svenning Rytter (s. 245-249), Oluf Krabbe (s. 249-252), Stephan Hurwitz (s. 252-256), K. Anker-Jensen (s. 256-258), N. V. Boeg (s. 258-260), Johan Asmussen (s. 260-261), Niels Andersen (s. 261-263), Carl Madsen (s. 263-264), F. Lucas (s. 264-265), *De Nordiska Kriminalistföreningarnas Årsbok* 1944-1945, 1947, s. 207-269.
- Forhandlingerne på Dansk Kriminalistforenings årsmøde i København den 20. og 21.11.1945.
- 8674** Nissen, Jesper: *Den strengeste straf. Dødsstraffens genindsførelse i Danmark 1945*. 2001. 196 s.
- 8675** Nørgaard, Erik: Store sager. Samme: *Gyldne tider. Erindringer*. 1998, s. 283-302. S. 294-296 om Graurock-sagen.
- 8676** Paulsen, Ulla: *Retsopgøret med det tyske mindretal i Nordlesvig. En undersøgelse af den sønderjyske opinion i perioden 1945-1948*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 2002.
- 8677** Pedersen, Kåre: Fårhuslejren 1945-1949. *PHT. Posthistorisk Tidsskrift* 30:4, 2002, s. 195-202. Postcensur og fængselsvæsen.
- 8678** Ross, Alf: Betragtninger ved Best-dommen. Isi Foighel m.fl. (udg.): *Ret som teknik, kunst og videnskab – og andre essays*. 1999, s. 135-139. Oprindeligt trykt i *Poliiken* 26. juli 1949.
- 8679** Skov Kristensen, Henrik: Fra Frøslevlejr til Faarhuslejr: Brud og kontinuitet i en lejrverden. Johnny Laursen m.fl. (red.): *I tradition og kaos. Festskrift til Henning Poulsen*. 2000, s. 203-237.
- 8680** Skov Kristensen, Henrik: Vom Fröslee-Lager zum Faarhus-

Lager. Robert Bohn, Uwe Danker og Jørgen Kühl (Hg.): *Zwischen Hoffnung, Anpassung und Bedrängnis*. Bielefeld 2001, s. 147-162.

8681 Stürup, Georg K.: Om Nødvendigheden af en ny retspsykiatrisk Institution. *Ugeskrift for Læger* 107, 1945, s. 1089-1091.

8682 Sund, Harald: Oppgjør i Danmark. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 58, 1945, s. 153-161.

Om Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta*. 1:1. 1945.

8683 Tamm, Ditlev: *Dansk retshistorie*. 2. udg. 1996. 338 s. 1. udg. udkom under titlen: *Retshistorie 1*. Dansk retshistorie. 1990. 295 s. S. 316-320 om retsopgøret.

8684 Tamm, Ditlev: På sporet af en henrettelse. Henrik Stevnsborg og Ditlev Tamm (red.): *Med lov skal land bygges*. 2. 1997, s. 239-244. Optræk af kronik i *Politiken* 7.4.1996.

8685 Winther Hansen, Michael: *Retsopgøret med de tyske krigsforbrydere*. Utrykt speciale, Københavns Universitet 2003.

9.2.1. Trykte domme. Generelt

Oversigt over trykte domme og domsreferater i *Ugeskrift for Retsvæsen* Afdeling A og *Højesteretstidende* med angivelse af anklagedes navn, anklage og dom.

8686 American Lunch A/S („Tosca“). Utilbørlig omgang med besættelsesmagten i.f.a. restauratørvirksomhed henvendt til medlemmer af værnemagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 1022.

Højesteretstidende 96, 1952, s. 549-559.

HD 3. okt. 1952: Konfiskation af herved opnået avance.

Ankesag. Stadfæstelse af: Københavns Byret 19. dec. 1947 og ØLD 19. jan. 1950.

Enken efter en tidligere bestyrelsesformand var ved underretten tillige upåanket blevet pådømt konfiskation.

8687 Axel, Paul Erik. Grosserer; sagsøgeren, grosserer Helge Storch-Nielsen, forlanger sagsøgetes æreskrænkende udtalelser kendt ubeføjede samt erstatning for de tab, som disse udtalelser har påført ham, *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 1106-1115.

HD 18. feb. 1953: Sagsøger tilkendes erstatning.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 15. jun. 1950.

Begge parter opholdt sig i det engelsk besatte Iran ved besættelsen af Danmark, og det var i spørgsmålet om hvem, der skulle lede kolonien af de frie danske i Teheran, at udtalelserne faldt i et brev, der insinuerede, at Storch-Nielsen var tyskvenlig. Derfor blev han deporteret til Indien indtil kapitulationen, hvorved hans forretninger i Iran gik tabt.

8688 Brandt, Gunnar. Fhv. overassistent; sagsøgeren, Københavns

Kommune, har tilbageholdt pension (grundet en dom for værne-mageri i forb. med tysk kantine-virksomhed), *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 299-303.

Højesteretstidende 96, 1952, s. 1077-1082.

HD 13. feb. 1953: Kommunen tilpligtes at betale pension.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 11. okt. 1951.

8689 Dampskibsselskabet Progress; sagsøgeren, Dansk Krigs-Søforsikring for Varer, nægter at udbetale forsikringssum for en last, der skulle have været fragtet fra England til Danmark d. 9. apr. 1940, men som blev beslaglagt af de engelske myndigheder, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 549-553.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 185-189.

HD 12. apr. 1951: Forsikringsselskabet frifindes.

Ankesag. SHD 2. dec. 1949: Forsikringsselskabet tilpligtes at udbetale erstatning.

8690 Finansministeriet; sagsøgeren, Hedvig Louise Schock, enke efter Knud Henrik Ernst Schock (der har forrettet frivillig tysk krigstjeneste), forlanger udbetalingen af sin enkepension genoptaget, *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 830-832.

HD 5. nov. 1951: Finansministeriet tilpligtes at udbetale enkepensionen.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 13. okt. 1950.

8691 Finansministeriet; sagsøgeren, fru Karen Marie Sillemann, enke efter en af modstandsbevægelsen dræbt politibetjent (Louis Verner Jessen Sillemann, d. 11.9.1944), forlanger den indefrosne pension efter denne udbetalt, *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 873-875.

ØLD 20. apr. 1953: Enken nægtes pension.

8692 1) Forsvarsministeriet.

2) Andersen, Carl Evald. Repræsentant; sagsøgerne, bygmester Niels Jacob Christian Petersen som værge for Dorthé Stigaard og fru Margit Gaard som værge for Vibeke Gaard, forlanger at få udbetalt erstatning for tab af forsørgere efter et trafikuheld i juli 1945 i en af modstandsbevægelsen til afhentning af engelske pejlefyrbenyttet bil. Bilen var efter kapitulationen at betragte som hærens ejendom, og den blev ført af sagsøgte, nedkastningschef Andersen, *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 1044-1051.

HD 9. feb. 1953: Begge børnene tilkendes erstatning at udrede in solidum af sagsøgte.

Ankesag. Kolding Købstads Ret 16. nov. 1948: Erstatning in solidum.

VLD 22. apr. 1950: Forsvarsministeriet frikendes. Andersen fuldt erstatningspligtig.

- 8693** 1) Forvaltningsnævnet for Krigsforsikring af Løsøre.
2) Forsikringsselskabet Trekroner A/S; sagsøgeren, fhv. vognmand Søren Lønbæk, forlanger forsikringssum udbetalt for en personvogn, som efter kapitulationen blev bortført af besættelsesmagten, efter at sagsøgeren havde arbejdet som chauffør for denne, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 497-502. *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 79-83.
HD 15. mar. 1951: Forvaltningsnævnet frifindes. Trekroner tilpligtes at udrede forsikringssummen. Ankesag. ØLD 16. jan. 1950: Begge forsikringsselskaber frifindes.
- 8694** Galster, Jon. Cand. mag. I forbindelse med bagvaskelsessagen mod Galster begærer dennes forsvarer: 1) P. Munchs papirer stillet til rådighed for retten. 2) Afhøring af prof. von Leers, Buenos Aires, *Højesteretstidende* 100, 1956, s. 182-187.
Højesterets Kæremålsudvalgs kendelse 9. apr. 1956: Kun begæring 2) kan efterkommes.
Ankesag. Holstebro Købstads Rets kendelse 21. nov. 1955: Begæringerne efterkommes. VL kendelse 3. jan. 1956: Begæringerne kan ikke efterkommes.
- 8695** Grossmann, Carl. Grosserer (dennes administrationsbo); sagsøgerne, lrs. Nic. B. Korshøj og manufakturhandler Edvard Ilskov Jensen, modsætter sig tilbagebeta-
- ling af et lån efter at Grossmann er blevet sat under administration, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 793-794.
Højesteretstidende 95, 1951, s. 509-515.
HD 29. jun. 1951: Administrationsboet får indfriet sine fordringer, dog med et lavere beløb end ved ØLD.
Stadfæstelse af: ØLD 15. dec. 1949.
- 8696** Handelsministeriet; sagsøgeren, mekaniker Harry Carl Aage Olsson, forlanger den for søfarende gældende ret til økonomisk kompensation af Staten, *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 756-759.
HD 22. okt. 1951: Sagsøger nægtes kompensation p.g.a. sit øvrige arbejde for besættelsesmagten.
Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 4. maj 1950.
- 8697** Issel, Horst Paul. Krigsforbrydelser. Drab og sprængninger. *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 211. *Salmonsens Leksikon-Tidsskrift* 1950, sp. 1202.
ØLD 19. okt. 1950: 20 år.
Ankesag. Københavns Byret 21. jan. 1950: Dødsstraf.
- 8698** Justitsministeriet; sagsøgerne, overbetjent Poul Jensen, politiasistent Evald Hansen, overbetjent L. P. Andreasen, vicepolitinspektør Erik Groes-Petersen, overbetjent J. P. Jakobsen, overbetjent V. V. Borup og politibetjent W. O.

Tarp, kræver kompensation for tabt ferie i ferieåret 1944/45 som følge af opløsningen af politiet 19. sep. 1944, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 65-72.

Højesteretstidende 94, 1950, s. 1048.

HD 27. nov. 1950: Justitsministeriet frifindes. Betjentene nægtes kompensation.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 4. dec. 1948.

8699 Justitsministeriet; sagsøgeren, fhv. politibetjent Johan William Schrøder, påstår Justitsministeriet dømt til at betale ham løn som suspenderet politibetjent (mens han gjorde tjeneste i Frikorps Danmark) samt tilbagebetale hans pensionsbidrag, *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 374-377.

Højesteretstidende 98, 1954, s. 707-711.

HD 2. dec. 1954: Schrøder nægtes løn, men pensionsbidraget skal tilbagebetales til ham.

Ankesag. ØLD 16. dec. 1952: Justitsministeriet frifindes.

8700 Justitsministeriet; sagsøgeren, Ebba Clausen, forlanger at få udbetalt det konfiskerede rigsdagsvederlag efter sin afdøde mand, Fritz Clausen, som ministeriet påstår anvendt til dækning af retsomkostningerne ved sagen mod Clausen, *Højesteretstidende* 97, 1953, s. 1-3.

HD 6. mar. 1953: Justitsministeriet tilpligtes at udbetale rigsdagsvederlaget.

Ankesag. ØLD 14. maj 1952: Justitsministeriet frifindes.

8701 1) Justitsministeriet.

2) Politimesteren i Københavns Amts nordre Birk; sagsøgeren, Christian Bohnstedt-Petersen og dennes firma, Bohnstedt-Petersen A/S, forlanger erstatning for tab opstået ved politimesterens afslag på driftstilladelse for 1946 til en af sagsøgeren cjet forlystelse på Dyrehavsbakken, *Højesteretstidende* 97, 1953, s. 371-380.

HD 18. jun. 1953: Justitsministeriet og politimesteren frifindes.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 23. maj 1952.

Afslaget begrundedes i sagsøgerens forhold under besættelsen, herunder den i 1946 igangværende værnemagersag mod ham. Se nr. 8724.

8702 Justitsministeriet; sagsøgeren, elektroinstallatør S. A. Nielsen, forlanger erstatning for internering efter kapitulationen, da der ikke efterfølgende blev rejst tiltale mod ham, *Højesteretstidende* 101, 1957, s. 781-783.

HD 9. jan. 1958: Justitsministeriet frifindes. Erstatningskravet afvises. Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 12. jun. 1957.

8703 Kirkeministeriet; sagsøgeren, fhv. sognepræst Hans Meinhardt-Jensen, der var medlem af DNSAP, blev ved VLD 4. jul. 1946 dømt for at have søgt ansættelse som feltpræst ved Frikorps Danmark, men

igen ved VLD 1. dec. 1950 frifundet for samme forhold ved sagens genoptagelse. I mellemtiden var han blevet afskediget uden pension, hvilken afgørelse han nu ønsker omgjort, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 620-623.

ØLD 11. feb. 1952: Kirkeministeriet frifindes; p.g.a. nævnte medlemskab overgår sagen til den ekstraordinære tjenestemandsdømstol.

8704 Kortsch, Otto Ferdinand. Lærer. Kortsch, der for at have forrettet frivillig tysk krigstjeneste ved VLD 28. jun. 1949 blev idømt 9 års fængsel samt tab af retten til at virke som lærer, begærer denne ret generhvervet, *Højesteretstidende* 98, 1954, s. 369-371.

Højesterets Kæremålsudvalgs kendelse 21. jun. 1954: Domfældte bør generhverve retten til at undervise. Ankesag. Aabenraa Købstads Rets kendelse 2. mar. 1953: Domfældte bør generhverve retten til at undervise. VL kendelse 29. maj 1953: Domfældte kan ikke generhverve denne ret.

8705 Krigsforsikringen for danske skibe; sagsøgeren, Det store nordiske Telegrafelskab A/S, forlanger betalte præmier retur, da selskabet under krigen ved engelsk beslaglæggelse af to kabeldampere tillige blev tvunget ind i en engelsk forsikringsordning, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 422-423. *Sø- og Handelsretstidende* 1951, s. 15.

SHD 17. nov. 1950: Krigsforsikringen frifindes, da sagsøger oppebar fordele ved den engelske ordning.

8706 Krigsministeriet; sagsøgerne, Forvaltningsnævnet for Krigsforsikring af Løsøre og forretningsfører, minkfarmer Niels Peter Sørensen, forlanger, at Krigsministeriet udbetaler erstatning solidarisk med Forvaltningsnævnet til minkfarmer Sørensen, der ved minesprængninger efter kapitulationen har mistet et antal mink, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 742-749.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 418-426.

HD 11. jun. 1951: Krigsministeriet frifindes.

Ankesag. Københavns Byret 3. jun. 1949: Krigsministeriet skal hæfte solidarisk med Forvaltningsnævnet. ØLD 6. maj 1950: Krigsministeriet frifindes.

8707 Krigsministeriet; sagsøgeren, dykker Holger Emil Madsen, der under internering i maj 1945 blev ramt af et af en frihedskæmper affyret vådeskud, forlanger erstatning for invaliditet, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 378-380.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 1362.

HD 21. feb. 1952: Krigsministeriet findes erstatningspligtig, men sagen henvises til videre behandling ved landsretten.

Ankesag. ØLD 24. jun. 1950. Krigsministeriet friholdes for erstatningsansvar.

8708 Københavns Kommune; sagsøgeren, Wilhelm Carsten Hansen, der efter kapitulationen blev straffet for sine forhold under besættelsen, mistede i forlængelse heraf sin pension fra Københavns Kommune, hvor han arbejdede indtil 1940. Han forlanger nu sin pension udbetalt, *Højesteretstidende* 100, 1956, s. 94-98.

HD 16. mar. 1956: Kommunen friholdes for pensionsudbetaling.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 7. jul. 1955.

8709 Marineministeriet; sagsøgeren, Super Service A/S, kræver erstatning for slitage af en til Organisation Todt udlejet, men ved kapitulationen beslaglagt og af marinen anvendt personbil, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 200-203.

ØLD 9. okt. 1950: Sagsøger tilkendes erstatning.

8710 Ministeriet for Handel, Industri og Søfart; sagsøgeren, skibsfører H. J. Huusfeldt, forlanger den for søfarende gældende ret til økonomisk kompensation af Staten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 367-371.

ØLD 11. dec. 1950: Sagsøger tilkendes kompensation.

8711 Ministeriet for Handel, Industri og Søfart; sagsøgeren, fhv. matros Edwin Anders Brynolf Glader, der tillige har arbejdet i den

tyske filmcensur, forlanger den for søfarende gældende ret til økonomisk kompensation af Staten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 927-930.

ØLD 11. jun. 1953: Sagsøger nægtes kompensation.

8712 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgerne Heinrich Tiedemann (der har forrettet frivillig tysk krigstjeneste) og hustru Marie Tiedemann, nægter at tilbagebetale den fra tysk side udbetalte hustruunderstøttelse, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 628-629.

ØLD 15. feb. 1950: Udvalget frifindes. Understøttelsen konfiskeres.

8713 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, Horsens Motorkompagni A/S, der via mellemmand har solgt en lastvogn til besættelsesmagten, modsætter sig konfiskation af den herved opnåede ekstraordinære avance, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 234-236.

ØLD 30. nov. 1950: Sagsøger får medhold.

8714 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren Erik Brørup nægter at tilbagebetale det fra tysk side udbetalte vederlag for krigstjeneste, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 79.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 952-955.

HD 3. dec. 1951: Udvalget frifindes. Vederlaget konfiskeres.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 9. nov. 1950.

8715 1) Schwerdt, Otto Friedrich Alexander.

2) Wäsche, Hans Oscar Rudolf.

3) Best, Karl Rudolf Werner; appellanterne, der tidligere er idømt lange fængselsstraffe, modsætter sig udlevering til strafafsoning i Tyskland, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 913-916.

ØL kendelse 9. jun. 1951: Udlevering uden de dømtes samtykke er i strid med indholdet af de afsagte domme, hvorfor udlevering ikke kan foretages.

Ankesag. Stadfæstelse af: Københavns Byrets kendelse 18. maj 1951.

8716 Simonsen, Ane. Rentrice; sagsøgerne, bagermester Marius Sørensen og frk. Johanne Sørensen, der i februar 1945 ville overtage en ejendom i Århus, havde netop underskrevet slutsedlen og afleveret udbetalingen til sælgerens (frk. Simonsen og dennes nu afdøde søster) advokat, da dennes kontor udbrændte p.g.a. Schalburgtage. De påstår derfor sælgerne erstatningspligtige for udbetalingen, *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 1033-1036.

HD 4. feb. 1953: Sælgerne frikendes. Sagsøgerne opnår ikke erstatning.

Ankesag. Stadfæstelse af: VLD 3. sep. 1951.

Sagsøgerne havde forinden sagsøgt først sagsøgt advokat, siden deres egen, men uden held (HD 5. maj 1948 hhv. VLD 15. apr. 1950). Dog har Nationalbanken erstatet ca. halvdelen.

8717 Sjøberg, Knud Carl. Manddrab, *Ugeskrift for Retsvæsen* 88, 1954, s. 972.

Højesteretstidende 98, 1954, s. 516-520.

HD 12. okt. 1954: Livstid.

Ankesag. Stadfæstelse af: Københavns Byrets dom 20. aug. 1953 og ØLD 13. nov. 1953.

8718 Sommer, Poul. Fhv. kaptajn (dennes konkursbo); sagsøgerne, Forsvarsministeriet (Erstatningsudvalget af 1945), Revisionsudvalget for tyske Betalinger og Finansministeriet, nægter at anerkende sig erstatningspligtige over for Sommer, der fik sit indbo stjålet efter at være flygtet og gået under jorden ved kapitulationen, *Højesteretstidende* 98, 1954, s. 611-619.

HD 5. nov. 1954: Sagsøgerne frifindes for erstatningspligt.

Ankesag. ØLD 16. jun. 1953: Forsvarsministeriet kendes erstatningspligtig.

8719 Willumsen, Erik. Direktør; sagsøgeren, Dansk Lokomotivmandsforening, modsætter sig tilbagebetaling af erstatning oprindelig udredet til foreningen af

Willumsens kone for ægteparrets sønners sabotage i marts 1945 af foreningens ferieejendom, der efter sigende skulle beslaglægges til tyske flygtninge, *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 660-664.

HD 28. okt. 1952:

Ankesag. ØLD 13. okt. 1950

Willumsen fik medhold, da det kom frem, at foreningens advokat havde oprådt truede, og erstatningsudbetalingen derfor hvilede på retsstridig tvang.

9.2.2. Domme i værnemager-sager

8720 Hansen, Henning og Steen Weidemann: *Retsopgøret med værnemagerne. Med særligt henblik på lovenes tilblivelse*. Utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter. 1979.

8721 Revsgård Andersen, Tage (udg.): *Revisionsudvalget for tyske Betalinger*. 1-12. 2001.

1. Vedr. Revisionsudvalgets virksomhed. 127 s.

2. Vedr. Dansk Industri Syndikat. 195 s.

3-5. Vedr. Ford Motor Company A/S. 529 s.

6. F. L. Smidth & Co. A/S. 95 s.

7. Wilhelm Johnsen A/S. 100 s.

8. Aktieselskabet "Vølund". 78 s.

9. Notizen und Aufzeichnungen für Gesandtschaft. 80 s.

10. Der Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion. 50 s.

11. Darre-papirer. 181 s.

12. Diverse. 53 s.

8722 Andersen, Petra Andrea (f. Angel). Værnemageri i.f.a. vaskerivirksomhed og udskænkning for besættelsesmagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 994-995.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 586-592.

HD 11. sep. 1951: 80 dage, konfiskation.

Ankesag. Esbjerg Købstads Ret 5. sep. 1946: 5 mdr., konfiskation.

VLD 16. nov. 1950: 80 dage, konfiskation.

8723 Bauer, Niels Richard Holm. Værnemageri i.f.a. anlæg af pansergrave for Organisation Todt, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 729-730.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 393-397.

HD 1. jun. 1951: 3 mdr., konfiskation.

Ankesag. Retten for Roskilde Købstad 11. dec. 1946: 1 år og 6 mdr., konfiskation. Tab af rettigheder i fem år. ØLD 12. nov. 1947: 1 år, konfiskation (nedsat). Ikke tab af alle rettigheder. ØLD 19. sep. 1950: 3 mdr., konfiskation.

Sagen genoptoges ved ØL i overensstemmelse med Den særlige Klagerets kendelse af 11. mar. 1950 på baggrund af Højesterets domspraksis.

8724 Bohnstedt-Petersen, Chri-

sian. Automobildirektør, Bohnstedt-Petersen A/S. Værnemageri. Tiltalte havde på tysk opfordring oprettet, drevet og medfinansieret en selvstændig virksomhed (ved siden af ovennævnte firma) med henblik på produktion for Daimler-Benz, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 143-144.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 1054-1068.

HD 20. dec. 1951: Frifindelse m.h.t. både drift og finansiering.

Ankesag. Københavns Byret 21. apr. 1948 og ØLD 8. mar. 1950: Frifindelse for driften af virksomheden, hvorimod finansieringen fandtes strafbar.

Se også nr. 8701.

8725 Carlsen, C. C. Entreprenør. Værnemageri. Bygning af bl.a. fæstningskonstruktioner på Vestkysten efter anvisning fra Regeringen, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 325-329.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 1236-1255.

HD 7. feb. 1952: Tiltalte findes berettiget til at beholde 4 % af kostprisen som nettoavance.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 11. okt. 1951.

8726 Drenck, Carl Johan Fritz. Værnemageri i.f.a. arbejde for: 1) Tysk røntgenapparat-firma, 2) Værnemagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 698.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 302-305.

HD 8. maj 1951: Fuldstændig frifindelse.

Ankesag. Københavns Byret 30. jun. 1947 og ØLD 19. jun. 1950: 60 dage, konfiskation. Tab af rettigheder i fem år.

8727 1) Finansministeriet.

2) Nationalbanken; sagsøgeren, Odense Bagermestres Brødfabrik A/S, der først efter pres fra Udenrigsministeriet i aug. 1943 påbegynder leverancer til besættelsesmagten, når ikke at indløse alle checks 5. maj 1945, efter hvilken dato Nationalbanken spærrer clearing-kontoen. Sagsøgeren forlanger sine checks indløst, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 235-239.

ØLD 22. nov. 1951: Finansministeriet og Nationalbanken frifindes.

8728 Finansministeriet; sagsøgeren, grosserer L. Ib Petersen, modsætter sig konfiskation af avance for udlejning af lokaler til besættelsesmagten, *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 524-528.

HD 12. sep. 1952: Avancen konfiskeres.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 26. okt. 1950.

8729 Finansministeriet; sagsøgeren, vognmand Niels Peder Pedersen, kræver erstatning for uberettiget konfiskation af automobil til udlægsforretning i.f.a. værnemagter, *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 859-862.

ØLD 9. apr. 1953: Sagsøger tilkendes erstatning.

8730 1) Finansministeriet.

2) Nationalbanken; sagsøgeren, grosserer Hans J. Jensen, der kort før kapitulationen importerede en række varer gennem sit tyske firma til sit danske do., indbetalte det hermed skyldige beløb til tyske producenter på Nationalbankens clearingkonto. Imidlertid forlangte disse producenter checks udskrevet direkte af sagsøgeren, der derfor nu forventede at blive kompenseret herfor af Nationalbanken. Da dette ikke skete, påstår han sagsøgte dømt til tilbageføring af beløbet, *Højesteretstidende* 97, 1953, s. 181-191.

HD 29. apr. 1953: Nationalbanken tilpligtes alene at udbetale tilgodehavendet.

Ankesag. ØLD 5. jul. 1951: Finansministeriet og Nationalbanken frifindes.

8731 Finansministeriet; sagsøgeren A/S Aarhus-Hallen protesterer over konfiskation af merfortjeneste ved udlejning til den tyske værnemagt, *Ugeskrift for Retsvæsen* 88, 1954, s. 320-324.

HD 18. feb. 1954: Finansministeriet frifindes.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 7. mar. 1953.

8732 1) Finansministeriet.

2) Nationalbanken; sagsøgeren,

Andreas Festersen, der både før og under besættelsen eksporterede slagterivarer til Tyskland, forlanger sit tilgodehavende for de sidste leverancer kort inden kapitulationen udbetalt fra den ellers spærrede clearingkonto, *Højesteretstidende* 99, 1955, s. 481-486.

HD 28. jun. 1955: Nationalbanken tilpligtes at udbetale tilgodehavendet.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 21. maj 1953.

8733 Friis Sørensen, Søren Hans. Gas- og vandmester. 1) Værnemageri. 2) Salg af petroleum til overpris, *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 418-421.

Højesteretstidende 97, 1953, s. 8.

HD 9. mar. 1953: 1) Frifindelse. 2) Bøde og konfiskation.

Ankesag. Retten for Esbjerg Købstad 11. mar. 1948 og VLD 5. dec. 1951: 1) 30 dage, konfiskation. 2) Konfiskation.

8734 1) Hauer, Kaj Gregers. Civilingeniør.

2) Jensen, Carl Sanford. Entreprenør. Værnemageri. Bygning af fæstningskonstruktioner på Vestkysten efter anvisning fra Regeringen, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 312-325.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 1223-1236.

HD 7. feb. 1952: Tiltalte findes berettigede til at beholde 4 % af kostprisen som nettoavance.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 15. mar. 1951.

8735 Houmann, Børge Kruse. Æresfornærmelse. Tiltalte har i en pjece beskyldt rigsadvokaten for bl.a. at have modtaget bestikkelse i forb. med værnemagersagen mod firmaet Wright, Thomsen & Kier, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 72-73.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 907-938.

HD 29. nov. 1951: 3 mdr. Tiltalte skal udrede erstatning til rigsadvokaten.

Ankesag. Københavns Byret 28. mar. 1950: 60 dage. Erstatning. ØLD 11. sep. 1950: 3 mdr., erstatning.

8736 1) Høffner, Carl. Direktør. 2) Sønderborg Kraftfoderfabrik A/S. Værnemageri i.f.a. udlån af lastvogne til besættelsesmagten samt fremstilling af fliser til besættelsesmagten (kun Høffner), *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 692. *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 283-293.

HD 7. maj 1951: Begge tiltalte frifindes.

Ankesag. Retten for Sønderborg Købstad 24. okt. 1947: 1) 2 mdr., konfiskation. 2) Frifindelse. VLD 12. okt. 1949: Konfiskation af her ved opnået avance. 1) (Høffner) tillige 30 dage.

8737 Jensen, Torkild Johannes. Værnemageri i.f.a. produktion af

tørrede kartofler til værnemagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 446. *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 1-6.

HD 2. mar. 1951: 30 dage, konfiskation af avance.

Ankesag. Stadfæstelse af: Kolding Købstads Ret 25. apr. 1947 og VLD 22. jan. 1948.

8738 Kristensen, Gunnar Evald. 1) Værnemageri i.f.a. tysk arbejdstjeneste. 2) Stikkeri i.f.a. angivelse af våbennedkastningssteder, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 990.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 578-581.

HD 10. sep. 1951: Frifindelse for begge forhold.

Ankesag. Aalborg Købstads Kriminalret 21. jun. 1946: 1) 1 år, tab af tillid i fem år. 2) Frifindelse. VLD 7. feb. 1951: Frifindelse for begge forhold.

8739 Nielsen, Elly Marie Sofie. Værnemageri. Tiltalte havde videreført sin mands vognmandsforretning, der udførte kørsler for besættelsesmagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 297.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 1170-1184.

HD 29. jan. 1952: Frifindelse. Frederiksberg Birk 14. feb. 1948: Frifindelse. ØLD 10. apr. 1951: 40 dage, konfiskation.

Ægtefællen var forinden blevet dømt upåanket ved underretten.

8740 Nielsen, Jens Peter Marius. Restauratør; sagsøgeren, brænd-

selshandler Jens Hjorth, der har kautioneret for to af sagsøgte optagne lån, anmodes af långiver om at betale disse, da sagsøgte er sat under administration og sagsøgtes eget håndpant, en livsforsikring, er indefrosset p.g.a. værnemageri. Sagsøgeren ønsker livsforsikringen holdt udenfor administrationsboet, så den kan betale lånet, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 14-17.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 833-836.

HD 6. nov. 1951: Livsforsikringen skal betale. Sagsøger holdes skadeløs.

Ankesag. Københavns Byret 30. mar. 1950: Livsforsikringen skal betale.

ØLD 27. okt. 1950: Livsforsikringen skal ikke betale.

8741 Nielsen, Karlo Harald Victor. Værnemageri i.f.a. entreprenørvirksomhed, *Ugeskrift for Retsvæsen* 89, 1955, s. 208-215.

Højesteretstidende 98, 1954, s. 806-813.

HD 6. jan. 1955: 6 mdr. og konfiskation.

Ankesag. Retten for Københavns Amts nordre Birk 8. dec. 1945: 6 mdr., konfiskation. ØLD 28. nov. 1950: 4 mdr., konfiskation.

8742 Nissen-Petersen, Erik. Civilingeniør. Utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i.f.a. entreprenørvirksomhed, *Ugeskrift for*

Retsvæsen 87, 1953, s. 666-667.

Højesteretstidende 97, 1953, s. 195.

HD 4. maj 1953: Frifindelse.

Ankesag (begge parter). Nørresundby Købstads Ret 22. maj 1946: 5 mdr., konfiskation. VLD 14. okt. 1952: 60 dage, konfiskation.

Se også nr. 8736.

8743 Plougmann, Børge. Arkitekt (dennes administrationsbo); sagsøgeren, L. & P. Widengreen A/B, forlanger at få returneret et antal rejsechecks, da sagsøgte som følge af anholdelse i forb. med værnemagersag ikke havde anvendt disse, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 504-508.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 110-114.

HD 21. mar. 1951: Administrationsboet tilpligtes at returnere rejsechecks.

Ankesag. ØLD 4. sep. 1950: Sagsøger nægtes returnering.

8744 1) Poulsen, Poul. Købmand. 2) Lund, Thomas. Proprietær; sagsøgeren, Finansministeriet, forlanger at de tiltalte vedstår deres kautionsforpligtelse over for deres svoger, murermester Poul Jensen, der har indstillet afdragsbetalingen af en gæld til ministeriet for sine avancer ved arbejder for besættelsesmagten, *Højesteretstidende* 101, 1957, s. 213-218.

HD 7. maj 1957: De tiltalte frifindes. Ankesag. Stadfæstelse af: VLD 27. nov. 1956.

8745 1) Rasmussen, Anders Peter. Handelsmand.

2) Rasmussen, Arthur Kristian. Boelsmand. Værnemageri. Brødrene er tiltalt for at have forsøgt at bringe en ejendom i ly for udlægsforretning i forb. med tilbagebetaling af avancer for vognmandskørsel for besættelsesmagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 86, 1952, s. 357-360. *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 1304-1307.

HD 15. feb. 1952: Begge tiltalte frifindes.

Ankesag. Stadfæstelse af: VLD 1. apr. 1950.

8746 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, fhv. vognmand Johs. Vestergård Jensen, modsætter sig konfiskation af ekstraordinær avance opnået ved kørsel for besættelsesmagten i en først i 1944 etableret vognmandsforretning, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 378-381.

ØLD 21. dec. 1950: Sagsøger får medhold.

8747 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, driftsleder Richard Larsen, modsætter sig konfiskation af ekstraordinær avance opnået ved maskinfabrikation til besættelsesmagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 409-412.

ØLD 18. jan. 1951: Udvalgets kendelse om konfiskation stadfæstes.

8748 Revisionsudvalget for tyske

Betalinger; sagsøgeren, Danmarks Fiskehandels- og Havfiskeriforening, modsætter sig på sine medlemmers vegne at udlevere oplysninger om eksport af fisk til Tyskland, da eksporten havde været kontrolleret af Landbrugsministeriet, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 527-530.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 138-141.

HD 4. apr. 1951: Sagsøger tilpligtes at udlevere alle oplysninger.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 9. feb. 1950.

8749 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, Axel Prior A/S, modsætter sig konfiskation af provision for formidling af salg af cement til besættelsesmagten, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 1047. *Højesteretstidende* 95, 1951, s. 731-737.

HD 17. okt. 1951: Konfiskation.

Ankesag. Københavns Byret 9. feb. 1950: Udvalgets afgørelse kendes ugyldig; ingen konfiskation. ØLD 14. dec. 1950: Konfiskation.

8750 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgerne, fru Olivia Bak (enke efter kreditforeningsdirektør Niels Marius Bak) og civilingeniør Børge Bak, nægter at tilbagebetale fortjeneste ved arbejde for besættelsesmagten (Karup Flyveplads), da firmaet Børge Bak ikke er blevet oprettet med henblik på tysk arbejde, *Ugeskrift for Retsvæ-*

sen 86, 1952, s. 117-120.

Højesteretstidende 95, 1951, s. 1000-1004.

HD 12. dec. 1951: Sagsøgerne kan beholde fortjenesten.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 5. okt. 1950.

8751 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, Esbjerg Farve- & Lakfabrik A/S, der modsætter sig konfiskation af avance opnået ved leverancer til besættelsesmagten med den begrundelse, at selskabets forhold rettelig burde have været henført under en anden paragraf i lov nr. 499, ønsker denne lovs anvendelighed prøvet ved domstolene, *Ugeskrift for Retsvaesen* 86, 1952, s. 869-870.

ØL kendelse 17. apr. 1952: Spørgsmålet kan indbringes for domstolene.

8752 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgerne Harald og Thorvald Pedersen og Novo Terapeutisk Laboratorium modsætter sig konfiskation af ekstraordinær fortjeneste for eksport af insulin m.v. til Tyskland, *Ugeskrift for Retsvaesen* 87, 1953, s. 236-242. *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 950-956.

HD 15. jan. 1953: Udvalgets kendelse om konfiskation stadfæstes.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 8. nov. 1951.

8753 Revisionsudvalget for tyske

Betalinger; sagsøgeren slagtermester Frantz Behrendt modsætter sig tilbagebetaling af nettofortjeneste for salg til enkelte medlemmer af værnemagten, *Ugeskrift for Retsvaesen* 88, 1954, s. 43-46.

Højesteretstidende 97, 1953, s. 747-750.

HD 25. nov. 1953: Tilbagebetaling af konfiskation.

Ankesag. ØLD 20. sep. 1951: Konfiskation af nettofortjeneste.

8754 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, grosserer Harald Stenfeldt Hansen, modsætter sig konfiskation af avance opnået ved glasleverancer til besættelsesmagten, *Højesteretstidende* 100, 1956, s. 174-182.

HD 9. apr. 1956: Avancen konfiskeres.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 23. okt. 1952.

8755 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, Foreningen Danske Stavefabrikkers Fælleskontor, modsætter sig konfiskation af avance opnået ved leverance af stave til smørdritler til Tyskland, *Højesteretstidende* 100, 1956, s. 193-198.

HD 10. apr. 1956: Udvalget frifindes. Avancen konfiskeres.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 16. nov. 1954.

8756 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, civilinge-

njør Erik Nissen-Petersen, modsætter sig konfiskation af avance opnået ved entreprenørarbejder, *Højesteretstidende* 100, 1956, s. 464-470.

HD 12. jun. 1956: Udvalget frifindes. Avancen konfiskeres.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 4. mar. 1955.

Se også nr. 8742.

8757 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgerne, civilingeniørerne H. K. Wright, T. K. Thomson og O. Kier, forlanger renter udbetalt af et for stort deponeret beløb i forb. med værnemagersagen mod dem, *Højesteretstidende* 100, 1956, s. 1136-1141.

HD 12. feb. 1957: Udvalget tilpligtes at udbetale renterne.

Ankesag. ØLD 23. mar. 1956: Udvalget frifindes.

8758 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, civilingeniør A. Thorning-Christensen, forlanger tilbagebetalingsbeløbet af sin ved entreprenørarbejder opnåede avance nedsat, *Højesteretstidende* 101, 1957, s. 9-15.

HD 11. mar. 1957: Udvalget frifindes. Beløbet opretholdes.

Ankesag. ØLD 10. nov. 1955

Se også nr. 6066.

8759 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, fru Martha Idskou, forlanger at få genoptaget sin sag om udlejning af kuttere til besættelsesmagten til realitetsbe-

handling, da hun ikke mener at forkyndelsen af udvalgets kendelse er sket i overensstemmelse med Retsplejeloven, *Højesteretstidende* 101, 1957, s. 90-94.

HD 11. apr. 1957: Sagen afvises.

Ankesag. Stadfæstelse af: ØLD 20. maj 1954.

8760 Revisionsudvalget for tyske Betalinger; sagsøgeren, Esbjerg Fiskeeksportørforening som mandatar for fiskeeksportør Oscar Wilhelmssen, modsætter sig konfiskation af avance opnået ved leverancer af fisk til Tyskland, *Højesteretstidende* 101, 1957, s. 534-539.

HD 23. okt. 1957: Avancen findes ikke at være omfattet af værnemagerlovene.

Ankesag. ØLD 7. jan. 1957: Udvalget frifindes.

8761 Schlenzig, Max Emanuel. Konditor. Utilbørligt samarbejde med besættelsesmagten i.f.a. omlægning af virksomhed (salg af øl), *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 667-668.

Højesteretstidende 97, 1953, s. 207-212.

HD 6. maj 1953: Frifindelse.

Ankesag. Aalborg Købstads Kriminalret 13. aug. 1946: 6 mdr., konfiskation, bøde, tab af rettigheder. VLD 8. maj 1947: 3 mdr., konfiskation, ikke alle rettigheder fortabes. VLD 1. feb. 1952: 3. mdr., konfiskation.

Den særlige Klageret har ved kendelse af

24. nov. 1951 tilladt tiltalte ny domsforhandling ved VL.

9.3.0. Udrensninger hos offentlige og private

8762 Albæk Nielsen, Lizette: Vi taa-ler ikke nogen, som har sympati med nazisterne. Udrensninger hos bryggeriarbejderne efter besættelsen. *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 44-64.

8763 Kjærgaard, Grethe: Udrensningen. *Sygeplejersken* 1995:17, s. 71-74.

Blandt sygeplejersker.

9.4.0. De interneredes, dømtes og udrensedes vilkår og holdninger

8764 *Budstikke* 1947-49. Udg. af Landsforeningen af 6. Maj 1945.

8765 *Skræp* 1952-53. Udg. af Dansk Frontkæmperforbund.

8766 *Signal* 1953-56. Udg. af Dansk Frontkæmperforbund.

8767 Billeschou Christiansen, Søren, Rasmus Hyllested og Rasmus Norman Nielsen: *De danske landssvigere efter befrielsen*. Utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter 2003.

8768 Kaaber, Christine Gleerup: *Sandheden om Sundholm*. 1945. 18 s.

8769 Lauridsen, John T.: „Noget nyt kan jeg ikke meddele, da jeg kun lever for min Sag“. Frits Clausens breve fra fængslet 1947. *Historie* 2001:2, s. 225-262.

8770 Rasmussen, Poul C.: *Jeg anklager Dansk Styre og Dansk Retspleje*. 1949. 7 s.

9.4.1. Køn, seksualitet og besættelse

8771 *Rødder*. Udg. af Danske Krigs-Børns Forening (opr. Danmarks Krigsbarnsforening) 1997ff. Første nummer uden titel, men med spørgsmålet: Hvad Skal Barnet Hedde?

8772 Aarup, Hella: „Som en dråbe i havet.“ *Rødder* 2002:2, s. 6-10.

8773 Brask Bentzen, Torben: Wunder gibt es immer wieder! – fortalt til Arne Øland. *Rødder* 2002:3, s. 16-34.

8774 Dam, Hanne: *På trods ... 100 års kvindehistorie*. *Dansk Kvinders Nationalråd 1899-1999*. 1999. 276 s. S. 68-89 om besættelsesiden.

8775 Flyger Poulsen, Else Margrethe og Anne Birgitte Nielsen: *Modstandsbevægelsen set i kønsperspektiv*.

Utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter 1987.

8776 Lylloff, Kirsten: Tyskerbørn. *Rødder* 2002:1, s. 12-15.

8777 Warring, Anette: Tyskerpigerens historie efter befrielsen. Foredrag i udskrift ved Arne Øland. *Rødder* 2002:1, s. 16-20.

8778 Øland, Arne: *Horeunger og heligdage – tyskerbørns beretninger*. 2001. 295 s.

8779 Øland, Arne: Hvor boede tyskerne under besættelsen af Danmark? *Rødder* 2002:1, s. 30.

8780 Øland, Arne: Tyskerpigerne og den forbudte kærlighed. *Handicaphistorisk Tidsskrift* Maj 2003, s. 94-120.

9.5. Debatten om likvideringerne

8781 Jordan, Frede: Hr. Steincke og de saakaldte "Stikkerlikvideringer". *Revision* 6:23, 1950, s. 1-3; 6:24, s. 1-2, 1950; 6:25, 1950, s. 2.

8782 *Redegørelse fra Justitsministeriet vedrørende de saakaldte Stikkerlikvideringer*: 4.7.1950.

Oprykket med tilløjelse af overskrifter i Frede Jordan: *Historiens dom*. 1956, s. 79-94.

9.6. Den Parlamentariske Kommission

8783 Betænkning og indstilling fra det af folketinget nedsatte udvalg vedrørende de i 1945-53 virkende parlamentariske kommissioners beretning. (Afgivet af udvalget den 11. februar 1955). *Folketingstidende* 1954/55, *tillæg B*, sp. 171-184. Se også nr. 127.

9.7. Krigsskadeserstatninger. Konfiskation. Faderskabssager. Hjælp til forskellige grupper og personer

8784 *Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets udvalg angående visse kommunerne under besættelsen påført tab*. 1950. 119 s.

8785 1) Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri A/S.,
2) Forvaltningsnævnet for Krigsforsikring af Løsøre; sagsøgeren, Glen Line Ltd. London, kræver erstatning for tab som følge af den tyske krigsmarines beslaglæggelse af nybygget skib i 1940, *Ugeskrift for Retsvæsen* 87, 1953, s. 650-656. *Sø- og Handelsretstidende* 97, 1953, s. 76.
SHD 29. jan. 1953: Forvaltningsnævnet og skibsværftet findes ikke erstatningspligtige.

8786 Dansk Krigssøforsikring for Varer; sagsøgeren, Dampskibssel-

skabet Heimdal A/S, forlanger erstatning for fragtværdien i et af selskabets skibe, som blev beslaglagt i havnen i Leningrad kort efter det tyske angreb på Sovjetunionen, *Højesteretstidende* 96, 1952, s. 1122-1126.

HD 19. feb. 1953: Sagsøger tilkendes erstatning.

Ankesag. SHD 25. maj 1951: Krigssøforsikringen frikendes. Ingen erstatning.

8787 Dansk Krigssøforsikring for Varer; sagsøgeren, Siduna A/S, forlanger forsikringssum udbetalt for et parti varer fra Tyskland, der under transport bortkom ved allieret luftbombardement, *Højesteretstidende* 99, 1955, s. 375-380.

HD 9. jun. 1955: Krigssøforsikringen kendes erstatningspligtig.

Ankesag. SHD 10. mar. 1953: Krigssøforsikringen frifindes.

8788 Forvaltningsnævnet for Krigsforsikring af Løsøre; sagsøgerne, vognmand Hans Petersen og hustru Marie Petersen, kræver erstatning for en til værnemagten udlejet lastvogn, *Ugeskrift for Retsvæsen* 85, 1951, s. 211.

ØLD 9. nov. 1950: Forvaltningsnævnet frifindes, da udlejningen betragtes som uforsvarlig anbringelse.

8789 Forvaltningsnævnet for Krigsforsikring af Løsøre; sagsøgeren vognmand Hans Pedersens

dødsbo protesterer over udmåling af erstatningssum for sabotage mod lastbiler 1944, *Ugeskrift for Retsvæsen* 88, 1954, s. 237-241.

Højesteretstidende 97, 1953, s. 931-935.

HD 20. jan. 1954: Krigsforsikringen skal udrede fuld erstatning.

Ankesag. ØLD 9. jun. 1952: Krigsforsikringen skal udrede delvis erstatning.

8790 Nerving, Dorthe: Bernadottegården. *Sygeplejersken*, 1995:17, s. 53-57.

Roskilde.

8791 1) Rasmussen, Niels, politibetjent.

2) Justitsministeriet; sagsøgeren gårdejer Peter Gaarde søger erstatning for pådragelse af ørelidelse efter slag under internering 1945, *Ugeskrift for Retsvæsen* 88, 1954, s. 48.

Højesteretstidende 97, 1953, s. 750-753.

HD 26. nov. 1953: De indstævnte frifindes.

Ankesag. Stadfæstelse af: VLD 30. maj 1952.

8792 Stephensen, Hakon: *Frihedsfonden 1945-1970*. 1970. 95 s.

8793 Thomsen, Karin: Karins historie. *Rødder* 2002:2, s. 22-26.

8794 Østergaard, Frede: Kalø konfiskeret! Kalø Gods efter besæt-

telsen. *Folk og liv på Røndeegnen* 11, 1993, s. 5-8.

10.0. Traditionsudvikling og fortidsforvaltning

10.1. Monumenter. Mindesmærker. Medaljer

8795 Bergh, Ole: *Besættelsestidens mindesmærker i Aalborg*. 2002. 97 s.

8796 De faldne Soldater og Grænsegendarmer 1940-1945. *Sprogforeningens Almanak* 1947, s. 74-88.

Mindesten i Sønderjylland.

8797 Ejdrup Hansen, Elle-Mie: Bunkere, myter og historisk realitet. *Højskolebladet* 2000, s. 6-8.

8798 Gammeltoft-Hansen, O: De allierede flyveres fællesgrav i Aalestrup. *Årsskrift. Lokalthistorisk Arkiv, Aalestrup* 1983, s. 57-62. 1985, s. 93-97.

8799 Olesen, Peter; Eva de la Fuente Pedersen, Jesper Gram-Andersen og Gitte Kjær: *Garnisons Kirkegård. Historiske indtryk og kirkegårdskunst*. 1998. 151 s. S. 54-55, 91-96 om faldne under besættelsestiden.

8800 Schoop, Gerhard: *Mindesmærker i Hobro. En oversigt med baggrundshistorie, samlet og bragt i Ran-*

ders Amtsavis i sommeren 1999. 1999. Upag.

8801 Spoorendonk, Anke: Harrislee-Bahnhof. Erinnerung braucht Orte. Henrik Skov Kristensen: *En station på vej til helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. 2002, s. 127-156.

Tysk tekst s. 127-141, dansk under titlen Harreslev banegård. Erindring har brug for steder, s. 142-156.

10.2. Jubilæer. Mindedage. Tilbageblik

8802 [Briand Clausen, Erik] Afsløringen af Erik Briand Clausens Mindetavle. *Næsgaards-Bogen* 1946, s. 26-33.

Henrettet 29.3.1945.

8803 Buhl, Vilh.: Statsminister Buhls tale ved de unges fakkeltog på Christiansborg slotsplads 17. maj 1945. *Dialog* 5:4, 1955, s. 24, 29.

8804 Decdy, Carmen Agra: *The yellow star. The legend of King Christian X of Denmark*. 2002. 32 s. Børnebog.

8805 Fleron, Kate: Omkring 4. maj. *Dialog* 5:4, 1955, s. 30-31. Optryk af radiointerview med Kate Fleron 4.5.1955.

8806 Fleron, Kate: Hvorfor Frit Danmark? *Frit Danmark* 26:1, 1967-1968, s. 2.

- 8807** Fog, Mogens: Kampen mod nazismen vedblev at være væsentlig. *Frit Danmark* 26:1, 1967-1968, s. 10-11.
- 8808** Fog, Mogens: Samvittighedens udvidede dimension. 25 år efter Danmarks befrielse. *Frit Danmark* 29:2, 1970, s. 3.
- 8809** *FV. Mindeudgave 29. august 2003*. 2003. 129 s.
- 8810** Houmand, H. L.: Et Tilbageblik. *Næsgaards-Bogen* 1946, s. 13-17.
- 8811** Houmann, Børge: Den urolige sommer. *Frit Danmark* 27:4-5, 1968-1969, s. 2-3. 1943.
- 8812** Kjær Mortensen, Gunnar: Vemmenæs 23. april 1994. *Tåsinge Årbog* 1994, s. 38-44.
- 8813** Larsen, Erik: 50-året for 4. maj 1945. *Jul i Sorø* 43, 1995, s. 35-36.
- 8814** Michelsen, Knud: Befrielsestale i Skt. Stefans Kirke på Nørrebro 4. maj 1995. *Bogens Verden* 1995, s. 119-122.
- 8815** Rothstein, Klaus: *Kvinde på Dronning Louises Bro. Essays*. 2000. 162 s. S. 91-106: Fem noter om nazisme.
- 8816** [Ruby, Thorkild] 4. Maj 1947. Ved afsløringen af mindestenen for Thorkild Ruby. *Årsskrift. Egnshistorisk Studiecenter; Ulfborg-Vemb* 1995, s. 4-5.
- 8817** Rukov, Mogens: Vi lever stadig i løggen. Tysklands allierede. Samme: *Festen og andre skandaler. Udvalgte artikler 1992-2002*. 2002, s. 110-114. Første gang trykt i Berlingske Tidende 15.12.1999.
- 8818** Tanker omkring 9. april. *Frit Danmark* 24:1, 1965-1966, s. 1.
- 8819** Tanker omkring de 20 år. *Frit Danmark* 24:2, 1965-1966, s. 1.
- 8820** Thing, Børge: De tog ansvaret, kæmpede mod uretten og faldt. *Dialog* 5:4, 1955, s. 16. Tale 4.5.1955 i Mindelunden.
- 8821** Warring, Anette: Mindecere monier og fortidsforvaltning. 4. maj i Ryvangens Mindelund. Ulrik Langen (red.): *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*. 2002, s. 217-245.
- 10.3. Udstillinger. Museer
- 8822** Andersen, Jens: Nyt dokumentationscenter ved Museumscenteret i Hanstholm. *FV. Frihedskampens Veteraner* 169, 2002, s. 34-35.
- 8823** Jensen, Charlotte S.: Muse-

um for modstandsmænd og raske drenge. *Journalen* 1995:3, s. 22-23. Frihedsmuseet.

8824 Lødsen, Ib: Bjærgningen af den tyske flyvebåd BV-138 i Øresund. *Flyvehistorisk tidsskrift* 2000:3, s. 2-5.

8825 Museet for Danmarks Frihedskamp – en Gave til den danske Stat. *Frit Danmark* 16:6, 1957, s. 3, 16.

8826 Skov Kristensen, Henrik: Frøslevlejren – fangelejr, museum, mindesmærke, efterskole, og Foreningen af danske Eksportvognmænd. *Sønderjysk Almanak* 2002, s. 106-116.

8827 Skov Kristensen, Henrik: Fra fangelejr til museum og national mindepark – træk af Frøslevlejrens kulturhistorie 1944-2001. *Sønderjyske Museer* 2001, s. 81-101.

8828 Wraae, Alex: Historisk samling. Grindsted under besættelsen 1940-45. Vestre Skole. *Egnsbogen. Grindsted/Billund* 1985, s. 7-9.

8829 Wulff Andersen, Steen: På ferie i fangelejr. Forårets debat om Frøslevlejren. *Sønderjysk Månedsskrift* 70, 1994, s. 185-191.

10.4.0. Besættelsen i litteraturen

10.4.1. Litteratur om litteraturen

8830 Borup Jensen, Thorkild: Danskhed i litteraturens kalejdoskop. 1920-1990. Flemming Lundgreen-Nielsen (red.): *På sporet af dansk identitet*. 1992, s. 207-255. S. 227-229 om besættelsestiden.

8831 Bredsdorff, Thomas: Det negative efterbillede af et stjerne-skud. Morten Nielsen: Krigere uden Vaaben. Anne-Marie Mai og Knud Bjarne Gjessing (red.): *Læsninger i dansk litteratur*. 4. 1997, s. 9-24.

8832 Grössel, Hanns: "Ungeladene Gäste". Literarische Zensur im besetzten Dänemark: Soyas Erzählung "Ein Gast" (1941). *Die Horen. Zeitschrift für Literatur, Kunst und Kritik* 36:1, Ausgabe 161. Bremerhaven 1991, s. 116-123.

8833 Halvorsen, Erik: Landet besat. Frederik Nielsen og Ole Restrup (red.): *Danske digtere i det 20. århundrede*. 3. 1966, s. 333-353.

8834 Hesselaa, Birgitte: Og det var Danmark. Hans Scherfig: Frydenholm. Anne-Marie Mai og Knud Bjarne Gjessing (red.): *Læsninger i dansk litteratur*. 4. 1997, s. 178-192.

- 8835** Jaurnow, Leon: *Den lyse vagabond. Mogens Klitgaard's liv og forfatterskab*. 2002. 216 s.
S. 129-200 om besættelsestiden.
Anm. af Benni Bødker i *Arbejderhistorie* 2002:3, s. 76-77.
- 8836** Juhl, Marianne: *Peter Seeberg*. 1999. 256 s.
S. 57-84 om Peter Seebergs roman *Bipersonerne*. 1956.
- 8837** Jørgensen, Bo Hakon: Det, der er mere end lysten – eller er Holger en bølle? Tage Skou-Hansen: De nøgne Træer. Anne-Marie Mai og Knud Bjarne Gjessing (red.): *Læsninger i dansk litteratur*. 4. 1997, s. 122-140.
- 8838** Kryzstofiak, Maria: Æstetiseringen af besættelsestiden i dansk kortprosa. Et bidrag til prosaens poetik i Danmark. *Kortprosa i Norden*. 1983, s. 139-150.
Oprykt i *Studia Scandinavica* 6, 1983, s. 107-122.
- 8839** Madsen, Carl: Frydenholm. Samme: *Den gode læge og andre fortællinger*. 1966, s. 147-156. 4. opl. 1967.
Stig Vendelkærs udg.
Om Hans Scherfigs *Frydenholm*. 1962.
- 8840** Mai, Anne-Marie (red.): *Danske digtere i det 20. århundrede*. 2. 2001. 635 s.
- 8841** Mortensen, Hanne: *Besættelsestiden formidlet i danske børnebøger* 1945-2000. Utrykt speciale, Roskilde Universitetscenter 2002.
Med bibliografi over børnebøgerne.
- 8842** Ravn, Ole: *Tage Skou-Hansen: "De nøgne træer"*. 1979. 34 s.
- 8843** Rodwell, Hugh: Ingen kender natten. *Poetik* II:3, 1969, s. 76-90.
Om H. C. Branners *Ingen kender natten*. 1955.
- 8844** Rosendahl, Jens: Om H. C. Branners "Ingen kender natten". *Dansk Udsyn* 1970, s. 259-267.
- 8845** Schou, Søren: *Dansk realisme 1960-1975*. 1976. 210 s.
S. 36-45 om Leif Panduros *De uanstændige*. 1960.
- 8846** Schou, Søren: *Og andre forfattere. Dansk fiktionsprosa 1945-60*. 2001. 214 s.
- 8847** Schwab, Hans Henrik: Besættelsestidssyndromet som tema i Tage Skou-Hansens forfatterskab. *Skrifter fra Institut for Litteraturhistorie, Aarhus Universitet* 4, 1981, s. 19-53.
- 8848** Sokoll, Gabriele: Aktivierung der Persönlichkeit durch den antifaschistischen Kampf am Beispiel der Romane von Tage Skou-Hansen. *Antifaschismus in deutscher und skandinavischer Literatur*. 1983, s. 151-157.

8849 Stangerup, Hakon: Romaner om besættelsen. Samme: *Aviser og bøger*. 1949, s. 46-54.

8850 Søholm, Ejgil: *Fra frihedskamp til lighedsdrøm. En læsning af Tage Skou-Hansens forfatterskab*. 1979. 179 s.

8851 [Weiss, Peter] Ting sket i Auschwitz. *Frit Danmark* 25:12, 1966-1967, s. 9-11.

Paul Thygesen og Claus Clausen anmelder Peter Weiss' teaterstykke *Ransagelsen* på Det ny Teater.

8852 Wentzel, Knud: Romanen som tilværelsesfortolkning. Eksempel: Tage Skou-Hansens "De nøgne træer". *Romanproblemer*. 1968, s. 269-280.

8853 Whissen, Thomas: Without Fear. Isak Dinesen's "Winter Tales" and Occupied Denmark. *The International Fiction Review* 1976:3, s. 57-61.

8854 Wikkelsø Pedersen, Erik: Der var engang en krig -. En analyse af Tage Skou-Hansens roman "Over stregen". *Karneval* 1981, s. 157-177.

10.4.2.0. Litteraturen. Enkelte forfattere og titler

10.4.2.1. Poesi og prosa. Antologier

8855 Schoustrup Thomsen, Jens (udg.): - *men man kan ikke binde*

ånd. Digte fra Besættelsestiden. 1964. 63 s.

Otto Gelsted. Nis Petersen. Poul Henningsen. Hans Kirk. Johs. Jørgensen. Harald Herdal. Ole Sarvig. Morten Nielsen. Ole Wivel. Erik Knudsen. Halfdan Rasmussen. Martin Andersen Nexø. Johs. V. Jensen. Kaj Munk. Martin A. Hansen. Tove Ditlevsen. Mads Nielsen.

10.4.2.2. Romaner, noveller, skuespil, hørespil, tegneserier

8856 Bang Sørensen, Halvor: *Af pligt*. 1996. 246 s.

To landbofamiliers indsat for Danmark i besættelsesårene, skrevet på baggrund af virkelige begivenheder.

8857 Barnekow, René v.: *Jeg mødte en Viking*. 1947. 149 s.

Humoristisk skildring af en dansk flygtnings tilværelse i Sverige.

8858 Birkeholm, Jørgen: *Den dag, da krigen kom*. 1988. 117 s.

Børnebog om en drengs oplevelse af krigen som fjern og uvirkelig. For ham begynder krigen den dag, den er slut.

8859 Birkeland, Thøger og Jens Mølbak: *Bette Nielses krig*. 1992. 122 s.

Børnebog om drengen Niels fra en fattig fiskerfamilie og hans oplevelse af besættelsen og modstandskampen i Skagen 1944-45.

8860 Bjerresø, Karen: *For børnenes skyld. Roman*. 2001. 229 s.

Under besættelsen oprettede velmenende mennesker sommerkolonier for fattige københavnerebørn. Men ikke alt fungerede

efter hensigten, så uheld og ulykker blev en stor del af hverdagen.

8861 Borgen, Johs.: *Frihedskæmperen Leif*. 1945. 110 s.

Fiskerdrengen Leif fra Vedbæk og hans oplevelser i modstandskampen.

8862 Borgen, Johs.: *Leif og Varulvene*. 1947. 94 s.

Leifs oplevelser blandt varulve i 1947 i Nordtyskland.

8863 Broby-Johansen, R.: *Den lille Æsop. 59 af de gamle Dyrefabler*. 1945.

Upag.

Trykt i 1944, men oplaget blev henlagt og kom først i handelen efter befrielsen. Vedlagt et lille hæfte med nøgle til fablernes titelliste med tydelige henvisninger til tyserne og krigen.

8864 Bundgaard, Kirsten: *Eventyret om to smaa Prinsesser og deres Fædreland. Besættelsen i Danmark fortalt for de Smaa*. 1945. 27 s.

8865 Eisenhardt, Jens: *Polakhuset. Kinderszenen*. 1973. 135 s.

En dansker ser tilbage på sin barndom under krig og besættelse og søger at komme til klarhed over sin egen tilværelse stillet i relation til de jævnaldrende, der overlevede eller døde andre steder i Europa, hvor der for alvor var rædsel, terror, bomber og mord.

8866 Engelbrechtsen, Svend: *De kaldte ham Kedde*. 1983. 115 s.

Om en 14-årig pige, der forelsker sig i den noget ældre dreng, Kedde, der er med i en modstandsgruppe, som hendes far stikker.

8867 Fisker, Ellen: *Midt i en krigstid. Fra Besættelsen 1943*. 1988. 116 s. Børnebog. Foregår i 1943 og fortæller om børnene Peter og Birgits oplevelse af verdenskrigen og besættelsen fra et lille fredeligt hjørne af Danmark.

8868 Fisker, Robert: *Fredløs*. 1966. 152 s.

Børnebog. Foregår i løbet af nogle dage i efteråret 1944. Det danske politi er sat ud af spillet, og besættelsesmagten og Gestapo kæmper med alle midler for at komme den danske modstandsbevægelse til livs.

8869 Garnow, Iris: *Nogen gange skinnede solen*. 1980. 108 s.

Børnebog om to pigers barndom på Islands Brygge under besættelsen.

8870 Grostøl, Alf: *Ingenting sket*. 1967. 173 s.

Om forfatterens opgør med besættelsestiden.

8871 Jensen, Flemming: *Besættelsestiden*. Samme: *Jensen – tonajt*. 1989, s. 106-108.

8872 Johansen, Claes: *De sidste mennesker på jorden*. 2002. 380 s.

Selvstændig fortsættelse af *Og ingen ved hvordan det går*. 2001. Foregår i København 1942-43.

8873 Juul, Ole: *Aften*. Samme: *Efter Regn og seks andre Noveller*. 1947, s. 39-53.

Ungt kærestepar og frygten for arrestation.

8874 Juul, Ole: *Jørgen i sadlen*. 1958. 138 s.

Børnebog. Om to drenge, der pludselig får krigen tæt ind på livet i en ellers lille fredelig fjordby.

8875 Juul Clausen, Erik: *Operahuset på heden. Besættelse og modstandsvilje*. 2003. 410 s.

Om etableringen af bunker 1137, kaldet Operahuset, og Fliegerhorst Grove.

8876 Koch, Nynne: *Møde med mig selv*. 1950. 360.

Om tvillingesøstre Lona og Mariannes liv i årene 1919-47.

8877 Krog, Kirsten Mejlhede: *Tyskertøs! To noveller fra krigens tid*. 1990. 66 s.

Ungdomsbog. Om en drengs oplevelse af, at hans søster er tyskertøs, og om en ungs pige oplevelse af at være det og tiden efter.

8878 Langstrup, Steen: *Stikker*. 2003. 184 s.

Foregår i København i november 1944 i modstandskampens sidste fase, hvor modstandsgruppen BB er meget aktiv, men hvor det begynder at gå galt.

8879 Larsen, Knud Erik: *Havet uden nåde*. 1990. 167 s.

Børnebog. Om en 14-årig drengs oplevelser som messedreng på et skib under krigen.

8880 Lund, Harald H. (red.): *Lat-terfuglen*. 1945. 144 s.

Anekdoter med reference til krigen.

8881 Lund, Harald H. (red.): *Lat-terfuglen*. 1946. 107 s.

Anekdoter med reference til krigen.

8882 Mortensen, Per: *Krigen i Vanløse*. 1989. 151 s.

Børnebog. Om 12-årige Stine, John og Ove, der bor i Vanløse under besættelsen. Om deres hverdag og om hvordan de gradvist bliver involveret i modstandskampen.

8883 Pein: *Hallo Tommy. En dansk Drengs Oplevelser med Royal Air Force*. 1945. 16 s.

Drengsbog.

8884 Petersen, Carl Otto: *Mørkeår*. 2001. 316 s.

Om en jernbanefamilies tilværelse, først på Sjælland og senere i Vestjylland, sådan som en 15-årig dreng oplever de første fire år af besættelsen.

8885 Petersen, Svend: *Et Fund ved Bologna*. 1950. 360 s.

Roman om dansk SS-frivilligs oplevelser.

8886 Raac, Ellen: *Det tøvende Hjerte*. 1947. 225 s.

Ung, frigjort kvinde i besættelsestidens København.

8887 Rasmussen, Gerhard: *De kunde ikke tænde Ild i Aske, Hr. Pastor*. 1945. 236 s.

Ungdomsbog. Handlingen udspilles fra forsommeren 1944. En gruppe unge mennesker finder livet meningsløst. De udfordres af en præst. I løbet af det efterfølgende år tager de kampen op, og da de mødes med præsten i sommeren 1945, ser alt helt anderledes ud.

8888 Rindel, Gerd: *Tusmørkebørn*. 1985. 140 s.

Børnebog om Maja på syv år og Tilde på fem og om, hvordan de har det under krigen.

- 8889** Rindel, Gerd: *Dämmerungskinder*. Aarau 1988. 143 s.
Oversættelse af *Tusmørkebørn*. 1985.
- 8890** Rindel, Gerd: *Skymningsbarn*. Stockholm 1989. 142 s.
Oversættelse af *Tusmørkebørn*. 1985.
- 8891** Rindel, Gerd: *Kinderen van de schemering*. Brügge 1996. 108 s.
Oversættelse af *Tusmørkebørn*. 1985.
- 8892** Risør, Mary: *Og Sommeren gik ...* 1945. 182 s.
Børnebog. Om en 16-årig piges problemer og hendes oplevelser under besættelsen.
- 8893** Secberg, Peter: *Bipersonerne*. 1956. 217 s.
En flok udenlandske scencarbejdere, heriblandt en dansk, i Berlin i 1943.
- 8894** Stadil, Poul: Kun to øre. Samme: *Så længe jeg lever og andre fortællinger*. 1999, s. 9-39.
En ti-årig drengs oplevelse af 9. april og tiden frem til jul 1940.
- 8895** Sørensen, Bent: *Da krigen kom til Vanløse*. 1990. 79 s.
Børnebog. Om en drengs oplevelser under besættelsen.
- 8896** Ulrich, Per: *Dø om så det gælder*. 1992. 186 s.
Hovedpersonen, som er modstandsmand, arresteres og forhøres af Gestapo, som dømmer ham til tre gange dødsdom. Sagsakterne forsvinder i Berlin, og dommen eksekveres ikke. Han deporteres siden til Tyskland, hvorfra han kommer hjem med de hvide busser.
- 8897** Vad, Poul: *De nøjsomme*. 1960. 148 s.
Om tiden efter 1945 afspejlet i en gruppe yngre mennesker og deres resignation og vanskeligheder med at skabe en meningsfuld tilværelse.
- ### 10.4.2.3. Digte
- 8898** Bonnevie, Lars: 1944 og 1945. Anne Marie Bjerg og Erik C. Lindgren (red.): *Lyrisk 76. Gyldendals magasin*. 1976, s. 12-15.
- 8899** Brandmose, Aage: *Befrielse. Illegale Digte fra Besættelsesaarene*. 1945. 33 s.
- 8900** Bruun Hansen, Jørgen: *Befrielse. Dialog* 5:4, 1955, s. 1.
- 8901** Espegaard, Arne: *Glimt*. 1997. 48 s.
- 8902** Flor, Kai: *I Gestapos Vold. Hustruen til sin fængslede Mand*. 1945. 15 s.
- 8903** Holm, Sven: Den fjerde maj, befrielsen. Anne Marie Bjerg og Erik C. Lindgren (red.): *Lyrisk 76. Gyldendals magasin*. 1976, s. 18-20.
- 8904** Nielsen, Morten: *Samlede digte*. Forord og efterskrift af Thomas Bredsdorff. 2002. 147 s.
- 8905** Reich, Ebbe: Sangen om folkestrejken i 1944. Anne Marie

- Bjerg og Erik C. Lindgren (red.): *Lyrik 76. Gyldendals magasin*. 1976, s. 16-17.
- 8906** Rosling, Gunnar: *De tunge Støvel: Digte fra Frihedskampens Aar*. 1945. 19 s.
- 10.5.0. Besættelsen i spillefilm, på TV eller CD
- 10.5.1. Litteratur om filmene
- 8907** Alsted, Christian: Store projekter, lederskifte og store bevillinger – DK og MFU efter befrielsen. Christian Alsted og Carl Nørrested (red.): *Kortfilmen og staten*. 1987, s. 225-268. Folk og Værns filmtjeneste. S. 225-235 om film om besættelsestiden.
- 8908** Bryld, Claus: Kampen om erindringen under 1980'ernes nationale TV-monopol. *Historisk Tidsskrift* 122. Stockholm 2002, s. 271-288.
- 8909** Saxtorph, Erik S.: Modstandsbevægelsen på Film. *Dialog* 5:4, 1955, s. 21-16.
- 10.7.0. Skole- og gymnasielærebøger
- 10.7.2. Skole- og gymnasielærebøger
- 8910** Barfod, Jørgen H.: *Escape from Nazi Terror. A short history of the persecution of the Jews in Denmark and Norway and the Danish underground refugee service*. 1968. 46 s.
- 8911** Lerberg, Lona og Johnny Thiedecke: *Vi elsker vort land. På sporet af danskheden*. 1994. 144 s. S. 103-109 om besættelsestiden i skønlitteraturen.
- 8912** Nielsen, Geert A.: *Verdenskrig og vestlig velstand 1939-1973*. 1999. 224 s. (Moderne Tider. Historie, samfund og kultur 3) S. 62-74 om besættelsestiden.
- 8913** Thiedecke, Johnny: *For folk og fædreland. Historien om Danmark i krig 1800-1945*. 1998. 126 s. S. 72-117 om besættelsestiden.

PERSONREGISTER

A

Aaboer, Anders Malling 8232
Aalto, Alvar 8156
Aarup, Hella 8772
Aaserud, Finn 8072
Abell, Kjeld 8053
Abildtrup, Marie 8520
Abitz, Oluf 8015
Adriansen, Inge 7597, 8207
Agersted, Aage 7862
Ahlefeldt, Claus 8522
Ahtola Nielsen, Jan 7749, 7750
Albæk Nielsen, Lizette 8762
Alenius, Marianne 7530
Algreen-Petersen, Chr. 8248
Alkil, Niels 8682
Aller, Edith Thurøe 3526
Alsted, Christian 8066-8069, 8071, 8907
Ammundsen, Esther 8406, 8619
Amtrup, M. 3471
Andenæs, Johs. 5678, 8654, 8673
Andersen Nexø, Martin 8034, 8035, 8855
Andersen, Alfred 8513
Andersen, Arnold 7717
Andersen, Arthur 7741
Andersen, Børge O. 8584
Andersen, Carl Evald 8692
Andersen, Claus E. 7598
Andersen, Dan H. 3407a
Andersen, Erik 7751
Andersen, Hanne 8016
Andersen, Hærluf 8383
Andersen, Ib Tage 8407
Andersen, Inger 8341
Andersen, Jens 7803-7805, 8384, 8822
Andersen, K. B. 559
Andersen, Knud 8421
Andersen, Lise 8508

Andersen, Niels 8673
Andersen, O. 7806, 8408
Andersen, Per 8073
Andersen, Peter 8480
Andersen, Petra Andrea (f. Angel) 8722
Andersen, Poul 8342,
Andersen, Rasmus 8296
Andersen, Steen 7401, 7405, 7531, 7730, 8142, 8829
Andersen, Thormod 7756
Andersen, Troels 8040
Andersen, Ulla 8041
Andersen, Vald. 8299
Andreassen, Arne 7848, 7849, 7854, 7874
Andreassen, Dagmar 8500
Andreassen, Jan 8620
Andreassen, L. P. 8698
Andreassen, J. C. 7688
Andresen, Martin Just 8642
Anker-Jensen, K. 8673
Ankjær Nielsen, Svend 8462
Anthonisen, Bent Bågøe 8491
Antonsen, Poul 7941
Appel, Charlotte 7984
Appel, Erik 7917
Arhoff, Chr. 8058
Arnheim, Arthur 7768, 7769
Asmussen, Johan 8673
Asmussen, Lorenz 8302-8305
Ast, Torben 3526
Axel, Paul Erik 8687

B

Bach Rasmussen, Villy 8396
Bach, Kai Dige 7959
Bagge, Hans 7631
Bagge, Povl 706

- Bak, Børge 8750
 Bak, Frede 7807
 Bak, Niels Marius 8750
 Bak, Olivia 8750
 Bak, Sofie Lene 283a, 7766, 7770
 Bakkær, Frede 8558
 Baltzer Nielsen, H. 7969
 Bang Sørensen, Halvor 8856
 Bang, Frode 8514
 Banke, Niels 3564
 Bank-Mikkelsen, Niels Erik 7727, 8227
 Barfod, A. 7658
 Barfod, Egil 3526
 Barfod, Halfdan B. 1029a
 Barfod, Jørgen H. 1029a, 7526, 8138, 8910
 Barfoed, Niels 8215
 Barneckow, René v. 8857
 Bartram, Grethe 8252
 Bastiansen, Charlotte 8409
 Bauer, Niels Richard Holm 8723
 Bavngaard, Knud 8575
 Bay, Carl Erik 3711
 Bech, Ole 8530
 Beck Nygaard, Frede 7663
 Becker-Christensen, Henrik 8589
 Begtrup, Bodil 8110
 Behrendt, Frantz 8753
 Behrendt, K. 7636, 7636a
 Behrisch, Arno 3478
 Beilin, Lui 7771, 8537
 Beiter, Morten 8608
 Belmark, Frank 7942
 Bendix, Hans 8148
 Bendix-Almgreen, Svend Erik 7808
 Bendixen, Thomas 8188
 Bendixsen, Mogens 8358, 8359, 8540
 Bendtsen, Amy 8340
 Bengtsson, Carl 8499
 Bengtsson, Else (pseud.), se Bengtsson, Georg V.
 Bengtsson, Georg V. 6919a
 Bennike, Erik 4293
 Bennike, Helge 953
 Bennike Jakobsen, Håkon 8566
 Bentzon, A. Drachmann 7664, 7665, 8655-8658
 Benz, Wolfgang 7788
 Bergh, Ole 7637, 8795
 Berner, Ole 8325
 Bernth, Susanne 7581, 7582, 7904, 7908, 7909, 8010, 8011, 8013, 8014, 8045, 8046
 Bertelsen, Signe 8536
 Bertelsen, Søren 8314
 Bertelsen, Åge 135a
 Berthelsen, Anders W. 8470, 8471
 Best, Werner 7763, 8678, 8715
 Beyer, Jürgen 7918, 8426
 Beyerholm, Jørgen 8595
 Büllmann, Chr. Holm 8410
 Bilde Rasmussen, Marie 8411
 Bille Larsen, Steen 559
 Billeschou Christiansen, Søren 8767
 Bindsbøll Larsen, Thomas 8129, 8130
 Bindslev, Sven Hauge 8516
 Birch, Jens 7701, 7943
 Birkeholm, Jørgen 8858
 Birkeland, Thøger 8859
 Birkelund, Peter 3444a, 4170b, 4180b, 7405, 7526
 Bisgaard, Nina 4237, 7792, 8251, 8252
 Bjerg, Anne Marie 8898, 8903, 8905
 Bjerg, Hans Chr. 7569
 Bjerg Hansen, Søren 8494
 Bjerg Møller, G. 8441
 Bjerre Jakobsen, Bo 7702-7704
 Bjerregaard, Karen Steller 8132
 Bjerregård, Kristian 8375
 Bjerresø, Karen 8860
 Bjørke, Bo 7971, 8076, 8190, 8206, 8245
 Bjørn, Claus 7599, 7944, 7971, 8076, 8190, 8206, 8245, 8446
 Bjørner, Leif 8327
 Bjørnholt, Oda 4237
 Bjørnvad, Anders 7532
 Blichfeldt Møller, Frits Johan 8209
 Blixen, Karen 7905-7909, 7911, 8029, 8853
 Blüdnikow, Bent 7772, 7773
 Blædel, Gert 8258

- Blædel, Leif 8259
Blæsild, Benno 8643
Boeg, N. V. 8673
Boest, Erik 7666
Bogensce, J. 8659
Bogø, Dines 7793, 8308
Bohn, Robert 8680
Bohnscn, Anne Marie 7875
Bohnstedt-Petersen, Christian 8701,
8724
Bohr, Aage 8074
Bohr, Niels 2657c, 8072, 8074, 8075,
8077-8079
Boisen, Ingolf 8070, 8596
Boje, Per 7945, 8335
Bolle, Fritz 7794
Bollerup, N. J. 8397
Bomholt, Julius 7613
Bonde, Hans 8080-8082
Bonnesen, Edith 4237, 8263
Bonnevic, Lars 8898
Boog, Horst 7611, 7748
Borch-Jensen, Marton 8444
Borg, Svend 7956, 7957, 8197
Borgaa, Børge 8260
Borgen, Johs. 8861, 8862
Bork-Larsen, H. 8492
Borne Mikkelsen, Stella 8395
Borring Olesen, Thorsten 2969a
Borup, V. V. 8698
Borup Jensen, Thorkild 8030, 8830
Bothildsen Nielsen, Kaj Henning 7796
Boye, Herman 8260
Boysen, Jesper 7752
Bracher, Ulrich 7580
Bram, Eskild 8530
Brandmose, Aage 8899
Brandt, Børge (Børge Thing) 135a,
3526, 8820
Brandt, Gunnar 8688
Brandt, Jens K. 8477
Brandt, Jørgen Gustava 7592
Brandt, Palle 8469
Brandt, Troels 8167
Branmer, H. C. 8843, 8844
Brask Bentzen, Torben 8773
Bredsdorff, Elias 559
Bredsdorff, Thomas 8831, 8904
Bredsted, Åge 8018
Briand Clausen, Erik 8258, 8262, 8802
Brieg, Paula 7837
Brix, Carl Otto 7570, 7614
Brix, Hans 8568
Bro, Kristen 8562
Bro, Vagn 8441
Broby-Johansen, R. 8863
Brogaard, Ruth 8580
Brovst, Bjarne Nielsen 8031
Brun, Eske 8168
Brunbech, Peter 7533, 7534
Brundbjerg, Elsc 8029
Bruun Hansen, Jørgen 8900
Bruun-Petersen, Jens 7705
Bryld, Claus 76, 7534, 8908
Brøndahl, Peter 8542
Brøndsholm, Annie 8048
Brøndum, Henning 8373
Brøndum, Otto Christian 3526
Brøns, Daniel 8398
Brørup, Erik 8714
Buch, Hans Anker 7697
Buchholtz, Johannes 8033
Buhl, Vilhelm 8803
Bukdahl, Jørgen 7617, 7627, 7631,
7634, 7635, 8111
Bukh, Niels 8081, 8082
Bukh, Peder 8574
Bukkehave, familien 7963, 7964
Bundgaard, Kirsten 8864
Bundgård Christensen, Claus 4170b,
7535, 7667-7669
Buraas, Anders 7946
Busch, Ulla 8343
Busch-Jensen, N. 8673
Busck, Steen 235a
Busk, Thøger 7690
Byskov, J. 7572, 7609, 7658
Bækly Olesen, Elva 8385
Bødker, Benni 8835
Bødker, Knud 7809, 8323
Bøggild, Hansaage 7746, 8609
Bøjlund Sørensen, H. 7850

Bågøe Anthonisen, Bent, se Anthoni-
sen, Bent Bågøe

C

Callesen, Gerd 7936
Carlé, Erik 8226
Carlsen, C. C. 8725
Cartophelmoos, Carlo 8017
Caspersen, Jes 8588
Caspersen, Jes Peter 8660, 8661
Christensen, Benny 3407a
Christensen, Dan Ch. 8181
Christensen, Eigil 7706, 7709
Christensen, Eigil V. 8238
Christensen, Holger 8351
Christensen, Inger Marie 8281
Christensen, Jens Ole 7810
Christensen, Jørgen Peter 7947
Christensen, Olav 8344
Christensen, Per 8331
Christensen, Robert 8242
Christensen, Steffen 7571
Christensen, Tommy P. 7408
Christian X. 7550, 7572, 7607, 7609,
7658, 8804
Christiansen, Chr. Marius Rudolf (He-
stetyven) 5943
Christiansen, Ernst 7928, 8006
Christiansen, Hans Erik 8263
Christiansen, Jens Erik 7811
Christiansen, Karl O. 5678, 5679
Christiansen, Niels Finn 7408, 7638
Christmas Møller, John 7625
Christoffersen, Knud B. 8328
Clausager, Jørgen Peder 8185, 8324
Clausen, Claus 8851
Clausen, Ebba 8700
Clausen, Frits 8700, 8769
Clausen, H. P. 559
Clausen, Laurits 8298
Clausen, Mads 7945
Clement Larsen, Marianne 7752
Clemmensen, Else Marie 8357
Clemmensen, Johannes 7723
Cortzen, Jan 7948

D

Dahl, Hans Fredrik 7536
Dahl, Ivar 8329
Dahl, Svend 8019
Dahlgaard, Bertel 7615
Dahlin, Ulrik 8412
Dalgaard, Niels 7616
Dall, Bent 8302
Dalsgaard, Elmer 8309
Dam, Hanne 8774
Damgaard Petersen, Ib 1408, 8257
Damm, Inger 8555
Damsholt, Torben 706
Danese, Paolo il (Arndt Lauritzen)
8193
Danielsen, Niels R. 7979
Danielsen, Niels-Birger 7851
Danker, Uwe 8680
Dannesboe, Erik 7949
Daugaard, Bent 8182
Davidsen, Leif 7562
Davidsen-Nielsen, Hans 7851
Deedy, Carmen Agra 8804
Delbo, Hedvig 4179b, 8251
Dethlefsen, Henrik 7536
Dinesen, Isak (pseud.), se Blixen, Karen
Ditlevsen, Tove 8855
Dragsbo, Peter 8463
Drenck, Carl Johan Fritz 8726
Duch Christensen, Jonna 7641
Duckwitz, Georg Ferdinand 7761
Due, Gunhild 8399
Duedahl, Poul 7724
Dunbar, Max 8169
Durczyn, Betty 7783
Dybdahl, Vagn 685, 3018, 3478, 5338
Dyhr, Peter 8147
Dyrbye, Holger 7564, 7952, 8000

E
Ehlers Olsen, Henning 8113
Eiber, Ludwig 7852
Eisenhardt, Jens 8865
Ejdrup Hansen, Elle-Mie 8797
Ellehøj, Svend 8535
Elmquist, A. H. L. 8673

Elmquist Jørgensen, Kasper 7527
 Elmstrøm Nielsen, Puk 7600
 Elsbøll, Lisa 7408
 Elsøe-Jensen, Jørgen 8354
 Enkjær, Stefan 4170b, 7537
 Enevoldsen, Iver 8315
 Engberg, Einer 8233
 Engberg, Jens 2618
 Engberg, Poul 8277
 Engelbrecht Nielsen, H. C. 7707
 Engelbrechtsen, Svend 8866
 Engelhardt, Poul Rantzau 7747
 Engholm, Carl 8230
 Eriksen, Axel 8092
 Eriksen, Egon 7953
 Eriksen, Gerhardt 3015a
 Eriksen, V. 7850, 7876, 8360, 8597
 Ervald, H. C. 7812
 Esbeck, Svend 8413
 Esbo, Aage 7774, 8610
 Esmann, Knud 8598
 Espegaard, Arne 8901
 Evert, Eigil 7954
 Ewald, Jesper 7955
 Eyben, W. E. von 5678, 5679, 8651,
 8663

F

Faaborg, Svend Aage 7956, 7957
 Faber, Tobias 8151, 8152
 Fagerlind, Sven 7587
 Faldborg, Hanne 8032
 Falk Hansen, Aage 8414
 Falster, Lars Barger 8373
 Fanø, Knud 8114
 Favrholdt, M. 8345
 Federspiel, Søren 7641, 7642
 Feilberg, Birthe Nordentoft 8566, 8567
 Feilberg, Jytte 8495
 Feilberg, Kjeld 7853
 Feldthusen, P. A. 8115
 Fellow Larsen, John 8234
 Fenger, Rigmor 7775
 Festersen, Andreas 8732
 Fibæk Jensen, Henrik 8033
 Fiil, Marius 8223

Fiil, Tulle 135a
 Filsøe Petersen, Erik 8393
 Fink, Troels 1408
 Finsen, Helge 8099
 Finsen, Jens Chr. 8368
 Fisker, E. 7813, 8265
 Fisker, Ellen 8867
 Fisker, Robert 8868
 Fjelde, Helge 7744
 Fjelde, Jens 7744
 Fjeldsted, Villy 8437
 Fleming, Gerald 2181a
 Fleron, Kate 916, 1259, 1267, 3940,
 4237, 5338, 5384, 5678, 8670, 8805,
 8806
 Flor, Kai 8902
 Floto, Inga 598
 Flyger Poulsen, Else Margrethe 8775
 Fog, Mogens 135a, 3551, 3552, 3711,
 7680, 8053, 8212-8214, 8807, 8808
 Fog Pedersen, Mette 5006
 Foged, Harly 8116, 8253
 Foighel, Isi 8678
 Fonsmark, Henning 7959
 Forndran, Erhard 7580
 Foss, Erling 3018
 Foss, P. J. 7681
 Frederiksen, Bent 7708
 Frederiksen, O. 8552
 Frederiksen, Thorkild 7499, 8392, 8629
 Freudenthal, Poul 8415
 Friborg Hansen, Vilfred 8550
 Friborg Jakobsen, Claus 8198
 Friediger, Hanka 7789
 Friis, Karen Margrethe (f. Schøller)
 8421
 Friis, Sigrid 8271
 Friis Sørensen, Søren Hans 8733
 Frimodt, Emil H. 8020
 Frisch, Hartvig 7613
 Frost, J. L. 8664, 8665
 Frost, Niels 8508
 Frølund, Aleks. 7961
 Frømand, Robert 8242
 Förster, Jürgen 7611, 7748

G

Gaard, Margit 8692
 Gaard, Vibeke 8692
 Gaarde, Peter 8791
 Gaardmand, P. N. 8447
 Gade Poulsen, Inge 8555
 Galster, Jon 8667, 8694
 Gammelgaard, Arne 8621, 8629
 Gantriis Sørensen, Trine 8611
 Garnow, Iris 8869
 Geertsen, A. Th. 8382
 Gejl, Ib 8599
 Gelsted, Otto 8855
 Gemmer, Anders 7575, 8650
 Gemzell, Carl Axel 4020
 Gerald, P. M. 8543
 Gerlow, Maud 4237
 Gibson, Guy 8183, 8184
 Giltner, Philip 7731, 7732
 Gislason, Bjarni M. 8179
 Gjessing, Knud Bjarne 8831, 8834, 8837
 Gjøde Nielsen, Henrik 7433, 7794,
 7814, 7962, 8085, 8086
 Gjørup, N. E. 7698
 Glader, Edwin Anders Brynolf 8711
 Glamann, Kristof 8535
 Gleerup, Karl 8579
 Glysing-Jensen, V. 2050
 Godske, Poul 8472
 Golczewski, Frank 7580
 Goodman, Myrna 7776
 Gotlieb Jensen, C. 8090
 Goul Andersen, Jørgen 7610
 Gowing, Margaret 8075
 Gram, Jens 7725
 Gram-Andersen, Jesper 8799
 Graurock, ty. officer 8675
 Gravesen, Arthur 8263
 Gregersen, Torben 8153
 Gribso, Erik 8569
 Groes-Petersen, Erik 8698
 Grossmann, Carl 8695
 Grostøl, Alf 8870
 Grössel, Hanns 8832
 Gudmundsen, Ulf 8416
 Guldman Ipsen, Leif, se Ipsen, Leif

Guldman

Guldvang, S. A. 7709
 Gynther, Bent 8170, 8177
 Günther, Martin 7911
 Göransson, Hardy 8668
 Görnandt, Werner 8426

H

Haahr, Betty 8312
 Haar, Kirsten 7963, 7964
 Haar, Mogens 7963, 7964
 Haase, Hans 8629
 Haase, Henrik 8629
 Hagedorn, Finn 8361
 Hagedsten, Johannes O. 8254
 Hagemann, Helge 7593
 Hagen Petersen, Claus 7605, 7620,
 7625, 8022, 8149, 8216, 8259, 8261,
 8570
 Hallar, Marianne 8057
 Halvorsen, Erik 8001, 8833
 Hammer, Chr. Houmark 8235
 Hammerich, Kaj Ole 8209
 Hammerich, Paul 8417
 Hanamura, Haruki 8227
 Hans, Annelise Wagner 8346
 Hansen, Agnethe 4237
 Hansen, Anker 8291
 Hansen, Anna 8464
 Hansen, Arne 8134
 Hansen, Axel 8531
 Hansen, Christian Ulrik 8209
 Hansen, Ellen 8302-8305
 Hansen, Evald 8698
 Hansen, Gynther 7921
 Hansen, H. C. 7619
 Hansen, Hans 8049, 8532, 8559
 Hansen, Hans Jørgen 8600
 Hansen, Henning 8720
 Hansen, Johanne 135a, 4237
 Hansen, Jørn 8199
 Hansen, Kirsten 8400, 8459
 Hansen, Knud 8134
 Hansen, Lindhard 8448
 Hansen, Lizzie 4237
 Hansen, Marie 7753

- Hansen, Marius 8449, 8450
Hansen, Martin A. 8031, 8855
Hansen, Mogens 7827, 8418
Hansen, Niels 8533
Hansen, Nikolaj 7753
Hansen, Ove 8698
Hansen, Peer Henrik 7538
Hansen, Peter Frede 7682
Hansen, Peter T. 8243
Hansen, Poul 7617
Hansen, Reimer 7760
Hansen, S. P. 8087
Hansen, Svend 8003
Hansen, Søren 8494
Hansen, Tove 8509
Hansen, Villum 3552
Hansen, Wilhelm Carsten 8708
Hansen, Willy B. 8587
Hansgaard, Torben 7814
Harbo, Ole 8133, 8134
Harboe, Jørgen 8144
Hardarson, Sólrún B. Jensdóttir 8180
Hardvendel, Ulf 7912
Harsløf, Olav 8021
Hart Hansen, J. P. 8666
Hartig, Musse 4237
Hartling, Ole 8620
Hartling, Søren Christian 7601
Hartvigsen, Mogens 8442
Hartz, Brita 8356
Hasselsrøm, Svend Aage 7670
Hastrup, Aage 7624
Hatting, Eigil Hauch 3526
Hatting, Jørgen 7574
Hauch, Henrik 7632
Hauer, Kaj Gregers 8734
Haugan, Jørgen 8034
Hausmann, Frank Rutter 7764
Havelund Rasmussen, Børge 8488
Havrehed, Henrik 8622
Hedegaard, Connie 7605, 7620, 7625,
8022, 8149, 8216, 8259, 8261, 8570
Hedegaard, Jens Peder 8283
Hedegaard, Jens Peter 8478
Hedegaard, Marie 8283
Hedegaard, Ole A. 7602, 7683
Hedtoft, Hans 7621
Heiberg, Edvard 1262a
Heide, Paula 7838
Heimann Olsen, Erik 8193
Heimbürger, Hans 7710
Helldén, Bengt 7815-7817
Helmuth, Oswald 8054, 8644
Helstrup, Søren 283a, 7539
Helveg Petersen, K. 7634
Helweg, Ole 8154
Helweg-Larsen, Gunnar 8009
Hemmingsen, Ove 8088
Henningsen, Peter 7984
Henningsen, Poul 8855
Henriksen, Alfred 8561
Henriksen, Holger 8590
Henriksen, Mette 7965
Herdal, Harald 8855
Hermann, Annesofie 8117
Hermann, Arne J. 8334
Hermansen, Karsten 8198, 8200, 8201,
8461
Hermansen, Niels 8379
Hermansen, Ove 7711
Herreborg Thomsen, Sven 8363
Hertel, Hans 7854, 8419
Hertel Rasmussen, Peter 1029a, 3444a,
7526, 8215
Hertz, Elna 8303
Hess, Heinz 7789
Hess Thaysen, Jørn Christian 7855,
8420
Hesselaar, Birgitte 8834
Himmler, Heinrich 2181a, 2296b
Hiort-Lorenzen, Elna 8217
Hitler, Adolf 5384, 7578, 7761, 7763,
7911, 8615, 8616
Hjalf, Viggo 3471, 7534, 7680, 7684
Hjorth, Jens 8740
Hjorth-Møller, Jørgen 8484
Hjorth Rasmussen, Alan 8493
Hoffmann, Joachim 7611, 7748
Holck-Larsen, Henning 8144
Holm, Hakon 8667
Holm, Hugo 8316
Holm, Jens 8594

Holm, Kai 8002
 Holm, Sven 8903
 Holm Andersen, Rune 8135
 Holm Hansen, Dorthé Anette 7966
 Holst, Benjamin 7998
 Holst, Carl 700
 Holst, Erik 7967, 8325
 Holst, Poul 7968
 Holst, S. M. 7969
 Holst Andersen, Knud 8421
 Holstein-Rathlou, Viggo von 8133
 Holt, Paul 4020
 Holten, Cai 7839
 Horney, Jane 8253
 Horskjær, Jan 8510
 Houmand, H. L. 8810
 Houmann, Børge 1010, 1259, 3501, 3940,
 7618, 8035, 8735, 8811
 Houmøller, Sven 8422
 Hovdenakk, Per 8042
 Hove, Peder 8623
 Howmand, Chr. 8451
 Howarth, David 3158
 Hunger, Hermann 7922
 Hurwitz, Stephan 8668, 8673
 Huusfeldt, H. J. 8710
 Hybel, Nils 7984
 Hye-Knudsen, Axel 8668
 Hyllested, Rasmus 8767
 Hæstrup, Jørgen 559, 3471, 3478, 3564
 Høeg-Sørensen, Erik 8669
 Høffner, Carl 8736
 Høiby, Niels 7851
 Højgaard, Eskild 7644
 Højholt, Per 8318
 Høst, Ole 7746
 Høst, Oluf 7746
 Høy, Sigurd 7856

I

Idorn, John 8089
 Idskout, Martha 8759
 Ilskov Jensen, Edvard 8695
 Ingrid, Dronning 7612
 Ipsen, Anne 8423
 Ipsen, Johannes 7877

Ipsen, Leif Guldmann 8624, 8625
 Irgens Hansen, Svend 8003
 Isen, Christian 8364, 8538
 Isgaard Olsen, Ole 404
 Issel, Horst Paul 8697
 Iversen, Albert Carlo 8222
 Iversen, Anders 8316
 Iversen, Christen 7970
 Iversen, Henry 8279

J

Jacobsen, Hans Henrik 8445, 8455,
 8472, 8475
 Jacobsen, J. Hartvig 8673
 Jacobsen, Jørgen 8236
 Jacobsen, Kurt 7971
 Jacobsen, N. H. 8347
 Jacobsen, Ole 8496
 Jacobsen, Tommy B. 7818
 Jakobsen, Frode 1018, 3564, 7614, 8261
 Jakobsen, J. P. 8698
 Jakobsen, Karl V. 7857
 Jansen, Chr. R. 2388
 Jaurnow, Leon 8835
 Jensen, Aksel 8317
 Jensen, Anton 3526
 Jensen, Arne Vagn 8503
 Jensen, Bent 2969a, 7540, 8286
 Jensen, Bjarne 7878
 Jensen, Børge 8263
 Jensen, Charlotte S. 8823
 Jensen, Edith 7594
 Jensen, Emil 8353
 Jensen, Erik 8125
 Jensen, Ernst 7972
 Jensen, Flemming 8871
 Jensen, Hans J. 8730
 Jensen, Helge Mikél 8221, 8222
 Jensen, Holger 8379
 Jensen, Hugo 8424
 Jensen, Jakob 8407, 8417
 Jensen, Johannes 7918, 8425, 8426
 Jensen, Johs. V. 8855
 Jensen, Jørgen 8354, 8486
 Jensen, Knud Børge 8263
 Jensen, Knud Chr. 8310

- Jensen, Knud Erik 8311
Jensen, Martin Evald 8263
Jensen, N. A. 8487
Jensen, Poul 8698, 8744
Jensen, Poul H. 8437
Jensen, S. 8578
Jensen, Sigurd 2388
Jensen, Stig 953
Jensen, Torkild Johannes 8737
Jensen, Verner 8185
Jepsen, Aage 8427
Jepsen, Lars 8130
Jespersen, Gunnar 7973, 8517
Jespersen, Jørgen 3526
Jespersen, Knud J. V. 8164, 8244, 8245
Jespersen, Kr. 8004
Jespersen, Olaf 7974
Jessen, Lisbeth 7738
Johansen, Claes 8872
Johansen, Gert 7541
Johansen, Gudrum (pseud.: frk. Lange)
4237, 8251
Johansen, Hans Christian 3407a, 7733,
7945
Johansen, Jens 8378
Johansen, Marianne 8483
Johansen, Terkel 8402
Johansson, Lars 8318
Johnson, William H. 8150
Jordan, Frede 8781, 8782
Jorn, Asger 8040, 8041
Juhl, Marianne 8836
Julsgaard-Larsen, S. 7858
Jungersen, Dorte 8620
Justsen, Jens Frederik 7923
Juil, Ole 8873, 8874
Juul Clausen, Erik 8875
Juul Kristensen, C. E. 8489
Juul Sørensen, Karen 8335
Jørgensen, Aage 8136
Jørgensen, Bent 8411
Jørgensen, Bo Hakon 8837
Jørgensen, Carl Th. 8381
Jørgensen, Carsten 8505
Jørgensen, Ejler 8424
Jørgensen, Erik Stig 706, 8617
Jørgensen, Frederik 8473
Jørgensen, H. V. 8287
Jørgensen, Hans 8202
Jørgensen, Ingemann 8326
Jørgensen, Johann Stefan 3526
Jørgensen, Johs. 8855
Jørgensen, Keld 8118
Jørgensen, Knud 7588, 7859, 7860
Jørgensen, Line 8401
Jørgensen, Niels 2050
Jørgensen, Stefan 7801
Jørstian, Tina 8044
- K**
K., Bodil 7783
Kaaber, Christine Glecrup 8768
Kaae, Alfred 8563
Kaae, Peer 8055
Kaarsted, Tage 598, 1018, 4020, 7632
Kabell, Inge 8076
Kaiser, Niels-Jørgen 8155
Kamphøener, Mogens 8511
Kamphøener, Morten 7861, 7862,
7924
Kappel, Jens Julius 8304
Karker, Allan 8432
Karup Pedersen, Ole 706
Kauffmann, Henrik 8149
Kellemann, Bo 8380
Kieler, Jørgen 76, 3444a, 7472
Kieler, S. S. v. F. 7589
Kier, O. 8757
Kirchhoff, Hans 559, 598, 3301, 3580a,
5338, 7405, 7527, 7536, 7542-7545,
7761, 7768, 7770, 7777, 7778, 7782,
7786, 7789, 7791
Kirk, Hans 1259, 2597, 7743, 8855
Kirkebæk, Birgit 7727
Kirkebæk, Mikkel 8135
Kistrup, Jens 8570
Kjar, Emanuel 7913
Kjeldbæk, Esben 3301
Kjeldsen, Anne Louise 4237
Kjeldsen, Michael 8256
Kjeldsen-Kragh, Jens 8380
Kjer Hansen, Gunner 8459

- Kjerulf-Jensen, Kaj 7878-7882, 7884,
 7886, 7887, 7889-7895
 Kjær, Børge 7754
 Kjær, Gitte 8799
 Kjær Jansen, Inger 8506
 Kjær Mortensen, Gunnar 8812
 Kjær Sørensen, Axel 8119
 Kjærgaard, Grethe 7779, 8591, 8763
 Kjølby, Vilhelm 7976
 Kjøller, Aksel 8521
 Kjøller, Anne Marie 8467
 Kjølsten, F. H. 7581, 7582
 Klatt, Martin 8626, 8627
 Klausen, Sv. E. 8457
 Klingberg, Else 4237
 Klitgaard, Grietje 8282
 Klitgaard, Mogens 8835
 Knarrström, Bo W. 8266-8268
 Knudsen, Erik 8855
 Knudsen, Jytte 7757
 Knudsen, Peter 8255
 Knudsen, Pia 8612
 Knudsgaard, Ove Lund 8272
 Knutzen, Ole 7603
 Koch, Hal 8022
 Koch, Henning 5198a
 Koch, Lene 7728
 Koch, Nynne 8876
 Kofoed-Jensen, Svend 6252
 Kofoed, Claus 3301
 Kofoed Pedersen, Jens 8136
 Kolbe, Grete 8048
 Kolding Nielsen, Erland 7545
 Koppel, Eva 8156
 Koppel, Henning 8155
 Koppel, Nils 8156
 Korse, Aug. 8295
 Korshøj, Nic. B. 8695
 Korte, Detlef 7883
 Kortsch, Otto Ferdinand 8704
 Kousgaard, Palle 8581
 Krabbe, Oluf 8673
 Kraft, Ole Bjørn 685
 Krag, Jens Otto 7408
 Kragh Nielsen, Niels H. 8501
 Krarup, Johannes 7626
 Krarup, Niels B. 7884
 Krarup, O. 7664
 Kristensen, Ejner Gert 8056
 Kristensen, Erling 8396
 Kristensen, Gunnar Evald 8738
 Kristensen, Helge 8538
 Kristensen, Knud 7633
 Kristensen, Leif 7718
 Kristensen, Lydia 8368
 Kristensen, Niels Kr. 8466
 Kristensen, Sigvald 7619
 Kristiansen, Ullorriannuaq 8170
 Kristoffersen, Jørgen 8523
 Kristophersen, Arne 8504
 Krog, Kirsten Mejlhede 8877
 Krogh, Torben 7645
 Krogh Thomassen, Kristina 7604
 Kronika, Jacob 7999, 8010-8012
 Kruse, Fr. Vinding, se Vinding Kruse, Fr.
 Krysztofiak, Maria 8838
 Kyed Jakobsen, Søren 8324
 Kühl, Jørgen 2296b, 8680
 Kührt, Arthur 8189
 Königseder, Angelika 8141
- L**
- la Cour, Vilhelm 7924, 8143
 la Fuente Pedersen, Eva de 8799
 Lampe, David 3499, 3500
 Lampe, Jens 4469, 8525
 Lampe, Jens Kongsted 8321
 Langberg, Knud 8628
 Lange, frk. (Gudrun Johansen) 4237,
 8251
 Lange, Willy 7979
 Langen, Ulrik 8821
 Langstrup, Steen 8878
 Larsen, Aksel 8216
 Larsen, Alex Frank 8428
 Larsen, Arne 7980
 Larsen, Bernhard David 8203
 Larsen, Dan 7671
 Larsen, Ejner 7981
 Larsen, Elvig 7646
 Larsen, Erik 8813
 Larsen, Grethe 7647

- Larsen, Gunnar 5943, 7604
Larsen, Johannes 8394
Larsen, Kai Edvard 7925, 8534, 8544,
8671, 8672
Larsen, Kaj 8485
Larsen, Kaj E. M. 8330
Larsen, Knud 8023
Larsen, Knud Erik 8879
Larsen, Leif 1018, 2388, 4020
Larsen, Marie 8368
Larsen, Martin 8137
Larsen, Poul 7796
Larsen, Richard 8747
Larsen, Thomas 8129
Larsen, Thormod 8250
Larsen-Ledet, Lars 8123
Larsson, Ellen 135a
Lassen, Anders 8209
Lassen, M. 8369
Laub, Søren 7679
Lauridsen, Eigil 8365
Lauridsen, Hanne 8076
Lauridsen, John T. 2765a, 3940, 7526,
7527, 7546, 8081, 8138, 8139, 8208,
8769
Lauridsen, K. P. 8262
Lauritsen, V. 7711
Lauritzen, Arndt (pseud.: Paolo il Dane-
se) 8193
Laursen, Johnny 7536, 8679
Laursen, Karl Marius 4469, 8291
Lausten, Viggo 916, 7928
Lebech, Mogens 8547
Leer Sørensen, Leif 1262a
Leers, prof. von 8694
Lehmann, Karl 7885
Leicht, Georg 8057
Lembourn, Hans Jørgen 3501
Leppien, Jörn-Peter 7863
Lerberg, Lona 8911
Levin, Elias 7790
Levine, Ellen 7780
Lidegaard, Bo 7408, 7605, 7620, 8149,
8216
Liebmann, Erich 7834
Lilbæk, Aage 8583
Liltorp, Carl 7859
Lind, Th. 8024
Lindeberg, Lars 7565
Lindgren, Erik C. 8898, 8903, 8905
Lindhardt, Karsten 7562
Lindholm, Oscar 7648, 7982
Linvald, Steffen 8378
Loft, Palle 7575
Lo-Johansson, Ivar 8645, 8646
Loock, Hans-Dietrich 7762
Lorenz, Einhart 8615
Lorenzen, Hans 8292
Lorenzen, Siegfried 7926
Lous, Per 7886, 7887
Lucas, F. 8673
Lumbye, Jørgen 7819
Lund, Christian 7692
Lund, Hans 7927
Lund, Harald H. 8880, 8881
Lund, Joachim 76, 7547, 7731, 7734,
7739, 7740
Lund, Kaj 8204
Lund, Laurids 8479
Lund, Marianne 8254
Lund, Thomas 8744
Lund Lorentzen, Anna 7792
Lundbak, Henrik 2765a, 7536, 7548,
7561, 7984, 8081, 8128
Lundgreen-Nielsen, Flemming 7577,
8030, 8830
Lundgren, Kjeld 8652, 8653
Lundh, Hedda 7530, 7837, 7838, 7842,
8228
Lundström, Ragnvald 7528
Lundtofte, Henrik 1676a, 7797-7799
Lunn, Villars 8213
Lyckeberg, Richard 8157
Lykke Sørensen, J. Michael 7729
Lylloff, Kirsten 7499, 8620, 8629, 8630,
8636, 8776
Lynder, Henrik 8429
Lyng, J. M. J. 8165
Lyst Hansen, Christen 135a
Lødsen, Ib 8824
Løkkegaard, Finn 3444a
Lønbæk, Søren 8693

- Løvgreen, Axel 8288
Løvgreen, Sten Erik 8288
Løwe, Carl Schultzberg 6049
Løwe, Georg 7820
Løwe, Sven 6049
- M**
- Madsen, Carl 598, 685, 1267, 1408,
5384, 7672, 7741-7743, 7928, 8236,
8673, 8839
Madsen, Heini 8178
Madsen, Henrik 7606
Madsen, Holger Emil 8707
Madsen, Peter 8391
Madsen, Thora 8502
Madsen-Mygdal, Johs. 7985
Magnussen, Erling Reck 3526
Mai, Anne-Marie 8831, 8834, 8837,
8840
Maier, Klaus A. 7590
Makwarth, Ib 7568
Malmkjær, Poul 8058
Malthé-Bruun, Kim 8209
Marcher, Olaf 7672
Marcus, Rosa 7775
Mardal, Elly 8551
Marling, Kjeld 8518
Marling, Knud 8518
Marling, Svend 8518
Marott, Emil 8059
Maslocha, Lone (f. Mogensen) 7793
Maslocha, Lucjan 7793
Mathiesen, Svend Aage 6051
Mau, Mark 7659, 7735
Meinhardt-Jensen, Hans 8703
Meisl, Karin 8150
Melchior, Arne 8158
Melchior, Ib 8194
Melchiorson, Knud Egon 8549
Mellerup, Hildegaard 8555
Menne Larsen, E. 7704, 7712, 7713
Mentze, Ernst 8145
Mercedes, Ina 7745
Meyer, Frank 8613
Meyer, Jakob 7931
Meyer, Karl Otto 7929
Meyer, Marie 7930
Michaelsen, Andreas 8578
Michaelsen, Bertel 8091
Michelsen, Knud 8814
Mikkelsen, Birger 7781, 8249
Moos, Paul 7931
Mogensen, A. 8120
Mogensen, Harald 8036
Mogensen, Jørgen 8306
Mogensen, Margit 2563a
Mogensen, Michael 7766, 7767, 7782,
7785, 8159, 8164
Moi, Arne 7888
Moland, Arnfinn 4180b
Mollo, Andrew 7686, 7833
Moltke, Else 8430
Moltke, Kai 887
Monies, Finn 8043, 8151, 8152, 8154,
8156, 8160, 8162
Monrad Pedersen, Andreas 1676a
Montgomery, B. 8644
Moore, Ruth 2657c
Morsch, Günther 7897
Mortensen, Hanne 8841
Mortensen, Per 8882
Mortensen, Richard 8047
Mortensen, Tage 8631
Munch, P. 706, 8694
Munch Madsen, Jørn 8507
Mundt, Gerda 8209
Munk, Kaj 5198a, 8237, 8568-8572,
8855
Munk, Thorkild 8585, 8586
Munk Nielsen, Poul Erik 8044
Murtorinne, Eino 7722
Mylus Thomsen, Allan 7986
Müller, Hakon 7575, 8650
Münchow, Johs. S. 7932
Müssener, Helmut 8614
Mølbak, Jens 8859
Møldrup, Torben 8632
Møllegaard, Aage 7821
Møller, A. P. 7699
Møller, Aksel 7574, 7579, 7624, 7628,
7629, 8278
Møller, Aqigssiaq 8170, 8177

Møller, Børge 8481
Møller, Ejvind 8673
Møller, Jørgen 8484
Møller, Lis 7660, 8263
Møller, Per Stig 5198a
Møller, Poul 7627, 8633
Møller, Valdemar 8017
Møller Jensen, Tage Uffe 8366
Møller Nielsen, Kristian 8376
Mørch, Benjamin 8263
Mørch, Ernst Trier 7878-7882, 7884,
7886, 7887, 7889-7895
Mørch, Palle 7840, 8452, 8453
Mørk, Ebbe 8060
Mørkvig, Svend Aage 7576
Mågård, Jørgen 1897, 6824, 7841, 7845
Mårup, Egon 8348

N

Naabye, Rita 8456
Nathan, Ove 8431
Nedergaard, J. C. 8313
Neergaard, Ebbe 8237
Neergaard, Else Brun de 4237
Neimann, Ole 7822
Nellemann, George 8270
Nelles, Dieter 8615
Nerving, Dorte 7864, 8790
Nicolaisen, Asta 8289, 8290
Nicolaisen, Carsten 7722
Nicolaisen, Kurt 8592
Nielsen, Anne Birgitte 8775
Nielsen, Arne 8031
Nielsen, Asger Gynther 8294
Nielsen, Ellen W. 7865
Nielsen, Elly Marie Sofie 8739
Nielsen, Erik 8833
Nielsen, Erling 7907
Nielsen, Frederik 8833
Nielsen, Geert A. 8912
Nielsen, Grethe 8554
Nielsen, H. C. 7707
Nielsen, Hans 7851, 7933, 8374
Nielsen, Helge 8527
Nielsen, Henrik 7794, 7814, 7864,
7962, 8085, 8086

Nielsen, Holger 8602
Nielsen, Ib 8523
Nielsen, Jens Peter Marius 8740
Nielsen, Johannes Kristian 3526
Nielsen, Kaj E. 7987
Nielsen, Karlo Harald Victor 8741
Nielsen, Knud 8037, 8443
Nielsen, Knud Erik 8526
Nielsen, Laurits 8557
Nielsen, Linda 8337
Nielsen, Mads 8855
Nielsen, Mogens 3552
Nielsen, Mogens Henrik 7864, 8564
Nielsen, Morten 8390, 8831, 8855, 8904
Nielsen, Niels 8432
Nielsen, Peter 8432
Nielsen, Poul Robert 8433
Nielsen, Richard N. 8541
Nielsen, S. A. 8702
Nielsen, Svend 8025, 8462
Nielsen, Tove 8250
Nielsen, Valborg 8454
Nissen, Erik B. 8275, 8276
Nissen, Henrik S. 283a, 7536, 7577
Nissen, Jesper 8674
Nissen-Petersen, Erik 8742, 8756
Nordentoft Feilberg, Birthe, se
Feilberg, Birthe Nordentoft
Norman Nielsen, Rasmus 8767
Nornbak, Axel 8377
Nyboe Andersen, Poul 8603
Nyholm Anthonisen, Peter 7823
Nykjær, Thorkild 8474
Næsh-Hendriksen, C. 7566
Næsselund Nielsen, N. V. 7800
Nørby, Søren 7693
Nørgaard, Erik 887, 1010, 7687, 7824,
8675
Nørgaard, Erna 8556
Nørgaard, Felix 8001, 8023, 8049-8051,
8056, 8062
Nørgaard, O. 8482
Nørgaard Hansen, Oskar 8591
Nørgaard Olesen, Mogens 7714
Nørlund, Ib 559
Nørlund Christensen, Valdemar 8576

Nørregaard, Kurt 8044
Nørrested, Carl 8067-8069, 8071, 8907

O

Obdrup, Carl Otto 8515
Obenaus, Herbert 8616
Obenaus, Sibylle 8616
Odsbjerg, Anders 8171
Olden-Jørgensen, Sebastian 8239
Olesen, Aksel 6252
Olesen, Kaj 8092
Olesen, Niels 7623
Olesen, Peter 8799
Olesen, Svend Aage 7673
Olsen, Hans Chr. 8524
Olsen, Ib Svend 8093
Olsen, Johan 8026
Olsen, K. Vagn 8120
Olsen, Kirsten G. 8273
Olsson, Harry Carl Aage 8696
Ostenfeld, Chr. 8146, 8157
Outze, Børge 8259
Overgaard Nielsen, Poul 4007
Overgaard, J. S. 8166

P

Pade, Else Marie 7842
Paludan-Müller, Svend Bartholin 7699,
7700, 8209
Panduro, Leif 7563, 8845
Paulsen, Ulla 8676
Peder, Jens 8283
Pedersen, Axel 8350
Pedersen, Haakon 3526
Pedersen, Hans 8647, 8789
Pedersen, K. M. V. 8094
Pedersen, Kåre 8634, 8677
Pedersen, Marinus 6058
Pedersen, Niels Peder 8729
Pedersen, Ole 8126, 8418, 8590
Pedersen, Ove 8367
Pedersen, Robert 7988
Pedersen, Sigfred 8445
Pedersen, Sigrid 7989
Pedersen, Thorvald 8752
Perch, Peer 8584

Petersen, Aage 8336
Petersen, Arne 7650
Petersen, Børge 8434
Petersen, C. 7825
Petersen, Carl Heinrich 8214
Petersen, Carl Otto 8884
Petersen, Carsten 8186
Petersen, Chr. 8005, 8248
Petersen, Christian 8724
Petersen, Conny 5499
Petersen, Erik 8393, 8742
Petersen, Hans 8788
Petersen, Kristian 8276
Petersen, L. Ib 8728
Petersen, Marie 8788
Petersen, Niels 7924
Petersen, Niels Chr. 7674
Petersen, Niels Jacob Christian 8692
Petersen, Nis 8855
Petersen, Ove 8698
Petersen, Peter 7595, 8403
Petersen, Susanne B. 7803, 7819, 7827
Petersen, Svend 8885
Piekalkiewicz, Janusz 8172, 8173
Plante, Arthur Vincent 8182
Plenov, Leif 8061
Plougmann, Børge 8743
Plum, Ole-Chr. Munk 7719-7721
Plum, Ruth 7801
Pontoppidan, Axel 7607
Porsmose, Erland 8394
Poulsen, Henning 76, 235a, 1018, 1408,
3580a, 4180b, 7399, 7536, 7549, 7550,
8679
Poulsen, Ingeborg 8293
Poulsen, John 7705
Poulsen, Knud 8372
Poulsen, Niels Bo 7535
Poulsen, Orla 8552
Poulsen, Poul 8744
Poulsen, Robert 8604
Prior, Axel 8749
Prior, W. W. 7683
Prip, Holger 8095

Q

Qvistorff, Helge V. 7990

Qvortrup, Helge 8121

R

Raae, Ellen 8886

Raft, Carsten 7628

Rahbek, Hakon 8300

Raloff, Karl 8616

Rambusch, Sigurd 8131

Ramskou, Thorkild 8378

Ramskov Andersen, Peter 8480

Randrup, Jakob 8560

Rantala, Anvo 7753

Rasch, Aage 8027

Rask, Sven 8545

Rasmussen, Anders Peter 8745

Rasmussen, Arthur Kristian 8745

Rasmussen, Børge 8488

Rasmussen, Erik 8475

Rasmussen, Erik Bill 8475

Rasmussen, Frank A. 3407a

Rasmussen, Gerhard 8887

Rasmussen, Halfdan 8855

Rasmussen, Hans 8412

Rasmussen, Johs. 1018

Rasmussen, Louis 8571

Rasmussen, Niels 8791

Rasmussen, Niels Peter 6071

Rasmussen, O. 7688

Rasmussen, Otto 8465

Rasmussen, Ove 8673

Rasmussen, Poul C. 8770

Rasmussen, René 7551, 7583, 7700,
8006, 8012

Rasmussen, Steen 8096

Rasmussen, Troels 8635

Raun, Jytte 7758, 7759

Ravn, Ole 8842

Rechnitzer, Hjalmar 7589

Reck Magnussen, Erling, se

Magnussen, Erling Reck

Reckendres, Alfred 7897

Reich, Ebbe 8905

Reilly, Robin 3284

Rerup, Lorenz 8535

Restrup, Ole 8833

Reumert, Elisabeth 7608

Revsgård Andersen, Tage 3594a, 8161,
8218, 8721

Riber Kristensen, S. 8636

Rich, Norman 7578, 7584

Riesenberger, Dieter 7580

Riis, Johannes 8431

Riise, Karl 7866

Rimestad, Chr. 4631a

Rindel, Gerd 8888-8891

Ringsted, Henrik V. 8013, 8014

Rislund, Søren 8187

Risskov Sørensen, Kurt 8395

Risör, Mary 8892

Rix, M. 8476

Rodwell, Hugh 8843

Roepstorff, Th. 8673

Roger-Henrichsen, Gudmund 8062

Rohde, Ina 4237

Rohde, Peter P. 5338, 8215

Roholte, Gudrun 8107

Rohrllich, Ruby 7776

Rolf, Rudi 7826

Rolighed, Bent 8553

Roos, Carl 8073

Rosendahl, Jens 8844

Rosenkilde, Volmer 8028

Rosing, Johan 8431

Rosling, Gunnar 8906

Roslyng-Jensen, Palle 283a, 559, 1018,
3940, 4170b, 7552, 7553, 8257

Ross, Alf 8678

Rothenberg, Hugo 7772, 7773

Rothstein, Klaus 8815

Rowold, Karl 8616

Rozenal, Stefan 8077, 8078

Rubin, Jakob 7851

Ruby, Jenny 8264

Ruby, Thorkild 7843, 8264, 8816

Ruge, Morten 7783

Rukov, Mogens 8817

Runeberg, Arne 7755

Rydahl, Inge 8338

Ryolf, Per 8605

Rytter, Svenning 8673

- Røjel, Jørgen 1897, 7845
 Rønne, Bent Vedsted 3407a, 7651, 8349
 Rønnest, Ole 8185
 Rørdam, Valdemar 8038
 Røtnæs Nielsen, Sven 3526
- S**
- Sahl, Hans 8648
 Salmon, Patrick 7585
 Samson, Joseph 7784
 Sand, Signe 4237
 Sandfeld, Gunnar 8572
 Sanford Jensen, Carl 8734
 Sarvig, Ole 8855
 Saxtorph, Erik S. 8909
 Scavenius, Erik 598, 7605, 7608
 Schantz Christensen, Viggo 3526
 Scharff Smith, Peter 76, 1676a
 Schelde-Jensen, Bodil G. 8324
 Schellenberg, Walter 2181a
 Scherfig, Hans 8834, 8839
 Scheur Nielsen, Helge 8527
 Schildt, Mila 7755
 Schiott, Åge 7652
 Schjørring, Jens Holger 7785
 Schlenzig, Max Emanuel 8761
 Schmidt Mikkelsen, Peter 8174, 8175
 Schmidt, Palle 1309
 Schmidt, Peter 8174
 Schmidt-Vodder, pastor 8659
 Schneider, Carl August Vilhelm 6071
 Schoch, Aage 135a, 706, 3018, 3471, 3500, 7763, 8212
 Schock, Hedvig Louise 8690
 Schock, Knud Henrik Ernst 8690
 Schoop, Gerhard 8800
 Schou, H. I. 8307
 Schou, Søren 8845, 8846
 Schoustrup Thomsen, Jens 8855
 Schouw Nielsen, Bjørn 1309
 Schreiber Pedersen, Bjørn 8188
 Schreiber Pedersen, Lars 7765
 Schrøder, Hans A. 460a
 Schrøder, Jens 8050
 Schrøder, Johan William 8699
 Schrøder, Tommy 8649
 Schrøder, Ulrik 8490
 Schultz Hansen, Hans 7916, 7934
 Schwab, Hans Henrik 8847
 Schwarz, Rolf 7883
 Schwerdt, Otto Friedrich Alexander 5924, 8715
 Schütter, Jørgen 7675
 Schøller, Carl-Gustav Grüner 8210
 Schønberg, Knud 8051
 Scocozza, Benito 8007
 Scott Hansen, Mogens 7827
 Seeberg, Peter 8836, 8893
 Seidelin Hansen, Michael 887
 Seidenfaden, Erik 3015a, 3471
 Sellin, Torsten 8662
 Sevaldsen, Jørgen 7971, 8076, 8190, 8206, 8245
 Shaw, J. W. 8195
 Sherwin, Martin J. 8079
 Siboska, Johan 8453
 Sigridssøn, Niels 7745
 Sigsgaard, Erik 8108
 Siig, Hans-Henrik 7654, 8140
 Sillemann, Karen Marie 8691
 Sillemann, Louis Verner Jessen 8691
 Simonsen, Ane 8716
 Simonsen, Dorthé Gert 7740
 Simonsen, Henning 8196
 Simonsen, Thorkild 8598
 Singer, Kurt 4179b, 8176
 Sjøberg, Knud Carl 8717
 Sjøqvist, Viggo 598
 Skaarup, H. E. 7689
 Skade, Rigmor 1233, 7736
 Skadhauge, Knud 7896
 Skak-Nielsen, Luise 2563a
 Skinhøj, Erik 3551
 Skipper, Flemming 8552
 Skou-Hansen, Tage 8837, 8842, 8847, 8848, 8850, 8852, 8854
 Skouvig, Bente 7991
 Skov, løjtnant 1010
 Skov, Andreas 8211
 Skov, Henning 8189
 Skov, Niels Aage 7554
 Skov Jørgensen, Eigil 3526

- Skov Kristensen, Henrik 3301, 3940,
7846, 8190, 8240, 8241, 8565, 8679,
8680, 8801, 8826, 8827
- Skovlund Hansen, O. 8280
- Skovmand, Holger 8458
- Skriver, Poul Ladefoged 8498
- Skrubbeltrang, Fridlev 8127
- Skræppenborg-Nielsen, Johs. 8465
- Skytte, Karen 8606
- Skytte-Rasmussen, Kaj 8223
- Smidt-Jensen, Jørgen 8486
- Smith, J. 8237
- Smith, Peter Scharff, se Scharff Smith,
Peter
- Snitker, Hans 3711, 8220
- Sode-Madsen, Hans 7791
- Sohn, Ole 8217
- Sokoll, Gabriele 8848
- Sommer, Poul 8718
- Sonne, Bent 8322
- Spang Olsen, Ib 8435, 8436
- Spanggård, Helmuth 7834
- Spoorendonk, Anke 8801
- Stadil, Poul 8894
- Staffe, Aage 8219
- Stangerup, Hakon 8849
- Starcke, Viggo 7635
- Stauning, Thorvald 7615, 7620
- Staur, Carsten 8045, 8046
- Steen-Knudsen, Ib 8269
- Steenberg, Odd 7828
- Steenen, R. Steen 7694
- Steffensen, Holger 7588
- Stegelmann, Jørgen 8438
- Stegemann, Bernd 7590
- Stegger, Karl 8055
- Steincke, K. K. 8781
- Stenbæk, H. 8008
- Stenbæk, Jørgen 8122
- Stender-Petersen, Ole 3552, 7555
- Stenfeldt Hansen, Harald 8754
- Stenz, Andreas 135a
- Stephensen, Hakon 8792
- Stevns, Povl 8582
- Stevnsborg, Henrik 8684
- Stigø, Sven 7993
- Stigaard, Dorthé 8692
- Stilling, Herman 8439
- Storch-Nielsen, Helge 8687
- Strasen, R. 7636, 7636a
- Stræde, Therkel 7786, 7897
- Strøm, Karen 8009
- Strøyberg, Bo 7711
- Stürup, Georg K. 8668, 8681
- Sund, Harald 8682
- Sund Nielsen, N. J. 8319
- Svanberg, Ingvar 7787
- Svane, Erik Bondo 1954, 7861
- Svare, P. J. 7994
- Sveistrup, Poul 8457
- Svejgaard, M. 7835
- Svendstorp, Aage 7629
- Svenningsen, Nils 1408, 7660
- Svenningsen, Severin 8282
- Svensson, A. 7935
- Svensson, Bjørn 598, 7633, 7936
- Swane, Gerda 8038
- Søholm, Ejgil 8850
- Søndergaard, Poul 8468
- Sørensen, Axel V. 7676
- Sørensen, Bent 8895
- Sørensen, Ejnar W. 8396
- Sørensen, Elsa Steen 8519
- Sørensen, Erik Christian 8162
- Sørensen, Felix 7677
- Sørensen, H. E. 916, 2296b, 7937
- Sørensen, H. P. 7613, 7615, 7619, 7621
- Sørensen, Henning 8123, 8297, 8370
- Sørensen, Henrik 8205
- Sørensen, Jakob 7531, 7535, 7537-7540,
7544, 7547, 7548, 7550, 7551, 7553,
7556-7558
- Sørensen, Johanne 8716
- Sørensen, Kurt 8395
- Sørensen, M. 7716
- Sørensen, Marius 8716
- Sørensen, Niels Peter 8706
- Sørensen, Nils Arne 2969a
- Sørensen, Ruth 8305
- Sørensen, Tage 8320, 8321

T

Taagholt, Jørgen 8177
 Taaning, Tage 7579
 Taarnby, Gerhard 8274
 Tamm, Ditlev 7558, 7744, 7995, 8683, 8684
 Tang, Jens 7586
 Tang Jørgensen, Børge 8352
 Tarp, W. O. 8698
 Teglers, Hans Edvard 3526
 Telling, Søren 2296b, 7938
 Thaulow, Th. 7609
 Therkelsen, Jørgen 7867, 8205, 8213
 Thiedecke, Johnny 8911, 8913
 Thiele, Kai 7939
 Thinesen, Johannes 8097
 Thing, Børge (Børge Brandt) 135a, 3526, 8820
 Thing, Morten 2597, 3940, 7653, 8039, 8131, 8215
 Thomsen, Alexander 7898, 7899
 Thomsen, Arthur 8437
 Thomsen, Bente 8641
 Thomsen, Hans 8284, 8285, 8440, 8637
 Thomsen, Hans Chr. 8386, 8387
 Thomsen, Jørgen 7564, 7952, 8000
 Thomsen, Karin 8793
 Thomsen, Niels 235a, 2765a, 7408, 7610
 Thomsen, Peter 7829, 7830
 Thomsen, T. K. 8757
 Thorbek, Ole 7678
 Thorborg, C. G. 4293
 Thorndahl, R. Hardi 8229
 Thorning-Christensen, A. 6066, 8758
 Thorsen, Leif 2566
 Thorsen, Sven Åge 8546
 Thorsen, Svend 7621
 Thostrup, S. 7695, 7696
 Thuesen, Sigvard 8246
 Thygesen, Paul 7867, 8851
 Thykjær, Tina 8143
 Thøgersen, Chr. 8389
 Tiedemann, Heinrich 8712
 Tiedemann, Marie 8712
 Tillisch, Frits G. 8231

Timmermann, Knud 7689
 Tjalve, Gunner 8124
 Toft, Frantz 7433
 Topholm, Jens 8594
 Topp, Niels-Henrik 7737
 Turkild-Hansen, Carl 5678
 Torp Andersen, Ole 7718
 Torpe, Chr. 8650
 Tortzen, Christian 8206
 Toubro, Jørgen 7831, 7832, 8191, 8224, 8460
 Tresoglavic, Adrian 7802
 Trolle, Jørgen 5679
 Tromborg, Esther 8333
 Trommer, Aage 3301, 3580a, 4020, 7401, 7527, 8240
 Tverskov, Kim 8297
 Tydén, Mattias 7787

U

Ueberschär, Gerd R. 7611, 7748
 Uldall Jensen, Martha 4237
 Ulrich, Per 8896

V

Vad, Poul 8897
 Valeur, Erik 7738
 Vedel, A. H. 135a
 Vedsted, Bent, se Rønne, Bent Vedsted
 Vedsted, Jakob 8310
 Vendelkær, Stig 7741-7743, 8840
 Vesterdal, Anne 7868-7872, 7900, 7901
 Vestergaard, Allan 1029a
 Vestergård Jensen, Johs. 8746
 Viby, Marguerite 8060
 Villadsen, Kjeld Simon 7654
 Villumsen, Holger 7622
 Vinding Kruse, Fr. 8670
 Virkner, Helle 8063
 Vitting Andersen, H. 7996
 Volmer-Sørensen, Sejr 8064
 Vos, Peter de 8426
 Værnet, Carl Peter 7568, 7851

W

Waagepetersen, oberst 7693
 Wagner, Marc-Christoph 7559

- Wagner, Thorsten 8141
Wagner-Augustsenborg, Bjarne 7433
Walsted, Anne-Lise 1262a
Warncke, Carl 8565
Warring, Anette 76, 4313, 8081, 8777, 8821
Weber, Frank 1676a, 3301, 3444a, 8247
Weibull, Iris 4237
Weibull, Jörgen 4020
Weibøl, Kai 8607
Weidemann, Steen 8722
Weiser, Helene 7873
Weiss, Hermann 7788
Weiss, Peter 8851
Wentzel, Knud 8852
Westergaard, Ole 8497
Westergaard-Nielsen, Chr. 8432
Westphall, Povl 7997
Wetzel, Juliane 7788
Whissen, Thomas 8853
Wiborg, Annette 7655
Wichfeld, Monica 4237, 8209
Wickholm, Lennart 4586
Wiedemann, Erik 8052
Wielandt, Henriette 8577
Wikkelsø Pedersen, Erik 8854
Wilhelmsen, Oscar 8760
Wilhelmus, Wolfgang 7902
Willer, H. 8339
Williams, Rowland 8185
Willumsen, Erik 8719
Willumsen, Hanne 7661
Willumsen, Holger 7874
Willumsen, J. F. 8145
Winding, Kjeld 7630
Wingender, Nete Balslev 7656
Winther, Henning 3526
Winther, K. 7591
Winther Hansen, Michael 8685
Witte, Jørgen 8589
Wium Olesen, Niels 76, 3594a, 7561, 7623
Wivel, Ole 8855
Wolden-Ræthinge, Anne 7612
Wolfgang, Marvin E. 8662
Wollweber, Ernst 887
Worm, Thorkild 8192, 8573
Wraae, Alex 8828
Wright, H. K. 8757
Wul, Lene 8635, 8638, 8639
Wulff, J. C. 8146
Wulff, Jens 7836
Wulff Andersen, Steen 8829
Würtz Frandsen, Jan 8047
Wäsche, Hans Oscar Rudolf 5924, 8715
- Z**
Zachariassen, Sophie 8109
Zahle, Karen 8043, 8151, 8152, 8154, 8156, 8160, 8162
Zalewski, Barbara 7903
Zimling, Hans 8506
- Ø**
Øgendahl, Claus 7657
Øland, Arne 8255, 8773, 8777-8780
Østergaard, Frede 8794
Østergaard, Martin 8247
Østergaard, Søren Duus 8065
Øvig Knudsen, Peter 4180b, 8255

STEDREGISTER

A

Aalestrup 8798
Agger 7804, 7805, 7823
Albertslund 8370
Albuen, Lolland 8270
Allingåbro 8271
Alrum 8272
Als 7945, 7995
Alsace 7939
Amager 8218, 8273, 8274
Antvorskov 8275, 8276
Askov 8277
Astrup 8278
Auschwitz 7873, 8851

B

Bad Segeberg 7895
Ballerup 8647
Barsmark 8279
Beldringe 7821
Bergen-Belsen 7873, 7876
Berlin 7581, 7582, 7744, 7904, 7908,
7909, 7911, 8010-8014, 8045, 8046,
8893, 8896
Birkelse 8280
Bispebjerg 7779
Blenstrup 8281
Blokhus 8282
Bolbro 8470
Bologna 8885
Borbjerg 8283
Bording 8284, 8285
Bornholm 4586, 7976, 8008, 8024,
8094, 8286-8290
Bov 8291-8293
Brejning 7724, 8294
Broager 8295
Broby 7987
Brylle 8296

Brøndby Strand 8297
Brønshøj 8418
Brørup 8298
Buchenwald 7851, 7856, 7858, 7859
Buenos Aires 8694
Bulbjerg 7804, 7805
Bække Sogn 8299
Bøtø 8097
Bøvling 8300

C

Canada 8169
Christiansborg, København 8803
Christiansfeld 8301-8305
Christianshavn 8409, 8412

D

Dachau 7855, 8420
Dalum 7872
Dannevirke 2296b, 7938
Dessauer Ufer 1954
Det Kongelige Teater, København 2618,
8057
Dianalund 8306, 8307
Djursland 7754
Dragsbæk-lejren 8623
Dragør 7865, 8308
Dreibergen 7853
Dronninglund 8309
Dyrchavsbakken 8701

E

Ebeltoft 8310
Egense 8311
Ejstrup 8312
Engesvang 8313
England (se også under Storbritannien)
8146, 8147, 8166, 8244, 8245, 8584,
8689, 8705

Esbjerg 7529, 7543, 8232, 8314-8321,
8751, 8760

Espenhain 7756

Espergærde 7781, 8249

Estland 7738-7740

F

Faarhus-lejren 8634, 8677, 8679, 8680

Falster 7593, 7811

Farsø 8322

Fasterholt 8539

Feldballe 8323

Finland 7580, 7749-7755

Fjellebro 8522

Flensborg 7928, 7939, 8006

Framlev 4469

Frankrig 8145

Fredericia 8324, 8325

Frederiksberg 7655, 8413

Frederiksborg Amt 8088

Frederikshavn 8326

Frederikssund 8327-8329

Frederiksværk 7725, 7953

Friedrichruh 7890, 7894

Frøslev 1897, 6824, 7837, 7838, 7841,
7845-7847, 7853, 7855, 8420, 8475,
8679, 8680, 8826, 8827, 8829

Fyn 7757, 7758, 7944, 7952, 7966, 7974,
8000, 8010, 8011, 8330

Færøerne 8178

G

Gammel Ry 8632

Garnisons Kirkegård, København 8799

Gedhus 7815

Gedsted 7967

Gibraltarstrædet 8204

Gilleleje 8331

Gimming 8332

Give 8333

Gladsaxe 8334, 8335

Gram 8336

Grene 8337

Grenå 7677, 7836

Greve 8338

Grindsted 8339, 8828

Grove 7663, 7815, 7816, 7825, 8340,
8875

Grønholt 8341

Grønland 3158, 8167-8177

Grästen 7612, 8342, 8343, 8648

Guben 7873

Gudhjem 7746

Gånsager 7937

H

Haderslev 7651, 8003, 8344-8349

Hadsund 8350

Hals 7814, 7962

Hamburg 7910

Hammel 8621

Hammerum Herred 7646

Hansted 7703

Hanstholm 7803, 7819, 8085, 8351,
8822

Harboøre 7823

Harre 8352

Harreslev 7846, 8801

Haslev 8353

Hasseri 8354

Haubro 8355

Helligsø 7823

Helsingør 4586, 8356

Herborg 8357

Herning 7973, 8358-8367

Hersom 8368

Herstederne 8369, 8370

Hirtshals 8371, 8372

Hjørring Amt 7969

Hobro 8800

Holbæk 8373

Holme 8374

Holstebro 8375-8378, 8520

Holte 8226

Hornbæk 8379

Horne 7800, 8380

Horsens 4631a, 8381, 8713

Horsørød 1259, 7743

Hover Sogn 8382

Hunderup 8471

Hurup 8383

Husby 8384, 8385

Husum 7872
 Hvalsø 5499
 Hvidovre 8386, 8387
 Hvidsten 8209, 8221-8224
 Hækkerup 8003
 Høgild 8086
 Hørup 8388

I

Ikast 8389
 Indien 8144, 8687
 Ingstrup Sogn 8390
 Iran 8687
 Island 8179, 8180
 Isted 8013, 8014
 Italien 8193

J

Japan 7912, 7913
 Jegindø 7644, 8391
 Jylland 7975, 8002, 8231
 Jægerspris 8641

K

Kaas 8392
 Kalø 8794
 Karlslunde 7989
 Karup 7815, 7817, 8750
 Kastellet, København 916
 Kastrup 7942, 7948, 7978
 Kerteminde 8326, 8393-8395
 Kiel 7939, 8186
 Kjellerup 8396
 Klosterheden 7974
 Kolding 7798, 7812, 8397-8401
 Korning Sogn 8402
 Krabbesholm 8403
 Kragelund 7829, 7830
 Kraglund 8621
 Krakau-Plasau 7873
 Krenkerup 8448
 Kværs 7595, 8403
 København 3526, 7592, 7636, 7636a,
 7650, 7682, 7706, 7716, 7799, 7891,
 7918, 7948, 7955, 7978, 7988, 8095,
 8115, 8256, 8404-8440, 8686, 8688,

8708, 8869, 8878, 8886
 Køge 7965, 8441-8443
 Königsberg 8186

L

Ladelund-lejren 7863
 Langerhuse 7823
 Langå 8444
 Leipzig 7859, 7860
 Lemvig 7719, 7823
 Lillerød 8445-8454
 Lissabon 7713
 Litauen 7912
 Lolland 8270
 Lunde Sogn 8455
 Lundtofte 3526
 Lübeck 7886
 Lyngby 7678, 8456, 8457
 Lyngs 8633
 Læsø 7807, 8326
 Løgunkloster 8458
 Løjt Sogn 8459

M

Malaya 7913
 Manchuriet 7912
 Mariager 8191, 8460
 Marstal 8198, 8200, 8201, 8461
 Middelfart 8462-8465
 Midtjylland 8466
 Mindelunden, København 8820, 8821
 Moskva 8131
 Muldbjerg 8382
 Munkebjerg 8471
 Mühlberg 7856, 7859, 7860
 München 8638
 Møgelkær-lejren 7855

N

Neksø 8467
 Neuengamme 1954, 2050, 7848, 7849,
 7852, 7854-7857, 7861, 7862, 7864,
 7869, 7872, 7874, 7876, 7892, 7893,
 7896, 8230, 8420
 Nibe 8468
 Nordborg 7945, 7995

- Nordjylland 7822, 7970, 7990, 8112, 8210
Nordre Birk, København 7647
Nordlesvig (se også under Sønderjylland) 8660, 8661, 8671, 8672, 8676
Norge 7580, 7584, 7885, 7939, 8613, 8614, 8654, 8910
Nykøbing Falster 8469
Nærum 7721
Næstved 7682
Nørrebro, København 8814, 8815
- O**
Oddesund 7823
Odense 7564, 7759, 8470-8476, 8638, 8727
Odsherred 7720
Oksbøl, se Oxbøl
Ollerup 8081, 8082, 8477, 8478
Oranienburg 7866
Ordrup 8407, 8417
Osnabrück 7869
Over Jerstal 8479
Oxbøl 8624, 8625
- P**
Paarup 8480
Padborg 7697, 7880, 7891, 7893
Pandrup 8481, 8482
Porta Westfalica 7862
- R**
Rask Mølle 7979
Ramm, Tyskland 5924
Ramsø 8483
Randers 7796, 8484-8486
Ravensbrück 7865, 7881, 7887
Rens 8487
Ribe 8520
Ribe Amt 7529
Rigshospitalet, København 7896
Ringe 8488-8490
Ringkøbing 8491, 8492
Ringsted 7943
Rom, Jylland 7823
Roskilde 7706, 8004, 8494-8497, 8790
- Roskilde Amt 7972, 7981, 7989, 8107, 8493
Rostock 7583
Rosvang 8189
Rougssø 8498
Rungsted 8499
Rusland 7939
Ry 8632
Rynkeby 8500
Ryvangen, København 8820, 8821
Rødding 5006, 8501, 8502
Rødovre 8503
Rømø 7596
Rønde 8504
Rønne 7711, 8287, 8505
- S**
Sachsenhausen 7866, 7897
Saltholm 8506
Sandbjerg 7753
Schwerin 7886
Sevel 8507
Shellhuset, København 3284
Silkeborg 7939, 8508-8512
Sindal 8513, 8514
Sjælland 404, 8515, 8884
Skagen 7810, 8516-8518, 8859
Skallerup 8618
Skanderborg 7707
Skave 7663
Skive 8519
Skjern 8520
Skodborghus 3526
Skodsborg 8521
Skotland 8169
Skærbæk 7937
Sorø 8522-8524
Sottrup 8525
Sovjetunionen 2969a, 7748, 8786
Spentrup 8221
Spjald 8580
Stadil 8272
Statens Seruminstitut 7896
Stettin 8186
Stockholm 8043, 8151, 8152, 8154, 8156, 8160-8162

- Storbritannien (se også under England) Tørsbøl 7595, 8403
7971, 8075, 8190, 8206 Tåsinge 8643
- Store Hjøllund 8581
- Storebælt 3526, 7714
- Struer 8033, 8526
- Sundby 8527
- Sundholm, København 8768
- Sverige 3015a, 3018, 7580, 7787, 8151-
8166, 8236, 8248, 8614, 8857
- Syddyn 8528-8535
- Sydslesvig 7920, 7922, 7924, 7932, 7999,
8626, 8631
- Sæby 7717, 8536
- Søborg 8537
- Søby 8538, 8539
- Sønder Felding 8540, 8541
- Sønder Vissing 8632
- Sønderborg 7715, 7726, 8260, 8542-
8544, 8736
- Sønderjylland (se også under Nordles-
vig) 7726, 7923, 7934, 8073, 8087,
8121, 8232, 8241, 8796
- Søndersø 8545
- Sydslesvig 7726
- T**
- Tambohus 7644
- Tanderup 8546
- Taulov 8547
- Them 8548
- Theresienstadt 7789-7791
- Thisted 8549, 8550
- Thisted-lejren 8640
- Thorsted 8229
- Thy 7828, 8551-8553
- Thyborøn 7823
- Tikøb 8554
- Tim 8555
- Tirstrup 7809
- Tivoli, København 2563a
- Tjele 8556
- Tjørring 8557
- Treblinka 7783
- Tømmerby 8558
- Tønder 8403, 8559, 8560
- Tørring 7823, 8561
- U**
- Ulfborg 8264, 8562-8564
- Ullerup Sogn 8565
- USA 8079, 8148-8150, 8194, 8195
- V**
- Vanløse 8882, 8895
- Varde 3526, 8566, 8567
- Vedbæk 8861
- Vedersø 5198a, 8237, 8568-8572
- Vejle 8192, 8573
- Vejle Amt 8090
- Vejstrup 8574
- Vemb 8642
- Vemmenæs 8812
- Vendsyssel 7765, 7969, 8243
- Vester Hassing 7588, 7859, 7860
- Vesterhavet 6919a
- Vestjylland 8884
- Vestkysten 8725, 8734
- Vestre Fængsel, København 7702, 7840,
7843, 7844, 7855
- Viborg 8113, 8575
- Videbæk 8576
- Vildbjerg 7674
- Vinderup 7991, 8283
- Vissenbjerg 8577
- Vodskov 7718
- Vøjens 8578
- Voldby 8579
- Vostrup 8580
- Vrads Sogn 8581
- Vrensted 8582
- Vrå 8583
- Værløse 460a
- W**
- Warszawa 7783
- Wismar 7886
- Wittenberg 7860
- Ø**
- Ølgod 8584

Øresund 7705, 7781, 8248, 8824

Ørnhøj 8585, 8586

Ørum 8587

Østerbro, København 7783, 8433

Østervraa 7718

Østjylland 8330

Å

Åbenrå 1954, 7936, 7956, 7957, 8589,
8590

Åbenrå Amt 8588

Ålborg 6071, 7433, 7711, 7794, 8137,
8184, 8392, 8575, 8591-8594, 8795

Århus 4586, 5338, 7676, 7839, 7842,
8018, 8120, 8228, 8716, 8595-8607,
8731

Års 8608